ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

BORISLAVA ZHIVKOVA

«ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (Β΄ ΜΙΣΟ 15ου – ΜΕΣΑ 19ου ΑΙΩΝΑ)»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2016

Ημερομηνία αίτησης της Borislava Zhivkova: 3-10-2005 (κατατέθηκε στις 7-10-2005, με αριθμό πρωτοκόλλου 171)

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. του Τμήματος 256/26-10-2005

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων
Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωάννινων

Μέλη
Ελένη Οικονόμου, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Σοφία Βούρη τ. Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Πανεπιστημίου Ιωάννινων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. ……/ …….20…

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωάννινων
Ελένη Οικονόμου, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Σοφία Βούρη, τ. Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Πανεπιστημίου Ιωάννινων
Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Καθηγήτρια του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών & Ανατολικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Αγγελική Δεληκάρη, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ελεονώρα Ναξίδου, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
Αιμιλία Θεμοπούλου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 17-07-2017 Βαθμός «ΑΡΙΣΤΑ»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

کاری ز درون جان تو میباید و ز قصه شنیدن این گره نگشای

یکشمه آب در درون خانه به زان رودی که از برون میآید

رباعیشمارهٔ ۷۷۷

مولوی

If you want to do real work

Give your whole heart to it.

Nothing happens just by talking.

A drop of water inside the house

Is better than a gushing river outside.

Rumi

(English translation from: *Hidden music*, Tehran 2008, 105)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο τέλος της εκπόνησης της διατριβής μου είμαι στην ευχάριστη θέση να αναφέρω σύντομα ότι επέλεξα το συγκεκριμένο θέμα, λόγω όχι μόνο επιστημονικού αλλά και προσωπικού ενδιαφέροντος, ενώ για την αποσαφήνιση της προβληματικής μου ανεκτίμητη είναι η επικουρία της επιβλέπουσας καθηγήτριάς μου Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου Αναπληρώτριας καθηγήτριας, στην οποία οφείλω ένα τεράστιο ευχαριστώ, όχι μόνο για την αρχική ιδέα αλλά επίσης για τις πολλές συμβουλές και την αδιάλειπτη βοήθεια και φροντίδα που μου πρόσφερε όλα αυτά τα χρόνια. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω και το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών για την οικονομική στήριξη που μου προσέφερε για περίοδο τεσσάρων ετών (2007-2010).

Η πολυγλωσσία στα Βαλκάνια στο πλαίσιο της ιστορικής έρευνας επικέντρωσε το ενδιαφέρον μου αρχικά στην περίοδο που ορίζεται στον τίτλο· στη συνέχεια ωστόσο αντιλήφθηκα ότι το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και προγενέστερα του 15^{ου} αιώνα και ότι η εξεταζόμενη περίοδος αποτελεί μια από τις φάσεις της ανάπτυξής του. Μ’ άλλα λόγια, η πολυγλωσσία στη Χερσόνησο του Αίμου προϋπήρχε της οθωμανικής κατάκτησής της, αλλά αντίθετα η μειούμενη διάδοσή της συμπίπτει με τη συρρίκνωση της οθωμανικής επικράτειας και το σχηματισμό στη θέση της των βαλκανικών εθνικών κρατών. Η σύγχρονη γλωσσική κατάσταση στα Βαλκάνια και γενικώς στην Ευρώπη είναι ζωντανό παράδειγμα για τη σημασία κάθε μιας γλώσσας και για τη χρήση της ως οργάνου επικοινωνίας με άλλους πολιτισμούς, κοινωνίες και ομάδες. Επίσης, πρέπει να επισημάνουμε ότι η πολυγλωσσία δεν περιορίζεται γεωγραφικά στη Χερσόνησο και συνεπώς δεν αποτελεί αποκλειστικά βαλκανικό φαινόμενο. Το γεγονός ότι τα Βαλκάνια βρίσκονται στη ζώνη που εδώ και αιώνες συνδέει την Ανατολή με τη Δύση, την Ασία με την Ευρώπη, εξηγεί από μόνο του τη γλωσσική, θρησκευτική και πολιτισμική ποικιλία που υπήρχε και υπάρχει και σήμερα σε αυτά. Από αυτή την άποψη η βαλκανική πολυγλωσσία δεν μπορεί να εξετάζεται μεμονωμένα, πρέπει να συνδυάζεται και να συγκρίνεται λίγο ή πολύ με τη γλωσσική κατάσταση και το ομόλογο φαινόμενο που υπήρχε εκείνη την εποχή στην υπόλοιπη Ευρώπη κι ακόμα στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. Αυτή η σύνδεση είναι όχι μόνο αναγκαία αλλά και επίκαιρη, λόγω της αυξανόμενης τάσης αντιπαράθεσης ή απομάκρυνσης της Δύσης και της Ανατολής. Η μελέτη της συγκεκριμένης περιόδου προσφέρεται για να δοθεί έμφαση στους κοινούς δεσμούς που συνδέουν τις διάφορες ομάδες, καθώς η επικοινωνία σε πολλές γλώσσες

κατεξοχήν συνέβαλε στη όσμωση και ένωση των πληθυσμών, αντίθετα με την πολιτική των εθνικών κρατών που αποσκοπούσαν στο αντίθετο.

Λόγω της έρευνάς μου είχα την ευκαιρία να ζήσω σε ένα πολύγλωσσο περιβάλλον κι έτσι, από προσωπική εμπειρία, μπορώ να πω ότι αυτό όχι μόνο επηρέασε θετικά τις φιλολογικές μου δεξιότητες αλλά επίσης άλλαξε την αντίληψή μου για τους *άλλους*, *την πατρίδα*, *την εθνική συνείδηση* και άλλα κλισέ και προκαταλήψεις που συνειδητά ή υποσυνείδητα έχουμε υιοθετήσει από τις εθνικές ιστοριογραφίες και από τον κοινό φόβο απέναντι στη διαφορετικότητα και το άγνωστο. Η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας, ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους επιλέγεται, ανοίγει νέο δρόμο και εμπλουτίζει τον πολιτισμό, την κουλτούρα, τον τρόπο σκέψης, τη θρησκεία και τη φιλοσοφία. Γι' αυτό ο ρόλος της γλώσσας ήταν και είναι μεν σημαντικός ως έκφραση διαφορετικότητας αλλά μπορεί να λειτουργεί και ως όργανο και παράγοντας συνοχής.

Η έρευνα αυτή συνέβαλε σημαντικά στον εμπλουτισμό των γνώσεών μου αλλά είχε και δυσκολίες· για να τις ξεπεράσω και να την ολοκληρώσω με βοήθησαν σημαντικά η οικογένειά μου, οι δάσκαλοι και οι φίλοι μου, οι οποίοι με καθοδηγούσαν και με υποστήριζαν. Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψη και μια ακόμα δυσκολία που έχει επισημαίνει η Maria Todorova, δηλαδή ότι είναι δύσκολο για κάποιον από τα Βαλκάνια να γράφει γι' αυτά τα ίδια και ότι πρέπει να προσπαθήσει να απορρίψει εντελώς την *αποθηκευμένη* στην εθνική του συνείδηση εικόνα για τον *άλλον* –κάτι που ισχύει βέβαια και για τον αναγνώστη, γιατί κι αυτός για τον ίδιο λόγο μπορεί εύκολα να παρερμηνεύσει τα γραφόμενα.

Η μεγάλη μου προσδοκία είναι ότι μ' αυτή τη μελέτη θα βάλω ένα, έστω μικρό, λιθαράκι στην ιστορική γνώση για τα Βαλκάνια, καθώς αυτή μας υπενθυμίζει πως υπερτερούν όσα μας ενώνουν από όσα μας χωρίζουν…

Σόφια, 10 Δεκεμβρίου 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα και οι πηγές ……9

Μέθοδος και σκοπός της έρευνας……..19

Από τη γλωσσολογική στην ιστορική προσέγγιση……23

ΜΕΡΟΣ Ι: ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑΣ

Δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδιώτες σχολιάζουν τη βαλκανική πολυγλωσσία……..31

Η συμβίωση ποικίλων ομάδων στα περιηγητικά κείμενα……..113

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Βιβλία, βιβλιοθήκες, τυπογραφεία ……..127

Η Σχολή της Χάλκης κέντρο διδασκαλίας και διάχυσης της παλαιοσλαβικής γλώσσας: Διανοούμενοι και έθνος……151

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Δίγλωσσα/ πολύγλωσσα Λεξικά, Γραμματικές και Μέθοδοι εκμάθησης ξένων γλωσσών……183

Ανάλυση περιεχομένου αντιπροσωπευτικών γλωσσικών εγχειριδίων……189

ΜΕΡΟΣ IV: ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΚΑΙ ΜΗ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

Η πολυγλωσσία στη θρησκεία……251

Η πολυγλωσσία στην οικονομία και τη διπλωματία ……285

Εκμάθηση γλωσσών: Προφορικός και γραπτός λόγος ……297

Γλώσσα και εθνική συνείδηση ……317

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ……331

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙ-/ ΠΟΛΥ-ΓΛΩΣΣΩΝ ΓΛΩΣΣΑΡΙΩΝ/ΛΕΞΙΚΩΝ, ΜΕΘΟΔΩΝ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΩΝ 341

ABSTRACT.....386

ΡΕΖЮΜΕ.....389

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 392

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 433

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΤΕΣ 439

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα και οι πηγές

Αντικείμενο της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής αποτελεί το πολύπλοκο και ιδιάζον ιστορικό φαινόμενο της πολυγλωσσίας και της γλωσσομάθειας σ' όλη την έκταση της Βαλκανικής χερσονήσου από το δεύτερο μισό του 15ου ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Βέβαια, η βαλκανική πολυγλωσσία ως ιστορικό φαινόμενο δεν περιορίζεται σ' αυτή μόνο την περίοδο. Αντίθετα, αποτελεί *μια παλιά ιστορία*, η οποία μάλιστα αφορά το δίδυμο των γλωσσών που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ, δηλαδή τη συν-ομιλία της ελληνικής με την κοινή παλαιοσλαβική, απ' όταν οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια στο τέλος του 6ου αι., ιδιαίτερα στο πλαίσιο του Α΄ Βουλγαρικού κράτους από το 681 κ.ε.. Έκτοτε αξιοσημείωτη είναι η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου σε πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, ενώ στη συνέχεια ο εγγραμματισμός της σλαβικής από τους θεσσαλονικείς αδελφούς Κωνσταντίνο/ Κύριλλο και Μεθόδιο, στο πλαίσιο της αποστολής τους στη Μοραβία το 863, κι ακόμα η μετάβαση από το γλαγολιτικό στο κυριλλικό αλφάβητο εγκαινιάζει μια περίοδο αναπροσδιορισμού της ήδη στενής ελληνο-σλαβικής σχέσης. Ιδωμένη λοιπόν ως μακροχρόνιο φαινόμενο συνυφασμένο με τα πεδία της οικονομίας, της πολιτικής, της πίστης και της καθημερινής ζωής, η βαλκανική πολυγλωσσία θα διερευνηθεί κριτικά, στη φάση της οθωμανικής περιόδου, τότε δηλαδή που αυτή εκδηλώνεται σε μεγαλύτερο εύρος και σε διαφορετικό πλέγμα σχέσεων με τη νέα κυρίαρχη γλώσσα: Τότε, όλες οι ομιλούμενες γλώσσες της Χερσονήσου λειτουργούν ως μη κυρίαρχες, ενώ η οθωμανική, που έχει ενσωματώσει αυξημένα στοιχεία περσικής και αραβικής και γράφεται με αραβικό αλφάβητο, κυριαρχεί και μπολιάζει πολλαπλά τις υπόλοιπες, γλωσσολογικά και πολιτιστικά. Το φαινόμενο, λοιπόν, της βαλκανικής πολυγλωσσίας, καθώς είναι παλαιότερο από την οθωμανική κατάκτηση και καθώς εμπλέκεται με τις πολιτισμικές και ιδεολογικές συνισταμένες των αντίστοιχων ομάδων, λειτουργεί κατά τόπους και περίοδο διαφορετικά, ανάλογα με τη δημογραφική ανάμιξη ή συμβίωση, και συνεπώς επιβάλλει διαφορετική ιστορική ανάλυση.

Για να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα του φαινομένου στην υπό εξέταση περίοδο, χρήσιμο είναι να αναφερθούμε σύντομα στην προηγούμενη φάση: Στον ύστερο μεσαίωνα η ελληνική, αν και γλώσσα της εκκλησίας σε ευρύτερο χώρο, δεν κυριαρχούσε στα χριστιανικά κράτη, αφήνοντας έτσι περιθώριο για την καλλιέργεια της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής και για τη διαλεκτολογική διαφοροποίησή της σε

μικρότερες δημογραφικές ομάδες, ανάλογα με τις εξουσίες που αναδείχθηκαν. Ειδικότερα, η ελληνο-σλαβική πολυγλωσσία εμφανίζεται από τον 7ο αιώνα και εξής, περίοδο κατά την οποία συμβίωναν Έλληνες και Σλάβοι στη Χερσόνησο στο πλαίσιο είτε της Βυζαντινής αυτοκρατορίας –όποτε αυτή επεκτεινόταν ως το Δούναβη– είτε των βαλκανικών χριστιανικών κρατών, δηλαδή το Α΄ και Β΄ Βουλγαρικό κράτος (681-976 και 1185-1393) και το Σερβικό (τέλος 12ου- 15ος αι.). Συνεπώς, στο μέτρο που το υπό εξέταση φαινόμενο προϋπήρχε στο πλαίσιο διαφορετικών πολιτικών σχηματισμών και ιστορικών όρων, είναι χρήσιμη μια συνοπτική ιστορική αναδρομή, τουλάχιστον από την περίοδο που η Βαλκανική πήρε τη σημερινή της δημογραφική μορφή.[1]

Όπως είναι γνωστό, οι Σλάβοι μετακινήθηκαν προς το τέλος των μεγάλων μεταναστεύσεων των λαών από την Ασία στην Ευρώπη. Ειδικότερα, από τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα αρχίζουν να διεισδύουν κατά φύλα σε περιοχές που είναι αραιοκατοικημένες, αναπληρώνοντας έτσι ένα δημογραφικό κενό. Η μεγάλη δημογραφική αυτή αλλαγή ήταν απόρροια της μόνιμης εγκατάστασης των σλαβικών φύλων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης.[2] Η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων στις αραιοκατοικημένες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας άλλαξε το δημογραφικό χάρτη της Χερσονήσου, όχι μόνο ποσοτικά, επειδή δηλαδή προστέθηκε μία επιπλέον ομάδα, αλλά γιατί η μακρόχρονη συμβίωση των σλαβικών πληθυσμών (οργανωμένοι σε σχετικά ολιγομελείς ομάδες υπό τον γεροντότερο «ζουπάνο» ή «ρήγα») με τους ντόπιους κατέληξε σε μια διαδικασία όσμωσης,[3] από την οποία προέκυψαν νέα γλωσσικά και πολιτιστικά φαινόμενα, όπως τα αμοιβαία λεκτικά δάνεια, η αποτύπωση σλαβικών τοπωνυμίων σε περιοχές όπου οι Σλάβοι αφομοιώθηκαν, δηλαδή *εκρωμαΐστηκαν* ή, σύμφωνα με το μεσαιωνικό όρο *γραικώθηκαν*, θέμα που έχει απασχολήσει σύγχρονους μελετητές.[4] Μελετώντας μέσα

[1] Η σχετική βιβλιογραφία διογκώνεται τα τελευταία χρόνια, βλ. ενδεικτικά Tăpkova-Zaimova V., «Grecs» et «Romains» dans la littérature bulgare (Conscience d'une réalité médiévale), *EB* 20, 1(1984), 51-57. Drosneva E., The Bulgarians and the Others in the Bulgarian Proverbs, *EB* 30, 2(1994), 41-58. Ciggaar Kr. N., *Western Travellers to Constantinople, The West and Byzantium 962-1204: Cultural and Political Relations*, Leiden, New York 1996. Jacoby D., Multilingualism and institutional patterns of communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries), eds A. D. Beihammer, M. G. Parani, C. D. Schabel, *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Leiden 2008, 27-48.

[2] Fine J., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987. Curta F., *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge-New York 2006.

[3] Ангелов Д., *Образуване на българската народност*, София 1971. Ваклинов С., *Формиране на старо българската култура*, София 1977.

[4] Bischoff B., The Study of Foreign Languages in the Middle Ages, *Speculum* 36, 2(April 1961), 209-224. Malingoudis Ph., Toponymy and History. Observation concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponese, *Cyrillomethodianum* 7(1983), 99-111.

από μεσαιωνικές πηγές την καθημερινή συμβίωση των Σλάβων με τους ντόπιους στο Βυζάντιο το 10ο αιώνα, ο Φαίδων Μαλιγκούδης αναλύει τις καθοριστικές κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της ελληνο-σλαβικής συμβίωσης, με βάση τις οποίες διακρίνονται δύο ομάδες, οι αγρότες (Έλληνες και Σλάβοι) και η βυζαντινή ελίτ, και αντίστοιχα δύο τρόπους ζωής και βαθμίδες πολιτισμού: ο κόσμος της *«καλύβας»*και ο κόσμος τού *«παλατιού»*. [5] Μια ειδικότερη έκφανση της ελληνο-σλαβικής καθημερινότητας στο Βυζάντιο ήταν η αλληλεπίδραση των δύο γλωσσικών συστημάτων, του ελληνικού και του σλαβικού. Ταυτοχρόνως, εξελίχθηκε και μια άλλου τύπου αλληλεπίδραση στο εσωτερικό του σλαβικού πολιτισμού, εφόσον η ανάμιξη πολυπληθών γεωργών Σλάβων και των κυρίαρχων (Πρωτο)Βουλγάρων, που εισέβαλαν από τη βορειοανατολική γωνιά της Χερσονήσου, έγινε με κοινωνικούς/δημογραφικούς και πολιτικούς/στρατιωτικούς όρους. Από αυτούς προέκυψε ο σχηματισμός ενός πολιτικού συγκροτήματος, του Α΄ Βουλγαρικού κράτους (681). Μέσα στο νέο αυτό πολιτικό πλαίσιο οι Σλάβοι ομογενοποιήθηκαν με τους (Πρωτο)βουλγάρους, με την έννοια ότι οικειοποιήθηκαν το εθνωνύμιο των ολιγομελέστερων αλλά πολιτικο-στρατιωτικά κυρίαρχων, διατηρώντας και επιβάλλοντας τη γλώσσα τους.[6]

Σχετικά με το θέμα της γλωσσικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο σλαβικό και το βυζαντινό ελληνικό πληθυσμό στη μεσαιωνική εποχή μπορούμε να αναφέρουμε πολλά παραδείγματα, αλλά θα εστιάσουμε σε κάποια ενδεικτικά, ώστε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του φαινομένου της πολυγλωσσίας και την ύπαρξή του πριν την εγκατάσταση των Οθωμανών στη Χερσόνησο του Αίμου. Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, οι (Πρωτο)Βούλγαροι και οι Σλάβοι ήταν λαοί που εισήλθαν στα Βαλκάνια και συμβίωσαν με το βυζαντινό πληθυσμό και συνεπώς γνώρισαν τον πολιτισμό του και την ελληνική γλώσσα. Σίγουρα, εκτός από την εμπόλεμη κατάσταση που παρουσιάζεται στις μεσαιωνικές πηγές, μεταξύ βυζαντινών και τους Βουλγάρων –όρος που επικράτησε μετά την ομογενοποίηση (Πρωτο)Βουλγάρων και Σλάβων σε μια κρατική οργάνωση– βιώθηκε και μια περίοδος ομαλής συμβίωσης, επικοινωνίας και εμπορικών ανταλλαγών, προϋπόθεση για να γνωρίσουν την κυρίαρχη γλώσσα. Άλλη πλευρά της ελληνο-σλαβικής διγλωσσίας είναι η χρήση της ελληνικής γλώσσας ή μόνο του ελληνικού αλφάβητου, λόγω έλλειψης συστήματος εγγραμματισμού της βουλγαρικής γλώσσας, μέχρι τον εκχριστιανισμό των (Πρωτο)Βούλγαρων το 865, για τις ανάγκες του κρατικού μηχανισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι κάποιες

[5] Μαλιγκούδης Φ., *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1992, 116-119.
[6] *История на България*, τ. 2 *Първа българска държава*, София 1981. Μαλιγκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, 120.

επιγραφές στα ελληνικά του 8ου και 9ου αιώνα που έχουν γραφτεί με πρωτοβουλία Βουλγάρων ηγεμόνων, δηλαδή έχουν πολιτικο-διπλωματικό χαρακτήρα (συμφωνίες ειρήνης και οριοθετήσεις συνόρων, εμπορικές συμφωνίες κ.ά.) και καθαυτό προορίζονται για τους ελληνόφωνους βυζαντινούς γείτονες.[7] Το ελληνικό αλφάβητο όμως δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της βουλγαρικής γλώσσας και να μεταφέρει με ακρίβεια τις φωνητικές της ιδιαιτερότητες. Ακόμα και σε ένα από τα πρώιμα πρωτότυπα έργα στη βουλγαρική, το *За буквите* (Περί των γραμμάτων) του Chernorizets Khrabăr που γράφτηκε στα τέλη του 9ου αι. με κυριλλικό αλφάβητο, αναφέρεται η δυσκολία εγγραμματισμού της βουλγαρικής με ελληνικά γράμματα[8] – πρακτική που προφανώς δεν ήταν σπάνια στην περίοδο πριν από τη δημιουργία των αλφαβήτων που προτάθηκαν από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο/Κύριλλο και Μεθόδιο και στη συνέχεια από τους μαθητές τους (γλαγολιτικό και κυριλλικό αντίστοιχα). Ακόμα και μετά την καθιέρωση του κυριλλικού αλφάβητου, παρατηρείται η χρήση της ελληνικής γλώσσας –στην περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας στις βουλγαρικές περιοχές (1018-1185) και επί του Β΄ Βουλγαρικού κράτους (1185-1393/6)–,[9] περιπτώσεις οι οποίες ωστόσο έχουν άμεση σχέση με την πολιτική είτε λόγω της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή είτε λόγω των πολιτικών απαιτήσεων των βασιλέων του Β΄ Βουλγαρικού κράτους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η έρευνα για την πολυγλωσσία θα επικεντρωθεί στην περίοδο από το β΄ μισό του 15ου έως τα μέσα του 19ου αιώνα, περίοδος που γενικά συμπίπτει με την οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια. Η πολυγλωσσία αυτής της φάσης θα διερευνηθεί ως διττό και πολύπλοκο φαινόμενο: Από τη μια μεριά, θα προσεγγιστεί ως αυθόρμητη διαδικασία η οποία από τους προηγούμενους αιώνες

---

[7] Бешевлиев В., *Прабългарски епиграфски паметници*, София 1981, 25-30. *История на България*, т. 2, София 1981.

[8] Ангелов Д., *Образуване на българската народност*, София 1971, 292. Πρόκειται για απολογητικό έργο στο οποίο ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υπέρ της χρήσης της σλαβικής γλώσσας ως χριστιανικής λειτουργικής· στην ουσία αποτελεί απάντηση στη δογματική αντίληψη χριστιανών που αντέδρασαν στο κυριλλικό έργο, περιορίζοντας σε 3 τις ιερές γλώσσες – εβραϊκά, ελληνικά, λατινικά. Ενδιαφέρουσα είναι η μνεία στο κείμενο της Βαβέλ, της *ανάμειξης γλωσσών/confusio linguarum* –κατάλληλη απεικόνιση των πολιτιστικών αλλαγών εκείνης της εποχής, όταν σε μεγάλο τμήμα των Βαλκανίων αρχίζει να χρησιμοποιείται νέο αλφάβητο φέρνοντας πολλές πολιτισμικές και πολιτικές αλλαγές. Αυτό, παρόλο που είναι εμπνευσμένο από το Βυζάντιο και έχει σκοπό να ενισχύσει την πολιτισμική του επιρροή ανάμεσα στους Σλάβους, ταυτόχρονα όμως οδηγεί σταδιακά τη βυζαντινή επιρροή στα Βαλκάνια σε συρρίκνωση. Περισσότερα για το έργο και τον συγγραφέα, Dostal A., Les origines de l'Apologie slave par Chrabr, *Byzantinoslavica* 25(1963), 236-246. Куев К., *Черноризец Храбър*, София 1967. Цанев Ц., *"За буквите". Нови аспекти*, Шумен 2002. Γόνης Δ., Χράμπαρ Τσ. "Περί των γραμμάτων". Μια σύγκριση ελληνικού και σλαβικού αλφαβήτου, *ΕΕΘΣΠΑ* 38(2003), 311-24.

[9] *История на България*, т. 3, София 1982.

εξακολουθεί να συντελείται αβίαστα, τόσο στο πλαίσιο της συμβίωσης και της επικοινωνίας των βαλκανικών λαών από το μεσαίωνα στη βυζαντινή, βουλγαρική και σερβική όσο και αργότερα στην οθωμανική επικράτεια. Σ' ολόκληρη την τελευταία αυτή περίοδο, οι ομιλούμενες κατά τόπους γλώσσες συνυπήρξαν αλλά σε μεταβαλλόμενες ισορροπίες. Ειδικότερα στο 19ο αιώνα, με την άνοδο των εθνικών κινημάτων και ιδεολογιών, άρχισαν να λειτουργούν ανταγωνιστικά, ανάλογα με τα πεδία στα οποία κάθε μια κυριαρχούσε (καθημερινή ζωή, οικονομικές σχέσεις/ αγορά-εμπόριο, εκκλησία κ.ά.). Τότε οι κεντρικές εξουσίες πήραν διάφορα μέτρα για να αναχαιτίσουν τη διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στις ετερόγλωσσες ομάδες: Για παράδειγμα, στην Αυστρουγγαρία από το 1880 επινοήθηκε η κατηγοριοποίηση της κάθε μιας (εθνικής) ομιλούμενης γλώσσας με τον «ουδέτερο» όρο γλώσσα «συναναστροφής» ή «καθημερινής χρήσης» (Umgangsprache),[10] με τον οποίο αποφεύγεται να αποτυπωθεί η επαπειλούμενη διάρρηξη της Αυτοκρατορίας-*φυλακής των εθνών*, πολιτική που φανερώνει το φόβο της κεντρικής εξουσίας απέναντι στις φυγόκεντρες τάσεις και την αδυναμία της να χειραγωγήσει την πολυγλωσσία με ό,τι αυτή συμβόλιζε και εξέφραζε. Από την άλλη μεριά, θα διερευνήσουμε την πολυγλωσσία ως φαινόμενο απότοκο της συνειδητής επιλογής, εξαιτίας ποικίλων λόγων, για εκμάθηση βαλκανικών γλωσσών. Και οι δύο πτυχές του φαινομένου–η αυθόρμητη και η στοχευμένη επιλογή ομιλίας/εκμάθησης μιας επιπλέον γλώσσας– θα διερευνηθούν σε σχέση με την κοινωνία, την οικονομία, τη θρησκεία και τον πολιτισμό καθενός λαού μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα. Τότε η διαδικασία συγκρότησης εθνικών κρατών –αρχής γενομένης από τα δύο κράτη ελληνικό και σερβικό (1830) μέχρι το 1923 (ίδρυση της Τουρκικής δημοκρατίας)– και η ανάδειξη μιας εθνικής επίσημης γλώσσας στο εσωτερικό τους, ως συνεκτικού δεσμού ανάμεσα στους πολίτες και επιταχυντή της εθνικής ομογενοποίησης, δίνει γενικά τέλος στη συνύπαρξη πολλών ετερόγλωσσων ομάδων και κυρίως στην αυθόρμητη εκμάθηση ξένων γλωσσών στην καθημερινή ζωή.

Πληροφορίες για το θέμα μας θα αντλήσουμε από δύο διαφορετικές ομάδες πηγών, κατάλληλες για την προσέγγιση και των δύο παραπάνω εκδοχών του φαινομένου της πολυγλωσσίας: Σημαντική ομάδα πηγών αποτελούν οι εξω-βαλκανικές μαρτυρίες για το θέμα μας. Πρόκειται για τις πληροφορίες των δυτικο-ευρωπαίων

[10] Στασινοπούλου Μ. Α., Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών, *Τετράδια εργασίας* 28 *Διασπορά Δίκτυα Διαφωτισμός*, Μ. Α. Στασινοπούλου, Μ. Χρ. Χατζηϊωάννου επιμ., Αθήνα 2005, 19-20 και σημ. 7.

περιηγητών, διπλωματών κ.ά. οι οποίοι, διασχίζοντας τη Βαλκανική, κατευθυνόμενοι συνήθως προς την Κωνσταντινούπολη ή προς τους Αγίους τόπους και γενικώς προς την Ανατολή, παρατηρούν και σχολιάζουν τη χρήση πολλών γλωσσών από τους ντόπιους και την ικανότητά τους να συνεννοούνται σε πολλές γλώσσες με τους ξένους. Από αυτή την, κατά τα άλλα, καλά μελετημένη ομάδα πηγών αντλούμε πάμπολλες ανεκμετάλλευτες πληροφορίες, οι οποίες συγκροτούν τελικά ένα νέο corpus, το οποίο δεν έχει ως τώρα συντεθεί και συστηματικά διερευνηθεί και που φωτίζει ποικίλες περιπτώσεις πολυγλωσσίας, τρόπου εκμάθησης γλωσσών, σε διαφορετικά γλωσσικά, γεωγραφικά και κοινωνικά περιβάλλοντα: Από τις ελίτ μέχρι τα ευρύτερα στρώματα σε διαφορετικά σημεία της Χερσονήσου (κατά μήκος οδικών αξόνων, πόλεις-εμπορικά κέντρα/λιμάνια). Τα οδοιπορικά, εκδομένα στη μορφή ταξιδιωτικών σημειώσεων, ημερολογίων, επίσημων εκθέσεων ή διαθέσιμα ως επίσημες ή προσωπικές αναφορές/ αλληλογραφία, με το σύνολο πληροφοριών τους κατά κανόνα προσφέρουν μια ζωντανή εικόνα της κοινωνικο-πολιτικής και ιδεολογικής ατμόσφαιρας του καιρού τους. Επίσης, από την άποψη της αναλυτικής προσέγγισής τους, αυτού του είδους οι πηγές αποτελούν μια πρόκληση, επειδή απαιτείται ο συνδυασμός της συνολικής διερεύνησης της γεγονοτολογικής ιστορίας αρχικά με τις ιδέες του 16^{ου} και 17^{ου} αι., στα διάφορα γνωστικά πεδία (κυρίως το πρώιμο ενδιαφέρον για τη γλώσσα/ γλώσσες), στη συνέχεια με τις αρχές του Διαφωτισμού και αργότερα με τη νοοτροπία, την προέλευση και τις πολιτικές στοχεύσεις των ευρωπαίων ταξιδιωτών που διασχίζουν ή διαμένουν για κάποιο διάστημα στη Χερσόνησο του Αίμου, εκπροσωπώντας γενικά ποικίλες ευρωπαϊκές ελίτ που παρεμβαίνουν όλο και περισσότερο στην οθωμανική Ανατολή.

Τα οδοιπορικά από τα οποία συλλέχθηκαν πληροφορίες για την πολυγλωσσία στα Βαλκάνια, στην περίοδο από το δεύτερο μισό του 15^{ου} ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αντλούνται, αυτούσια ή αποσπασματικά, από δημοσιευμένες πηγές, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση. Στη βουλγαρική βιβλιογραφία ένα από τα πρώτα έργα, που εστίασε στα οδοιπορικά, είναι η συλλογή αποσπασμάτων *Παλαιά οδοιπορικά στη Βουλγαρία του 15^{ου}-18^{ου} αιώνα* του Τσέχου πολιτικού και ιστορικού Konstantin Jireček (βλ. Πηγές). Ογκωδέστερη και ιδιαίτερα σημαντική συμβολή για την έρευνά μας είναι η επτάτομη σειρά *Чужди пътеписи за Балканите* (*Ξένα οδοιπορικά για τα Βαλκάνια)*, η οποία εκδόθηκε στις δεκαετίες του 1970 και 1980 και περιέχει εκτενή αποσπάσματα από γαλλικά, γερμανικά, αυστριακά, αγγλικά, ουγγρικά οδοιπορικά της περιόδου που εξετάζουμε, σε βουλγαρική μετάφραση, ομαδοποιημένα χρονολογικά και θεματικά. Σ' ό,τι αφορά την ελληνική ταξιδιωτική βιβλιογραφία, εντυπωσιακό είναι το τρίτομο έργο

του Κωνσταντίνου Σιμόπουλου *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, στο οποίο παρουσιάζονται αποσπασματικά αλλά κριτικά, εντυπώσεις των ταξιδιωτών που περιηγήθηκαν τον ελληνικό χώρο στη μακρά περίοδο από το 333 έως το 1820. Εκτός από τις συλλογές οδοιπορικών, ως πηγή για την έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε και τις πλήρεις ή αποσπασματικές εκδόσεις αυτοτελών οδοιπορικών διαφόρων ταξιδιωτών. Επίσης διάσπαρτα οδοιπορικά που αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο και έγιναν προσβάσιμα συμπλήρωσαν το σώμα πηγών από το οποίο αντλήθηκαν πληροφορίες για την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία των πληθυσμών της Χερσονήσου. Συμπληρωματικά στις *έξωθεν* μαρτυρίες συνεξετάσαμε και κάποιες βαλκανικής προέλευσης, που αποτελούν εξίσου ενδιαφέρον υλικό και προσφέρονται για σύγκριση. Για παράδειγμα, πλούτο πληροφοριών περιέχει το δεκάτομο περιηγητικό έργο του μέλους του ιερατείου και εμψυχωτή του στρατού Evliya Çelebi (1611-περ. 1684), γνωστό ως *Seyahatnâme* (*Βιβλίο των ταξιδιών*) ή *Tarikh-i Seyyah* (*Χρονικό του περιηγητή*) σύμφωνα με το χειρόγραφο της Βιέννης. Ειδικότερα ο Evliya, καθώς ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για ποικίλα γλωσσικά ακούσματα, στη βάση βέβαια μιας συλλογιστικής που αναπτύσσεται ανεξάρτητα από εκείνη στη Δυτική Ευρώπη, γνωστή σε μας από τα οδοιπορικά των περιηγητών, καταγράφει διαφορετικές γλώσσες, ακόμα και κάποιες του Καυκάσου που σήμερα έχουν εξαφανιστεί.[11] Τέλος, δεν παραλείπουμε να επεξεργαστούμε συνδυαστικά πηγές που σχετίζονται έμμεσα με το θέμα μας, τουλάχιστον εκείνες που αντανακλούν διαφωτιστικά το κλίμα της εποχής.

Οι παραπάνω ομάδες πηγών δεν έχουν ως τώρα απασχολήσει την έρευνα του ιστορικού φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τις δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες και ειδικά τις μεταφράσεις.[12]Από αυτή την άποψη, οι μαρτυρίες που αντλούμε από τα οδοιπορικά/ ταξιδιωτικά κείμενα και τις οποίες αναλύουμε στην παρούσα μελέτη αποτελούν πρωτότυπο και εξαιρετικά διαφωτιστικό ιστορικό υλικό, πολύ περισσότερο που το συνεξετάζουμε με τα εγχειρίδια και τις μεθόδους για την εκμάθηση βαλκανικών γλωσσών. Έτσι, γίνεται δυνατό να αναδειχθεί τόσο η *αυθόρμητη* πολυγλωσσία, που επισημαίνεται από τους ταξιδιώτες στο χώρο εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων, δηλ. σε ευρύτερα στρώματα όπου οι ετερόγλωσσοι βαλκάνιοι μάθαιναν *άνευ διδασκάλου* τις γλώσσες που μιλιούνταν στο περιβάλλον τους, όσο και η σύμφυτη με τη μόρφωση πολυγλωσσία, αποτέλεσμα στόχευσης από μέρους του μαθητή και συστηματικής διδασκαλίας από μέρους του

[11] Ορταϊλί Ι., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς*, Θεσσαλονίκη 2008, 113.

[12] Για τις ελληνικές μεταφράσεις δυτικών έργων, βλ. Σφοίνη Α., *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά 15ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 2003.

δασκάλου. Από αυτή τη διττή οπτική γωνία και εστιάζοντας στους ιστορικούς όρους της εποχής, επιχειρούμε να φωτίσουμε το φαινόμενο της πολυγλωσσίας κριτικά και πολύπλευρα.

Η διερεύνηση αυτών των πηγών στοχεύει στη συγκέντρωση διάσπαρτων πληροφοριών, κυρίως από ταξιδιωτικά κείμενα δυτικο-ευρωπαίων που ταξίδεψαν ή και διέμειναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, παρατήρησαν την ευκολία επικοινωνίας ανάμεσα στις ετερόγλωσσες βαλκανικές ομάδες και κατέγραψαν τις σκέψεις τους. Από αυτό το υλικό θα επιχειρήσουμε να σταθμίσουμε, έμμεσα, τη γεωγραφική έκταση και την πολιτισμική διάσταση του φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας, αν και οι ταξιδιώτες ακολουθούν συγκεκριμένα δρομολόγια και παρατηρούν συνήθως ό,τι συμβαίνει κατά μήκος των μεγάλων οδών. Επιπλέον, αυτή η εξω-βαλκανική ματιά μας βοηθά να σχετικοποιήσουμε τη γνώση που αποκτούμε από τις υπόλοιπες βαλκανικές πηγές, πολύ περισσότερο αφού μας φέρνει κοντά σε πρώιμους δυτικο-ευρωπαϊκούς επιστημονικούς προβληματισμούς που αρχίζουν να επηρεάζουν και τους βαλκάνιους. Τέλος, η χρησιμότητα των μαρτυριών δυτικο-ευρωπαίων ταξιδιωτών, στη διάρκεια ολόκληρης της περιόδου που εξετάζουμε –συμπίπτει με την πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία–, αποδεικνύεται πολλαπλά σημαντική, γιατί δίνει τη δυνατότητα μιας πρωτότυπης προσέγγισης, που απ' όσο γνωρίζουμε δεν έχει επιχειρηθεί ως τώρα: Πρώτα-πρώτα προσφέρεται ως συμπληρωματική, έξωθεν οπτική γωνία –*ματιά*– για την προσέγγιση του θέματός μας, η οποία εμπλουτίζει πολλαπλά την προβληματική μας. Κατά δεύτερο λόγο, γιατί θα μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε μεθόδους και σκοποθεσίες (ανάγκη επικοινωνίας στο ταξίδι ή λογιοσύνη και τη συνακόλουθη επαγγελματική ανέλιξη) των υπό ανάλυση γλωσσικών εγχειριδίων, σε αντίστιξη με την αυθόρμητη εμπειρία της πολυγλωσσίας. Ταυτόχρονα το δυτικο-ευρωπαϊκό αυτό υλικό μας βοηθά να κατανοήσουμε τη βαλκανική πολυγλωσσία και ως πτυχή του περίπλοκου φαινομένου του «βαλκανισμού», όρο με τον οποίο η Maria Todorova προσδιόρισε, εξειδικεύοντας στη βαλκανική *«Εγγύς Ανατολή»*, το γενικότερο νεοτερικό *οριενταλιστικό* περιεχόμενο, όπως αυτό είχε προταθεί από τον Edward Said στο βιβλίο του *Οριενταλισμός* (βλ. πιο κάτω σελ. 23).

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στα πολύγλωσσα λεξικά, στα εγχειρίδια και στις μεθόδους εκμάθησης γλωσσών, στις γραμματικές αλλά και σε μια σειρά από ποικίλες και διάσπαρτες μαρτυρίες για τη βαλκανική πολυγλωσσία. Επίσης, μας ενδιαφέρουν οι μεταφράσεις ιερών κειμένων, παρόλο που δεν περιέχουν γλωσσικό υλικό σχετικά με την εκμάθηση γλώσσας, καθώς, όπως κάθε μετάφραση,

αποτελούν ένδειξη για την πνευματική γνωριμία των βαλκανικών λαών ή ένα βήμα, προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή την ανεξαρτητοποίησή τους, ειδικότερα με την επιδίωξη της απεξάρτησης σλαβικών επαρχιών από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Προς όποια κατεύθυνση και να λειτουργούν, οι μεταφράσεις γενικά σχετίζονται με το θέμα μας, γιατί φωτίζουν την αλληλογνωριμία και τις σχέσεις των βαλκάνιων μεταξύ τους. Από τις βαλκανικές γλώσσες έμφαση θα δοθεί στις σλαβικές και ειδικότερα στη σχέση τους με την ελληνική και με τις σπουδαιότερες δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες, χωρίς βέβαια να παραγνωριστούν ζητήματα που αφορούν τις υπόλοιπες, δηλαδή τη ρουμανική (βλαχική και μολδαβική), που από τον ύστερο Μεσαίωνα και για αιώνες διατήρησε στενή σχέση με τις νοτιο-σλαβικές γλώσσες (βουλγαρική και σερβική) και με το κυριλλικό αλφάβητο που χρησιμοποιήθηκε στη γραπτή γλώσσα έως το 1863, οπότε αντικαταστάθηκε από το λατινικό με απόφαση του ηγεμόνα Αλέξανδρου Κούζα· κι ακόμα την αλβανική και τη λατινική/ ιταλική, που μιλιούνταν στα μεγάλα λιμάνια της παράκτιας αδριατικής ζώνης. Τέλος, δεν θα παραγνωρισθεί ούτε η σχέση των παραπάνω με τη ρωσική γλώσσα και με πρώιμα ελληνο-ρωσικά γλωσσικά βοηθήματα ευρύτερης απήχησης.

Μ’ άλλα λόγια, θα διερευνήσουμε την πολυγλωσσία ως καθημερινό αυθόρμητο φαινόμενο αλλά και ως αποτέλεσμα μαθησιακής διαδικασίας βάσει εγχειριδίων και μεθόδων, τα οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αφορούν στο σύνολό τους όλες τις πληθυσμιακές ομάδες της ΝΑ Ευρώπης. Όπως θα φανεί δηλαδή από τη μελέτη μας, αντιμετωπίζουμε τελικά την πολυγλωσσία ως ένα από τα δομικά αλλά μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά –από διαδικαστική και λειτουργική άποψη ανάμεσα στις γλώσσες μεταξύ τους και ανάλογα με την ανάγκη και τη διαδικασία εκμάθησης– της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με αναφορές και στις σύγχρονές της αυτοκρατορίες, Αυστρουγγαρία και τσαρική Ρωσία. Συνεπώς, το θέμα μας, αν και εστιάζει σε μη κυρίαρχες γλώσσες, τις οποίες μιλούσαν υπόδουλες ομάδες, αγγίζει και τη σχέση αυτών των γλωσσών με την κυρίαρχη γλώσσα, την οθωμανική (βλ. Μέρος IV), όπως και με τους κυρίαρχους οθωμανούς κατακτητές οι οποίοι συχνά δεν αγνοούσαν ούτε τα ελληνικά ούτε ακόμα άλλες βαλκανικές γλώσσες.

Τα ζητήματα που διερευνώνται στην παρούσα διατριβή προϋποθέτουν τη συστηματική παράθεση των διαθέσιμων πρωτογενών πηγών και της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Φιλοδοξία μας είναι η ανίχνευση σε γενικές γραμμές των ιστορικών, κοινωνικο-πολιτικών και ιδεολογικών όρων της υπό εξέταση εποχής από την οπτική γωνία των ίδιων των πολύγλωσσων βαλκανικών ομάδων –ειδικότερα των συγγραφέων

και των αναγνωστών των σχετικών βιβλίων–, οι οποίες ζούσαν σε μια θεοκρατική και προ-εθνική αυτοκρατορία. Πιο συγκεκριμένα, θα φωτιστεί μια σημαντική ιστορική πτυχή, δηλαδή η συμ-μετοχή, μέσω της γλώσσας, σε βιωματικές εμπειρίες και σχήματα σκέψης των αλλόγλωσσων και υπόδουλων ομάδων μεταξύ τους καθώς και αυτών με τον οθωμανό κυρίαρχο.

Ήδη επισημάνθηκε ότι, διερευνώντας ζητήματα τα οποία απέχουν σημαντικά, τόσο από χρονική όσο και από πολιτικο-κοινωνική άποψη, θα ληφθεί ως βάση η ορολογία της υπό εξέταση εποχής, είτε πρόκειται για γνωστούς και από παλαιότερα όρους ή για νεολογισμούς –νέες λέξεις με νέο περιεχόμενο ή παλαιές που αναπροσδιορίζονται νοηματικά–, με εξαίρεση την αναπόφευκτη χρήση κάποιων όρων ως τεχνικών όρων (termini technici*)*. Η συνύπαρξη πολλών διαφορετικών γλωσσικών ομάδων στα Βαλκάνια, η καθημερινή επαφή και η αλληλεπίδρασή τους αποτελούν τις βασικές αιτίες για την ύπαρξη της πολυγλωσσίας ως ιστορικού και γεωγραφικού φαινομένου. Διαφορετικές πτυχές του, όπως είναι φυσικό, προσελκύουν το ενδιαφέρον της έρευνας στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο, γεγονός επωφελές για τη μελέτη μας, καθώς ο σχετικός προβληματισμός αναπτύσσεται ταχύτατα από επιστήμονες ποικίλων ειδικοτήτων και συνεπώς από επιστημολογικές αφετηρίες και προς κατευθύνσεις διαφορετικές. Από την άλλη μεριά, μια παρόμοια ερευνητική συσσώρευση, καθώς ενδέχεται να μην εκκινεί πάντα από τους ιστορικούς όρους της υπό εξέταση εποχής αλλά μάλλον από τους σύγχρονούς μας, καθιστά το φαινόμενο της πολυγλωσσίας και, συνακόλουθα και τους πολύπλοκους ιστορικούς όρους που το προσδιορίζουν, δυσδιάκριτο και μη ορθά ερμηνεύσιμο από ιστορική άποψη. Συνεπώς, εκτός από τη συγκέντρωση και την ανάλυση περιεχομένου των εγχειριδίων και των μεθόδων εκμάθησης βαλκανικών γλωσσών, η έρευνά μας στόχο έχει να συμβάλει εξίσου και στο ερμηνευτικό πεδίο, με τη μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα και χωρίς αναχρονισμούς.

Μέθοδος και σκοπός της έρευνας

Κάθε έρευνα απαιτεί μεθοδολογία σχετική άμεσα με το επιλεγμένο αντικείμενο και με τους προβληματισμούς που τίθενται. Στις ανθρωπιστικές επιστήμες έχει καθιερωθεί περισσότερο να χρησιμοποιείται η θεωρητική έρευνα η οποία μπορεί να είναι είτε συγκριτική –ο ερευνητής αντλεί και συγκρίνει της πληροφορίες από ήδη υπάρχουσες μελέτες– ή απλώς αναλυτική –ο μελετητής φέρνει στο φως και να σχολιάζει τις πληροφορίες από νέες ή ήδη δημοσιευμένες ιστορικές/φιλολογικές πηγές. Στην παρούσα διδακτορική διατριβή για λόγους πληρότητας και για μεγαλύτερη σαφήνεια έχει επιλεχθεί η μικτή μεθοδολογία, δηλαδή η έρευνα στηρίζεται σε πρωτογενές υλικό (πηγές) και σε δευτερογενές (βιβλιογραφία).

Τα *βήματα* της διερεύνησής μας θα μπορούσαν να ορισθούν ως εξής: Επιλογή θέματος, βιβλιογραφική έρευνα (literature overview), επιλογή και μελέτη των πηγών, διατύπωση συμπερασμάτων και ερωτημάτων που δεν έχουνως τώρα τεθεί και απαντηθεί ή, όπως στην περίπτωσή μας, χρήζουν περαιτέρω έρευνας, ή ακόμα θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστές μελέτες.Καθένα από αυτά τα στάδια είναι σημαντικό και απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Ως πιο βασικό όμως ξεχωρίζει η επιλογή θέματος και η υπόθεση εργασίας μας. Η σαφής διατύπωση και η μεθοδευμένη προσέγγιση του θέματος βοηθάει μεν στην αποφυγή σύγχυσης σχετικά με το αντικείμενο και τις έννοιες της έρευνας, κερδίζει όμως χρόνο.

Στις προηγούμενες σελίδες ήδη διατυπώθηκε το θέμα της έρευνας, τα χρονολογικά και τα θεματικά του όρια, η βιβλιογραφία και οι πηγές στις οποίες θα βασισθεί η μελέτη. Στη συνέχεια, όσο το δυνατόν περισσότερες πηγές για την πολυγλωσσία και γλωσσομάθεια στα Βαλκάνια θα παρουσιασθούν λεπτομερώς και θα αξιολογηθούν κριτικά, με στόχο την ανασύνθεση του ιστορικού αυτού φαινομένου. Για μεγαλύτερη σαφήνεια και πιο εύστοχη προσέγγιση του θέματος, η διατριβή χωρίζεται σε τέσσερα μέρη τα οποία περιέχουν μικρότερα κεφάλαια με ειδικότερο προβληματισμό προς διερεύνηση.

Στο **πρώτο μέρος** ερευνώνται *Εικόνες της βαλκανικής πολυγλωσσίας* σε δύο ειδικότερα κεφάλαια. Στο **α΄** αναλύονται οι πληροφορίες των οδοιπορικών κειμένων που συσχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το φαινόμενο της πολυγλωσσίας στα Βαλκάνια στην υπό εξέταση περίοδο. Σχολιάζονται με συντομία η αντίληψη/στάση των δυτικο-ευρωπαίων, που επισκέπτονται βαλκανικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε αυτή την περίοδο, απέναντι στους κατοίκους και αντίστοιχα, με ελάχιστα δεδομένα, η αντίληψη των βαλκάνιων για τη Δύση. Στο **β΄** κεφάλαιο οι παραπάνω πληροφορίες

για δημογραφικά δεδομένα που μνημονεύονται από τους ίδιους περιηγητές συσχετίζονται με άλλα που έχουν απασχολήσει την έρευνα, ώστε να σταθμιστεί η αντίληψη των συγγραφέων-ταξιδιωτών για το εύρος των ετερόγλωσσων ομάδων και για τη συμβίωση ετερόγλωσσων ομάδων, που κάποτε έχουν προκύψει από μη συστηματικά στατιστικά δεδομένα.

Στο **δεύτερο μέρος**, ανιχνεύεται στο μέτρο του δυνατού μέσω των βιβλίων η *Βιβλία, βιβλιοθήκες, τυπογραφεία* και η *Η Σχολή της Χάλκης κέντρο διδασκαλίας και διάχυσης της παλαιοσλαβικής γλώσσας: Διανοούμενοι και έθνος.* Από τα δύο κεφάλαια, στο **α΄** έμφαση δίνεται στη σημασία του βιβλίου στα Βαλκάνια και στους τρόπους διακίνησής του. Γίνεται σύντομη αναφορά στη διακίνηση βιβλίων –χειρόγραφα και έντυπα– και σε τυπογραφεία από τα οποία κυρίως προέρχονται τα βιβλία που διακινούνται εντός και εκτός της Χερσονήσου. Συμπληρωματικά συγκεντρώνονται δεδομένα για βιβλιοθήκες, μέσα από διάσπαρτες αναφορές που δεν έχουν ως τώρα συγκεντρωθεί, ώστε να δοθεί πληρέστερη εικόνα για εύρος της διάδοσης κυρίως βιβλίων λεξικογραφικού/φιλολογικού περιεχομένου, το περιεχόμενο, τις ιδέες και την κοινωνική τους λειτουργία στα Βαλκάνια. Στο ίδιο κεφάλαιο μας απασχολούν οι διαθεσιμότητες και οι προτιμήσεις στην εκμάθηση ξένων γλωσσών στα Βαλκάνια μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Έμφαση δίνεται σε παραδείγματα έντυπων γλωσσικών μεθόδων, που στόχευαν ή αποδεδειγμένα γνώρισαν μαζική χρήση, καθώς και σε σχολικά γλωσσικά εγχειρίδια/ αναγνωστικά. Δεν παραλείπουμε να σχολιάσουμε και το θέμα της οργανωμένης διδασκαλίας της ξένης γλώσσας σε σχολεία όπως και το ρόλο της ελληνικής εκπαίδευσης ως τρόπο διάδοσης της γλώσσας στους μη ελληνόφωνους πληθυσμούς. Το **β΄** κεφάλαιο εστιάζει στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τη διάδοση της βαλκανικής πολυγλωσσίας μέσα από τη συστηματική εκμάθηση γλωσσών: Ειδικότερα αφορά την ανώτερη εκπαίδευση κυρίως Βουλγάρων καθηγητών και αποφοίτων που κατείχαν σε ικανοποιητικό βαθμό την ελληνική γλώσσα, ώστε ήταν σε θέση να τη διδάσκουν, να μεταφράζουν έργα ποικίλου περιεχομένου και να γράφουν πρωτότυπα έργα σ' αυτή**,** παίζοντας τελικά ευρύτερο ρόλο εθνικού διανοούμενου. Επίσης, η εξέταση του έργου της Σχολής μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε και το ζήτημα της οργανωμένης διδασκαλίας για πρώτη φορά σε ένα ανώτατο ίδρυμα –τη Θεολογική σχολή της Χάλκης– μιας μη ζωντανής γλώσσας, της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής, και να ερμηνεύσουμε τους λόγους και τις συγκυρίες εξ αιτίας των οποίων αυτή αποτέλεσε διδακτικό αντικείμενο.

Το **τρίτο μέρος** αφιερώνεται στην *Καταγραφή, περιεχόμενο και ιδεολογία των γλωσσικών εγχειριδίων*: Στα δύο κεφάλαια που το συγκροτούν, αναλύονται κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις του θέματός μας κι ακόμα γεωγραφικές πτυχές του, οι οποίες μας οδηγούν σε *δρομολόγια* βιβλίων και χειρογράφων και εκτός της Βαλκανικής, χάρη ακριβώς στο μπόλιασμα των βαλκανικών γλωσσών με την κυρίαρχη οθωμανική, όπως υπαινιχθήκαμε ήδη. Στο **α΄** κεφάλαιο σημειώνονται τα κριτήρια με βάση τα οποία έγινε η επιλογή, κατά την εκπόνηση της διατριβής, εκείνων των πολύ-/δί-γλωσσων κειμένων, που περιέχουν παράλληλα κείμενα στα ελληνικά και σε μία τουλάχιστον βαλκανική σλαβική γλώσσα (βουλγαρικά, σερβικά) και που γράφτηκαν για να καλύψουν γλωσσικές διδακτικές και πνευματικές ανάγκες. Εδώ το υλικό ομαδοποιείται σε κατηγορίες σύμφωνα με τη χρήση και τον προορισμό του (π.χ. για προσωπική χρήση ή για οργανωμένη διδασκαλία), σύμφωνα με το είδος των μεθόδων εκμάθησης ξένης γλώσσας (π.χ. λεξιλόγιο, γραμματική, χρηστομάθεια). Στο **β΄** κεφάλαιο επιλέγονται 7 ιδιάζοντα αλλά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, από τα 50 που συγκεντρώνονται στον Κατάλογο (βλ. Παράρτημα), και περιγράφονται (διαστάσεις, σελίδες πληρότητα του αντιτύπου, αριθμός διαθέσιμων σήμερα αντιτύπων σε βιβλιοθήκη/ες) με αυτοψία ή αντλώντας πληροφορίες από βιβλιολογικούς καταλόγους ή από διάσπαρτες μνείες· τέλος, βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας, αναλύονται με βάση την τεχνική της *ανάλυσης περιεχομένου* ή *θεματικής ανάλυσης*[13] σύμφωνα με τις εξής παραμέτρους:

- πλήρης τυποποιημένη βιβλιογραφική περιγραφή του τίτλου και σε ελληνική μετάφραση (όπου χρειάζεται)
- φυσική περιγραφή: Αριθμός σελίδων και πληρότητα του αντιτύπου (πλήρες, απώλεια φύλλων, κολοβό)· δέσιμο (χρονολογημένο στην εποχή της κυκλοφορίας του βιβλίου ή μεταγενέστερο)· το είδος του υλικού στο οποίο έχει γραφτεί/ τυπωθεί το χειρόγραφο/έντυπο βιβλίο· περιγραφή διακόσμησης, αν υπάρχει· χαρακτηρισμός της γραφής· περιγραφή των παρασελίδιων/ πρόσθετων χειρόγραφων σημειώσεων, αν υπάρχουν.
- ανάλυση περιεχομένου: Πλήρης και λεπτομερής θεματική, ποιοτική και ποσοτική ανάλυση όλων των μέρων του συγκεκριμένου κειμένου.
- ιστορία της έκδοσης/γραφής (συγγραφέας, τυπογραφείο, χαρακτηριστικά γραφής/εκτύπωσης, στοιχεία για τη διάδοση του βιβλίου) και ειδικότερα ιστορία

[13] Για την τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου, εφαρμοσμένη σε σχολικά αναγνωστικά, Φραγκουδάκη Ά., *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα 1979.

του συγκεκριμένου χειρόγραφου/ αντίτυπου καθώς και χρόνος/ τρόπος ένταξής του στη συγκεκριμένη συλλογή

- σχετική βιβλιογραφία για το χειρόγραφο/ έκδοση

Το **τέταρτο** και τελευταίο **μέρος** με τίτλο *Κυρίαρχες και μη κυρίαρχες γλώσσες* περιέχει τέσσερα κεφάλαια, στα οποία εξετάζεται **α'** η σχέση ορισμένων γλωσσών με τη θρησκεία ελληνική-χριστιανισμός, οθωμανική/αραβική-ισλάμ και η ανάπτυξη της πολυγλωσσίας μεταξύ ετερόγλωσσων ομάδων. **β΄** Η οικονομία και η διπλωματία αποτελούν δύο άλλες σφαίρες των βαλκανικών κοινωνιών στις οποίες με διαφορετικούς τρόπους και για διαφορετικές ανάγκες εμπλέκεται το εν λόγω φαινόμενο. Στο μέρος αυτό η έρευνα εστιάζει στην κοινωνική και συμβολική σημασία των διαφόρων γλωσσών που χρησιμοποιούσαν κατά περίπτωση οι πληθυσμοί της Βαλκανικής. Τονίζεται και εξηγείται με παραδείγματα ο κυρίαρχος ρόλος κάποιων από αυτές στην κοινωνική και οικονομική ζωή στο σύνολο των βαλκάνιων ή σε κάποιες ομάδες (γλωσσικές, θρησκευτικές, κοινωνικές), αναλυτικά: Η ελληνική γλώσσα, εκτός από τη λειτουργία, χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση και στο εμπόριο και, στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης όπως και η σερβική, και στη διπλωματία, η οθωμανική/τουρκική στη διοίκηση κ.λπ.. Γίνεται ακόμα διάκριση της προφορικής ή γραπτής χρήσης της ξένης γλώσσας και του τρόπου εκμάθησής της. Επίσης, διερευνάται κριτικά ο ρόλος της γλώσσας στη διαδικασία της διαμόρφωσης «εθνικών συνειδήσεων»/ «φρονήματος», αποφεύγοντας ετεροχρονισμένους όρους, που συχνά μεταφέρονται σ' αυτή τη φάση από σύγχρονα έργα, δηλαδή ορους οι οποίοι, ακόμα κι αν υπήρχαν στην υπό εξέταση εποχή, η χρήση τους εντασσόταν σε διαφορετικό ιστορικό περιεχόμενο.

Στο τέλος κάθε κεφάλαιου ακολουθούν συμπεράσματα, όπως αυτά προκύπτουν από την κριτική επεξεργασία της ιστορικής ύλης, ενώ στο τέλος της διατριβής ακολουθούν γενικά Συμπεράσματα και Περίληψη της μελέτης σε αγγλική και βουλγαρική γλώσσα. Τέλος, στο Παράρτημα περιέχεται ένας πρωτότυπος Κατάλογος δίγλωσσων/ πολύγλωσσων λεξιλογίων, λεξικών, μεθόδων για εκμάθηση γλώσσας και γραμματικών ή δειγμάτων πολύγλωσσων κειμένων, δηλαδή ένα corpus μεταξύ των οποίων κάποια εντελώς άγνωστα ή αναξιοποίητα στη νεότερη βιβλιογραφία. Στη συνέχεια παρατίθεται κατάλογος Πηγών και Βιβλιογραφίας, κατάλογος Συντομογραφιών καθώς και εικονογραφικό υλικό.

Από τη γλωσσολογική στην ιστορική προσέγγιση

Όπως προκύπτει από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, τα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια, όπως και η Ανατολική Ευρώπη, στη νεότερη ευρωπαϊκή περίοδο αποτελούν περιοχή αυξανόμενης γεωπολιτικής σημασίας. Η πολιτικο-οικονομική διείσδυση των Δυτικών σ' αυτή επεκτείνεται, ενώ εντατικοποιείται η γνώση και η επικοινωνία με το χώρο και τον πληθυσμό, δηλαδή με τους κυρίαρχους Οθωμανούς και με τις ομάδες που κατοικούν κυρίως κατά μήκος των μεγάλων οδικών αρτηριών και στις ακτές (λιμάνια και νησιά). Στην επαφή της Δυτικής με τη ΝΑ Ευρώπη αξίζει να ανιχνεύσουμε αποχρώσεις και συνεπώς κάποια στάδια ως προς τη γνώση που αποκτούν, λόγω κυρίως των εντάσεων που πύκνωσαν στα Βαλκάνια από τότε, κάτι που έχει διερευνηθεί πιο αναλυτικά, σ' ό,τι αφορά την Ανατολική Ευρώπη από το 18ο αιώνα.[14] Παρόλο δηλαδή που οι ευρωπαίοι που ταξίδεψαν στη Χερσόνησο του Αίμου –ή που αντέγραφαν παρόμοια κείμενα χωρίς να μετακινηθούν από το γραφείο τους–, πληροφορούσαν με τα βιβλία τους από νωρίς τους σύγχρονούς τους για την Οθωμανική αυτοκρατορία, τα Βαλκάνια δεν φωτίζονταν αρκετά ως διακριτή περιοχή και ως τόπος εγκατάστασης πολλών και διαφορετικών ομάδων, ιδιαιτερότητα που *ανακαλύφτηκε* το 18ο αι. με βάση τα ενδιαφέροντα και τα εννοιολογικά εργαλεία του κινήματος, κυρίως, του γαλλικού Διαφωτισμού («φυσικό δίκαιο», «ορθός λόγος» κ.τ.ό.) και βαθμιαία μέσω της κοσμικής ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Λόγω των προκαταλήψεων που συνδέονταν με την οθωμανική κατάκτηση, της ασάφειας ή της μειωμένης ως τότε κατανόησης και επαφής με τη ΝΑ Ευρώπη και κυρίως λόγω της εξαρτημένης θέσης αυτού του γεωγραφικού χώρου σε σχέση με την αναπτυσσόμενη Δύση από την αυγή της νεότερης εποχής, δημιουργήθηκαν αρνητικά στερεότυπα και αξιολογήσεις γι' αυτά: Υπαινιχθήκαμε κιόλας τη δέσμη αρνητικών στερεοτύπων τα οποία κατασκευάστηκαν, με τα χρόνια, και τα οποία η Maria Todorova συμπύκνωσε στον όρο «βαλκανισμός» (balkanism), κατ' αναλογίαν του όρου του 19ου αιώνα «Ανατολισμός» (Οριενταλισμός), τον οποίο επανάφερε στην επικαιρότητα, με κριτικό τρόπο, ο Eduard W. Said με το ομότιτλο βιβλίο του στη δεκαετία του 1970, αποδομώντας την πολιτικο-ιδεολογική αντίληψη και στάση της Δύσης απέναντι στην Ανατολή.[15] Μ' άλλα λόγια, ο «βαλκανισμός», ως

[14] Για τα δυτικά στερεότυπα με τα οποία προσλαμβάνεται εξαρχής η Ανατολική Ευρώπη, Wolff L., *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994· του ίδιου, *Venice and the Slavs The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, California 2001. Του ίδιου, *Ο διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος / The Enlightenment and the orthodox world*, Αθήνα 2001.

[15] Todorova M., *Βαλκάνια –η Δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη 2000 [*Imagining the Balkans*, 1997]. Said Ed. W., *Οριενταλισμός*, Αθήνα 1996 [1978]. Σκοπετέα Έ., *Η Δύση της Ανατολής:*

ιδεολογικο-πολιτικό φαινόμενο, εντάσσεται στο αντίστοιχο γενικότερο φαινόμενο –τον «οριενταλισμό»– από την άποψη ότι, παρόλο που τα Βαλκάνια είναι τμήμα της Ευρωπαϊκής ηπείρου, στη Δυτική Ευρώπη τα αντιλαμβάνονται, κατά κάποιο τρόπο, όπως την Ανατολή. Μελετώντας το φαινόμενο του «οριενταλισμού», όπως τον αντιλήφθηκε ο Ed. Said, και την αρνητική στάση για τον εκτός Ευρώπης *«άλλον»*, η Todorova, αναπτύσει τη δική της ερμηνεία του *«άλλου»* –για τη διαφορετικότητα μέσα στην Ευρώπη– και υποστηρίζει ότι ο βαλκανισμός είναι κάτι περισσότερο από μια *«οριενταλιστική παραλλαγή στο θέμα των Βαλκανίων»*.[16]

Στις αρχές του 20ου αιώνα, την εποχή των Βαλκανικών πολέμων, ο νεολογισμός *βαλκανιοποίηση (balkanizing, balkanization*) απέκτησε νέα σημασία: Βαλκανιοποίηση σήμαινε όχι μόνο τον κερματισμό μεγάλων ενοτήτων αλλά και την επιστροφή στο παρελθόν, σε πρωτογενείς και βάρβαρες φάσεις της ανθρώπινης ιστορίας. Η Maria Todorova παρακολουθεί αυτές τις σημασιολογικές αλλαγές και διακρίνει τρία στάδια αναπροσδιορισμού αυτού του γεω-πολιτικού όρου, για να μετατραπεί τελικά σε έναν από τους πιο αρνητικούς χαρακτηρισμούς στην ιστορία. Τα προτεινόμενα στάδια είναι τα εξής:

1. Αθώες ανακρίβειες, οι οποίες οφείλονται σε ατελείς γεωγραφικές γνώσεις που μεταδόθηκαν μέσω της παράδοσης.
2. Μεταγενέστερη φόρτιση του γεωγραφικού όρου με πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές αποχρώσεις.
3. Αποσύνδεση του γεωγραφικού όρου από το αρχικό του αντικείμενο και εκ νέου ιδεολογικά φορτισμένη χρήση του για την ίδια ή και άλλη γεωγραφική περιοχή.

Έτσι, ο όρος έφτασε να αποσυνδέεται από τα Βαλκάνια και να χρησιμοποιείται για ζητήματα εξωβαλκανικά, δηλαδή με μη γεωγραφική σημασία.[17]

Η αναφορά των έργων της Todorova και του Said είναι εδώ αναγκαία, επειδή οι θέσεις τους έγιναν γενικά αποδεκτές κι ακόμα ενέπνευσαν πολλούς ερευνητές των Βαλκανίων για περαιτέρω έρευνα. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες εστιάζουν στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία όπως και στην εικόνα του *«άλλου»* και στα στερεότυπα που επικρατούν σε μια κοινωνία ή σε μια ομάδα για μια άλλη. Από

εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα 1992. Goldsworthy V., *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια,* Θεσσαλονίκη 2004 [1998]. Βλ. σειρά μεσοπολεμικών κειμένων με εισαγωγή Α. Κωνσταντακοπούλου, Ευρωπαϊκοί αναπροσδιορισμοί του «Βαλκανισμού», *Η Αυγή της Κυριακής* 2, 9, 16, 23, 30 Αυγούστου 2015.

[16] Todorova, *Βαλκάνια*, 39.

[17] *Στο ίδιο*, 29-37.

αυτό το ζήτημα προκύπτουν πολλά ερωτήματα, οι απαντήσεις των οποίων δίνονται μέσα από την προσέγγιση της λεγόμενης *εικονολογίας (imagology)*, η οποία τα τελευταία χρόνια ακολουθείται και στις μελέτες πολιτισμικής ιστορίας για τα Βαλκάνια. Σύμφωνα με τη R. Zaimova η εικονολογία είναι *«κλάδος της πολιτισμικής ιστορίας …και δείχνει τις παραμέτρους ανεκτικότητας και ελευθερίας της αναζήτησης του «εαυτού μας» και …του βαθμού ανοιχτότητας ή κλειστότητας απέναντι στις ξένες πολιτιστικές αξίες».*[18] Αυτός ο τρόπος προσέγγισης της Βαλκανικής ιστορίας που ακολουθείται τα τελευταία χρόνια, δεν είναι παρά σκόπιμη πολιτική προσπάθεια μέσω της ιστορικής επιστήμης, δίνοντας έμφαση στα στοιχεία διαχωρισμού με βάση τη σημερινή προβληματική και θεσμικό πλαίσιο, να αυξηθούν οι διαφορές μεταξύ των βαλκανικών λαών.

Εκτός από τα παραπάνω ζητήματα που απασχόλησαν τους βαλκανιολόγους, δεν λείπουν κάποιες μελέτες πολιτισμικής ιστορίας οι οποίες, αν και προσεγγίζουν πολύ-/δί-γλωσσο υλικό, δεν υπεισέρχονται στο καθαυτό ιστορικό ζήτημα της πολυγλωσσίας, καθώς δεν είναι περιγραφικό *κάποιας εικόνας για τον άλλον*, που αποτελεί το βασικό τους ερευνητικό ζήτημα. Από την άποψη συνεπώς που μας ενδιαφέρει εδώ, οι μελέτες αυτές είναι βοηθητικές για το θέμα μας, αλλά το εύρος της προσέγγισής τους αποδεικνύεται τελικά περιοριστικό. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις γλωσσολογικές προσεγγίσεις: Το ενδιαφέρον δηλαδή των γλωσσολόγων για το ζήτημα της πολυγλωσσίας εστιάζεται συνήθως στη (συγκριτική) γλωσσολογική μελέτη

---

[18] Заимова Р., *Пътят към „другата" Европа. Из френско-османските културни общувания XVI-XVIII век*, София 2004, 5-6 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης, Dutu A., The Mental Substratum of the Cultural Activity, *RESEE* 28, 1-4(1990), 3-16. Danova N., L'image du Grec dans la littérature bulgare (XVe-milieu du XIXe siècle), *EB* 30, 2(1994), 15-40. Kalicin M., The Image of the *«Other»* in 15th-16th Century Ottoman Narrative Literature, *EB* 30, 1(1994), 22-27. Petkov K., From Rebels against the Crown to *Fideli nostri Bulgari*: the Political Image of the Orthodox Balkans in East Central Europe (1354-1572), *EB* 31, 1(1995), 107-125. *Представата за „другия" на Балканите*, ред. Н. Данова, София 1995. Αλεξάκης Ε. Π., «Εμείς και οι άλλοι». Εθνοϊστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη, *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15^{ος}-19^{ος} αι. Πρακτικά Συμποσίου Λιμένι Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, 143-180. Petkov K., *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400-1600*, Frankfurt am Main 1997. Алексова В., Представата за другия у румънския селянин от края на XIX в. Според отговорите на въпросника на Б. П. Хашдеу, *Средновековните Балкани: политика, религия, култура*, София 1999, 217-222. Velkova S., Ο «Σλάβος γείτονας» από τη σκοπιά διάσημων Ελλήνων διανοουμένων τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα (Η εικόνα του εθνικού Εγώ –η εικόνα του Άλλου), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 509-520. *«Емеίς» και οι «άллοι»*, επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου, Αθήνα 1999. *Общото и специфичното в Балканските култури до края на XIX век, Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова*, София 1999. *Да мислим Другото –образи, стереотипи, кризи, XVIII- XX век,* ред. М. Аретов, София 2001. *The Image of the «Other»/ Neighbour in the School Textbooks of the Balkan Countries*, eds P.D.Xochellis, F.L.Touloudi, Athens 2001.

των βαλκανικών γλωσσών, στο πλαίσιο της Βαλκανικής γλωσσολογίας –ειδικός κλάδος από το Μεσοπόλεμο–,[19] της συγκριτικής γλωσσολογίας[20] ή/ και στα αποτελέσματα της συμβίωσης και της μακρόχρονης επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων πληθυσμών της Χερσονήσου του Αίμου (γλωσσικά δάνεια, αλληλεπίδραση των βαλκανικών γλωσσών κ.λπ.) στο παρελθόν και στο παρόν,[21] διάσταση που χρειάζεται κάποτε να την παίρνουμε υπόψη μας, χωρίς ωστόσο να εξαντλεί το θέμα μας ούτε να ταυτίζεται μ' αυτό. Αντίθετα, όσον αφορά στο αρχειακό υλικό, εξαιρετικά χρήσιμες για τη μελέτη μας είναι οι κριτικές εκδόσεις ή ακόμα και οι μεταφράσεις των πηγών –κυρίως πολύγλωσσων λεξικών και μεθόδων, ταξιδιωτικών κειμένων, αλληλογραφίας και διαφόρων εγγράφων, τις οποίες θα αξιοποιήσουμε συστηματικά. Παρόμοια, με το θέμα της πολυγλωσσίας σχετίζονται, εκτός από τα δίγλωσσα/ πολύγλωσσα κείμενα, οι μεταφράσεις βιβλίων ποικίλου περιεχομένου σε διάφορες βαλκανικές γλώσσες.[22] Αυτές συχνά μας δίνουν μια γενική εικόνα για τα ενδιαφέροντα του αναγνωστικού κοινού στη συγκεκριμένη εποχή και περιοχή και μας γνωστοποιούν διανοουμένους-μέλη βαλκανικών ελίτ με αναβαθμισμένη φιλολογική γνώση, λόγω της φοίτησής τους σε ελληνικά σχολεία της Χερσονήσου, η οποία τους έδινε τα εφόδια να μεταφράζουν

[19] *Βαλκανική Γλωσσολογία Συγχρονία και διαχρονία*, *30.10.-1.11.1997*, επιμ. Τζιτζιλής Χρ., Χ. Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη 2000 και Асенова П., Балканско езикознание, Велико Търново 2002 όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.

[20] *Sprachen and Nationen im Balkanraum*. *Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen National sprachen*, Hrsg. Chr. Hannick, Köln, Wien 1987. Hagège Cl., *Η πνοή της γλώσσας*, Αθήνα 1993. Beekes R. S. P., *Εισαγωγή στη συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία*, Θεσσαλονίκη 2004.

[21] Николова Н., *Билингвизмът в българските земи през XV-XIX век*, Шумен 2006. Филипова-Байрова М., Към въпроса за гръцките заемки в българския език, *БЕ* 4(1961), 339-342. Филипова-Байрова М., Лексико-семантични наблюдения върху гръцките заемки в български език, *БЕ* 4(1966), 314-321. Филипова-Байрова М., За някои думи от гръцки произход в български език, *БЕ* 2-3(1970), 210-215. Σκοπετέα Έ., *«Ασθενείς»* και *«ισχυροί»* των Βαλκανίων, *«Ισχυρές» και «ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Β΄, 655-659. Младенова Д., Балканските езикови контакти в светлината на ареалната лингвистика, *Средновековните Балкани: политика, религия, култура,* София 1999, 223-234. Симеонидис Х. П., *Гръцкото влияние върху системата на българските собствени имена*, София 2006. *Γλώσσα Κοινωνία Ιστορία Τα Βαλκάνια/ Language Society History The Balkans*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, Μ. Αραποπούλου, Μ. Χρίτη, *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 11-12 Νοεμβρίου 2001*, Θεσσαλονίκη 2007.

[22] Ενδεικτικά: Μουλλάς Π., Μεταφράσεις και πρωτότυπα κείμενα από τον 18ο αιώνα (περιγραφή ενός κώδικα), *Ο Ερανιστής* 17(1965), 215-217. Argyropoulos R. D., Traductions en Grec Moderne d'ouvrages philosophiques (1760-1821), *RÉSEE* 2(1972), 363-372. Angelieva F., Traductions de poésies grecques dans la littérature de l'époque de la Renaissance bulgare, *EB* 2-3(1974), 189-195. Алексиева А., *Преводната проза от гръцки през Възраждането,* София 1987. Ταμπάκη Α., Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα, *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη 1994, 89-106. Ντενίση Σ., *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Αθήνα 1995. Ταμπάκη Α., Αντιλήψεις και θεωρίες για τη μετάφραση στον 18ο αιώνα, *Ο Ερανιστής* 21(1997), 176-188.

από τα ελληνικά ή και να γράφουν πρωτότυπα έργα στα ελληνικά.[23] Το θέμα είναι τεράστιο, γι' αυτό οι αναφορές μας, χωρίς φιλοδοξία να το εξαντλήσουν, περιορίζονται στο να επισημάνουμε ότι το ζήτημα της πολυγλωσσίας είναι πολυδιάστατο και άξιο να μελετηθεί και από περισσότερες οπτικές γωνίες. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι το θέμα απασχολεί τους βαλκάνιους, κάπως πιο συστηματικά, σε περιόδους πολιτικο-διπλωματικών συγκλίσεων (αρχές της δεκαετίας του 1930, δεκαετία του 1970).

Μια ενδιαφέρουσα επιμέρους πτυχή του φαινομένου της πολυγλωσσίας αποτελούν τα αλφάβητα με τα οποία εναλλακτικά γράφονται ορισμένα κείμενα, επιλογή που φανερώνει δηλαδή την αναντιστοιχία γλώσσας - αλφάβητου: Σ' αυτή την κατηγορία ανήκει, από τις βαλκανικές γλώσσες, κατεξοχήν η αλβανική, η οποία γράφεται ταυτόχρονα με ελληνικό, λατινικό ή αραβικό αλφάβητο, από τους ορθόδοξους και καθολικούς χριστιανούς και μουσουλμάνους Αλβανούς αντίστοιχα, μέχρι την επίσημη καθιέρωση του λατινικού αλφαβήτου (1908). Καθώς, ωστόσο αυτή η γλώσσα περιλαμβάνεται μόνο έμμεσα στη θεματική μας, δεν θα επεκταθούμε σε αντίστοιχα παραδείγματα. Θα μνημονεύουμε όμως αντιπροσωπευτικά σλαβικά παραδείγματα κειμένων που γράφτηκαν με ελληνικό αλφάβητο και –ελάχιστα– ελληνικά κείμενα σε κυριλλική γραφή, έχοντας γενικότερη εποπτεία του μεγάλου αριθμού παρόμοιων παραδειγμάτων.[24] Ως προς την ιστορική προσέγγιση του θέματός μας, το ενδιαφέρον μας κυριότερα θα επικεντρωθεί, όπως ήδη σημειώσαμε, στη *θεματική ανάλυση* επτά πολύγλωσσων λεξικών, των πιο ανόμοιων και γεωγραφικά αποστασιοποιημένων, με στόχο να ανιχνεύσουμε το κοινωνικο-ιδεολογικό τους περιεχόμενο, ώστε να φωτιστεί γενικότερα το φαινόμενο της βαλκανικής πολυγλωσσίας στις διαφορετικές φάσεις του και ειδικότερα οι γλωσσικές αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα (επαγγελματικά, κοινωνικά, θρησκευτικά κ.ά.) των ετερόγλωσσων Βαλκάνιων και όσων ξένων τους *περιγράφουν*. Στο πλαίσιο της ιστορικής μας ανάλυσης δεν θα αγνοήσουμε τις γλωσσολογικές ή μεταφραστικές προτάσεις γλωσσολογικών και

---

[23] Baeva S., Petko Slavejkov –traducteur et auteur de poèmes turcs, *EB* 4(1966), 163-174. Алексиева А., Стихове на българи на гръцки език от първата четвърт на XIX век, *ЛМ* 3(1971), 114-117. Alexieva A., Sofronij Vračanski –traducteur du Θέατρον Πολιτικόν, *EB* 15, 1(1979), 63-85. Минчева А., Езиковата ситуация в българските земи през XVIII в. И Паисиевата „История славяноболгарская", *РВ* 4(1982), 37-44. Алексиева А., *Преводната проза от гръцки през Възраждането*, София 1987. Alexieva A., N. S. Piccolos: Traducteur d'oeuvres de la poésie française, *EB* 31, 1(1995), 73-94. Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη Ξ., *Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία (1800-1914)*, Θεσσαλονίκη 1997. Alexieva A., Ivan Simeonov: traducteur du grec ancient, *EB* 34, 3-4(1998), 67-81. Αλεξίεβα Α., *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά τον ΙΘ΄ αιώνα, Τ. Α΄. Πρωτότυπα έργα*, Sofia 2010.

[24] Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή, *Ο Ερανιστής* 57(1972), 69-111.

φιλολογικών μελετών, αντίθετα θα τις αξιοποιήσουμε συστηματικά, στο μέτρο που συμβάλλουν στο γεωγραφικό εντοπισμό μιας ντοπιολαλιάς ή μετάφρασης.

Όσο για τη σημασία του όρου «λεξικό» σε κάποιες πρώιμες πηγές μας, αντί του μεσαιωνικού όρου γλωσσάριο ("Glossarium") και του νεότερου «μέθοδος» για εκμάθηση ξένης γλώσσας, τους οποίους αναζητήσαμε σε εγχειρίδια ιστορίας της αγγλικής κυρίως Λεξικογραφίας, δεν φαίνεται να έχει απασχολήσει τους ειδικούς. Διαπιστώσαμε δηλαδή ότι μαζί με τα λεξικά –λέξεις σε αλφαβητική σειρά– και λεξικά παροιμιών, δεν συνεξετάζονται έργα με λέξεις-φράσεις για εκμάθηση ξένης γλώσσας.[25] Αυτά τα τελευταία φαίνεται πως διακρίθηκαν σε πιο πρόσφατη περίοδο, ως προς την τυπολογία και τον «κανονιστικό τους χαρακτήρα» με τη διάδοση δηλαδή του θετικιστικού πνεύματος –*μεθοδική* σχολή– και την εντατικοποιούμενη οργάνωση της θεσμοθετημένης εκπαιδευτικής διαδικασίας στα εθνικά κράτη. Έκτοτε, με την έκλειψη του φαινομένου της (αυθόρμητης) πολυγλωσσίας, ξένες γλώσσες διδάσκονταν είτε στο σχολείο (π.χ. βλ. τη μόνη εγκριθείσα στη Βουλγαρία *Νέα Μέθοδος προς εκμάθησιν της Βουλγαρικής γλώσσης υπό Αθανασίου Ι. Μάνου Εγκριθείσα παρά του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Μέρος πρώτον Έκδοσις Δευτέρα επιδιορθωμένη και βελτιωμένη,* εν Βάρνη, Εκ του τυπογραφείου Α. Νίτσε */ Нова Методa за Изучавание на Българския Езикъ отъ Атанасъ Мановъ Одобрена отъ Министерството на Народното Просвѣщение, Частъ Първа, Издание второ поправено и допълнено, Варна, Печатница Л. Нитче*, 1898 [ανατυπώνεται ο Πρόλογος της α΄ έκδοσης, 1885], με στόχο «*του καταστήσαι γνωστήν τοις Έλλησι την βουλγαρίδα φωνήν*»),[26] είτε, με τη μείωση του αναλφαβητισμού, *κατά μόνας* από Μεθόδους *άνευ διδασκάλου*.

[25] Βλ. π.χ. Al. P. Kazhdan ed. in chief, *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York, Oxford 1991, 855 Glossaries, Bilingual και 1004 Interpreter. Ciggaar K., Bilingual word lists and phrase lists: for teaching or for traveling?, ed. R. Macrides, *Travel in the Byzantine World*, Aldershot 2002, 165-78. Piet Swanepoel, Dictionary typologies: A pragmatic Approach και Pędota St., Dictionaries of Proverbs, *A Practical Guide to Lexicography*, Piet van Sterkenurg ed., Amsterdam/Philadelphia 2003, 64 κ.ε. και 94-101. Jackson H., *Lexicography an Introduction*, London 2002, 31 κ.ε. κεφ. The beginnings· σ. 33. Hartmann R. R. K., *Lexicography Principles and Practice*, London κ.α. 1983, 13 κ.ε. κεφ. On the History of Dictionaries. Ξυδόπουλος Γ.Ι., *Λεξικολογία Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*, Αθήνα 2007, 317 κ.ε.. Αντίθετα, η Κίγκα Ε. Κ., Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (18ος-19ος αιώνας), *Πρακτικά Α΄ Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913», 28.2–3.3.2013*, Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος επιμ., τ. Β΄, Ιωάννινα 2015, 947 επισημαίνει αυτή την ασύμπτωτη, μη κυριολεκτική, χρήση του όρου «λεξικό».

[26] Στο εσωτερικό του οπισθόφυλλου αναγράφονται τα δύο παρακάτω έργα του ίδιου: *Βουλγαρικόν Αλφαβητάριον και Αναγνώσματα μετά σημειώσεων και λεξιλογίου των εν τω*

κειμένω ευρισκομένων λέξεων. Τιμή 60 εκ. και *Ώραι Σχόλης Πρωτότυπα διηγήματα, ειδύλλια και ρεμβασμοί*. Τιμή 1 λέβ.

ΜΕΡΟΣ Ι

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑΣ

«*Στην Ασία δεν αλλάζει τίποτα, υπάρχει μια αδράνεια.*
Ενώ στην Ευρώπη υπάρχει μια αέναη αλλαγή.»
Jean Chardin, Γάλλος περιηγητής (17ος αι.)[27]

Δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδιώτες σχολιάζουν τη βαλκανική πολυγλωσσία

Η εικόνα που σχηματίζεται για τα Βαλκάνια στη Δύση βασίζεται σε περιγραφές ευρωπαίων, οι οποίοι για τον ένα ή άλλο λόγο επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία, ή σε παλαιότερα κείμενα που περιγράφουν αυτές τις περιοχές. Σ' ένα πιο γενικό πλαίσιο μελέτης της βαλκανικής πολυγλωσσίας, που έχει ως σκοπό την ανασυγκρότηση της ιδέας για τη *Βαλκανική Βαβέλ* –όρος που διερευνήθηκε σε ειδική μελέτη από τον Ευ. Ζάχο-Παπαζαχαρίου κ.ά.–[28] διαπιστώνουμε ότι στα πιο πρώιμα δυτικο-ευρωπαϊκά οδοιπορικά της υπό εξέταση περιόδου, μαζί με άλλες ιδιοτυπίες, επισημαίνεται και το ζήτημα της πολυγλωσσίας σε συνδυασμό με τη βιβλική Βαβέλ: Ειδικότερα, ο Γερμανός Hans Dernschwam (1494-1568/69) συγκρίνει τη βαλκανική πολυγλωσσία της Κωνσταντινούπολης, στα μέσα του 16ου αιώνα, με εκείνη της Βαβέλ, η οποία βέβαια αντικατοπτρίζει ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Στο περιηγητικού λοιπόν χαρακτήρα ημερολόγιό του η σχετική παρατήρησή του, παρά την υπερβολική της διατύπωση, φωτίζει τόσο την ευρύτερη διάδοση της πολυγλωσσίας τότε στην πρωτεύουσα όσο και την εντύπωση που προκαλεί στους δυτικο-ευρωπαίους: *«Κανένας από αυτούς δεν μπορούσε να μιλάει πλέον καλά καμία γλώσσα.* [Και ο λόγος είναι]

[27] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 111.
[28] Ζάχος-Παπαζαχαρίου Ευ. Α., Βαλκανική Βαβέλ, *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1999, 17-95. Ramet S. P., *Balkan Babel*, Boulder 2002. Η Βαβυλωνία, ως σύμβολο της γλωσσικής ποικιλίας της οθωμανικής πρωτεύουσας, συναντάται σε έργα δυτικο-ευρωπαίων περιηγητών, όπως του Hans Dernschwam (Дерншвам Х., *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553-1555 г.,* София 1970, 92-93) και της Mary Montagu (Монтегю М., Е. Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век*, превод, подбор и предговор М. Киселинчева, София 1979, 92-93· Montagu Lady M. W., *L'islam au peril des femmes. Une Anglaise en Turquie au XVIIIe siècle*, Anne Marie Moulin, Pierre Chuvin introduction, traduction et notes, Paris 1987, 196). Αξιοσημείωτο είναι εδώ το θεατρικό έργο του Δ. Ε. Βυζαντίου, *Η Βαβυλωνία*, Αθήνα 2002 [1835], όπου διακωμώδησε την ασυνεννοησία εξαιτίας της συνύπαρξης πολλών διαλέκτων/ γλωσσών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

επειδή εδώ στην Κωνσταντινούπολη μιλιούνται ταυτοχρόνως όλες οι γλώσσες που υπάρχουν σε όλο τον κόσμο, όπως ήταν και στη Βαβέλ…».[29]

Από χρονολογική άποψη τα σχετικά οδοιπορικά μπορούν να χωρισθούν σε γενικές γραμμές σε δύο ομάδες: Στην πρώτη περιλαμβάνονται εκείνα του 15ου-17ου, ενώ στη δεύτερη αυτά του 18ου-19ου αιώνα. Ειδικότερα η συμβατική τομή μετά το 1700 λήφθηκε υπόψη εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών που συμβαίνουν, επιταχυνόμενες από τα μέσα του 18ου αιώνα, όχι μόνο στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη αλλά και στην Οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς επίσης και εξαιτίας της πύκνωσης της επικοινωνίας των δύο κόσμων –κριτήριο κάθε άλλο παρά δευτερεύον. Διακρίναμε ωστόσο και εσωτερικές διαφοροποιήσεις που συνηγορούν σ' αυτή: Ενώ ανάμεσά τους συγκαταλέγονται προσκυνητές, οι ταξιδιώτες της πρώτης περιόδου στρέφονται προς μια κάπως εκκοσμικευμένη σκέψη, που προκύπτει από τις ουμανιστικές ιδέες και τις πολιτικο-κοινωνικές διεργασίες που είχαν ξεκινήσει από την Αναγέννηση. Σαφέστερα, οι ευρωπαίοι περιηγητές που επισκέπτονται τα Βαλκάνια το 18ο αιώνα είναι επηρεασμένοι από τον εμπειρισμό του Διαφωτισμού και από το αυξανόμενο ενδιαφέρον και την τάση για μελέτη του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού παρελθόντος διαδεδομένη κυρίως στα μέλη της πνευματικής ελίτ της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης. Με αφετηρία παρόμοιες ιστορικές περιέργειες και ενδιαφέροντα, μέλη της στρέφονται στα Βαλκάνια και στον ελληνικό χώρο μαζί, βέβαια, με άλλους που κατευθύνονται για διπλωματικούς λόγους στην οθωμανική πρωτεύουσα. Τα οικονομικά και τα πολιτικά συμφέροντα της Δύσης αυξάνονται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, με αποτέλεσμα την ανάδυση ενός πιο συστηματικού ενδιαφέροντος προς τους υπόδουλους χριστιανούς, τους οποίους αρχίζουν και διακρίνουν όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και γλωσσικά. Το τελευταίο χαρακτηριστικό εντείνεται στην εποχή της συγκρότησης των εθνικών κρατών, αφού η γλώσσα αποτελεί ένα από τα βασικά εθνικά γνωρίσματα. Οι μεταφράσεις των αρχαίων φιλολογικών έργων επίσης επικεντρώνουν το ενδιαφέρον των Δυτικών στα Βαλκάνια, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της αντίληψής τους για τη γλωσσική κατάσταση στις βαλκανικές περιοχές.

Η αρχαία ελληνική και η ρωμαϊκή ιστορία και τα γεωπολιτικά, δημογραφικά και εθνολογικά ενδιαφέροντα των περιηγητών αναμφίβολα αντανακλώνται στα ταξιδιωτικά τους κείμενα, στα οποία αναπαριστούν το βαλκανικό χώρο και τις ομάδες που τον κατοικούν –στο παρελθόν και το παρόν αντίστοιχα, γι' αυτό και συχνά χρησιμοποιούνται αρχαία εθνωνύμια για τον προσδιορισμό συγκαιρινών τους ομάδων.

[29] Дершвам, *Дневникът*, 92-93.

Οι εσωτερικές εξελίξεις επίσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η αναδιοργάνωση του οθωμανικού χώρου που παρατηρούν οι ταξιδιώτες/διπλωμάτες, επίσης ενισχύουν την παραπάνω χρονολογική περιοδολόγησή μας: Οι δύο πρώτοι αιώνες μετά την κατάκτηση σηματοδοτούν την περίοδο δυναμισμού και επέκτασης της Αυτοκρατορίας. Η κατάσταση ωστόσο μεταβάλλεται στο τέλος του 17ου αιώνα και για λόγους που σχετίζονται με την εντεινόμενη διείσδυση των Δυτικών. Όπως υποστηρίζεται στη σύγχρονη βιβλιογραφία, στο οθωμανικό κράτος αρχίζει στρατιωτική και οικονομική εξασθένιση που θα κρατήσει ολόκληρο το 18ο αι. (θέση που αμφισβητείται τελευταία) και η οποία, μαζί με τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που θα συμβούν στην ίδια τη Δυτική Ευρώπη –κορυφαία από τις οποίες είναι η Γαλλική επανάσταση– θα κάνει αναπόφευκτη την απαίτηση για εφαρμογή μεταρρυθμίσεων στο 19ο αιώνα.

Αντίστοιχα, στην πρώτη περίοδο, Ευρωπαίοι περιηγητές στη λεγόμενη *Ευρωπαϊκή Τουρκία* είναι μάλλον λακωνικοί στα οδοιπορικά τους γύρω από τους Χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου και συνήθως εκφράζουν συμπόνια για την τύχη τους. Αυτό δείχνει ότι οι ταξιδιώτες/συγγραφείς που διασχίζουν απλώς τη Χερσόνησο κατευθυνόμενοι προς τους Αγίους Τόπους, τις ανατολικές χώρες ή την οθωμανική πρωτεύουσα –στην πλειονότητά τους κληρικοί, προσκυνητές, έμποροι και λιγότεροι διπλωμάτες– έχουν αναπτύξει λιγότερο ενδιαφέροντα κοσμικού χαρακτήρα, π.χ. για το ζωντανό παρόν, το χώρο και τους ανθρώπους ή για το αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν τους. Αντίθετα, οι ταξιδιώτες της επόμενης περιόδου, ξεκινούσαν το ταξίδι έχοντας βιώσει στην πατρίδα τους το κλίμα αυξανόμενης περιέργειας συνδεδεμένης άρρηκτα με τα πολιτικά σχέδια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων –εκείνων που τάσσονταν υπέρ της φωτισμένης δεσποτείας ή όσων υποστήριζαν αντιμοναρχικά και δημοκρατικά αιτήματα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού. Φτάνοντας λοιπόν στα Βαλκάνια, η πλειονότητά τους, που είναι κοσμικοί και κυρίως διπλωμάτες ή μέλη αποστολών, αντιμετωπίζουν διαφορετικά το χώρο και τους ανθρώπους, από εκείνους της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, για τον πρόσθετο λόγο ότι γνωρίζουν κάποτε και βαλκανικές γλώσσες –συμπεριλαμβανομένης της οθωμανικής –, προσόν που τους καθιστά πιο ανεξάρτητους από τους δραγουμάνους της Υψηλής Πύλης. Επιπλέον, ως εκπρόσωποι ομάδων με νεοτερικά πολιτικά και οικονομικά ενδιαφέροντα, *αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, επιδίωκαν, ανάμεσα σε άλλα, να γνωρίσουν καλύτερα τα κατάλοιπα αυτής της κληρονομιάς, την ίδια που στην πατρίδα τους –κυρίως στη Γαλλία και Αγγλία– χρησιμοποιούσαν ως ένα καλά δοκιμασμένο ιδεολογικό

όπλο για την επίτευξη των κοσμικών νεοτερικών διακυβευμάτων τους.[30] Ακόμη περισσότερο, η προτεινόμενη περιοδολόγηση μας βοηθά να διακρίνουμε το 18ο αι. ως περίοδο αλλαγών όχι μόνο των ταξιδιωτών προς την Ανατολή αλλά και της ίδιας της Ανατολής και ειδικότερα των Βαλκανίων. Αυτά, ως πλησιέστερα στη Δύση, παύουν να είναι απλώς μια ενδιάμεση περιοχή την οποία οι δυτικο-ευρωπαίοι χρειάζεται να διασχίσουν κατευθυνόμενοι στον προορισμό τους που συνήθως βρίσκεται στο άκρο της, αν πήγαιναν στην Πόλη ή στους Αγίους τόπους. Αναδεικνύονται, τώρα πλέον, ως αξιοπαρατήρητα *καθ' εαυτά*, τόσο για το χώρο, το γεωφυσικό του ανάγλυφο και την πανίδα/ χλωρίδα του, όσο και για τους κατοίκους της, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμά τους. Αυτά τα νεοφανή ενδιαφέροντα εξηγούν επίσης τη γενικότερη τάση της υποβάθμισης της θρησκείας, ως πρωταρχικού κριτηρίου για τη σύλληψη των κοινωνικών διακρίσεων, και την αναβάθμιση, στη θέση της, κοσμικών κριτηρίων όπως η καταγωγή, γλώσσα, ιστορία κ.λπ.. Τέλος, ο κοσμικός χαρακτήρας αυτών των οδοιπορικών, από μεθοδολογική άποψη, όχι μόνο αυξάνει την αξιοπιστία των πληροφοριών τους αλλά και τα καθιστά προνομιακή πηγή για το θέμα της βαλκανικής πολυγλωσσίας που μας απασχολεί.

Εκτός από τους Δυτικούς που επισκέπτονταν τα Βαλκάνια υπήρχε και το αντίστοιχο –Βαλκάνιοι που για διάφορους λόγους επισκέπτονταν ή ακόμα ζούσαν μόνιμα σε κράτη της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, που επίσης ευνοούσε τη γνωριμία και όσμωση μεταξύ τους. Μη ξεχνάμε, τέλος, ότι η ανατολική παραθαλάσσια ζώνη της Αδριατικής, όπως και τα Επτάνησα, αποτέλεσαν περιφέρεια με γεωπολιτικό ενδιαφέρον και τμήμα της επικράτειας διαφόρων δυνάμεων, Βενετών, Γάλλων, Άγγλων και Ρώσσων και πως η επαφή με την απέναντι ακτή ήταν κάποτε ευκολότερη από την επικοινωνία με την ενδοχώρα τους.

Όπως είναι γνωστό, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης πολλοί βυζαντινοί πρόσφυγες βρίσκουν άσυλο στη Δύση και μέσω αυτών διαδίδεται η γνώση της ελληνικής γλώσσας και η μετάφραση αρχαίων ελληνικών και μεσαιωνικών έργων. Το 16ο αιώνα στη θέση των προσφύγων συναντάμε κυρίως καλλιγράφους και αντιγραφείς χειρογράφων.[31] Ίσως και οι πρόσφυγες βοήθησαν να δημιουργηθεί στη Δύση η

[30]Stoneman R., *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 99. Για περιηγητές που γνώριζαν οθωμανικά βλ. Yerasimos St., Les Voyageurs et la connaissance de la langue turque en Europe, *Istanbul et les langues orientales. Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'Ecole des Langues Orientales*, *Istanbul 29-31 mai 1995*, ed. Hitzel Fr., Paris 1997, 49-65.

[31] Συγκεκριμένα παραδείγματα, Iorga N., *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 21-49 [1935].

αρνητική εικόνα των Οθωμανών που δίνει έμφαση στη σκληρότητα και βαρβαρότητα. Επίσης και στην προσπάθειά τους να χαρακτηρίσουν τον εαυτό τους και να ξεχωρίσουν από τους Οθωμανούς, οι Δυτικοί τούς απέδιδαν χαρακτηριστικά που δεν θα ήθελαν να χαρακτηρίζουν τους ίδιους. Ιδιαίτερα τα εθνικά στερεότυπα και ο διαχωρισμός «εμείς» και οι «άλλοι» φαίνονται στα γαλλικά έργα –κυρίως στο έργο του Montesqieu *De l'esprit des lois* (1748)– τα οποία, μέσω των μεταφράσεων, περνάνε και σε γερμανικά έργα. Ενδιαφέρουσα, για παράδειγμα, είναι η αντίληψη του Γερμανού μαθηματικού και νομικού Friedrich Wilhelm Murhard (1788-1853), ο οποίος, παρόλο που είναι οπαδός των ιδεών της Γαλλικής επανάστασης, ενοχλείται από τη θεωρία του Montesqieu και των Γάλλων περιηγητών για αντίθεση (βιολογική) μεταξύ Βορείων –Γερμανοί– και Νοτίων –Έλληνες και Γάλλοι. Αντιδιαστέλλει ειδικότερα τους Ανατολικούς και Δυτικούς και εκφράζει την αντίληψή του για την Ανατολή ως άρνηση της Δύσης. Με βάση αυτή την αντίθεση, κατά τη γνώμη του, οι Γερμανοί και οι Γάλλοι ανήκουν στους Δυτικούς, ενώ οι Έλληνες, οι Τούρκοι και γενικώς οι υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στους Ανατολικούς.[32] Ένα παράδειγμα αρνητικής στάσης απέναντι στους Οθωμανούς δίνει ο Γάλλος γιατρός, διπλωμάτης και ιστορικός François Pouqueville (1770-1838): Αντιλαμβάνεται ορισμένες εθνικότητες ταυτισμένες με συγκεκριμένα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά ή με επαγγέλματα. Μια παρόμοια κατηγοριοποίηση καταγράφει στα χρόνια 1798-1801, οπότε διέμεινε στην Οθωμανική αυτοκρατορία: *«…ο φλεγματικός Τούρκος, ο επιχειρηματικός Έλληνας, ο τίμιος και συνετός Αρμένιος, ο άπληστος Εβραίος…»*.[33] Παρόλα αυτά, όπως είναι γνωστό, ως βασικός λόγος αντιπαράθεσης παρουσιάζεται η θρησκεία. Πολλά από τα χαρακτηριστικά της εικόνας του Τούρκου που βρίθουν στα δυτικά κείμενα, τα συναντάμε και στα ελληνικά της ίδιας περιόδου,[34] τα οποία ουσιαστικά αποτελούν συνέχεια ανάλογων αρνητικών χαρακτηριστικών για τους Οθωμανούς (*ασεβής, άπιστος, βάρβαρος*) που είχαν ήδη διαμορφωθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο.[35]

---

[32] Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ί., Ο Friedrich Wilhelm August Murhard (1779-1853) ή οι Γερμανοί ταξιδιώτες αλλάζουν πορεία, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 214-216.

[33] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* съст. Б. Цветкова, София 1975, 442: *„…флегматичния турчин, предприемчивия грък, честния и разсъдлив арменец, алчния евреин…"*

[34] Νικολάου Γ. Β., «Εμείς» και οι «Άλλοι»: η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας (18ος-πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 421-37.

[35] Ζωγράφου Αν., Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της άλωσης: σημειωτική περιήγηση, *Τα Ιστορικά* τ. 8, τχ. 14-15(1991), 17-44. Βλ. και Balivet M., Avant les *Jeunes de*

Μ' άλλα λόγια, γίνεται περισσότερο έκδηλο στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, από ό,τι στον ύστερο Μεσαίωνα, ότι τα Βαλκάνια κατοικούνται από ένα μίγμα πολλών εθνοτήτων, θρησκειών και γλωσσών, κατάσταση που διατηρείται και προσελκύει το ερευνητικό ενδιαφέρον των δυτικών μέχρι και την πρώτη φάση μετά τη δημιουργία των εθνικών κρατών στη Χερσόνησο. Αυτή η εικόνα των Βαλκανίων διαμορφωμένη στη Δύση καθιερώνεται ως βασικό χαρακτηριστικό ιδιαίτερα για το κεντρικό τους τμήμα, την περιοχή της Μακεδονίας. Ο όρος *Μακεδονία*, που δεν αντιστοιχεί σε μια διοικητική περιφέρεια της οθωμανικής επικράτειας (σε γενικές γραμμές πρόκειται για τα βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, σημ. Bitola, και Κοσόβου), επικαιροποιείται από Δυτικούς που αναζητούν την πρωτεύουσα και γενικά την ιστορία του Βασιλείου του Φιλίππου ή κυριολεκτεί με το κυριότερο δημογραφικό γνώρισμα του αντίστοιχου χώρου, δηλαδή την *ανάμιξη*: "*Macédoine de fruits"* ονομάζουν οι Γάλλοι τη φρουτοσαλάτα, όπως παρόμοια και οι Ιταλοί την αποκαλούν "*Macedonia di fruti"*.[36] Το λήμμα *«Μακεδονία»* περιέχεται στα λεξικά γαλλικής γλώσσας και η σημασία του σχετίζεται με την *πολυεθνική* αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σύμφωνα με μια επιστημονική ερμηνεία η σημασία του ονόματος επεκτείνεται και στην ανάμιξη πληθυσμών στη Μακεδονία του 19ου αιώνα.

Άμεση σχέση με τα Βαλκάνια και κυρίως με τους Σλάβους έχει το έργο *Ιδέες πάνω στη φιλοσοφία της ιστορίας της Ανθρωπότητας* (1784-91) του εισηγητή του ρομαντισμού Johann Gottfried Herder (1744-1803): Εδώ για πρώτη φορά οι «σλαβικοί λαοί» γίνονται αντικείμενο ιστορικής αφήγησης σε ιδιαίτερο κεφάλαιο (IV) με τίτλο Slawische Völker, ως σύνολο «λαών» διακριτό από τους Γερμανούς.[37] Αυτή η αντίληψη του Herder διαφέρει σημαντικά από τη σύγχρονή του καθιερωμένη ιδέα των Δυτικών, οι οποίοι –στην περίπτωση που ασχολούνται με τους Σλάβους –τους αντιλαμβάνονται

---

langue: Coup d'*œil sur l'apprentissage des langues turques en monde chrétien, de Byzance à Guillaume Postel (Vie-XVIe siècles)*, *Istanbul et les langues orientales*, 69, όπου διαπιστώνει βελτίωση της εικόνας των Τούρκων σε κείμενα της εποχής των Παλαιολόγων (Νικηφόρος Γρηγοράς, Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων κ.ά.).

[36] Ραγκαβή Αλ. Ρ., *Απομνημονεύματα*, τ. 4, Αθήνα 1930, 231: «*Τη 11/23 Ιανουαρίου* [1878, στη δεξίωση πριν τη λήψη των αποφάσεων του Βερολίνειου Συνεδρίου] *ο Πρέσβυς της Ρωσίας, κ. Ούβριλ έδιδε, μετά λαμπράν εσπερίδα, μέγα δείπνον, εις ό παρεκάθηντο πάντες οι διπλωμάται και πλείστοι άλλοι των επισήμων. Ότε δε, καθήμενος απέναντί του, φιλοφρόνως μ' ηρώτησε τι να μοί προσφέρη εκ των παρατεθειμένων εδεσμάτων, τω είπον ότι θέλω αρκεσθή αν ευαρεστηθή να μοί δώση την Μακεδονία [Macedonian], δείξας την ούτω, άλλως δε και ιταλικήν σαλάταν καλούμενην, όπερ κοινήν εξήγειρεν ευθυμίαν.*». Παπακωνσταντίνου Μ., *Βαλκάνια. Η άγνωστη γειτονιά μας,* Αθήνα 2002, 45.

[37] Herder J. G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Vorwort Gerhart Schmidt, Wiesbaden χ.έ., 433-35.

ως ενιαίο έθνος, χωρίς διαφοροποιήσεις στη γλώσσα και στα έθιμα. Σύντομα ωστόσο και η δική τους αντίληψη θα εξειδικευτεί, μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1825, από το Γερμανό ιστορικό Leopold von Ranke (1795-1886), ο οποίος δεν αναφέρει απλώς κάποια χαρακτηριστικά των Σλάβων, που τους διαφοροποιούν από τις γερμανικές και τις ρωμανικές εθνότητες, αλλά διακρίνει και διαφορετικές εθνικότητες στο εσωτερικό τους.[38] Μ' άλλα λόγια, το 19ο αιώνα οι διαφοροποιήσεις ως προς τη γλώσσα ανάμεσα στους Σλάβους, όπως εξάλλου και ανάμεσα στους δυτικο-ευρωπαίους, γίνονται σαφέστερες από ό,τι τους προηγούμενους αιώνες, κυρίως λόγω της γενικότερης τάσης για κερματισμό στη βάση του εθνικού πολιτικού μοντέλου που διαδόθηκε ταχύτατα και στην υπόλοιπη Ευρώπη μετά τη Γαλλική επανάσταση. Η αλλαγή της αντίληψης επιταχύνθηκε επίσης τόσο λόγω των αυξανόμενων σχέσεων Δύσης-Ανατολής – συμπεριλαμβανομένης και της οθωμανοκρατούμενης Βαλκανικής– όσο και γιατί η πληροφόρηση για τις περιοχές αυτές αυξήθηκε σημαντικά.

Παρόλο που η προσοχή της σύγχρονης έρευνας για τα Βαλκάνια στρέφεται στην ανάλυση των δυτικών αντιλήψεων και στερεοτύπων, δεν μπορούμε να παραλείψουμε παρόμοιο ζωηρό ενδιαφέρον και από την πλευρά της Ρωσίας. Ακολουθώντας το παράδειγμα των Δυτικών περιηγητών και οι Ρώσοι ταξιδιώτες αναπτύσσουν προβληματισμούς για το χαρακτήρα των βαλκάνιων στο πλαίσιο της ρωσικής επεκτατικής πολιτικής. Ειδικότερα, στα μέσα του 18ου αι., αυξάνονται τα δημοσιευμένα οδοιπορικά για τα Βαλκάνια, τα οποία μάλιστα βρίθουν εκφράσεων συμπόνιας για τους υπόδουλους ορθόδοξους και πλούσιων πληροφοριών για τον ελλαδικό χώρο και τους Έλληνες, τόσο σε σχέση με το αρχαίο παρελθόν όσο και με την ορθοδοξία. Αντίστοιχα και οι Βαλκάνιοι ορθόδοξοι προσβλέπουν στη συμπαράσταση των Ρώσων και εκδηλώνουν αισθήματα φιλοξενίας, όπως περιγράφουν μερικοί από αυτούς.[39] Για παράδειγμα, ο Ρώσος Vasiliy Grigorovich Barsky περιγράφοντας το ταξίδι του στην Ευρώπη, Ασία και Αφρική, αναφέρει ότι είχε ντυθεί στα μαύρα σαν μοναχός, γιατί έτσι «ξεχώριζε» και ταξίδευε «*πιο καλά και πιο εύκολα στις χώρες που όριζαν οι Τούρκοι*», αν και έτσι συναντούσε τη δυσπιστία των Ελλήνων, επειδή τον περνούσαν για «*προσκυνητή της Ρώμης*». Και πιο κάτω: «*Ακόμη κι όταν έψαλλα και ανέγνωσα με τον μοναχό μου δεν με πίστευαν, νομίζοντας πως όλα αυτά τα έμαθα στο ταξίδι και για το λόγο αυτό, μόλις που μου έδιναν ελεημοσύνη. Οι Έλληνες μισούν πολύ τη Ρώμη και*

[38] Ranke L. von, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494-1514*, Bd.1, Hamburg 1957, 10.

[39] Γιαννίτση Θ., Οι Ρώσοι περιηγητές για τον ελληνικό κόσμο (18ος-αρχές 20ου αι.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 249-250.

όσους υπακούουν σε αυτήν. Έτσι κι εμένα με μισούσαν εξ αιτίας της κουκούλας μου και πιο πολύ λόγω της ρωμαϊκής γλώσσας, γιατί ακόμη δεν ήξερα τα ελληνικά. Μιλούσα ρωμαϊκά, δηλαδή λατινικά, γιατί η ρωμαϊκή, η ιταλική και η βενετσιάνικη είναι ίδιες, με μικρή μόνο διαφορά. Αναγκάστηκα λοιπόν να βγάλω την κουκούλα και φόρεσα σκούφο, αφού τέτοια συνήθεια έχουν οι μοναχοί της χώρας αυτής.»(1725).[40]

Όπως είναι γνωστό, στο πρόσωπο του Μεγάλου Πέτρου (1682-1725) οι χριστιανοί υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έβλεπαν τον προστάτη και μελλοντικό απελευθερωτή τους, παρόλο που η πολιτική του στρεφόταν κυρίως προς τη Δύση λόγω των εμπορικών του ενδιαφερόντων. Ειδικότερα είχε στόχο τη διάνοιξη εμπορικών οδών και τη σύναψη οικονομικών σχέσεων με τη Δύση μέσω προσφορότερων οδών. Έως τότε το ρωσικό εξωτερικό εμπόριο βασιζόταν στις χερσαίες οδούς ή στις θάλασσιες –προς τη Μεσόγειο μέσω Μαύρης θάλασσας–, διαδρομή η οποία ωστόσο ήταν δαπανηρή, χρονοβόρα και επικίνδυνη, αφού τα πλοία ήσαν εκτεθειμένα στις επιθέσεις πειρατών, και, το κυριότερο, το ρωσικό εμπόριο εξαρτιόταν από την Υψηλή Πύλη. Η λύση για πιο γρήγορη και εύκολη πρόσβαση από τη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη ήταν η ίδρυση λιμανιού στη Βαλτική θάλασσα, γι' αυτό και το 1703 ο Μέγας Πέτρος άνοιξε ένα *παράθυρο* προς τη Δύση, θεμελιώνοντας την Αγία Πετρούπολη.[41] Παρόλα αυτά, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της Βαλκανικής, κυρίως Έλληνες, προσδοκούσαν τη βοήθεια της ορθόδοξης μεγάλης δύναμης, κάτι που δεν παραλείπουν να καταγράψουν οι ξένοι περιηγητές, διπλωμάτες κ.ά.. Ο Γάλλος ιεραπόστολος Père Braconnier, για παράδειγμα, όταν επισκέπτεται το Άγιο Όρος το 1706, σημειώνει στο οδοιπορικό του ότι *«Οι Έλληνες πιστεύουν ότι ο τσάρος θα τους ελευθερώσει κάποτε από την τουρκική τυραννία.»*.[42] Πράγματι, ήδη το 17ο αι., που θεωρείται ο *«χρυσός αιώνας»* των ελληνο-ρωσικών σχέσεων, αναπτύσσεται η τυπογραφία στη Μόσχα και αυξάνεται ο αριθμός των μεταφράσεων ελληνικών κείμενων στα ρωσικά. Μεταξύ 1685 και 1694 ιδρύθηκε στη Μόσχα η Σλαβο-ελληνο-λατινική Ακαδημία, κέντρο ανώτατης εκπαίδευσης από τους αδελφούς Ιωανίκιο και Σωφρόνιο Λειχούδη (βλ. Παράρτημα Κατάλογος Λεξικών αρ. 8). Από την πλευρά της και η Ρωσία συνέβαλε στην εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο –με σκοπό την αναγέννηση της αρχαίας φιλολογίας και τη γνώση των Ελλήνων για το ιστορικό τους παρελθόν–

[40] Βασίλι Γκρηγκόροβιτς Μπάρσκι, *Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος 1725-1726, 1744-1745*, με την φροντίδα και τα σχόλια του Παύλου Μυλωνά, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009, 130-31.
[41] Περισσότερα για την ίδρυση της πόλης και την ιστορία της, Мавродин В. В., *Основание Петербурга,* Ленинград 1983. Анисимов Е. В., *Юный град. Петербург времен Петра Великого*, Санкт Петербург 2003 [non vidi].
[42] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄(1700-1800), Αθήνα 1981, 52.

ίδρυσε στη Νάξο σχολείο για εκμάθηση αρχαίας ελληνικής γλώσσας.[43] Σχετικά με το θέμα αυτό ένας από τους μετεπαναστατικούς περιηγητές, ο I. Zakharov αναφέρει την υπερηφάνεια των Ελλήνων για τη γλώσσα τους και το γεγονός ότι θεωρούν αγένεια να συστήνονται σε συμπατριώτες τους σε μια ξένη γλώσσα.[44]

Στην περίοδο της βασιλείας της Μεγάλης Αικατερίνης Β΄ (1729-1796) η ρωσική εκκλησία αντιλαμβάνεται τους ορθόδοξους πληθυσμούς στην Οθωμανική αυτοκρατορία ως συλλογικές οντότητες, ιδέα που εξηγείται με τη ρωσική αυτοκρατορική πολιτική ιδεολογία, κατά την οποία το «ορθόδοξο δόγμα» αποτελεί το κυριότερο ταυτοποιητικό στοιχείο.[45] Στην ουσία η ορθοδοξία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ορθόδοξων βαλκάνιων (και γενικά όλων των χριστιανών οθωμανών υπηκόων) και της Ρωσίας. Παρά το γεγονός όμως, ότι αυτές οι *συλλογικότητες* έχουν κοινή πίστη και παρόμοια θέση στο οθωμανικό σύστημα, παρουσιάζονται ταυτοχρόνως και ως ιδιαίτερες και μοναδικές ιστορικές οντότητες με ξεχωριστό πολιτισμό και ιστορία κάθε μια (*«Σλαβικές», «Αλβανικές»* και *«Ελληνικές εθνότητες»*) ή τόπο καταγωγής (*«Σκλαβούνοι»,* «*Χειμαριώτες», «Μαυροβούνιοι», «Μανιάτες»*).[46] Ο όρος *«πατρίδα»* στην εποχή της Αικατερίνης Β΄ κυριολεκτούσε στη γενέτειρα, τον τόπο καταγωγής·[47] η καταγωγή δηλαδή συνδέεται με το τοπικό και γίνεται αντιληπτή ως στοιχείο διάκρισης αλλά και προσδιορισμού. Μ' άλλα λόγια, ο όρος σήμαινε μόνο τη γεωγραφική/ τοπική έννοια της γενέτειρας και δεν σχετιζόταν ακόμα με την εθνική ιδεολογία. Αντίθετα, το 19ο αιώνα οι όροι *έθνος* και *εθνικότητα/ εθνότητα* θα προσλάβουν ευρύτερη και σαφέστερη σημασία του γεωγραφικού χώρου εντός των εθνικών συνόρων/ επικράτειας, στο πλαίσιο των πολιτικών προγραμμάτων για την ίδρυση εθνικών κρατών κι αυτή η νέα έννοια θα ενισχύσει με τη σειρά της την ανάπτυξη της πατρίδας. Σήμερα με τον όρο *έθνος* εννοούμε ένα ευρύ κοινωνικό σύνολο που αποδέχεται συνειδητά μια κοινή ιστορική κληρονομιά και αγωνίζεται για τη διαφύλαξή της.

Το ενδιαφέρον της Ρωσίας για τα Βαλκάνια και τους ορθόδοξους χριστιανούς – αρχικά ειδικότερα για κάποιους Έλληνες– προέρχεται κυρίως από την ιδέα για την ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κάτω από το σκήπτρο του τσάρου. Οι

---

[43] Medlin W.K., C.G. Patrinelis*, Renaissance Influences and Religious Reforms in Rusia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th 17th centuries)*, Geneva 1971. Γιαννίτση Θ., Οι Ρώσοι περιηγητές, 251.

[44] Γιαννίτση Θ., Οι Ρώσοι περιηγητές, 259.

[45] Ροτζώκος Ν., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: τα Ορλοφικά και η ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007, 208-218.

[46] Σ*το ίδιο*, 186, 206-208.

[47] Σ*το ίδιο*, 204-211.

ρωσικές αυτές βλέψεις κληρονομήθηκαν και εξειδικεύτηκαν, έτσι που το σχέδιο αυτό έγινε σαφέστερο και απέκτησε πολιτικές διαστάσεις κυρίως στα χρόνια της Αικατερίνης Β΄, η οποία, μάλιστα, έδωσε στους εγγονούς της τα συμβολικά ονόματα Αλέξανδρος και Κωνσταντίνος. Γι' αυτό από την περίοδο της βασιλείας της χρονολογείται η γέννηση του ρωσικού *βυζαντινού ονείρου*.[48] Η ιδιαίτερη *συμπάθεια* της Ρωσίας προς τους Έλληνες ως προς τα ιστορικά τους δικαιώματα, ενίσχυε το σκοπό της να δημιουργήσει όχι μόνο στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια αλλά στη θέση ολόκληρου του οθωμανικού κράτους μια νέα αυτοκρατορία με επικεφαλής τον τσάρο –στην περίπτωσή της την αυτοκρατόρισσα. Μετά την ελληνική επανάσταση η ελληνόφιλη πολιτική της Ρωσίας συνεχίζεται. Έκφρασή της είναι η αύξηση των μεταφράσεων δυτικών έργων με θέμα τον ελληνικό απελευθερικό αγώνα. Επίσης οι Ρώσοι, που επισκέπτονται το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, στα έργα τους συνεχίζουν να ενδιαφέρονται για τους Έλληνες και τον πολιτισμό τους, αλλά περισσότερο από την αρχαία κληρονομιά τους απασχολεί η κατάσταση της εκπαίδευσης και η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία την οποία ταυτίζουν με τη ρωσική.[49]

Το ενδιαφέρον προς τα Βαλκάνια υπάρχει όχι μόνο από την πλευρά της Ρωσσίας αλλά και από αυτή της Δύσης. Από το 16ο αιώνα τα οδοιπορικά που περιγράφουν ταξίδια στην Οθωμανική αυτοκρατορία και γενικώς στην Ανατολή γίνονται αρκετά δημοφιλή αναγνώσματα στο δυτικο-ευρωπαϊκό κοινό. Αυτό το ενδιαφέρον πηγάζει μεν από την περιέργεια των Ευρωπαίων για το αρχαίο παρελθόν, κάτι το οποίο εξηγεί γιατί σε πολλά από αυτά εστιάζουν στον ελληνικό χώρο, αλλά

[48] Iorga, *Το Βυζάντιο*, 261. Για τη ρωσική αυτοκρατορική πολιτική το Βυζάντιο και η Οθωμανική αυτοκρατορία έχουν πολλές ομοιότητες, καθώς αποτελούνταν από ένα σύνολο οντοτήτων διακριτών με βάση κοσμικά, ιστορικά και πολιτισμικά κριτήρια. Ακολουθώντας την παραπάνω πολιτική ιδεολογία, η Αικατερίνη Β΄, όπως αρμόζει σε μια *φωτισμένη αυτοκράτειρα*, άρχισε να εφαρμόζει σχέδια για επιβολή της κηδεμονίας της στους υπόδουλους ορθόδοξους, που θα συμπέσει χρονικά με τον κερματισμό της οθωμανικής επικράτειας, το λεγόμενο *Ανατολικό ζήτημα*, Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση*, 52 κ.έ., προσπάθεια που θυμίζει την ιδέα του 16ου αιώνα για τη χριστιανική δημοκρατία *–Respublica Christiana–*, με τη διαφορά ότι είχε και πολιτικο-ιδεολογικές βάσεις κι όχι θρησκευτικές.

[49] Από τη δεκαετία του 1760 Ρώσοι μυστικοί απεσταλμένοι προσπαθούν να ξεσηκώσουν τους ορθόδοξους εναντίον των Οθωμανών. Ειδικότερα, η Αικατερίνη Β΄, που βρισκόταν σε πόλεμο με την Υψηλή Πύλη από τον Ιανουάριο 1769, παρακίνησε σε εξέγερση τους Έλληνες, όταν για αντιπερισπασμό χρειάστηκε να διασώσει το στρατό της που τον απειλούσαν οι Τάταροι στις όχθες του Δνείπερου –τα λεγόμενα *Ορλωφικά* (1770). Παρά την ατυχή έκβαση της εξέγερσης, η συνακόλουθη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) ενίσχυσε τις ελπίδες των Ελλήνων για βοήθεια από τη Ρωσία. Έκτοτε την ίδια ελπίδα τρέφουν όλοι ανεξαιρέτως οι βαλκάνιοι ορθόδοξοι έως το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου (1853-56), οπότε η πολιτική στήριξη της Ρωσίας εξειδικεύεται στους υπόδουλους Σλάβους, Γιαννίτση Θ., Οι Ρώσοι περιηγητές, 251-257. Λάσκαρις Μ. Θ., *Το ανατολικόν ζήτημα 1800-1923*, τ. Α΄ *(1800-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006, 173-216.

βαθμιαία προκύπτει και από το ενδιαφέρον για την ίδια την Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία για τους Δυτικούς αποτελεί υπολογήσιμη δύναμη και τμήμα της μυστηριώδους και εξωτικής Ανατολής. Οι πληροφορίες των ταξιδιωτών είναι πολύτιμες όχι μόνο για τις ιστορικές πληροφορίες που μας γνωρίζουν αλλά και επειδή σκιαγραφούν γενικότερα την αντίληψη που διαμορφώνεται στη διάρκεια των νεότερων χρόνων στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη για τους υπόδουλους Βαλκάνιους και για τα στερεότυπα που δημιουργήθηκαν γι' αυτούς.

Όπως ήδη αναφέραμε σε σχέση με την περιοδολόγηση του υλικού μας, η Χερσόνησος του Αίμου αμέσως μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς δεν προκαλούσε το ενδιαφέρον της Ευρώπης ή –καλύτερα– το ενδιαφέρον των ευρωπαίων μονοπωλούσαν οι εμπορικές τους ανταλλαγές με την Οθωμανική αυτοκρατορία και οι προνομιακοί γι' αυτούς όροι, που αποτυπώθηκαν στα κείμενα των *Διομολογήσεων*. Εκτός από το οικονομικό συμφέρον, άλλη αιτία για το ταξίδι διαφόρων ευρωπαίων παραγόντων σε βαλκανικές περιοχές σχετιζόταν αρχικά με τις ιδέες της Αναγέννησης και με την επιθυμία τους να δουν από κοντά τα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά μνημεία. Επιπλέον, δεν ήταν ασήμαντος και ο θρησκευτικός παράγοντας, αν λάβουμε υπόψη τους ταξιδιώτες-προσκυνητές οι οποίοι, όπως αναφέραμε κιόλας, διέσχιζαν τη Βαλκανική, κατευθυνόμενοι προς τους Αγίους τόπους ή επιστρέφοντας από εκεί. Στους αιώνες μετά το 17ο και κυρίως στο 18ο, με την εντεινόμενη επιρροή και την ανάμιξη των Δυτικών στην πολιτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σημαντικότεροι ήσαν οι πολιτικοί λόγοι που κινητοποιούσαν τους Δυτικούς να ταξιδεύουν στα Βαλκάνια. Ειδικότερα, η σύσφιξη των σχέσεων ευρωπαίων μοναρχών με το Σουλτάνο και η πύκνωση διπλωματικών σχέσεων έκανε απαραίτητη την αποστολή διπλωματών, ορισμένοι από τους οποίους κρατούσαν ημερολόγια ή οδοιπορικές σημειώσεις, που αποτελούν πολύτιμη πηγή ποικίλων πληροφοριών, που δεν έχουν συλλεγεί ούτε έχουν αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης για το υπό εξέταση θέμα.

Ενδεικτική για την τάση των Δυτικών να ταξιδεύουν είναι η σκέψη που εξέφρασε σε μια από τις παραδόσεις του, το 1777, ο ιδρυτής της στατιστικής επιστήμης August Ludwig Schlözer (1735-1809) –*«Εμείς οι Γερμανοί ταξιδεύουμε μάλλον συχνότερα από οποιονδήποτε άλλο λαό της γης και αυτή την κυρίαρχη όρεξη για ταξίδια μπορούμε πάντα να τη λογαριάζουμε ανάμεσα στα εθνικά μας προτερήματα.»*. Αυτή η σκέψη εκφράζει την εξωστρέφεια τμήματος της γερμανικής πνευματικής ελίτ στο β΄ μισό του 18ου αι. για εξερεύνηση και ταξίδια με διαφορετική στόχευση από εκείνη των ευγενών, τα οποία θα τους έφερναν (ακόμα και μόνο μέσω των

περιηγητικών έργων) σε τόπους μακρινούς. Η εξόρμηση θα συνεχιστεί μέχρι τις αρχές του 19ου αι. και θα ενδυναμωθεί μετά τη Γαλλική επανάσταση στη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων και από την επιτυχία της γερμανικής πνευματικής ελίτ να δημιουργήσει εθνική λογοτεχνία η οποία να ξεπερνάει τα σύνορα του γερμανόφωνου χώρου.[50]

Τα οδοιπορικά, ανεξάρτητα από την εθνικότητα των ταξιδιωτών, μπορούν να χωριστούν σε ομάδες, ανάλογα με το σκοπό του ταξιδιού, την ιδιότητα, τα ενδιαφέροντα και τη θεματική στην οποία εστίασε ο συγγραφέας. Ήδη το 1757 ο Jean Jacques Rousseau (1712-1778) κατηγοριοποιεί τους ταξιδιώτες σε τέσσερις ομάδες: Ναυτικοί, έμποροι, στρατιωτικοοί και ιεραπόστολοι, από τους οποίους, σύμφωνα μ' αυτόν, κανένας δεν έχει την ικανότητα να αναπλάσει αυθεντικά τους τόπους και τους λαούς που περιγράφει.[51] Παραμένοντας ωστόσο στην παραπάνω κατηγοριοποίηση, θεωρούμε ότι η επαγγελματική ενασχόληση και τα ενδιαφέροντα, πράγματι, καθορίζουν τα χαρακτηριστικά στα οποία εστιάζουν την περιγραφή τους οι ταξιδιώτες. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι πολλά από τα πρώιμα οδοιπορικά, που έχουν γραφτεί από προσκυνητές των Αγίων Τόπων, που διέσχισαν τα Βαλκάνια, εστιάζουν γενικώς σε πτυχές που αφορούν τη θρησκεία, δηλαδή περιγράφουν ναούς, μοναστήρια, τζαμιά και όχι τόσο το χώρο και τους ανθρώπους. Αντίθετα, στα έργα που γράφτηκαν στη διάρκεια εμπορικών ταξιδιών –τα οποία με τα χρόνια πληθαίνουν– το ενδιαφέρον φανερά στρέφεται κυρίως προς περιγραφές του τοπικού εμπορίου, της ποιότητας και των τιμών των ντόπιων προϊόντων. Ακριβώς αυτά τα τελευταία αποτελούν για το θέμα μας πολύτιμες πηγές, αφού δίνουν συγκεκριμένες, δηλαδή ακριβείς πληροφορίες για την πολιτική, την οικονομία και την κοινωνία σε διάφορες βαλκανικές περιοχές. Στις προαναφερθείσες ομάδες ταξιδιωτών πρέπει να προστεθούν οι διπλωματικές αποστολές, οι μυστικοί πράκτορες ευρωπαϊκών αυλών, οι αρχαιομαθείς και αρχαιόφιλοι κι ακόμα οι επιστήμονες (βιολόγοι, βοτανολόγοι, γεωγράφοι κ.ά.), που αποστέλλονται στην Οθωμανική αυτοκρατορία με σκοπό να εξερευνήσουν ή για στρατιωτικούς λόγους να χαρτογραφήσουν το χώρο, τη χλωρίδα και την πανίδα και να περιγράψουν τις διάφορες ομάδες. Σ' όλους αυτούς πρέπει, βέβαια, να συμπεριληφθεί και μια μικρή ομάδα τυχοδιωκτών, οι οποίοι ταξιδεύουν για να γνωρίσουν καινούρια μέρη, λαούς και πολιτισμούς της *Εγγύς Ανατολής*, όπου κατατάσσονταν τα Βαλκάνια

[50] Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ί., Friedrich Wilhelm Murhard (1788-1853), 207-209.
[51] Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α΄(333 μ.Χ.-1700), Αθήνα 1981, 51-52 και τ. Β΄(1700-1800), Αθήνα 1981, 8.

μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αν και ούτε αυτή η ομάδα πρέπει να θεωρηθεί άσχετη από τις πολιτικές επιδιώξεις των δυτικο-ευρωπαίων όπως και των Ρώσων.

Οι ίδιοι οι διπλωμάτες ή και ορισμένα μέλη της συνοδείας τους καταγράφουν τις ποικίλες παρατηρήσεις τους υπό μορφή ταξιδιωτικών σημειώσεων ή ημερολογίου, εστιάζοντας στην περιγραφή της οθωμανικής αυλής και στη συμπεριφορά του Σουλτάνου και του κύκλου του προς τους διπλωματικούς απεσταλμένους. Σ' αυτά τα οδοιπορικά πιο σπάνια απαντούν πληροφορίες που απεικονίζουν τη ζωή των απλών ανθρώπων. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι διπλωματικοί απεσταλμένοι έχουν καθήκον να συλλέξουν πληροφορίες που αφορούν τα μελλοντικά πολιτικά και πολεμικά σχέδια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Με παρόμοιο σκοπό οι ευρωπαϊκές αυλές στέλνουν και ειδικούς πράκτορες –συχνά αξιωματικούς–, οι περιγραφές των οποίων εστιάζουν στην καταγραφή των οδικών δικτύων, του αριθμού και του είδους του οθωμανικού στρατού ανά περιοχή ή αναφέρουν πληροφορίες για τις σχέσεις ανάμεσα στην οθωμανική διοίκηση και τους υπόδουλους λόγω του ενδιαφέροντος της Ευρώπης για την ετοιμότητα και τη θέληση των τελευταίων να υποστηρίξουν τις δυτικές δυνάμεις, σε περίπτωση πολέμου εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι ίδιοι ή κάποιοι άλλοι ευρωπαίοι μονάρχες στέλνουν εκπρόσωπους τους σε πολιτιστικές αποστολές για να συλλέξουν αρχαία αντικείμενα, νομίσματα, επιγραφές και χειρόγραφα ώστε να εμπλουτίσουν τις συλλογές τους ή για να σχεδιάσουν αρχαία μνημεία. Από το 15ο ως το 17ο αιώνα η συλλογή αρχαίων έργων τέχνης, νομισμάτων και χειρόγραφων [52] επιδιώκεται κυρίως από τη γαλλική αυλή και τη Βενετία. Από τα τέλη του 17ου αιώνα ο ίδιος *συρμός* υιοθετείται και από την αγγλική βασιλική αυλή.[53] Το ενδιαφέρον των συλλεκτών αρχαιοτήτων στρέφεται προς τα Βαλκάνια, αφού τα αρχαία ευρήματα και τα χειρόγραφα ήδη έχουν εξαντληθεί σε μεγάλο βαθμό στις χώρες τους. Αυτό το είδος

[52] Ήδη το 1547 η γαλλική βασιλική βιβλιοθήκη –σημ. BibliothèqueNationale– περιείχε 546 ελληνικά χειρόγραφα, Αυγουστίνου Ό., *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821,* Αθήνα 2003, 30. Για το ενδιαφέρον των περιηγητών για την Αρχαιότητα, Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 50-51· Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 124-145. Το ενδιαφέρον των «θηρευτών» χειρογράφων προσήλκυαν οι βιβλιοθήκες των μονών του Αγίου Όρους και του σαραγιού, *στο ίδιο*, τ. Β΄, 112-151, 432-433 και για την αγορά ελληνικών χειρογράφων από τις μονές των Μετεώρων το 18ο αιώνα. Παρόλο που οι απεσταλμένοι του Γάλλου βασιλιά καταφέρνουν να εκπληρώσουν σε κάποιο βαθμό τις αποστολές τους, γενικά οι προσπάθειές τους μένουν άκαρπες σε πολλές από τις βιβλιοθήκες του Άθω και σ' εκείνη του σαραγιού, από την οποία ο ηγεμόνας Βλαχίας και Μολδαβίας Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1670-1730) είχε ήδη καταφέρει να αγοράσει σχεδόν όλα τα ελληνικά χειρόγραφα και τυπωμένα βιβλία, *στο ίδιο*, τ. Β΄, 119-120. Για την τύχη της πλούσιας βιβλιοθήκης του ένας ιησουίτης μοναχός μας πληροφορεί ότι ολόκληρη καταστράφηκε στην πυρκαγιά που ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη στις 27 Ιουλίου 1729, *στο ίδιο*, τ. Β΄, 127.

[53] Σχετικά με τις αγγλικές και γαλλικές αποστολές για εμπλουτισμό βασιλικών συλλογών στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 458-468.

ταξιδιών στην Αυτοκρατορία, ειδικότερα στο βαλκανικό της τμήμα, γίνεται δημοφιλέστερο το 18ο αιώνα, οπότε την επισκέπτονται όλο και περισσότεροι αρχαιόφιλοι είτε σταλμένοι από υψηλά πρόσωπα είτε από προσωπικό τους ενδιαφέρον.[54] Έτσι, οργανώνονται ειδικές αποστολές, στις οποίες παίρνουν μέρος επιστήμονες αρχαιολόγοι/φιλόλογοι, η δραστηριότητα των οποίων διευκολύνεται από ευρωπαίους διπλωμάτες, εμπόρους ακόμα και ιεραποστόλους εγκατεστημένους ήδη στην οθωμανική επικράτεια. Η αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κληρονομιά στη Βαλκανική χερσόνησο προσελκύει όχι μόνο συλλέκτες αλλά και εξερευνητές, σκοπός των οποίων είναι να βρουν και να περιγράψουν ή να σχεδιάσουν αρχαιολογικά μνημεία και ευρήματα.[55] Τα ταξίδια αυτά επιχειρούνται και από αρχαιόφιλους, επειδή τους δίνεται η δυνατότητα να έρθουν σε άμεση επαφή με τα αρχαία –τάση που πρωτοεμφανίζεται και βρίσκει οπαδούς στη Δύση από το 17ο αιώνα και εξής, όταν το αντίστοιχο ενδιαφέρον αυξάνεται και η μεθοδολογία της έρευνας εμπλουτίζεται και εξειδικεύεται, αφού για την κριτική μελέτη των αρχαίων κειμένων χρησιμοποιούνται συνδυαστικά επιγραφικό και νομισματικό υλικό.

Ορισμένοι ταξιδιώτες γνωρίζουν από πριν κάποια ή κάποιες από τις βαλκανικές γλώσσες (οθωμανικά, ελληνικά, σλαβικές γλώσσες) ή άλλοι τις μαθαίνουν σε κάποιο βαθμό στη διάρκεια του ταξιδιού ή της διαμονής τους εκεί. Οι φιλολογικές τους γνώσεις σίγουρα τους βοηθούν στο ταξίδι και τους επιτρέπουν να συλλέγουν πληροφορίες από πρώτο χέρι. Η επικοινωνία με τους ντόπιους γίνεται είτε άμεσα είτε με τη βοήθεια διερμηνέων, αλλά και στις δύο περιπτώσεις σημειώνεται σε ποια γλώσσα γίνεται η επικοινωνία. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, οι ταξιδιώτες ή οι διερμηνείς τους συνήθως επικοινωνούν με τους βαλκάνιους στα οθωμανικά ή στα ιταλικά και λιγότερο στα ελληνικά και σλαβικά. Ο Γερμανός υπάλληλος της εμπορικής εταιρείας του οίκου των Φουγκέρων («house of Fugger») Hans Dernschwam (1494-1568), π.χ., το 1555, πηγαίνοντας προς τη Βιέννη, διανυκτερεύει στο σπίτι ενός Βούλγαρου, ο οποίος τον ενημερώνει (άγνωστο σε ποια γλώσσα) για την κατάσταση

[54] Οι «κυνηγοί» αρχαιοτήτων προσπαθούσαν να τις αγοράσουν κι, όταν αυτό ήταν αδύνατον, ορισμένοι κατέφευγαν σε μη νόμιμους τρόπους. Μία από τις πολλές είναι η περίπτωση του Άγγλου Edward Daniel που επισκέφτηκε στις αρχές του 17ου αιώνα τη βιβλιοθήκη της μονής Πάτμου από την οποία κατάφερε να κλέψει πολλά χειρόγραφα, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 132. Χαρακτηριστική είναι κι εκείνη του Paul Lucas, απεσταλμένου του Λουδοβίκου ΙΔ΄ (1643-1715), ο οποίος, υποδυόμενος το γιατρό, ζητούσε να πληρώνεται με παλαιά νομίσματα, Σιμόπουλος, *στο ίδιο*, τ. Β΄, 33.

[55] Για την Αθήνα και τα αρχαία μνημεία της, από περιγραφές Γάλλων ταξιδιωτών του 17ου αιώνα, Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, 147-188. Για το ενδιαφέρον των E. D. Clark και W. M. Leake για ελληνικές αρχαιότητες, Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 230-248.

των Βουλγάρων στο οθωμανικό κράτος.[56] Προφανώς, όταν οι ευρωπαίοι που ταξιδεύουν στα Βαλκάνια βρίσκουν φιλοξενία όχι στα χάνια/καραβάν σεράγια αλλά στα σπίτια των ντόπιων, βρίσκουν την ευκαιρία να επικοινωνούν με τους οικοδεσπότες. Για την επικοινωνία τους συχνά μαρτυρείται σε οδοιπορικά η χρήση οθωμανικών, ελληνικών και σλαβικών λέξεων. Γνωρίζουμε, π.χ., ότι ο Dernschwam χρησιμοποιεί λέξεις σ' αυτές τις γλώσσες κι ακόμα ότι προσπάθησε να εξηγήσει τη σημασία και την ετυμολογία τους. Μια γλωσσολογική μελέτη σχετικά με την πολυγλωσσία στα Βαλκάνια μπορεί να χρησιμοποιήσει αυτές τις γενικόλογες αναφορές των οδοιπορικών ως συμπληρωματική πηγή για την αναπαράσταση της γλωσσικής εικόνας των Βαλκανίων εκείνη την εποχή όπως και για την πρόοδο των ευρωπαίων ως προς την κατάκτηση της γνώσης για τους βαλκάνιους, τις ομιλούμενες γλώσσες, το χώρο που κατοικούν κ.ά..

Επιδίωξη μεγαλύτερης ιστορικής ακρίβειας παρατηρείται και στα οδοιπορικά για την Ανατολή στα οποία συχνότερα εμφανίζονται μικρογραφίες και εικόνες σχετικές με το περιεχόμενό τους. Ένα από τα πρώτα εικονογραφημένα ταξιδιωτικά έργα είναι το βιβλίο του Nicolas de Nicolay, όπου περιγράφεται η επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το 1551. Το κείμενο φιλοτεχνείται με πορτραίτα που απεικονίζουν τον σουλτάνο και Οθωμανούς υπηκόους ποικίλων εθνοτήτων και κοινωνικής κατάστασης. Προφανώς, τα πορτραίτα αυτά ζωγραφίστηκαν μυστικά, αφού ήταν γνωστή η απαγόρευση της απεικόνισης ανθρώπων με βάση τις επιταγές του ισλάμ.[57] Εντυπωσιακή είναι και η εικονογράφηση στο πεντάτομο οδοιπορικό, *Voyage au Levant*, του Ολλανδού ζωγράφου Cornelis de Bruijn (Cornelius de Bruyn 1652–1726/7) προσώπων και τοπίων από το ταξίδι που έκανε στην περίοδο 1674-1708.[58] Μέσω των εικόνων που συνοδεύουν τις περιγραφές των ταξιδιών στο Λεβάντε οι Δυτικοί αποκτούν και οπτική εικόνα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των μουσουλμάνων. Το 17ο αιώνα, με τον αρχόμενο εξευρωπαϊσμό της Αυτοκρατορίας, οι εικόνες του μουσουλμάνου και της Ανατολής, όπως παρουσιάζονται από τους ζωγράφους που ταξιδεύουν ως μέλη αποστολών, γίνονται πιο προσιτές και οικείες στη Δύση. Φαίνεται μάλιστα πως η ζήτηση πήρε τόση έκταση ώστε κάποιοι ζωγραφίζουν παρόμοια θέματα,

[56] Дерншвам, *Дневникът*, 194-195. Για την άμεση επαφή των ευρωπαίων ταξιδιωτών με το βουλγαρικό πληθυσμό στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. και *Английски пътеписи за Балканите, края на 16 век-30-те години на 19 век*, съст. М. Тодорова, София 1987, 277. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-средата на XVIII век*, съст. М. Йонов, София 1986, 261-262.

[57] Заимова, *Пътят към „другата" Европа*, 163-165.

[58] Заимова Р., Френски художници в Леванта през XVII в., *Представата за „другия" на Балканите*, съст. Н. Данова, София 1995, 136-142.

αντιγράφοντας δηλαδή χωρίς καν να ταξιδέψουν. Πάντως στο μεταίχμιο του 17ου-18ου αιώνα οι πιο δραστήριοι ευρωπαίοι ζωγράφοι και άνθρωποι της τέχνης έρχονται στο οθωμανικό κράτος υπό την αιγίδα του Γάλλου πρέσβη μαρκήσιου ντε Νοαντέλ (1670-80).[59]

Πολλοί από τους ταξιδιώτες γνωρίζουν εξαρχής τη διαδρομή τους μέσω των αρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων, που γράφουν για την ιστορία και τη γεωγραφία των διάφορων περιοχών όπως και από σύγχρονους *Οδηγούς*, οι οποίοι τότε γίνονται πολύ δημοφιλείς.[60] Η προνοητική πληροφόρηση για τη διαδρομή ήταν αναγκαία, επειδή στην εποχή εκείνη το ταξίδι στην Ανατολή και ειδικότερα στα Βαλκάνια αποτελούσε μια αρκετά ριψοκίνδυνη υπόθεση. Γι' αυτό η προετοιμασία ήταν ανάλογη των δυσκολιών και των κινδύνων τους οποίους ενδεχομένως θα αντιμετώπιζαν στο ταξίδι τους. Συνήθως οι δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδιώτες, που διέσχιζαν τη Βαλκανική χερσόνησο, ακολουθούσαν από τη Βιέννη και τη Βούδα τη λεγόμενη «βασιλική οδό» (tsarski pŭt) Βελιγράδι - Σόφια - Φιλιππούπολη -Αδριανούπολη - Κωνσταντινούπολη και σπανιότερα τις διαδρομές Κωνσταντινούπολη - (σημερινή Ανατολική Βουλγαρία) Ρούστσουκ (Ρούσε)/ Σβιστόφ ή Κωνσταντινούπολη - Αδριανούπολη - Σίπκα - Βελίκο Τύρνοβο - Ρούστσουκ (Ρούσε)/ Σβιστόφ. Οι ταξιδιώτες, που κατευθύνονταν στα νησιά της Μεσογείου, διάλεγαν τις θαλάσσιες διαδρομές, ενώ συχνά επισκέπτονταν τα νησιά κυρίως λόγω οικονομικών συμφερόντων.[61] Επίσης πιο σπάνια, στην αρχή του 19ου αι., κάποιοι ταξιδιώτες ακολουθούν διαδρομές μέσω Πίνδου, προφανώς λόγω της δυσκολότερης πρόσβασης, τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια

[59] Σ*το ίδιο*, 136.

[60] Οι πρώτοι ταξιδιωτικοί οδηγοί απευθύνονται στους προσκυνητές. Ένας από τους δημοφιλέστερους είναι ο *Οδηγός των προσκυνητών*, 1498. Παρόμοια έργα, με διαδρομές και τις δυσκολίες που ο ταξιδιώτης έπρεπε να προβλέψει, εκδίδονται στην Ευρώπη και γίνονται εξαιρετικά δημοφιλή. Αποσπάσματα από οδηγούς, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 78-83. Αξιοσημείωτο εδώ σε σχέση με την ελληνο-σλαβική όσμωση είναι του Χριστόφορου Ζεφάροβιτς, *Προσκυνητάριον της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ… νυν πρώτον προτροπή,…του πατριάρχου Ιεροσολύμων Παρθενίου Τύποις μετά σχεδίων εκδοθέν και δαπάνη του παναγίου και ζωοδόχου Τάφου, παρά του …αρχιμανδρίτου του αυτού αγίου τάφου Συμεών τυπωθέν ίνα παρέχηται τοις ευσεβέσι χάριν εν Βιέννε της αουστρίας 1749 παρά τω ιεροδιακόνω χριστοφόρω ζεφάρ, και των ιλλυρικο-σερβών κοινών ζωγράφω* (και 1780 Μεταγλωττισθέν τουρκιστί, ανατύπωση Dinko Davidov, 1973]. Тахиаос Ант.-Ем., Једно малко познато дело Христофора Жефаровића, *Историјски часопис* 14-15(1963-65), 347-360.

[61] Καρύδης Δημ. Ν., Στο αρχιπέλαγος, από τον 17ο στον 19ο αιώνα, *Ιστορική γεωγραφία Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, επιμ. Ε. Π. Δημητριάδης, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, *Διεθνές συνέδριο Ιστορικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995,* Θεσσαλονίκη 1998, 163-167.

του Αλή πασά, όταν και το πολιτικό ενδιαφέρον αυξήθηκε και έγιναν σημαντικές βελτιώσεις στο συγκοινωνιακό δίκτυο.[62]

Ανεξάρτητα, όμως, από την επιλογή της πορείας και τον τρόπο μεταφοράς –δια θαλάσσης ή δια ξηράς (μέσω Ουγγαρίας, Ελλάδας ή Δαλματίας)–[63] οι κίνδυνοι που απειλούσαν τους ταξιδιώτες δεν ήταν λίγοι. Μια σχεδόν σταθερή απειλή, όπως φαίνεται από τα οδοιπορικά, ήσαν οι διάφορες επιδημίες και κυρίως η πανούκλα.[64] Άλλη, καθόλου πιο ήπια, ήταν οι συχνές ληστρικές επιθέσεις.[65] Έτσι προτιμούσαν να ταξιδεύουν σε ομάδες και με ένοπλη συνοδεία, δηλαδή με καραβάνι, όπως συνηθιζόταν τότε όχι μόνο για τους έμπορους αλλά και για απλούς ταξιδιώτες.[66] Με μεγαλύτερη ασφάλεια ταξιδεύουν οι διπλωματικοί απεσταλμένοι, οι οποίοι έχουν, εκτός από τη σουλτανική άδεια που τους διευκολύνει να μετακινούνται στην οθωμανική επικράτεια, και συνοδεία από Οθωμανούς στρατιώτες. Οι καλές εμπορικές σχέσεις ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών με την Αυτοκρατορία συμβάλλουν στην παροχή διευκολύνσεων στους έμπορους υπηκόους τους στην οθωμανική επικράτεια, αν και οι έμποροι συνήθως ταξιδεύουν, όπως οι επιστήμονες και οι τυχοδιώκτες, ενταγμένοι σε κάποιο καραβάνι. Οι προσκυνητές επίσης ταξιδεύουν ομαδικά –σε ειδικά οργανωμένα ταξίδια προς τους Αγίους Τόπους.[67] Ορισμένοι ταξιδιώτες, για ασφαλέστερη προστασία, φθάνοντας στις βαλκανικές περιοχές, αλλάζουν τα ευρωπαϊκά ρούχα τους με μουσουλμανικά. Παρά τα διάφορα μέτρα, ωστόσο, για την ασφάλειά τους, δεν ήσαν λίγες οι περιπτώσεις ταξιδιωτών που έπεφταν θύματα ληστείας ή ακόμα αιχμαλωσίας –συνήθως από πειρατές ή κουρσάρους. Γι' αυτό οι *Οδηγοί* συμβουλεύουν να αποφεύγονται τα ταξίδια στην Ανατολή δια θαλάσσης, αν και συμφέρουν από οικονομική άποψη. Στην πραγματικότητα η πειρατεία στη Μεσόγειο αποτελούσε μεγάλη απειλή για το θαλάσσιο εμπόριο ήδη από τις αρχές του 16ου και το 17ο αιώνα. Όπως είναι γνωστό, οι πειρατές της Μεσογείου τόσο πολύ ενισχύουν τη θέση τους και

---

[62] Παπαγεωργίου Γ., Οι χερσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (τέλη 18ου-αρχές 20ου αι.), *Ιστορική γεωγραφία*, 170-171. Για πιθανές διαδρομές στη βόρεια Πίνδο το 18ο-19ο αιώνα, Τσότσος Γ., Ορεινοί δρόμοι στη Βόρεια Πίνδο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, *στο ίδιο*, 182-187, 184 χάρτης των διαδρομών.

[63] Περισσότερα για τις προτιμόμενες διαδρομές από τη Δύση στην Ανατολή το 16ο-17ο αιώνα, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 54-55.

[64] Panzac D., *La Peste dans l'Empire ottoman: 1700-1850*, Belgique 1985. Манолова-Николова Н., *Чумавите времена (1700-1850)*, София 2004. Υψηλότερη θνησιμότητα παρατηρείται εξαιτίας της πανδημίας πανώλης το 1348-1349 από την οποία πέθαναν στην Ευρώπη περίπου 25 εκατομμύρια, Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.,* Αθήνα 1988, 198.

[65] Παπαγεωργίου, Οι χερσαίες επικοινωνίες, 172.

[66] Για τα προτερήματά του, στο ίδιο, 174.

[67] Για προσκυνητές και τις διαδρομές τους, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 60.

επιβάλλουν ένα είδος status quo, ώστε γίνονται ακόμη και σύμμαχοι στις πολεμικές συγκρούσεις των μεσογειακών κρατών.[68]

Παρά τους κίνδυνους που ελλοχεύουν στο ταξίδι προς την Ανατολή και ειδικότερα στα Βαλκάνια, το ενδιαφέρον των Δυτικών κάθε άλλο παρά περιορίζεται με τα χρόνια. Άγγλοι, Γερμανοί, Γάλλοι τυχοδιώκτες ταξιδεύουν για να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι αν αληθεύουν οι περιγραφές των προδρόμων τους. Οι Άγγλοι –κυρίως προσκυνητές και έμποροι– άρχισαν να ταξιδεύουν και να περιγράφουν τα Βαλκάνια πιο πρώιμα. Τα οδοιπορικά του 16ου αιώνα, σε αντίθεση με αυτά των προγενέστερων, εστιάζουν κυρίως την προσοχή τους στους τόπους που διασχίζουν και στον πληθυσμό που συναντούν. Επειδή όμως τότε τα Βαλκάνια δεν αποτελούν τον προορισμό τους, αλλά τόπο διέλευσης συνήθως προς τους Αγίους Τόπους, οι πληροφορίες τους είναι ελάχιστες. Η οικονομική άνθηση της Αγγλίας στο β΄ μισό του 17ου αιώνα, οφείλεται στη διείσδυση της στην οθωμανική αγορά. Το ρόλο του εκπροσώπου των βρετανικών εμπορικών συμφερόντων αναλαμβάνει η γνωστή *Ανατολική Εμπορική Εταιρεία* (The Company of Merchants of the Levant) ή *Ανατολική Εταιρεία* (Levant Company)[69], που ιδιοποιείται το βενετικό μονοπώλιο του εμπορίου στη Μέση Ανατολή. Η ενισχυμένη θέση της Αγγλίας στο οθωμανικό εμπόριο, ιδιαιτέρως μετά τις *Διομολογήσεις* (Capitulations), διευκολύνει τη μετακίνηση των υπηκόων του αγγλικού βασιλείου στην οθωμανική επικράτεια κάτι που συμβάλλει και στην αύξηση του αριθμού των οδοιπορικών το 17ο αιώνα.

Τα οικονομικά συμφέροντα εξηγούν επίσης την ενίσχυση και της γαλλικής παρουσίας στην Αυτοκρατορία. Η Γαλλία είναι μια από τις πρώτες χριστιανικές χώρες που συνάπτει συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς: Έτσι το 1535 στέλνει στην Κωνσταντινούπολη τον πρώτο Γάλλο πρεσβευτή και το επόμενο έτος υπογράφει τη γαλλο-οθωμανική εμπορική συμφωνία, η οποία σηματοδοτεί την έναρξη των γαλλικών οικονομικών συμφερόντων στην οθωμανική αγορά. Τα επόμενα χρόνια, επί της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ΄ (1643-1715) μέχρι το β΄ μισό του 18ου αιώνα, συμπίπτουν με τη χρυσή εποχή του γαλλικού εμπορίου στο Αιγαίο. Στις σημαντικότερες

[68] Παρόλο που πειρατές και κουρσάροι έχουν ίδιο στόχο –τα λάφυρα–, μόνο οι κουρσάροι έχουν ειδική κρατική άδεια για επίθεση εναντίον εχθρικού στόλου. Στον οθωμανο-βενετικό ή Κρητικό πόλεμο (1645-69) οι Βενετοί στρατολογούσαν πολλά πειρατικά πληρώματα. Για τους πειρατές στην Ανατολική Μεσόγειο, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 93-123. Στη μεσογειακή πειρατεία παίρνουν μέρος οι Ιππότες της Μάλτας και τμήμα του γαλλικού πολεμικού στόλου που λειτουργεί ως κουρσάρικος εναντίον των Οθωμανών, αλλά ουσιαστικά επεκτείνονται σε εμπορικά πλοία και παραθαλάσσιους οικισμούς. Για τους Έλληνες κουρσάρους συμμάχους του αγγλικού, ρωσικού και βενετικού στόλου το 18ο αι., Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 378-381.

[69] Wood A. C., *A History of the Levant Company*, London 1964.

οθωμανικές πόλεις και νησιά ιδρύονται γαλλικά προξενεία, προϋπόθεση για τη διευκόλυνση της μετακίνησης των Γάλλων υπηκόων στην Αυτοκρατορία. Η παραπάνω συμφωνία προσφέρει το κατάλληλο διπλωματικό πλαίσιο για την ανάπτυξη σχέσεων σε ποικίλους τομείς. Απόδειξη ότι τους Γάλλους διπλωμάτες και εμπορικούς εκπρόσωπους συνοδεύουν εκπρόσωποι διάφορων θρησκευτικών ταγμάτων και άτομα που επιχειρούν ιδιωτικά ταξίδια. Πολλοί από αυτούς τους ετερόκλητους ταξιδιώτες καταγράφουν τις εντυπώσεις τους σε ημερολόγια και σε επιστολές τους, παρέχοντας έτσι πολυάριθμες και πολύτιμες πληροφορίες για τα Βαλκάνια και τον πληθυσμό τους.[70]

Παρόμοια, οδοιπορικά για τα Βαλκάνια γράφουν και υπήκοοι της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που τα επισκέπτονται επίσης για ποικίλους λόγους. Μεταξύ άλλων, εκ μέρους του αυστριακού αυτοκράτορα επιβάλλεται η συνεχής ενημέρωση για την κατάσταση στην Οθωμανική αυτοκρατορία και για τα πολιτικο-στρατιωτικά σχέδια της Υψηλής Πύλης ώστε να αποφευχθεί ανάλογη απειλή με εκείνη του 1529 στη Βιέννη. Η επιδίωξη να γνωρίσουν τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα κ.ά. των όμορων Οθωμανών οδηγεί τους κεντρο-ευρωπαίους να οργανώνουν ταξίδια στην Ανατολή το 16^{ο}-17^{ο} αιώνα, αφού κι αυτοί τους θεωρούσαν ως τη μεγαλύτερη απειλή.[71] Αυτό εξηγεί και τις συχνές αποστολές κατασκόπων εκ μέρους της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για να συλλέξουν πληροφορίες.[72] Η στόχευσή τους αυτή, αν και δεν δηλώνεται ρητά, γίνεται φανερή από το χαρακτήρα των σημειώσεών τους, οι οποίες παίρνουν τη μορφή αναφοράς για δομές του οθωμανικού κράτους, οδικό και πολεοδομικό δίκτυο κ.ά.. Ο Γερμανός θεολόγος Stephan Gerlach (1546-1612) ως μέλος διπλωματικής αποστολής παραμένει στην Οθωμανική αυτοκρατορία την πενταετία 1573-78. Στο ημερολόγιο του, το οποίο –σημειωτέον– παρέμεινε ανέκδοτο για μια εκατονταετία,[73] μεταξύ άλλων

[70] Για Γάλλους περιηγητές στον ελληνικό χώρο μεταξύ 1550-1750, Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, 86-146.

[71] Castellan G., *Ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος} -20^{ος} αι.),* Αθήνα 1991, 267-301.

[72] Ο Σουλτάνος επίσης στέλνει πράκτορες στις ευρωπαϊκές αυλές, Герлах Ст., *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*, София 1976, 57: *„Турците имат много такива хора, които обикалят из немските и италианските земи и разузнават всичко.“* [Οι Τούρκοι έχουν πολλούς τέτοιους ανθρώπους που γυρίζουν τα γερμανικά και τα ιταλικά εδάφη και κατασκοπεύουν τα πάντα.].

[73] *STEPHAN GERLACHS des Aeltern Tage-Buch der von zween gharwürdigsten Römischen Käysern Maximiliano und Rudolpho beyderseits den andern dieses Nahmens, höchstseeligster Gedächtnuss, an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten, und durch den wohlgebohrnen Hernn Hn.David Ungand, Freyherrn zu Sonnegk und Preyburg v. Römisch-Kayserl. Raht mit würklichen Erhalt und Verlängerung des Friedens zwischen den Ottomanischen und Römischen Kayserthum und demselben angehörigen Landen und Königreichen und glücklichst vollbrachter Gesandschaft auf denen gerlachischen Zeit seiner hierbey bedienten Hoff-Prediger-Ampts-Stelle, eygenhändig auffgesetzten und nachgelassenen Schriften, herfür gegeben*

καταγράφει την πρακτική να αναφέρονται στο Σουλτάνο οι επίσημες αναφορές των αυστριακών εκπροσώπων και να ελέγχονται από τη λογοκρισία, πριν αποσταλούν στον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Κατά τον Gerlach, μαζί με αυτές τις αναφορές οι Αυστριακοί διπλωμάτες στέλνουν στη Βιέννη και κρυπτογραφημένα μηνύματα.[74] Παρά την καχυποψία ωστόσο και τις συχνές συγκρούσεις με τους Οθωμανούς, η Αυτοκρατορία αναπτύσσει σημαντικά οικονομικά ενδιαφέροντα στα Βαλκάνια, τα οποία, ενδεχομένως, συνδέονται με τις περιγραφές στα γερμανικά οδοιπορικά των βαλκανικών πληθυσμών και κυρίως των διακριτικών χαρακτηριστικών τους που τους διαφοροποιούν από τους δυτικο-ευρωπαίους.

Εκτός από δυτικούς εμπόρους και διπλωμάτες στα Βαλκάνια καταφθάνουν επίσης επιστήμονες και άνθρωποι της τέχνης. Το ενδιαφέρον τους σε μεγάλο βαθμό προκαλείται από την αναβαθμισμένη θέση στη Δύση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, της ιστορίας και του πολιτισμού.[75] Αυτή η τάση εμφανίζεται πιο έντονα το 15ο αιώνα με τις μεταφράσεις έργων της αρχαίας γραμματείας στα λατινικά και στη συνέχεια και στις ομιλούμενες δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες. Επίσης συνδέεται με την Ιταλική Αναγέννηση και τον ουμανισμό και αντικατοπτρίζεται στη λογοτεχνία, τη φιλολογία και τη ζωγραφική εκείνης της εποχής.[76] Στο δυτικό ενδιαφέρον για την ελληνική φιλολογία, τη φιλοσοφία και την ιστορία είχαν συμβάλει και βυζαντινοί διανοούμενοι, οι οποίοι μετά το 1453 βρήκαν καταφύγιο σε πολιτιστικά ευρωπαϊκά κέντρα, φέρνοντας μαζί τους όχι μόνο τις γνώσεις τους αλλά και αρκετά ελληνικά χειρόγραφα.[77] Το 1568 ο επίσκοπος της αγγλικανικής εκκλησίας John Jewel (ή Jewell, 1522-1571) γράφει σχετικά: Σύμφωνα με μαρτυρία του, οι Έλληνες που έχουν μεταναστεύσει στο νησί έφεραν μαζί τους πολλά σπάνια βιβλία, τα οποία αυτός επέμεινε να αγορασθούν για να ενταχθούν στις βιβλιοθήκες των κολεγίων Οξφόρδης και Κέιμπριτζ. Παρόμοιες περιπτώσεις αναφέρει και ο Γερμανός ελληνιστής Martin Crusius.[78]

Όπως είναι γνωστό, η αρχαία ελληνική γλώσσα επιβάλλεται ως μια από τις γλώσσες που διδάσκονται σε πολλά από τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και η γνώση της αποτελεί κριτήριο υψηλής μόρφωσης. Τέλος, δεν μπορεί να παραλειφτεί εδώ το ενδιαφέρον των Δυτικών προς την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κληρονομιά στις

---

durchseinen Enckel M. Samuelem Gerlachium, Spesial-Superintendeten zu Gröningen, in dem Herzogthum Würtenberg, Frankfurth am Mayn 1674.

[74] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 111, 116, 142.

[75] Σιμόπουλος, *Ξένο ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 44-50.

[76] Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, 31-69.

[77] *Στο ίδιο,* 23-28.

[78] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 131, σημ.2.

βαλκανικές περιοχές και γι' αυτό το λόγο ορισμένοι περιηγητές του 15ου-17ου αιώνα, αλλά ακόμα και του 18ου αιώνα, επηρεασμένοι από τον ουμανισμό και το ενδιαφέρον τους για την αρχαιότητα, εστιάζουν την προσοχή τους στον ελληνικό χώρο και στους Έλληνες. Φθάνουν μάλιστα να *αναβιώνουν* το αρχαίο παρελθόν μέσω της χρήσης τοπωνυμίων, στη Βαλκανική και γενικότερα σ' ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία, γνωστών από τα έργα του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη και άλλων αρχαίων συγγραφέων. Ο πρώτος Γερμανός ταξιδιώτης που συνειδητά επέλεξε να επισκεφθεί τον ελληνικό χώρο με αποκλειστικό ενδιαφέρον την αρχαιότητα ήταν ο φίλος του Winckelmann αρχαιολόγος βαρώνος Johan Herman von Riedesel (1740-85).[79] Επηρεασμένοι από το φιλελληνισμό που έχει διαδοθεί στην Ευρώπη από τα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα, ιδιαίτερα στη Γαλλία, ορισμένοι δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδεύουν στην Ανατολή με στόχο να γνωρίσουν τον ελληνικό χώρο.

Από αυτούς κυρίως οι Άγγλοι γνωρίζουν τους Έλληνες όχι μόνο από τα ταξίδια τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και από τη συμβίωσή τους με τον ελληνικό πληθυσμό των αγγλοκρατούμενων Ιόνιων νήσων.[80] Η άμεση επαφή με τους Έλληνες σίγουρα επηρεάζει την αγγλική κοινωνία, η οποία αντανακλάται στα οδοιπορικά των Άγγλων περιηγητών του 17ου αιώνα. Σ' αυτά αντικατοπτρίζεται η συμπάθεια προς τους υπόδουλους Έλληνες, ειδικότερα μετά τα γεγονότα στην Πελοπόννησο το 1770, τα λεγόμενα Ορλωφικά. Η στάση αυτή και οι περιγραφές του βαλκανικού χώρου γίνονται γνωστές στη Δύση μέσω των μεταφράσεων των έργων των Άγγλων περιηγητών σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες. Αυτή η νέα στάση ενισχύεται από τις πολιτικές αλλαγές που θα ακολουθήσουν: Ενώ δηλαδή στο 16ο και 17ο αιώνα το οθωμανικό κράτος αποτελεί ακόμα σημαντικό πολιτικό παράγοντα που αξιολογείται ως απειλή από το δυτικό κόσμο και γι' αυτό είναι αδιανόητη η σκέψη περί διάλυσης της Αυτοκρατορίας, αντίθετα από το τέλος του 18ου αιώνα αρχίζουν και φαίνονται τα πρώτα ρήγματα των οθωμανικών δομών –αν όχι τα σημάδια παρακμής, όπως ήθελε η λίγο παλαιότερη βιβλιογραφία. Όπως και η Ρωσία, έτσι και η Δύση, λόγω οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων και υπό την επιρροή του μοντέλου της φωτισμένης δεσποτείας, που ακμάζει στην Ευρώπη από το β΄ μισό του 18ου αιώνα, και στη συνέχεια του φιλελευθερισμού σταδιακά ενδιαφέρονται πιο συστηματικά για τους υπόδουλους χριστιανούς.[81] Πολιτικό ήταν το ενδιαφέρον που έφερε στα Βαλκάνια τον πιο πρώιμο Γερμανό ταξιδιώτη, που επέλεξε να ταξιδέψει στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα τέλη

[79] Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Friedrich Wilhelm Murhard (1788-1853), 210.
[80] Vingopoulou I., *Le Monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Athènes 2004.
[81] Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, 189-249.

18ου-αρχές 19ουαιώνα, τον μαθηματικό και νομικό Friedrich Wilhelm Murhard (1778-1853), χωρίς να είναι λάτρης της αρχαιότητας ή προσκυνητής των Αγίων Τόπων.[82] Η επιλογή του Murhard χρονολογείται στη φάση, οπότε αυξήθηκε το ενδιαφέρον του γερμανόφωνου αναγνωστικού κοινού για την Οθωμανική αυτοκρατορία, θεματική την οποία κάλυπταν κυρίως μεταφράσεις γαλλικών περιηγήσεων. Στην περίοδο από το 1700-1810 εκδόθηκαν 19 γερμανικά έργα για τις οθωμανικές βαλκανικές περιοχές και τα ελληνικά νησιά, από τα οποία μόνο 12 προέκυψαν από αυτοψία, ενώ για την ίδια περίοδο γράφτηκαν στα γαλλικά 53 και στα αγγλικά 44 έργα, από τα οποία τα μισά μεταφράσθηκαν και στα γερμανικά.[83]

Το ενδιαφέρον των ευρωπαίων ταξιδιωτών στρέφεται προς τα Βαλκάνια όχι μόνο λόγω της αρχαίας κληρονομιάς τους αλλά και λόγω της πολυμορφίας των λαών που κατοικούν τη Χερσόνησο. Οι περιηγητές συχνά περιγράφουν την εξωτερική τους εμφάνιση, τις ενδυμασίες και τα έθιμά τους, αλλά επίσης και κάποια χαρακτηριστικά της γλώσσας τους. Ορισμένοι περιηγητές κάνουν λιγότερο ή περισσότερο πετυχημένες προσπάθειες να προσδιορίσουν τις γλώσσες που μιλιούνται στις περιοχές που διασχίζουν, ενώ εντυπωσιάζονται από ορισμένα άτομα ή ομάδες που με ευκολία χειρίζονται ταυτόχρονα δύο ή περισσότερες γλώσσες.

Η συνύπαρξη στην ίδια γεωγραφική περιοχή διαφορετικών εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών ομάδων και λόγω των πολιτισμικών και ιστορικών δεσμών ανάμεσά τους οδηγεί σε ομοιότητες στις παραδόσεις και στην κοσμοθεωρία τους και δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες για γλωσσική ανταλλαγή. Τα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια, ως πεδίο έρευνας για γλωσσικές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, είναι πράγματι προνομιακό πεδίο. Στο πολύγλωσσο οθωμανικό περιβάλλον η εκμάθηση γλωσσών αποτελούσε καθημερινή εμπειρία. Την εποχή εκείνη, οι άνθρωποι μάθαιναν ξένες γλώσσες στο φυσικό τους περιβάλλον, στον περίγυρό τους, για προσωπικούς, θρησκευτικούς ή ακόμα για επαγγελματικούς λόγους. Διαθέσιμες πηγές μας πληροφορούν για ανθρώπους που ήξεραν να μιλούν κάμποσες γλώσσες. Κάποιες από αυτές τις πληροφορίες προέρχονται από έργα ταξιδιωτών που επισκέφτηκαν τα Βαλκάνια στην περίοδο που μας απασχολεί. Παρόλο που τα ταξιδιωτικά κείμενα περιέχουν περισσότερες πληροφορίες για την κοινωνική, οικονομική και την πολιτική κατάσταση, κάποιοι από τους ταξιδιώτες αναφέρουν και

[82] Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Friedrich Wilhelm Murhard (1788-1853), 207-221, όπου αναφέρεται η υπόθεση ότι τα περιηγητικά του έργα μπορεί να βασίζονται σε ταξιδιωτικές εντυπώσεις ξένων.
[83] Σ*το ίδιο*, 213.

περιπτώσεις για την πολυγλωσσία των Βαλκάνιων υπηκόων. Τα κοινωνικά, οικονομικά, δημογραφικά και εθνογραφικά δεδομένα των οδοιπορικών έχουν μελετηθεί σε μεγαλύτερο ποσοστό,[84] ενώ αντίθετα οι σποραδικές πληροφορίες τους για την πολυγλωσσία και για το άμεσα συνδεδεμένο μ' αυτή ζήτημα της εκτεταμένης γλωσσομάθειας δεν έχουν συγκεντρωθεί ούτε διερευνθεί.

Αρχικά, ορισμένοι ταξιδιώτες αντιλήφτηκαν το βαλκανικό πληθυσμό ως ενιαίο και αδιαμόρφωτο, ασάφεια που επιτείνεται σ' ό,τι αφορά το σλαβικό πληθυσμό.[85] Τις περισσότερες φορές δυτικο-ευρωπαίοι που για κάποιο λόγο βρέθηκαν στα Βαλκάνια, υιοθετούν το σύστημα του οθωμανικού κράτους να διακρίνει τους υπηκόους του χωρισμένους σε μιλέτ (=ποίμνιο, ρεκγιά) με βάση τη θρησκεία, σε μη μουσουλμάνους (Ρουμ μιλέτ ή *«ορθόδοξοι»*, *«χριστιανοί της ρωμαίικης πίστης»*, *«υπόδουλοι χριστιανοί»* και εβραϊκό μιλέτ) –αν και σύμφωνα με τη νεότερη βιβλιογραφία δεν ήταν από νωρίς θεσμοθετημένος αυτός ο τρόπος διάκρισης–[86] και μουσουλμάνους, οι οποίοι στα οδοιπορικά συνήθως αποκαλούνται *«τούρκοι»*. Έτσι, από άγνοια συμπεριλαμβάνουν σ' αυτούς γενικά όσους μιλούσαν οθωμανικά, ακόμα κι αν δεν ήσαν μουσουλμάνοι, όπως π.χ. οι Καραμανλήδες, που μιλούσαν συνήθως ως πρώτη ή –στις περιπτώσεις των δίγλωσσων– ως δεύτερη γλώσσα την οθωμανική. Αντίθετα, με τα χρόνια όλο και περισσότεροι ταξιδιώτες ενδιαφέρονται ευρύτερα για τις δομές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις πολιτιστικές και θρησκευτικές διαφορές της με τη Δύση. Αρχίζουν έτσι να κατανοούν ειδικότερα τις ομιλούμενες γλώσσες των υπόδουλων και αποδίδουν ακριβέστερα και με κάποια πληρότητα τη γλωσσική κατανομή των κατοίκων. Εξάλλου, οι πιο οφθαλμοφανείς διακρίσεις ανάμεσα στους ανθρώπους του οικισμένου βαλκανικού χώρου ήταν η θρησκευτική πίστη των υπηκόων –οι μιναρέδες και τα τζαμιά/οι χριστιανικοί ναοί/ οι συναγωγές που σηματοδοτούσαν το χώρο άμεσα και παρέπεμπαν αυτόματα στην κλίμακα του κυρίαρχου και κυριαρχούμενου, όπως, παρόμοια, και οι ενδυμασίες οριοθετούσαν–στην κλίμακα του τοπικού– την εντοπιότητα. Σ΄αυτή την πρώιμη φάση της περιόδου που μελετάμε, στους ταξιδιώτες γίνεται απαραίτητος, στην καλύτερη περίπτωση, ένας σύντομος κατάλογος

[84] Йонов М., *Европа отново открива българите XV–XVIII век*, София 1980. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄- Β΄. Гроздanова Е., Ст. Андреев, *Българите през XVI век*, София 1986. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*. Щерионов Щ., *Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.)*, Велико Търново 2008.

[85] Για την ιστορία των Βαλκανίων Σλάβων, Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη Γ., *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, Αθήνα 2004.

[86] Braude B., Foundation Myths of the *Millet* System, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, v. 1. *The central lands*, eds B. Braude, B. Lewis, New York-London1982, 69-88.

λέξεων *πρώτης ανάγκης* μεταφρασμένων από τη μητρική τους γλώσσα στα ελληνικά ή/ και στα σλαβικά (βλ. πιο κάτω σελ. 209 κ.ε.). Οι περιορισμένες παρατηρήσεις για τις γλώσσες των βαλκάνιων, που εκθέτουν σε λίγο μεταγενέστερα οδοιπορικά τους, προκύπτουν από την εξοικείωση που αποκτούν από τα ακούσματα ή τους οδηγούς που κυκλοφορούν όλο και ευρύτερα· αυτά, λοιπόν, από ανοίκεια και σίγουρα δυσνόητα και απρόσιτα, κεντρίζουν το ενδιαφέρον τους, γιατί και στις χώρες τους αρχίζουν να απασχολούνται με γλωσσολογικά ζητήματα. Στη συνέχεια θα βρεθούν αρκετοί μορφωμένοι που θα εκθέσουν κάποιες γνώσεις/ απόψεις για κάποια ή κάποιες βαλκανικές γλώσσες και θα ενδιαφερθούν να κατανοήσουν τις γλωσσικές διαφορές ανάμεσα στις βαλκανικές ομάδες, και μάλιστα σε συνδυασμό με τις επαγγελματικές απασχολήσεις, οι οποίες στην παραδοσιακή οικονομία της Αυτοκρατορίας, ταυτίζονταν όχι σπάνια, όπως θα δούμε, με εξειδικευμένες εθνικές ομάδες στον ενοποιημένο βαλκανικό χώρο.[87] Από την πλευρά των υπηκόων, καθώς συχνά Έλληνες, Εβραίοι, Αρμένιοι και Βλάχοι γνώριζαν σε διαφορετικό βαθμό την οθωμανική γλώσσα, λόγω των καθημερινών επαφών τους με τη διοίκηση και τους κυρίαρχους Οθωμανούς, ευαισθητοποιούσαν ακόμη περισσότερο τους ξένους ταξιδιώτες σ' ό,τι αφορά το ζήτημα της πολυγλωσσίας.

Εκτός από τη θρησκεία, ενοποιητικός δεσμός στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν και το επάγγελμα –δεν είναι λίγες οι πηγές στις οποίες οι χριστιανοί έμποροι αναφέρονται ως «Γραικοί», χωρίς αυτός ο χαρακτηρισμός να δηλώνει την ελληνική εθνικότητά τους· απλώς χρησιμοποιήθηκε ως αντιπροσωπευτικός όρος λόγω της σημαντικής θέσης της ελληνικής γλώσσας στις εμπορικές συναλλαγές στα Βαλκάνια.[88] Η γλώσσα είναι επίσης κριτήριο διάκρισης και ομαδοποίησης· ορισμένοι ταξιδιώτες, συνάπτοντας επαφές με πολύγλωσσους βαλκάνιους, δυσκολεύονται να τους κατατάξουν σε κάποια κατηγορία, κάτι που πρέπει να ληφθεί υπόψη, στην ανάλυση και αξιολόγηση των οδοιπορικών ως πηγών για την πολυγλωσσία στα Βαλκάνια. Μικρότερη δυσκολία παρουσιάζεται με την περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας, καθώς

---

[87] Γενικά για τη βαλκανική ιστορία στο 16ο-19ο αι., Матанов Хр., Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, София 1988.Castellan, *Ιστορία των Βαλκανίων*. İnalcık H., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αθήνα 1995. Йелавич Б., *История на Балканите XVIII – XIX век*, т. 1, София 2003. Манчев К., *История на балканските народи*, т. 1 *(1352-1878 г.)*, София 2006. Σταυριανός Λ. Σ., *Τα Βαλκάνια μετά το 1453,* Θεσσαλονίκη 2007 [1958].

[88] Stoianovich Tr., Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, 289-345. Бур М., Търговци от Балканите в Буда и Пеща през XVII-XVIII в., *SB* 24(2003), 311-327. İnalcık H., D. Quataert εκδ., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1300-1600)*, τ. 1, Αθήνα 2008, 234-242.

οι Εβραίοι λόγω της γλωσσικής και θρησκευτικής τους διάκρισης σπάνια συγχέονται με άλλες ομάδες. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο 16ος αιώνας αποτελεί εύλογη τομή για το θέμα των Εβραίων στα Βαλκάνια. Ειδικά, οι διακρίσεις ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σχετίζονται άμεσα με το ζήτημα της πολυγλωσσίας, δεδομένου ότι γενικά οι Εβραίοι είναι πολύγλωσσοι. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι οι Ευρωπαίοι περιηγητές εντυπωσιάζονται από τη γλωσσομάθειά τους και δεν παραλείπουν να τη σχολιάσουν στα οδοιπορικά τους.

Άμεση σχέση με το ζήτημα της γλώσσας έχει ο προσηλυτισμός στο ισλάμ. Είναι πολυάριθμες οι αναφορές των οδοιπορικών για την πρακτική του παιδομαζώματος (devşirme, βλ. Μέρος IV, σελ. 252) στις βαλκανικές χριστιανικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα στις κατοικημένες από σλαβικό πληθυσμό. Παρόμοια και το ζήτημα των αιχμαλώτων πολέμου ή περιπτώσεις χριστιανών, που με τη θέλησή τους έχουν προσέλθει στο ισλάμ, και, λιγότερο, εξισλαμισμένων Εβραίων που κρυφά συνέχιζαν να ακολουθούν τον Ιουδαϊσμό (οι λεγόμενοι *ντονμέδες*),[89] ενδιαφέρουν εξίσου το θέμα μας. Ο προσηλυτισμός σε άλλη θρησκεία, τις περισσότερες φορές αυτή την εποχή, απαιτεί όχι μόνο υιοθέτηση νέων θρησκευτικών αντιλήψεων, εορτών κ.λπ. αλλά και αλλαγή στα έθιμα, τις σχέσεις των δύο φύλων και των οικογενειακών προτύπων κι ακόμα εκμάθηση της οθωμανικής γλώσσας λόγω των καθημερινών επαφών με τον ομόθρησκο πλέον μουσουλμανικό πληθυσμό. Κάποτε, μάλιστα, όταν πρόκειται για εγγράμματο άτομο, προϋποθέτει και την εκμάθηση της αραβικής, της γλώσσας του Κορανίου. Βέβαια χρειάζεται να σημειώσουμε ότι τα οδοιπορικά της εξεταζόμενης εδώ περιόδου μάς πληροφορούν για κάποιους εξισλαμισμένους χριστιανούς, ορισμένοι από τους οποίους ως κρυπτοχριστιανοί συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα.[90] Ο δαλματός αστρονόμος και μαθηματικός Ruđer Bošković,[91] γεννημένος στο Ντουμπρόβνικ από μητέρα Σέρβα και πατέρα Ιταλό, ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη για να παρακολουθήσει από εκεί το πέρασμα της Αφροδίτης. Παραμένει εδώ από το φθινόπωρο του 1761 έως την άνοιξη του 1762 και κρατά σημειώσεις στα ιταλικά στο ημερολόγιό του σχετικά με τα μέρη

[89] Μέρτζιος Κ. Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 175-177, για δίκες εναντίον Εβραίων οι οποίοι, ενώ ασπάστηκαν το Ισλάμ, επανήλθαν στον ιουδαϊσμό.

[90] Αναφορές για περιπτώσεις κρυπτοχριστιανισμού στα οδοιπορικά, Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 149, 162, 183, 210 και στο συλλογικό τόμο *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 239-240.

[91] *Ο* Ruđer Bošković μετά από σπουδές στην Ιησουιτική σχολή της Ρώμης ασχολείται με τα μαθηματικά και τη χαρτογραφία. Περισσότερα, Улф Л., *Изобретяването на Източна Европа*, София 2004, 260-262. Wolff L., *Venice and the Slavs The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, ό.π., 252-3.

που διασχίζει και τους κατοίκους με τους οποίους, ως σλαβόγλωσσος, έρχεται σε επαφή· ειδικότερα για τον Οθωμανό υπάλληλο που τον συνοδεύει γράφει: *«Ο χατζή Αμπντουλάχ γεννήθηκε στο Μοριά από Έλληνες γονείς και, όταν ήταν ακόμα παιδί, τον σκλάβωσαν και* (τον) *πήγαν στην Κωνσταντινούπολη …Μεγάλωσε σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρήσκευμα αλλά, παρόλα αυτά, μιλούσε ελληνικά.»*.[92] Επομένως, η κατηγορία των γενιτσάρων και γενικώς των εξισλαμισμένων χριστιανών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για την επίκτητη διγλωσσία και σε ορισμένες περιπτώσεις πολυγλωσσία.[93]

Στις περιπτώσεις επίκτητης διγλωσσίας, ως αποτέλεσμα της αλλαγής θρησκεύματος, μπορούν να συμπεριληφθούν εκείνοι που, μετά τον προσηλυτισμό τους στον ιουδαϊσμό, μαθαίνουν να χρησιμοποιούν ταυτόχρονα με τη μητρική τους γλώσσα και την εβραϊκή. Όμως, τέτοιες περιπτώσεις, συγκριτικά με εκείνες αποδοχής του χριστιανισμού ή του ισλάμ, είναι περιορισμένες, επειδή η εβραϊκή κοινότητα, ως εθνο-θρησκευτική, δύσκολα ανεχόταν κάποιος από τους *«άλλους»* να γίνει Ιουδαίος. Μερικές παρόμοιες περιπτώσεις αναφέρει στο ημερολόγιό του ο γνωστός για τα φιλολογικά του ενδιαφέροντα Γερμανός εμπορικός αντιπρόσωπος Hans Dernschwam (1494-1568).[94] Μια από τις περιπτώσεις που περιγράφει είναι ενδιαφέρουσα, αν και αφορά έναν Γερμανό –μη βαλκάνιο–, γιατί υποδηλώνει παράδειγμα πολυγλωσσίας που προκύπτει με τη διάδοση της εβραϊκής, μέσω του προσηλυτισμού στον ιουδαϊσμό, περίπτωση που δεν μαρτυρείται ανάμεσα σε βαλκανικά περιβάλλοντα –τουλάχιστον

---

[92] Бошкович Р., *Дневник на едно пътуване*, София 1975, 14: *„Хаджи Абдулах е роден в Морея от гръцки родители християни и още от детинство отведен в робство в Цариград …Той е израснал с мохамеданската религия, но въпреки това говореше гръцки.“.*

[93] Για τη σχέση Ισλάμ και οθωμανικής γλώσσας και για τα κοινωνικά και οικονομικά προνόμια των κυρίαρχων μουσουλμάνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. λεπτομερώς στο τέταρτο Μέρος της μελέτης μας.

[94] Ο Hans Dernschwam πήρε υψηλή εκπαίδευση στη Βιέννη και τη Λειψία. Η βιβλιοθήκη του αποτελείται από 500 τόμους περίπου, ReddigW. F., *Reise zum Erzfeind der Christenheit. Der Humanist Hans Dernschwam in der Türkei (1553-1555)*, Pfaffenweiler 1990, 31-33. Το 1549 αποσύρθηκε στο κτήμα του στην Τρανσυλβανία. Το 1553 παίρνει άδεια από την αυστριακή αυλή για να συμμετάσχει στη διπλωματική αποστολή στην Πύλη όπου διαμένει ως το καλοκαίρι 1555. Για τον ίδιο και τη συμμετοχή του στην αποστολή, Reddig, *στο ίδιο*, 15-25, 40-62. Κριτική έκδοση και σχολιασμός του ημερολογίου του: Dernschwam H., *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, Nach der Urschriftim Fugger-Archivher ausgegeben und erläutert von Franz Babinger, *Studien zur Fugger-Geschichte* 7, München-Leipzig 1923: Περιγράφει κυρίως την αρχιτεκτονική και τοπικά ήθη και έθιμα. Δίνει επίσης χρήσιμες πληροφορίες για την οικονομία, π.χ. τιμές προϊόντων, μισθούς οθωμανών υπαλλήλων και διαμονή σε καραβανσεράγια. Στο οδοιπορικό συχνά αντικατοπτρίζεται η απαξιωτική άποψή του για τους μουσουλμάνους και την Οθωμανική αυτοκρατορία, την οποία θεωρεί απολίτιστη. Το γεγονός ότι πρόκειται για προσωπικό ημερολόγιο το καθιστά σχετικά αξιόπιστη ιστορική πηγή, παρά τις γεγονοτολογικές ανακρίβειες.

στις διαθέσιμες σε μας πηγές. Γράφει λοιπόν ο Dernschwam: *«Περίπου το 1552 …στην Κωνσταντινούπολη πέθανε ένας γερμανός επιστήμονας ο οποίος ήξερε ελληνικά και αραβικά. Αυτός είχε βρεθεί ανάμεσα στους Εβραίους, αποδέχθηκε την πίστη τους και έμαθε και εβραϊκά.».*[95] Πάντως, το παράδειγμα διατηρεί τη σημασία του σ' ό,τι αφορά την αλληλεπίδραση δύο πεδίων, θρησκείας και γλώσσας.

Καταλυτικό ρόλο στο φαινόμενο της βαλκανικής –κι όχι μόνο– πολυγλωσσίας παίζουν και οι μικτοί γάμοι, δηλαδή η σύναψη γαμήλιων σχέσεων ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών γλωσσικών ή θρησκευτικών ομάδων. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του γραμματέα του Άγγλου πρέσβη Paul Rycaut (1629-1700), οι μικτοί γάμοι είναι συνηθισμένοι την Οθωμανική αυτοκρατορία στο β΄ μισό του 17ου αιώνα.[96] Σε σχέση μ' αυτό, στη βάση μιας φυλετικής αντίληψης, γράφει: *«…τώρα το αίμα των Τούρκων είναι τόσο πολύ αναμιγμένο με όλες τις γλώσσες και εθνότητες και κανένας Τούρκος δεν μπορεί να συνδέσει την καταγωγή του με το αρχαίο αίμα των Σαρακηνών»*.[97] Μικτοί γάμοι γίνονταν και ανάμεσα σε αλλόθρησκους. Ο *Ruđer Bošković* γράφει σχετικά ότι το 1762 στη διάρκεια του ταξιδιού του από την Κωνσταντινούπολη, πέρασε από χωριό που *«είναι σχετικά μεγάλο και έχει 200 βουλγαρικά και 50 τουρκικά σπίτια. …Οι Βούλγαροι μάς είπαν ότι ζουν ομαλά με τους Τούρκους, ακόμα και (ότι) παντρεύονται μεταξύ τους.»*.[98] Στην περίπτωση που ο αναφερόμενος μουσουλμανικός πληθυσμός είναι τουρκόφωνοι, η συμβίωση και οι μικτοί γάμοι αποτελούν προϋπόθεση για τη βουλγαρο-τουρκική διγλωσσία. Ενδιαφέρουσα, επίσης, είναι η πληροφορία του Γάλλου περιηγητή Jean Galland, ο οποίος περιγράφοντας τη διαμονή του στη Χίο το 1747,[99] αναφέρεται στον πληθυσμό και στη γλώσσα του: *«Ο μισός πληθυσμός κατοικεί στην πόλη και ο υπόλοιπος στα χωριά. Στην πρωτεύουσα κατοικούν 7.000 Τούρκοι. Οι περισσότεροι μιλάνε καλά τη δημώδη ελληνική γλώσσα όπως και οι Τούρκοι του Μωριά*

---

[95] Дерншвам, *Дневникът*, 141: *„Около 1552 година…в Цариград умрял един учен немец, който знаел гръцки и арабски. Бил попаднал между евреите, приел вярата им, та научили еврейски.“.* Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. Дерншвам, *στο ίδιο*, 108, 144-145.

[96] Μερικά χρόνια αργότερα επανέρχεται για να αναλάβει τις ευθύνες που απαιτεί η θέση του εκπροσώπου της Ανατολικής Εταιρίας στη Σμύρνη.

[97] Рико П., *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката Църква (XVII век)*, София 1988, 87: *„…по настоящем кръвта на турците е толкова размесе нас всички видове езици и народности, че никой турчин не може да проследи потеклото си от древната кръв на сарацините.“.*

[98] Бошкович, *Дневник*, 45: *„Селото е доста голямо и има около 200 български и 50 турски къщи. …Българите ни казаха, че живеят в съгласие с турците и даже се женят помежду си.“.*

[99] Ο Jean Galland διαμένει στην Οθωμανική αυτοκρατορία ως διερμηνέας στο γαλλικό προξενείο της Σμύρνης και ταξιδεύει σε διάφορα μέρη. Το 1747 ξεκινάει για τη Μέκκα αλλά, λόγω προβλημάτων υγείας, αναγκάζεται να διακόψει το ταξίδι του και μερικούς μήνες διαμένει στη Χίο.

και της Κρήτης, άλλοι γιατί είναι εξωμότες ή απόγονοι Ελλήνων εξωμοτών κι άλλοι γιατί οι Τούρκοι παντρεύονται συχνά Ελληνίδες που δεν μιλάνε τούρκικα και έτσι τα παιδιά μαθαίνουν τη μητρική τους γλώσσα.».[100] Σύμφωνα με αυτή την αναφορά εκεί είναι συνηθισμένοι οι γάμοι ανάμεσα σε Τούρκους και Ελληνίδες τα παιδιά των οποίων είναι δίγλωσσα, καθώς μαθαίνουν τις γλώσσες και των δύο γονιών τους, αν και αυτός ο τύπος γάμου εκτός από γλωσσικές έχει και θρησκευτικές επιπτώσεις. Σχετικά με τη στάση της ορθόδοξης εκκλησίας και όσον αφορά στους γάμους χριστιανών και μουσουλμάνων ο Gerlach γράφει ότι *«Οι Ελληνίδες και οι Ιταλίδες παίρνουν για συζύγους Τούρκους, αλλά γι' αυτό αφορίζονται από τον πατριάρχη. Εάν έχουν παιδιά από Τούρκους -στα αγόρια κάνουν περιτομή, ενώ τα κορίτσια τα βαφτίζουν. Ο πατριάρχης απασχολείται πολύ με τέτοιους ελεύθερους γάμους, παραπτώματα γάμου και παρόμοιες περιπτώσεις.»*.[101] Γάμους Τούρκων με Ελληνίδες αναφέρει και ο σουηδός ταξιδιώτης Michael Olofson Eneman, που παρατηρεί παρόμοιες περιπτώσεις κατά την τρίμηνη διαμονή του στη Χίο. Σύμφωνα μ' αυτόν οι Ελληνίδες που έχουν παντρευτεί μουσουλμάνους διατηρούν τη χριστιανική τους πίστη αλλά τα παιδιά τους αποδέχονται το ισλάμ.[102] Το ίδιο πρέπει να ισχύει και με τους υπόλοιπους ορθόδοξους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σχετικά με τους γάμους μουσουλμάνων με χριστιανούς γράφει και ο βρετανός διπλωμάτης και ιστορικός Paul Rycaut (1628-1700), ότι δηλαδή ο μη μουσουλμάνος υποχρεωτικά προσηλυτίζεται στο ισλάμ.[103] Στο τέλος του αιώνα οι γάμοι μουσουλμάνων με χριστιανές απαγορεύονται. Φαίνεται ωστόσο ότι πολύ σύντομα η απαγόρευση καταργήθηκε ή έπαψε να τηρείται, αν κρίνουμε από τις πολλές μνείες παρόμοιων γάμων εκείνη την εποχή.

Μικτός μπορεί να χαρακτηρισθεί και ο γάμος μεταξύ ομόθρησκων, όπως π.χ. Έλληνες, Βούλγαροι, Αρμένιοι. Ο Άγγλος έμπορος και συγγραφέας Peter Mundy (1608-1667), περιγράφοντας το ταξίδι του από την Κωνσταντινούπολη προς την πατρίδα του, γράφει σχετικά με τον Αρμένιο μάγειρά του: *«Πριν αποχωρήσει ο αδελφός του, τον έχει παρακαλέσει στο γυρισμό να του φέρει γυναίκα από τις κόρες των φτωχών Βουλγάρων χριστιανών. Αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη πρακτική ανάμεσά τους. … και οι Βούλγαροι τη δέχονταν ευχαρίστως, επειδή ήταν σίγουροι πως οι Αρμένιοι τους αντιμετωπίζουν με*

---

[100] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 215.

[101] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 109: *„Гъркините и италианките вземат за мъже турци, но за това биват отлъчвани от патриарха. Ако имат деца от турци, момченцата обрязват, а момиченцата кръщават. Патриархът е много зает с такива свободни бракове, брачни нарушения и други подобни дела.".*

[102] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 74 -75.

[103] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 248-249.

ειλικρίνεια.».[104] Οι μικτοί βουλγαρο-αρμενικοί γάμοι εξηγούν τις στενότερες σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες όπως και, συνακόλουθα, την ανάπτυξη της βουλγαρο-αρμενικής διγλωσσίας, που είχε ήδη μακρά ιστορία στο παρελθόν.

Ιστορικές πηγές του 16ου-19ου αιώνα μαρτυρούν επίσης γάμους μεταξύ Οθωμανών και δυτικο-ευρωπαίων υπηκόων. Για παράδειγμα, ορισμένοι Ευρωπαίοι που ταξιδεύουν στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και κυρίως στις ευρωπαϊκές της περιοχές, αναφέρουν πολλές περιπτώσεις ελληνο-ευρωπαϊκών γάμων. Παρά την απαγόρευση της καθολικής εκκλησίας για την τέλεση μικτών γάμων με ορθόδοξους («γραικοί»), συχνοί είναι οι Ελληνο-γαλατικοί γάμοι, στους οποίους οφείλεται η διάδοση της ελληνικής γλώσσας σε μη Έλληνες. Σε σχέση με την κοινωνική ζωή της Κωνσταντινούπολης το 1533 ο Βενετός διπλωμάτης Benedetto Ramberti (1507-1553)[105] αναφέρει ότι *«Οι Έλληνες ζουν με τα παλιά έθιμά τους. Κι' αν ένας Φράγκος τύχει να παντρευτεί Ελληνίδα, ζει σαν Φράγκος και η Ελληνίδα σαν Ελληνίδα και υπάρχει ανάμεσά τους ειρήνη και αγάπη*.».[106] Η σύζυγος του πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη λαίδη Mary Montagu[107] σχολιάζει σε επιστολή της (Φεβρουάριος 1718) την ανάμιξη εθνοτήτων ως αποτέλεσμα γάμων στις περιοχές όπου διέμεναν οι ξένοι όπως και οι επίσημοι εκπρόσωποι ξένων χωρών. Γράφει συγκεκριμένα, για να τονίσει την ποικιλομορφία πνευματικών και σωματικών χαρακτηριστικών, ως συνέπεια των μικτών γάμων: *«Στις περιοχές του Πέραν, Θεοφανά και Γαλατά μένουν ένα σωρό ξένοι από όλες τις χώρες του κόσμου. Αυτοί, επειδή συχνά παντρεύονταν μεταξύ τους, δημιούργησαν τις πιο παράξενες ράτσες του κόσμου. Καμία ντόπια οικογένεια δεν μπορεί να παινεύεται ότι δεν είναι αναμιγμένη. Πολύ συχνά μπορείτε να δείτε άνθρωπο ο πατέρας του οποίου είναι Έλληνας, η μητέρα του Ιταλίδα, ο παππούς του Γάλλος, η γιαγιά του Αρμένισα και οι προπαππούδες του Άγγλοι, Ρώσοι, Ασιάτες κ.λπ.»*.[108] Παρόλο που δεν αναφέρει τίποτα για τις ομιλούμενες γλώσσες σ' αυτές τις

---

[104] *Английски пътеписи за Балканите*, 77: *„На тръгване брат му го помолил, като се връща, да му доведе жена от дъщерите на бедните български християни. Това е обичай, който е много разпространен сред тях. … а и българите го приемат с желание, защото са се убедили, че арменците се отнасят честно с тях.“.*

[105] Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 6(1883), 67-105.

[106] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 365. Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 4(1883), 104.

[107] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 11-29.

[108] Στο *ίδιο*, 136: *„В предградията Пера, Теофана и Галата живеят сбирщина чужденци от всички страни на вселената. Те толкова често са се женели помежду си, че са се получили най-странните раси на света. Нито едно местно семейство не може да се похвали, че не е смесено. Много често може да видите човек, чийто баща е роден грък, майка му – италианка, дядото французин, бабата– арменка, а прадедите му – англичани, руснаци, азиатци и т.н.“.*

μικτές οικογένειες, είναι βέβαιο ότι αυτά τα άτομα, λόγω της καταγωγής τους, ήταν δίγλωσσοι ή πολύγλωσσοι εξαιτίας του περιβάλλοντος στο οποίο γεννήθηκαν. Έχοντας υπόψη ότι η λαίδη Montagu κατοικούσε στη συνοικία του Πέραν και ότι παρατηρούσε με ενδιαφέρον παρόμοια φαινόμενα και τα σχολίαζε στην αλληλογραφία της, μπορούμε να θεωρήσουμε αξιόπιστες τις πληροφορίες της.[109]

Κι άλλοι ταξιδιώτες, που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία, αναφέρουν περιπτώσεις μικτών γάμων. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία σύμφωνα με την οποία το 18ο αιώνα στη Σμύρνη Γάλλοι και Άγγλοι έμποροι συχνά παντρεύονται Ελληνίδες.[110] Αυτή η επιλογή πρέπει να έχουμε υπόψη ότι γίνεται κατά παράβαση του διατάγματος του υπουργού οικονομικών επί Λουδοβίκου ΙΔ΄, Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), το οποίο απαγόρευε στους Γάλλους να παντρεύονται με Οθωμανούς υπηκόους.[111] Παρόλο που η παραπάνω πληροφορία αφορά τη Σμύρνη, παρόμοιες περιπτώσεις δεν πρέπει να έλειπαν από τις βαλκανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Άγγλου εμπόρου Charles Thomson, ο οποίος επισκέπτεται μερικά νησιά του Αιγαίου, μεταξύ αυτών τη Νάξο: Γράφει λοιπόν για τις Ναξιώτισσες ότι *«οι Λατίνοι θα προτιμούσαν να παντρευτούν την τελευταία Φράγκισσα ζητιάνα παρά την πλουσιότερη Ελληνίδα»*,[112] διάκριση που πιθανότατα οφείλεται στην αρνητική στάση της καθολικής εκκλησίας προς τους ορθόδοξους χριστιανούς. Από την πλευρά της ούτε η ορθόδοξη εκκλησία ενέκρινε τους γάμους ορθόδοξων με καθολικούς. Σύμφωνα με το οδοιπορικό του Γερμανού ευαγγελιστή θεολόγου και ιερέα Stephan Gerlach (1546-1612), *«ο πατριάρχης αφορίζει και απαγορεύει να πηγαίνουν στην εκκλησία οι Ελληνίδες οι οποίες παίρνουν για σύζυγο Ιταλό, Γάλλο ή Ισπανό»*.[113] Φαίνεται, πάντως, από άλλες μαρτυρίες ότι αυτή η απαγόρευση δεν ετηρείτο αυστηρά.

Παραμένοντας στο θέμα της οικογένειας, σχετικά με την πολυγλωσσία, δεν πρέπει να παραλειφτούν πληροφορίες των πηγών για την υιοθεσία. Η λαίδη Μ. Montagu αναφέρει σε επιστολή της ως συνηθισμένη την πρακτική των Ελλήνων, Αρμένιων και Τούρκων να υιοθετούν παιδιά. Ειδικότερα, γράφει ότι *«…η υιοθεσία …είναι πολύ διαδεδομένη στους Τούρκους αλλά ακόμα περισσότερο στους Έλληνες και*

[109] Με βάση την αλληλογραφία της, πριν εγκατασταθεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία, η λαίδη Montagu όπως και πολλοί ευρωπαίοι, θεωρεί τα Βαλκάνια επικίνδυνη περιοχή όπου κατοικούν βάρβαροι. Στη συνέχεια, η γνωριμία με τον τόπο και τον πληθυσμό συμβάλλει στην αλλαγή της αντίληψής της, Улф, *Изобретяването на Източна Европа*, 71-79.
[110] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 469.
[111] Заимова, *Пътят към „другата" Европа*, 11.
[112] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 165.
[113] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 73-74: *„Патриархът отлъчва и забранява да ходят на черква гръцките жени, които вземат за съпруг италианец, французин или испанец.".*

στους Αρμένιους…διαλέγουν κάποιο όμορφο παιδί, αγόρι ή κορίτσι, από τον απλό λαό. …Πηγαίνουν το παιδί και τους γονείς του στον καδή και δηλώνουν ότι το αναγνωρίζουν ως κληρονόμο τους.».[114] Παρόλο που δεν διευκρινίζει αν το υιοθετημένο παιδί και ο υιοθετών ανήκουν στην ίδια ομάδα, με βάση και τις παραπάνω πληροφορίες δεν πρέπει να αποκλείσουμε περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει θρησκευτική ή γλωσσική διαφορά. Συνεπώς, η υιοθεσία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιπλέον ευνοϊκός παράγοντας διεύρυνσης του φαινομένου της διγλωσσίας/ πολυγλωσσίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω, γαμήλιες και άλλες οικογενειακές σχέσεις μεταξύ αλλόγλωσσων και αλλό-θρησκων/-δοξων αποτελούσαν γενικά ισχυρό λόγο για την ενθάρρυνση της πολυγλωσσίας στα Βαλκάνια –έτσι μπορεί ίσως να εξηγηθεί που ακόμη και σήμερα στην Ήπειρο σύμφωνα με μια παραδοσιακή συνταγή κρεατόπιττας, το μισό ταψί περιέχει κρέας μοσχαρίσιο και το άλλο μισό χοιρινό!

Οι περιηγητές συχνά αναφέρουν περιπτώσεις ανθρώπων που μιλάνε κάποια σλαβική γλώσσα κι έτσι μπορούν να συνεννοούνται, ικανοποιητικά ή μη, με άτομα που ομιλούν γλώσσα της ίδιας οικογένειας. Αυτό όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί μορφή πολυγλωσσίας ή γνώση ξένης γλώσσας, αλλά μάλλον αποτέλεσμα της εγγύτητας λόγω των κοινών ριζών των σλαβικών γλωσσών, χάρη στις οποίες οι Σλάβοι ομιλητές επικοινωνούν μεταξύ τους καθένας στη γλώσσα του.

Για ορισμένους βαλκάνιους η γνώση ξένης γλώσσας ήταν απαραίτητη είτε λόγω των σπουδών τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είτε εξαιτίας της εμπορικής τους δραστηριότητας. Όπως οι βαλκάνιοι που είχαν σχέσεις με τη Δύση μάθαιναν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες έτσι και οι δυτικο-ευρωπαίοι, που έρχονταν στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια, αποκτούσαν φιλολογικές γνώσεις σε κάποια ή κάποιες από τις ομιλούμενες στην Οθωμανική αυτοκρατορία γλώσσες. Μια ιδέα για την ευρεία γλωσσομάθεια και γενικότερα την πολιτισμική όσμωση που αναπτυσσόταν σε κύκλους μορφωμένων, επί Σουλεϊμάν Α΄ Μεγαλοπρεπούς (1522-66), δίνει η περίπτωση του εύπορου Κωνσταντινοπολίτη/Βενετού Αλοΐζιο Γκρίττι φίλου του σουλτάνου που μιλούσε, εκτός από ιταλικά, τουρκικά και ελληνικά και *«ζούσε με τους Τούρκους σαν Τούρκος και με τους χριστιανούς σαν χριστιανός»*.[115] Η ανάγκη για δημόσιες σχέσεις

[114] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 162**:** *„…осиновяването…е много разпространено сред турците, а още повече сред гърците и арменците … избират някое хубаво дете, момче или момиче, от простия народ. … Завеждат детето и родителите му пред кадията и заявяват, че го приемат за свой наследник.“*. Επίσης, Montagu, *L'islam au peril des femmes*, 211.

[115] Elvin Otman, *The Role of Alvise Gritti within the Ottoman Politics in the Context of the "Hungarian Question" (1526-1534)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent

αυτής της γνωστής προσωπικότητας της Κωνσταντινούπολης, προφανώς ήταν ένας από τους λόγους που τον έκανε να μάθει τις *επίσημες* γλώσσες της Αυτοκρατορίας, πολύ περισσότερο που είχε επαγγελματική σχέση με τους παραπάνω πολύγλωσσους κύκλους. Από αυτή την άποψη, η τόση οικειότητά του μ' αυτούς φωτίζει και ζητήματα οικονομικά/εμπορίου των Δυτικών –οι στην Ανατολή, θέμα που υπερκαθορίζει το ζήτημα της πολυγλωσσίας.

Παρόμοια, η σύζυγος του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη λαίδη Mary Montagu, εντυπωσιασμενη από το φαινόμενο της πολυγλωσσίας, στη διάρκεια της διαμονής της στην Πόλη (1717-18), μαθαίνει την οθωμανική και πιθανόν αποκτάει και ορισμένες γνώσεις άλλων γλωσσών τις οποίες άκουγε καθημερινά γύρω της.[116]

Από την άλλη μεριά, για επαγγελματικούς λόγους οι διερμηνείς ή δραγουμάνοι (γαλλικά dragoman από το αραβικό ترجمان [tardjoman]) της Υψηλής Πύλης κατείχαν πολλές γλώσσες. Το γεγονός ότι τα καθήκοντά τους δεν εξαντλούνται στη μετάφραση αλλά υπηρετούν και ως διπλωματικοί εκπρόσωποι, τους καθιστά σημαντικά πρόσωπα, κάτι που ισχύει πολύ περισσότερο για τον επικεφαλής τους το Μεγάλο Δραγουμάνο της Πύλης. Η θεσμοθέτηση αυτής της θέσης στην οθωμανική ιεραρχία χρονολογείται στα μέσα του 17ου αιώνα, στα χρόνια του γνωστού βεζίρη Μεχμέτ Κιοπρουλού (1656-61). Η ανάγκη της Υψηλής Πύλης για ανώτατο υπάλληλο άριστο γνώστη πολλών γλωσσών, κυρίως ευρωπαϊκών, προκύπτει από το γεγονός ότι μέχρι τότε η πλειονότητα των απεσταλμένων των ευρωπαϊκών κρατών στην Κωνσταντινούπολη δεν γνωρίζουν οθωμανικά. Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, όπως ο Φλαμανδός Ogier Chiselin de Busbecq (1522-92), διπλωματικός εκπρόσωπος της αυστριακής αυλής στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1553-62, που ήταν γνωστός για τη γλωσσομάθειά του – γνώριζε εκτός από φλαμανδικά, λατινικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, γερμανικά, τσεχικά, ενώ στη διάρκεια της διαμονής του στην Οθωμανική αυτοκρατορία έμαθε ελληνικά και κάποια τουρκικά.[117] Επίσης, είναι γνωστό ότι ο David Ungand επικεφαλής της αυστριακής αποστολής του 1572 στην αυλή του σουλτάνου, σύμφωνα με τον Stephen Gerlach μέλος της ίδιας αποστολής, γνώριζε επτά ξένες γλώσσες, ελληνικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, ουγγρικά, τσέχικα και κροατικά. Αυτές οι περιπτώσεις πολυγλωσσίας ωστόσο είναι σπάνιες μεταξύ των διπλωματών. Το ίδιο ισχύει,

---

University, September 2009: http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006109.pdf κεφ. "Bastard" in Venice, "Beyoğlu" in Istanbul.

[116] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 147-148. Montagu, *L'islam au peril des femmes*, 196.

[117] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, съст. М.Йонов, София 1979, 208-211.

αντίστοιχα, και για την πλειονότητα των υψηλόβαθμων υπαλλήλων του σουλτάνου, οι οποίοι αγνοούν κατά κανόνα δυτικές γλώσσες. Έτσι, για να διευκολυνθεί η επικοινωνία μεταξύ τους, αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν αυτές τις επαφές οι δραγουμάνοι οι οποίοι, ως γνωστόν, έχουν επίσης ευρείες φιλολογικές γνώσεις. Αργότερα οι ηγεμόνες των ευρωπαϊκών χωρών προτιμούν να στέλνουν ως διπλωματικούς εκπροσώπους τους κυρίως γλωσσομαθή άτομα.

Για τη διευκόλυνση της δραστηριότητας των Γάλλων διπλωμάτων και εμπόρων στην Οθωμανική επικράτεια και για τη διάθεση υπαλλήλων πιστών στο γαλλικό στέμμα οι οποίοι να χειρίζονται πολύ καλά την οθωμανική και την αραβική γλώσσα, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ (1643-1715) αποφασίζει το 1669 να ιδρύσει πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και μερικά χρόνια αργότερα στο Παρίσι *Σχολή Ανατολικών γλωσσών*, στην οποία διδάσκονται τουρκικά, αραβικά, περσικά, λατινικά, αρχαία ελληνικά και εβραϊκά. Στα τέλη του 19ου αιώνα αυτή η Σχολή θα αποτελέσει τη βάση του σημερινού Institut des Langues et Civilisations Orientales. Την ίδια ιδέα μιμείται η βενετική οργάνωση *"giovani della lingua"* (youths of language) και ονομάζεται *"jeunes de langue".* Ειδικότερα η Σχολή της Πόλης, που στεγάζεται στο Πέραν και διευθύνεται από το τάγμα των Καπουτσίνων, δίνει πολύγλωσση φιλολογική εκπαίδευση σε παιδιά ηλικίας 6-9 ετών. Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα περιλαμβάνονται μαθήματα της καθομιλούμενης οθωμανικής, περσικής και αραβικής όπως και ορισμένα μαθήματα λατινικής και ελληνικής γλώσσας. Οι απόφοιτοι της Σχολής συνήθως εργάζονται ως διερμηνείς των γαλλικών πρεσβειών και προξενείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία ή ως μεταφραστές –κυρίως από την αραβική και την περσική– ιστορικών, θρησκευτικών και λογοτεχνικών έργων.[118] Συνήθως στους Γάλλους διπλωμάτες ή στους υπάλληλους τους, γνώστες των γλωσσών της Μέσης Ανατολής, ανατίθενται και αποστολές πολιτισμικού χαρακτήρα, όπως η αναζήτηση και συλλογή ανατολικών και ελληνικών χειρογράφων με προορισμό τη Βασιλική Βιβλιοθήκη.[119] Περίπου την ίδια εποχή, στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα, ο πρέσβης της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη εκπονεί σχέδιο για την ίδρυση κολεγίου στην οθωμανική πρωτεύουσα, στο οποίο προβλέπεται να φοιτήσουν ορθόδοξοι χριστιανοί. Σύμφωνα με το προσχέδιο, στο

[118] Mantran R. L'École des Jeunes de Langues: L'exemple vénitien, *Istanbul et les langues Orientales*, *Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des Langues Orientales*, *Istanbul 29-31 mai 1995*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997. Eldem E., D. Goffman and B. Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge 1999, 142. Заимова, *Пътят към „другата" Европа*, 94-108.

[119] Ιδιαίτερα αποτελεσματική αποδείχτηκε η δραστηριότητα του Γάλλου αρχαιολόγου και ασιανολόγου Jean Antoine Galan (1646-1715), Заимова, *στο ίδιο*, 109-129.

εκπαιδευτικό πρόγραμμα δίνεται βάρος στα φιλολογικά μαθήματα και στις *«έξι πιο διαδεδομένες γλώσσες της Ανατολής: την ελληνική, σλαβική, αραβική, περσική, αρμενική και την τουρκική γλώσσα».*[120] Εκτός από την επιδιωκόμενη γλωσσομάθεια, μέσω του περιεχομένου των μαθημάτων, σχεδιαζόταν να διαδίδεται και το καθολικό θρησκευτικό δόγμα. Για άγνωστους όμως λόγους η ιδέα για την ίδρυση κολεγίου δεν υλοποιήθηκε.

Οι γαλλικές ωστόσο εκπαιδευτικές προσπάθειες για τη συστηματική κατάρτιση στις ξένες γλώσσες δεν μειώνουν τη χρησιμότητα των δραγουμάνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Είναι αξιοσημείωτο ότι τις περισσότερες φορές οι δραγουμάνοι που ξέρουν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες είναι Γερμανοί, Πολωνοί και Ούγγροι αποστάτες και αιχμάλωτοι πολέμου που ασπάζονται το Ισλάμ ή οθωμανοί υπήκοοι από την ελληνική ή την εβραϊκή κοινότητα. Σε ορισμένα οδοιπορικά της περιόδου από το 16ο ως τις αρχές του 19ουαιώνα περιέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Ειδικότερα, στο οδοιπορικό του Γερμανού εμπορικού πράκτορα Hans Dernschwam διαβάζουμε ότι, όταν στις 27 Αυγούστου 1553 οι απεσταλμένοι του αυστριακού αυτοκράτορα πηγαίνουν να συναντήσουν το σουλτάνο, ο Dernschwam και οι υπόλοιποι ακόλουθοι, περιμένοντας έξω στην αυλή, μοιράζουν δώρα σε γενίτσαρους και υψηλόβαθμους Οθωμανούς. Μεταξύ αυτών που λαμβάνουν δώρα αναφέρεται και ένας πολωνός δραγουμάνος αγνώστων άλλων στοιχείων. Από την αξία του δώρου –χρυσό ποτήρι και χρηματικό ποσό– φαίνεται ότι πρόκειται για σημαντικό υπάλληλο της Υψηλής Πύλης.[121] Πιθανόν να πρόκειται για τον *«εξωμότη Πολωνό, δραγουμάνο του σουλτάνου, ονόματι Ιμπραήμ»,* όπως πληροφορούμαστε από άλλο σημείο του ημερολογίου του.[122] Σύμφωνα με την αφήγηση του Dernschwam αυτός στάλθηκε από το σουλτάνο στους Βενετούς για να τους ειδοποιήσει για την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη. Αργότερα ο Dernschwam επαναλαμβάνει την ίδια πληροφορία: *«Ο σουλτάνος έστειλε στους Βενετούς έναν απεσταλμένο του …είναι Πολωνός και τώρα ονομάζεται Ιμπραήμ και είναι ένας από τους δραγουμάνους του σουλτάνου.»*.[123] Επομένως δεν γίνεται λόγος για το Μεγάλο Δραγουμάνο της Υψηλής Πύλης αλλά για έναν από τους υπόλοιπους

[120] Το κείμενο του προσχεδίου παρατίθεται από τη Заимова, *στο ίδιο*, 199-202. Από την περίοδο του Κολμπέρ οι δραγουμάνοι παύουν να επιλέγονται από τους Λατίνους του Πέραν και σταδιακά *τους αντικαθιστούν* οι *jeunes de langue:* Séraphin-Vincent D., Du Drogman Barataire au Drogman Français (1669-1793) Context et application de la Réforme de Colbert, *Istanbul et les langues Orientales*, 151. Missir de Lusignan L., Une aristocratie "Inclassable": Les Drogmans (Réflexions sur nations et Dynasties au sein de l'Empire Ottoman), *στο ίδιο* 153-59.

[121] Дерншвам, *Дневникът*, 48.

[122] *Στο ίδιο*, 119: *„един отрекъл се поляк, преводач на султана, на име Ибрахим".*

[123] *Στο ίδιο*, 122: *„Султанът изпрати един „мюжделик" при венецианците… поляк е, сега наречен Ибрахим, един от преводачите на султана.".*

δραγουμάνους, που επίσης εκτελούσαν εκτός από φιλολογικά καθήκοντα και διάφορες αποστολές. Μη φιλολογικά καθήκοντα αναφέρονται από τον Dernschwam και σε σχέση μ' έναν ακόμα δραγουμάνο, εξισλαμισμένο παρά την θέλησή του, ονόματι *«… Λουκάς από το Großwardein* (σημ. Oradea, Ρουμανία, 13 χλμ. από τα σύνορα με την Ουγγαρία)*, ο οποίος φρόντιζε με επιμέλεια για τα κάρρα του Reinprecht, ήξερε πολλές γλώσσες – γερμανικά, σλαβικά, ουγγρικά, λατινικά, βλαχικά και τουρκικά. Τον έστειλαν με ένα σημείωμα γραμμένο στην αραβική γλώσσα, την οποία ο Λουκάς δεν καταλάβαινε…».*[124] Ένας άλλος Γερμανός περιηγητής, ο Coenrad Jacob Hilterbrand, μέλος της σουηδικής διπλωματικής αποστολής στα χρόνια 1657-1658, γράφει: *«Μετά από αυτό ήρθε ο πασάς* [της Σιλίστρας, σημ. ΒΑ Βουλγαρία] *με εντυπωσιακή ακολουθία νέγρων και άλλων Τούρκων από τους οποίους μόνο ένας μου μίλησε στα γερμανικά, όταν εγώ δεν ήθελα να πιω από το μεγάλο ποτήρι, νομίζοντας ότι το ποτό θα είναι πολύ πικρό όπως ο καφές. Συμπατριώτη, είπε αυτός, πιες λίγο, αυτό είναι γλυκό˙ στο μεταξύ έπρεπε να προσέχεις να μην πεις στη γερμανική γλώσσα κάτι κακό* [για τους Τούρκους]*, επειδή πολλοί Γερμανοί αποστάτες βρίσκονται ανάμεσα στους Τούρκους.»*.[125] Παρόμοια πληροφορία περιέχεται και σε ένα οδοιπορικό, αφιερωμένο στο ταξίδι του πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη το 1794, όπου ο ανώνυμος συγγραφέας γράφει ότι οι δραγουμάνοι ήταν κυρίως *«χριστιανοί αποστάτες»*, εννοώντας τους χριστιανούς μη υπηκόους του σουλτάνου.[126]

Οι παραπάνω αναφορές στα οδοιπορικά των περιηγητών σε πολύγλωσσους αιχμαλώτους των Οθωμανών δεν είναι σπάνιες. Για παράδειγμα, ο Άγγλος γιατρός Edward Brown, που ταξιδεύει στα Βαλκάνια στα χρόνια 1665-69, γράφει ότι στη Θεσσαλία συνάντησε έναν Ούγγρο αιχμάλωτο των Τούρκων, ο οποίος είχε καταφέρει να αποκτήσει την ελευθερία του. Ειδικότερα σημειώνει: *«Έμεινα πολύ ικανοποιημένος από τη συζήτηση μαζί του, επειδή ήταν ειλικρινής, δίκαιος και καλόψυχος άνθρωπος και δεν είχε απαρνηθεί το χριστιανισμό …Μιλούσε ουγγρικά, σλαβικά, τουρκικά,*

---

[124] *Στο ίδιο*, 174: : *„…Лукаш от Варадин – който се грижеше прилежно за колите на Райнпрехт, знаеше много езици, немски, славянски, унгарски, латински, влашки и турски. Изпратили го с една бележка, написана на арабски език, която Лукаш не разбирал…".*

[125] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 79: *„След това дойде пашата* [на Силистра] *с внушителна свита от негри и други турци, от които един ме заговори на немски, когато аз не исках да пия от голямата чаша, като мислех, че питието ще е много горчиво като кафе. Земляк, каза той, пийни малко, това е сладко; трябваше впрочем да се внимава да не каже човек нищо лошо* [за турците] *на немски език, тъй като много немски ренегати се намират сред турците."*

[126] *Английски пътеписи за Балканите*, 352.

αρμενικά και λατινικά.».[127] Οι συχνές αναφορές για ευρωπαίους αιχμάλωτους οι οποίοι ως πολύγλωσσοι είχαν προσληφθεί από τους Οθωμανούς ως διερμηνείς και είχαν αποκτήσει την ελευθερία τους, δείχνουν ότι αυτό αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική. Ίσως έτσι εξηγείται γιατί κι αυτός ο Ούγγρος πρώην αιχμάλωτος κατάφερε να αποκτήσει την ελευθερία του και γιατί εξακολούθησε να μένει στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Επίσης ως δραγουμάνοι στα οδοιπορικά των ευρωπαίων ταξιδιωτών αναφέρονται και πολλοί Εβραίοι και Έλληνες οθωμανοί υπήκοοι. Ο ολλανδός ζωγράφος Nicolas de Nicolay (1517-1583),[128] που επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη το 1551, γράφει στο οδοιπορικό του σχετικά με τη γλωσσομάθεια των Εβραίων: *«Αυτοί έχουν την άνεση και τη συνήθεια να μιλάνε και να ακούνε τις άλλες γλώσσες που μιλιούνται στην Ανατολή· αυτές τους εξυπηρετούν στις σχέσεις τους και στις εμπορικές τους συναλλαγές με άτομα άλλων εθνών**,** για την εξυπηρέτηση των οποίων πολύ συχνά γίνονται δραγουμάνοι και διερμηνείς…»*.[129] Παρόμοια και η Αγγλίδα Mary Montagu γράφει σε επιστολή της σχετικά: *«Παρατήρησα ότι οι πιο πλούσιοι έμποροι είναι Εβραίοι. Αυτοί οι άνθρωποι έχουν απίστευτη ισχύ σ' αυτή τη χώρα. Έχουν περισσότερα προνόμια από τους ίδιους τους Τούρκους …Οι Εβραίοι είναι γιατροί, διοικητές και διερμηνείς των ευγενών ανθρώπων.»* (1717).[130] Ως βασική αιτία για την εκμάθηση ξένων γλωσσών από τους Εβραίους μπορεί να θεωρηθεί η στενή σχέση τους με το εμπόριο και με άλλου είδους οικονομικές συναλλαγές, για την καλή διαχείριση των οποίων θετική και αναγκαία ήταν η ικανότητα συνεννόησης με μέλη ετερόγλωσσων ομάδων. Βέβαια, για την εκμάθηση ξένων γλωσσών και την απόκτηση υψηλότερου επιπέδου μόρφωσής τους, σε ειδικά γαλλικά (Allience française) και άλλα σχολεία, ευνοϊκή ήταν και η εύπορη κατάσταση μελών της εβραϊκής κοινότητας.

---

[127] *Στο ίδιο*, 185: *„Останах много доволен от разговора си с него, защото той бе почтен, честен и добродушен човек и не се беше отказал от християнството …Говореше унгарски, славянски, турски, арменски и латински.“.*

[128] Στο οδοιπορικό του περιλαμβάνει και εικόνες στις οποίες απεικονίζεται η ποικιλομορφία των οθωμανών υπηκόων, Заимова, *Пътяткъм „другата" Европа*, 163-165. Η έκδοση του οδοιπορικού του Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, éd. Gomez-Géraud M., St. Yérasimos, Paris 1989.

[129] *Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век*, 117: *„Те [евреите] притежават лекотата и са привикнали да говорят и слушат всякакви други езици, говорими в Леванта; те им служат много за връзките им и търговията им с други народности, на които те стават много често драгомани и преводачи…“*.

[130] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 117: *„Забелязах, че повечето богати търговци са евреи. Тези хора имат невероятна власт в тази страна. Имат повече привилегии от самите турци… Евреите са лекари, управители и преводачи на всички знатни мъже.“.* Επίσης βλ. απόσπασμα από επιστολή της Montagu, *L'islam au peril des femmes*, 169.

Ο Elias Habesci συγγραφέας, που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια του Α΄ Ρωσο-τουρκικού πολέμου (1769-74) στο έργο του *Η παρούσα κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας* (στα γαλλικά) γράφει για τους δραγουμάνους: *«Οι Δραγουμάνοι της Πύλης και όλων των παραμεθόριων πόλεων είναι Έλληνες, οι οποίοι εκτός από την τουρκική γνωρίζουν και τη λατινική, τη γαλλική και την ιταλική.».*[131] Σ' αυτές τις θέσεις διακρίνονταν σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες και ειδικότερα οι κάτοικοι της συνοικίας του Φαναρίου –εξού και το προσωνύμιό τους.[132] Αυτοί, λόγω των οικονομικών τους δυνατοτήτων, είχαν τα απαραίτητα εφόδια για να αποκτήσουν υψηλή μόρφωση και τη γνώση ξένων γλωσσών. Ο Γάλλος γιατρός και εντομολόγος Guillaume Antoine Olivier επικεφαλής γαλλικής αποστολής, που είχε στόχο τη συγκέντρωση πληροφοριών γύρω από την οικονομική κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διαμένει στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1792-1798. Στο οδοιπορικό του *Le Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse* (1807) ανάμεσα στις εντυπώσεις του για την Κωνσταντινούπολη και τους κατοίκους της, αναφέρει ειδικότερα για τους Έλληνες ότι *«Είναι εύθυμοι, πνευματώδες και επιδέξιοι. Ασκούν διάφορα επαγγέλματα, ασχολούνται με το εμπόριο και τη ναυτιλία. …Μαθαίνουν ξένες γλώσσες, γίνονται γιατροί, δραγουμάνοι, σύμβουλοι των Τούρκων αξιωματικών.»* (1792).[133] Σε άλλο σημείο γράφει επίσης ότι *«Κάθε μία από τις παλαιές οικογένειες επιδιώκουν την τιμή από αυτή να είναι ο πρώτος δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης και να λάβουν τη διοίκηση της Βλαχίας και της Μολδαβίας.»*.

Στην παλαιότερη βιβλιογραφία οι φαναριώτες αναφέρονται, στην περίοδο πριν και μετά την Ελληνική επανάσταση (1821), ως ομοιογενής ομάδα με κοινή ιδεολογία και κοινούς σκοπούς, που προσπαθούσαν να αυξήσουν τα κοινωνικά και οικονομικά τους προνόμια στο οθωμανικό κράτος, με κυριότερο το «μονοπώλιο» να καταλαμβάνουν τη θέση Μεγάλου Δραγουμάνου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Βλαχία και Μολδαβία. Στην ουσία το ένα σχετίζεται άμεσα με το άλλο, δηλαδή η θέσπιση της φαναριωτικής διοίκησης στις Ηγεμονίες αποτελεί προϋπόθεση για την

[131] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 349. Για την ετυμολογία του όρου δραγουμάνος Σαραντάκος Ν., *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία*, Αθήνα 2009, 56-60. Βλ. και Krstić Τ., Of Translation and Empire Sixteenth-century Ottoman imperial interpreters as Renaissance go-betweens, *The Ottoman World*, Woodhead Christine ed., London, New York 2012, 130-42.

[132] Μετά τη μεταφορά του Πατριαρχείου στο Φανάρι (1601), εκεί άρχισαν να εγκαθίστανται πολλοί Έλληνες από αστικές και παλιές αρχοντικές οικογένειες.

[133] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 569. Έλληνες δραγουμάνους αναφέρει ότι είχε και ο καθηγητής ανατολικών γλωσσών στο πανεπιστήμιο του Leyden και εφημέριος της ολλανδικής κοινότητας της Σμύρνης (1700-1709) Johannnes Heyman (1667-1737), *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the archipelago,* …, 213: https://archive.org/details/travelsthroughpa01egmo

αναπαραγόμενη ανέλιξή τους σ' ολόκληρο το 18ο αιώνα μέχρι την Ελληνική επανάσταση του 1821, αρχής γενομένης από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1670-1730), ο οποίος από μεγάλος δραγουμάνος διορίστηκε το 1709 ηγεμόνας της Μολδαβίας και το 1716 της Βλαχίας. Έκτοτε τη θέση των δραγουμάνων και ειδικότερα των Μεγάλων καταλαμβάνουν αποκλειστικά φαναριώτες, δηλαδή Έλληνες κάτοικοι του Φαναρίου, καθιστώντας τους έτσι μια ολιγαρχική ομάδα, ένας είδος ελίτ. Βέβαια, το πολυσυζητημένο θέμα των φαναριωτών εκφεύγει του θέματος μας, γι' αυτό αρκούμαστε εδώ να σημειώσουμε ότι στη σύγχρονη βιβλιογραφία παρατηρείται διχογνωμία, ειδικότερα για τη συνοχή τους ως ομάδας: Για παράδειγμα ο Σωκράτης Ζερβός αμφισβητεί την καθιερωμένη παλαιότερα άποψη ότι αποτελούσαν ενοποιημένη ιδεολογικά ομάδα πριν το 1821, επικαλούμενος βασικά συχνές περιπτώσεις διαφωνιών μεταξύ των γνωστών ελληνικών οικογενειών του Φαναρίου.[134] Παρόμοια, σύμφωνα με τον Ρουμάνο ιστορικό Andrei Pippidi οι φαναριώτες δεν μπορεί να θεωρούνται ιδεολογικά συνεκτική ομάδα πριν το 1824, οπότε για πρώτη φορά η ονομασία *«φαναριώτες»* χρησιμοποιείται ως συνολική έννοια από τον Mark Philippe Zallony στο λίβελλό του *Essais sur les Phanariotes*.[135] Ανεξαρτήτως ωστόσο με ποια έννοια χρησιμοποιήθηκε ο όρος *«φαναριώτες»* πριν το 1821, η παραπάνω απόψή μας περί ευδιάκριτης ελίτ, τουλάχιστον ως πολύγλωσσοι δραγουμάνοι, ενισχύεται από τις πολλές μνείες τους σε έργα δυτικών που επισκέπτονται τα Βαλκάνια, και μάλιστα πριν αναλάβουν ηγεμονικές θέσεις στις υποτελείς Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: Για πρώτη φορά, σύμφωνα με τη σύγχρονη βιβλιογραφία, ο πρώην πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη (1670-86) και αργότερα γραμματέας του μαρκήσιου de Nointel, Le Sieur de La Croix (ή Edouard de la Croix, 1640-1704) σημειώνει, στο έργο *La Turquie chretienne sous la puissante protection du Louis-le-Grand protecteur unique du christianisme en Orient*, 1695, ότι 19 χριστιανικές οικογένειες (*"Des families Grecques, Nobles Modernes")* κατοικούν στο Φανάρι.[136] Σε αυτή την ομάδα αναφέρονται και ο

[134] Zervos S., Reserches sur les phanariotes: à propos de leur sentiment d'appartenace au mêne groupe social, *RÉSE*E 27, 4(1989), 305-311.

[135] *Pippidi* A., *Phanar*, phanariotes, phanariotisme, *RÉSEE* 2(1975), 231-239. Εντούτοις αργότερα ο ίδιος, Drogmans et enfants de Langue: La France de Constantinople au XVIIe siècle, *Istanbul et les langues Orientales*, 132, βάσει των πηγών που αναλύει, επισημαίνει την αντιπαράθεση «του λεβαντίνικου κλαν του Πέραν, που κρατούσε παραδοσιακά τη θέση του δραγουμάνου, με την ομάδα των γραικικών οικογενειών των αρχόντων, οι οποίες εκπροσωπούσαν μια άμεση μετάβαση από το Βυζάντιο στο Φανάρι.» ήδη το 1673.

[136] Hakkarainen M., Phanariots seen by Western Travellers, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 224. Paul Sebag, Sur deux orientalists français du XVIIe siècle: F. Petit de la Croix et Le Sieur de la Croix, *Revue de l'Occident medieval et de la*

Elias Habesci, από τον οποίον αναφέραμε πιο πάνω το σχετικό απόσπασμα και ο ουγγρικής καταγωγής Γάλλος αριστοκράτης αξιωματικός François Baron de Tott (1733-1793), που διαμένει στη δεκαετία του 1750 στην Κωνσταντινούπολη, στο έργο του *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* (Paris 1784). Σύμφωνα με την πρόσφατη βιβλιογραφία, ο ίδιος «*θεωρεί το δραγουμάνο αρχηγό του Ελληνικού έθνους και τη συνοικία Φανάρι τόπο διαμονής της Ελληνικής αριστοκρατίας. Αλλά γενικά, η αρνητική συμπεριφορά απουσιάζει*. …».[137] Παρόμοια πληροφορία περιέχεται και σε ανώνυμο οδοιπορικό του πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτό διηγείται τη συνάντησή του με τον Αλέξανδρο Μουρούζη ηγεμόνα της Βλαχίας και Μολδαβίας στα χρόνια 1792-1807: *«Ο πρίγκιπας μιλούσε με τον πρέσβη σε άψογη γαλλική γλώσσα για το ταξίδι του και την τακτοποίηση του. Αυτός* [Αλέξανδρος Μουρούζης] *καταλαβαίνει κι άλλες γλώσσες, επειδή ήταν δραγουμάνος ή διερμηνέας του πρώτου βεζίρη …Κατάγεται από οικογένεια ευγενών …από τους Γραικούς αυτοκράτορες …έχει δύο αδελφούς στην Κωνσταντινούπολη –ο μικρότερος από αυτούς είναι ο μέγας διερμηνέας της Πύλης …αυτή είναι θέση με μεγάλη πολιτική αξία …πριν* [το διορισμό του Νικόλαο Μαυροκορδάτου ως ηγεμόνα Μολδαβίας] *οι απόγονοι των Γραικών αυτοκρατόρων ήταν ικανοποιημένοι και με το ταπεινό επάγγελμα του εμπόρου· αλλά αυτός ο διορισμός τους δημιούργησε φιλοδοξίες κι έστειλαν τους γιους τους στο Βουκουρέστι για να μάθουν ευρωπαϊκές γλώσσες και να αποκτήσουν την απαραίτητη ειδίκευση, για να μπορέσουν να διαγωνισθούν για τη θέση του δραγουμάνου της Πύλης, η οποία τότε ήταν η βαθμίδα για την ηγεσία των ηγεμονιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Οι δραγουμάνοι προηγουμένως ήταν χριστιανοί αποστάτες.»* (1794)*.* [138] Αυτό το απόσπασμα δίνει μια σύντομη αλλά σχετικά αξιόπιστη περιγραφή της αξίας της θέσης

Mediterranée 25, 1(1978), 89-117 : http://www.persee.fr/doc/remmm_0035-1474_1978_num_25_1_1805(6-6-2016).

[137] Hakkarainen, Phanariots seen by Western Travellers, *ό.π.*, 225-26.

[138] *Английски пътеписи за Балканите*, 351-352: *„Принцът разговаряше на безупречен френски език с посланика за пътешествие тои настаняването му. Той разбира и други езици, тъй като е бил драгоман или преводач на великия везир …Той е от благороднически произход … произхожда от гръцките императори …Той има двама братя в Константинопол, по-малкият от които е главният преводач на Портата – служба от голяма политическа важност …Портата назначила Никола Маврокордато* [за принц на Молдавия] *…По-рано потомците на гръцките императори се задоволявали със скромната професия на търговци; но това назначение ги амбицирало и те изпратили синовете си в Букурещ, за да учат европейски езици и дадобият необходимата квалификация, за да кандидатстват за длъжността на преводач на Портата, която тогава била пътят към княжествата Влашкои Молдавия. Предишните преводачи били християнски ренегати.“.*

του Μεγάλου δραγουμάνου και της πολιτικής και οικονομικής ισχύος των κοινοτήτων των Γραικών του Φαναρίου.

Τα σχόλια για τους Φαναριώτες των δυτικο-ευρωπαίων πρέπει επίσης να νοηθούν μέσα στο γενικό φιλελληνικό κλίμα της Ευρώπης του 18ου-19ου αιώνα. Το δυτικό ενδιαφέρον για την αρχαία ιστορία, σε συνδυασμό με τη θέληση των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων για απελευθέρωση, δίνει στο φιλελληνισμό ευρύτερη σημασία –ο σκοπός δεν είναι πλέον απαίτηση πολιτικής ανεξαρτησίας αλλά γενικά προσπάθεια για πολιτισμικό *ξύπνημα* των Ελλήνων, το οποίο, σύμφωνα με τους δυτικο-ευρωπαίους επιτυγχάνεται με την αναζήτηση της ξεχασμένης αρχαίας δόξας. Θεωρούν βέβαια ότι παρόμοια αναζήτηση πρέπει να αναληφθεί από την ελίτ των φαναριωτών, κάτι που τους κατηγορούν ότι δεν κάνουν. Η αντίδραση απέναντί τους εντείνεται από το β΄ μισό του 18ου αιώνα ως τις αρχές του 19ου, οπότε η αντι-φαναριωτική στάση γίνεται σαφέστερη στο λίβελλο του Zallony *Essais sur les Phanariots* (Paris 1824)[139] –όξυνση που ανιχνεύεται και σε προγενέστερα δυτικά περιηγητικά έργα.[140]

Πολλοί από τους ευρωπαίους που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία, ιδιαίτερα αυτοί που έρχονται ως διπλωματικοί εκπρόσωποι ευρωπαϊκών αυλών, έχουν τη δυνατότητα να επικοινωνούν με υπαλλήλους του σουλτάνου, μεταξύ των οποίων και οι δραγουμάνοι. Σε πολλά οδοιπορικά οι δραγουμάνοι και ιδιαίτερα ο πρώτος διερμηνέας της Υψηλής πύλης αναφέρονται ονομαστικά. Για παράδειγμα, ο Άγγλος John Burberry που φθάνει στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος της διπλωματικής αποστολής της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, περιγράφοντας τους ακόλουθους του αυστριακού πρέσβη, μνημονεύει τους διερμηνείς *«Senior Πανιώτης, Έλληνας, διερμηνέας των δύο αυτοκρατόρων* [του σουλτάνου και του αυστριακού αυτοκράτορα] *…και Senior Wachina, προσωπικός διερμηνέας του πρέσβη»* (1665-66).[141] Πρόκειται μάλλον για το Μεγάλο διερμηνέα Παναγιώτη Νικούσιο (1613-73) που μιλούσε την ελληνική, οθωμανική, λατινική και την ιταλική γλώσσα και που ήταν δραγουμάνος του πρέσβη της Αγίας Ρωμαϊκής

[139] Σύμφωνα με το συγγραφέα η αντι-φαναριωτική στάση εξηγείται με την απάθειά τους προς το ελληνικό έθνος στην προσπάθειά του να απελευθερωθεί, την ιδιοτέλειά τους, με την εκμετάλλευση της Βλαχίας και Μολδαβίας, την επιρροή του ελληνικού στοιχείου στο πατριαρχείο για ταπείνωση των υπόλοιπων χριστιανών στην οθωμανική επικράτεια.

[140] Hakkarainen, Phanariots seen by Western Travellers, 225, όπου περιηγητικά έργα και αποσπάσματα που καταγράφουν την αρνητική άποψη των δυτικών για τους Φαναριώτες.

[141] *Английски пътеписи за Балканите*, 154: *„…сеньор Паниоти, грък, преводач на двамата императори … и сеньор Wachina, личен преводач на посланика“.*

αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1661-73.[142] Ο ίδιος μνημονεύεται και από τον πρέσβη της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Johann Christoph von Kindsperg, ο οποίος ως αυστριακός εκπρόσωπος στην Πόλη, έρχεται σε επαφή μαζί του: *«…Ο Μέγας βεζίρης έστειλε το σύμβουλο και τον ανώτερο διερμηνέα της Πύλης κύριο Παναγιώτη Νικούσιο στον κύριο διπλωματικό εκπρόσωπο για να ζητήσει διασάφηση για το σύνορο…»* (1672-74).[143] *Ο* von Kindsperg ονοματίζει κι άλλους δύο διερμηνείς: *«…ο διερμηνέας του αυτοκράτορα της Πύλης Γιαννάκης Πορφυρίτης ενημέρωσε γι' αυτό τον κύριο πρέσβη…»,*[144] ενώ σε άλλο σημείο, για τις μετακινήσεις του πρέσβη το 1673 ως ακολούθου του σουλτάνου, γράφει ότι *«ο διερμηνέας του αυτοκράτορα ο Γεώργιος Κληρονόμου που ταξίδευε μαζί μας, στάλθηκε από τον κύριο πρέσβη στο Ρούσε* [πριν από μας] *για να* [μας] *εξασφαλίσει ωραία κατοικία και τα άλλα απαραίτητα»*.[145] Οι παραπάνω πληροφορίες όπως και πολλές άλλες ευρωπαίων περιηγητών, στις οποίες κατονομάζονται δραγουμάνοι στην υπηρεσία του σουλτάνου και των ξένων διπλωματικών εκπρόσωπων, κάνουν φανερό ότι αυτοί στην πλειονότητά τους ήσαν Έλληνες. Η συστηματική κατάληψη των θέσεων αυτών, συγκριτικά με τις υπόλοιπες ομάδες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξηγείται κυρίως με την υψηλή κοινωνική θέση των αντίστοιχων ελληνικών οικογενειών από τις οποίες αυτοί προέρχονταν και από το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσής τους. Ειδικότερα, εδώ μας ενδιαφέρουν οι φιλολογικές ικανότητες και η γλωσσομάθειά τους, εφόδια που είχαν αποκτήσει σε ελληνικά σχολεία όπου προετοιμάζονταν κατάλληλα για το διορισμό τους ως δραγουμάνων. Η υπηρεσία τους όμως δεν περιορίζεται στα φιλολογικά καθήκοντα· προϋποθέτει κι άλλα γενικότερα, όπως π.χ. να συνοδεύει τους ξένους απεσταλμένους-διπλωμάτες, αφότου εισέρχονται στην οθωμανική επικράτεια, να διεκπεραιώνει τις απαραίτητες διαδικασίες σε συνεννόηση με τις τοπικές αρχές, ώστε να διασφαλίζεται η άνετη διαμονή των ίδιων και των ακόλουθων τους. Γι' αυτά τα καθήκοντα των διερμηνέων διαθέτουμε πολλές αναφορές στα περιηγητικά κείμενα στη διάρκεια της εποχής που μας απασχολεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές που έχουν

---

[142] Περισσότερα, Σταματιάδης Ε. Ι., *Βιογραφίαι των Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1973, 29-60.

[143] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII –средата на XVIII век*, 145: *„На следващият ден, 14 декември, великият везир изпрати съветника на Портата и старши преводача господин Панайоти Никузио при господин резидента да поиска известно разяснение за границата…".*

[144] *Στο ίδιο*, 145: *„…императорският преводач при Портата Йоанаки Порферита осведоми за това господин резидента)… .".*

[145] *Στο ίδιο*, 148: *"пътуващият с нас императорски преводач Георги Клерономе още преди това беше изпратен от господин резидента напред в Русе да осигури хубава квартира и други необходими неща".*

συνταχθεί από διπλωματικούς εκπρόσωπους ή από μέλη διάφορων αποστολών, που δεν παρέλειψαν να μνημονεύσουν παρόμοιες επαφές με δραγουμάνους, όπως ο Γάλλος φυσιοδίφης και διπλωμάτης Pierre Belon du Mans (1517–1564)[146] που για τρία χρόνια ταξίδευε στα Βαλκάνια και την Ανατολή, ο Φλαμανδός επίσης φυσιοδίφης και διπλωμάτης Ogier Chiselin de Busbecq (1522-1592),[147] ο απεσταλμένος της αυστριακής αυλής το 1682-1683 στην Πύλη Giovanni Benalja[148] και ο Αυστριακός Johann Christoph von Kindsperg[149].

Από τις πληροφορίες λοιπόν των οδοιπορικών γίνεται φανερό ότι το επάγγελμα του διερμηνέα βάζει σε ποικίλους κινδύνους όσους το ασκούν, με αποτέλεσμα να υφίστανται συχνά δυσάρεστες συνέπειες. Ο Γερμανός περιηγητής St. Gerlach, θεώρησε σκόπιμο να καταγράψει στο ημερολόγιο του παρόμοια συμβάντα που βίωσε κατά τη διαμονή του στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1573-1578): *«Την ημέρα αυτή* [17 Ιανουαρίου 1577] *δραπέτευσε ο Johan Batista, ο δραγουμάνος του πρέσβη της Γαλλίας …Στις 18 συνέλαβαν και φυλάκισαν το δραγουμάνο μας τον Dominic μαζί με τη σύζυγο και τα παιδιά του, επειδή ο εν λόγω Johan Batista κρυβόταν στο σπίτι του και πήραν ό,τι υπάρχοντα βρήκαν και στα σπίτια των δύο τους. …Στις 7* [Φεβρουαρίου] *ο αφέντης μου είχε ακρόαση στον πασά, όπου οι άνθρωποί μας βρήκαν τον Johan Batista, πρώην δραγουμάνο του πρέσβη της Γαλλίας… με τουρκικό τουρμπάνι –είχε εξισλαμιστεί …»,*[150] ενώ «*το δραγουμάνο Dominic, παρόλο που ήταν πράγματι αθώος, όπως ομολόγησε και ο ίδιος ο Johan Batista, τιμώρησαν με 50 ξυλιές, μόνο επειδή δεν ήθελε να εξισλαμισθεί».*[151] Στις παραπάνω περιπτώσεις εκτός από το θέμα της τιμωρίας τίθεται

---

[146] *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorable trovées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres estranges redigées en trios livres par Pierre Belon du mans*, Paris 1553, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, 84, το ενδιαφέρον του συγγραφέα στρέφεται κυρίως στη χλωρίδα και πανίδα και δευτερευόντως στην περιγραφή των ντόπιων πληθυσμών.

[147] *Подбрани извори за историята на балканските народи XV-XIX в.*, съст. М. Тодорова, София 2008, 57.

[148] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 174, 176-177.

[149] *Στο ίδιο*, 142, 145, 148.

[150] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 109-111: *„На този ден [17 януари 1577] избяга Йохан Батиста, френски драгоман…На 18-ти заловиха и затвориха нашия драгоман Доминик заедно с жена му и децата му, понеже гореспоменатият Йохан Батиста се крил в къщата му, и взеха всичко, каквото намериха в домовете на двамата. …На 7-и [февруари] моят господар имаше аудиенция при пашата, където нашите хора заварили Йохан Батиста, бивш френски драгоман … с турска чалма – потурчил се…“*.Βλ. και Yaron Ben-Naeh., Giakomo Saban, Three German Travellers on Istanbul Jews, *Journal of Modern Jewish Studies* April 2013:
http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14725886.2013.763532?src=recsys&journalCode=cmjs20

[151] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 111: *„на драгомана Доминик, въпреки че беше съвсем невинен, както самият Йохан Батист призна, удариха 50 тояги само заради това, че не иска да се потурчи“.*

και το πρόβλημα του εξισλαμισμού ως προϋπόθεση να μειωθεί η ποινή, όπως γίνεται με τον *Johan Batista*, στον οποίο αρχικά είχε επιβληθεί θανατική ποινή. Ο Άγγλος διπλωμάτης και ιστορικός Paul Rycaut (1629-1700), που επισκέπτεται την Οθωμανική αυτοκρατορία περίπου ένα αιώνα μετά τον Gerlach, γράφει στο πασίγνωστο τότε και εγκυρότατο έργο του, *The Present State of the Ottoman Empire,* ότι ήταν γνωστή πρακτική, σε περίπτωση κήρυξης πολέμου εναντίον κάποιας χώρας, οι διπλωματικοί της εκπρόσωποι να συλλαμβάνονται. Δίνει μάλιστα το παράδειγμα του διπλωματικού εκπροσώπου της Βενετίας, ο οποίος είχε συλληφθεί, ενώ *«το διερμηνέα του τον είχαν στραγγαλίσει, για το μοναδικό λόγο ότι έκανε τη δουλειά του και μετέφραζε ακριβώς το νόημα των λόγων του αφέντη του»*.[152] Πάλι σχετικά με τους κίνδυνους που απειλούν τους διερμηνείς συμπληρώνει ότι *«κάποιους διερμηνείς τούς είχαν φυλακίσει ή εκτελέσει* [επειδή μετέφραζαν τα λεγόμενα των ξένων διπλωματών] *…Ο λόγος γι' αυτή την τυραννική συμπεριφορά των ανώτερων Τούρκων αξιωματούχων προς τους διερμηνείς ήταν το γεγονός ότι οι δραγουμάνοι συνήθως ήταν υπήκοοι του μεγάλου δεσπότη* [του σουλτάνου]. *Γι' αυτό και οι Τούρκοι πολύ δύσκολα δέχονται ακόμα και το παραμικρό λάθος ή σημάδι περιφρόνησης στα λόγια τους και επίσης, επειδή δεν ξεχωρίζουν τη σημασία του λόγου του ξένου απεσταλμένου από την εξήγηση του διερμηνέα. Γι' αυτό θα ήταν πολύ χρήσιμο να εκπαιδεύονται σ' αυτή τη δουλειά νέοι, ξύπνιοι και ικανοί Άγγλοι.»*.[153]

Οι ποικίλες λοιπόν υποχρεώσεις των δραγουμάνων όπως και οι κίνδυνοι στους οποίους ήταν εκτεθειμένοι, εξηγούν γιατί αμείβονται με ικανοποιητικό μισθό. Συγκεκριμένες σχετικές πληροφορίες για τα χρόνια 1573-78, οπότε ο Γερμανός περιηγητής Stephen Gerlach βρισκόταν στην Αυτοκρατορία, σημείωσε στο ημερολόγιό του. Ειδικότερα, μας πληροφορεί για το μισθό που αυτοί έπαιρναν από τους αυστριακούς διπλωματικούς εκπρόσωπους: *«Του Μαχμούτ μπέη, γενικού διερμηνέα 1000 τάλιρα, του Μουράντ μπέη 300 τάληρα, του Μεχμέντ μπέη 50 τάλιρα, σε έναν ιδιαίτερο φίλο* [ίσως πιστό άτομο ή πληροφοριοδότης] *της γαλλικής* [διπλωματικής]

---

[152] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 94: *„преводачът му бил удушен поради единствената причина, че изпълнявал работата си и превеждал точния смисъл на казаното от господаря му.".*

[153] *Στο ίδιο*, 98: *„…някои преводачи са били затваряни или екзекутирани* [поради това, че превеждат точно думите на своите господари]… . *Причината за тираничното и дръзко отношение на висшите турски чиновници към преводачите е, че те обикновено са по рождение поданици на великия господар. Заради това турците трудно понасят и най-незначителната грешка в думите или оттенък на презрение, а освен това не правят разлика между значението, вложено от пратеника и обяснението на преводача. Ето защо би било много полезно да се обучават млади, будни и способни англичани за тази служба."*

αποστολής 300 τάλιρα.».[154] Και πιο κάτω εξειδικεύει: *«Δύο δραγουμάνοι, δηλαδή διερμηνείς, ο Dominic και ο Ματιάς, που ανήκουν στο γραικικό θρήσκευμα* [ορθόδοξοι της Ανατολής]*, είναι συνεχώς στο σπίτι μας αλλά μένουν στο Γαλατά· ξέρουν την ελληνική, ιταλική και τουρκική γλώσσα· καθένας τους λαμβάνει από τον αυτοκράτορά μας ετήσιο μισθό 200 δουκάτα και 4 ρούχα, καθένα από τα οποία κοστίζει 25 τάλιρα, και στο σπίτι τους στέλνουν κάποια μπαχαρικά και τρόφιμα· σε καθέναν δίνουν άλογο από το στάβλο του πρέσβη, τα έξοδα της διατροφής τους βαρύνουν τον κύριο πρέσβη. Κάθε χρόνο, όταν φθάνουν τα δώρα και τα μοιράζουν αυτοί* [οι δραγουμάνοι] *λαμβάνουν ιδιαίτερο δώρο 70, 80 ή ακόμα και 100 τάλιρα. Ό,τι πρέπει να κανονισθεί με τον πασά και με τους άλλους Τούρκους αξιωματικούς και επίσης με τους τσαούσηδες της Υψηλής Πύλης, αναλαμβάνεται από αυτούς. …Ο αδελφός του λεγόμενου Dominic είναι μοναχός …Αυτός μπορεί να μαθαίνει πολλά πράγματα και να τα μεταδίδει στον κύριο πρέσβη …τον έπιασαν οι απεσταλμένοι γενίτσαροι και τον απήγαγαν για να μην ξέρει κανείς που βρίσκεται. …Στο δικό μας καραβάν σεράι υπάρχουν ακόμα δύο Τούρκοι δραγουμάνοι ή αλλιώς μουσουλμάνοι: ο γενικός δραγουμάνος είναι βαυαρός από την Πάσουα*[155]*, ονόματι Μαχμούτ, ξέρει καλά τη λατινική, τουρκική και γερμανική γλώσσα· ο άλλος, ονόματι Αμουράτ, Ούγγρος από την Τρανσυλβανία (χριστιανοί και οι δύο προηγουμένως), μιλούσε σπαστά λατινικά, επειδή κάποτε σπούδασε στη Βιέννη. Αυτοί επίσης, όταν οι ίδιοι έρχονταν, λαμβάνουν κάθε χρόνο μισθό και δώρα από τον αυτοκράτορά μας όπως και τρόφιμα. Έτσι, ξοδεύονται πολλές εκατοντάδες τάλιρα ετησίως για τους δραγουμάνους.».*[156] Επίσης για το σημαντικό ρόλο των δραγουμάνων

---

[154] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 44:
„На Махмуд бей, главен преводач талери 1000
На Мурад бей талери 300
На Мехмед бей талери 50
На един особен приятел на френската мисия талери 300“.

[155] Πόλη στη Βαυαρία.

[156] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 50-51: *„Двама драгомани, т.е. преводачи, М. Доминики Матиас, от гръцката религия са постоянно при нас в нашето жилище, а иначе живеят в Галата; Знаят гръцки, италиански и турски език; Всеки от тях получава годишно от нашия император заплата 200 дукатаи 4 дрехи, по 25 талера едната, в къщи им изпращат някои подправки и храни; На всеки дават кон от конюшнята на посланика, без всякакви разноски, и храни при господин посланика. Всяка година, когато пристигат подаръци и ги поднасят, те получават специален подарък 70, 80 или дори 100 талера. Каквото има да се урежда при пашата или при други турски господари, също и при чаушите в Портата, се изпълнява от тях. …Братът на този Доминике монах…Той можеше да узнава много неща и даги предавана господин посланика…заловиха го изпратени за тази цел еничари и го отвлякоха, така че никой не знае къде се намира. …В нашия кервансарай има още двама турски или мохамедански драгомани: главният е баварец от Пасуа, на име Махмуд, знае добре латински, турски и немски език; Другият на име Амурат, унгарец или седмоградчанин (от начало и двамата са били християни), говори лошо латински и навремето е следвал във Виена. Те също получават всяка година*

και την υψηλή τους αμοιβή γράφει το 1675 στο περιηγητικό του έργοο Γάλλος Guillet de Saint-Georges (dit) La Guilletière: *«Όταν επιστρέψαμε στο καράβι μας στις 10 η ώρα, βρήκαμε τον πρόξενο της Γένοβας και το δραγουμάνο του, γιατί κάθε πρόξενος είχε το δικό του διερμηνέα, για να διευκολύνονται οι διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους. Ο καπετάνιος συμφώνησε μαζί τους για τα καθωρισμένα δικαιώματα τα οποία πρέπει να καταβάλλει κάθε πλοίο στο Πορτολεόνε, δηλ. δύο τοις εκατό στον πρόξενο, δύο τοις εκατό στο δραγουμάνο και τρία τοις εκατό στο Βοεβόδα, που είναι αρχιτελώνης της Αθήνας.»*.[157]

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι οι δραγουμάνοι ήταν πρόσωπα εντελώς απαραίτητα ως συνοδοί των ξένων διπλωματών που έρχονταν στο οθωμανικό κράτος, καθώς χρειάζονταν να είναι μόνιμα διαθέσημοι για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, για τις οποίες αμείβονταν από τις πρεσβείες με σημαντικό ποσό. Σ' αυτό πρέπει να συνυπολογίσουμε επιπλέον χρηματικό ποσό που κάλυπτε τις αμοιβές διαφόρων «φίλων», που ενημέρωναν τους διπλωματικούς εκπρόσωπους για τα συμβάντα στο σαράι. Γενικώς η θέση του δραγουμάνου στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν αρκετά προνομιούχα –λάμβαναν αρκετά υψηλή αμοιβή, διάφορα δώρα από ξένες διπλωματικές αποστολές, ενώ αυτοί που συνεργάζονταν με ξένες αντιπροσωπείες λάμβαναν και πρόσθετη μηναία αμοιβή. Γι' αυτό και ο Gerlach, πληροφορημένος από πρώτο χέρι για τις σχετικές δαπάνες, εκπλήσσεται μ' έναν εξισλαμισμένο Γάλλο χρυσοχόο που κατέφυγε στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο οποίος *«ημερησίως λάμβανε μόνο 13 άσπρα για τις γλώσσες* [που ήξερε], *την ιταλική, γαλλική, γερμανική, πολωνική, τουρκική»*.[158] Η μισθοδοσία των δραγουμάνων μάλλον είναι και ο λόγος που ο Γάλλος J. L. S. Bartholdy, περιγράφοντας το ταξίδι του το 1803-4 στον ελλαδικό χώρο, τους χαρακτηρίζει ως μια από τις απειλές για τους δυτικούς και ιδιαίτερα για τους διπλωματικούς εκπροσώπους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. *«Οι περιηγητές*, γράφει, *εκφράζονται ομόφωνα για το υλιβερό επίπεδο της ιατρικής στην Ανατολή και είναι γνωστό πώς ο κόμης de Saint-Priest, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, απαριθμούσε ανάμεσα στις πιο φοβερές πληγές αυτού του τόπου, την πανούκλα, τις πυρκαγιές, τους γιατρούς και τους δραγουμάνους.»* [159] Ίσως στην απειλή

заплата и подаръци от нашия император, както и храни при посланика, когато дойдат. Така че ежегодно отиват много стотици талери за драгоманите."

[157] Δημαράς Κ. Θ., Επίμετρα, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, επιμ. Λ. Δρούλια, Αθήνα 1968, 133.

[158] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 163: *„…на ден получавал само 13 аспри за своите езици: италиански, френски, немски, полски, турски."*.

[159] Δημαράς, Επίμετρα, 136.

συμπεριλαμβανόταν η υψηλή αμοιβή και τα δώρα με τα οποία οι δυτικο-ευρωπαίοι διπλωμάτες προσέφεραν στους διερμηνείς για τις υπηρεσίες τους.

Εκτός από τους δραγουμάνους κι άλλοι υπάλληλοι του σουλτάνου ή της αυλής του διακρίνονταν για την πολυγλωσσία τους. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι οι δύο προγενέστεροι κατά σειρά Πρώτοι βεζίρηδες του Σουλεϊμάν Μεγαλοπρεπούς (1522-1566), Yûnus Beg (; -1551), από τη βενετοκρατούμενη Μεθώνη όπου πιάστηκε αιχμάλωτος, πολύγλωσσου μεταφραστή και ικανότατου διπλωμάτη, που έπαιξε αργότερα ρόλο υπουργού των εξωτερικών, και του Ιμπραήμ πασά Πάργαλι (περ. 1493-1536). Αυτός, σύμφωνα με πληροφορίες του Μαρίνου Σανούδου, ήξερε τρεις γλώσσες, ελληνικά, αλβανικά και σλαβικά, εκτός από τα οθωμανικά τα οποία, ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης, εθεωρούντο απαραίτητο εφόδιο για τα υψηλόβαθμα στελέχη της Υψηλής Πύλης. Μια από αυτές τις γλώσσες πρέπει να ήταν η μητρική του, αφού από τις πηγές είναι γνωστό ότι καταγόταν από εξισλαμισμένη οικογένεια της Πάργας.[160] Ανάμεσα στις πολλές γλώσσες που γνώριζε ο Ιμπραήμ πασά ήταν βέβαια και κάποιες δυτικο-ευρωπαϊκές. Άσχετα από το χρόνο που τις έμαθε, σημασία έχει ότι κατείχε τις επικρατέστερες γλώσσες στην Οθωμανική αυτοκρατορία που τού ήταν χρήσιμες για τη θέση που κατείχε και για το πολύγλωσσο περιβάλλον της Αυτοκρατορίας. Επίσης, αξιοσημείωτες ήταν και κάποιες εξεζητημένες για την εποχή συνήθειές του, όπως η συλλογή βιβλίων και γλυπτών έργων της Αρχαιότητας. Η περίπτωση αυτή του πολύγλωσσου μεγάλου βεζίρη δεν είναι μοναδική, καθώς γενικά η θέση του Πρώτου βεζίρη και εκείνη του Μεγάλου δραγουμάνου του σουλτάνου προϋποθέτουν ευρεία γλωσσομάθεια και διπλωματικές και διοικητικές τους ικανότητες ώστε να ανταπεξέρχονται στα καθήκοντά τους.

Αξιομνημόνευτες επίσης και οι αναφορές δυτικών πηγών, κυρίως οδοιπορικών, σχετικά με πολλές περιπτώσεις ατόμων οι όποιοι, χωρίς να έχουν ιδιαίτερη μόρφωση ή ήταν εντελώς αγράμματοι, μιλούσαν πολλές γλώσσες, κάτι που εντυπωσίαζε τους Ευρωπαίους. Η λαίδη Mary Montagu, η οποία, όπως σημειώσαμε, το 1717-18 ζει στην Κωνσταντινούπολη με τον σύζυγό της πρόξενο της Αγγλίας, σε επιστολή της γράφει για την οθωμανική πρωτεύουσα: *«Ζω σε μέρος το οποίο εκπροσωπεί κάλλιστα τον Πύργο της Βαβέλ –στο Πέραν μιλιούνται τουρκικά, ελληνικά εβραϊκά, αρμενικά, αραβικά, περσικά, ρωσικά, σλαβικά, βλάχικα, γερμανικά, ολλανδικά, γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά,*

[160] Bacqué-Grammont, À propos de Yûnus Beg, Baş Tercüman de Soliman Le Magnifique, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997, 23-39. Βλ. Αποσπάσματα από το «*Diarii»* του Marino Sanuto για το έτος 1526, Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, 118-119 και βιογραφικά του Ιμπραήμ πασά, *Encyclopédie de l'Islam*, eds B. Lewis, V. L. Ménage, t. 3, Paris 1975, 1023-1024.

ουγγρικά. Το χειρότερο είναι ότι δέκα από αυτές τις γλώσσες μιλιούνται στο δικό μου σπίτι. Οι ιπποκόμοι μου είναι Άραβες, οι λακέδες μου Γάλλοι, Άγγλοι και Γερμανοί, η παραμάνα Αρμένισα, οι οικιακές βοηθοί μου Ρωσίδες, μισή ντουζίνα του υπόλοιπου υπηρετικού προσωπικού Γραικοί, ο οικονόμος Ιταλός, οι γενίτσαροι[161] *Τούρκοι. Ζω μέσα σ' ένα μίγμα ήχων, τους οποίους ακούω συνεχώς. Αυτό έχει μεγάλη επίδραση στους ανθρώπους που έχουν γεννηθεί εδώ. Μαθαίνουν όλες αυτές τις γλώσσες ταυτόχρονα, χωρίς όμως να ξέρουν αρκετά καλά κάποια γλώσσα από αυτές ώστε να μπορούν να τη διαβάσουν και να τη γράφουν. Είναι πολύ λίγοι εδώ οι άνδρες, οι γυναίκες κι ακόμα και τα παιδιά που δεν ξέρουν ορισμένες λέξεις σε πέντε-έξι γλώσσες. Γνωρίζω προσωπικά μερικά τρίχρονα-τετράχρονα παιδιά που μιλούν ιταλικά, γαλλικά, ελληνικά, τουρκικά και ρωσικά. Την τελευταία γλώσσα μαθαίνουν από τις νταντάδες τους οι οποίες συνήθως είναι απ' αυτή τη χώρα.».*[162] Από τα παραπάνω, που διασταυρώνονται και από άλλες πηγές, συνάγεται ότι η γλωσσομάθεια γενικά δεν συνδυάζεται απαραίτητα με τη μόρφωση, ιδιαίτερα σ' αυτή την εποχή, οπότε το ποσοστό των εγγράμματων υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας –των Βαλκανίων συμπεριλαμβανομένων– είναι πολύ χαμηλό. Συχνά η μόρφωση περιορίζεται στην ικανότητα ανάγνωσης, γραφής και στις απλές μαθηματικές πράξεις. Το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο στο βαλκανικό χώρο παρέχεται από τα ελληνικά σχολεία, τα οποία όμως λειτουργούν κυρίως σε ελληνόφωνες περιοχές. Έτσι, εκτός από το γεωγραφικό εμπόδιο, προκύπτει το γλωσσικό και –όχι το πιο ασήμαντο– η οικονομική ανέχεια. Η χαμηλή μόρφωση των βαλκάνιων κάνει εντύπωση στους ταξιδιώτες, κάτι που συνήθως σημειώνεται στα οδοιπορικά τους. Ιδιαίτερα τους εντυπωσιάζει το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο πολλών μελών του ορθόδοξου κλήρου, η πλειονότητα του οποίου είναι

[161] Εννοεί τους φύλακες που είναι γενίτσαροι και τους οποίους η Υψηλή Πύλη παραχωρεί στους ξένους εκπροσώπους για την ασφαλή διαμονή και μετακίνησή τους στην οθωμανική επικράτεια.

[162] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 147-148: *„Живея на място, което олицетворява много добре Вавилонската кула –в Пера се говори: турски, гръцки, еврейски, арменски, арабски, персийски, руски, славянски, влашки, немски, холандски, френски, английски, италиански, унгарски. Най-лошото е, че десет от тези езици се говорят в собствената ми къща. Конярите ми са араби, лакеите – французи, англичани и германци, бавачката – арменка, домашните ми прислужнички – рускини, половин дузина други прислужници –гърци, домакинът – италианец, еничарите – турци. Живея сред смесица от звукове, които постоянно чувам. Това оказва особено влияние върху хората, които са родени тук. Те научават всички тези езици едновременно, без да знаят нито един достатъчно добре, за да пишат и четат на него. Много малко са тук мъжете, жените и дори децата, които да не знаят известен брой думи на пет или шест езика. Познавам лично няколко деца на по три-четири години, които говорят италиански, френски, гръцки, турски и руски. Последния език учат от бавачките си, които обикновено са от тази страна*." Επίσης: Montagu, *L'islam au peril des femmes*, 196.

Έλληνες. Ο Γάλλος εξερευνητής και διπλωμάτης Pierre Belon (1517-1564) με αγανάκτηση γράφει: *«Από τους 6.000 καλόγερους που ζουν στον Άθω μοναχά δύο ή τρεις από κάθε μοναστήρι γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή. Κι αυτό γιατί οι αρχιερείς της Ελληνικής Εκκλησίας και οι πατριάρχες είναι εχθροί της φιλοσοφίας και αφορίζουν κάθε κληρικό που μελετάει βιβλία μη θεολογικά. Προσπαθούν να πείσουν όλο τον κόσμο ότι δεν επιτρέπεται στους χριστιανούς να μελετούν ποίηση και φιλοσοφία.*[…] *Άλλοτε εύρισκες σπουδαία ελληνικά βιβλία και χειρόγραφα σ'αυτό το βουνό. Τώρα είναι αδύνατο να συναντήσεις σ' ολόκληρο τον Άθω έστω και ένα μορφωμένο καλόγερο.»*.[163] Για τη μόρφωση των μοναχών πληροφορίες δίνει και ο Αυστριακός Gerard Kornelius Drish, που μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της αποστολής στην οποία συμμετέχει, φτάνουν στη Φιλιππούπολη το 1719. Εκεί γνωρίζονται με *«έναν Έλληνα ιερέα, που ήταν πατριάρχης Ιερουσολύμων [?]… Αυτός ο πατριάρχης διάβαζε επίσης στα λατινικά, κάτι πολύ παράξενο για Έλληνα ιερέα. …Αυτός διαμαρτυρήθηκε για τον υψηλό αναλφαβητισμό των Ελλήνων μοναχών και ιδιαίτερα αυτών από τα μοναστήρια που βρίσκονταν γύρω από τη Φιλιππούπολη. Μεταξύ τους υπήρχαν και κάποιοι που δεν ήξεραν να διαβάζουν καθόλου.»*.[164]

Ο δαλματός αστρονόμος και μαθηματικός *Ruđer Bošković ανάμεσα σε άλλα περιγράφει στο οδοιπορικό του τη συνάντησή του με τους ντόπιους ιερείς ενός χωριού κοντά στο* σπουδαίο λιμάνι της Μαύρης θάλασσας *Βάρνα: «Ο παπάς, ή ο Έλληνας ιερέας, μας επισκέφθηκε και μέσω της σλαβικής γλώσσας κατάλαβα, ότι εδώ υπάρχουν δύο ιερείς …Η αμάθεια των ιερέων αυτών μου φάνηκε υπερβολική.»* (1761-62)[165]. Ο Γάλλος αρχαιολόγος και διπλωμάτης Auguste de Choiseul-Gouffier (1752-1817), που από ενδιαφέρον για την αρχαία Ελλάδα επισκέπτεται το 1776 κάποια ελληνικά νησιά, αναφέρει ότι στην Πάτμο μίλησε με Έλληνα μοναχό στα ιταλικά ο οποίος τον πληροφόρησε ότι το επίπεδο μόρφωσης στο μοναστήρι του ήταν πολύ χαμηλό –από τους 80 μοναχούς, μόνο δύο ήξεραν ανάγνωση.[166] Στα οδοιπορικά γίνονται αναφορές, αντίθετα, και για πολύ μορφωμένους κληρικούς, οι περισσότεροι των οποίων συνήθως

---

[163] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 387.

[164] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 275-276: *„…един гръцки духовник, който бил патриарх на Ерусалим* [?]*…Този патриарх четял също и на латински език, нещо твърде чудно за един гръцки духовник. … Той се оплакал от голямата неграмотност на гръцките монаси, особено от манастирите, които се намират около Филипопол. Между тях имало такива, които не могли никога да четат.“.*

[165] Бошкович, *Дневник*, 55: *„Попът, или гръцкият свещеник, ни посети и с помощта на славянския език разбрах, че тук има двама свещеници … Невежеството на тези свещеници ми се стори прекалено.“*

[166] Σιμόπουλος, *Ξένοιταξιδιώτες*, τ. Β΄, 381-383.

βρίσκονται ψηλά στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο Ρώσος ταξιδιώτης Vasily Grigorovich Barsky, όταν το 1725 συναντάει στη Χίο *τον* πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά (1707-31), αναφέρει για τη γλωσσομάθειά του: *«Ο Χρύσανθος μας ρώτησε σε ποια γλώσσα θα μας ήταν ευκολότερο να μιλήσουμε, εκτός από τα ρώσικα που δεν ήξερε, μ' όλο που ήταν άντρας σοφότερος και μιλούσε πολλές γλώσσες. Του απάντησα ότι μπορώ να συνεννοηθώ εύκολα στα λατινικά.».*[167] Παρόμοια, στο οδοιπορικό του ο Ολλανδός Egmond *(*Johannes) van der Nijenburg (1697-1747) γράφει για τη συνάντησή του στην οθωμανική πρωτεύουσα το 1729 με τον ίδιο ιεράρχη, τον οποίο περιέγραψε ως *«ιεράρχη μεγάλης παιδείας, μιλούσε άνετα αρχαία ελληνικά και λατινικά και ήταν βαθύς γνώστης όλων των κλάδων των γραμμάτων»*.[168]

Θα πρέπει, βέβαια, να ληφθεί υπόψη ότι κάποιες από τις παραπάνω πληροφορίες για τον ορθόδοξο κλήρο ενδέχεται να μην είναι απόλυτα αξιόπιστες, καθώς αποτυπώνουν στερεότυπα, γνωστά σε κύκλους καθολικών και προτεσταντών διανοουμένων, ταξιδιωτών κ.ά., γύρω από τη σχισματική και αιρετική, κατά την επικρατούσα στη Δύση άποψη, ανατολική Ορθοδοξία και Εκκλησία. Απόδειξη ότι δεν απουσιάζουν και οι ρητά διατυπωμένοι παρόμοιοι χαρακτηρισμοί: Για παράδειγμα ο Ολλανδός ζωγράφος Cornelis de Bruijn (*Cornelius de Bruyn* 1652-1726/7), που επισκέπτεται το βαλκανικό χώρο στο μεταίχμιο 17ου-18ου αιώνα, περιγράφει τους Έλληνες ως σχισματικούς και διεφθαρμένους.[169] Λίγο νωρίτερα, το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, παρόμοια αντίληψη έχει σχηματίσει στο βιβλίο του και ο Άγγλος διπλωμάτης και ιστορικός Paul Rycaut (1629-1700).[170] Ενδέχεται το ίδιο θρησκευτικό

[167] Στο *ίδιο*, 108.
[168] Στο *ίδιο*, 156.
[169] Заимова, Френски художници в Леванта, 139-140.
[170] Rycaut P., *To the present State of the Greek and Armenian Churches*, London 1678, στη σελ. 27 κ.ε. μας κάνει γνωστή την εξής πληροφορία: *«…Moreover, besides these wiles, the Roman Priests frequent all places, where the Greeks inhabit, endeavoring to draw them unto their side both by Preaching and Writings, of which one being written in the Vulgar Greek by a Jesuite and printed at Paris, called…, was dispersed in all parts, where that Language was current; of which the Patriarch and Presbyters of that Church taking special notice, and being very jealous and sensible of the ill effects it might produce in the minds of the Ignorant, caused about 18 Years past that Book to be burnt, prohibiting the use and reading thereof unto all people of their Church, under penalty of the most severe Excommunication. But so far indeed have the Latines the advantage over the Greeks, as Riches hath over Poverty, or Learning over Ignorance. And whereas now the ancient Structures and Colleges of Athens are become ruinous, and only a fit habitation for its own Owle, and all Greece poor and illiterate, such Spirits and Wits amongst them, who aspire unto Sciences and Knowledge, are forced to seek it in Italy: where sucking from the same Fountain, and eating Bread made with the same Leaven of the Latines, it is natural that they should conform to the same Principles and Doctrine. So that it will not be strange, if in Exposition*

κριτήριο να εξηγεί και την αρνητική στάση ορισμένων περιηγητών απέναντι σε ορισμένους ορθόδοξους κληρικούς τους οποίους χαρακτηρίζουν άπληστους, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο ή εντελώς αγράμματους και με άγνοια της Αγίας Γραφής,[171] χαρακτηρισμοί που αληθεύουν σε κάποιες περιπτώσεις, ενώ σε άλλες απλά πρόκειται για το γνωστό στερεότυπο. Σ' αυτή την ομάδα πληροφοριών πρέπει να εντάξουμε και άλλων ευρωπαίων περιηγητών που επισκέπτονται τα Βαλκάνια στην υπό εξέταση εποχή, σχετικά με ορθόδοξους κληρικούς οι οποίοι, αν και αναλφάβητοι, μιλάνε δύο ή περισσότερες γλώσσες. Αυτό, όπως ήδη έχουμε διασταυρώσει με διαφορετικές πηγές, επιβεβαιώνει ότι μια εκδοχή της βαλκανικής γλωσσομάθειας στο οθωμανικό πλαίσιο δεν σχετίζεται άμεσα με τη συστηματική εκμάθηση ξένης γλώσσας, αφού οι Οθωμανοί υπήκοοι συχνότατα μαθαίνουν *άνευ διδασκάλου*.[172] Συνεπώς και σ' αυτές τις περιπτώσεις, κάποιες από τις οποίες αφορούν τους ορθόδοξους ιερείς και μοναχούς, η γλωσσομάθεια των μη μορφωμένων ανθρώπων εξηγείται ως αποτέλεσμα και μόνο των καθημερινών επαφών τους με αλλόγλωσσους.

Από τις εντυπώσεις των δυτικών ταξιδιωτών διακρίνονται και ομάδες υπηκόων που μιλούν ταυτόχρονα δύο γλώσσες ή που τουλάχιστον χρησιμοποιούν τη δεύτερη για την επικοινωνία τους με αλλόγλωσσες ομάδες. Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες τους για την άμεση επαφή με διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες που ζουν στα Βαλκάνια και για τις γλώσσες που μιλούσαν τόσο μεταξύ τους όσο και με τους υπόλοιπους. Για την πιο εύκολη κατηγοριοποίηση σχετικών αναφορών που αντλήσαμε από τα οδοιπορικά, οι ομάδες θα παρουσιάζονται στη σειρά με βάση πρωτίστως την καταγωγή, τη γλώσσα δευτερευόντως το θρήσκευμα. Ειδικότερα, διασχίζοντας περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό, οι ταξιδιώτες έχουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν ότι πολλοί από τους Βούλγαρους ήξεραν επίσης, σε διαφορετικό βαθμό, τουρκικά. Πρόκειται για το ζήτημα της ευρύτατης διγλωσσίας ειδικότερα του

---

of those points wherein the Church of God for some Ages hath been silent, and but now controverted in these latter days, the Greek Priests should with little variety follow the sense of the Latine, which they take up at adventure, not being of themselves capable either to prove, or try the meaning of the Scriptures, or examine the ancient Tenents of their own Church. And thus much shall suffice to have spoken of the Greek Church in general. …». http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A58002.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext

[171] Бур-Марковска М., Католици спрямо православието на Балканите през XVII-XVIII в., *Представата за „другия" на Балканите*, съст. Н. Данова, София 1995, 121. Бур М., Католицизъм в европейските владения на Османската империя през XVII век, *SB* 23, 1(2001), 286-302.

[172] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 307, όπου απόσπασμα από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Γερμανού περιηγητή Johan Hermann von Riedesel για τη γλωσσική κατάσταση το 1768.

βουλγαρικού πληθυσμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το οποίο μελετήθηκε πρόσφατα[173] και στο οποίο θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Η γνώση της οθωμανικής αποδεικνύεται χρήσιμη όχι μόνο για τις επαφές των (χριστιανών ή εξισλαμισμένων) Βουλγάρων με την κυρίαρχη ομάδα αλλά και με τους δυτικο-ευρωπαίους ταξιδιώτες, αφού συνηθέστερα οι περισσότεροι από αυτούς δεν γνώριζαν βουλγαρικά ούτε κάποια άλλη σλαβική γλώσσα. Ο Σάξονας αριστοκράτης Georg Christof von Naichiz,[174] π.χ., που ταξιδεύει στα Βαλκάνια στα χρόνια 1631-34 ως μέλος της διπλωματικής αυστριακής αποστολής, διηγείται στο οδοιπορικό του ότι με τους συνταξιδιώτες του έτυχε να παραβρεθούν σε ένα βουλγαρικό γάμο όπου μίλησε με κάποιους Βουλγάρους στα οθωμανικά: *«Επειδή είχα ρίξει στους ώμους μου ένα τουρκικό ρούχο, αυτοί με ρώτησαν αν είμαι χριστιανός. Εγώ, εν μέρει στα τούρκικα, εν μέρει με χειρονομίες, τους έδωσα να καταλάβουν ότι είμαι χριστιανός*.» (1634).[175] Σύμφωνα με τον *Ruđer Bošković,* ο βουλγαρικός πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνήθως κατανοούσε σε κάποιο βαθμό τα τουρκικά: *«Από ό,τι μπορούσα να παρατηρήσω στο σύντομο χρονικό διάστημα που πέρασα μαζί τους* [με τους Βούλγαρους],[176] *μιλώντας τη γλώσσα μου έβαζα ανθρώπους να τους ρωτάνε στην τουρκική, την οποία συνήθως καταλάβαιναν κι* [από τις απαντήσεις τους φαινόταν ότι] *αυτοί δεν ήξεραν ούτε το «Πάτερ ημών» ούτε το θρησκευτικό δόγμα και γενικώς αγνοούσαν τα κυριότερα θρησκευτικά μυστήρια.»*.[177] Ο αξιωματούχος Σαντ, μέλος της αυστριακής διπλωματικής αποστολής στην οθωμανική πρωτεύουσα (1740-41), επίσης εντυπωσιάζεται: *«Από το Ρούσε ως την Αδριανούπολη οι Βούλγαροι χριστιανοί μιλούν την ιλλυρική γλώσσα* [σλαβική γλώσσα], *η οποία είναι πολύ πιο σπαστή και απόμακρη από τη δική μας τσεχική σε σύγκριση με τα ρώσικα. Εκτός από τη μητρική τους γλώσσα γενικώς όλοι οι άνδρες και οι περισσότερες από τις γυναίκες μιλούν άπταιστα και τουρκικά.»*.[178] Όπως φαίνεται από τις παραπάνω αναφορές, μεγάλο ποσοστό του

[173] Николова, *Билингвизмът в българските земи*, 14-65.
[174] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XVIII век*, 61.
[175] *Στο ίδιο*, 68-69: *„Понеже аз бях заметнал една турска дреха, те ме попитаха дали съм християнин. Отчасти на турски език, отчасти със знаци аз им дадох да разберат, че съм християнин.“*.
[176] Διασχίζει περιοχές, πηγαίνοντας προς την Κωνσταντινούπολη το 1761 και στο γυρισμό του την επόμενη χρονιά όπου κατοικεί βουλγαρικός πληθυσμός.
[177] Бошкович, *Дневник*, София 1975, 32: *„Доколкото можех да забележа през краткото време, което прекарах с тях, като говорех на своя език, а карах също да ги разпитат на турски език, който обикновено разбират, те не знаеха нито „Отче наш“, нито веруюто и изобщо не познаваха основните тайнства на религията.“*.
[178] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XVIII век*, 369: *„От Русе до Адрианопол българите християни говорят още илирски* [славянски] *език, който е един*

βουλγαρικού πληθυσμού έχει κάποια γνώση της τουρκικής γλώσσας. Ίσως θα μπορέσουμε από τα παραπάνω αποσπάσματα να ταυτοποιήσουμε κάποιες από τις αναφορές των τουρκόφωνων ομάδων με τους Πομάκους. Επίσης θα υπήρχαν και περιπτώσεις Βουλγάρων που ομιλούσαν την τουρκική για διαφόρους λόγους. Αναμφίβολα, για πολλούς από τους Βουλγάρους στην εκμάθησή της ή τουλάχιστον στην απόκτηση βασικής γνώσης της συμβάλλουν οι συχνές επαγγελματικές κυρίως επαφές με τις τοπικές οθωμανικές αρχές. Αυτό ισχύει για τον ανδρικό πληθυσμό, αλλά δεν εξηγεί τη γνώση κυρίως της τουρκικής από τις γυναίκες, οι οποίες έχουν περιορισμένη κοινωνική επαφή αντίθετα από τους άνδρες. Παρόλο που δεν είναι σκόπιμο να αποκλείσουμε εντελώς αυτό το κίνητρο για την εκμάθηση της τουρκικής από το γυναικείο φύλο, πιο σημαντικοί είναι οι οικογενειακοί λόγοι, οι μικτοί γάμοι και γενικότερα οι καθημερινές επαφές με μέλη –κυρίως γυναίκες– της οθωμανικής κοινότητας. Έτσι, φαίνεται πως δημιουργείται ένα είδος διγλωσσίας ανάμεσα στο βουλγαρικό πληθυσμό, η οποία σίγουρα είναι πιο έντονη στις περιοχές με ανάμικτο πληθυσμό –χριστιανοί και μουσουλμάνοι –στην περιοχή της Ροδόπης και στη Δοβρουτσά, στις πόλεις και ειδικά τις μεγάλες, όπως π.χ. Σόφια, όπου εδρεύουν και εκπρόσωποι της οθωμανικής διοίκησης.

Τα ταξιδιωτικά κείμενα δυτικο-ευρωπαίων περιηγητών, που διασχίζουν τα Βαλκάνια στην περίοδο που εξετάζουμε, όπως και άλλες πηγές,[179] κάνουν λόγο και για βουλγαρικό πληθυσμό που μιλούσε επίσης ελληνικά. Το ζήτημα της βουλγαρο-ελληνικής διγλωσσίας βρίσκει την εξήγησή του στο γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα είναι η πιο συχνά ομιλούμενη στην οθωμανική επικράτεια μετά τα οθωμανικά, λόγω του ρόλου της ως γλώσσας της ορθόδοξης Εκκλησίας, της εκπαίδευσης και του βαλκανικού εμπορίου.[180] Όπως και με την προαναφερθείσα βουλγαρο-τουρκική διγλωσσία έτσι και στην περίπτωση των Βουλγάρων που μιλούσαν και ελληνικά υπάρχει δυνατότητα να εντοπισθούν γεωγραφικά συγκεκριμένες δίγλωσσες ομάδες. Δευτερεύοντες παράγοντες για τη βουλγαρο-ελληνική διγλωσσία μπορούν να θεωρηθούν η στενή συμβίωση Βουλγάρων και Ελλήνων σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Φιλιππούπολη και στα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας (Βάρνα, Νεσέμπαρ,

---

много по-развален и отдалечен от нашия чешки, отколкото руският език. Освен роднят си език всички мъже изобщо и повече от жените говорят отлично и турски.“.

[179] Данова Н., *България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век),* София 2016, όπου πολλές αναφορές Βουλγάρων στα έργα Ελλήνων συγγραφέων το 17ο-μέσα του 19ου αιώνα.

[180] Περιπτώσεις Βουλγάρων αποφοίτων από ελληνικά σχολεία βλ. κεφάλαιο για τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης.

Σωζόπολη), οι μικτοί γάμοι και οι καθημερινές επαφές που προκύπτουν από αυτούς. Έτσι, στις περιοχές όπου οι Βούλγαροι συμβιώνουν με Έλληνες φυσικό είναι να σημειώνεται μεγαλύτερη διάδοση ελληνο-βουλγαρικής διγλωσσίας συγκριτικά με τις καθαρά βουλγαρικές περιοχές.

Σχετικά με το ζήτημα της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας, διακρίνονται επίσης Βούλγαροι οι οποίοι, παρόλο που η μητρική τους γλώσσα ήταν τα βουλγαρικά και δεν ήταν δίγλωσσοι εκ γενετής, προτιμούσαν να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα ακόμα και για την επικοινωνία μεταξύ τους.[181] Ο Γάλλος διπλωμάτης Esprit-Marie Cousinery, που επισκέπτεται κάποιες βαλκανικές περιοχές στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, αναφέρει μια παρόμοια περίπτωση: *«Ένας γενίτσαρος, ένας υπηρέτης και ένας Βούλγαρος ζωγράφος ονόματι Αποστόλης, γεννημένος στα Βοδενά, την αρχαία Έδεσσα, με συντρόφευαν στο ταξίδι. …*[Ο Αποστόλης] *παινευόταν ότι ήταν περισσότερο Γραικός παρά Βούλγαρος. Είχα παρατηρήσει ήδη, ότι οι άνθρωποι απ' αυτό το έθνος ταυτίζονται πιο εύκολα με τους Γραικούς, που κατοικούσαν στις πόλεις με επίσκοπο όπου, συνεπώς, έχουν και σχολεία. Αυτοί, φαίνεται, αισθάνονται ως εκλεκτοί, επειδή διδάσκονται σε ελληνικά σχολεία και επειδή εκεί έχουν λάβει γνώσεις που η βουλγαρική εκπαίδευση δεν μπορούσε να τους δώσει.»*.[182] Αυτό το απόσπασμα περιγράφει μια από τις πολυάριθμες περιπτώσεις Βουλγάρων που αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως μέλος του ελληνικού έθνους, πριν ακόμα ιδρυθεί το ελληνικό κράτος. Παρόμοια αλλαγή στη συνείδηση παρατηρείται συχνότερα σε απόφοιτους ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και σε ορισμένους έμπορους για τους οποίους η γνώση της ελληνικής ήταν απαραίτητο επαγγελματικό προσόν και εφόδιο.[183] Πρόκειται για τους γνωστούς «ελληνιστές»/ «ελληνόφρονες», που πληθαίνουν από το β΄ μισό του 18ου αιώνα και που αργότερα (δεκαετία του 1840) θα χαρακτηριστούν απαξιωτικά «γραικομάνοι» –στο γνωστό φαινόμενο της «Γραικομανίας» έχει αφιερωθεί ομότιτλο σκωπτικό ποίημα του Πέταρ Πρότιτς (Αθήνα 1844), φοιτητή τότε της Ιατρικής Σχολής

---

[181] Моравенов К., *Паметник на Пловдивското население*, Пловдив 1984. Λυμπεράτος Α. Κ., *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία: Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Ηράκλειο 2011.

[182] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, 373: *„Един еничарин, един слуга и един български художник по име Апостоли, роден във Воден, древната Едеса, ми бяха другари по пътешествие.“,* 375: *„…Апостоли … сехвалеше, че е повече грък, от колкото българин. Бях забелязал вече, че хората от тази нация* [българите] *се отъждествяват по-лесно с гърците, които населяват градовете с епископ и където следователно имат училища. Те, изглежда, се смятат по-изискани, когато следват в гръцки училища и че там са придобили знания, които само българското образование не би могло да им даде.“.*

[183] Николова, *Билингвизмът в българските земи*, 66-153.

του Πανεπιστήμιου Αθηνών.[184] Αυτό εντοπίζεται σε κάποιους θυλάκους όπου επιταχύνεται η διαδικασία κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και όπου συνεπώς δίνονται δυνατότητες σε άτομα με παρόμοια προσόντα για κοινωνική ανέλιξη. Πράγματι, αντικειμενικά, χωρίς τη διαμεσολάβηση της ελληνικής γλώσσας, πολύ λίγοι Βούλγαροι, λόγω της περιορισμένης διάδοσης των ευρωπαϊκών γλωσσών, θα είχαν γνωρίσει τις ιδέες του ουμανισμού και τις Γαλλικής επανάστασης, οι οποίες έγιναν σ' αυτούς γνωστές μέσω των ελληνικών μεταφράσεων δυτικών έργων. Αν ωστόσο η Μοσχόπολη και η Φιλιππούπολη αποτελούν παρόμοιες εστίες προώθησης της ελληνικής γλώσσας για εμπορικούς/ επαγγελματικούς λόγους, η ενδοχώρα της Φιλιππούπολης αναπτύχθηκε διατηρώντας τη βουλγαρική συνείδηση, όπως έδειξε η σύγχρονη βιβλιογραφία.[185]

Στο γεωγραφικό προσδιορισμό δίγλωσσων ομάδων χρειάζεται να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή, καθώς ορισμένα μόνο από τα μίγματα της Αυτοκρατορίας είναι πλέον ορατά σήμερα, αφού η τόσο συχνή πολιτική των αναγκαστικών μετακινήσεων ολόκληρων ομάδων στο εσωτερικό της δεν άφησε ίχνη σε όλες τις περιοχές ως τις μέρες μας. Έτσι, φαινόμενα διγλωσσίας δεν ξενίζει που αναφέρονται μακριά από τις μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμών. Χρήσιμη από αυτή την άποψη είναι η μαρτυρία του Γάλλου στρατιωτικού χειρούργου, που συνοδεύει τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη στην εκστρατεία στην Αίγυπτο, François Pouqueville (1770-1838),[186] για ένα κοντινό στα Γιάννενα χωριό του οποίου οι κάτοικοι ήσαν Βούλγαροι φερμένοι μετά την εκστρατεία εναντίον τού πασά του Βιδινίου Οσμάν Παζβάνογλου (1797). Γι' αυτούς διαβάζουμε: *«Πολλοί Βούλγαροι ήδη μιλάνε ελληνικά αλλά το μεγαλύτερο μέρος τους θα κρατήσει τα χαρακτηριστικά τους, τα οποία πάντα θα τους διακρίνουν από τους Αλβανούς* [ίσως Αρβανίτες]*.»*.[187] Προφανώς πρόκειται για Βουλγάρους που, όπως είναι γνωστό, στρατολογούνται σε βοηθητικά σώματα, π.χ. σεϊτζήδες [=ιπποκόμοι], στον οθωμανικό στρατό (βλ. και πιο κάτω). Όπως και να έχει το θέμα, οι μετακινήσεις πληθυσμού στο

[184] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων*, 813-5, βουλγαρική μετάφραση 815-18 και φωτογραφία της α΄ σελ. στην τελευταία μη αριθμημένη σελίδα του βιβλίου.
[185] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*, ό.π..
[186] Ο Fr. Pouqueville το 1798, όταν άρρωστος με πυρετό ξεκινάει για τη Γαλλία, αιχμαλωτίζεται από πειρατές οι οποίοι τον στέλνουν στον πασά της Τριπολίτιδας. Αυτός τον στέλνει στην Κωνσταντινούπολη όπου για 18 μήνες παραμένει φυλακισμένος στο Γιεντί Κουλέ. Συνολικά λόγω της αιχμαλωσίας του διαμένει στην Κωνσταντινούπολη και στην Πελοπόννησο από το 1789 ως το 1801.
[187] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, 447: *„Мнозина българи говорят вече гръцки, но основаната част от населението ще запази своите черти, които винаги ще ги отличават от албанците.“ .*

εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που σημειώνονται σε πολλές πηγές, είναι παράγοντας που ενισχύει την πολυγλωσσία και γενικώς την πολιτισμική όσμωση.

Οι αναφορές των περιηγητών σε σχέση με τη γλωσσομάθεια μεταξύ Ελλήνων είναι πιο πολλές σε σύγκριση μ' αυτές που αφορούν βουλγαρικό πληθυσμό. Αυτό, από τη μια πλευρά, οφείλεται στο μεγαλύτερο ενδιαφέρον τους γι' αυτή την ομάδα, καθώς είναι επηρεασμένοι από τις ιδέες του ουμανισμού και την περιέργεια για την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά, η γλωσσομάθεια των Ελλήνων οφείλεται στις πιο ευνοϊκές γεωγραφικές, πολιτιστικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που είχαν συγκριτικά με άλλους χριστιανούς στο οθωμανικό κράτος και στην ικανότητα τους να μαθαίνουν ξένες γλώσσες. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι οι περισσότερες βαλκανικές εμπορικές αποικίες στη Δύση ήταν ελληνικές[188] όπως και ο αξιοσημείωτος αριθμός Ελλήνων διανοούμενων που σπούδαζαν ή εργάζονταν εκτός του οθωμανοκρατούμενου χώρου. Για αρκετούς Αθηναίους, που ζούσαν στα νιάτα τους στη Βενετία και ήξεραν ιταλικά, γράφει το 1674 ο Ιταλός Cornelio Magni.[189] Για τη γλωσσομάθεια των Ελλήνων γράφει και ο Γερμανός Johan Hermann von Riedesel, ο οποίος το 1768 επισκέπτεται κάποια νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία, όπου οι πλειονότητα των κατοίκων ήταν Έλληνες, και εντυπωσιάζεται *«με πόση ευκολία μαθαίνουν ξένες γλώσσες άνευ διδασκάλου. Όλος ο κόσμος μιλάει ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά, ιταλικά.»*.[190] Όπως ήδη σημειώσαμε, ο Guillaume Antoine Olivier αναφέρει για τους Έλληνες ότι είναι γλωσσομαθείς[191] και, ειδικότερα για τους φαναριώτες, ότι *«Κάθε μία από τις παλαιές οικογένειες επιδιώκουν την τιμή να είναι από αυτή ο πρώτος δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης και να λάβουν τη διοίκηση της Βλαχίας και της Μολδαβίας.»*.[192] Όπως φαίνεται από τις συγκεκριμένες μαρτυρίες των περιηγητών, που ενισχύονται από διαφορετικού τύπου πηγές της εποχής, ορισμένοι Έλληνες μάθαιναν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες κι αυτή η γλωσσομάθειά τους, σε συνδυασμό με την καλή μόρφωση, τους βοηθούσε στην επαγγελματική και κοινωνική τους ανέλιξη. Η γνώση ξένων γλωσσών από τους Έλληνες ίσως είναι και το βασικότερο κριτήριο για την επιλογή τους ως επικεφαλής προξενείων, τα οποία κάποιες ευρωπαϊκές χώρες ίδρυσαν

---

[188] Turczynski Em., *Diedeutch-griechischen Kulturbeziehungenbis zur Berufung König Ottos*, München 1959. Turczynski Em., Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen (1784-1821), *BBA* 15(1960), 55-109. Бур-Марковска М., *Балканите и унгарският пазар XVIII век*, София 1977.

[189] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 664.

[190] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 307.

[191] Βλ. πιο πάνω σελ. 67 κ.ε..

[192] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 459: *„Старите фамилии си оспорват честта да дават първия драгоман на Портата и да получават управлението на Влашко и Молдавия.“.*

στα μεγαλύτερα νησιά του Αιγαίου, όταν πύκνωσαν οι εμπορικές συναλλαγές με την Οθωμανική αυτοκρατορία.[193]

Η γνώση ξένων γλωσσών όμως δεν είναι προνόμιο μόνο της ελληνικής ελίτ. Μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού που κατοικεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία γνωρίζει σε διαφορετικό βαθμό την τουρκική γλώσσα. Η γνώση της προκύπτει κυρίως από τις συχνές επαφές με τους διοικητικούς αντιπροσώπους του σουλτάνου καθώς και με τις καθημερινές σχέσεις Ελλήνων και τουρκόφωνων πληθυσμών. Επίσης σε πολλά νησιά, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, ο πληθυσμός εκτός από την ελληνική μιλάει και την ιταλική γλώσσα.

Οι μαρτυρίες των περιηγητών για Έλληνες που γνώριζαν σλαβικές γλώσσες είναι ελάχιστες, κάτι που ίσως αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα ή οφείλεται στις περιορισμένες διαθέσιμες σε μας πηγές ή στο γεγονός ότι ελάχιστοι επίσης δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδιώτες γνώριζαν κάποια σλαβική γλώσσα. Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία,[194] εξαίρεση αποτελεί ο γερμανο-σλαβικής καταγωγής διερμηνέας της διπλωματικής αποστολής της Άγιας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Benedict Curipeschitz, που φτάνει στην Κωνσταντινούπολη το 1530-31,[195] ο οποίος μπορεί όχι μόνο να διακρίνει τις σλαβικές γλώσσες και να καταγράφει ορθά τα σλαβικά τοπωνύμια στο ημερολόγιό του, αλλά –το κυριότερο– με βάση το γλωσσικό αυτό κριτήριο διακρίνει και γεωγραφικές περιοχές που κατοικούνται από διαφορετικούς σλαβικούς πληθυσμούς. Ειδικότερα, περνώντας από τις σερβικές περιοχές σημειώνει σχετικά με την ομιλούμενη εκεί γλώσσα: *«Σ' αυτή τη χώρα, τη Σερβία, υπάρχει μια ιδιαίτερη γλώσσα, την οποία ονομάζουμε σερβική γλώσσα. Αυτή είναι σλαβική γλώσσα, την οποία κατανοούμε καλά.».*[196] Και παρακάτω: *"Από το βουνό Τσέμερνικ* [σημ. ΝΑ Σερβία] *ως τη μεγάλη πέτρινη γέφυρα ή ως την Αδριανούπολη ολόκληρη η χώρα είναι Βουλγαρία (Wulgeris, Wulgaria). …Οι κάτοικοί της πρεσβεύουν επίσης την πίστη του Αγίου Παύλου όπως και οι Σέρβοι. …Κι αυτοί* [οι Βούλγαροι] *μιλούν μια σλαβική γλώσσα (Windischesprach), η*

[193] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 99-100.

[194] Σε αυτές τις σημειώσεις βασίζεται και το έργο του *Itinerarium-Wegrays Kun. May. Postschafftgen Constantinopel zu den Türkischen Keiser Soleyman Anno MDXXX,* Ausburg (?), 1531.

[195] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век*, 134-138. Petkov, *Infidels, Turks, andWomen*, 134. Иречек К., Стари пътешествия по България от 15–18 столетие, *ПСпБКД* 4(1883), 75-94.

[196] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век*, 146 και Иречек, Стари пътешествия, *ПСпБКД* 4(1883), 86: *„В тази страна Сърбия има особен език, който наричаме сръбски език. Това е един славянски език, който ние добре разбирахме.".*

οποία μου ήταν λιγότερο κατανοητή από τη σερβική.».[197] Η γνώση εκ μέρους του των σλαβικών τού έδινε τη δυνατότητα να επικοινωνήσει άμεσα με τον πληθυσμό, με αποτέλεσμα στο οδοιπορικό του να σκιαγραφεί επιτυχώς την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο σλαβικός πληθυσμός στην οθωμανική επικράτεια.[198] Όσον αφορά στη γλωσσομάθεια των Ελλήνων υπηκόων, ο περιηγητής αναφέρει ειδικά για τη Θράκη ότι *«…στη Ρούμελη οι περισσότεροι είναι Γραικοί, οι οποίοι δεν μπορούσαν να μιλήσουν μαζί μας στη σλαβική γλώσσα»*,[199] πληροφορία που προφανώς ισχύει για ορισμένες περιοχές της Θράκης, αφού υπήρχαν περιπτώσεις Ελλήνων που γνώριζαν τη βουλγαρική ή κάποια άλλη σλαβική γλώσσα μέσω καθημερινών επαφών και μικτών γάμων, που θεωρήσαμε ευνοϊκό παράγοντα για τη διάδοση σλαβικών γλωσσών. Για παράδειγμα, αξιοσημείωτες είναι οι περιπτώσεις Ελλήνων ιερέων που μάθαιναν βουλγαρικά λόγω της αποστολής τους σε επισκοπή όπου η πλειονότητα του πληθυσμού είχε μητρική τη βουλγαρική γλώσσα. Ο ραγουζαίος μαθηματικός και αστρονόμος Ruđer Josip Bošković (1711-1787), περιγράφοντας στο οδοιπορικό του τα ταξίδια του στην οθωμανική επικράτεια στα 1761-1762, κάνει λόγο για τη συνάντησή του με ντόπιους ιερείς ενός χωριού κοντά στη Βάρνα: *«Ο παπάς, ή ο γραικός ιερέας, μας επισκέφθηκε και μέσω της σλαβικής γλώσσας κατάλαβα ότι εδώ υπάρχουν δύο ιερείς …».*[200] Προφανώς πρέπει να εννοήσουμε ότι οι μεν ιερείς μιλούσαν τη βουλγαρική, με την οποία συνεννοούνταν με το βουλγαρικό ποίμνιό τους, ενώ *ο* Bošković μιλούσε τη σερβο-κροατική που ήταν η μητρική του γλώσσα και την ιταλική.

Στην πρακτική των Ελλήνων ιερέων να μαθαίνουν και τη βουλγαρική γλώσσα αναφέρεται και ο Γάλλος διπλωμάτης Esprit-Marie Cousinery που για αρκετά χρόνια στο τέλος του 18ου αιώνα βρίσκεται στα Βαλκάνια. Γράφει ειδικότερα: *«Όλοι οι αρχιεπίσκοποι στα Βοδενά, αν και Έλληνες ως προς την καταγωγή, είναι υποχρεωμένοι να μαθαίνουν τη βουλγαρική γλώσσα· η επαρχία τους αποτελείται από πάνω από εκατό χωριά, οι κάτοικοι των οποίων μιλάνε μόνο αυτή τη γλώσσα και την τουρκική. Έτσι, αν ο αρχιεπίσκοπος ξέρει να μιλάει μόνο την τουρκική και την ελληνική, θα λάβει στη*

---

[197] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век*, 147 και Иречек, Стари пътешествия, *ПСпБКД* 4(1883), 89-90: *„От планината Чемерник до дългия каменен мост или до града Одрин цялата страна е България (Wulgeris, Wulgaria). …Жителите изповядват също вярата на св. Павел, както и сърбите. …И те говорят един славянски език (Windischesprach), който за нас беше малко по-неразбираем от сръбския).“.*

[198] Petkov, *Infidels, Turks, andWomen*, 135-136.

[199] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век*, 148: *„…в Романия има повече гърци, които не можеха да говорят с нас на славянски език.“.*

[200] Бошкович, *Дневник*, 55: *„Попът, или гръцкият свещеник, ни посети и с помощта на славянския език разбрах, че тук има двама свещеници … “*. Βλ. και πιο πάνω σελ. 78, σημ. 165.

διάρκεια της περιοδείας του λιγότερες δωρεές και τα εισοδήματά του θα είναι μικρότερα.».[201] Επομένως, για λόγους επαγγελματικούς και κυρίως οικονομικούς, οι Έλληνες ιερείς μάθαιναν και τη γλώσσα του ποιμνίου τους. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρεται επίσης στο ζήτημα της γλωσσομάθειας των Ελλήνων σε σχέση με την τουρκική.

Οι ευρωπαίοι περιηγητές που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία στην υπό εξέταση περίοδο παρατηρούν ότι το φαινόμενο της πολυγλωσσίας δεν σχετίζεται με συγκεκριμένη εθνότητα ή θρήσκευμα αλλά αφορά όλο τον πληθυσμό. Ειδικότερα, ανάμεσα στον τουρκικό πληθυσμό επίσης σημειώνουν περιπτώσεις γλωσσομάθειας είτε διγλωσσίας εκ γενετής ή μετά από εκμάθηση ξένης γλώσσας, πολυγλωσσίας ή απλά γνώσης μιας ξένης γλώσσας. Τα γεωγραφικά όρια του υπό εξέταση θέματος επιβάλλουν την επιλογή πληροφοριών από οδοιπορικά που αφορούν την έκταση της Βαλκανικής χερσονήσου –της Κωνσταντινούπολης συμπεριλαμβανομένης βεβαίως, λόγω όχι μόνο του παρελθόντος της και του διοικητικού της ρόλου, αλλά επειδή οι ταξιδιώτες διαμένουν σ' αυτή για αρκετό διάστημα και καταγράφουν τις παρατηρήσεις τους, γεγονός που της προσδίδει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, ως σημαντικού κέντρου συμβίωσης και επικοινωνίας πολλών ετερόγλωσσων ομάδων. Ο Γερμανός καθηγητής θεολογίας στο πανεπιστήμιο της πόλης Τύμπιγγεν St. Gerlach (1546-1612), μεταξύ άλλων γράφει στο ημερολόγιό του στις 23 Μαρτίου 1578 για τη θεία λειτουργία:[202] *«…στην εκκλησία των Φραγκισκανών στο Γαλατά άκουσα ένα Βενεδικτίνο να κηρύσσει στα ιταλικά …Σ' αυτή τη λειτουργία πηγαίνουν όλοι οι Ιταλοί και Γραικοί (επειδή στο Γαλατά σχεδόν όλοι μιλάνε ή καταλαβαίνουν την ιταλική), αλλά επίσης και οι Τούρκοι.»*.[203] Αυτό το απόσπασμα μας πληροφορεί για μια δημογραφική πτυχή της συνοικίας του Γαλατά της Πόλης, στο β΄ μισό του 16ου αιώνα, από την οποία προκύπτει η γνώση της ιταλικής από τους Έλληνες και τους «Τούρκους» λόγω της συνεχούς όσμωσης με Δυτικούς –η οποία

---

[201] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 375: *„Всички архиепископи във Водина, макар и гърци по народност, са задължени да научат български език; техният диоцез се състои от повече от сто села, чиито жители говорят само този език и турски. Тъй че, ако архиепископът знае да говори само турски и гръцки, ще получи при обиколките си по-малко публични подаръци и доходите му ще бъдат по-малки."*.

[202] Ο Stefan Gerlach το 1573, ως πάστορας, έλαβε μέρος στη διπλωματική αποστολή του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Υψηλή Πύλη. Στη διάρκεια του ταξιδιού και της διαμονής του στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατέγραφε στο ημερολόγιό του τις περιοχές που διέσχιζε, την αρχιτεκτονική και τον πληθυσμό και ιδιαίτερα τους Έλληνες.

[203] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 243: *„…във францисканската черква на Галата чух един бенедиктински монах да проповядва на италиански… На тази проповед отиват всички италианци и гърци (защото в Галата почти всички говорят или разбират италиански), а също и турци."*.

παρατηρείται ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα. Πάντως, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι τα εθνωνύμια, σ' αυτή την πρώιμη φάση της νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας, είναι ιστορικά πιο ορθό να γίνονται αντιληπτά με βάση το θρησκευτικό τους περιεχόμενο και λιγότερο ή καθόλου με το κοσμικό ή την εθνική συνείδηση: Μ' άλλα λόγια, αναφέρονται Ιταλοί αντί δυτικο-ευρωπαίοι/καθολικοί, γραικοί αντί ορθόδοξοι και Τούρκοι αντί τουρκόφωνοι χριστιανοί –όπως εδώ πιθανότατα εννοούνται οι Καραμανλήδες. Η γνώση ξένων γλωσσών πάντως ήταν διαδεδομένη και ανάμεσα στους τούρκους μουσουλμάνους. Ο Άγγλος γιατρός Edward Brown, που ταξιδεύει στα Βαλκάνια μεταξύ 1665-1669, αναφέρει περιπτώσεις πολύγλωσσων μουσουλμάνων: *«Με μεγάλη χαρά συζητούσα με τους τσαούσηδες και ιδιαιτέρως όταν ήταν μεγαλύτεροι, επειδή ξέρουν διαφορετικές γλώσσες και έχουν δει αρκετά τον κόσμο …Ο τσαούσης Οσμάν, που ταξίδευε μαζί μας, ήταν περίπου πενήντα χρονών και μιλούσε τουρκικά, σλαβικά και ιταλικά.»*.[204] Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, όταν το 1849 κτίστηκε η Ελληνο-αλληλοδιδακτική σχολή της Χάλκης, πολλές τουρκικές οικογένειες έστειλαν τα παιδιά τους να σπουδάσουν. Έτσι, πολλοί Τούρκοι εκτός από τουρκικά μάθαιναν να μιλούν άπταιστα και ελληνικά –είναι γνωστή η ευρύτατη χρήση από πολλούς «τουρκογιαννιώτες» της ελληνικής γλώσσας, ακόμα και πριν από την ίδρυση της Ζωσιμαίας Σχολής στα Γιάννενα το 1828. Ως πολύ καλό γνώστη μεταξύ άλλων γλωσσών και της ελληνικής μνημονεύει ο κερκυραίος Μάρκο Αντώνιο Κατσαΐτη, πατρίκιος της Κέρκυρας, της Κεφαλλονιάς και του Τζάντε, που ταξίδεψε στη Μολδοβλαχία το 1742, τον Αλή Ντιβάν εφέντη Γιαννιώτη Οθωμανό αξιωματούχο εντεταλμένο του σουλτάνου για να επιτηρεί τους ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας: «*Ανακάλυψα σ' αυτόν*, γράφει, *πολλά άλλα χριστιανικά αισθήματα και όλα αυτά δεν είναι εκπληκτικά, αν υπολογίσουμε ότι αυτός ένας Γιαννιώτης, γεννημένος και αναθρεμμένος μεταξύ Ελλήνων και πως ακόμη τώρα δεν συναναστρέφεται με άλλους, παρά με Χριστιανούς. Γνώριζε βαθειά την τουρκική γλώσσα, την αραβική, την περσική και μιλούσε ολοκάθαρα την ελληνική καθώς επίσης διάβαζε και έγραφε στο ιδίωμα αυτό. Με παρακάλεσε, αν θα έμενα στο Ιάσιο, να τον μάθω την ιταλική, διδάσκοντάς μου εκείνος εις αντάλλαγμα την τουρκική γλώσσα*.». Ο Αλή εφέντη μάλιστα

[204] *Английски пътеписи за Балканите*, 188: *„С голямо удоволствие разговарях с чаушите, особено когато бяха по-възрастни, защото знаят различни езици и са видели доста свят …Осман чауш, който пътуваше с нас, бе на около петдесет години, говореше турски, славянски и италиански.“*.

παραξένεψε ακόμη περισσότερο τον πατρίκιο Κατσαΐτη, όταν ρώτησε γιατί δεν μιλάει τη μητρική του γλώσσα την ελληνική, αλλά τα ιταλικά. [205]

Μια άλλη ιδιαίτερη ομάδα Βαλκάνιων είναι οι Εβραίοι, που διακρίνονται από τους υπόλοιπους λόγω της θρησκευτικής και γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας. Ο ιουδαϊσμός –όπως κάθε θρησκεία γενικότερα στην περίοδο που μελετάμε– επηρεάζει συνολικά τη ζωή των πιστών και γι' αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ταυτόχρονα παρά και ως τρόπος ζωής, κάτι το οποίο δυσχεραίνει το διαχωρισμό ανάμεσα στην εβραϊκή θρησκεία, τον πολιτισμό και την εθνική συνείδηση. Κατά βάση Εβραίος[206] θεωρείται αυτός που πρωτίστως έχει Εβραία μητέρα, ενώ η θρησκεία και η καταγωγή τού πατέρα δεν παίζουν ανάλογο ρόλο. Μπορεί όμως και κάποιος από μη Εβραία μητέρα να ασπαστεί τον Ιουδαϊσμό, αν ακολουθήσει διαδικασία κατήχησης. Μεταξύ των Εβραίων διακρίνονται διαφορετικές εθνότητες και γλωσσικές ομάδες, ποικιλομορφία που οφείλεται στη διαφορετική καταγωγή και ιστορική εξέλιξη κάθε μιας.

Για τους Εβραίους των Βαλκανίων, όπως και για τις υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες, είναι αξιοσημείωτο ότι η εβραϊκή γλώσσα ήδη από τον 1ο μ.Χ. αιώνα είχε χάσει το ρόλο της ως γλώσσας επικοινωνίας μεταξύ των Εβραίων. Μέχρι την ίδρυση του ισραηλιτικού κράτους (1948) η ιβρίτ ήταν μόνο ένα λειτουργικό ιδίωμα, το οποίο ακόμα και οι ραβίνοι το χρησιμοποιούσαν σπάνια στην αλληλογραφία τους. Στην πραγματικότητα οι Εβραίοι μιλούσαν τις γλώσσες των χωρών στις οποίες ζούσαν – αραμαϊκή (στην Ιουδαία), ελληνική (στο ελληνικό χώρο και στην Αίγυπτο), φραγκικές διάλεκτοι (στη Γαλλία), καστιλλιανή (στην Ισπανία), μια παλιά γερμανική διάλεκτο (στη Γερμανία μετά το 12ο αι.). Απέκτησαν τις δικές τους γλώσσες –την εβραιο-ισπανική και την εβραιο-γερμανική–, όταν αναγκαστήκαν να εγκαταλείψουν την Ιβηρική χερσόνησο και τη Γερμανία. Αλλά και τότε ακόμα και αυτές τις γλώσσες μιλούσαν μόνο στην οικογένεια ή με άλλα μέλη της κοινότητας, ενώ στην κοινωνική τους ζωή χρησιμοποιούσαν τις γλώσσες των χωρών όπου ζούσαν, τις οποίες συχνά γνώριζαν άπταιστα, δηλαδή ήταν στην ουσία πολύγλωσσοι.[207]

Το ενδιαφέρον για τους Εβραίους στην έρευνά μας περιορίζεται στην περίοδο του 16ου-αρχές 19ου αιώνα στην περιοχή των Βαλκανίων και πιο συγκεκριμένα έχει να

---

[205] Μήλλας Α., *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*, Αθήνα 1984, 120. *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη ΙΙΙ Ταξίδι στη Μολδοβλαχία το έτος 1742*, Φλάμου Φ. Κ., Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, πίνακες, Αθήναι 1979, 133 και 106.

[206] Ο όρος Ιουδαίος στα ελληνικά χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια ως προσδιορισμός του Εβραίου, όροι που είναι ταυτόσημοι και στα αγγλικά «Hebrew» και «Jew», γερμανικά «Jude», γαλλικά «Juif» και ιταλικά «Ebreo».

[207] Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 95-96.

κάνει με τη γλώσσα/ γλώσσες που μιλούσαν. Με τη χερσόνησο του Αίμου αυτή την περίοδο συσχετίζονται κυρίως οι εβραϊκές υπο-ομάδες Ρωμανιώτες και Σεφαρδίτες. Οι Ρωμανιώτες ήταν οι *ντόπιοι* Εβραίοι που ζούσαν, συμφώνα με τις πηγές, στον ελληνικό χώρο από τον 3ο αιώνα π.Χ. και είχαν ενταχθεί στον ελληνικό και αργότερα στο ρωμαϊκό πληθυσμό τόσο ώστε, παρόλο που ακολουθούσαν τον ιουδαϊσμό, ήταν ελληνόφωνοι και έγραφαν στα ελληνικά με το εβραϊκό αλφάβητο. Η γλώσσα, το ιδίωμα ή η διάλεκτος, ονομασίες που συναντιούνται στη βιβλιογραφία, των Ρωμανιωτών ουσιαστικά ήταν ελληνική με εβραϊκές λέξεις και παρεμβολές. Κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι γίνεται λόγος για μια νέα γλώσσα που ονομάζουν με τους όρους «γιεχουδίτ-γιαβανίτ», δηλαδή «εβραιο-ελληνική γλώσσα», ή «γιεβανική» από τη λέξη *Yavan* που στην ιβρίτ σημαίνει *Ελλάδα*. Πιο πολλοί, όμως, είναι οι οπαδοί της θεωρίας ότι πρόκειται για ένα ελληνικό κοινωνικό ιδίωμα μιας ομάδας, αφού και οι Εβραίοι που έρχονται από την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη λένε τους ντόπιους *«συμπατριώτες»* τους *Γιαβανίμ* ή *Γριέγος*, λόγω της γλώσσας που μιλούσαν, αλλά και οι ίδιοι οι Ρωμανιώτες χαρακτηρίζουν τη γλώσσα τους ελληνική. [208]

Σεφαρδίτες,[209] από την άλλη μεριά, είναι οι Εβραίοι που κατάγονται από την Ιβηρική Χερσόνησο, όπου είχαν εγκατασταθεί από τη ρωμαϊκή εποχή. [210] Αυτοί εκδιώχτηκαν από την Ισπανία (1492) και την Πορτογαλία (1497).[211] Ανάμεσα στις άλλες ευρωπαϊκές περιοχές, εγκαταστάθηκαν με την άδεια του σουλτάνου και σε μεγάλες βαλκανικές πόλεις του οθωμανικού κράτους. Σχετικά με την εγκατάσταση των Εβραίων αποδίδονται τα εξής λόγια στο Βαγιαζίτ Β΄(1481-1512): *«Λένε ότι ο βασιλιάς της Ισπανίας Φερδινάνδος είναι έξυπνος άνθρωπος. Όμως, διώχνοντας από τη χώρα του τους Εβραίους φτώχυνε τα εδάφη του και πλούτισε τα δικά μου.»*.[212]

Η εγκατάσταση πολλών εβραϊκών ομάδων στα Βαλκάνια είχε ως αποτέλεσμα εκτός από το σχηματισμό μεγάλων κοινοτήτων στην περίοδο που εξετάζουμε, όπως π.χ.

---

[208] Βλ. Krivoruchko J., Τα Ελληνικά Χειρόγραφα σε Εβραϊκή Γραφή: Η προέλευση και τα κύρια χαρακτηριστικά της γλώσσας τους, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Α΄, Αθήνα 1999, 647-660, όπου σχετική βιβλιογραφία.

[209] Σεφαρδήτες είναι οι «Ισπανοί» ή «Ιβήριοι», από το εβρ. *Sepharad*-"Ισπανία" που υποδηλώνει την Ιβηρική χερσόνησο και τη Βόρεια Αφρική ως τόπο προέλευσής τους.

[210] Neuman A. A., *The Jews in Spain. Their social, political and cultural life during the Middle Ages*, 2 vol., New York 1980.

[211] Οι περισσότεροι Εβραίοι που εκδιώχθηκαν με το διάταγμα του βασιλέα της Ισπανίας το 1492 πήγαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως και, λόγω της εμπορικής τους απασχόλησης, σε κάποια μεγάλα λιμάνια, Γένοβα, Μονπελιέ, Νεάπολη, Βενετία. Παρόμοια ήταν και η περίπτωση των Εβραίων της Πορτογαλίας, οι οποίοι όμως προτίμησαν την Αμβέρσα, Άμστερνταμ, Λονδίνο, Αμβούργο. Για τους Εβραίους της Ιβηρικής χερσονήσου στη ρωμαϊκή και τη μεσαιωνική εποχή και για τις γλώσσες που μιλούσαν, Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 29-36.

[212] Hagège, *στο ίδιο*, 32.

στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Ρόδο, Κρήτη κ.α.,[213] και γενικότερα στο μεγαλύτερο γλωσσικό και πολιτιστικό εμπλουτισμό της *Βαλκανικής Βαβέλ*. Επίσης πιο μικρές εβραϊκές ομάδες έρχονται επίσης από την Ουγγαρία και τη Γερμανία οι οποίες διατηρούσαν τη γλώσσα που μιλούσαν στην παλαιά τους πατρίδα. Αυτοί οι Εβραίοι μιλούσαν τη «σαραφατική»[214] –παλαιά γαλλική διάλεκτο γνωστή και ως «λαάζ» (=ξένη γλώσσα στα εβραϊκά)[215] με την οποία διακρίνονταν γεωγραφικά σε υπο-ομάδες. Κάποιες εβραϊκές ομάδες από τις περιοχές που μιλούσαν τη δυτική λαάζ (Καμπάνια, Βουργουνδία και Λωρραίνη) εγκαταστάθηκαν το 12ο αιώνα προς τα ανατολικά και τα νότια (Βαυαρία, Αυστρία). Εκεί, έχοντας στενότερη επαφή με τις τοπικές γλώσσες, υιοθέτησαν ένα γερμανικό ιδίωμα που ονομάζεται «γίντις». Στην ουσία, ήταν μια εβραιο-γερμανική γλώσσα, βασισμένη σε μια μεσαιωνική φραγκική διάλεκτο στην οποία είχαν προστεθεί με την πάροδο του χρόνου διάφορα γλωσσικά δάνεια από τις γλώσσες και τα ιδιώματα των περιοχών από όπου είχαν περάσει οι Εβραίοι και επίσης είχε και αρκετές εβραϊκές λέξεις. Πρόκειται δηλαδή για μια μικτή γερμανική γλώσσα η οποία ωστόσο διέφερε κατά περιοχές όπου κατοικούσαν εβραϊκές κοινότητες. Αυτή τη γλώσσα μιλούσαν οι εβραϊκοί πληθυσμοί της Γερμανίας, Πολωνίας, Ουγγαρίας, που εγκαταστάθηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία.[216]

Ενώ οι Εβραίοι Σεφαρδίτες έκαναν γνωστή μια γλώσσα που δεν μιλιόταν στην Ανατολική Μεσόγειο –την εβραιο-ισπανική– καστιλλιανή του 15ου αιώνα με εξωραϊσμένο λεξιλόγιο, συχνά αυτή συγχέεται με την Ισπανο-εβραϊκή ή Λαδίνο, Σεφαραδίτικη, Γιουντέσμο (Dzhudezmo/ Judezmo) και στα εβραϊκά Spanyolit –γλώσσα βασισμένη στις μεσαιωνικές ισπανικές διαλέκτους, δηλαδή με ισπανικό λεξιλόγιο και εβραϊκή σύνταξη, που δημιουργήθηκε από τους ραβίνους για λειτουργική χρήση. Το 1860 στο Παρίσι ιδρύθηκε η Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση για την υπεράσπιση των Εβραίων παγκοσμίως, η οποία αποφάσισε η γαλλική γλώσσα να γίνει η γλώσσα της εκπαίδευσης και να υποκαταστήσει την εβραιο-ισπανική. Η γαλλική γλωσσική επιρροή προκάλεσε την εμφάνιση μιας νέας ονομασίας της ανάμικτης αυτής γλώσσας –τη λεγόμενη «εβραιο-φρανιόλ». Μετά τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι Εβραίοι στα Βαλκάνια δέχονταν πολύ περισσότερες πιέσεις στα νέα εθνικά κράτη –

[213] Η εβραϊκή κοινότητα της Κρήτης σχετίζεται με την ανάπτυξη της ραββινικής φιλοσοφίας.
[214] Η ονομασία προέρχεται από το εβραϊκό όνομα της Γαλλίας –Σαρφάτ, όπου οι Εβραίοι είχαν εγκατασταθεί από το 2ο αιώνα π.Χ.
[215] Για τους Εβραίους στο Μεσαίωνα «λαάζ» άρχισε να σημαίνει τις επεξηγηματικές λέξεις της Βίβλου σε ρωμανικές γλώσσες.
[216] Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 85-88. Το 18ο αιώνα η γλώσσα αυτή παρακμάζει στις εβραϊκές κοινότητες της Γερμανίας, Πολωνίας και Ρωσίας· το 19-20ο αιώνα οι Εβραίοι την αντικαταστούν με τη ντόπια γλώσσα.

τόσο για την αλλαγή της θρησκείας τους όσο και για τη γλώσσα τους, ενώ περιορίστηκε αρκετά η χρήση της ιδιαίτερα στην Τουρκία, χωρίς βέβαια να εξαφανιστεί εντελώς. Έτσι, ενώ οι Εβραίοι στη Δύση είχαν σταματήσει να μιλάνε την εβραιο-ισπανική, στα Βαλκάνια το ένα τρίτο του εβραϊκού πληθυσμού, δηλαδή περίπου 80.000, την είχαν για μητρική ακόμα και μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[217] Για τις γλώσσες που μιλούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ενδεικτικό είναι το άρθρο της Μ. Μπονάτσου, βασισμένο σε συνεντεύξεις Εβραίων που υπέστησαν τη δίωξη (Ιούλιος 1942, Φεβρουάριος-Αύγουστος 1943).[218] Η γλώσσα στην οποία πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη ήταν ελληνικά, τα οποία οι συνεντευξιαζόμενοι κατείχαν σε διαφορετικό βαθμό, χρησιμοποιώντας ταυτοχρόνως πολλές ισπανικές, γαλλικές, αγγλικές, γερμανικές και εβραϊκές λέξεις. Τα ελληνικά ήταν η δεύτερη γλώσσα που μάθαιναν λόγω της εκπαίδευσης και του ελληνόφωνου περιβάλλοντος, ενώ η μητρική τους γλώσσα ήταν εκείνη που μιλούσαν στο σπίτι, η οποία ταυτιζόταν με τη γλώσσα της χώρας από την οποία είχαν έρθει οι πρόγονοί τους στα Βαλκάνια. Εκτός από την προέλευση, τις περισσότερες φορές η κοινωνική τάξη καθόριζε τη γλώσσα που μιλιόταν στα εβραϊκά σπίτια –γαλλικά μιλούσαν μεταξύ τους οι αστικές οικογένειες, ενώ ισπανο-εβραϊκά κυρίως οι οικονομικά ασθενέστερες.[219]

Η πολυγλωσσία του εβραϊκού πληθυσμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σχολιάζεται συχνά από τους Δυτικούς περιηγητές στα οδοιπορικά τους. Σχετική μνεία περιέχεται στο οδοιπορικό του Γάλλου βοτανολόγου Pierre Belon (1517-1564), ο οποίος για τρία χρόνια ταξιδεύει στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή, εξερευνώντας την πανίδα και χλωρίδα. Το έργο του, καθώς επεκτείνεται και σε περιγραφές ηθών και εθίμων, αποτελεί πολύτιμη πηγή και της βαλκανικής εθνογραφίας. Το 1546 ο Belon επισκέπτεται κάποιες βαλκανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας όπου παρατηρεί ανάμεσα σε άλλα και την πολυγλωσσία των κατοίκων. Πιο ενημερωμένος για τις δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες παρά για τις σλαβικές (συγχέει τη σερβική με τη σλαβική), γράφει: *«Όλοι οι κάτοικοι Τρικάλων και των Σερρών μιλάνε την καθομιλούμενη ελληνική γλώσσα, ενώ οι Εβραίοι, που μένουν επίσης εκεί, μιλάνε την ισπανική και τη*

[217] Hagège, *στο ίδιο*, 33-35.
[218] Μπονάτσου Μ., Έλληνες, Εβραίοι ή Ελληνοεβραίοι; Παρατηρήσεις για τη σχέση των Θεσσαλονικέων Εβραίων με την Ελλάδα όπως παρουσιάζεται μέσα από προφορικές μαρτυρίες, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 563-574.
[219] Στο ίδιο, 567.

γερμανική γλώσσα. Οι χωρικοί μιλάνε την ελληνική και τη σερβική γλώσσα…».[220] Επίσης, το ίδιο έτος σε άλλο σημείο του έργου του γράφει: *«Οι Εβραίοι που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία και την Πορτογαλία …έχουν μεταφράσει περίπου όλα τα είδη βιβλίων στη δική τους εβραϊκή γλώσσα και τώρα τα τυπώνουν στην Κωνσταντινούπολη χωρίς κανένα περιορισμό. …Οι Εβραίοι στην Τουρκία συνήθως ξέρουν να μιλάνε τέσσερις ή πέντε γλώσσες και πολλοί από αυτούς ξέρουν δέκα η δώδεκα. Εκείνοι που έχουν αποχωρήσει από την Ισπανία, Γερμανία, Ουγγαρία και Βοσνία, έχουν διδάξει τη γλώσσα τους στα παιδιά και τα παιδιά έχουν μάθει και τη γλώσσα του λαού με τον οποίο ζουν και επικοινωνούν, όπως την ελληνική, σλαβονική, τουρκική, αραβική, αρμενική και ιταλική. Λίγοι Εβραίοι ξέρουν τη γαλλική γλώσσα, επειδή αυτοί δεν έχουν εμπορικές σχέσεις με τους Γάλλους.»*.[221] Παρόμοια και ο Γερμανός H. Dernschwam γράφει στο ημερολόγιό του σχετικά με τους Εβραίους και την πολυγλωσσία ως χαρακτηριστικό τους: *«Στη Τουρκία σε όλες τις πόλεις υπάρχουν πολλοί Εβραίοι από όλες τις εθνότητες και γλώσσες. Τα μέλη κάθε εθνότητας που έχουν την ίδια γλώσσα αλληλοβοηθιούνται. Όταν από κάποια χώρα διώξουν τους Εβραίους, αυτοί έρχονται στην Τουρκία … και μιλάνε τη γερμανική, την ιταλική, ισπανική, πορτογαλική, γαλλική, τσέχικη, πολωνική, ελληνική, τουρκική, συριακή, χαλδαϊκή και πολλές άλλες γλώσσες. Σύμφωνα με τα έθιμα και τη γλώσσα τους είναι τα ρούχα τους, τα οποία συνήθως είναι μακριά, όπως αυτά των Βλάχων, των Τούρκων όπως και των Ελλήνων…».*[222] Ο Reinhold Lubenau (1556-1631) φαρμακοποιός (apothicaire) του αυτοκρατορικού πρέσβη B. Petzen, παρατηρεί στην Αθήνα, όπου βρέθηκε το 1589, ότι ο πληθυσμός της αποτελείται από Έλληνες, Εβραίους και Ιταλούς και ότι πολλοί από

---

[220] *Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век*, 98: *„Всички жители на Трикала и Серес говорят простонароден гръцки, а евреите, които живеят там, говорят испански и немски. Селяните говорят гръцки и сръбски…“.*

[221] *Στο ίδιο*, 104: *„Евреите, които бяха изгонени от Испания и Португалия…са превели почти всички видове книги на своя еврейски език и сега ги отпечатват в Цариград без никакви ограничения. …Евреите, които са из Турция, знаят обикновено да говорят четири или пет езика, а много от тях знаят десет или дванадесет. Онези, които са се разделили с Испания, Германия, Унгария и Босна, са научили децата си на техния език, а децата са научили езика на народа, където живеят и трябва да разговарят, като гръцки, склавонски* [славянски]*, турски, арабски, арменски и италиански. Малко евреи знаят френски, защото те не търгуват с французите.“*.

[222] Дерншвам, *Дневникът*, 135: *„В Турция има безброй много евреи във всички градове, от всички народности и езици. Всяка народност според езика си се поддържа взаимно. Щом от някоя страна прогонят евреите, те всички идват в Турция … и говорят немски, италиански, испански, португалски, френски, чешки, полски, гръцки, турски, сирийски, халдейски и още много езици. Според навика и езика си, носят и дрехите си, а те са обикновено дълги, както дрехите на властите и турците и също така и на гърците…“.* Yaron Ben-Naeh, Giacomo Saban, Three German Travellers on Istanbul Jews, *Journal of Modern Jewish Studies* 12, 1 (2013).

τους Αθηναίους μιλάνε ιταλικά.[223] Αυτή η αναφορά σχετίζεται και με τον εβραϊκό πληθυσμό της ίδιας πόλης, χωρίς όμως να περιέχει επιπλέον πληροφορίες για το λόγο και τον τρόπο εκμάθησης της γλώσσας. Ο Ρώσος περιηγητής Vasily Grigorovich Barsky (1701-47) γράφει ειδικότερα ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μιλάνε ισπανικά και ότι *«Οι γλώσσες που μιλούν πολύ στη Θεσσαλονίκη είναι η ιταλική, γαλλική, ισπανική, τα βλάχικα, ρουσικά, λατινικά, αρναούτικα, βουλγαρικά κ.ά.»*.[224]

Η πολυγλωσσία των Εβραίων στα Βαλκάνια είναι μάλλον αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι περισσότεροι από αυτούς, καθώς είναι απόγονοι των Εβραίων που εκδιώχθηκαν από τα ευρωπαϊκά κράτη στον ύστερο Μεσαίωνα, κυρίως στο τέλος του 15ου αιώνα, έχουν διατηρήσει τη γλώσσα τους, μιλώντας ταυτόχρονα και εκείνη ή εκείνες της περιοχής όπου εγκαθίστανται. Επίσης στη συνέχεια, ανάλογα με τον τόπο εγκατάστασής τους, στη γλώσσα τους εμφανίστηκαν διάφορα γλωσσικά δάνεια – κυρίως τουρκικές λέξεις και λιγότερες βλαχικές, βουλγαρικές, σερβικές και ελληνικές.

Επίσης, στα παραπάνω αποσπάσματα, η γλωσσομάθειά τους αποδίδεται στις πολύ σημαντικές εμπορικές τους δραστηριότητες. Τη σχέση αυτή μαρτυρούν κι άλλοι Ευρωπαίοι περιηγητές, όπως, π.χ., ο Ολλανδός ζωγράφος Nicolas de Nicolay και ο Γάλλος Jean Palerne. Ο πρώτος γράφει το 1551 σχετικά με τους Εβραίους ότι λόγω της γνώσης πολλών γλωσσών «*συχνά γίνονται δραγουμάνοι και διερμηνείς»*.[225] Ο Γάλλος ταξιδιώτης Jean Palerne το 1582 (βλ. και πιο κάτω σελ. 211 κ.ε.), ταξιδεύοντας προς την Αίγυπτο, Συρία και Παλαιστίνη, μένει μερικούς μήνες στα Βαλκάνια. Στο οδοιπορικό του γράφει και αυτός για τη γλωσσομάθεια των Εβραίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας: *«Οι Εβραίοι είναι άνθρωποι των μεγάλων συναλλαγών και του εμπορίου. Αυτοί σε τέτοιο βαθμό ταξιδεύουν ώστε γυρίζουν τον κόσμο και γνωρίζουν πολλές γλώσσες –αυτό τους είναι πολύ χρήσιμο για το εμπόριο …έχουν μεταφράσει πολλά από τα βιβλία μας στη γλώσσα τους, επειδή ο σουλτάνος φοβάται να τυπώνονται βιβλία στα τουρκικά και αραβικά, για να μην μεταφραστούν γαλλικά βιβλία, τα οποία να τους μορφώσουν.»*.[226] Πράγματι, η γλωσσομάθεια των Εβραίων που ζουν στα μεγάλα κέντρα της Αυτοκρατορίας τούς επιτρέπει να παρακολουθούν την ευρωπαϊκή

[223] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 423.
[224] Σιμόπουλος, τ. Β΄, 109-110 και Βασίλι Γκρηγκόροβιτς Μπάρσκι, *Τα ταξίδια του στο Άγιο Όρος 1725-1726 1744-1745*, κεφ. Περιγραφή της Θεσσαλονίκης 665-6· 125, σημ. 4. Για εβραίους στη Μολδοβλαχία, *Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη III Ταξίδι στη Μολδοβλαχία*, 98, 114, 148.
[225] *Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век*, 117.
[226] *Στο ίδιο*, 165: *„Евреите са хора на големите сделки и търговия. Те до такава степен бродят, че обикалят света и са подготвени по много езици: това име много полезно в търговията…. Превели са твърде много наши книги на техния език, тъй като султанът се страхува да се печатат на турски или арабски, за да не се преведат френски книги, които да ги преобразят.“.*

γραμματεία και να επηρεάζονται από τις ιδέες που διαδίδονται στη Δύση. Μέσω, μάλιστα, των μεταφράσεων και του τυπωμένου βιβλίου τις μεταφέρουν και στις υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες των Βαλκανίων. Σύμφωνα, λοιπόν με τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι Εβραίοι λειτουργούσαν στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους, ως οικονομικός, πολιτικός και πολιτισμικός, πολυγλωσσικός και κοσμοπολίτικος, σύνδεσμος με την Ευρώπη.

Στα οδοιπορικά ευρωπαίων ταξιδιωτών αναφέρονται επίσης, αν και όχι πολύ συχνά, περιπτώσεις γλωσσομαθών Βλάχων, Αρμένιων και Αλβανών, ομάδες που είναι διάσπαρτες στα Βαλκάνια. Ειδικότερα για τους Αρμένιους εμπόρους είναι αξιοσημείωτο ότι, σχεδόν αυτονόητα, περιλαμβάνονται στην ομάδα των ελληνόφωνων λόγω της κυριαρχίας της ελληνικής γλώσσας στη σφαίρα του βαλκανικού και γενικότερα του οθωμανικού εμπορίου. Εκτός από τη γλωσσομάθειά τους, που εξηγείται με επαγγελματικούς όρους, δεν πρέπει να αγνοηθεί κι αυτή που προκύπτει από γαμήλιες προσωπικές επιλογές, όπως π.χ. οι μικτοί γάμοι. Αν και για τους Αρμενίους στα οδοιπορικά τής υπό εξέταση περιόδου οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε αφορούν τις μη βαλκανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας και επειδή η πλειονότητα των Αρμενίων ζούσε στις ασιατικές περιοχές, εντοπίσαμε την περίπτωση παιδιών που προέρχονται από αρμενο-βουλγαρικούς γάμους οι οποίοι, σύμφωνα με τον άγγλο περιηγητή Peter Mundy, ήσαν συχνοί το 1620,[227] περίπτωση που εν μέρει εξηγεί την αρμενο-βουλγαρική διγλωσσία. Σ' αυτή τη συνάφεια είναι αξιοσημείωτο ότι στην περιοχή της Φιλιππούπολης, ήδη από το μεσαίωνα, απαντούν τοπωνύμια που δηλώνουν πυκνή αρμενική παρουσία (π.χ. Αρμένσκο, Αρμενοχώρι κ.ά.), όπως εξάλλου και στον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο. Σημειωτέον ότι κάποιοι από αυτούς ήταν μονοφυσίτες, διάκριση που αντιμετωπιζόταν αρνητικά από την εκκλησία.

Ανάμεσα στις ομάδες των Βαλκανίων περιλαμβάνονται και οι Αλβανοί, για τους οποίους ισχύει επίσης η εθνο-γλωσσική ανάμιξη με τις διάφορες ομάδες της οθωμανικής επικράτειας. Λόγω της διαφορετικότητας της γλώσσας τους πολλοί λίγοι από τους ταξιδιώτες έρχονται σε άμεση επαφή με τον αλβανικό πληθυσμό. Η ομάδα αυτή παραμένει σχεδόν άγνωστη για τους Ευρωπαίους και λόγω της γεωγραφικής της θέσης, καθώς ο τόπος κατοικίας τους ήταν συνήθως ορεινές και απομακρυσμένες από τους κύριους οδικούς άξονες περιοχές, συνεπώς μακριά από τις διαδρομές των Ευρωπαίων ταξιδιωτών. Ο Γάλλος βοτανολόγος Pierre Belon (1517-1564), ο οποίος στα μέσα του 16ου αι. επί τρία χρόνια εξερευνά τη χλωρίδα και πανίδα των Βαλκανίων, όταν

[227] *Английски пътеписи за Балканите*, 77.

επισκέπτεται τον αλβανικό χώρο, γράφει: *«Οι Αλβανοί* [ίσως Αρβανίτες]*, αποκαλούμενοι στο παρελθόν ηπειρώτες, είναι χριστιανοί και μιλάνε μια ιδιαίτερη γλώσσα, διαφορετική από την ελληνική. Είναι αλήθεια ότι πρεσβεύουν τη γραικική θρησκεία και ως γείτονες της Ελλάδας ξέρουν και την ελληνική γλώσσα.»*. [228] Η αναφορά στην αλβανο-ελληνική διγλωσσία των χριστιανών Αλβανών δίνει μια ιδέα για την ενημέρωση κάποιων δυτικο-ευρωπαίων γύρω από την ιδιαιτερότητα της αλβανικής γλώσσας σε ένα πρώιμο στάδιο, θέμα με το οποίο, όπως γνωρίζουμε, θα απασχολήσει συστηματικά γλωσσολόγους και άλλους επιστήμονες και πολιτολόγους αργότερα.

Παρά τις δυσανάλογα λιγοστές πληροφορίες των πηγών, οι Αλβανοί πρέπει να θεωρηθούν από τους πιο πολύγλωσσους και κινητικούς βαλκάνιους, δεδομένου ότι τη γλώσσα τους, κατά κανόνα, δεν την μιλούσαν οι υπόλοιποι και συνεπώς ήταν αναγκασμένοι να μαθαίνουν τις γλώσσες που μιλούσαν οι γύρω τους. Η δι-/πολυ-γλωσσία τους οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα και στην εξωστρέφειά τους σε γαμήλιες σχέσεις και συνύπαρξη με άλλες ομάδες. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους υποδεικνύουν οι όροι που έχει αποθησαυρίσει ο Στ. Κουμανούδης στη *Συναγωγή* του «Αλβανόβλαχοι», «Αλβανορωμούνοι», «Αλβανότουρκοι «Αλβανοέλληνες» αλλά και «αλβανοσλαυϊκή πατριά»/“serbo-illyrian group” βόρεια της λίμνης Σκούταρι στα σημερινά αλβανο-μαυροβουνιώτικα σύνορα. Συνεπώς, πρέπει να υπήρχαν πάμπολλες παρόμοιες περιπτώσεις με αυτή του αρχιμανδρίτη της μονής Βατοπεδίου, που συνάντησε ο J. Ph. Fallmerayer στη Χαλκιδική το 1838: «*Ο άνθρωπος ήταν Αρβανίτης στην καταγωγή και για πάνω από εικοσαετία πνευματικός της ελληνικής κοινότητας του Μοναστηρίου (Bitolja), στην Πίνδο. Εκτός από σκύπι [αλβανικά], μιλούσε με μεγάλη άνεση βλάχικα, βουλγαρικά, νέα ελληνικά και εν μέρει τουρκικά*.».[229]

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η θρησκεία έχει επιβληθεί ως το κυριότερο κριτήριο διάκρισης του οθωμανοκρατούμενου πληθυσμού και ιδιαίτερα του βαλκανικού, κριτήριο όχι πολύ διαφορετικό από εκείνο των δυτικο-ευρωπαϊκών κοινωνιών. Έτσι,

---

[228] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 101: *„Албанците, наричани в миналото епироти, са християни и говорят особен език, различен от гръцкия. Вярно е, че те изповядват гръцката религия и доколкото са съседи на Гърция, знаят също и гръцки език.“.* Την απουσία των πρώτων λέξεων του ‘Πάτερ ημών’ στα αλβανικά από το χάρτη «Πολύγλωσση Ευρώπη», Νυρεμβέργη 1730 (βλ. εικ.25), εκεί όπου σημειώνονται οι “Illiri”, παρά την τυπωμένη μετάφραση της Λειτουργικής (*Meshari*) από τον Gjon Buzuku, 1555, επισημαίνει ο Grimm G., Ethnographic Maps of the Kosova Region from 1730 to 1913, *Studies on Kosova*, Pipa A., Repishti S. eds, New York 1984, 42· βλ. και επόμενη σελίδα.

[229] Μαυρίδης Σ., C. Primavera-Μαυρίδου, *Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550 έως το 1892*, Θεσσαλονίκη 2005, 128. Για τις μικτές «πατριές», Κωνσταντακοπούλου Α., *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια Οι Ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19ος αι.-Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος)*, Γιάννενα 2004, 25 σημ. 25, 148, 189, σημ. 4 όπου πηγές.

συχνά ο ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός αναφέρεται με το εθνωνύμιο Γραικοί ("Greeks"/"Grecs", βλ. Μέρος IV, σελ. 259), λόγω της κυριαρχίας της ελληνικής γλώσσας στην εκκλησία. Στα έργα των πρώιμων περιηγητών, ενώ ανιχνεύονται διακρίσεις μεταξύ ομάδων χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας, το βάρος πέφτει στο θρήσκευμά τους –τη χριστιανική θρησκεία. Για παράδειγμα, ο St. Gerlach, όπως και οι περισσότεροι ταξιδιώτες τότε, περιγράφοντας το ταξίδι του στην Οθωμανική αυτοκρατορία, διακρίνει τους Έλληνες από τους Βούλγαρους, επισημαίνοντας το κοινό τους θρήσκευμα: *«Βούλγαροι και Γραικοί εδώ* [στη Σόφια] *πηγαίνουν στην ίδια εκκλησία, επειδή έχουν την ίδια λειτουργία. Όταν είναι πολλοί Βούλγαροι, η λειτουργία γίνεται στα βουλγαρικά.»* [1578].[230] Όχι τυχαία λοιπόν, οι πρώιμοι κυρίως περιηγητές διακρίνουν τους υπηκόους του σουλτάνου με βάση την ίδια θρησκευτική διάκριση που είναι κατά βάση κυρίαρχη και στη Δύση. Σταδιακά ωστόσο το γλωσσικό κριτήριο σε έργα δυτικο-ευρωπαίων ταξιδιωτών εφαρμόζεται για το διαχωρισμό των χριστιανών οθωμανών υπηκόων, με αποτέλεσμα να διαδίδεται και βαθμιαία να εφαρμόζεται και στη Χερσόνησο για τη διάκριση/διαχωρισμό και των ίδιων των ορθόδοξων σε μικρότερες γλωσσικές ομάδες. Οι γλωσσικές βέβαια διαφορές στα Βαλκάνια από το 18ο αιώνα φαίνεται να προσελκύουν το ενδιαφέρον των διαφόρων περιηγητών, όχι μόνο λόγω της τάσης που έχει αρχίσει για εθνικό διαχωρισμό, αλλά και λόγω του αυξανόμενου ενδιαφέροντος στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη να γνωρίσουν καλύτερα τους χριστιανούς οθωμανούς υπηκόους, κυρίως αφότου η Ρωσία στρέφεται προς τα Βαλκάνια και μάλιστα ανατίθεται σ' αυτή να προστατέψει τους χριστιανούς οθωμανούς υπηκόους, με βάση τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774). Η μετατόπιση λοιπόν του ενδιαφέροντος στη διάρκεια του αιώνα είναι καταφανής: Εδώ βρίσκεται το χρονικό σημείο-τομή γι' αυτή τη μοντέρνα και κοσμικού χαρακτήρα διάκριση των πληθυσμών, αποτυπωμένη στα οδοιπορικά, τα οποία από την άποψη αυτή αποτελούν πράγματι μια προνομιακή πηγή: Εξετάζοντας μια τόσο μακρά περίοδο, μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές ομάδες ταξιδιωτών και γενικά συγγραφέων οι οποίοι, ενώ σε μια πρώιμη φάση (16ος-17ος αι.) δίνουν προτεραιότητα στη θρησκεία και μάλλον αγνοούν τα υπόλοιπα διακριτικά γνωρίσματα, αντίθετα στους δύο επόμενους αιώνες παρατηρούν και περιγράφουν, συχνά εντυπωσιασμένοι, τις γλωσσικές διαφορές και τις κατά τόπους περιπτώσεις πολυγλωσσίας.

[230] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 264: *„Българи и гърци тук ходят в една черква, защото имат еднакво богослужение. Когато присъстват много българи, литургията се чете на български."*. Το ίδιο απόσπασμα: Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 7(1884), 118-119.

Ενισχυτικά στην τομή του 18ου αιώνα, χρειάζεται να σχολιαστεί επίσης εδώ πρώτα-πρώτα ο χάρτης *Europa Polyglotta, Linguarum Genealogiam exhibens, una cum Literis, Scribendique modis, Omnium Gentium*, την οποία επιλέξαμε να εικονοποιήσει το εξώφυλλο της διατριβής μας: Είναι ενταγμένος στο έργο του γερμανού συγκριτικού γλωσσολόγου Gottfried Hensel (1687–1765) Synopsis Universae Philologiae: In Qua: Miranda Unitas Et Harmonia Linguarum Totius Orbis Terrarum Occulta, E Literarum, Syllabarum, Vocumque Natura & Recessibus Eruitur (1741). Στο χάρτη αναγράφονται δυο-τρεις πρώτες λέξεις του «Πάτερ ημών» σε 33 γλώσσες, όπως παρατίθενται στο βιβλίο Oratio dominica plus centum linguis versionibus, των ετών 1700 και 1715 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Europa_Polyglotta.jpg. (βλ. και εικ.25). Μ' άλλα λόγια, βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος της περιόδου της παλαιοδιαθηκικής *σύγχυσης των γλωσσών* (confusio linguarum) και στην απαρχή της ιστορικής και φιλοσοφικής προσέγγισης της γλώσσας, της «γνωσιακής επανάστασης». Ειδικότερα αξιομνημόνευτα είναι εδώ, εκτός από τους προβληματισμούς του G. W. Leibniz. π.χ. για διάφορες γλώσσες μεταξύ αυτών για την ιλλυρική, αλβανική, αρμενική κ.ά. (1714, http://www.albanianhistory.net/1705_Leibniz/index.html), το σχετικό μεταθανάτιο ημιτελές έργο του J.-J. Rousseau (1712-1778) *Essai sur l'origine des langues…* (Δοκίμιο πάνω στην απαρχή των γλωσσών) και *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Δοκίμιο πάνω στην απαρχή και στις αιτίες της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων, άρχισε να γράφεται το 1755, τυπώθηκε μεταθανάτια, 1781) και του J. G. Herder (1744-1803), *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772, [*Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς, Τροπή, Αθήνα 2007]), τα οποία ευαισθητοποίησαν ιδιαίτερα τους μελετητές των *humanities*, διπλωμάτες κ.ά. ως προς τη σπουδαιότητα μικρότερων ετερόγλωσσων ομάδων –τα μελλοντικά υποψήφια έθνη– και κυρίως προσέφεραν μοντέλα έρευνας, αξιολογήσεις και κατηγοριοποιήσεις των διαφόρων γλωσσών, συνεπώς και των ομιλητών τους.[231] Μ' αυτή περίπου τη θεωρητική αντίληψη και αντίστοιχες στάσεις φθάνουν στα Βαλκάνια μορφωμένοι έμποροι, διπλωμάτες, διορισμένοι εφημέριοι/ θεολόγοι και λοιποί ετερόκλητοι απεσταλμένοι.

Το 18ο αιώνα λοιπόν γίνεται εντονότερη η γλωσσική διάκριση των ετερόγλωσσων ομάδων της Βαλκανικής, επίσης γιατί όλο και περισσότεροι δυτικο-ευρωπαίοι γνωρίζουν κάποια βαλκανική γλώσσα, τους δύο τελευταίους αιώνες της

[231] Chomsky N., *Νέοι ορίζοντες στη μελέτη της γλώσσας και του νου*, Αθήνα 2000, 32. Aitchison J., Οι Σπόροι της γλώσσας Καταγωγή και εξέλιξη της γλώσσας, Αθήνα 2006 [1996].

περιόδου που μας απασχολεί, ή γιατί, ακόμα κι αν αγνοούν, έχουν ήδη αποκτήσει, με βάση την παραπάνω ιδεολογική στροφή, κοσμικά ενδιαφέροντα, μεταξύ των οποίων και η γλώσσα/γλώσσες –εξ ού παρατηρούν και σχολιάζουν, για να ενημερώσουν ένα αναγνωστικό κοινό με ίδια νεοτερικά ενδιαφέροντα. Παρόμοια, και ο γάλλος Esprit-Marie Cousinery, περιγράφοντας τα Βαλκάνια όπου βρίσκεται ως διπλωματικός εκπρόσωπος στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, στη Μακεδονία εστιάζει στη συμβίωση πολλών διακριτών ομάδων, όπως Έλληνες και Βουλγάρους: *«Στις πόλεις Γραικοί και Βούλγαροι είναι πιο ανάμικτοι ως προς την ενδυμασία, τη γλώσσα και τη θρησκεία.»*.[232] Και πιο κάτω: *«Στις δύο Μοισίες [Άνω και Κάτω] και στη Θράκη οι Βούλγαροι και οι Έλληνες φαίνονται πιο εξοικειωμένοι μεταξύ τους. Τα βουλγαρικά είναι κοινή γλώσσα· όλοι οι κάτοικοι τα μιλούν εκ γενετής. Αλλά οι Έλληνες διατηρούν τη γλώσσα τους σε πολλές πόλεις της Θράκης, όπως στη Φιλιππούπολη και τη Σέλιμνα* [σημ. Σλίβεν, ΝΑ Βουλγαρία]. *Οι δύο λαοί μένουν και σε διαφορετικά χωριά…»*.[233] Σύμφωνα δηλαδή με τις παραπάνω περιγραφές, παρά τη συμβίωσή τους στην οποία οφείλεται και η διγλωσσία Βουλγάρων και Ελλήνων, η μητρική τους γλώσσα μνημονεύεται –συνεπώς αναδεικνύεται– ως διακριτικό γνώρισμα το καθενός.

Για τους περιηγητές από την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη που περιγράφουν τα Βαλκάνια η πιο δυσδιάκριτη γλωσσολογική διάκριση αφορά τις σλαβικές ομάδες, επειδή λίγοι από αυτούς γνωρίζουν κάποια σλαβική γλώσσα. Ο H. Dernschwam για παράδειγμα γράφει για *«…τους Βούλγαρους και τις σερβικές εθνικότητες…»*.[234] Ο St. Gerlach, το 1578, κατευθυνόμενος από την Κωνσταντινούπολη προς τη Βιέννη, διασχίζει την περιοχή όπου κατοικούν Βούλγαροι, για την οποία, χωρίς να γνωρίζει τη βουλγαρική ούτε κάποια άλλη σλαβική γλώσσα, γράφει: *«Ο εσπερινός τους είναι ίδιος μ' αυτόν των γραικών. Τη λειτουργία τους εκτελούν στην κροατική γλώσσα (από την οποία οι άνθρωποι δεν τα καταλαβαίνουν όλα)… Συνήθως ξέρουν μόνο το «Πάτερ ημών» και το Πιστεύω στη γλώσσα τους (όπως μου διηγήθηκε ένας Βούλγαρος με τη βοήθεια του κύριου Άουερ, που τότε ήταν διερμηνέας μου), αλλά τις δέκα εντολές δεν*

---

[232] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 172: *„В градовете гърци и българи са по-смесени било по носия, било по език и религия.“.*

[233] *Στο ίδιο,* 359, 377-378: *„В двете Мизии [Горна и Долна] и Тракия българите и гърците изглежда са по-сближени. Българският е общ език; всички жители го говорят по рождение. Но гърците пазят езика си в много градове на Тракия, като Филипополи и Селимна. Двете народности живеят и из различни села…“*.

[234] Дерншвам, *Дневникът*, 162: *„…българите и другите славянски и сръбски народности…”.*

τις ξέρουν.».[235] Σημειωτέον ότι η *«κροατική γλώσσα»*, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, δεν αφορά κάποια ομιλούμενη τότε «*κροατική*» αλλά την εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γλώσσα. Παρόμοια, ένας άλλος ευρωπαίος, ο Γερμανός φαρμακοποιός Reinhold Lubenau, ταξιδεύοντας στην Οθωμανική αυτοκρατορία στο τέλος του 16ου αιώνα, γράφει με κατάπληξη για τις σλαβικές γλώσσες και την ομοιότητα τους: *«Εγώ μπορούσα αρκετά καλά να μιλήσω μ' αυτή τη γυναίκα* [Βουλγάρα], *επειδή κατέχω την τσεχική γλώσσα, η οποία είναι συγγενική με την πολωνική, ενώ αυτοί* [οι Βούλγαροι] *μιλάνε σλαβική ή κροατική γλώσσα.»*.[236] Επομένως, αν συσχετισθούν τα δύο τελευταία αποσπάσματα, γίνεται κατανοητό ότι ως *«κροατική»* θεωρείται τότε η καθομιλούμενη βουλγαρική γλώσσα. Η ανακρίβεια αυτή οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στο γεγονός ότι οι περιηγητές έχουν περισσότερες επαφές με τους δυτικούς σλάβους και επομένως οι περιγραφές τους αναγκαστικά φανερώνουν μάλλον τις οικείες παραστάσεις τους οι οποίες παραπέμπουν στους πλησιέστερους στη χώρα τους σλάβους, δηλαδή τους δυτικούς.

Το ίδιο ισχύει και σε άλλα οδοιπορικά στα οποία οι συγγραφείς προσδιορίζουν τη βουλγαρική σε σχέση με άλλη σλαβική γλώσσα. Ο Άγγλος Peter Mundy π.χ. γράφει ότι *«Η γλώσσα τους* [των Βουλγάρων] *δεν είναι ούτε τουρκική ούτε ελληνική αλλά είναι παρόμοια με τη ρωσική,* [την οποία αναγνωρίζω] *επειδή είχαμε έναν Ρώσο ο οποίος μας εξυπηρετούσε ως διερμηνέας.»*.[237] Παρόμοια, και ο Άγγλος Paul Rycaut, που γράφει περίπου μισό αιώνα αργότερα, συγκρίνει τη βουλγαρική με τη ρωσική: *«Η γλώσσα τους* [των Βουλγάρων] *είναι η παλαιά ιλλυρική ή η σλαβονική* [παλαιοσλαβική] *και μοιάζει πολύ με τη ρωσική γλώσσα.»*.[238] Η συγγένεια της βουλγαρικής με τη ρωσική γλώσσα ίσως αναφέρεται, επειδή η δεύτερη ήταν πιο οικεία στους περιηγητές ή επειδή τη θεωρούν σημείο αναφοράς, καθώς είναι πιο γνωστή στο δυτικο-ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό από τη βουλγαρική.

---

[235] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 261: *„Вечернята им е също като на гърците. Богослужението изпълняват на хърватски език (от който обикновените хора не разбират всичко) …Обикновено хората знаят само „Отче наш" и вероуюто на своя език (както ми разказа един българин в присъствието на г. Ауер, който тогава ми беше преводач), но 10-те* [божи] *заповеди не знаят.".*

[236] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 460-461: *„Аз можех доста добре да говоря с тази жена* [българка]*, тъй като бях усвоил чешки език, който е сроден с полския, а те говорят славянски или хърватски език."* .

[237] *Английски пътеписи за Балканите*, 78*: „Езикът им* [на българите] *не е нито турски, нито гръцки, но подобен на руския, защото имахме един русин, който тук ни служеше за преводач.".*

[238] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 173: *„Езикът им* [на българите] *е старият илирийски или склавонски език, който има голяма прилика с руски."*.

Λίγοι από τους κεντρο-/δυτικο-ευρωπαίους ταξιδιώτες που διασχίζουν τα Βαλκάνια, στην υπό εξέταση περίοδο, γνωρίζουν σλαβικές γλώσσες που τους επιτρέπουν άμεση επικοινωνία με το βαλκανικό σλαβικό πληθυσμό. Ένας από αυτούς είναι ο γερμανός διπλωμάτης Benedict Curipeschitz (Gornji Grad σημ. Σλοβενία 1491-1531), ο οποίος στο οδοιπορικό του, όπου περιγράφεται το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη το 1530-31, αναφέρει ότι συζητά με Σέρβους και Βουλγάρους χωρίς τη βοήθεια διερμηνέα και συγκρίνει τη βουλγαρική με τη σερβική γλώσσα, συμπεραίνοντας ότι η σερβική είναι πιο κατανοητή από τη βουλγαρική γι' αυτούς που γνωρίζουν τη σλοβενική, δηλαδή τη γλώσσα της γενέτειράς του.[239] Παρόμοια, η σλαβική καταγωγή του *Ruđer Bošković* του εξασφαλίζει την κατανόηση περισσότερων σλαβικών γλωσσών και συνεπώς τη δυνατότητα να επικοινωνεί με Σλάβους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1761-62. Διασχίζοντας τις περιοχές κυρίως με βουλγαρικό πληθυσμό, γράφει: *«Η γλώσσα της χώρας είναι διάλεκτος της σλαβικής και επειδή η γλώσσα της Ραγκούζας* [σημ. Ντουμπρόβνικ, Κροατία]*, της πατρίδας μου, είναι τέτοια, ώστε μπορούσαν να με καταλαβαίνουν ως ένα βαθμό και επίσης να κατανοώ κάποια πράγματα από αυτό για το οποίο γινόταν λόγος.»*.[240] Αξιοσημείωτο είναι εδώ ότι σύμφωνα με τον Bošković υπάρχει μια ενιαία σλαβική γλώσσα, στην οποία βασίζονται οι διαφορετικές, αλλά κοινής καταγωγής, σλαβικές γλώσσες.[241] Η διάκριση βουλγαρικού και σερβικού πληθυσμού, την οποία αποτυπώνει σε κάποια από τα οδοιπορικά κείμενά του, με βάση τη γλώσσα του, αποτελεί πολύτιμη πληροφορία για το θέμα μας όχι μόνο από γλωσσολογική άποψη αλλά επίσης από ιστορική, δεδομένου ότι σε έργα πρώιμων γερμανών ταξιδιωτών του 15ου αιώνα απουσιάζει αυτή η διάκριση για τους βαλκάνιους Σλάβους.

Για τους προγενέστερους δηλαδή ταξιδιώτες ο σλαβικός πληθυσμός των βαλκανικών περιοχών που διέσχιζαν αποτελούσε μάλλον μια ενιαία ομάδα ορθόδοξων χριστιανών, που άλλοτε ονομάζονταν «Γραικοί» κι άλλοτε «Βούλγαροι» ή «Σέρβοι».[242] Ο Γερμανός περιηγητής Hans Dernschwam, στο έργο του για το ταξίδι του στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα χρόνια 1553-1555, χαρακτηρίζει τα χωριά που διασχίζει

---

[239] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 146-147. Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 6(1883), 86, 89-90. Έχει καταγράψει επικά άσματα σχετικά με τον Μίλος Όμπιλιτς: https://en.wikipedia.org/wiki/Benedikt_Kuripe%C4%8Di%C4%8D .

[240] Бошкович, *Дневник*, 31: *„Езикът на страната е диалект на славянския и понеже езикът на Рагуза, моята родина, е такъв, аз можех да бъда разбиран до известна степен и да схващам част от това, което се говореше.“.*

[241] Улф, *Изобретяването на Източна Европа*, 266-267.

[242] Petkov, *Infidels, Turks, and Women*, 21-22.

«σερβικά», «βουλγαρικά», «τουρκικά» και «μικτά», δηλαδή με χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό, όπως και αρκετοί άλλοι ταξιδιώτες. Επομένως οι περιηγητές χρησιμοποιούν πλέον τη γλώσσα ως διακριτικό γνώρισμα, για να προσδιορίσουν τις εθνότητες, και σπανιότερα την κυρίαρχη στην Οθωμανική αυτοκρατορία θρησκευτική διάκριση. Σύμφωνα με το Dernschwam, *«Ολόκληρη η χώρα ως τη Νις είναι Σερβία …οι κάτοικοί της ονομάζονται Σέρβοι …η πίστη τους είναι γραικική* [δηλ. ορθόδοξοι, χριστιανοί της Ανατολής]*»*[243] και μιλάνε τη σερβική, *„sklavonica lingua"*, ορολογία που προέρχεται από τη Sclavonia, όπως ονομάζεται εκείνη την εποχή η βορειοδυτική περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου που κατοικείται από Σλάβους. Ο ίδιος συνεχίζει για τις περιοχές κυρίως με βουλγαρικό πληθυσμό: *«Έως τη Νις είναι η Σερβία και από εκεί μέχρι την Αδριανούπολη επεκτείνεται η Βουλγαρία. Ο ποταμός Νισάβα είναι το σύνορο μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας*.».[244] Σύμφωνα με το Γερμανό περιηγητή σ' όλα τα χωριά της Βουλγαρίας μιλάνε βουλγαρικά.[245] Μ' αυτή την ευκαιρία αφήνει να διαφανούν οι ταξινομικές κατηγορίες που έχει στο μυαλό του για τις σλαβικές γλώσσες: *«Η βουλγαρική γλώσσα είναι επίσης σερβική, δηλαδή σλαβική. Αυτοί [οι Βούλγαροι] είναι χριστιανοί από το γραικικό θρήσκευμα όπως και οι Σέρβοι.»*.[246] Ο καθορισμός κάποιων νοητών συνόρων μεταξύ Βουλγάρων και Σέρβων αποδεικνύει ότι για τους ταξιδιώτες γίνεται λόγος για δύο διαφορετικές ομάδες, οι οποίες, παρόλο που έχουν κοινή θρησκεία και είναι Σλάβοι, έχουν και διαφορές –τη γλώσσα– και ίσως ορισμένοι δυτικο-ευρωπαίοι ταξιδιώτες έχουν επιπλέον υπόψη τους και τις ιστορικές εξελίξεις του βουλγαρικού και σερβικού πληθυσμού. Παρόμοια φαίνεται να είναι η περίπτωση του Γερμανού Stephan Gerlach, ο οποίος περιγράφοντας τη διαμονή του στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα χρόνια 1573-1578, δεν τους αντιλαμβάνεται ως διακριτές ομάδες, τους ομαδοποιεί με βάση τον ιστορικό όρο «Ράτσοι», εννοώντας τη Ρας/ Ράσκ(ι)α, δηλαδή την περιοχή-πυρήνα του μεσαιωνικού σερβικού κράτους των Νεμανιδών (το νοτιοδυτικό τμήμα της σημερινής Σερβίας),[247] σύγχυση που εξακολουθεί να παρατηρείται ακόμα έως τα τέλη του 18ου αιώνα. Μερικά χρόνια αργότερα διασχίζει τα Βαλκάνια και ο Γερμανός έμπορος Martin

---

[243] Дерншвам, *Дневникът*, 25: *Цялата страна до Ниш е Сърбия … жителите ѝ се наричат сърби… вярата име гръцката вяра…"*

[244] Στο *ίδιο*, 29: *„При Ниш свършва Сърбия и оттук чак до Одрин се простира България. А реката Нишава е границата между Сърбия и България."*. Την ίδια πληροφορία για τη Νις αναφέρει και στη σελ.197.

[245] Στο *ίδιο*, 185.

[246] Στο *ίδιο*, 30: *„Българският език също е сръбски, т.е. славянски език. Те са християни от гръцко изповедание, както сърбите."*.

[247] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 35.

Grüneweg (1562-περ. 1618). Σε σχέση με το βουλγαρικό πληθυσμό που συναντάει και ειδικότερα με τη γλώσσα που μιλάει, σημειώνει: *«Οι αναφερθέντες Βούλγαροι είναι χριστιανοί ορθόδοξοι. Ωραίος και ταπεινός λαός, ο οποίος μιλάει σλαβική γλώσσα. Γι' αυτό οι Πολωνοί, ορισμένες φορές και οι Ρώσοι μπορούν να μιλήσουν μαζί τους.»*.[248] Ο περιηγητής διακρίνει μεν τις σλαβικές γλώσσες, δεν σημειώνει όμως ότι υπάρχουν λεξιλογικές ομοιότητες μεταξύ των ήδη γλωσσικά διαφοροποιημένων Σλάβων, που τους επιτρέπουν να συνεννοούνται μεταξύ τους μιλώντας ο καθένας στη γλώσσα του.

Ο διαχωρισμός των γλωσσικών ομάδων στα Βαλκάνια καθιστά δυνατή τη διάκριση, μέσω των αντιθέσεων, των περιπτώσεων διγλωσσίας και πολυγλωσσίας. Επίσης είναι χρήσιμο, όσον αφορά τον προβληματισμό σχετικά με τη διερεύνηση των λόγων και των τρόπων εκμάθησης μιας ή περισσότερων γλωσσών. Η ομαδοποίηση του πληθυσμού βάσει της γλώσσας του θέτει το ερώτημα για το ρόλο της γλώσσας ως εθνικού κριτήριου.

Η πολυγλωσσία στα Βαλκάνια αναπτύσσεται όχι μόνο με τις γλωσσικές ανταλλαγές ανάμεσα στους λαούς που συμβιώνουν εκεί, αλλά και με την εκμάθηση ευρωπαϊκών γλωσσών, θέμα που απλώς επισημαίνουμε εδώ σε συνάφεια με κάποιες χαρακτηριστικές μαρτυρίες. Οι ευρωπαίοι που επισκέπτονται τα Βαλκάνια αναφέρουν στα έργα τους και περιπτώσεις ανθρώπων με τους οποίους επικοινωνούσαν σε κάποια δυτική γλώσσα, την οποία είχαν μάθει για ποικίλους λόγους. Υπάρχουν μνείες που αφορούν απλούς ανθρώπους και άλλες άτομα από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικές θρησκευτικές και εθνο-γλωσσικές ομάδες.

Για τη γνώση της ιταλικής γλώσσας ανάμεσα στους Αθηναίους ο Ιταλός Cornelio Magni, που το 1674 επισκέπτεται την Αθήνα, σημειώνει: *«Πολλοί Αθηναίοι περνούσαν τη νεότητά τους στη Βενετία κι'επέστρεφαν πλούσιοι χάρη στην έμφυτη πανουργία τους και στις γνώσεις που αποκτούσαν εκεί και τη γλωσσομάθειά τους.»*.[249] Το 1768 ο γερμανός βαρώνος Johan Hermann von Riedesel, ο οποίος περνάει από κάποια νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία, δεν κρύβει το θαυμασμό του για την πολυγλωσσία ανάμεσα στους ντόπιους: «*Όλος ο κόσμος μιλάει ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά, ιταλικά*.», γράφει.[250] Ο πληθυσμός των νησιών αυτών αποτελείται κυρίως από Έλληνες χριστιανούς, ενώ στη Μικρά Ασία κατοικούν και μουσουλμάνοι και χριστιανοί

[248] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 395: *„Споменатите българи са християни от православната вяра. Хубав скромен народ, който говори славянски език. Затова поляците, понякога и русите могат да разговарят с тях.“.*

[249] Στο *ίδιο*, 664.

[250] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 307.

(Έλληνες και οι τουρκόφωνοι ορθόδοξοι –οι λεγόμενοι Καραμανλήδες). Για τους γνώστες της οθωμανικής γλώσσας Έλληνες έγινε λόγος παραπάνω. Όσον αφορά, από την άλλη μεριά, στη γνώση δυτικο-ευρωπαϊκών γλωσσών, ορισμένοι Έλληνες εξοικειώνονται με αυτές και γενικότερα με το δυτικό πολιτισμό λόγω των εμπορικών τους ενασχολήσεων, των σπουδών τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ή μέσω των επαφών τους με τους ευρωπαίους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ιδιαίτερη προτίμηση οι Έλληνες δείχνουν στην εκμάθηση όχι μόνο της ιταλικής αλλά και της γαλλικής γλώσσας, κάτι το οποίο μαρτυρούν και οι ευρωπαίοι ταξιδιώτες στα έργα τους. Αναφορές σχετικά με τη γνώση ιταλικής ή/και γαλλικής υπάρχουν στα οδοιπορικά των *Ruđer Bošković*,[251] Cornelio Magni,[252] Johan Hermann von Riedesel[253] και Auguste de Choiseul-Gouffier.[254] Έχοντας υπόψη την κυρίαρχη θέση της γαλλικής στη σφαίρα της διπλωματίας και το γεγονός ότι στα γαλλικά ήταν γραμμένα ή μεταφρασμένα τα περισσότερα έργα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί η γνώση των γαλλικών αποτελούσε δείγμα υψηλής μόρφωσης και ήταν σχεδόν υποχρεωτική για τα υψηλά κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα για την ελληνική ελίτ του Φαναρίου, μέλη της οποίας λόγω της μόρφωσης και της πολυγλωσσίας τους διορίζονταν ηγεμόνες των Παραδουνάβιων ηγεμονιών και ως δραγουμάνοι της Υψηλής Πύλης.

Τα ιταλικά, από την άλλη μεριά, καθώς συνδέονταν με τις ιδέες της Αναγέννησης, ήταν και αυτά δείγμα υψηλής κουλτούρας. Αυτές οι αντιλήψεις εκπροσωπούνται από την πολιτιστική ελίτ του ελληνισμού αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι και οι απλοί άνθρωποι δεν μιλούσαν ευρωπαϊκές γλώσσες. Σε κάποιες περιοχές των Βαλκανίων, κυρίως στον ελληνικό χώρο, για λόγους ιστορικούς και οικονομικούς καθιερώνεται ανάμεσα στον πληθυσμό ένα είδος ελληνο-ιταλικής διγλωσσίας. Η παράλληλη χρήση της ελληνικής και της ιταλικής είναι συχνότερη στα Ιόνια νησιά,[255]

[251] Бошкович, *Дневник*, 93: το 1762, επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη περνάει από τη Μολδαβία όπου σε μια δεξίωση στην αυλή συναντά έναν Έλληνα από την Κωνσταντινούπολη, πολύ καλού γνώστη της ιταλικής και γαλλικής γλώσσας.
[252] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 664.
[253] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες* τ. Β΄, 307.
[254] Στ*ο ίδιο*, 381-382, όπου ο Γάλλος περιηγητής αναφέρει μια συνάντησή του το 1776 στην Πάτμο με έναν Έλληνα μοναχό ο οποίος μιλούσε ιταλικά, λόγω της εκπαίδευσης τους στην Ιταλία, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν αρκετά μορφωμένος, αφού γνώριζε τις ιδέες των Βολταίρου και Ρουσσώ.
[255] Στο ίδιο, 61, αναφέρεται μια ιστορία από το οδοιπορικό του άγγλου Aaron Hill, ο οποίος το 1709 αναμεσα σε άλλα νησιά του Αιγαίου επισκέπτεται την Πάτμο όπου συζητάει στα ιταλικά μ' έναν Έλληνα μοναχό από τη Ζάκυνθο.

επίσης σε κάποια νησιά του Αιγαίου,[256] στην Κρήτη,[257] την Κωνσταντινούπολη[258] και την Αθήνα.[259]

Εδώ δεν πρέπει να αφήσουμε ασχολίαστο ότι συχνά στις πηγές η διγλωσσία και πολυγλωσσία ανάμεσα στους βαλκάνιους προσιδιάζει στον ανδρικό πληθυσμό. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί με το γεγονός ότι εκείνη την εποχή οι άνδρες, σε αντίθεση με τις γυναίκες, έχουν συχνότερες επαφές με αλλόγλωσσους, κυρίως για λόγους επαγγελματικούς και επίσης ότι η εκπαίδευση ήταν κυρίως ανδρικό προνόμιο, ενώ αντίθετα ο αριθμός των μορφωμένων γυναικών στην Οθωμανική αυτοκρατορία στη συγκεκριμένη περίοδο είναι περιορισμένος. Φαίνεται πάντως ότι ο Άγγλος συγγραφέας και συλλέκτης (antiquary) Richard Chandler (1737-1810), απεσταλμένος του ιδρυμένου από το 1734 λονδρέζικου συλλόγου "Society of Dilettanti" (με έδρα τη Σμύρνη, από Μάιο 1764), στον οποίο συμμετείχαν επιστήμονες και εκτιμητές της τέχνης με ενδιαφέροντα γύρω από την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία, στο εξερευνητικό του ταξίδι στην Ανατολή (1764-66), κινήθηκε σε κύκλους μορφωμένων με ανάλογα ενδιαφέροντα όπου συνάντησε και γυναίκες.[260]

Όπως ήδη αναφέραμε, η γνώση ξένης γλώσσας δεν αντιστοιχεί πάντα σε υψηλό μορφωτικό επίπεδο ή γενικώς σε ανώτερη μόρφωση. Σε οδοιπορικά ευρωπαίων που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία αναφέρονται περιπτώσεις γλωσσομάθειας γυναικών, αν και δυσανάλογα λιγότερες σε σχέση με εκείνες για τους άνδρες. Παρόλο που από τις αναφορές δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό το επίπεδο μόρφωσης των συγκεκριμένων γυναικών, έχοντας υπόψη τη γενική κατάσταση στην

---

[256] Στ*ο ίδιο*, 307, όπου αναφέρει απόσπασμα από το οδοιπορικό του Γερμανού Johan Hermann von Riedesel.

[257] Ο Γερμανός αξιωματούχος Ecklin, έχοντας σκοπό να μάθει ελληνικά το 1552, εγκαθίσταται στο νησί, όπου για τέσσερα χρόνια παραδίδει μαθήματα στα παιδιά εύπορου Έλληνα. Πιθανόν η διδασκαλία να γινόταν στα ιταλικά, Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ.Α΄ (333 μ.Χ.-1700), Αθήνα 1981, 396

[258] Герлах, *Дневник на едно пътуване*,243. Бошкович, *Дневник*, 93.

[259] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 423, όπου απόσπασμα του κειμένου του Γερμανού Reinhold Lubenau για την επίσκεψή του το 1589 στην Αθήνα. Σ' αυτό παρατηρεί ότι πολλοί μιλάνε ιταλικά. Για την ιταλομάθεια των Αθηναίων μαρτυρεί και ο Ιταλός Cornelio Magni που επισκέπτεται την Αθήνα περίπου έναν αιώνα αργότερα (1674), Σιμόπουλος, *στο ίδιο*, 664.

[260] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 295. Για τη γυναικεία μόρφωση/ ηδονισμό στην Αίγυπτο του 18ου αιώνα, βλ. Said, *Οριενταλισμός*, 227: *«Alemah* [عالمة] *στα Αραβικά σημαίνει μορφωμένη γυναίκα»*. Για μορφωμένες γυναίκες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Иванова Св., Мюсюлманката и книгата в Османската империя (щрихи от Румелия през XVIII–XIX век), *В света на човека. Сборник в чест на проф. д.н.и. Иваничка Георгиева*, съст. Дж. Маджаров, Кр. Стоилов, т. 2, София 2008, 375-397. Πύλια Μάρθα, Γυναικείες φιγούρες σε οθωμανικό περιβάλλον (18ος-19ος αι.), *Λόγος γυναικών*, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα 2008, 609-627. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. επιμ. *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Θεσσαλονίκη 2010.

Αυτοκρατορία ως προς την εκπαίδευση, μπορούμε βάσιμα να ισχυριστούμε ότι η γνώση ξένων γλωσσών ορισμένων γυναικών συχνότερα δεν είναι αποτέλεσμα φοίτησης σε σχολείο αλλά κατακτιέται –«αγραμμάτως»– μέσω της προφορικής επικοινωνίας στο οικογενειακό περιβάλλον τους ή μέσω συχνών επαφών με ανθρώπους από ετερόγλωσσες ομάδες. Κάποιοι από τους ευρωπαίους ταξιδιώτες που επισκέπτονται τη Χίο μαρτυρούν ότι οι ντόπιες γυναίκες (Ελληνίδες) ξέρουν ιταλικά. Ο Γάλλος αξιωματικός La Broderie ως απεσταλμένος της Γαλλίας, μέλος του προσωπικού του πολεμικού στόλου που συνδράμει τον οθωμανικό στην οθωμανο-βενετική σύγκρουση του 1537 στην Κέρκυρα, διηγείται την επίσκεψη του πλοίου του στη Χίο, όπου οι ντόπιες μιλάνε με το γαλλικό πλήρωμα στα ιταλικά: *«Γυναίκες τίμιες και ωραίες έχουν την άδεια των συζύγων τους να χαϊδολογούν τους Γάλλους. Καθένας πηγαίνει για ιδιαίτερες συνομιλίες μαζί τους σε γενοβέζικη γλώσσα.»*.[261] Η γνώση ιταλικών από κατοίκους της Χίου οφείλεται σε ιστορικούς και οικονομικούς παράγοντες, ότι δηλαδή το νησί βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Γένουας από το 1346 ως το 1566, οπότε εντάχθηκε στο οθωμανικό κράτος. Έκτοτε απολάμβανε ορισμένα προνόμια και ελευθερίες λόγω του μονοπωλίου του εμπορίου της μαστίχας. Ακόμα όμως κι όταν η Χίος εντάσσεται στην οθωμανική επικράτεια, η γνώση της ιταλικής δεν φαίνεται να χάνεται. Οι συνομιλίες στα ιταλικά με Χιώτισσες σχολιάζονται κι από το Γάλλο Jean Palerne, περίπου μισό αιώνα αργότερα (1582). Κατευθυνόμενος προς την Αίγυπτο, Συρία και Παλαιστίνη, διαμένει για ένα χρονικό διάστημα στα Βαλκάνια, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες περιοχές. Ανάμεσα σε άλλα σημειώνει σχετικά με τη Χίο: *«Κατά την άφιξή μου είδα με έκπληξη να με πλησιάζουν δύο ωραίες γειτόνισσες του Γάλλου πρόξενου, όπου είχα καταλύσει. Μιλούσαν κάπως τα ιταλικά και με ρωτούσαν από πού είμαι, που πηγαίνω, το επάγγελμά μου και γιατί άφησα την πατρίδα μου για να ταξιδέψω τόσο μακριά.»*.[262] Η έντονη εμπορική δραστηριότητα δυτικών εξηγεί τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του πληθυσμού του νησιού, συμπεριφορά την οποία συμμερίζονται και οι γυναίκες. Επιπλέον γνωρίζουμε ότι οι Χιώτισσες ασχολούνται με την παραγωγή βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων,[263] τα οποία (χειροποίητα λεπτά υφάσματα και νήματα), όπως είναι γνωστό το 18ο αιώνα αποτελούσαν σημαντικό εξαγώγιμο προϊόν του Οθωμανικού κράτους, ενώ από τις

[261] Σιμόπουλος, *Ξένοιταξιδιώτες*, τ.Α΄, 367.
[262] Σ*το ίδιο*, 416.
[263] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 239 όπου χάρτης των βασικών οθωμανικών πόλεων παραγωγής βαμβακερών και μάλλινων νημάτων τον 19ο αιώνα. Για τη γυναικεία εργασία και συμμετοχή στην οικονομική ζωή, βλ. Ebru Boyar, Kate Fleet eds, *Ottoman Women in Public Space*, Brill, 2016.

αρχές του 19ου η ζήτηση μειώθηκε. Αυτή λοιπόν η γυναικεία δραστηριότητα δεν είναι άσχετη με τη γλωσσομάθεια και την κοινωνικότητά τους, που εντυπωσιάζει πολλούς ταξιδιώτες, αφού λόγω του συντηρητισμού της εποχής δεν τη συναντούν συχνά.[264] Προφανώς η συμμετοχή τους στην οικονομία είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο οι Χιώτισσες έχουν αποκτήσει αυτές τις κοινωνικο-*φιλολογικές* δεξιότητες που τις βοηθάνε να διαφημίζουν την παραγωγή τους στους ξένους επισκέπτες του νησιού τους.

Επίσης σε πολλά από τα οδοιπορικά του 16ου-19ου αιώνα αναφέρονται περιπτώσεις γυναικών που συχνάζουν σε κύριες οδικές αρτηρίες για να πουλήσουν τρόφιμα στους ταξιδιώτες από κοντινά χωριά,[265] όπως στο οδοιπορικό του σημειώνει ο Stephen Gerlach για ντόπιες γυναίκες που πωλούν διάφορα προϊόντα σε ξένους ταξιδιώτες, όταν περνάνε από βουλγαρικά χωριά. Η συμμετοχή των γυναικών σε παρόμοιες συναλλαγές σε πρώτο επίπεδο σχετίζονται με την οικονομία. Ειδικότερα, ωστόσο, εξηγούν και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ευνοείται η γυναικεία γλωσσομάθεια και η πολυγλωσσία, εφόσον παρόμοια συναλλαγή με αλλόγλωσσους ταξιδιώτες και πιθανούς αγοραστές γινόταν σε ξένη γλώσσα ακόμα και βάσει ενός περιορισμένου λεξιλογίου. Μια άλλη κατηγορία που διακρίνουμε στη γυναικεία γλωσσομάθεια προκύπτει από αναφορές σε γυναίκες που μιλούσαν και την τουρκική, εκτός από τη μητρική τους γλώσσα. Μια παρόμοια πληροφορία δίνει ένα από τα μέλη της αυστριακής διπλωματικής αποστολής στην Υψηλή Πύλη (1740-41) ο καπετάνιος Σαντ. Διασχίζοντας περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό, τού έκανε εντύπωση που οι περισσότερες γυναίκες μιλούσαν άπταιστα τα τουρκικά.[266] Όπως κιόλας αναφέραμε, η γνώση της οθωμανικής την εποχή εκείνη ήταν, γενικότερα σ' ολόκληρα τμήματα βουλγαρικού πληθυσμού, αρκετά συχνό φαινόμενο –ειδικά στις πόλεις όπου ζούσε και οθωμανικός πληθυσμός με το οποίο είχαν καθημερινές επαφές και ειδικότερα σ' εκείνες που βρίσκονταν πάνω σε κύριους οδικούς άξονες, τους ο ποίους ακολουθούσαν οι ξένοι ταξιδιώτες.

Από την ανάλυση των παραπάνω σχολίων των οδοιπορικών γύρω από τη βαλκανική πολυγλωσσία μπορούμε βάσιμα να συμπεράνουμε ότι οι περιηγητές εκπλήσσονται από το δημογραφικό μωσαϊκό και από τη συνύπαρξη πολλών γλωσσών που συναντούν στη Χερσόνησο. Οι περισσότερες αναφορές αφορούν τη γλωσσομάθεια κοσμικών και κληρικών που ανήκουν στην ελληνική κοινότητα και λιγότερο σε άλλες

[264] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 488-496.
[265] Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 7(1884), 105-106.
[266] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 369.

ομάδες των Βαλκανίων. Η ελληνική γλωσσομάθεια όμως, στην υπό εξέταση περίοδο, πρέπει να γίνει αντιληπτή στο ιστορικό της πλαίσιο, δηλαδή ως διάκριση συναφής, αφενός με την παραδοσιακότητα της ορθοδοξίας –και με ό,τι αυτή συνεπάγεται– και αφετέρου με το εμπόριο, που συχνότερα λειτουργεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς τη νεοτερική ιδεολογία του ορθολογισμού και της αποτίναξης του δεσποτισμού και σε τελευταία ανάλυση στον εθνικό αναπροσδιορισμό της μητρικής γλώσσας. Μ' άλλα λόγια, η πολυγλωσσία, ανεξάρτητα από την εκάστοτε συγκεκριμένη συστάδα γλωσσών (*ελληνική, βουλγαρική, εβραϊκή* κ.ά.), αποτελεί δομικό συστατικό γνώρισμα των *πολυεθνικών* αυτοκρατοριών πριν τον 20ο αιώνα. Εντυπωσιάζει λοιπόν τους ευρωπαίους περιηγητές όχι απλώς ως ιδιαιτερότητα, αλλά κυρίως γιατί, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες μετά την οθωμανική κατάκτηση, δεν αντιλαμβάνονται με σαφήνεια το βαλκανικό γλωσσικό/ δημογραφικό μωσαϊκό και συνεπώς τη βαλκανική πολυγλωσσία ως αυθόρμητη και αναγκαία συνθήκη/ λειτουργία της Αυτοκρατορίας και συνυφασμένη με την καθημερινότητα. Συνεπώς, αυτό που φάνταζε ιδιάζον στους ευρωπαίους ήταν μάλλον το συγκεκριμένο μίγμα γλωσσών, καθώς όλες σχεδόν τους ήταν άγνωστες ή τις συνέχεαν, στην πρώιμη νεότερη περίοδο και μέχρι το 18ο αιώνα˙ έκτοτε οι λιγότερο γνωστές γλώσσες και οι φορείς τους άρχισαν να αποτελούν αντικείμενα συστηματικής γλωσσολογικής έρευνας, όπως θα δούμε.

Σύμφωνα λοιπόν με τις παραπάνω πληροφορίες, τα Βαλκάνια γίνονται γνωστά στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη κυρίως μέσω των περιηγητικών κειμένων, ενώ πολύ μικρότερος είναι ο αριθμός των Ευρωπαίων που έχουν πληροφορίες από *πρώτο χέρι* – συνήθως προσκυνητές και έμποροι, που έχουν διασχίσει τα Βαλκάνια. Άλλος τρόπος γνωριμίας με τους βαλκάνιους γίνεται μέσω της εγκατάστασης των τελευταίων σε εμπορικές παροικίες που οργανώνονται σε ευρωπαϊκές πόλεις –θέμα το οποίο έχει προσελκύσει από παλαιότερα το ενδιαφέρον των ερευνητών, ενώ πρόσφατα μελετιέται στο πλαίσιο των σπουδών για τη διασπορά. Είναι πλούσιο το τεκμηριωτικό ιστορικό υλικό για βαλκάνιους έμπορους που διέμεναν στο εξωτερικό και γνώριζαν δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες είτε γιατί ταξίδευαν για επαγγελματικούς λόγους ή γιατί φοιτούσαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, επιδιώκοντας να στελεχώσουν αργότερα την οθωμανική διοίκηση. Παρόμοιου τύπου επαφές, που δεν μπορούν να διερευνηθούν εδώ, καλό είναι να τις έχουμε υπόψη, ώστε να διαφύγουμε τον κίνδυνο να θεωρήσουμε μονοδιάστατη και όχι αμφίδρομη την επικοινωνία βαλκάνιων και δυτικο-ευρωπαίων –ανεξάρτητα από τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται σταθερά με προβάδισμα των τελευταίων.

Επίσης στις πηγές εκτός από τις περιπτώσεις ατομικής αναφέρεται και η ομαδική διγλωσσία και πολυγλωσσία. Η πραγματική διγλωσσία/ πολυγλωσσία μπορεί να διακριθεί σε αυτή που προέκυψε από περιβάλλον δίγλωσσο/ πολύγλωσσο οικογενειακό (ετερόγλωσσοι γονείς) ή ευρύτερο και σε εκείνη που αποκτήθηκε αργότερα από συνειδητή επιλογή για επαγγελματικούς και άλλους λόγους, οι οποίοι συχνά δεν προσδιορίζονται στις πηγές. Επίσης στις περισσότερες αναφορές για τους πολύγλωσσους βαλκάνιους δεν εξηγείται από πότε και πως έμαθαν δύο ή πολλές γλώσσες ή για ποιο είδος γλωσσομάθειας πρόκειται. Ειδικότερα μάλιστα η συμβίωση ως προϋπόθεση της αυθόρμητης εκμάθησης πολλών γλωσσών, που ήταν πολύ συχνό φαινόμενο στην Οθωμανική αυτοκρατορία, από όσο γνωρίζουμε, δεν επισημαίνεται ρητά, παρά τα δημογραφικά δεδομένα που φροντίζουν να παραθέσουν κάποιοι περιηγητές, γνώστες της στατιστικής ως απαραίτητου εργαλείου της νεοτερικής οργάνωσης του κράτους (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Η επαφή των ευρωπαίων περιηγητών με τους πληθυσμούς που συναντούν στην Οθωμανική αυτοκρατορία ως ιστορικό φαινόμενο αποκτά πολλές διαστάσεις κυρίως στη δεύτερη φάση της υπό εξέταση περιόδου. Αντίστοιχα και ο ντόπιος πληθυσμός σταδιακά σχηματίζει συγκεκριμένη άποψη –αν και όχι μία και ενιαία– για τους δυτικούς από τις επαφές του με αυτούς, ειδικά στις περιοχές, όπως τα νησιά και οι μεγάλες πόλεις-λιμάνια όπου διεξαγόταν πιο εντατική εμπορική δραστηριότητα. Επειδή όμως η έρευνά μας δεν εστιάζει σε αυτό το θέμα, θα αναφερθούν μόνο μερικά παραδείγματα τα οποία δείχνουν ότι στην Οθωμανική αυτοκρατορία επίσης υπήρχε ενδιαφέρον για τη Δύση, όπως φανερώνουν κάποια κείμενα της εποχής. Για παράδειγμα μνεία της Δύσης εντοπίζεται στο έργο του Οθωμανού Evliya Çelebi (1611-περ.1684), όπου περιγράφει το ταξίδι του στη Βιέννη ως διπλωματικού απεσταλμένου του σουλτάνου. Ένα αιώνα αργότερα άλλος ένας Οθωμανός, ο Μεχμέτ Εφένδη ή Γιρμί Σεκίζ Τσελεμπή (-Κύπρος 1735) Μεγάλος ταμίας και Πληρεξούσιος να φέρει σε πέρας τη συμφωνία του Πασάροβιτς (Ν του Βελιγραδίου, σημ. Пожаревац, 1718), που έφτασε στη Γαλλία το 1720 μαζί με το γιο του Said Efendi επίσημο γραμματέα της διπλωματικής αποστολής, περιγράφει στην περιήγησή του στην περίοδο της Αντιβασιλείας (γαλ. regence), όταν την εξουσία είχε ο δούκας της Ορλεάνης Φίλιππος Β΄ (1715-1723), στη θέση του ανήλικου Λουδοβίκου ΙΕ΄ (1715-1774).[267] Έτσι, μέσω των

[267] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 114 και Iorga N., Les Voyageurs orientaux en France Conférences données en Sorbonne, *RHSEE* IV, 1-3(1927), 9, όπου αναφορά: *Relation de l'ambassade de Méhemed-Effendi à la cour de la France en MDCCXXI, écrite par lui-même et traduite du turc*, A Constantinople, et çe trouve à Paris 1757 και *Méhémed-Effendi Grand*

περιγραφών ή των άμεσων επαφών κάποιοι βαλκάνιοι λίγο ή πολύ γνωρίζουν τη Δύση και σχηματίζουν μια ιδέα για τον πολιτισμό και τους λαούς που ζούσαν εκεί. Ενδιαφέρον είναι το σχετικό σχόλιο του Γάλλου J. L. S. Bartholdy, που το 1803-1804 ταξιδεύει στο ελλαδικό χώρο: «*Ο τίτλος 'μιλόρδος',* γράφει, *έγινε στην Ανατολή μια γενική ονομασία που την απονέμουν στον καθένα, που είναι έμπορος ή γιατρός. Άκουσα να μιλάνε για μιλόρδους Ολλανδούς και Σουηδούς· εγώ ήμουνα Πρώσος μιλόρδος· και είδα στην Πάτρα ένα κάποιον Αχμέτ που ψέλλιζε μερικές ευρωπαϊκές γλώσσες και που γι' αυτό τον φώναζαν καμία φορά Τούρκο μιλόρδο.».*[268] Ο Bartholdy επίσης αναφέρει ότι, όταν επισκέπτεται τη Λάρισα, οι ντόπιοι τον περνάνε για γιατρό, νομίζοντας ότι όλοι οι Δυτικοί (Φράγκοι) είναι γιατροί.[269] Ενδιαφέρουσες είναι οι χαρακτηρολογικές κατηγοριοποιήσεις για τους Δυτικούς –και όχι μόνο– που εντοπίσαμε στο πολυ-αντιγραμμένο χειρόγραφο εγχειρίδιο του Βούλγαρου Ζαχαρία Κρούσα του 1828: *«Ο Γερμανός είναι ειλικρινής, ο Ιταλός πολιτικάντης, ο Γάλλος αβρός, ο Ισπανός υπερήφανος, ο Πορτογάλος σοβαρός, ο Άγγλος υψηλόφρων, ο Ολλανδός φειδωλός, ο Δανός φιλαλήθης, ο Σβέκος* [Σουηδός] *σταθερός, ο Ρώσσος πιστός, ο Γραικός βάρβαρος, ο Εβραίος φιλάργυρος.»* (βλ. και πιο κάτω σελ. 244).[270]

Οι παραπάνω σύντομες πληροφορίες συγκεντρώθηκαν εδώ ενδεικτικά με μόνο στόχο να γίνει φανερό το αμοιβαίο ενδιαφέρον και τις επαφές τόσο από την πλευρά της Δύσης όσο και από εκείνη των Βαλκάνιων, αν και με άνιση δυνατότητα παρέμβασης και με διαφορετικές στοχεύσεις και συνακόλουθα στη βάση διαφορετικών στάσεων, αντιλήψεων και στερεότυπων. Το αποτέλεσμα των μεταξύ τους αναπτυσσόμενων στο 19ο αιώνα επαφών συμβάλλει στη στοχευμένη εκμάθηση δυτικών γλωσσών από Οθωμανούς και οθωμανούς υπηκόους –οι βαλκάνιοι «ελληνιστές»/«γραικομάνοι», στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω, με κυριότερους εκπροσώπους μέλη της βουλγαρικής ελίτ, είναι εδώ αξιομνημόνευτοι για τη δυτικο-ευρωπαϊκή γλωσσομάθειά τους. Ίσως όχι λιγότερο, συμβάλλει επίσης και

Trésorier et ancien plénipotentiaire aux négociations de Passarowitz, est-un homme ayant une certaine éducation scientifique. https://gerflint.fr/Base/Turquie5/haleva.pdf : Haleva B., La relation de voyage de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi et son impact, *Synergies* Turquie 5(2012), 27-39· 37 «[…]Même les tapisseries des Gobelins furent tissées représentant des scènes de l'ambassade. […]». Mehmet Efendi, *Le Paradis des infidèles*. Un *ambassadeur ottoman* en *France sous* la *Régence*. Introduction et notes par Gilles Veinstein. *Paris*, Maspéro, *1981*: Veinstein G., « Introduction », 7-51 : *https://www.reseau-canope.fr/cndpfileadmin/mediterranee-une-histoire/epoque-moderne/mehmed-efendi-un-explorateur-de-la-modernite/*. Yerasimos St., Explorateurs de la modernité. Les ambassadeurs ottomans en Europe, *Genèses* 35, No 35(1999), 65-82.

[268] Δημαράς, Επίμετρα, 135.

[269] Στο ίδιο, 136.

[270] НБКМ, χρφ.384, φ. 155r, όπου το βουλγαρικό κείμενο. Βλ. και Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών.

στην απόκτηση στοιχειώδους έστω γνώσης δυτικών γλωσσών και από απλούς οθωμανούς υπήκοους της Βαλκανικής. Οι διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο των γλωσσομαθών βαλκάνιων συχνότερα αντιστοιχούν και στο είδος της πολυγλωσσίας και στο επίπεδο στο οποίο κατείχαν τη ξένη γλώσσα/γλωσσών. Από τη μια μεριά, οι μορφωμένοι βαλκάνιοι, για την υπό εξέταση εποχή, ως επί το πλείστον προέρχονται από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα και η γλωσσομάθειά τους είχε αποκτηθεί από νωρίς, συστηματικά σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, με στόχο την κοινωνική και επαγγελματική τους ανέλιξη και αποκατάσταση. Από την άλλη, η γλωσσομάθεια ατόμων με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο ή εντελώς αμόρφωτων είχε διαφορετικά κίνητρα τα οποία σχετίζονταν με το επαγγελματικό αλλά και οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Η καθημερινή τους επαφή με αλλόγλωσσους είχε ως αποτέλεσμα ακόμα και οι μη μορφωμένοι βαλκάνιοι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα να γνωρίζουν «*αγραμμάτως*», σε κάποιο επίπεδο μία ή και περισσότερες γλώσσες που τους εξυπηρετούσαν ικανοποιητικά στις κοινωνικές και επαγγελματικές τους σχέσεις, όπως είδαμε και στις παραπάνω παραδειγματικές περιπτώσεις τέτοιου είδος πολυγλωσσίας. Η χρησιμότητα της γνώσης ξένης γλώσσας δεν περιορίζεται όμως μόνο στην πρακτική της χρήση, μπορούσε να αποτελέσει και πολιτισμικό και ιδεολογικό αγωγό. Η γνώση δυτικών γλωσσών διευρύνει την κοσμοαντίληψη των Οθωμανών και των βαλκάνιων υπηκόων τους και γενικότερα λειτουργεί απελευθερωτικά, στη βάση των ιδεών του ουμανισμού και κυρίως της Γαλλικής επανάστασης, ιδέες που θα αποδειχθούν θεμελιώδεις και για τη νεοτερική πολιτική οργάνωση στην περίοδο της εμφάνισης των εθνικών ιδεολογιών στα Βαλκάνια.

Η συμβίωση ποικίλων ομάδων στα περιηγητικά κείμενα

Όπως το Βυζάντιο έτσι και η Οθωμανική αυτοκρατορία διατήρησε τα δικαιώματα των τοπικών κοινοτικών αυτονομιών και την παλαιά επαρχιακή ζωή. Αυτό επέτρεπε στους χριστιανούς, παρά την απαγόρευση οικοδόμησης νέων εκκλησιών από τις οθωμανικές αρχές, να συνεχίζουν να χτίζουν ναούς και να αναστηλώνουν παλιά μοναστήρια.[271] Η κατάκτηση μιας περιοχής όμως συχνά άλλαζε δημογραφικά. Από τη μια πλευρά, αυτό οφειλόταν στον πόλεμο, χάρη στον οποίο κατακτήθηκαν οι βαλκανικές περιοχές και κυρίως οι πόλεις, από την άλλη, ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής των Οθωμανών, σύμφωνα με την οποία σχεδόν μετά από κάθε κατάκτηση γινόταν υποχρεωτική μετακίνηση κατοίκων: Συνήθιζαν δηλαδή να εγκαθιστούν παλαίμαχους στρατιώτες, τους σπαχήδες –«η ραχοκοκκαλιά του οθωμανικού στρατού», σύμφωνα με τον Machiel Kiel– σε εύφορες συνήθως περιοχές, δημιουργώντας έτσι μουσουλμανικούς θυλάκους στην περιοχή.

Όπως είναι γνωστό, μετά την Άλωση ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ (1451-1481) ανοικοδόμησε την Πόλη. Στους παλιούς κατοίκους δόθηκε προθεσμία πριν από την οποία μπορούσαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Προκειμένου να τη μετατρέψει σε πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του, σημαντικό διοικητικό και οικονομικό κέντρο, ο Μωάμεθ Β΄ εστίασε την προσοχή του στη συγκέντρωση εύπορων ανθρώπων (έμποροι, τεχνίτες) και ανάγκασε την ελίτ της Προύσας να εγκατασταθεί στη νέα πρωτεύουσα.[272] Παρόμοια πολιτική ακολούθησε και ο Βαγιαζίτ Β΄ (1481-1512), ο οποίος από πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας φρόντισε να μεταφερθεί και να εγκατασταθεί νέος πληθυσμός στην Κωνσταντινούπολη.[273] Στόχος ήταν να αποκαταστήσει το δημογραφικό κενό που προέκυψε από τις βυζαντινο-οθωμανικές και άλλες βαλκανικές συγκρούσεις

---

[271] Iorga N., *Το Βυζάντιο*, 66-83. Kiel M., *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bularian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360/70-1700. A New Interpretation*, Assen/ Maastricht 1985, 66-67.

[272] İnalcık H., The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city, *DOP* 23-24(1969-1970), 229-249. Α. Α. Πάλλη, *Σελίδες από τη ζωή της γενιτσαρικής Τουρκίας Κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του 17ου αι Εβλιά Τσελεμπή*, Εκάτη, Αθήνα 1990 [1940], 79 για εγκαταστάσεις από τον Μωάμεθ Πορθητή στην Πόλη: *«…η συνοικία του Τενές εποικίστηκε από Μωραΐτες, το Τεκφούρ-σαράγι από Εβραίους της Θεσσαλονίκης, το Χάσκιοϊ από Εβραίους της Αραβίας, το Σουλού-Μοναστίρ από Αρμένηδες, ο Μέγας Γαλατάς από Σμυρνιούς [ο Μικρός Γαλατάς είτανε το Πέραν, όπου μένανε κυρίως Φράγκοι],το Μπαλάτ από Γύφτους, το Χοτζά-Χαν και το Μαχμούτ Πασά από Πέρσες.»* και σ. 92. Βλ. και Ρένα Μόλχο, Οι Εβραίοι της Κωνσταντινούπολης πριν και μετά το Τανζιμάτ, *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, *Πρώτη επιστημονική ημερίδα Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1997, 155-69.

[273] Iorga, *Το Βυζάντιο*, 50-51.

του 14ου-15ου αιώνα και να εξισλαμίσει τις νεοκατακτημένες περιοχές, αποφεύγοντας τη συγκέντρωση μη μουσουλμανικών ομάδων που θα μπορούσαν να προκαλέσουν εξέγερση. Οι νεήλυδες μουσουλμάνοι άλλαξαν σημαντικά την εικόνα της Πόλης, καθώς στις νέες μουσουλμανικές συνοικίες χτίστηκαν τζαμιά ή κάποιοι από τους χριστιανικούς ναούς μετατράπηκαν σε τζαμιά.[274] Για τη μετανάστευση πληθυσμών αποφασιστικός παράγων ήταν η κατάσταση ειρήνης ή πολέμου στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη χώρα ή περιοχή. Σε δημογραφικό επίπεδο πολύ ενδεικτικές είναι οι επιπτώσεις των Οθωμανο-αψβουργικών πολέμων στον ύστερο 17ο και σε όλο το 18ο αιώνα, καθώς εξαιτίας της συχνότητάς τους μεγάλος αριθμός οθωμανών υπηκόων από την περιοχή του Κοσσυφοπέδιου, κυρίως Σέρβοι, μετανάστευσαν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων και εγκαταστάθηκαν στην παραμεθόρια ζώνη (Krajina). Αντίστοιχα, μεγάλο μεταναστευτικό κύμα προς την Οθωμανική αυτοκρατορία σημειώνεται στην περίοδο 1770-1784, όταν περίπου 200.000 Τάταροι μετανάστευσαν από την Κριμαία στην περιοχή της Δοβρουτσάς –σημειωτέον ότι εδώ ο Μιχαήλ Παλαιολόγος το 1263 είχε μεταφέρει από τη Μικρά Ασία Τουρκομάνους. Γενικότερα η μετανάστευση, ανεξάρτητα από τους λόγους που την προκαλούσαν –οικονομικοί, πολιτικοί ή απλά προσωπικοί– επηρέαζε την κατανομή του πληθυσμού σε όλες τις περιόδους της οθωμανικής ιστορίας.

Παρόλο που το δίκτυο αστικών κέντρων-λιμανιών στην Οθωμανική αυτοκρατορία αναπτύχθηκε, ιδιαίτερα μέχρι το 18ο αιώνα ο οικονομικός διαχωρισμός πόλης και υπαίθρου δεν ήταν πολύ ευδιάκριτος, όπως συνέβαινε με τις δυτικο-ευρωπαϊκές πόλεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο αστικός πληθυσμός να έχει ημι-αγροτικό χαρακτήρα.[275] Οι κάτοικοι των πόλεων αποτελούσαν περίπου 10-20% του συνολικού πληθυσμού, με εξαίρεση τη Μακεδονία όπου ανέρχονταν στο 25%.[276] Επίσης, στα Βαλκάνια οι περισσότερες πόλεις ήταν πολύ μικρές συγκριτικά με τις αντίστοιχες της Δυτικής Ευρώπης. Εξαίρεση αποτελούσε η Κωνσταντινούπολη, η οποία χάρη στην πολιτική της μετακίνησης μουσουλμανικού πληθυσμού από τα τέλη του 15ου αιώνα, έφτασε να κατοικείται από περίπου 70.000 κατοίκους. Μετά το 1700 παρατηρείται τάση αστικοποίησης του πληθυσμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και γενικά μόνιμης εγκατάστασης των νομάδων. Η πόλη προσέφερε περισσότερες

[274] Συνήθως τα τζαμιά χτίζονταν με δωρεές μελών της ελίτ των Οθωμανών, ενώ οι πιο εύποροι χρηματοδότησαν κι άλλα δημόσια κτήρια –βιβλιοθήκες, πτωχοκομεία (ιμαρέτ), ιεροδιδασκαλεία (μεντρεσέδες).

[275] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας: κοινωνικό-οικονομική και δημογραφική αναπτυξη*, τ.1-2, Αθήνα 1986.

[276] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 201.

ευκαιρίες για εργασία, καλύτερο βιωτικό επίπεδο με τη βελτίωση της υγιεινής και του αποχετευτικού συστήματος και επίσης, πολύ σημαντικό, μεγαλύτερη ασφάλεια του πληθυσμού της υπαίθρου –ιδιαίτερα στον ύστερο 18ο - αρχές 19ου αιώνα, οπότε υπήρχε πολιτική αστάθεια και φυγόκεντρες πολιτικές τάσεις, όπως στο Βιδίνιο, στην Αίγυπτο και στα Γιάννενα.

Πληροφορίες για τη δημογραφική ποικιλία στην Οθωμανική αυτοκρατορία περιέχονται κυρίως στους φορολογικούς καταλόγους (τεφτέρια), αλλά επίσης, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, και στα οδοιπορικά ή σε αναφορές ξένων διπλωματών προς τη χώρα τους. Αυτά τα αριθμητικά δεδομένα, αν και δοσμένα από ετερόκλητες προσωπικότητες διαφορετικών ιστορικών φάσεων και επιλεκτικά από γεωγραφική άποψη (αφορούν συνήθως μεγάλες πόλεις κυρίως κατά μήκος των μεγαλύτερων αρτηριών τις οποίες οι εν λόγω δυτικο-ευρωπαίοι ακολουθούσαν κατευθυνόμενοι προς την Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη κ.α.), προσφέρονται μάλλον για μια ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, δηλαδή για να σταθμίσουμε την αντίληψή τους σε σχέση με τα ιστορικά πληθυσμιακά μεγέθη ή ακόμα για να ανιχνεύσουμε αναντιστοιχίες με προκαταλήψεις/ παρανοήσεις, εμφάσεις και αποσιωπήσεις, κρίσεις ή στάσεις, που διακρίναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, απέναντι στις ετερόγλωσσες ομάδες της Βαλκανικής. Ενδιαφέρον είναι ότι, εκτός από το συνολικό αριθμό του πληθυσμού, οι πηγές αναφέρουν και τον αριθμό των κατοίκων κατά εθνότητες. Για τις υπόλοιπες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η κυριότερη πηγή είναι οι φορολογικοί κατάλογοι, στους οποίους καταγράφονταν τα δημοσιονομικά έσοδα του οθωμανικού κράτους. Δυστυχώς όμως τα στοιχεία των φορολογικών εγγραφών δεν αποτυπώνουν πλήρως και επακριβώς τη δημογραφική κατάσταση στην Οθωμανική αυτοκρατορία, επειδή πριν από την πρώτη απογραφή πληθυσμού στο οθωμανικό κράτος (τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα) καταγράφονταν όχι οι υπήκοοι αλλά ο φορολογητέος πλούτος τους. Επομένως τα όποια δημογραφικά δεδομένα ως τότε πρέπει να θεωρηθούν κατά προσέγγιση. Ακόμα πιο δύσκολο είναι να γίνουν αντιληπτές οι προ του Τανζιμάτ εν πολλοίς θρησκευτικές και γλωσσικές παραδοσιακές διακρίσεις από τις νεοτερικές εθνικές στις προσδιοριζόμενες ως εθνότητες ετερόγλωσσες ομάδες από το 19ο αιώνα και εξής.

Τα δημογραφικά στοιχεία έμμεσα φωτίζουν και το ζήτημα της γλωσσικής κατανομής στο χώρο –χωρίς βέβαια αυτό να είναι απόλυτο–, επειδή στην Οθωμανική αυτοκρατορία τα βασικότερα κριτήρια διαχωρισμού των οθωμανών υπηκόων είναι το θρήσκευμα, το οποίο κάποτε συνδέεται στενά με μια συγκεκριμένη γλώσσα. Όσο πιο

ποικίλες ομάδες ζουν στην ίδια περιοχή τόσο πιο μεγάλη είναι η γλωσσική ποικιλία μεταξύ του πληθυσμού. Θα ήταν απίθανο να υποθέσει κανείς ότι οι κάτοικοι μιας περιοχής, ακόμα κι να ανήκουν σε διαφορετικές θρησκευτικές, και γλωσσικές εθνότητες, δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Οι επαφές τους αναπόφευκτα προκαλούν αλληλεπίδραση –πολιτιστική και γλωσσική–και πολλές φορές προκαλεί την ατομική ή ακόμα και ομαδική διγλωσσία/ πολυγλωσσία. Αυτή η εικόνα είναι πολύ χαρακτηριστική για πολλές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα για την περιοχή των Βαλκανίων που μας ενδιαφέρει στην παρούσα έρευνα (Βλ. εικ.25).

Τα περιηγητικά κείμενα επίσης δίνουν αρκετά δημογραφικά στοιχεία για τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας βοηθητικά για την ανάπλαση της δημογραφικής εικόνας της Χερσονήσου, όπως αυτή αναπροσδιοριζόταν σταδιακά από την αυγή της νεότερης εποχής στη Δύση. Εκτός από τα αριθμητικά μεγέθη των οδοιπορικών, ενδεικτικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο χαρακτηρίζονται διάφορες ομάδες, πρώτα απ' όλα βάσει θρησκεύματος ή, δευτερευόντως, γλωσσικών ή κριτηρίων καταγωγής. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι στα οδοιπορικά οι περισσότερες πληροφορίες σχετίζονται με την οθωμανική πρωτεύουσα, κάτι που μας εμποδίζει να γενικεύσουμε σ' ό,τι αφορά τις υπόλοιπες πόλεις, επειδή η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης είναι ιδιάζουσα από κάθε άποψη.[277]

Ο H. Dernschwamm, που βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1553, υπολογίζει τον ανδρικό πληθυσμό των Εβραίων σε 15.035, των *«Ελλήνων, Αρμένιων και Καραμανλίδων»* σε 6.785, ενώ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης σε 20.000.[278] Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Γερμανού περιηγητή υπήρχε διαφορά μεταξύ των εβραϊκών ομάδων σε γλωσσικό και θρησκευτικό επίπεδο.[279] Ο Dernschwamm και ο Gerlach

[277] Eldem, Goffman, Masters, *The Ottoman City*, 135-206.

[278] Dernschwam, *Tagebuch*, 137. Μεγάλος όγκος αρχειακών και δημοσιευμένων δημογραφικών δεδομένων για τη Θεσσαλονίκη έχει συγκεντρωθεί και ερευνηθεί από τον Ν. Σβορώνο, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996 [*Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956], Εισαγωγή υποκεφ. Πληθυσμός 25 κ.ε. Στην πόλη υπήρχαν Τούρκοι (πλούσιοι αγάδες κάτοχοι της γης, γενίτσαροι), Αλβανοί (στρατιώτες-μισθοφόροι, βιοτέχνες, εισπράκτορες κρατικών φόρων, των οποίων ο αριθμός μειώθηκε μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο [1768-74] από 4.000 σε 60, επειδή είχαν παντρευτεί ντόπιες), Εβραίοι (μετά το 15ο αι. *Ασκεναζίμ* από τη Γερμανία και Ουγγαρία (Aschkenaz =Γερμανία), *Σεφαραδίμ* από την Ισπανία, Σικελία, Ν. Ιταλία, Προβηγκία, Πορτογαλία (Shepharad =Ισπανία), *dönme* ή *mamin* «αποστάτες Εβραίοι», όπως τους αποκαλούν οι πρόξενοι, που ασπάστηκαν τον Ισλαμισμό το 1666, βλ. και σ. 122-27, Έλληνες και σ. 228-39. Στην πόλη υπήρχαν επίσης Βοημοί (Τσιγγάνοι), Αρμένιοι και «μαύροι σκλάβοι», για τους Ιησουίτες και τη «δεξαμενή των σκλάβων» 186 κ.ε.. Β΄ κεφ. «Έθνη» εμπορευόμενα στη Θεσσαλονίκη 167 κ.ε. αντίστοιχα υποκεφ. Το Γαλλικό «έθνος», Άγγλοι, Βενετοί, Έμποροι από άλλες ιταλικές πόλεις, Ραγουζαίοι, Ολλανδοί - Δανοί - Σουηδοί, Γερμανοί και Αυστριακοί, Ρώσοι.

[279] Дерншвам*, Дневникът*, 135, 138-140.

παρατήρησαν ότι πολλοί από τους Εβραίους ήταν εύποροι, κάποιοι μάλιστα, λόγω της μεγάλης περιουσίας τους, είχαν πολύ καλές σχέσεις με τον σουλτάνο από τον οποίο δέχονταν χάρες.[280] Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης,[281] σύμφωνα με το Γερμανό Martin Crusius (1526-1607) επιδίωκαν να μιλάνε πιο ωραία ελληνικά από αυτά που μιλιούνταν στην Αθήνα. Ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι μαρτυρίες των περιηγητών για την οικονομική κατάσταση των Ελλήνων της Πόλης. Ειδικότερα περιγράφουν τα πλούσια ενδύματα και τα χρυσαφένια κοσμήματα των Ελληνίδων, ένδειξη για την ανθηρή οικονομική κατάσταση κάποιων από αυτούς. Όπως είναι γνωστό, ανάμεσά τους βρίσκονταν και απόγονοι παλαιών γνωστών βυζαντινών οικογενειών, οι οποίοι μετά την Άλωση δεν παρέμεναν χριστιανοί αλλά –στις περισσότερες φορές– για να διατηρήσουν την περιουσία και την εξουσία τους, εξισλαμίστηκαν και ενσωματώθηκαν στην κυρίαρχη ομάδα και στον κρατικό μηχανισμό. Στην πρωτεύουσα ζούσαν επίσης Ιταλοί έμποροι –κυρίως στην περιοχή του Γαλατά και του Πέραν. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ο Μωάμεθ Β΄(1451-1481) παραχώρησε αυτονομία στους Ιταλούς, μέτρο που συνέβαλε στη διατήρηση της χωροταξίας των βυζαντινών χρόνων.[282] Σύμφωνα με τα κατάστιχα στις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας, ο Γαλατάς ήταν κυρίως χριστιανική περιοχή –είχε 1.478 εστίες από τις οποίες 585 μουσουλμανικές και οι υπόλοιπες μη μουσουλμανικές– οι περισσότεροι ήταν Ιταλοί και Έλληνες καθώς και Αρμένιοι και Εβραίοι. Αργότερα όμως εκεί εγκαταστάθηκαν και πολλές μουσουλμανικές οικογένειες, ώσπου στα τέλη του 17ου αιώνα οι μουσουλμάνοι υπερέχουν αριθμητικά από τους μη μουσουλμάνους, κάτι που φαίνεται κι από τον αριθμό των ναών –τα τζαμιά είναι 12, ενώ οι εκκλησίες μόνο 6 (3 καθολικές, 2 ορθόδοξες και 1 αρμενική).[283] Στο Πέραν συναντάμε το 16ο αιώνα και μια παροικία Γάλλων, Γερμανούς, Σάξονες από την Τρανσυλβανία, ωρολογοποιούς, οπλοποιούς, μαχαιροποιούς.[284] Όπως είναι γνωστό, το 19ο αι. ο Γαλατάς αποτελεί το κέντρο του δυτικού εμπορίου και γενικά της οικονομικής ζωής της Κωνσταντινούπολης, ενώ στο Πέραν ήταν οι πρεσβείες και τα προξενεία των ευρωπαϊκών κρατών καθώς και ο τόπος

[280] Όπως η περίπτωση του περίφημου Εβραίου δον Χοσέ Μικιέζ, δούκα της Νάξου, στον οποίο ο σουλτάνος Σελίμ Β΄ (6.9.1566-12.12.1574) παραχώρησε 12 νησιά. Αυτός είχε επίσης το μονοπώλιο του κρασιού στη Μολδαβία και του κεριού στην Κρήτη. Dernschwam,*Tagebuch*, 114.
[281] Για την πολιτική του Μωάμεθ Β΄ (1451-1481) προς τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, İnalcık, The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul, 229-249.
[282] Iorga N., Le privilège de Mahomet II pour la ville de Péra*, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 2(1914), 2 κ.ε. [non vidi]
[283] Eldem, Goffman, Masters, *The Ottoman City*, 148-151.
[284] Iorga, *Το Βυζάντιο*, 56 όπου πηγή.

κατοικίας των Ευρωπαίων και των εξευρωπαϊσμένων υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Το 16ο αιώνα κάποιοι περιηγητές αναφέρουν επίσης ότι στην Πόλη κατοικούσαν και μικρασιατικοί πληθυσμοί –οι αραβόφωνοι Σύροι και οι λεγόμενοι Καραμανλίδες, φερμένοι από την Καππαδοκία και τη Λυκαονία. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν χτίστες, τους οποίους, λέγεται, ότι ο ίδιος ο Μεχμέτ ο Πορθητής τους μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη ίσως για να την ανοικοδομήσουν.[285] Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία που παραδίδει ο Ισπανός συγγραφέας Christobal de Villalon (; -1588), στα τέλη του 16ου αιώνα ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ξεπερνούσε τις 100.000 οικογένειες: 40.000 χριστιανικές, 10.000 εβραϊκές και 60.000 τουρκικές,[286] δηλαδή ο πληθυσμός ξεπερνούσε τους 400.000 κατοίκους, συνεπώς ήταν η μεγαλύτερη τότε πόλη της Ευρώπης. ο Γάλλος ιεραπόστολος Ιησουΐτης π. Tarillon, ο οποίος παρέμενε στην οθωμανική πρωτεύουσα στη β΄ δεκαετία του 18ου αιώνα, ανεβάζει το χριστιανικό πληθυσμό της Πόλης στις περίπου 200.000 Έλληνες [=ορθόδοξοι], 80.000 Αρμένιοι και 1250 καθολικοί.[287]

Όπως είναι γνωστό, δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας σε πληθυσμό και με σημαντικό ρόλο στο εμπόριο ήταν η Θεσσαλονίκη. Στον ύστερο Μεσαίωνα, μετά την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία (1492), ο αριθμός τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία αυξήθηκε σημαντικά –ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα και στη Θεσσαλονίκη. Όπως κιόλας αναφέραμε, πολλοί από τους Εβραίους που μετανάστευσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατάγονταν από την Ισπανία, οι λεγόμενοι σεφαρδίτες, και μιλούσαν μια ισπανική διάλεκτο. Σύμφωνα με τον Stephen Gerlach, το 15ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη ζούσαν 40.000 Εβραίοι. Ορισμένοι ήταν γιατροί, περίοπτα μέλη της κοινωνίας, ή ασχολούνταν με την αστρολογία και οι περισσότεροι με το εμπόριο. Σύμφωνα με τον Gabriele Cavazza, γραμματέα του Βενετού βαΐλου Girolamo Lippomano και συγγραφέα ενός ημερολογίου με τίτλο *Viaggio di un ambasciatore Veneziano de Venezia a Costantinopoline* (Βενετία 1591/1886), το 1591 στη Θεσσαλονίκη ζούσαν Τούρκοι, Εβραίοι και Χριστιανοί, αλλά η πλειονότητα ήταν Εβραίοι.[288] Σε ανώνυμη περιγραφή της Θεσσαλονίκης του 17ου αιώνα αναφέρονται 36 εβραϊκές συναγωγές και πολλές μικρές σε ιδιωτικά σπίτια, 30 εκκλησίες και 48

[285]Ιορδάνογλου Α., Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής Βαλουκλή Κωνσταντινουπόλεως, *ΒΣ* 1(1981), 63-86.
[286] Iorga, *Το Βυζάντιο*, 57.
[287] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 80-81.
[288] Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 133 όπου το απόσπασμα.

τζαμιά.[289] Οι δυτικο-ευρωπαίοι περιηγητές και διπλωμάτες επίσης αναφέρουν αριθμητικά δεδομένα για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Ο καπουτσίνος Robert de Dreux, π.χ., που ταξίδεψε στα Βαλκάνια το 1669, ανεβάζει το συνολικό πληθυσμό της σε 40.000.[290] Ο αρχαιόφιλος Paul Luke, που την επισκέφτηκε το 1717, αναφέρει ότι *«Οι Έλληνες εκεί είναι πολυάριθμοι… Υπάρχουν και Αρμένιοι-έμποροι. Οι Χριστιανοί είναι γύρω στις 10.000. Εκεί υπάρχουν 30.000 Εβραίοι…»*.[291] Ο ιησουΐτης Jean Baptiste Souciet, που για μερικά χρόνια ζει στη Θεσσαλονίκη αναφέρει στο βιβλίο του *Description de la ville de Salonique*, 1738, ότι οι κάτοικοί της το 1735 ανέρχονται γύρω στις 40.000, από τους οποίους 10.000 Τούρκοι, 8-9.000 Έλληνες, 18.000 Εβραίοι, ενώ υπάρχουν και κάποιοι Βούλγαροι.[292] Το 1741, κατά τον υπολογισμό του πρόξενου της Βενετίας, στη Θεσσαλονίκη ζούσαν 80.000, από τους οποίους 40.000 Εβραίοι, 25.000 Έλληνες και 15.000 Τούρκοι. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο d'Evant το 1768 οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ανέρχονταν σε 65-70.000, από τους οποίους 30-35.000 Τούρκοι, 8.000 Έλληνες, 26-27.000 Εβραίοι και γύρω στους 100 Δυτικοί. Παρόμοια, σύμφωνα με άλλον πρόξενο της Γαλλίας, τον Arasy, το 1777 ο πληθυσμός της ανερχόταν περίπου σε 70.000, από τους οποίους 30.000 Τούρκοι, 25.000 Εβραίοι και 15.000 Έλληνες.[293] Ο Γάλλος διπλωμάτης Esprit-Marie Cousinery, που βρίσκεται στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα στα Βαλκάνια, γράφει ότι *«Στην Μακεδονία υπάρχουν πολλοί Εβραίοι, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων –20.000– ζουν στη Θεσσαλονίκη.»*.[294] Ο συμπατριώτης του Félix de Beaujour, που ταξιδεύει στα Βαλκάνια στα χρόνια 1794-99, αναφέρει ότι η Θεσσαλονίκη έχει *«περίπου 60 χιλιάδες κατοίκους, οι μισοί από τους οποίους είναι Τούρκοι* [μουσουλμάνοι] *και οι άλλοι μισοί –γραικοί και Εβραίοι»*.[295] Σε επιστολή του, της 15ης Ιουνίου 1788, ο Ιταλός περιηγητής Alessandro Bisani αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν περίπου 80.000 άτομα, από τα οποία 23.000 Εβραίοι, 20.000 Έλληνες και Φράγκοι (Λατίνοι) και οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι. Δηλαδή στο τέλος του 18ου αιώνα η Θεσσαλονίκη είχε περισσότερους κατοίκους από τη

---

[289] Στο *ίδιο*, 142.

[290] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 628.

[291] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 282: *„Гърците там са многобройни… Има и арменци – търговци. Християните са около 10 хиляди. Там се набройват 30 хиляди евреи…"*.

[292] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 177.

[293] Λάσκαρης Μ., *Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1939, 17. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, 25.

[294] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 363: *„В Македония има много евреи; най-голям брой пребивават в Солун, където се набройват 20 000."*

[295] *Στο ίδιο,* 402: *„около 60 хиляди жители, половината от които са турци, а другата – гърци и евреи"*

Βουδαπέστη, Λειψία και Δρέσδη και τον ίδιο πληθυσμό με το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ.[296] Το μέγεθός της ωστόσο μειώθηκε μερικά χρόνια αργότερα, αφού, σύμφωνα με τον αββά Belley, το 1781 τα θύματα της πανούκλας στη Θεσσαλονίκη έφτασαν περίπου τις 20.000 μουσουλμάνους και πολλούς Εβραίους.[297] Αυξητική πορεία φαίνεται να ακολούθησε ο πληθυσμός της πόλης στην επόμενη περίοδο, κάτι συνηθισμένο για τις περιόδους μετά από επιδημίες.[298] Έτσι, ο F. Beaujour υπολόγισε στα τέλη του 18ου αιώνα τον πληθυσμό της σε 60.000 κατοίκους, 30.000 από τους οποίους Οθωμανοί, 16.000 Έλληνες, 12.000, Εβραίοι και 2.000 άλλες φυλές,[299] ενώ, σύμφωνα με το William Martin Leake (1777-1860), το 1806 ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ανερχόταν σε 65.000.[300]

Από τις σημαντικότερες πόλεις στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια επίσης η Αδριανούπολη, η Αθήνα,[301] το Σαράγεβο, η Νις ήταν μικρά αστικά κέντρα, μερικούς αιώνες αργότερα θα γίνονταν πρωτεύουσες, όπως η Σόφια, το Βελιγράδι και η Βούδα. Για τη Σόφια π.χ. ο Γερμανός H. Dernschwam γράφει ότι, το 1555 επιστρέφοντας προς τη Βιέννη, κατέγραψε περίπου 100 τζαμιά και περίπου 100 Εβραίους και *«χριστιανούς, Έλληνες και Αρμένιους έχει πάνω από 1.000»*.[302] Το 1667-68 ο Οθωμανός ανώτερος υπάλληλος Evliya Çelebi, κατευθυνόμενος προς την Κρήτη, περνάει από τις Σέρρες, πόλη για την οποία σημειώνει ότι 30 από τις γειτονιές της κατοικούνται από

---

[296] Σβορώνος Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, όπου σχετική βιβλιογραφία.

[297] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 693. Σύμφωνα με άλλη αναφορά τα θύματα ήταν περίπου 25.000, Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 201. Και οι δύο αριθμοί είναι αρκετά υψηλοί και ίσως δεν δηλώνουν τον πραγματικό αριθμό των θυμάτων αλλά θέλουν να δείξουν τη μεγάλη θνησιμότητα από την επιδημία. Επίσης αναφέρονται μόνο αυτές τις ομάδες και όχι οι χριστιανοί –έμμεση ένδειξη θρησκευτικής ανταγωνιστικότητας.

[298] Από τις επιδημίες, συμπεριλαμβανομένης και της πανούκλας, υπήρχαν αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία, μία από τις οποίες η απειλή λιμού, που επίσης συνέβαλε σε αρνητικές δημογραφικές συνέπειες. Μετά από μεγάλες επιδημίες, υπήρξε αύξηση του αριθμού των δεύτερων γάμων και γεννήσεων –προσπάθεια να αποκατασταθεί η δημογραφική ισορροπία.

[299] Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, 191-197 για την επιστολή του περιηγητή Αλέξανδρου Bisani (1780), 205. Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988, 75-77.

[300] Για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης στο α΄ μισό του 19ου αι., Δημητριάδης Β., *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής: Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997, όπου εξετάζει τα στοιχεία της απογραφής του 1831.

[301] Ο Γάλλος γιατρός και αρχαιόφιλος Jacob Spon, που ταξίδεψε στα Βαλκάνια το 1675-76 αναζητώντας αρχαία μνημεία, ανεβάζει τον πληθυσμό της Αθήνας περίπου στις 9.000, από τους οποίους πάνω από 7.000 είναι Έλληνες, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 694.

[302] Дерншвам, *Дневникът*, 192: *„В София има…около 100 турски джамии. Евреи има същo много – около 100. А християни, гърци, арменци има над 1000.”*

μουσουλμάνους (çıtak και yürük/ Κονιάροι)[303] και 10 από χριστιανούς (Έλληνες –«Rum» και Βούλγαρους) και Ιουδαίους.[304] Ο R. Bošković, όταν το 1762 έφυγε από την Κωνσταντινούπολη για να πάει στην Πετρούπολη, περνώντας από την Πύργο (Μπουργκάς, σημ. Βουλγαρία) σημείωσε ότι *«στο Μπουργκάς είχε περίπου 400 τουρκικά, 60 ελληνικά και 10 εβραϊκά σπίτια και 5 τζαμιά»*.[305]

Παρόλο που δεν ανήκει στα Βαλκάνια, αξιοσημείωτη επίσης είναι η Σμύρνη λόγω του ρόλου που έπαιζε στο 18ο αιώνα ως το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο[306] και επίσης κέντρο της καθολικής προπαγάνδας στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Επίσης συνδυάζεται άμεσα με τη βαλκανική ιστορία και λόγω των πολλών μαζικών μεταναστεύσεων βαλκανικών πληθυσμών και επομένως και με το θέμα της βαλκανικής πολυγλωσσίας. Ο Ιταλός περιηγητής Cornelio Magni (1638-1692) την περιγράφει το 1672 ως το κυριότερο εμπορικό κέντρο της Ανατολής.[307] Σύμφωνα με τον Evliya Çelebi το 1657-58, η Σμύρνη έχει 10 μουσουλμανικούς μαχαλάδες, 10 χριστιανικούς, 10 εβραϊκούς, ενώ οι Φράγκοι (=ευρωπαίοι), 2 μαχαλάδες με Αρμένιους και 1 με Τσιγγάνους.[308] Στις αρχές του 18ου αιώνα η εβραϊκή κοινότητα της πόλης γίνεται πολυπληθέστερη, επειδή μεγάλος αριθμός Εβραίων από βαλκανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, λόγω της οικονομικής κρίσης (οι παραγγελίες στις βιομηχανίες είχαν μειωθεί λόγω της αλλαγής του ρόλου του σώματος των γενίτσαρων) κατευθύνεται στα εμπορικά κέντρα-λιμάνια όπως είναι η Σμύρνη.[309] Για το α΄ τέταρτο του 18ου αιώνα δημογραφικά στοιχεία αναφέρει ο Γάλλος ταξιδιώτης Charles de Saint Maure, σύμφωνα με τον οποίο στη Σμύρνη κατοικούν 50.000 Τούρκοι, 7-8.000 Έλληνες και μόνο 400 Εβραίοι.[310] Μισό αιώνα αργότερα ένας άλλος Γάλλος, ο

---

[303] Οι όροι αυτοί απαντούν σε δύο μουσουλμανικές ομάδες που διακρίνονται ως προς τον τρόπο ζωής και παράδοσης και μερικές φορές ως γλώσσα (κάποτε σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι ονομάζονται çıtak). Περισσότερα, Кальонски А., *Юруците*, София 2007. https://el.wikipedia.org/wiki/Γιουρούκοι *Yörük* <yürü= περπατώ. Κονιάροι <koyὺn-eri =βοσκοί προβάτων, Kiel M., Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, *Αγιά, Ιστορικά –Αρχαιολογικά, Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της (3-4.4.1993)*, Δημ. Κ. Αγραφιώτης επιμ., Αγιά, Λάρισσα 2002, 232.

[304] *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, eds F. Adanir, S.Faroqhi, Leiden-Boston-Köln
2002, 94-95, όπου πηγή.

[305] Бошкович, *Дневник*, 26: *„В Бургас е имало около 400 турски, 60 гръцкии 10 еврейскикъщи, и 5 джамии.”.*

[306] Eldem, Goffman, Masters, *The Ottoman City*, 79-134.

[307] *Подбрани извори за историята на балканските народи*, 109-110.

[308] Αναφέρεται από Eldem, Goffman, Masters, *The Ottoman City*, 79.

[309] Στ*ο ίδιο*, 98.

[310] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 104.

αρχαιολόγος ο Auguste de Choiseul-Gouffier, γράφει στο βιβλίο του *Voyage pittoresque de la Grèce* ότι οι κάτοικοι της Σμύρνης ανέρχονται περίπου στους 100.000, από τους οποίους 60-65.000 Τούρκοι, 21.000 Έλληνες, 10.000 Εβραίοι, 5-6.000 Αρμένιοι και περίπου 200 άτομα από τη Δυτική Ευρώπη.[311] Δημογραφικά δεδομένα των νησιών, τα οποία επίσης έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις οικονομικές συναλλαγές μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης αναφέρονται επίσης στα οδοιπορικά.[312] Παραδείγματος χάριν, σε ένα από αυτά, του 1666, περιέχονται δημογραφικά στοιχεία για τα Ιόνια νησιά και τις Κυκλάδες.[313]

Σε ό,τι αφορά τα παραπάνω δεδομένα, όπως ήδη αναφέραμε, οι υπολογισμοί γίνονται κατά προσέγγιση λόγω έλλειψης συστηματικών απογραφών κατ' άτομο και όχι κατά οικογένεια. Συνεπώς οι παραπάνω υπολογισμοί δεν είναι πάντα ακριβείς ή αδυνατούμε να ελέγξουμε την αξιοπιστία τους, εξάλλου, πρέπει να συνυπολογίσουμε και τον παράγοντα της μετανάστευσης, των πολέμων και των επιδημιών. Οι ξαφνικές μειώσεις του πληθυσμού εξηγούνται σε μεγάλο βαθμό από τις συχνές επιδημίες στην πρώιμη νεότερη φάση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Το χαμηλό επίπεδο της υγιεινής και η περιορισμένη ιατρική περίθαλψη στην Οθωμανική αυτοκρατορία επίσης είναι παράγοντες ανεξέλεγκτης εξάπλωσης των επιδημιών, κυρίως της πανώλης. Πολύ περισσότερο τα αποτελέσματα της νόσου ήταν πιο θανατηφόρα στα αστικά κέντρα και κυρίως στις πόλεις-λιμάνια, όπου δηλαδή είχε μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού, όπως στη Θεσσαλονίκη και στη

Στο 17ο αιώνα ο πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας Σμύρνη· εδώ επιδημίες πανώλης εμφανίζονταν συχνά σε όλο το 18ο αιώνα. Η θνησιμότητα εξαρτιόταν βέβαια και από ανθρωπογενείς παράγοντες, όπως ο πόλεμος και η πείνα. μειώθηκε στο 1/10 του πληθυσμού της Δυτικής Ευρώπης. Παρόλα αυτά, ο πληθυσμός των Βαλκανίων ήταν μεγαλύτερος από εκείνον των μικρασιατικών επαρχιών, ενώ το 1800 ο πληθυσμός τους είναι περίπου ισάριθμος, δηλαδή 10-11 εκατομμύρια, στο σύνολο της Αυτοκρατορίας περίπου 25 εκατομμύρια κατοίκους (περίπου 11 εκατ. στις βαλκανικές επαρχίες, 11 στις ασιατικές και 3 στη Βόρεια Αφρική). Στις βαλκανικές επαρχίες σημειώθηκε η μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού, γεγονός που τις έκανε

[311] Στο ίδιο, 384.

[312] Για το ρόλο των νησιών στις εμπορικές συναλλαγές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, Γαλλίας και Βενετίας, όπως και για δημογραφικά στοιχεία των Κυκλάδων και Σποράδων, βάσει οθωμανικών και γαλλικών αρχείων, Καρύδης, Στο αρχιπέλαγος, από τον 17ο στον 19ο αιώνα, 163-167.

[313] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 578-579.

πολύ σημαντικές από δημογραφική άποψη, έχοντας υπόψη ότι το 1800 τα οθωμανικά εδάφη είχαν μειωθεί από 3 εκατομμύρια σε 1,3 εκατομμύρια τετραγωνικά.[314]

Το 19ο αιώνα ο πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αυξήθηκε, δημογραφική έξαρση που οφείλεται στην πολιτική του κράτους, το οποίο ενδιαφέρθηκε για τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, το αποχετευτικό σύστημα, για τις μεταφορές και τις επικοινωνίες. Αυτά τα μέτρα έκαναν την πόλη πιο ελκυστικό και ασφαλέστερο μέρος, γεγονός που συνέβαλε στην αύξηση της αστυφιλίας. Η αστικοποίηση είχε αρχίσει από τον προηγούμενο αιώνα λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου και των συντεχνιών και βιοτεχνιών των πόλεων.[315] Ανασταλτικός παράγοντας αυτής της εξέλιξης ήταν η πολιτική αστάθεια και η ανασφάλεια σε κάποιες βαλκανικές επαρχίες, εξαιτίας της ανεξέλεγκτης δράσης των λεγόμενων «κιρτζαλίδων» ή «χαϊντούκων».[316] Αυτές οι ομάδες αποτελούνταν από μη μουσουλμάνους, στην πλειονότητά τους μισθοφόροι, οι οποίοι οργάνωναν λεηλασίες. Πρόκειται για τις ομάδες τις οποίες η παλαιότερη ιστοριογραφία παρουσίαζε ως τους πιο πρώιμους εθνικούς ήρωες.

Όσον αφορά στις πληροφορίες των πηγών για διάφορες ομάδες, πρέπει να έχουμε υπόψη ακόμα μια *ανακρίβεια*. Συχνά οι κάτοικοι μιας πόλης ομαδοποιούνταν από τους ίδιους ή από άλλους κατά θρησκεία και γι' αυτό το λόγο αναφέρονται μόνο Έλληνες, Τούρκοι, Φράγκοι, Εβραίοι. Οι χριστιανοί δηλαδή ομαδοποιούνται κάτω από τους όρους Έλληνες, Φράγκοι –ορθόδοξοι, καθολικοί– και Τούρκοι –μουσουλμάνοι–, χωρίς να υπονοείται εθνική διάκριση. Επίσης σχεδόν πάντα οι συνοικίες ή μαχαλάδες των πόλεων ομαδοποιούνται κατά θρησκεία. Για παράδειγμα, ένας χάρτης της Θεσσαλονίκης των μέσων του 19ου αιώνα παρουσιάζει την πόλη χωρισμένη σε ξεχωριστές συνοικίες: εβραϊκή, μουσουλμανική και ελληνορθόδοξη.[317] Υπήρχαν βέβαια και διάσπαρτες συνοικίες ανάμεσα σε αλλόθρησκους, με την προϋπόθεση ότι απαγορευόταν στους μη μουσουλμάνους να κατοικούν κοντά σε τζαμί. Παρόλο που οι διάφορες γειτονιές είχαν ονομασία η οποία παρέπεμπε στο θρήσκευμα των κατοίκων της, δεν είναι πάντα σαφές αν στην ίδια περιοχή ζούσαν ταυτόχρονα και αλλόθρησκοι. Είναι πολλές οι μαρτυρίες που αναφέρουν διακοινοτική οικιστική ανάμιξη, καθώς οι

[314] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 132, 197-209.

[315] Επίσης για να μειωθεί το κόστος παραγωγής το 18ο αιώνα παρατηρείται σε πολλές περιοχές και η αντίθετη τάση –μεταφορά των βιοτεχνιών από τις πόλεις στην ύπαιθρο. Αυτό επίσης έχει επίπτωση και στην κατανομή εργασίας –στην πόλη στις βιοτεχνίες εργάζονταν κυρίως άνδρες, ενώ στην ύπαιθρο και οι γυναίκες.

[316] Мутафчиева В., *Кърджалийско време*, София 1977.

[317] Δημητριάδης Β., *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.

συνοικίες σχηματίζονταν όχι μόνο βάσει θρησκείας αλλά και ανάλογα με το οικονομικό επίπεδο.

Ο ρόλος της γειτονιάς (μαχαλάς) είναι πολύ σημαντικός –για να εγκατασταθεί μια νέα οικογένεια στην περιοχή πρώτα πρέπει να έχει την έγκριση των μελλοντικών γειτόνων. Σε περίπτωση που η κοινότητα δεν εγκρίνει τη διαμονή κάποιου στη γειτονιά, ο ίδιος πρέπει να φύγει. Στα τέλη του 16ου αιώνα τέτοια είναι η περίπτωση του Άγγλου πρέσβη Edward Barton, ο οποίος λόγω της «αδυναμίας» του στα θορυβώδη γλέντια, αναγκάστηκε από τους γείτονές του να εγκαταλείψει την οικία του σε μια από τις περιοχές του Τοπχανέ. Παρόμοια είναι και η τύχη κάποιων ευρωπαίων εμπόρων που ζούσαν στην οθωμανική πρωτεύουσα.[318]

Στα χωριά ο πληθυσμός κατανεμόταν συχνότερα βάσει θρησκείας –χριστιανικά και μουσουλμανικά χωριά, ή μικτά. Πολύ χρήσιμες σε αυτό το θέμα είναι οι πληροφορίες που αναγράφονται στα τεφτέρια. Επίσης, οι ταξιδιώτες δίνουν στοιχεία σχετικά με τον πληθυσμό στα χωριά που βρίσκονταν κατά μήκος των μεγάλων δρόμων τους οποίους ακολουθούσαν συνήθως. Η ανάμειξη πληθυσμών, που σημειώνεται κάποτε, ενδιαφέρει το θέμα μας, καθώς αποτελεί βασικό παράγοντα διγλωσσίας/πολυγλωσσίας μεταξύ των ομάδων που συμβίωναν στον αστικό ή αγροτικό χώρο. Για παράδειγμα ο Γερμανός Hans Dernschwam περνώντας από το βουλγαρικό χώρο διακρίνει τα χωριά σε τουρκικά, βουλγαρικά και μικτά. Διασχίζοντας τον ελληνικό χώρο κατευθυνόμενος προς την Κωνσταντινούπολη, γράφει ότι το χωριό Πιρύ πασσά *«στη μια πλευρά είναι οι Τούρκοι, ενώ στην άλλη –οι Έλληνες»*.[319]

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού στα Βαλκάνια, στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, ζούσαν σε χωριά ασχολούμενοι με αγροτικές δραστηριότητες και την κτηνοτροφία. Η εμφάνιση των διαφόρων βιοτεχνιών είχε ως αποτέλεσμα να μεταναστεύσουν διάφοροι τεχνίτες από χωριά στις πόλεις αναζητώντας εργασία. Εξάλλου η πόλη ήταν πιο ελκυστική γιατί προσέφερε και μεγαλύτερη ασφάλεια, ιδιαίτερα το 18ο αιώνα, περίοδο εσωτερικής αστάθειας, και καλύτερη ποιότητα ζωής από άποψη υγείας, εκπαίδευσης, εργασίας. Εκτός από τη μετανάστευση αγροτικών ομάδων προς τα αστικά κέντρα, αξιοσημείωτη είναι και η ετήσια μετακίνηση των ημινομάδων κτηνοτρόφων Βλάχων και Σαρακατσάνων προς και από τα ορεινά βοσκοτόπια και τα χειμαδιά, από 23 Απριλίου έως 26 Οκτωβρίου.

[318] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 49.
[319] Дерншвам, *Дневникът*, 44: *„на едната страна са турците, а на другата – гърците*".

Διαφορετική ήταν η κίνηση των Τσιγγάνων που ζούσαν ως πλάνητες, εκτός εάν εντάσσονταν σε μεγάλες γαιοκτησίες ως δουλοπάροικοι. Η μετακίνησή τους δηλαδή ήταν βασικό χαρακτηριστικό του τρόπου ζωής τους, θέμα για το οποίο έγραψαν πολλοί δυτικο-ευρωπαίοι που επισκέφθηκαν τα Βαλκάνια, αν και δεν τους συναντούσαν για πρώτη φορά, δεδομένου ότι βρίσκονταν διάσπαρτοι σ' ολόκληρη την Ευρωπαϊκή ήπειρο μέχρι και τις Ηράκλειες πύλες (Γιβραλτάρ), το αργότερο, από το 14ο αιώνα. Από τις πάμπολλες μνείες Τσιγγάνων παραθέτουμε εδώ ενδεικτικά την πληροφορία στο *Χρονικό* του Μανουήλ Μαλαξού (Ναύπλιο; -Κωνσταντινούπολη 1571) ότι οι «*Αιγύπτιοι, τουτέστιν Κατζίβελοι* [=πλάνητες] *κάθονται εις αυτόν τον πρώην ναόν* [της Παναγίας Βλαχερνών]», για τον πρόσθετο λόγο ότι γνωστοποιεί ένα ακόμα όνομά τους, σλαβικής προέλευσης. Πολύ αργότερα ο Γάλλος διπλωματικός απεσταλμένος E. M. Cousinéry σημειώνει, στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, ότι οι Τσιγγάνοι της Μακεδονίας δεν κατοικούν κάπου μόνιμα, αλλά μετακινούνται ομαδικά, μένουν σε «κατούνια» και εξασφαλίζουν τα προς το ζην ως μουσικοί. Τέλος ο αυστριακός απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη Johan Kempelen σημείωσε ότι το 1840 στη Νις ζούσαν περίπου 2.000 οικογένειες και περιέγραψε ήθη και έθιμά τους.[320]

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, κυρίως για τους γλωσσολόγους, αποδείχθηκε η παρουσία στην Ευρώπη των Τσιγγάνων (Ρομ/ πληθ. Ρομά όπως αυτοπροσδιορίζονται) και ιδιαίτερα η γλώσσα τους, η ρομανί ή τα ρόμκα, καθώς η έρευνα έδειξε ότι συγγενεύει με τη σανσκριτική, συνεπώς φωτίστηκε και η καταγωγή τους από την Ινδία. Για το σημαντικό αυτό γλωσσολογικό θέμα αρκεί να μνημονεύσουμε εδώ τη μελέτη του κατεξοχήν πολύγλωσσου γιατρού, σπουδασμένου στις ΗΠΑ, Αλέξανδρου Πασπάτη (Χίος 1814-Κωνσταντινούπολη 1891), *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσης αυτών*. Σύμφωνα με τον ίδιο, στην Πόλη «*η πολυανθρωποτέρα των Ατσιγγάνων συνοικία είναι εις το* Εϊβάν-σεράι*, περιέχουσα περίπου τριακόσια πενιχρότατα οικήματα· πλησίον δε ταύτης, είναι η* Σουλού κουλέ *λεγομένη, μεταξύ δύο πυλών Τοπ καπή και* Ιδρινέ καπή *λεγομένων …Αύτη εμπεριέχει οικογενείας του μεν οθωμανικού δόγματος εβδομήντα τρεις, του δε Ανατολικού επτά. Μίαν ώραν μακράν κείται η κωμόπολις* Αίτραι*, κατοικουμένη από είκοσι περίπου οικογενείας Ατσιγγάνων του Ανατολικού δόγματος, τακτικώς εκκλησιαζομένας εις τον ναόν του χωρίου. Εις το* Κασήμ πασσά*, ευρίσκονται περίπου πεντήκοντα οικογένειαι, και άλλαι τόσαι πέραν εις το*

[320] Marshal F. H., The Chronicle of M. Malaxos, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 5(1926), 13. *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 364. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век*, 302-303. Marushiakova E., V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*, Bristol 2001, 55.

Σκούταρι. Τα οικήματα δε αυτών, όπου και αν ευρίσκωνται, είναι μικρά και μονόροφα, των οποίων το ισόγαιον χρησιμεύει εις σιδηρουργείον και καλαθοποιείον. Πέριξ δε των οικιών βόσκουσιν αι πολυάριθμοι όνοι, τας οποίας οι Ατσίγγανοι περιφέρουσιν εις τας οδούς της Κωνσταντινουπόλεως, χάριν του ιαματικού των γάλακτος. Πάμπολλοι άνδρες την άνοιξιν και το θέρος συλλέγουσι 'ρίζας και βοτάνας διά τους φαρμακοπώλας, και άλλοι περιφέρονται πωλούντες τα παρ' αὐτών κατασκευαζόμενα σιδηρά εργαλεία, χρήσιμα εις το μαγειρείον. Αι νεάνιδες, αι πλειότεραι περιτρέχουσι σχεδόν ακάλυπτοι εις τας αγυιάς της πόλεως, άδουσαι άσματα ερωτικά είς τε την ιδίαν και την οθωμανικήν γλώσσαν. Αι γραίαι λέγουσι την μοίραν, και επιδίδονται εις μυρίας γοητείας ιδίας εις τους Ατσιγγάνους πάσης της Ευρώπης.».[321] Οι μετακινήσεις των πληθυσμών δυσκολεύουν βέβαια την εξακρίβωση δημογραφικών μεγεθών κατά περιοχές, αν και με την πάροδο του χρόνου κάποιες από τις ομάδες αυτές θα εγκατασταθούν μόνιμα, αλλάζοντας όχι μόνο τρόπο ζωής αλλά και την απασχόληση τους.

Οι δημογραφικές εικόνες που αντλήθηκαν από τα οδοιπορικά των περιηγητών της υπό εξέταση περιόδου, είναι ενδιαφέρουσες αλλά αποσπασματικές και άνισης εγκυρότητας και αξιοπιστίας, πολύ περισσότερο που σταδιακά γενικεύεται η στατιστική ως επιστήμη και γενικότερα η μελέτη των κοινωνιών. Από αυτή την άποψη, φωτίζουν την οπτική και την αυξανόμενη φροντίδα των συγγραφέων τους να καταγράψουν, με *θετικό πνεύμα*, πληθυσμιακά μεγέθη και στατιστικά δεδομένα. Έτσι, ακόμα κι αν οι αριθμοί που καταγράφονται δεν είναι ακριβείς, το γεγονός ότι γενικά οι περιηγητές ενδιαφέρονται να σημειώσουν παρόμοια δεδομένα, αποδεικνύει ότι στη Δύση υπάρχει ενδιαφέρον για συγκεκριμένη και λεπτομερή περιγραφή του χώρου και του πληθυσμού τού οθωμανικού κράτους.

[321] Πασπάτη Αλ. Γ., *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσης αυτών*, Αθήνα 1995 [*Πανδώρα* τ. 8(Αθήνα 1857)], 16-17 και 10: «*Την προπατορικήν όμως αυτών γλώσσαν, σπανιώτατα διδάσκουσιν εις αλλογενείς ολίγοι δε ημών εφρόντισαν μέχρι σήμερον να μελετήσωσιν αυτήν χάριν ζητημάτων φιλολογικών, λησμονήσαντες ότι εκ της μελέτης ταύτης ήθελε πιθανώς σαφηνισθή η μέχρι τούδε άγνωστος και ασαφής ιστορία*.».

ΜΕΡΟΣ ΙΙ
ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ. ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΕΩΝ

Βιβλία, βιβλιοθήκες, τυπογραφεία

Στο Βυζάντιο, όπως είναι γνωστό, τα μοναστήρια ήταν, εκτός από εκκλησιαστικά/ πνευματικά, και μορφωτικά κέντρα, όπου οι μοναχοί εκτός από την αντιγραφή θεολογικών κυρίως κειμένων αντέγραφαν και έργα αρχαίων συγγραφέων. Μετά το 1453 η δραστηριότητα αρκετών διανοουμένων, πολλοί από τους οποίους ήταν κληρικοί, μετατοπίζεται προς τη Δύση, κυρίως προς την Ιταλία. Στη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια πολλά από τα μοναστικά κέντρα έχασαν την πολιτιστική σπουδαιότητά τους και η έλλειψη της προγενέστερης χριστιανικής κρατικής εξουσίας συνέβαλε στη διεύρυνση της δικαιοδοσίας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως οθωμανικού θεσμού υπεύθυνου για τη διαποίμανση των ορθοδόξων χριστιανών της Βαλκανικής. Έτσι, η πνευματική ζωή συνεχίζει κυρίως στα μοναστήρια, αν και όχι με τόσο γοργό ρυθμό όπως στη βυζαντινή εποχή. Οι κληρικοί, τουλάχιστον των ανώτερων βαθμίδων, εξακολουθούν να αποτελούν την πιο μορφωμένη κοινωνική ομάδα, γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι συχνά οι ιερείς είναι ταυτόχρονα δάσκαλοι. Παρόλα αυτά, χρειάζεται να επισημανθεί ότι το υψηλό επίπεδο μόρφωσης δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη χειροτονία των κληρικών, εφόσον τα εκκλησιαστικά αξιώματα εξαγοράζονταν με σημαντικά χρηματικά ποσά, κάτι που μαρτυρείται σε πολλές πηγές της εποχής, με αφορμή τη διαφθορά στην εκκλησία.[322] Το φαινόμενο της σιμωνίας διαρκεί μέχρι το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας σ' ολόκληρη την έκταση της Βαλκανικής χερσονήσου, έως τη γενίκευση της εκκοσμίκευσης στο πλαίσιο των νεότερων κρατών.

Όπως και να έχει το θέμα, γεγονός είναι ότι δεν αμφισβητείται ο ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας στη διάδοση της γνώσης (σε μεγάλο βαθμό θεολογικού χαρακτήρα) και της ελληνικής γλώσσας ανάμεσα σε μη ελληνόφωνους βαλκάνιους, είτε

[322] Βλ. την αυτοβιογραφία του Σωφρόνιου, από τις πιο σημαντικές πηγές για την κατάσταση των Βουλγάρων στα τέλη του 18ου αιώνα, με τίτλο *«Βίος και παθήματα του αμαρτωλού Σωφρονίου»*, Μότσιος Γ. εισαγωγή, μετάφραση, *Βίος και πάθη του αμαρτωλού Σωφρόνιου*, *Δωδώνη -Φιλολογία* ΙΗ΄(Ιωάννινα 1989), 65-108. *Σωφρονίου επισκόπου Βράτσας Η ζωή και τα παθήματα*, Ταχιάος Αντ.-Αιμ. μετάφραση-σχόλια, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 170, σημ. 514: Gruber Isaiah. Μαντάς Κ., Βίοι παράλληλοι: *"Βίος και πάθος του αμαρτωλού Σωφρονίου" του επισκόπου Βράτσας Σωφροόνιου (Βουλγαρία 1739-1813) & "Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου" (Ζάκυνθος 1801-1831)*, Ρόδος 2011.

μέσω του ιερέα-δασκάλου ή του κληρικού-επιτρόπου του σχολείου. Σε μοναστήρια, που εξακολούθησαν να διατηρούν πλούσιες βιβλιοθήκες με χειρόγραφα και τυπωμένα βιβλία σε διάφορες γλώσσες, συνεχίστηκε η παράδοση της αντιγραφής και μετάφρασης ιερών κειμένων.[323] Ιδιαίτερα οι μονές του Αγίου Όρους έπαιζαν σπουδαίο θρησκευτικό και πνευματικό ρόλο ανάμεσα στους ορθόδοξους βαλκάνιους, κάτι που διαπιστώνεται από τις πολυάριθμες δωρεές Ελλήνων, Σέρβων, Βουλγάρων ηγεμόνων προς αυτές. Ειδικότερα, πολλά σλαβικά ονόματα εμφανίζονται σε επιγραφές δωρητών των μοναστηριών Χιλανδαρίου, Ζωγράφου κ.ά., όπου πολλοί από τους μοναχούς επίσης ήταν Σλάβοι. Η πρώτη μάλιστα μονή από αυτές σχετίζεται με τη νεότερη βουλγαρική ιστορία όχι μόνο λόγω των δωρεών που έκαναν Βούλγαροι δωρητές, αλλά επειδή σ' αυτή ο μοναχός Παΐσιος βρήκε και μελέτησε χειρόγραφα από τα οποία άντλησε πληροφορίες με βάση τις οποίες έγραψε το 1762 τη *Σλαβενοβουλγαρική ιστορία*, έργο που θεωρείται από τους Βούλγαρους ως ιδεολογική αρχή της εθνικής *αφύπνισης*.[324]

Βιβλιοθήκες, όπως ήδη αναφέρθηκε, βρίσκονταν συνηθέστερα στα μοναστήρια, ενώ ήταν περιορισμένες οι περιπτώσεις ιδιωτικών βιβλιοθηκών, λόγω τόσο του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού γενικότερα όσο και του κόστους των βιβλίων, ιδιαίτερα των χειρόγραφων. Αρκετές πληροφορίες για πλούσιες βιβλιοθήκες βρίσκονται στα οδοιπορικά περιηγητών, οι οποίοι για ποικίλους λόγους διέσχισαν ή βρέθηκαν στις βαλκανικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ειδικότερα εκείνων των οδοιπορικών που έγραψαν δυτικο-ευρωπαίοι *κυνηγοί* χειρογράφων και παλαιών βιβλίων. Την πιο πρώιμη ωστόσο μαρτυρία για έναν σπουδαίο βαλκάνιο «βιβλιοσυλλέκτη» συναντάμε στο κατεξοχήν κοσμικό περιβάλλον της «Δημοκρατίας της Ραγούζας», όπως προσδιοριζόταν από την αρχή του 15ου αι., το οποίο προσιδιάζει σε δυτικο-ευρωπαϊκά μάλλον περιβάλλοντα παρά στο μοναστηριακό, όπου συναντάμε τα περισσότερα παραδείγματά μας. Πρόκειται για τον Ραγουζαίο αστρονόμο Ivan Gazul (1400-65), «*που δούλεψε σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, που δώρισε τα βιβλία του στον καθεδρικό ναό της πόλης θέτοντας ως όρο ότι*

[323] Гандев Хр., *Проблеми* на *Българското възраждане*, София 1976, 23-153, αναφέρει πολλά μοναστήρια και κοσμικά κέντρα μόρφωσης του 17ου-18ου αιώνα, που σχετίζονται και με την παραγωγή σλαβικών και ελληνικών χειρογράφων.

[324] Тодоров И., Хилендарският манастир като българско книжовно средище през Възраждането, *Кирило-Мет. Ст.* 3(1986), 163-179. Βιβλιογραφία για το μοναχό Παΐσιο, Тодоров И., *Паисий Хилендарски. Литература за живота и делото му. Анотиран библиографски указател*, София 2003. Έκδοση του χειρογράφου της Μονής Ζωγράφου και ελληνική μετάφραση, Οικονόμου Ελένη Ελ., *Παϊσίου Χιλανδαρινού Σλαβοβουλγαρική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 2009, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., 1999. Για τον όρο εθνική αφύπνιση βλ. Μέρος IV, σ. 327-328.

θα έμεναν συγκεντρωμένα και προσιτά σε όποιον ήθελε να τα διαβάσει, έγινε τελικά ο ιδρυτής της δημοτικής βιβλιοθήκης του Ντουμπρόβνικ.». Σ' αυτή τη συνάφεια αξίζει να σημειώσουμε ότι οι πολίτες της δεν ήταν μόνο πολύγλωσσοι, αλλά υπήρχε και θεσμοθετημένο τρίγλωσσο εκπαιδευτικό σύστημα στα ιταλικά, λατινικά και στα σλαβικά.[325]

Συνεχίζοντας με βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τον G. Schlumberger, ο πρέσβης της Γερμανίας βαρόνος Ghislain de Büsbecq, λόγω της μεγάλης επιδημίας πανώλης το 1562, βρήκε για τρεις μήνες καταφύγιο στα Πριγκηπόνησα, όπως πολλοί ευκατάστατοι χριστιανοί κάτοικοί της, και ειδικότερα στη Χάλκη· αναχωρώντας μετά από τρεις μήνες για τη Βιέννη, μετέφερε πολλά χειρόγραφα που αγόρασε από τη μονή της Αγίας Τριάδος. Καθώς φαίνεται από όσα σημειώνει στο οδοιπορικό του ο ιστορικός του δικαίου Zachariä von Lingenthal (1812-94), ο Büsbecq έμεινε στη μνήμη των μεταγενέστερων φιλολογικών κύκλων ως ένας από αυτούς που λεηλάτησαν τις μονές: «*…η στάθμη της φιλολογικής παιδείας των Ελλήνων έπεφτε όλο και περισσότερο, ενώ οι Δυτικοί γίνονταν όλο και πιο δραστήριοι στη συγκέντρωση παλαιών χειρογράφων, οι βιβλιοθήκες των Πριγκιπονννήσων λεηλατήθηκαν πολλαπλά, κάτι που επί πλέον ευνοήθηκε από το ότι την ίδια εποχή εξαφανίστηκαν στα νησιά ολόκληρα μοναστήρια, από τα οποία τώρα μόνον ερείπια βλέπει κανείς. Μεγάλος αριθμός ωραίων παλαιών χειρογράφων έφθασε μέσω του Büsbecq στη Βιέννη, άλλα στο Παρίσι….*».[326]

Παρόμοια, το 1628 ο Άγγλος περιηγητής Thomas Roe αγόρασε αρκετά χειρόγραφα από την ίδια μονή, τα οποία κατέληξαν στη βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.[327] Η συγκρότηση της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης χρονολογείται πολύ νωρίτερα από το 16ο αιώνα, στη μεσαιωνική περίοδο και ίσως πρέπει να σχετίζεται με τον ηγούμενο Ιωάννη που μνημονεύεται από τον Θεόδωρο Στουδίτη (759-826). Η προέλευση κάποιων χειρογράφων της βιβλιοθήκης μπορεί επίσης να σχετίζεται με τα γεγονότα του 1630, οπότε καταστράφηκε η Μονή του Προδρόμου (στο νησάκι απέναντι από τη Σωζόπολη της Βουλγαρίας). Τότε οι μοναχοί πρόλαβαν να διασώσουν κάποια κειμήλια και

[325] Sugar P. F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Β΄, Αθήνα 1994, 134.

[326] Schlumberger G., Αι Πριγκηπόνησοι της Κωνσταντινουπόλεως, *Κόσμος* 13(1884), 104-105 [non vidi]. Karl Eduard Zachariä [von Lingenthal], *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838*, Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2016, 190· και η δική του αναζήτηση χειρογράφων είναι πολλάπλά ενδιαφέρουσα.

[327] Γλαβίνας Απ. Αθ., Η Μονή της Αγίας Τριάδος, *Καθημερινή. Επτά ημέρες –Κοιτίδες ελληνισμού. Χάλκη*, Αθήνα 1996, 183.

χειρόγραφα σε περγαμηνή, τα οποία μετέφεραν στη Μονή της Αγίας Τριάδος όπου και οι ίδιοι βρήκαν καταφύγιο.[328] Σημαντικά τέλος πρέπει να συνέβαλε στον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης ο γνωστός βιβλιόφιλος πατριάρχης Μητροφάνης Γ΄ (1565-1572, 1579-1580), ο οποίος το 1572 καθαιρέθηκε και αποσύρθηκε στη μονή αυτή, παίρνοντας μαζί του μεγάλο μέρος της βιβλιοθήκης του.[329] Προφανώς αυτά τα χειρόγραφα εννοούν τόσο ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς που επισκέφθηκε το μοναστήρι το 1576,[330] όσο και αργότερα ο Abbé Sevin συλλέκτης χειρογράφων για λογαριασμό μεγάλων ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών. Ο τελευταίος μάλιστα το 1728, όταν είδε τον άθλιο χώρο στον οποίο βρίσκονταν τα βυζαντινά χειρόγραφα του Μητροφάνη, κακολογεί τους βιβλιοθηκάριους.[331] Η κατάσταση παρέμεινε ίδια μισό αιώνα αργότερα, όταν το 1777 ο Σουηδός λουθηρανός διδάκτορας του πανεπιστήμιου της Ουψάλα και ερευνητής ("observateur") ελληνιστής Jakob Jonas Björnståhl (1731-79) επισκέφτηκε τη Χάλκη και τη μονή της Αγίας Τριάδος, όπου είδε τα χειρόγραφα να βρίσκονται «*σ' ένα άθλιο δωμάτιο, σκεπασμένα με σκόνη, φαγωμένα από σκουλήκια, σκώρο και ποντίκια και σαπισμένα από την υγρασία*». Ο ίδιος, δύο χρόνια μετά, συνάντησε τον μητροπολίτη Αμβρόσιο Τρίκκης, ο οποίος, καθώς ήταν μορφωμένος και ενημερωμένος, τον ρώτησε «*για τον Ισαάκ Νέφτωνα, έτσι πρόφερε το Newton, για το Wolf, τον Boerhaave* [Herman Boerhaave Ολλανδός γιατρός και φυσιοδίφης, 1668-1738] *και άλλους. Του υπέδειξα να προσθέσει στα μεγάλα αφτά* (sic) *ονόματα και του φον Λιννε* [Carl von Linné 1707-1778, Σουηδός ιδρυτής της σύγχρονης βοτανικής].». [332]

Παρόμοια κατάσταση με εκείνη της μονής στη Χάλκη μαρτυρά και ο Domenico Sestini, ο οποίος όμως εκτός από τα *«φαγωμένα»* χειρόγραφα βρίσκει και κάποια

[328] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, όπου και βιβλιογραφία.

[329] Τα περισσότερα βιβλία της βιβλιοθήκης αυτής διασκορπίστηκαν. Από τα διασωθέντα χειρόγραφα που βρίσκονται στην Πατριαρχική βιβλιοθήκη, μόνο 40 φέρουν σημείωση του Μητροφάνη. Ο St. Gerlach αναφέρει ότι πολλά χειρόγραφα που κάποιοι δανείστηκαν από τη βιβλιοθήκη του για να τα αντιγράψουν, δεν τα επέστρεψαν, Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 229. Οδυσέας ποπ Νικόλωφ (Συμεών μητροπολίτης Βάρνας και Πρεσλάβας), *Ιστορικόν Υπόμνημα περί της εν Χάλκη Μονής της Αγίας Τριάδος*, Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, κυρίως 414 για την αλληλογραφία Gerlach-Κρούσιου σε σχέση με τη βιβλιοθήκη του.

[330] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, 36, 329, όπου και βιβλιογραφία.

[331] Στο *ίδιο*, 42, όπου και βιβλιογραφία.

[332] Στο *ίδιο*, 45, 329 όπου και βιβλιογραφία. Björnståhl J. J. , *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μετάφραση προλεγόμενα, σημείωσες Μεσεβρινός, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 67, 70-71 σημ. 27, 73 για τη μονή Σταγών, Μετέωρα· 40. Νίκος Βέης, Η αναγέννησις των γεωγραφικών σπουδών εν Θεσσαλία κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και ο πολυΐστωρ Ιάκωβος Ιωνάς Μπιέρνστωλ, διάλεξη, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1947.

«κάλλιστα γραμμένα και καλώς διατηρημένα».[333] Για την απαξίωση των χειρογράφων από τους μοναχούς των Πριγκηπονήσων μαρτυρεί και ο άγγλος οικοδιδάσκαλος του Λόρδου Έλγιν, συλλογέας και ιερέας της Αγγλικανικής εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη Philip Hunt (1772-1838). Είναι γνωστό ότι στα χρόνια 1799-1801 επισκέφτηκε τα Πριγκηπόνησα και αγόρασε αξιόλογα χειρόγραφα «*από τους μοναχούς που μεταχειρίζονται τα έντυπα βιβλία, δείχνουν ελάχιστη εκτίμηση στα αρχαία τους χειρόγραφα»*, όπως σημειώνει.[334] Με βάση αυτή την αναφορά μπορούμε να υποθέσουμε ότι το περιεχόμενο των συγκεκριμένων χειρογράφων δεν πρέπει να ενδιέφερε τους μοναχούς, πιθανώς γιατί αφενός η πλειονότητα των μοναχών δεν είχαν υψηλή μόρφωση αφετέρου με τη διευρυνόμενη διάδοση του τυπωμένου βιβλίου σταδιακά το χειρόγραφο βιβλίο τέθηκε σε δεύτερη μοίρα.

Εκτός Κωνσταντινούπολης οι μονές του Άθω, όπως είναι γνωστό, συγκέντρωναν πλούσιες συλλογές χειρογράφων και παλαιών βιβλίων. Σχετικά με τις αγιορείτικες μονές ο άγγλος διπλωμάτης και ιστορικός Sir Paul Rycaut, που ταξιδεύει στο β΄ μισό του 17ου αιώνα στην Οθωμανική αυτοκρατορία επιφορτισμένος με επαγγελματικές υποχρεώσεις της *«Εταιρείας της Ανατολής»* (έδρα Σμύρνη), κάνει λόγο για τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες στον Άθω, *«Τα βιβλία*, γράφει, *δεν είναι συστηματικά τακτοποιημένα σε ράφια και με ετικέτες ως προς το περιεχόμενό τους, δεν τα ξεσκονίζουν και καθαρίζουν, όπως στις βιβλιοθήκες των δικών μας κολλεγίων, αλλά είναι βαλμένα το ένα πάνω στο άλλο χωρίς καμία σειρά, είναι σκονισμένα και εκτεθειμένα στα σκουλήκια. Όπως άκουσα, έχουν λίγα άλλα βιβλία, εκτός από τα θρησκευτικά, σχεδόν κανένα αξιόλογο, επειδή οι απεσταλμένοι της Γαλλίας και άλλων χωρών είτε ασκώντας εξουσία ή με χρήμα είχαν πάρει τα πιο σπάνια βιβλία των βιβλιοθηκών τους.»*.[335] Ως προς τη βιβλιοθήκη της μονής Χιλανδαρίου διαθέτουμε μια ενδιαφέρουσα περιγραφή από έναν Αρμένιο που την επισκέφτηκε το 1775. Σύμφωνα

[333] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, 330, όπου και βιβλιογραφία. Και τη βιβλιοθήκη της Νέας μονής της Χίου ο καθηγητής ανατολικών γλωσσών Johannnes Heyman (1667-1737), *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the archipelago,* …, 249, τη βρίσκει «σε κακή κατάσταση» https://archive.org/details/travelsthroughpa01egmo

[334] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*, 50, 330, όπου και βιβλιογραφία.

[335] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*,235: *„Книгите не са подредени систематично, разположени на лавици с етикети за съдържанието, не ги четкат и чистят, както в библиотеките на нашите колежи, а са натрупани една върху друга без ред или метод, покрити с прах и предоставени на червеите. Имат малко други книги, освен религиозни и, както чувах – почти никакви много ценни, защото пратеници на Франция и други страни със сила или пари са иззели всички най-редки книги от библиотеките им.”.*

μ' αυτόν, τα τοποθετημένα σε ράφια χειρόγραφα βρίσκονταν στο υπόγειο, ενώ η πρόσβαση στη βιβλιοθήκη ελεγχόταν από τον ίδιο τον ηγούμενο της μονής.[336]

Ο Γάλλος φιλάρχαιος Paul Luke ταξίδευε πολύ συχνά στην Ανατολή και επισκεπτόταν την Οθωμανική αυτοκρατορία. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του το 1706, περνάει από περιοχές με βουλγαρικό κυρίως πληθυσμό και επισκέπτεται τη μονή του Μπάτσκοβο (10 χλμ. νότια του σημ. Ασένοβγκραντ). Ενδιαφέροντα είναι όσα σημειώνει σχετικά: *«Οι μοναχοί της μονής αυτής έχουν ωραία βιβλιοθήκη. Εκεί είδα πολλά και θαυμάσια χειρόγραφα, αλλά δεν είναι δυνατόν να αποκτήσεις κανένα από αυτά,* [επειδή] *αυτοί αγανακτούν ακόμα και αν κάποιος ανοίξει συζήτηση για την εξαγορά τους.»*.[337]

Η συλλογή χειρογράφων, κυρίως ελληνικών, και γενικώς διάφορων παλαιών κειμηλίων, είχε ξεκινήσει ως συρμός ανάμεσα στους βασιλικούς κύκλους της Δυτικής Ευρώπης από το 15ο αιώνα. Αλλά αργότερα, το 17ο και το 18ο αιώνα, οι δυτικοί μονάρχες είτε στο πλαίσιο των διπλωματικών αποστολών στην Οθωμανική αυτοκρατορία έστελναν και ειδικούς εκπροσώπους, στους οποίους ανέθεταν τον εμπλουτισμό των συλλογών, είτε οργάνωναν ειδικές αποστολές για τον εντοπισμό και την εξαγορά τους (βλ. Μερος Ι). Παρόμοια είναι η περίπτωση του οικοδιδάσκαλου και εξερευνητή Pierre Gilles d'Albi (1490-1555), ο οποίος παίρνει μέρος το 1547 στη γαλλική διπλωματική αποστολή του Φραγκίσκου Α΄ (1494-1547) στην Κωνσταντινούπολη για να συλλέξει και να μεταφέρει στην πατρίδα του ελληνικά χειρόγραφα[338]–η βιβλιοθήκη του γάλλου βασιλέα είχε ήδη αποκτήσει 546.[339] Από την άλλη μεριά, ο διπλωματικός απεσταλμένος της αυστριακής αυλής στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1553-1562, Ogier Chiselin de Busbecq, αναφέρει ότι, αναχωρώντας από την Οθωμανική αυτοκρατορία, παίρνει μαζί του *«αμέτρητα παλαιά νομίσματα»*. Επίσης γράφει *«Γέμισα πολλές άμαξες και πλοία με ελληνικά χειρόγραφα …Έστειλα διά θαλάσσης στη Βενετία περίπου 240 βιβλία κι από εκεί θα δώσω εντολή να τα μεταφέρουν στη Βιέννη, επειδή προορίζω όλα αυτά για την αυτοκρατορική*

---

[336] *Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX в.,* съст. А. Орманджиян, София 1984, 61.

[337] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 271: *„Монасите на този манастир имат хубава библиотека. Там видях множество великолепни ръкописи; но невъзможно е да придобиеш нито един от тях; те (монасите) се възмущават даже и ако се заговори да бъдат закупени.".*

[338] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 32. *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 70.

[339] Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, 30, όπου τα ονόματα των Γάλλων ταξιδιωτών που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία και ειδικότερα τον ελλαδικό χώρο στην περίοδο 1550-1821 με βασικό σκοπό να εξερευνήσουν και να περιγράψουν τα αρχαία μνημεία και να συλλέξουν αρχαία νομίσματα και χειρόγραφα.

βιβλιοθήκη.».[340] Παρόμοια, ο ιερέας από τη Φλωρεντία Christophorus Buondelmonti, που στάλθηκε από τον Γάλλο γεωγράφο ουμανιστή Nicolas de Nicolay (1517-1583) για να εξερευνήσει τα ελληνικά νησιά, στο πλαίσιο παρόμοιας αποστολής συλλέγει χειρόγραφα.[341] Σύμφωνα με τον Άγγλο εφημέριο και φυσιοδίφη John Covel (1638-1722), ο οποίος λόγω του ιατρικού επαγγέλματός του βρισκόταν στην περίοδο 1670-77 τοποθετήθηκε στην πρεσβεία της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει στο οδοιπορικό του ότι, επιστρέφοντας στην πατρίδα του, φέρνει μαζί του, εκτός από κάποια σπάνια φυτά, και ολόκληρη συλλογή βιβλίων και χειρογράφων.[342]

Σημαντική είναι και η συμβολή στην αύξηση των βασιλικών συλλογών του γνωστού γάλλου πολιτικού Jean-Baptiste Colbert (1619-83), ο οποίος στέλνει ειδικευμένους ερευνητές στην Ανατολή με σκοπό να περιγράψουν αρχαιολογικά μνημεία αλλά και να συλλέξουν νέα τεκμήρια για τη βιβλιοθήκη και τις συλλογές του βασιλιά. Ο επίσης γάλλος Delacroix –γιος του François Delacroix ασιανολόγου και πρώτου διερμηνέα της τουρκικής και της αραβικής γλώσσας στη γαλλική βασιλική αυλή– με πολύ καλές γνώσεις κι αυτός της τουρκικής, αραβικής και περσικής γλώσσας, το 1670 στάλθηκε στην Ανατολή από τον Jean-Baptiste Colbert για να εξερευνήσει και να συλλέξει χειρόγραφα. Μια δεκαετία αργότερα με επιτυχία φέρνει σε πέρας την αποστολή του, επιστρέφοντας με μια συλλογή ανατολίτικων χειρογράφων.[343] Ο Antonio Galland, υπάλληλος του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει στο ημερολόγιό του: *«Υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη και στους γειτονικούς τόπους πλήθος ελληνικών χειρογράφων. Βρίσκονται στα χέρια των Τούρκων που τα άρπαξαν από τους Έλληνες καθώς και στα χέρια μοναχών και παπάδων. Και οι μεν και οι δε ενδιαφέρονται να τα πουλήσουν. Αξίζει λοιπόν ν'αγοράσει κανείς παλαιά ελληνικά χειρόγραφα σε περγαμηνή, σε χαρτί, σε μετάξι ή σε οποιοδήποτε υλικό, αρκεί να μην είναι ελληνικές προσευχές ή τα συνηθισμένα βιβλία λειτουργίας της ελληνικής Εκκλησίας.»* (1674).[344] Στην Κωνσταντινούπολη το ενδιαφέρον των *κυνηγών* χειρογράφων είναι στραμμένο κυρίως προς τη βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου και ίσως σε αυτή αναφέρεται και το παραπάνω απόσπασμα. Γι' αυτή περίπου ένα αιώνα νωρίτερα (1577), ο Γερμανός θεολόγος Stephen Gerlach, αναφέρει ότι δεν είναι πολύ πλούσια και ότι τα βιβλία είναι παραπεταμένα και παραμελημένα: *«... Μόνο ο Χρυσόστομος είναι πλήρης, έχει και κάτι από τον Αθανάσιο και από τον*

[340] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 135.
[341] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 47.
[342] *Английски пътеписи за Балканите*, 194.
[343] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 250-251.
[344] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 668-669.

Επιφάνιο για τον Ιωάννη, αλλά δεν έχει σχεδόν τίποτα από τους Πατέρες της εκκλησίας. Όλα τα βιβλία είναι 150, παραπεταμένα στη σκόνη σ' ένα υπόγειο όπου κανείς δεν τα διάβαζε. Ο πατριάρχης δεν συμφώνησε να μου δώσει βιβλία για το σπίτι αλλά, σύμφωνα με τον κανονισμό, μπορώ να τα διαβάζω στο πατριαρχείο.».[345]

Το 1674, με σκοπό τη συλλογή παλαιών χειρογράφων και αρχαίων νομισμάτων, στον ελλαδικό χώρο φθάνει και ο νομισματολόγος J. F. F. Vaillant (1655-1708), επίσης απεσταλμένος του Colbert, ο οποίος κατά τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη καταφέρνει να αποκτήσει μόνο μερικά βιβλία και νομίσματα. Βεβαίως, ιδιαίτερη προσοχή δίνει και στη συλλογή χειρογράφων. *Εφοδιάζει* μάλιστα τους πράκτορές του με συγκεκριμένη λίστα τίτλων των έργων προς αναζήτηση.[346] Ειδικότερα, σε αποστολή του προς τον πρόξενο της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει την πιθανότητα να αγοραστεί η βιβλιοθήκη του πολύγλωσσου Παναγιώτη Νικούσιου, Μεγάλου Δραγουμάνου της Πύλης (1661-73),[347] και δίνει εντολή στους πράκτορές του να διαπιστώσουν εκ των προτέρων αν αυτή περιέχει και ελληνικά χειρόγραφα.[348] Ένας από τους πιο αποτελεσματικούς πράκτορες του Colbert είναι ο «antiquaire du Roi» Paul Lucas (1664-1737), ο οποίος με τα πολλά ταξίδια του στην Οθωμανική αυτοκρατορία συνέβαλε στον εμπλουτισμό των συλλογών του γάλλου βασιλέα με περίπου 2.000 νομίσματα, 24 χειρόγραφα, χάλκινα αγάλματα και πολλούς πολύτιμους λίθους.[349]

Επίσης η αξιοσημείωτη βιβλιοθήκη του ιερέα Andreas Oltard από το Sibiu, που άφησε μετά το θάνατό του, με 533 τίτλους βιβλίων κυρίως προτεσταντικής θεολογίας, μας μεταφέρει βόρεια του Δούναβη, στην Cluj, στην περίοδο της Μεταρρύθμισης και στη ριζοσπαστική ιδεολογία που μεταφέρει το έντυπο βιβλίο, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η διάδοσή του.[350]

Άμεσα ενδιαφερόμενος ήταν επίσης ο ίδιος ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΕ΄ (1715-1774) που είχε στείλει επανειλημμένα ειδικούς εκπρόσωπους του σε παρόμοια

---

[345] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 201: *„…намерих в нея лоши книги. Патриархът Само Хризостомус е пълен, има нещо от Атанасий, от Епифан за Йоан, но няма почти нищо от видните църковни учители. Всички книги са 150, лежаха в праха на едно мазе и там никой не чете. не се съгласи да ми даде книги за вкъщи, нов патриаршията мога да чета – така гласи законът им."*

[346] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 103, 136-139.

[347] Ο Παναγιώτης Νικούσιος (1612-1673) ήξερε άπταιστα την ελληνική, τουρκική, αραβική, περσική, λατινική, ιταλική και τη ρώσικη γλώσσα. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 131, σημ.1. Βλ. και Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων*, 29-60.

[348] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 131.

[349] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 140-141.

[350] Duțu Al., The Printed Word in South East Europe, *Political Models and National Identities in "Orthodox Europe"*, Bucharest 1998, 47.

αποστολή. Το φθινόπωρο του 1728 στην Κωνσταντινούπολη φθάνουν οι εκπρόσωποί του με αποστολή να ψάξουν στη βιβλιοθήκη του σαραγιού για άγνωστα στη Δύση έργα αρχαίων συγγραφέων. Απογοητεύτηκαν ωστόσο όταν πληροφορήθηκαν ότι τα περισσότερα ελληνικά χειρόγραφα είχαν δοθεί στον πρίγκιπα της Βλαχίας.[351] Παρόλα αυτά η δυνατότητα πρόσβασης στη βιβλιοθήκη τού σουλτάνου είχε ως αποτέλεσμα η συλλογή του Λουδοβίκου ΙΕ΄ να εμπλουτισθεί με 600 ελληνικά χειρόγραφα, στα οποία όμως δεν αναγράφονται άγνωστα μέχρι τότε κείμενα.[352] Σχετικά με τη βιβλιοθήκη του σαραγιού είναι και η μαρτυρία του αιδεσιμότατου Καρλάιλ, ο οποίος το 1801, εφοδιασμένος με άδεια, την επισκέπτεται, επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Pierre Jéroden του 1685, ότι δηλαδή η πιθανότητα σε αυτή τη βιβλιοθήκη να βρεθεί κάποιο αρχαίο κείμενο είναι πολύ μικρή.[353]

Ο Gerard Kornelius Drish αναφέρει ότι, επιστρέφοντας στη Βιέννη, επισκέφθηκε κάποιες μονές στην ενδοχώρα της Φιλιππούπολης κι ότι *«εκεί έχει βρει πολλά παλαιά χειρόγραφα, τα οποία όμως ήταν εντελώς φθαρμένα από τη σκόνη και την υγρασία και (ότι) θα μπορούσε να βρει πολλά έγγραφα σε αυτές μόνο αν οι μοναχοί τού τα έφερναν και τα άφηναν στη διάθεση του».*[354] Άλλος απεσταλμένος του γάλλου βασιλιά, ο κλασσικιστής συλλέκτης και καθολικός ιερέας (αβάς) Michel Fourmont (1690-1746), ταξιδεύοντας το 1729-30 στο Μωριά, επισκέπτεται πολλά από τα μοναστήρια της περιοχής και εξερευνά τις βιβλιοθήκες τους. Δυσαρεστημένος από τις άσχημες συνθήκες στις οποίες βρίσκονται τα βιβλία και από την έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά των μοναχών, γράφει: *«Η αμάθειά τους σου προκαλεί οίκτο. Εύρισκα βιβλία μισοκαμένα, χωρίς άκρη και τέλος, σάπια, σαρακοφαγωμένα. Μου είπαν πως η βιβλιοθήκη του Μεγάλου Σπηλαίου ήταν η μεγαλύτερη σε όλη την Ελλάδα. Φανφαρονισμοί. Υπήρχαν μοναχά 130 τόμοι, μισοκαταστραμμένοι από την υγρασία, έτσι που δεν διαβάζονταν.*».Τα ίδια περίπου παρατηρεί και σε μία άλλη μοναστηριακή βιβλιοθήκη: *«Είδα βιβλία μέσα σε υγρές τρύπες βράχων. Και το μόνο που μπορούσα να αποσπάσω ήταν μερικά ράκη αγνώριστα. Άλλα βρίσκονταν στο υπόγειο, σαπισμένα πια, με ολότελα σβησμένα γράμματα.».*[355]

---

[351] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 153.
[352] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 132.
[353] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 153.
[354] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XVIII век*, 276: *„намерил там твърде стари ръкописи, които обаче били съвсем развалени от прах и влага, и можел да намери много документи в тях само ако монасите му ги донесат и предоставя".*
[355] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 136.

Παρόμοιες πληροφορίες δίνουν και κάποιοι ταξιδιώτες που πέρασαν από τα ελληνικά νησιά. Ο Ρώσος μοναχός Vasily Grigorovič Barsky (1701-1747), π.χ., που ταξιδεύει συχνά στην Οθωμανική αυτοκρατορία, σε μια από τις επισκέψεις του στη Χίο το 1742 γράφει για τη βιβλιοθήκη της Νέας Μονής: *«Είδα πολλά βιβλία σε τόση αταξία που μερικά έχουν μουσκέψει από τα νερά. Με λύπησε πολύ αυτή η αμέλεια και μάλωσα τους μοναχούς. Αλλά αυτό είναι αποτέλεσμα της αμάθειας, γιατί ελάχιστοι ανάμεσά τους αποκτήσαν ελληνική και εκκλησιαστική αγωγή, και αυτοί είναι ψάλτες ή αναγνώστες, ενώ οι άλλοι ασχολούνται με γεωργικά και είναι ανεπίδεκτοι μαθήσεως.».*[356] Πέντε χρόνια αργότερα, το 1747, κατευθυνόμενος προς τη Μέκκα ο Γάλλος διερμηνέας στο προξενείο της Γαλλίας στη Σμύρνη Jean Galland αναγκάστηκε να παραμείνει στη Χίο για μερικούς μήνες λόγω προβλημάτων υγείας. Μετά από την επίσκεψή του λοιπόν στο ίδιο μοναστήρι, σημειώνει ότι η βιβλιοθήκη είναι πολύ πλούσια, καθώς διαθέτει πολλά χειρόγραφα, αλλά ότι την κρατούν κλειστή, αφότου κάποιος, που ήθελε να αποκτήσει ένα χειρόγραφο, προσπάθησε να εξαγοράσει το βιβλιοθηκάριο.[357] Όπως είναι γνωστό από άλλες μαρτυρίες, η τελευταία πρακτική των συλλεκτών χειρογράφων ήταν σταθερή –η αποτελεσματικότητά της αποδεικνύεται από τα πολυάριθμα τεκμήρια που συγκεντρώθηκαν στις βιβλιοθήκες των ευρωπαίων ηγεμόνων. Τα περισσότερα χειρόγραφα και βιβλία από τις μοναστηριακές συλλογές, βάσει των διαθέσιμων περιγραφών, ήταν θρησκευτικού περιεχομένου, αλλά υπήρχαν και ιστορικά με ποικίλο κοσμικό χαρακτήρα, τα οποία ενδιέφεραν περισσότερο τους συλλέκτες χειρογράφων.

Επίσης, εκτός από τις βιβλιοθήκες των μοναστηριών, υπήρχαν και μουσουλμανικές βιβλιοθήκες που βρίσκονταν σε ειδικά κτήρια-βιβλιοθήκες, σε τζαμιά ή στα θρησκευτικά κτήρια των δερβίσηδων, οι λεγόμενοι μεντρεσέδες που λειτουργούσαν και ως σχολείο. Συγκριτικά με οποιαδήποτε άλλη οθωμανική πόλη, στην Κωνσταντινούπολη οι περισσότερες βιβλιοθήκες βρίσκονταν ενταγμένες σε τζαμιά και μοναστήρια δερβίσηδων στα οποία δωρίζονταν και αντιγράφονταν χειρόγραφα, συμβάλλοντας έτσι στη διάδοση οθωμανικών χειρογράφων.[358] Επίσης οι βιβλιοθήκες, συνήθως πετρόχτιστες, λειτουργούσαν ως τόποι ασφαλούς φύλαξης των χειρογράφων από πυρκαγιές. Γι’ αυτό, το μεγαλύτερο ποσοστό, που έχει διασωθεί και είναι γνωστό στους οθωμανολόγους προέρχεται από τις βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης.[359]

---

[356] Στο *ίδιο*, 110-111.
[357] Στο *ίδιο*, 223.
[358] Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 29.
[359] Στο *ίδιο*, 23.

Οι βιβλιοθήκες των μονών και οι διάφορες συλλογές χειρογράφων και βιβλίων που διατίθενται σε κάποιους ναούς αποτελούν μεν ένα είδος δημοτικών βιβλιοθηκών, όμως σ' αυτές έχει πρόσβαση περιορισμένο κοινό –οι ιερείς, οι μοναχοί και εξωτερικοί επισκέπτες. Ο σύγχρονος τύπος της δημόσιας βιβλιοθήκης –εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Ραγουζαίου Ivan Gazul– θα αργήσει να εμφανιστεί στα Βαλκάνια κυρίως λόγω του χαμηλού επίπεδου της εκπαίδευσης. Η ευκολότερη πρόσβαση στο γραπτό λόγο θα συμβάλει επίσης στην αύξηση των ανθρώπων που μάθαιναν ανάγνωση και γραφή.

Εκτός από τις βιβλιοθήκες των μονών και των τζαμιών, υπήρχαν και οι ιδιωτικές συλλογές χειρογράφων και βιβλίων, οι οποίες ανήκαν σε υψηλά ιστάμενους κληρικούς και κοσμικούς, γεγονός που δείχνει ότι η ιδιωτική βιβλιοθήκη είχε μεγάλη αξία, όχι μόνο κοινωνική αλλά και οικονομική και περνούσε κληρονομικά από γενιά σε γενιά. Είναι γνωστό ότι στην Κωνσταντινούπολη το 16ο αιώνα σχηματίστηκε μια ομάδα συλλεκτών σπάνιων βιβλίων, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για τη Δύση και αλληλογραφούσαν με γερμανούς λόγιους,[360] όταν οι βιβλιοθήκες ήταν ακόμα γεμάτες με βυζαντινά χειρόγραφα και κείμενα της κλασικής Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα.[361] Γνωρίζουμε, π.χ., ότι ο γνωστός απόγονος των Καντακουζηνών, Μιχαήλ Καντακουζηνός, διέθετε μεγάλη βιβλιοθήκη στην Αγχίαλο, όπου μεταξύ άλλων είχε συγκεντρώσει *Χρονικά* που αναφέρονταν στους προγόνους του. Λόγω της μεγάλης περιουσίας και της εξουσίας του ως Μεγάλου τελώνη της Αυτοκρατορίας, είχε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει στην εσωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας –οι Έλληνες μάλιστα τον θεωρούσαν *στυλοβάτη* του ελληνισμού, «*η των Γραικών ελπίς*».[362] Επίσης ο αδελφός του Αντώνιος είχε βιβλιοθήκη την οποία μετά το θάνατό του κληροδότησε στο μικρότερο γιο του Γεώργιο. [363] Σπάνια χειρόγραφα διέθετε επίσης στην Κωνσταντινούπολη και ο Φίλιππος Πτολεμαίος λόγιος κυπριακής καταγωγής από την Περούτζια.[364]

Υπήρχαν και περιπτώσεις διανοουμένων –μέλη της πνευματικής ελίτ– που τις περισσότερες φορές ανήκουν ταυτόχρονα και στην οικονομική ελίτ, οι τελευταίοι είναι συνήθως απόφοιτοι εκπαιδευτικών κέντρων της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, οι

---

[360] Iorga, *Το Βυζάντιο*, 106 όπου σχετική βιβλιογραφία.
[361] Στο *ίδιο*, 107. *Ιστορία της Αναγέννησης στο Δυτικό κόσμο*, επιμ. Cavallo G., R. Chartier, Αθήνα 2006. Cavallo G., *Η ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2008.
[362] Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, 225. Герлах, Дневник *на едно пътуване*, 141 για την υψηλή κοινωνική θέση του και την αρνητική εικόνα του ανάμεσα στους *«Εβραίους, Τούρκους και χριστιανούς»*, 251 για την πώληση ενός βιβλίου του.
[363] Crusius, *Turcograecia*, 35.
[364] Στο *ιδιο*, 503-504.

οποίοι, επιστρέφοντας στα Βαλκάνια, εκτός από τις γνώσεις τους μεταφέρουν τις συλλογές και βιβλιοθήκες που έχουν συγκροτήσει. Σχετικές πληροφορίες περιέχουν, π.χ., τα έργα ευρωπαίων περιηγητών οι οποίοι εντυπωσιάζονται από μορφωμένους που συναντούν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η Αγγλίδα λαίδη M. Montagu, σύζυγος του πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, σε επιστολή της 12ης Δεκεμβρίου 1717, αναφέρει ότι οδεύοντας προς την οθωμανική πρωτεύουσα, κατά τη διαμονή της στο Βελιγράδι, τους φιλοξένησε στο σπίτι του ο Αχμέτ μπέη, του οποίου η υψηλή μόρφωση την εντυπωσίασε: «*Κατέχει*, γράφει, *άπταιστα την αραβική και την περσική γλώσσα και είναι ιδιαίτερα καλός καλλιγράφος … έχει πολύ ωραία βιβλιοθήκη με διάφορα από τα δικά τους* [των μουσουλμάνων] *βιβλία και, όπως μου είπε, σε αυτήν περνάει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του*.».[365] Τις εντυπώσεις του για μια ιδιωτική βιβλιοθήκη καταγράφει και ο Άγγλος πολιτικός και κλασικός φιλόλογος John Bacon Sawrey Morritt (1772?-1843) που επισκέπτεται τη Μάνη το 1794. Πρόκειται για τη βιβλιοθήκη ενός Έλληνα, η οποία περιέχει αρκετά βιβλία σχετικά με την αρχαία ελληνική ιστορία σε νεοελληνική γλώσσα.[366] Παρόμοιες αναφορές περιγράφουν κάποιες εξαιρετικές –για την εποχή τους– περιπτώσεις ιδιωτικών συλλογών βιβλίων που θα πυκνώσουν στο βαλκανικό χώρο από το 19ο αιώνα και εξής.

Μια από τις πιο συνηθισμένες μνείες ιδιωτικών συλλογών βιβλίων το 19ο αιώνα στο Καζανλάκ της Βουλγαρίας βρίσκεται στα απομνημονεύματα του βούλγαρου δάσκαλου Δημήτριου Ντούσανοφ (1837-1904). Κάποιες ανήκαν σε ιερείς, γι' αυτό τα περισσότερα βιβλία ήσαν θεολογικού περιεχομένου, ενώ άλλες περιείχαν διδακτικά –γραμματικές και χρηστομάθειες– τα οποία συνέβαλαν στη μόρφωση των ιδιοκτητών τους. Καθώς τα βιβλία αυτών των συλλογών ήταν γραμμένα στα ρωσικά, βουλγαρικά, ελληνικά, ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά, τις καθιστά αξιοσημείωτο παράδειγμα για την εξέταση του φαινομένου της πολυγλωσσίας στο γραπτό/ έντυπο λόγο που μας ενδιαφέρει εδώ: Ενδιαφέρουσα, π.χ., είναι η ύπαρξη σε βιβλιοθήκες χριστιανών μιας ρωσικής μετάφρασης του Κορανίου και ενός απόκρυφου κειμένου.[367] Τα δύο αυτά

---

[365] Монтегю Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 75-76: *„Владее съвършено арабски и персийски език и е извънредно добър краснописец … има много хубава библиотека с всякакви техни книги и, както ми казва, там прекарва по-голямата част от времето си.".*

[366] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 600-601. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Bacon_Sawrey_Morritt (6-6-2016) *«Early in 1794, Morritt set off east, and spent two years in travelling, mainly in Greece and Asia Minor. One consequence of his journeying was the wide adoption in English of the term Balkan Mountains by English speakers, in place of the classical name Haemus Mons. The use of Balkan peninsula for south-east Europe came a little later, with August Zeune (1808).*».

[367] Στεφανов П., Домашни библиотеки в Казанлък през XIX в., *ИНБКМ* 21(1993), 311-324.

βιβλία μαρτυρούν την ύπαρξη περιπτώσεων θρησκευτικού συγκρητισμού (ενδεχομένως λόγω συμβίωσης) κι ακόμα την απομάκρυνση της κοσμικής ζωής από την επιρροή της εκκλησίας.

Ο περιορισμένος αριθμός βιβλιοθηκών, ιδιαίτερα πριν τη διάδοση του τυπωμένου βιβλίου, σχετίζεται άμεσα με τις δυσκολίες στην παραγωγή του χειρογράφου. Σε κάποια μοναστήρια στην Οθωμανική επικράτεια λειτουργούσαν εργαστήρια όπου αντιγράφονταν παλαιά χειρόγραφα, ενώ σπάνια γράφονταν νέα. Η ετοιμασία ενός χειρογράφου όμως ήταν χρονοβόρα και πολυδάπανη διαδικασία και απαιτούσε εξειδικευμένους γραφείς. Ειδικευμένοι εικονογράφοι επίσης συνέβαλαν στην ετοιμασία των βιβλίων, γιατί εκτός από το κείμενο που περιέχει καθένα –χειρόγραφο ή τυπωμένο– περιλαμβάνονταν επίσης μικρογραφίες ή διακοσμητικά κεφαλαία γράμματα. Η πρώτη εικονογράφηση του βιβλίου, που γινόταν με μικρογραφίες ή ανατύπωση από ξυλογραφία, μαζί με τα γλωσσικά και γραφικά στοιχεία των κειμένων, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά μέσα από τα οποία μπορεί κανείς να διακρίνει σχολές.[368] Βέβαια το κόστος των χειρογράφων και η σπανιότητά τους περιορίζει τη διάδοση των γνώσεων. Έτσι, το μεγάλο κόστος παραγωγής τους επιτρέπει να τα κατέχει και να μετέχει της γνώσης που αυτά περιέχουν μόνο περιορισμένος κύκλος αναγνωστών. Αντίθετα, με την εμφάνιση του τυπωμένου βιβλίου το κόστος μειώνεται και τα βιβλία γίνονται προσιτά σε ευρύτερο κοινό, αν και ακόμα και το 19ο αιώνα αυτοί που διέθεταν βιβλιοθήκη παρέμεναν λίγοι. Με την εφεύρεση της τυπογραφίας αλλάζει επίσης η εικονογράφηση: Από τα μέσα του 15ου έως το 19ο αιώνα χρησιμοποιείται η ξεστή χαλκογραφία ή μονοτυπία, ενώ το 19ο αιώνα εισάγονται νέες μέθοδοι εικονογράφησης –η λιθογραφία, η φωτοτσιγκογραφία και η φωτογραφία. Γι’ αυτό δίκαια έχει υποστηριχτεί ότι το έντυπο βιβλίο είναι το μέσο που οδήγησε τον ευρωπαϊκό κόσμο από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση.

Μετά την εφεύρεση και διάδοση της τυπογραφίας οι Βαλκάνιοι δεν άργησαν να υιοθετήσουν αυτή τη χρήσιμη καινοτομία στην τελευταία δεκαετία του 15ουαιώνα. Οι εκδόσεις βιβλίων σε βαλκανικές γλώσσες (κυρίως στα ελληνικά και στις σλαβικές βαλκανικές γλώσσες) για μεγάλο χρονικό διάστημα πραγματοποιούνταν εκτός της Χερσονήσου, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι η Υψηλή Πύλη δεν επέτρεπε την ίδρυση τυπογραφείου στην επικράτειά της. Αυτό σχολιάζει και ο Paul Rycaut, που βρίσκεται στην οθωμανική επικράτεια για μεγάλο διάστημα στο β΄ μισό του 17ουαιώνα:

[368] Για παράδειγμα, τα χειρόγραφα της σχολής της μονής κοντά στην Ετροπολέ (σημ. Βουλγαρία) αναγνωρίζονται από την πλούσια πολύχρωμη διακόσμησή τους και τη χαρακτηριστική γραφή.

«Η τυπογραφική τέχνη, γράφει, *…είναι εντελώς απαγορευμένη* [στους Τούρκους] *επειδή θα μπορούσε να δημιουργήσει κάποια γνώση η οποία να αποδειχθεί επικίνδυνη για την τυραννική κυβέρνησή τους. Εκτός αυτού, θα στερούσε από αυτό το μέσο* [τους] *πολλούς, που βγάζουν τα προς το ζην με την πέννα τους, και θα ήταν η αιτία για την παρακμή της απίστευτης τέχνης της καλλιγραφίας, στην οποία οι Τούρκοι είναι άριστοι ή ίσοι με τους περισσότερους λαούς.»*.[369] Την ιδιαίτερη σχέση των Οθωμανών με τη γραφή επισημαίνει κι από ένας άλλος Άγγλος Edward Brown που διέσχισε την Οθωμανική αυτοκρατορία το 1669: *«Οι Τούρκοι*, γράφει, *ένιωθαν μεγάλη ευχαρίστηση βλέποντάς με να γράφω …Πολλοί από αυτούς είχαν μαζί τους όμορφα μπρούντζινα μελανοδοχεία … το μελάνι τους είναι καλής ποιότητας και το χαρτί τους είναι λείο και γυαλιστερό, πάνω στο οποίο έγραφαν πολύ ωραία.»*.[370] Οι Τούρκοι σέβονται το βιβλίο, ιδιαίτερα το θεολογικό (χωρίς διάκριση μεταξύ των μουσουλμανικών, χριστιανικών ή εβραϊκών) και το χαρτί ως φορέα της γραπτής γνώσης. Αυτό κάνει εντύπωση σε ένα δυτικό ταξιδιώτη, ο οποίος σημειώνει στην περιήγησή του ότι αυτός ο σεβασμός ακόμα και προς το χαρτί εξηγείται, *«επειδή σε αυτό γράφεται το όνομα του Θεού. Γι' αυτό και δεν επιτρέπουν ούτε να πεταχτεί, ούτε να πατηθεί τυχαία ακόμα και το μικρότερο κομμάτι χαρτί και αν αυτό τύχει αμέσως, για να μην πατιέται, παίρνουν το πεταμένο κομματάκι χαρτί και το στερεώνουν σε κάποια χαραμάδα ή τρύπα.»*.[371]

Η αντίληψη όμως της Υψηλής Πύλης σχετικά με το τυπωμένο βιβλίο είναι διαφορετική για κάθε ομάδα υπηκόων της και έχει κυρίως πολιτικό χαρακτήρα· ίσως δηλαδή εξηγείται με το φόβο ευρωπαϊκών επιρροών κυρίως στους χριστιανούς, οι οποίοι αποτελούσαν μεγαλύτερη απειλή λόγω της εξουσίας που είχε το πατριαρχείο αλλά και του δημογραφικού τους μεγέθους. Έτσι, σχεδόν αμέσως μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας οργανώνονται εβραϊκά τυπογραφεία στην οθωμανική πρωτεύουσα

---

[369] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 49: *„Печатарското изкуство…у тях е абсолютно забранено, защото би могло да постави началото на задълбочено учение, което е несъвместимо и опасно за тираничното им управление. Освен това би лишило мнозина, които припечелват хляба си с перото, от тяхното препитание, а също би причинило западането на това изключително изкуство на краснопис, в което турците превишават или са равни на повечето други народи."*

[370] *Английски пътеписи за Балканите*, 187: *„Турците изпитваха голямо удоволствие да гледат как пиша…Мнозина носеха със себе си красиви бронзови мастилници … мастилото им е добро, хартията гладка и лъскава, върху която пишеха много красиво…".*

[371] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 222: *„понеже на нея се пише името на бога. Ето защо не допускат да се хвърля ни най-малкият къс хартия и ако настъпят случайно някое парче, веднага го вдигат и го поставят в някоя цепнатина или дупка, за да не се тъпче с крака.".*

και στη Θεσσαλονίκη[372]: Σύμφωνα με το Γερμανό Hans Dernschwam (1494-1568/69) *«οι εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη έχουν και τυπογραφείο όπου τυπώνουν πολλά και ενδιαφέροντα βιβλία»*. Ο Νικόλαος/Νικόδημος Μεταξάς (Κεφαλλονιά περ. 1585-1646, πρώτος Αρχιεπίσκοπος Κεφαλλονιάς, Ζακύνθου και Ιθάκης, μετά την αναβάθμιση της Επισκοπής σε Αρχιεπισκοπή), που έγραψε το "*Βιβλίον του Ορθού Λόγου*" (1625), έφερε από το Λονδίνο στην Κωνσταντινούπολη σε συνεννόηση με το Πατριαρχείο το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στην Ανατολή (τύπωσε μόνο το "*Του Μακαριωτάτου και σοφοτάτου Πατρός ημών Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας ... σύντομη πραγματεία περί Ιουδαίων*"), καταστράφηκε όμως από τους γενίτσαρους, στις 22.6.1628, μετά από συκοφαντίες. Αργότερα, ο Σουηδός ανατολιστής J. J. Björnståhl σημειώνει στο οδοιπορικό του για την επίσκεψή του το 1779 στη συναγωγή της Λάρισας όπου είδε τη βιβλιοθήκη του ραβίνου: «*Διαβάζουν και προσεύχονται πολύ. Τα βιβλία τους είναι τυπωμένα στη Βενετία, στο Άμστερδαμ και στη Θεσσαλονίκη. Ο ραββίνος μου έδειξε τη βιβλιοθήκη του. Ολόκληρο ντουλάπι γεμάτο βιβλία, βαλμένα με τάξη.* (sic)».[373]

Η αρνητική στάση της οθωμανικής διοίκησης ως προς την ίδρυση τυπογραφείου για εκτύπωση βιβλίων και σε άλλες γλώσσες ήταν και ο λόγος εξαιτίας του οποίου τα πρώτα βαλκανικά (ελληνικά και σλαβικά) τυπογραφεία οργανώθηκαν εκτός της οθωμανικής επικράτειας. Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία, όπως είναι γνωστό, ιδρύθηκαν στην Ιταλία, τη Βενετία και τη Ρώμη. Ως τα τέλη του 18ου αιώνα ελληνικά τυπογραφεία είχαν ιδρυθεί και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο Φανάρι, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, στη Μοσχόπολη (σημ. Voskopoje, Αλβανία), στη Βιέννη (από τα μέσα του 18ου αιώνα), στη Βούδα –αποφασιστικής σημασίας για την ενοποίηση της γραμματικής των σλαβικών γλωσσών, με βάση την επιταγή «γράφε όπως ακούγεται»–[374] και στη Μόσχα ως παράρτημα της Ελληνικής Σχολής. Στις Ηγεμονίες

---

[372] Pektaş N, The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Prpduction and Circulation in Early Modern Istanbul, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XVI/2 (2015), 3-32: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/13424 .
Τα ελληνικά τυπογραφεία εμφανίζονται στη Θεσσαλονίκη μόλις στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βλ. Παπαστάθης Χ. Κ., Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στη Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 8(1968), 239-256.

[373] Дерншвам, *Дневникът*, 143: *„Евреите в Цариград имат и печатница; печатът много интересни книги.”.* Björnståhl J. J. *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, 60. Gicev Str., Les début de l'imprimerie juive dans les Balkans (1494-commencement du XVIe s.), *Actes du Ier Congrès international des Etudes Balkaniques et sud-est européennes,* τ. III *Histoire*, Σόφια 1969, 785-7. https://el.wikipedia.org/wiki/Νικόδημος_Μεταξάς και Augliera L., *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα: Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. Στάθης Μπίρταχας, επιστ. εποπτεία Νίκος Μοσχονάς, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, Αθήνα 2006.

[374] Király P., The Role of the Buda University Press in the Development of Orthography and Literary Languages, *The Formation of the Slavonic Literary Languages, Proceedings of a*

ιδιαιτέρα στα χρόνια του ηγεμόνα Constantin Brâncoveanu (1688-1714) παρατηρείται έντονη πολιτισμική ανάπτυξη, την οποία θαύμασε ο εφημέριος της Ανατολικής Εταιρείας (Levant company) Edmund Chishull (1671-1733), όταν τον επισκέφτηκε στην αυλή του το 1702. Ειδικότερα στο μεταθανάτια δημοσιευμένο οδοιπορικό του *Travels in Turkey back to England*…, London 1747, γράφει ότι: *«Αυτός έβαλε καλή σειρά και πειθαρχία στην ηγεμονία, αναγεννητής της αρχιτεκτονικής, εισηγητής της προόδου στο Βουκουρέστι όπως και στα υπόλοιπα τμήματα της ηγεμονίας στην οποία υπάρχουν 2 με 3 τυπογραφεία και τυπώνουν κάμποσα βιβλία, ωφέλιμα για τη μόρφωση και τη νουθεσία της γραικικής εκκλησίας. Είναι περίπου 47 ετών και έχει 10 παιδιά, 5 από τα οποία γιοι. Ο δεύτερος από αυτούς είναι καλά εκπαιδευμένος στην ελληνική και λατινική γλώσσα. Είναι ευπροσήγορος, πράος και ευγενής, γενναιόδωρος και φιλόδοξος για τη μόρφωση των παιδιών του ζηλωτής χριστιανός, εξ ού και γενναιόδωρος στην ανάπτυξη της τυπογραφίας και στη διάδοση βιβλίων, την ανοικοδόμηση μοναστηριών και εκκλησιών…»*. Και πιο κάτω: *«Επισκέφθηκα το εδώ τυπογραφείο, όπου είδα να τυπώνουν μερικές προσευχές στα αραβικά κατά παραγγελία του πατριάρχη Αντιοχείας για να διαδοθούν στις επαρχίες του*.». Τέλος, αναφέρει ότι στο τυπογραφείο του Βουκουρεστίου (ιδρύθηκε το 1690, το δεύτερο είχε ιδρυθεί στο Ιάσιο το 1680, για εκείνο του Αθ. Ιβιργίαννου βλ. πιο κάτω σελ. 146) είδε να τυπώνεται το *Κυριακοδρόμιο* του Μαξίμου ιερομονάχου σε folio και ότι αγόρασε λειτουργικά και άλλα βιβλία που χρησιμοποιούνται από την ορθόδοξη εκκλησία σ' ολόκληρη της διάρκεια του έτους. Στο *Ψαλτήριο* που τυπώθηκε στο σλαβικό τυπογραφείο του Cîmpulung (ΒΔ της Târgovişte) το 1690, ο πολύγλωσσος συγγραφέας Διονύσιος Ιβηρίτης (-1672) υπογράφει το εισαγωγικό κείμενο στα σλαβικά «Λόγος προς τους αναγνώστες» «*ταπεινός ιερομόναχος Διονύσιος εκκλησιάρχης, διορθωτής (Корéкторъ)*». Σε κτητορικό σημείωμα υπέγραψε «Διονυσίου Ιβηρίτου και μακεδονοβλαχιότου», καταγωγή που διασταυρώνεται και από κείμενο του Μ. Ι. Γεδεών: «*εστάθη εις την στάμπα διορθωτής, διότι ήτον βλάχος και εδιάβαζε και ρώσσικα και μετέπειτα εχρημάτισε και Ουγγροβλαχίας*.». [375]

Conference Held in Memory of Robert Auty and Anne Pennington at Oxford 6-11 July 1981, Stone G., Worth D. eds, 1983/ 1985, 29-37.

[375] *Английски пътеписи за Балканите*, 281-82: *„… Той е привърженик на добър ред и дисциплина … щедър за развитието на книгопечатането и разпространението на книги, строенето на манастири и църкви и други благочестиви дела."* και πιο κάτω*: „Посетих тукашната печатница, където видях да печатат няколко молитви на арабски по поръчка на патриарха на Антиохия за разпространение в епархиите му.".* Papacostea-Danielopolu Cornelia, L'imprimerie grecque des Pays Roumains et la défense de l'orthodoxie aux XVIIe et XVIIIe siècles, *Revue Roumaine d'Histoire* 34, 1-2(1995), 11-16. Demény

Κάποια από τα παραπάνω τυπογραφεία λειτούργησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, άλλα είχαν βραχύβια λειτουργία και συνεπώς βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα. Επιπλέον, στα κέντρα αυτά υπήρχαν ελληνικές κοινότητες, δηλαδή αγοραστικό κοινό για τα συγκεκριμένα βιβλία. Πολύ περισσότερο, όταν αυτά αφορούσαν την ελληνική γλώσσα και την αρχαιότητα, ζήτηση υπήρχε και από δυτικο-ευρωπαίους αναγνώστες. Η έλλειψη ελληνικών χειρογράφων στη Δύση αναδεικνύει, στο 15^{ο} αιώνα, απαραίτητο το ρόλο του προμηθευτή τυπωμένων βιβλίων της ελληνικής γραμματείας. Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν το 1465 στο βιβλίο *Παράδοξα* του Κικέρωνα, όπου σε διάφορα κεφάλαια επαναλαμβανόταν η ελληνική επιγραφή *«μόνον το καλόν αγαθόν»*,[376] ενώ το πρώτο ελληνικό βιβλίο, η *Γραμματική* του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, τυπώθηκε το 1476**.**

Έτσι, τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς, μέσω των ελληνικών εκδόσεών τους, έπαιζαν διαμεσολαβητικό ρόλο, αφού τόνωναν αμφίδρομες σχέσεις ανάμεσα στη Δύση και τα Βαλκάνια, διαδίδοντας τις ιδέες του ουμανισμού στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τονώνοντας το ενδιαφέρον των Δυτικών για την ελληνική γλώσσα και την αρχαιότητα. Τα πολυάριθμα θεολογικά έντυπα υποστήριζαν την ορθοδοξία, ενώ γενικότερα όλα τα ελληνικά τυπωμένα βιβλία συνέβαλαν όχι μόνο να παραμείνει ζωντανή η ελληνική γλώσσα αλλά και να διαδοθεί στους μη ελληνόφωνους πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τελικά όμως το τυπωμένο βιβλίο εισδύει και στην οθωμανική επικράτεια. Το 1727 η γαλλική αυλή ενημερώνεται από τους διπλωματικούς της εκπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη ότι εκεί σχεδιάζεται να ιδρυθεί τυπογραφείο. Σύμφωνα με πληροφορίες τους η διεύθυνση θα αναλάμβανε ο γιος του Ζαΐντ Αγά –διπλωματικού εκπροσώπου του σουλτάνου στο Παρίσι– από τον οποίον οι απεσταλμένοι της γαλλικής αυλής προσπαθούν να ενημερωθούν σε ποιες γλώσσες θα τυπώνονται βιβλία. Τους ενδιαφέρει ακόμα να εξακριβώσουν αν η βιβλιοθήκη του σουλτάνου περιέχει κείμενα

L., Le livre et l'imprimerie roumains au XVIe siècle, *στο ίδιο* 9, 4(1970), 625-39. Deletant D., A Survey of Romanian Presses and Printing in the Sixteenth Century, *SEER* 53, no 131(1975), 161-74. Turdeanu E., Le livre grec en Russie: L'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682-1725), *RES* 26(1950). Αλεξανδροπούλου Ό., *Ο Διονύσιος Ιβηρίτης και το έργο του* Ιστορία της Ρωσίας, Ηράκλειον 1994, 19-20 και 80 κ.ε., 113 κ.ε.. Candea V., Dès 1701: Dialogue roumano-libanais par le livre et l'imprimerie, *Exposition Le livre et le Liban jusqu' à 1900*, Unesco, Paris χ.έ., 282-91.

[376] Στάικος Κων. Σπ., Τα πρώτα βήματα. Η συμβολή της Ελληνικής Τυπογραφίας κατά την Αναγέννηση, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7-4-1996, 2. Επίσης για τα πρώτα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία και την εξέλιξή τους, Ματθιόπουλος Γ. Δ., Ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7-4-1996, 14-15.

αρχαίων συγγραφέων σπάνια ή άγνωστα στη Δύση. Μαθαίνουν τελικά ότι στο τυπογραφείο θα τυπώνονταν μόνο βιβλία σε αραβικό αλφάβητο.[377]

Μετά από μερικές απόπειρες για ίδρυση τυπογραφείου στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το 1731, στήθηκε ελληνικό τυπογραφείο σε ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας, τη Μοσχόπολη, το οποίο όμως λειτούργησε για σύντομο διάστημα (1731-60). [378] Χαρακτηριστικό των εκδόσεών του είναι οι ξυλογραφίες και τα πρωτογράμματα, μίγμα βενετικής και τοπικής παράδοσης.[379] Από τη θεματική των βιβλίων που κυκλοφόρησαν –*Ακολουθίες* νεομαρτύρων και τοπικών αγίων– αντιλαμβανόμαστε ότι τα βιβλία προορίζονταν για την τοπική αγορά, εξ ού και η διάδοση της κυριλλο-μεθοδιανής παράδοσης, όπως φαίνεται από τις εκδόσεις κειμένων που αφορούν το μεσαιωνικό παρελθόν της Αχρίδας: Δεν είναι τυχαίο ότι στο τυπογραφείο αυτό, το 1740, 1741 και 1742, γίνεται η πρώτη έντυπη έκδοση των *Ακολουθιών* των αγίων Κλήμη, Ναούμ (μαθητών του Κυρίλλου και Μεθοδίου), Ιωάννη Βλαδίμηρου κ.ά.. [380] Σύμφωνα με μια έμμεση μνεία, στο Νόβι Σαντ, πόλη της Αυστροουγγαρίας, ο Emanuel Iankocitch το 1790 σχεδίαζε να ανοίξει τυπογραφείο κατάλληλα εφοδιασμένο ώστε να τυπώνει πολύγλωσσα βιβλία: "*typographaeum linguarum his in partibus maxime vigentium velut latina, hungarica, germanica, graeca, illyrica et valachica sunt*".[381]

Το 19ο αιώνα στο βαλκανικό χώρο οργανώθηκαν κάποια τυπογραφεία, όπως του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (ίδρυση 1797/98) [382] και άλλα τοπικής εμβέλειας με εξειδικευμένη εκδοτική θεματική, όπως αυτά στα σχολεία της Χίου και των Κυδωνιών που εξειδικεύονταν σε εκδόσεις σχολικών εγχειριδίων. Ελληνικά τυπογραφεία, κυρίως για την περίοδο πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830), ιδρύονται στο πλαίσιο της λειτουργίας εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από εύπορους Έλληνες της Διασποράς ή από τυπογράφους, Ιταλούς και Γερμανούς (για τους οποίους τα ελληνικά έντυπα αποτελούν τμήμα των εκδόσεών τους). Ειδικότερα,

---

[377] Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, 151. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 114.
[378] Peyfuss M. D., *Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769*, Wien 1989.
[379] *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, επιμ. Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια, Αθήνα 1986, 293.
[380] Ανατύπωση: *Cyrillomethodianum* X (Θεσσαλονίκη 1986), 1-388.
[381] Ανυπόγραφο, Chronique, *RHSEE* IV, 4-6(1927), 142: παρουσίαση από το «Zbornik» του Βελιγραδίου του δημοσιεύματος του "Alexis Ivitch, *Arhivska gratché o srpskim knijevnim i koultournim raditzma, 1740-1880*, Belgrade-Subotica 1926, 56, no LXXXVI", με αποσπάσματα ντοκουμέντων σχετικών με την κουλτούρα και τη σερβική φιλολογία και κατάλογο βιβλίων εκδομένων από το σέρβο συγγραφέα.
[382] Pektaş, The Beginnings of Printing, 3-32: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/13424

στην έκδοση θεολογικών βιβλίων σημαντικά συμβάλλουν τα τυπογραφεία των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων.[383]

Ο σλαβικός κόσμος, συμπεριλαμβανομένων των Σλάβων των Βαλκανίων (Νοτιοσλάβοι), επίσης είχε ενδιαφέρον να τυπώνονται βιβλία σε σλαβικές γλώσσες. Περίπου πέντε δεκαετίες μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, στη Δύση εμφανίστηκαν και οι πρώτες σλαβικές εκδόσεις· το πρώτο τυπογραφείο ιδρύθηκε το 1491 στην Κρακοβία. Ακολουθεί αυτό στη μονή του Αγίου Ιωάννου στην Κετίγνη (Cetinje, πρώτη πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου), η ίδρυση του οποίου σχετίζεται με τον βενετικό προσανατολισμό της ηγετικής οικογένειας των Τσερνόγιεβιτς. Η πρώτη γνωστή έκδοση του τυπογραφείου αυτού –μία *Οκτώηχος* του ιερομόναχου Μακαρίου– χρονολογείται το 1493, ενώ η τελευταία το 1496, οπότε το τυπογραφείο πιθανότατα έπαψε να λειτουργεί.[384] Στη συνέχεια, ιδρύθηκαν τυπογραφεία και στη Βλαχία: Το 1508 στην πρωτεύουσα Târgovişte βρίσκεται ο γνωστός ιερομόναχος Μακάριος, που το 1494 είχε δραστηριοποιηθεί στο τυπογραφείο της μονής Αγίου Ιωάννη (σημ. Cetinje, Μαυροβούνιο)· εδώ τυπώθηκε και το *Служебник* στα σλαβονικά,[385] που θεωρείται το πρώτο τυπωμένο ρουμανικό βιβλίο. Στο Ιάσιο, πρωτεύουσα της Μολδαβίας, το πρώτο τυπογραφείο ιδρύθηκε το 1639 με πρωτοβουλία του ηγεμόνα Βασίλειου Λούπου (1634-1653), όπου τυπώθηκαν πολλά θεολογικά βιβλία στην εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γλώσσα προορισμένα για τις βουλγαρικές επαρχίες. Ο ίδιος συνέβαλε το 1640 και στην ίδρυση της Βασιλικής Ακαδημίας όπου διδάσκονταν εκτός από τα λατινικά και σλαβικές γλώσσες, αφού στα βόρεια του Δούναβη, στη Βλαχία και τη Μολδαβία, ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα, η χρήση της παλαιοσλαβικής στην εκκλησία είχε γενικευτεί. Ένα είδος πολυγλωσσίας συναντάται και στη Ραγούζα, όπου διδάσκονται σλαβικά μαζί με ιταλικά και λατινικά.[386] Η συμβολή του Βασίλειου Λούπου στη διάδοση των σλαβικών βιβλίων πιθανότατα σχετίζεται με τον τόπο καταγωγής του, το βουλγαρικό χωριό Αρμπανάσι, που ταυτίζεται με ομώνυμο χωριό κοντά στο Βελίκο Τύρνοβο ή με το Πορόιστε κοντά στην πόλη Ράζγραντ. Αργότερα, το 18ο αιώνα, τα τυπογραφεία στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες πλήθυναν, προκειμένου να

[383] Τσελίκας Αγ., Η τυπογραφία στα Ιεροσόλυμα, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7 Απριλίου 1996, 10-11.

[384] Стефанов П. йеромонах, Първите печатни кирилски книги на Балканите и тяхното значение, *Медиавистични изследвания в памет на Пейо Димитров*, Шумен 1996, 334-341.

[385] Стефанов П. йеромонах, Първата българска печатна книга (Служебникът на йеромонах Макарий от 1508 г.) в контекста на балканските културни връзки, *Средновековните Балкани. Политика, религия, култура*, съст. Сн. Ракова, Л. Симеонова, София 1999, 165-172. Георгиев П., Неизвестни старопечатни книги в Търговище, *Библиотекар* 1(1980), 45-46.

[386] Sugar P. F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Β', Αθήνα 1994, 134.

ανταποκριθούν στην αυξανόμενη ζήτηση βιβλίων. Σ' αυτά τυπώνονταν όχι μόνο ρουμανικά βιβλία αλλά και πολλά ξενόγλωσσα, κυρίως σλαβικά: Στην πόλη Râmnicu Vâlcea στα νότια Καρπάθια, π.χ., στο τυπογραφείο του Άνθιμου Ιβιργίαννου[387] τυπώθηκε το 1755 μια *Γραμματική* της σλαβικής γλώσσας και το 1806 το *Κυριακοδρόμιον* του Σωφρόνιου επίσκοπου Βράτσας κατά κόσμον Στόικο Βλαντισλάβοφ (1739-περ.1815), στην καθομιλουμένη βουλγαρική γλώσσα.[388] Αυτό θεωρείται από πολλούς ερευνητές το πρώτο τυπωμένο βουλγαρικό βιβλίο, το οποίο μάλιστα, μέχρι την έκδοση της Βίβλου το 1871, είναι και το ογκωδέστερο βουλγαρικό (543 σελίδες, 14 x 22 εκ.).[389] Άλλοι θεωρούν ως πρώτο βουλγαρικό τυπωμένο βιβλίο το *Αβαγαρ* (Αμπαγκάρ) του επίσκοπου Φιλίππου Στανισλάβοφ, η έκδοση του οποίου πραγματικά προηγείται χρονολογικά (Ρώμη, 1641), αλλά λόγω του μικρού μεγέθους του, αυτή η άποψη αμφισβητείται.

Σε σχέση με την πρώτη βουλγαρική έκδοση, πρέπει να επισημανθεί ότι στις περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό δεν υπήρχαν τυπογραφεία, εξαιτίας της δυσκολίας να εξασφαλιστεί η σχετική άδεια από τις οθωμανικές αρχές και της αντίδρασης της ελληνο-ορθόδοξης εκκλησίας. Μόνο πολύ αργότερα, γύρω στα 1830, στο Σάμοκοφ λειτουργεί κρυφά ένα τυπογραφείο, που τυπώνει μόνο θρησκευτικά βιβλία σε εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γλώσσα. Επίσης, το 1837 σε χωριό της Μακεδονίας οργανώνεται τυπογραφείο με κυριλλικό πιεστήριο του Νταρζίλοβιτς, το οποίο σύντομα μεταφέρεται στη Θεσσαλονίκη, όπου λειτούργησε μόνο λίγα χρόνια, γι' αυτό οι

[387] Ο Άνθιμος Ιβιργίαννου (1640/1650-1716) ή ο Antim Ivireanul, όπως τον ονομάζουν οι Ρουμάνοι, κατείχε σημαντικό ρόλο στην εθνική αφύπνιση των Ρουμάνων και στην καλλιέργεια της ρουμάνικης γλώσσας, τη χρήση της οποίας εισήγαγε στη θεία λειτουργία. Γεωργιανός/ Ίβηρας από την καταγωγή (και από εκεί και το προσωνύμιο Ιβιργίαννου), ο οποίος πουλήθηκε από ληστές του Νταγκεστάν ως σκλάβος. Τον αγόρασε ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος Β'. Λόγω της μόρφωσης και της πολυγλωσσίας του, ο Κωνσταντίνος Μπράνκοβεάνου τον κάλεσε στην ηγεμονία του, όπου του δόθηκε η ευθύνη του νεοσυσταθέντος τυπογραφείου στο Βουκουρέστι, στο οποίο εξέδωσε βιβλία σε διάφορες γλώσσες (ελληνικά, ρουμάνικα, γεωργιανά, αραβικά κλπ). Ο ίδιος γνώριζε αρκετές γλώσσες ενώ ήταν και καλλιγράφος, μικρογράφος χειρόγραφων, γλύπτης και συγγραφέας. Το 1705 ο Άνθιμος χειροτονήθηκε για επίσκοπο Ριμνίκου και τρία χρόνια αργότερα εξελέγη μητροπολίτης Ουγγαροβλαχίας. Το 1716 ο Άνθιμος ήρθε σε ρήξη με τους Φαναριώτες και ίσως αύτη ήταν η αιτία για τη σύντομη εκτέλεσή του.

[388] Περισσότερα, Аретов Н., *Софроний Врачански. Живот и дело*, София 2017. Киселков В. С., *Софроний Врачански – живот и творчество*, София 1963.

[389] Για το «Κυριακοδρόμιον» Clarke J. F., The First Bulgarian Book, *The Pen and the Sword. Studies in Bulgarian History by James F. Clarke*, ed. D. P. Hupchick, New York 1988, 199-205 [*HLN* III, 7(March 1940), 295-302]. Теодоров-Балан А., *Софроний Врачански. За стогодишнината на новата българска печатна книга (1806-1906)*, София 1906. Ничева К., *Езикътна Софрониевия „Неделник" в историята на българския книжовен език*, София 1965. Το *Κυριακοδρόμιον* περιείχε κηρύγματα μεταφρασμένα από τα ελληνικά, το 1806 εκδόθηκε σε 1000 αντίτυπα και ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις λόγω της μεγάλης ζήτησης. Η ευρύτερη διάδοσή του στο βουλγαρικό αναγνωστικό κοινό το είχε μετατρέψει σε οικογενειακή Βίβλο.

εκδόσεις του στα βουλγαρικά είναι ελάχιστες (βλ. Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών, αρ.31). Το πρώτο βουλγαρικό τυπογραφείο, που λειτούργησε σε περιοχή που αργότερα περιλήφθηκε στο βουλγαρικό κράτος, ιδρύθηκε πολύ αργότερα, το 1864, στην πόλη Ρούστουκ (Ruse). Επειδή όμως οργανώθηκε από τον τοπικό οθωμανό κυβερνήτη Μιντχάτ Πασά, η δραστηριότητά του παρέμεινε περιορισμένη και υπό τον άμεσο έλεγχο των αρχών.[390]

Παράλληλα με την ίδρυση τυπογραφείων οργανώνεται και ταχύτατα διευρύνεται και η αγορά του βιβλίου. Ήδη από το 16ο αιώνα το τυπωμένο βιβλίο γίνεται περιζήτητο εμπόρευμα και στις βαλκανικές πόλεις και παζάρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η κυκλοφορία των βιβλίων έχει αποτελέσει πρόσφατα αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας, η οποία έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα και για τη γεωγραφική περιοχή που μας ενδιαφέρει. Έτσι γνωρίζουμε ότι σημαντική αύξηση των εκδόσεων σημειώθηκε στα χρόνια 1750-75.[391] Το μεγαλύτερο μέρος των εκδόσεων αφορά σε θεολογικά βιβλία, τα οποία σε πολλά τυπογραφεία ξεπερνούσαν το 50% του συνόλου των εκδόσεων.[392] Ακόμα και σε πολλά βιβλία κοσμικού περιεχόμενου, συνήθως παιδαγωγικά, περιέχονται και θρησκευτικά κείμενα. Κυρίως κληρικοί και εύποροι έμποροι, είναι αυτοί που χρηματοδοτούσαν εκδόσεις (μέσω συνδρομών), ίδρυαν σχολεία και βιβλιοθήκες/ «αναγνωστήρια» –τα γνωστά Chitalište ανάμεσα στους σλάβους των Βαλκανίων. Η αυξανόμενη ζήτηση του τυπωμένου βιβλίου βρίσκει πλέον πελατεία τόσο σε κοσμικούς όσο και σε εκκλησιαστικούς κύκλους, κάτι που αποτελεί ασφαλή δείκτη για τη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού και, συνεπώς, για την αύξηση των εγγράμματων ατόμων.

Παρόλα αυτά, ακόμα και μετά τη σχετικά διευρυμένη κυκλοφορία των έντυπων βιβλίων και τη μείωση των τιμών τους, παρά τον αυξανόμενο αριθμό των κατόχων

---

[390] Για βουλγαρικά τυπογραφεία, Кутинчев С., *Печатарството в България до Освобождението*, София 1920. Стоянов М., *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878*, София, т. 1(1957), т. 2 (1959). Атанасов П., *Начало на българското книгопечатане*, София 1959. Επίσης για την πώληση του «πιεστήριου (τυπογραφίου) του Ιωάννου Μπογόεβ» στον Αλέξανδρο Έξαρχο εκδότη της εφημερίδας *Tsarigradski Vestnik* (1848-62) και για σχέδιο αγοράς βουλγαρικού τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη του Ράλλη Χατζημαυρίδη, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ*, τόμ. Α΄ *Ελληνική αλληλογραφία*, Ντάνοβα Ν. ανάγνωση, μετάφραση στα βουλγαρικά, σχόλια και εισαγωγή, Σόφια 2004, επιστ. 210, 15-7-1850˙ επιστ. 218, 23-10-1850.

[391] Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1978, 330. Ηλιού Φ., *Σημειώσεις* για τα «*Τραβήγματα*» των *Ελληνικών Βιβλίων* το *16ο αιώνα*, *Ελληνικά* 28 (1975), 102-141.

[392] Βρανούσης Λ., Αθανάσιος Ψαλίδας Ο Διδάσκαλος Του Γένους 1767-1829, *Ηπειρωτική Εστία* (Ιωάννινα 1952). Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, 217-218, σημ. 2 όπου η κυριότερη βιβλιογραφία. ΗλιούΦ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005.

βιβλίων, αυτό το προϊόν παραμένει σπάνιο στην αγορά και αποτελεί είδος πολυτέλειας. Αυτό φαίνεται και από τη μαρτυρία, από την Κωνσταντινούπολη, του Άγγλου κληρικού, φυσιοδίφη και μεταλλειολόγου Edward Daniel Clark (1769-1822), ο οποίος έχοντας την εμπειρία της Αιγύπτου, απ' όπου συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, χαρτών, αγαλμάτων κι ακόμα σαρκοφάγο «από τον τάφο του μεγάλου Αλεξάνδρου», δυσαρεστείται εξαιτίας της δυσκολίας που συναντά εκεί όποιος αναζητά *«βιβλία ή χάρτες εκπαιδευτικού ή ψυχαγωγικού περιεχομένου, όπως και χαρτί και μελάνι»* κι ακόμα με τη χαμηλή ποιότητά τους.[393]

Η εθνική *αφύπνιση*, από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, ανάμεσα στις ετερό-θρησκες/-γλωσσες ομάδες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνέβαλε στην κυκλοφορία πολλών μεταφράσεων στις αντίστοιχες γλώσσες, οι οποίες τυπώθηκαν στα νεοσύστατα τυπογραφεία. Στη Βαλκανική κυκλοφορούσαν κυρίως ελληνικές εκδόσεις, λόγω του σημαντικού ρόλου της ελληνικής γλώσσας στην εκκλησιαστική και κοινωνική ζωή –εκπαίδευση και εμπόριο– της Αυτοκρατορίας. Εξάλλου εκτός από τα πρωτότυπα έργα, στα ελληνικά μεταφράζονταν και ξενόγλωσσα βιβλία, κυρίως από δυτικο-ευρωπαϊκές γλώσσες, και μ' αυτό τον τρόπο τα Βαλκάνια έρχονταν σε επαφή με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Το ενδιαφέρουν πλέον του ελληνόγλωσσου κοινού στρέφεται όχι μόνο σε βιβλία θρησκευτικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος αλλά και σε έργα λογοτεχνίας, όπως αποδεικνύεται κι από την αυξανόμενη κυκλοφορία λογοτεχνικών έργων. Σύμφωνα με σύγχρονες μελέτες, στην περίοδο 1830-80, στα ελληνικά κυκλοφόρησαν γύρω στα 885 λογοτεχνικά έργα, από τα οποία μόνο 135 ήταν πρωτότυπα, ενώ τα υπόλοιπα μεταφράσεις. Ειδικότερα, για τις δεκαετίες 1830-1850 γνωρίζουμε 113 μεταφράσεις και 16 πρωτότυπα λογοτεχνικά έργα στα ελληνικά. Περίπου 90% των μεταφράσεων ήταν από τα γαλλικά και πολύ λιγότερες από τα αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά, ισπανικά και ρωσικά.[394] Η προτίμηση για μετάφραση γαλλικής λογοτεχνίας εξηγείται από τη διάδοση φιλελεύθερων νεοτερικών ηθών και γούστων κι ακόμα ευρύτερη διάδοση της διδασκαλίας της γαλλικής γλώσσας ανάμεσα

[393] *Подбрани извори за историята на балканските народи*, 140.«…The manuscripts which he had collected in the course of his travels, among them the celebrated Clarke Codex of Plato's dialogues (895 CE), were sold to the Bodleian library for £ 1000; and by the publication of his travels he realized altogether a clear profit of £ 6595.», βλ. και το έργο του*The Tomb of Alexander A Dissertation on the Sarcophagus brought from Alexandria, and now in the British Museum*, 1805: https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Daniel_Clarke(2-6-2016).

[394] Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων*, 14-15. Για τα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα Βουλγάρων λογίων το 19ο αιώνα, Αλεξίεβα Α., *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά τον ΙΘ΄ αιώνα,* τ. Α΄, *Πρωτότυπα έργα*, Sofia 2010, όπου ανατύπωση των κειμένων. Η συγγραφέας ετοιμάζει Β΄ τόμο, με βουλγαρική μετάφραση από τα ελληνικά Βούλγαρων λογίων του 19ου αιώνα.

στους Έλληνες. Μερικές φορές μάλιστα αγγλικά και άλλα ξενόγλωσσα βιβλία γίνονταν γνωστά στο ελληνόφωνο κοινό μέσω των γαλλικών τους μεταφράσεων. Όσον αφορά στη γνώση της αγγλικής γλώσσας στην ελληνική κοινωνία το 19ο αι., ήταν αρκετά περιορισμένη σε σύγκριση με εκείνη της γαλλικής. Εκτός από αυτή την πολιτική εξήγηση, η προτίμηση των γαλλικών μυθιστορημάτων πιθανώς να προέρχεται και από το σαφώς κοσμικό/ αντικληρικό και διασκεδαστικό περιεχόμενο τους, σε αντίθεση με τα περισσότερα αγγλικά στα οποία παρουσιάζονται διαφορετικά γούστα και προβληματισμοί.[395] Βασικά, στις αρχές του 19ουαιώνα, σε κάποια συντηρητικά περιβάλλοντα και, στη συνέχεια, ένα μέρος του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού αντιμετώπιζε αρνητικά τα γαλλικά μυθιστορήματα ως *«προξένους διαφθοράς των χρηστών ηθών»* και ως τρόπο *«πλουτισμού των συγγραφέων»*, σύμφωνα με κάποια χαρακτηριστικά άρθρα στον ημερήσιο τύπο. Παρόλα αυτά, μετά το 1845 αυτά γίνονται πολύ δημοφιλή ανάμεσα στο γυναικείο φύλο,[396] καθώς ορισμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας εξευρωπαΐζονται. Εξάλλου με ιδεολογία που συνάδει με παρόμοια ευρωπαϊκά νεοτερικά αναγνώσματα το ελληνικό κράτος καλείται να φέρει σε πέρας την «αποστολή» του, δηλαδή να «εκπολιτίσει» την Ανατολή.

Ανάλογη με την παραπάνω θεματική ανάλυση μπορεί να γίνει και στις σλαβικές εκδόσεις. Το μεγαλύτερο ποσοστό των σλαβικών βιβλίων που κυκλοφόρησαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία αφορά στις βενετικές εκδόσεις, λόγω της μακροβιότερης λειτουργίας στη Βενετία τυπογραφείουγια βιβλία με κυριλλική γραφή. Ειδικότερα είναι γνωστά το τυπογραφείο του Σέρβου Μποζιντάρ Βούκοβιτς (†1540) και εκείνο του Βούλγαρου Ιάκωβου Κράικωφ (περ.1520/1530- ;), όπου επίσης τυπώνονταν σλαβικά βιβλία, λειτουργικά και γενικώς θρησκευτικού περιεχόμενου, τα οποία βέβαια κυκλοφορούσαν στις αγορές σλαβικών βαλκανικών περιοχών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η οργάνωση της διάδοσης του έντυπου βιβλίου προϋποθέτει ύπαρξη δικτύου βιβλιεμπόρων και ειδικών χώρων για τη διατήρηση και διάθεσή του. Παρόμοιες πληροφορίες βέβαια σπανίζουν, ενώ οι ελάχιστες που έφτασαν ως εμάς είναι εντελώς αποσπασματικές: Από μια σημείωση, π.χ., στο *Ψαλτήριο* του Ιάκωβου Κράικωφ του 1569, γνωρίζουμε την ύπαρξη της αποθήκης του βιβλιοπώλη Κάρα Τρύφουν στα Σκόπια.[397]

---

[395] Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων*, 24.
[396] Στο *ίδιο*, 16-20.
[397] Цибранска-Костова М., *Етюди върху кирилската палеотипия XV-XVIII в.*, София 2007, 17. Дринов М., Яков Трайков от София и Кара Трифун от Скопие, български книжари в 16 век, *Юбилеен сборник на Славянска беседа*, София 1895, 33 [non vidi].

Ο αριθμός των τυπογραφείων και των εκδόσεων είναι ενδεικτικός για τα ενδιαφέροντα και το επίπεδο μόρφωσης του πληθυσμού. Στην Κωνσταντινούπολη, π.χ., πριν το 1840 εκδίδονταν μόνο γύρω στα 11 βιβλία το χρόνο, ενώ το 1908 θα ανέλθουν στα 285· στις αρχές του 20ού αιώνα μαρτυρούνται 99 τυπογραφεία. Παρόμοια είναι η κατάσταση και με τα φύλλα εφημερίδων που εκδόθηκαν στην οθωμανική πρωτεύουσα το 19ο και τον 20ο αιώνα.[398]

Η παραπάνω παρουσίαση δίνει μια γενική ιδέα για το αυξανόμενο ενδιαφέρον για το βιβλίο κατά τόπους στα Βαλκάνια, ενώ η ποιοτική ανάλυση των τίτλων των βιβλίων που κυκλοφορούσαν φανερώνει διαμορφούμενα τότε ειδικότερα ενδιαφέροντα του αναγνωστικού κοινού. Κατεξοχήν νεοτερικού τύπου έντυπα, ενδεικτικά για την αυξανόμενη ανάγκη κοινοποίησης επίκαιρων θεμάτων σε ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, είναι οι εφημερίδες που παρουσιάζουν φλέγοντα βαλκανικά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και τις αντικρουόμενες απόψεις γύρω από αυτά.Τέλος, οι κατάλογοι των εκδόσεων, της περιόδου που μας απασχολεί, καθώς δείχνουν και την κυκλοφορία των βιβλίων στα Βαλκάνια, προωθούν σημαντικά τόσο την καταλογογράφηση όσο και την πληρέστερη κατανόηση της αναγνωσιμότητας και γενικότερα της ιστορίας του βιβλίου –αν και ακόμα παραμένει δυσδιάκριτη η συμβολή τους στην ανάπτυξη ή στον περιορισμό της πολυγλωσσίας που μας απασχολεί εδώ. Τέλος, η ανάλυση περιεχομένου όλου του αναγνωστικού υλικού (πρωτότυπου και μη) μπορεί να προσφέρει νέες πληροφορίες γύρω από παρόμοια μη διερευνημένα προβλήματα. Η κατάταξη των βιβλιοθηκών και ο ρόλος τους, όσο αυτό μπορεί να ορισθεί από τις διαθέσιμες, συχνά ελλιπείς, πληροφορίες, επίσης αποτελεί ενδιαφέρον ζήτημα όχι μόνο από ιστορική άποψη αλλά και από κοινωνική και εκπαιδευτική. Λαβαίνοντας λοιπόν υπόψη τις παραπάνω μεταβολές, στη διαδικασία της μετάβασης από το χειρόγραφο στο έντυπο βιβλίο, θα επιχειρήσουμενα αναλύσουμε το πολύγλωσσο, διδακτικό κυρίως, χειρόγραφο και έντυπο υλικό, εντάσσοντάς το σε κάθε φάση της μακράς περιόδου, που μας απασχολεί εδώ, αντίστοιχαμείωσης και ανάπτυξης και τελικά περιορισμού της πολυγλωσσίας και γλωσσομάθειας.

[398] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 294.

Η Σχολή της Χάλκης κέντρο διδασκαλίας και διάχυσης της παλαιοσλαβικής γλώσσας: Διανοούμενοι και έθνος

Άμεση σχέση με τη στοχευμένη πολυγλΦωσσία έχει η εκπαίδευσης και κυρίως η ανώτατη. Στο **πρώτο μέρος** της διατριβής μας διαπιστώσαμε τη σύντονη προσπάθεια δυτικών δυνάμεων αλλά και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οργάνωσης σχολών ανατολικών γλωσσών στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, στο πλαίσιο στενότερων διπλωματικών και εμπορικών ευρω-οθωμανικών επαφών. Εδώ θα εστιάσουμε την έρευνά μας σε ένα ανώτατο ίδρυμα που διακρίθηκε για την εισαγωγή, στο πρόγραμμα σπουδών της, μιας επιπλέον βαλκανικής γλώσσας μη ομιλούμενης αλλά ζωντανής στην εκκλησιαστική ζωή, της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής, θέμα που κάποιοι περιηγητές δεν παρέλειψαν να σχολιάσουν σε έργα τους. Πρόκειται για ένα ιδιάζον παράδειγμα ανώτατης Σχολής –τη Θεολογική σχολή της Χάλκης.

Όπως είναι γνωστό, το μορφωτικό επίπεδο της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 19ο αιώνα δεν ήταν υψηλό. Τα μοναδικά σχολεία που έδιναν ευρύτερες γνώσεις ήταν τα ελληνικά και για αυτό το λόγο σε αυτά συχνά φοιτούσαν και μη Έλληνες. Παρόμοια, η άμεση σχέση του ελληνισμού με το Πατριαρχείο αναβαθμίζει κάποια από τα σχολεία σε φημισμένα μορφωτικά θεολογικά ιδρύματα όχι μόνο για τους Έλληνες αλλά και για τους υπόλοιπους ορθόδοξους Βαλκάνιους –Βούλγαροι, Σέρβοι, Βλάχοι. Η ίδρυση της Εκκλησίας της Ελλάδος (1850) καθώς και η αυξανόμενη διείσδυση της Καθολικής εκκλησίας στους ορθόδοξους κύκλους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από τις αρχές του 19ουαιώνα, που συνιστούσε απειλή για την ισχύ του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, έκαναν αισθητή την ανάγκη για μορφωμένους κληρικούς. Έτσι, το Πατριαρχείο άρχισε να εργάζεται για τη βελτίωση της θεολογικής μόρφωσης των κληρικών. Ειδικότερα, μ' αυτό το στόχο άνοιξε το 1839 στο Φανάρι Θεολογική Σχολή, η οποία όμως λειτούργησε μόνο μια χρονιά.[399] Η συνέχεια δείχνει ότι το Πατριαρχείο δεν εγκατέλειψε το σχέδιό του, εξάλλου προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται πως στόχευε και ο Κωνσταντίνος Οικονόμου (1780-1857).[400] Πράγματι, το 1844 ο πατριάρχης

[399] Ανεστίδης Α. Στ., Η ίδρυση της Σχολής, *Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7(1996), 163. Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 410-429 *Ιστορικόν Υπόμνημα περί της εν Χάλκη Μονής της Αγίας Τριάδος*.
[400] Данова Н., България и българите, 303-305.

Γερμανός Δ΄ (1842-1845, 1852-1853) έλαβε από τις οθωμανικές αρχές άδεια για ίδρυση Θεολογικής Σχολής στη Χάλκη.[401]

Το νησί της Χάλκης (σημ. Heybeliada) είναι ένα από τα Πριγκιπόνησα στη θάλασσα του Μαρμαρά.[402] Όπως όλα τα νησιά αυτής της ομάδας, η Χάλκη είναι γνωστή για τα πολλά βυζαντινά μοναστήρια, κάποια από τα οποία συνεχίζουν να λειτουργούν και στην οθωμανική περίοδο. Η τοποθεσία της –κοντά στην πρωτεύουσα– ίσως έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωσή της σε ένα από τα ελληνικά πολιτιστικά κέντρα το 19ο αιώνα, όταν εκεί λειτουργούσαν μερικά εκπαιδευτικά ιδρύματα –Θεολογική, Εμπορική[403] και Ναυτική σχολή, δύο λύκεια και ένα σχολείο.[404] Όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στο νησί, όπως και όλα τα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επικράτειας, από το 1848 βρίσκονταν υπό την επίβλεψη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.[405] Για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στη Χάλκη και για όλα τα σχετικά με αυτά άμεση ευθύνη είχε η τοπική τετραμελής επιτροπή.

Από τα παραπάνω ιδρύματα μας ενδιαφέρουν τα ζητήματα της ίδρυσης και του προγράμματος μαθημάτων της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και ειδικότερα, η διδασκαλία της παλαιοσλαβικής γλώσσας που σχετίζεται με την έρευνά μας. Σύμφωνα, λοιπόν, με κάποιους ιστορικούς, η Θεολογική Σχολή λειτουργεί από την 1η Σεπτεμβρίου 1844[406] ή, βάσει σχετικών εγγράφων του αρχείου της, από την 1η Οκτωβρίου του ίδιου έτους, όταν ο μητροπολίτης Καισαρίας Παΐσιος εγκαινίασε το ίδρυμα, ενώ μία εβδομάδα αργότερα (8 Οκτωβρίου) ο διευθυντής Κωνσταντίνος Τυπάλδος (1795-1867), γνωστός θεολόγος, ρήτορας και διδάσκαλος της Εκκλησίας, ανακοίνωσε την έναρξη της νέας ακαδημαϊκής χρονιάς.[407] Από τη μακρά περίοδο λειτουργίας της (1844-1971) θα ασχοληθούμε με εκείνη που συμπίπτει με τα χρονικά όρια της διατριβής μας,

---

[401] Румпос Д. Й., *Български преподаватели и ученици в Богословското училище на остров Халки (1844-1903*), Велико Търново 2007, 27, όπου και άλλες απόψεις.

[402] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*.

[403] Ο Άγγλος διπλωμάτης Eustace Clare, που επισκέφθηκε την Εμπορική Σχολή το 1852, τη θεώρησε ως το πιο σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο στην οθωμανική επικράτεια, Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, 71 όπου αναφέρεται ότι παρόμοια είναι η άποψη και του Μογέ, καθηγητή ζωγραφικής στη Σχολή (Μογέ Ξ., *Η εν Χάλκη Ελληνεμπορική σχολή*, εν Κωνσταντινούπολει 1875).

[404] Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*, 71.

[405] Αυτή η απόφαση είχε προηγηθεί της μεταρρύθμισης του οθωμανικού εκπαιδευτικού συστήματος (1846), σύμφωνα με την οποία περιορίστηκε ο θεολογικός χαρακτήρας και η εισαγωγή ευρωπαϊκών διδακτικών προτύπων, Μήλλας Α., *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*, Αθήνα 1984, 112.

[406] Радкова Р., *Неофит Рилски и новобългарската култура*, София 1975, 189. Патриарх Кирил, *Екзарх Антим (1816-1888),*София 1856, 49.

[407] Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 28-31 όπου σύντομο βιογραφικό. Βιογραφικά του Κ. Τυπάλδου και των επόμενων σχολαρχών, Σταυρίδης Β. Θ., *Η Ιερά Σχολή της Χάλκης 1844-1923*, τ. Α΄, Αθήνα 1970, 17-72.

ειδικότερα με την πρώτη περίοδο από την ίδρυσή της, διάστημα που συμπίπτει με τον αγώνα για ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία (1844-1870) στον οποίο συμμετείχαν ενεργά κάποιοι από τους καθηγητές και τους μαθητές της Θεολογικής Σχολής.[408] Η διδασκαλία της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, ενίσχυσε την ιδεολογία των οπαδών της ιδέας για ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα καταρτίζονταν κατάλληλα ιερείς για να ιερουργήσουν στις επαρχίες με σλαβικό πληθυσμό.

Όπως αναφέρθηκε, τη Σχολή συντηρούσε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, υπό τη διεύθυνση του γνωστού θεολόγου και διδασκάλου της Εκκλησίας Κωνσταντίνου Τυπάλδου, και στεγαζόταν στην ανακαινισμένη από τον πατριάρχη Γερμανό Δ΄ Μονή της Αγίας Τριάδας στο λεγόμενο Λόφο της Ελπίδας,[409] μέχρι που ο σεισμός του Απριλίου 1894 κατάστρεψε σχεδόν όλα τα κτήρια της μονής. Σχετικά σύντομα, ωστόσο το 1896 υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Περικλή Φωτιάδη χτίστηκε το νέο κτήριο της Σχολής.[410] Εκτός από την ανακαίνιση του ήδη υπάρχοντος κτηρίου της μονής της Αγίας Τριάδας, για τις ανάγκες της Σχολής χτίστηκαν και νέα, ένα από τα οποία είναι το διώροφο στο οποίο βρίσκονταν οι αίθουσες διδασκαλίας, το γραφείο του διευθυντή, οι κοιτώνες των μαθητών και των καθηγητών και τέλος το διαμέρισμα που προοριζόταν για τη διαμονή του πατριάρχη, όταν επισκεπτόταν το ίδρυμα. Ίσως αρχικά σε αυτό το κτήριο στεγαζόταν η βιβλιοθήκη της Σχολής μέχρι να μεταφερθεί το 1852-1853 στο διώροφο πέτρινο κτήριο, που χτίστηκε με τη δωρεά του πατριάρχη Γερμανού Δ΄.

Στοιχεία για την ιστορία της Θεολογικής Σχολής περιέχονται σε έγγραφα του αρχείου της, όπως και στην αλληλογραφία του πατριάρχη, των καθηγητών και των μαθητών. Για την περίοδο 1844-1864 χρήσιμες πληροφορίες αντλούμε επίσης από το αρχείο του Κωνσταντίνου Τυπάλδου στην Κεφαλονιά. Εξίσου ενδιαφέρουσες πηγές είναι και οι αυτοβιογραφίες των μαθητών της Σχολής, κείμενα γραμμένα στα ελληνικά που υποβάλλονταν ως εργασίες/ ασκήσεις στη διάρκεια των σπουδών τους. Από αυτές αντλούμε χρήσιμες πληροφορίες όχι μόνο για το επίπεδο της φιλολογικής κατάρτισης καθενός και για τα βιογραφικά τους στοιχεία, κάποια από τα οποία δεν παραδίδονται από άλλες πηγές, αλλά επίσης για τη Σχολή, τους διδασκόμενους και διδάσκοντες.[411]Σε

[408] Ανεστίδης, Η ίδρυση της Σχολής, 164.
[409] Γλαβίνα, Η μονή της Αγίας Τριάδας, 178-183.
[410] Ρυμπος, *Български преподаватели и ученици*,25-27, 41-48 όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.
[411] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, όπου εργασίες στα ελληνικά βουλγάρων σπουδαστών και βουλγαρική μετάφραση.

διαθέσιμες πηγές, που μελετήθηκαν πρόσφατα, περιλαμβάνονται σχετικές με το πρόγραμμα διδασκαλίας και τις προϋποθέσεις για τη φοίτηση στο ίδρυμα κ.λπ.. Οι μαθητευόμενοι έπρεπε να είναι υγιείς, ηλικίας μεταξύ 18 και 20 ετών –κάποιες παρεκκλίσεις ως προς την ηλικία παρατηρούνται μόνο στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της Σχολής. Μπορούσαν να είναι μοναχοί, κληρικοί ή λαϊκοί άγαμοι. Τα μαθήματα διδάσκονταν στα ελληνικά, γι' αυτό μία από τις προϋποθέσεις για την αποδοχή των υποψηφίων μαθητών ήταν η άπταιστη γνώση της ελληνικής γλώσσας. Μια επιπλέον προϋπόθεση για τους υποψηφίους μαθητές της ήταν η προσκόμιση συστατικής επιστολής υψηλόβαθμου ιεράρχη ή του ίδιου του πατριάρχη. Κάθε χρόνο η Σχολή δεχόταν 50-60 νέους μαθητές, στους οποίους, λόγω της οικονομικής στήριξης του Πατριαρχείου, εξασφαλιζόταν δωρεάν διαμονή και διατροφή. Η Σχολή λάμβανε επίσης δωρεές από το Σέρβο ηγεμόνα Αλέξανδρο Καραγεώργεβιτς (1842-1858) και από τη Ρωσική εκκλησία.[412]

Όσον αφορά στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ο πρώτος Κανονισμός της Σχολής προέβλεπε τρίχρονη περίοδο εκπαίδευσης, η οποία όμως αποδείχτηκε ανεπαρκής και μάλλον γι' αυτό το 1853 ο νέος Κανονισμός του ιδρύματος προέβλεψε επτάχρονη εκπαίδευση σε δύο κύκλους, 4ετής ο πρώτος, 3ετής ο δεύτερος. Κάθε ακαδημαϊκό έτος περιλάμβανε δύο εξάμηνα, ενώ στο τέλος κάθε εξαμήνου ακολουθούσαν εξετάσεις. Μετά από το δ΄ εξάμηνο κάθε ένας από τους φοιτητές εκπονούσε υποχρεωτική πτυχιακή εργασία, η οποία τις περισσότερες φορές είχε θέμα σύντομη αυτοβιογραφία. Παρόλο που στόχος της Σχολής ήταν η προετοιμασία κυρίως κληρικών που προορίζονταν για υψηλές θέσεις, οι μαθητές, οι οποίοι –σημειωτέον– ήταν υποχρεωμένοι να φοράνε κοντό μαύρο ράσο εντός του σχολικού συγκροτήματος, αποκτούσαν και γενική μόρφωση χρήσιμη γενικότερα για την κοσμική ζωή.[413] Στο πρόγραμμα περιλαμβάνονταν γνώσεις κοσμικές (μαθηματικά, ιστορία, γεωγραφία, φιλοσοφία) και θεολογικές (εξάσκηση στη ρητορική, επιστολογραφία). Οι φοιτητές ασκούνταν επίσης στη λειτουργία και το κήρυγμα αποκλειστικά και μόνο στην εκκλησία της Σχολής. Οι μαθητευόμενοι υποχρεώνονταν από το α΄ σχολικό έτος να μάθουν ξένες γλώσσες –αρχαία ελληνικά και λατινικά, ενώ από το 1853 στο πρόγραμμα εντάχθηκαν τα τουρκικά, τα γαλλικά και από το ακαδημαϊκό έτος 1846 στο πρόγραμμα

[412] Томов Ф., Живот и дейностна Хаджи Партений, архимандрит Зографски, епископ Кукушко-Полянски и митрополит Нишавски, *МП* 1-2(1936), 38. Румпос, *Български преподаватели иученици*, 32-39.

[413] Περίπου 80% των αποφοίτων της Θεολογικής Σχολής γίνονταν κληρικοί. Όσοι δεν ήθελαν να αφοσιωθούν στην εκκλησία ήταν αναγκασμένοι να πληρώσουν στη Σχολή χρηματικό ποσό που κάλυπτε τα έξοδα των σπουδών τους.

συμπεριλήφθηκε και η εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γλώσσα –η έδρα ιδρύθηκε επίσημα το 1847. Από το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, για εξάσκηση των μαθητών, άρχισε και η τέλεση της θείας λειτουργίας στο ναό της Μονής της Αγίας Τριάδας, ταυτόχρονα στην ελληνική και στην παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα. Αν κρίνουμε από τις υψηλές βαθμολογίες τους, η μέθοδος διδασκαλίας ήταν επιτυχημένη και είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση του επιπέδου γνώσεων της γλώσσας των μαθητών.[414]

Στο σημείο αυτό σκόπιμο είναι, για να αποφύγουμε ενδεχόμενη σύγχυση, να διευκρινίσουμε την ποικιλία, με την οποία ορίζεται στην υπό εξέταση περίοδο η εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γλώσσα[415] ή κροατική, ιλλυρική, σλαβονική κ.ά., όπως επίσης τη συναντούμε σε πηγές της υπό εξέταση περιόδου. Έτσι θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τη στάση των ευρωπαίων απέναντι στη βαλκανική πολυγλωσσία, στην οποία η μη ομιλούμενη κοινή παλαιοσλαβική γλώσσα των Σλάβων δεν διακρίνεται από τις ζωντανές, ταχύτατα διαφοροποιούμενες, σλαβικές γλώσσες: Αυτή στην οποία μεταφράστηκαν τα ιερά κείμενα από τους αδελφούς Κωνσταντίνο/Κύριλλο και Μεθόδιο εξακολουθεί να ακούγεται στη λειτουργία το 19ο αιώνα και της οποίας η διδασκαλία καθιερώνεται, πριν τα μέσα του, στην πατριαρχική Σχολή της Χάλκης, αντικείμενο άμεσα συνυφασμένο με το αναδυόμενο εθνικό φρόνημα και την ιδεολογία, ιδιαίτερα ανάμεσα στους Βουλγάρους. Ειδικότερα, λοιπόν, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω σχολιάζοντας τα αποσπάσματα του Κροάτη Ruđer Josip Bošković, του Γερμανού Gerlach, του Άγγλου Rycaut κ. ά. είχε αναπτυχθεί, αφενός, η περιέργεια των ευρωπαίων να γνωρίσουν τις βαλκανικές/ οθωμανικές ιδιοτυπίες –μεταξύ αυτών και η πολυγλωσσία–, αλλά δεν είχαν, αφετέρου, ακονίσει ακόμη τα εννοιολογικά εργαλεία με τα οποία θα περιέγραφαν, συστηματικά και με ακρίβεια, τις επιταχυνόμενες τότε γλωσσικές διαφοροποιήσεις της σλαβικής και γενικότερα θα ερμήνευαν τα, συναφή με αυτές, ταχύτατα ανερχόμενα εθνικά κινήματα. Ακριβώς, η εκκοσμίκευση και συναφώς η πολιτικοποίηση της γλώσσας, της θρησκείας κ.ά., από κοινού με τη συγκρότηση του επιστημονικού πεδίου της Σλαβολογίας (μελέτη της

[414] Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 56-62.

[415] Гутшмид К., О роли церковнославянскаго языка в формировании современных болгарского и сербского литературных азыков, *Вопросы языкознания* 6(1969), 72. Иванова-Мирчева Д., *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*, София 1987, 345. Μαλιγκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, 146. Минчева, Езиковата ситуация в българските земи, 39. Цибранска-Костова, *Етюди*, 76.

σλαβικής γραμματείας/ ιστορίας),[416] στη βάση των αρχών του θετικισμού και της *μεθοδικής σχολής*, έδωσαν τέλος στην ασάφεια και την ανακρίβεια. Για το θέμα μας η τομή ανάμεσα στις δύο περιόδους και τρόπους προσέγγισης του φαινομένου της πολυγλωσσίας (εμπειρική/«αγραμμάτως» και συστηματική/ επιστημονική) συμβατικά τοποθετείται, όπως έχουμε ήδη εκθέσει σχολιάζοντας τα χρονικά όρια της μελέτης μας, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1860 (βλ. Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών, αρ.51: Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum,* 1862-1865).

Σ' ό,τι αφορά λοιπόν στο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της διδασκαλίας της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας, αυτή αποκαλείται *«σερβικά»*, σε επιστολή της 29ης Απριλίου 1847 προς τον διευθυντή της Θεολογικής Σχολής Κωνσταντίνο Τυπάλδο· μαθαίνουμε δηλαδή ότι ο καθηγητής Ιωάννης Δημητριάδης *«προσλήφθηκε από την εκκλησία ως δάσκαλος σερβικής γλώσσας»*,[417] χαρακτηρισμός που δηλώνει ότι οι μη Σλάβοι γενικότερα δεν διέκριναν τα παλαιοσλαβικά από τα σερβικά εκείνης της εποχής ή πρόκειται για λάθος του επιστολογράφου. Να πως αντιλαμβάνεται ο Νεόφυτος Ρίλας, τόσο την εξέλιξη της «*αρχαίας Σλαβωνικής γλώσσης*» όσο και των σύγχρονων σλαβικών γλωσσών, στις οποίες οι μαθητές της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, μελετητές του εγχειριδίου του *Χρηστομάθεια της Σλαβωνικής γλώσσης* και «*μελλοντικοί πνευματικοί διδάσκαλοι και ιερείς και ποιμένες των απανταχού ορθοδόξων ομογενών*» θα κληθούν να διδάξουν από άμβωνος: «… *δίκαιον άμα και ευσεβές και εις τας παρούσας περιστάσεις ου μόνον χρήσιμον, αλλά και αναγκαίον και κατεπείγον εκρίθη, ίνα οι την ευαγγελικήν διδασκαλίαν και την άλλην πνευματικήν οικονομίαν των εν τοις τοιούτοις μέρεσιν αδελφών ημών εμπιστευθησόμενοι* κληρικοί απαραιτήτως υπάρχωσιν *εγκρατείς της αρχαίας Σλαβωνικής γλώσσης, ταύτης δη της εις την δημόσιον λατρείαν αρχήθεν μέχρι και καθ' ημάς καθιερωμένης· η δε ακριβής εκμάθησις ταύτης, μητρός ούσης και ρίζης πολλών νεωτέρων διαλέκτων παραφυάδων, τα μέγιστα ευκολύνει έπειτα έκαστον προς ταχείαν εκμάθησιν των κατά τόπους ιδιωμάτων, του Βουλγαρικού, φέρε, και Σερβικού, και λοιπών καθήκον προύργιαίτατον διά την απ' Άμβωνος διδασκαλίαν, προς ψυχικήν ωφέλειαν των ακροατών*.».[418]

---

[416] Η βιβλιογραφία είναι τεράστια, ενδεικτικά βλ. *Aspects of the Slavic Language Question*, v. I *Church Slavonic- South Slavic – West Slavic*, eds R. Picchio, H. Goldblatt, New Haven 1984. Schenker Al. M., *The Dawn of Slavic An Introduction to Slavic Philology*, New Haven, London 1995.

[417] Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 188-189 ανατύπωση και βουλγαρική μετάφραση της επιστολής.

[418] *Χρηστομάθεια της Σλαβωνικής γλώσσης ερανισθείσα μεν υπό Νεοφύτου ιερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητού της γλώσσης ταύτης εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή τής του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, Εκδοθείσα δε σπουδή και δαπάνη τού Πανιερωτάτου Μητροπολίτου*

Ειδικότερα για να γίνουν σαφέστερες οι διαφορές ομιλούμενων σλαβικών γλωσσών και παλαιοσλαβικής αρκούν κάποιες σύντομες επισημάνσεις: Παρόλο που η παλαιοσλαβική εκκλησιαστική ή σλαβονική είχε πάψει να αποτελεί ομιλούμενη γλώσσα και χρησιμοποιόταν μόνο στη λειτουργία, παρέμενε σχετικά σταθερή γλώσσα με αποκλειστική λειτουργική/ θεολογική χρήση. Το 17ο-18ο αιώνα άρχισαν να τυπώνονται βιβλία σε παλαιοσλαβική εκκλησιαστική/ σλαβονική γλώσσα, ενώ μόλις το 19ο η γνώση της ήταν υποχρεωτική για τους κληρικούς και ένδειξη μόρφωσης.[419] Ωστόσο θα ήταν παράλειψη να μην επισημάνουμε, ταυτόχρονα με την εξέλιξή της, κάποιες διαφοροποιήσεις. Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, στην πραγματικότητα, στα μέσα του 19ου αιώνα, ανάμεσα στους Σλάβους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βρίσκονταν σε εξέλιξη γλωσσολογικές/ διαλεκτολογικές διαφοροποιήσεις των ομιλούμενων σλαβικών γλωσσών όπως και της μη ομιλούμενης –υποτιθέμενης *νεκρής*– παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας, κάτι που φαίνεται στη σερβική και τη βουλγαρική σύνταξη εκκλησιαστικών βιβλίων. Αυτή, χρησιμοποιούμενη σταθερά στη λειτουργία, στη μακρά διάρκεια και στα διάφορα γεωγραφικά μήκη και πλάτη του σλαβικού κόσμου, δεχόταν επιρροές από τις ομιλούμενες σλαβικές γλώσσες, με αποτέλεσμα είτε να ενσωματώνει ξένα λεκτικά δάνεια (τα περισσότερα ελληνικής προέλευσης) [420] ή, κυρίως σε μεταφράσεις από ελληνικά θεολογικά έργα, να *ενσωματώνει* νεολογισμούς/ σύνθετες λέξεις.[421] Από αυτή την άποψη αξιοσημείωτη είναι η ιδιάζουσα χρήση και ο χαρακτήρας της, ότι δηλαδή έχει στενή σχέση με τη χριστιανική θρησκεία και τη μετάφραση/ έκδοση θρησκευτικών βιβλίων, ενώ αντίθετα στη Δύση η πρωιμότερη και οριστική γραπτή μορφή των υπόλοιπων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αποτυπώθηκε σε πρώιμα κείμενα που έχουν κοσμικό χαρακτήρα.[422]

Σταβρουπόλεως Κωνσταντίνου του Τυπάλδου, Σχολάρχου και Καθηγητού της αυτής Ιεράς Σχολής. Εν Κωνσταντινούπολει εν τω Πατριαρχικώ τυπογραφείω, 1852, δίγλωσση εισαγωγή, *Τοις εντευξομένοις*, σελ. α΄-γ΄. Φωτοτυπική έκδοση του ελληνικού πρωτότυπου και βουλγαρική μετάφραση της λίστας Κ. Γ. Νιχωρίτης, *Παλαιοσλαβική και εκκλησιαστική Σλαβωνική Γλώσσα και Γραμματική*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 117-354. Бобчев Н., Христомаθия славянскаго языка от Неофит Рилски, *УП* 2(1906), 130-138. Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 192-193. Βλ. και πιο κάτω σελ.378-379.

[419] Цибранска-Костова, *Етюди*, 80.

[420] Στο ίδιο, 113.

[421] Στο ίδιο, 104.

[422] Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 150-154, όπου παραδείγματα όπως το πρώτο αγγλικό κείμενο (αρχές 11ου αι.) ένα επικό ποίημα, το πρώτο γερμανικό ένα λατινο-γερμανικό γλωσσάριο (760), ενώ το πρώτο γαλλικό είναι διπλωματικό, μια συμφωνία για συμμαχία. Βλ. πιο κάτω στη σελ. 230, σημ. 621: για την εγκατάλειψη από το 1731 της μεσαιωνικής σερβικής εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας από τους Σέρβους της Αυστροουγγαρίας.

Ταυτόχρονα, έντονη είναι και η επιρροή της τουρκικής γλώσσας στην παλαιοσλαβική, λόγω του ευρύτερου τουρκόφωνου περιβάλλοντος, αφού κάποιοι λόγιοι ενσωμάτωναν τουρκικά δάνεια/ τουρκισμούς, ώστε τα έργα τους να γίνουν πιο κατανοητά από τους αναγνώστες.[423] Χαρακτηριστικό παράδειγμα της λεξιλογικής επιρροής της τουρκικής είναι η βουλγαρική μετάφραση του Χατι Σερίφ, που έκανε το 1841 ο Κάλιστ Λούκοφ από το Σόποτ υπό την επίβλεψη του γνωστού Βούλγαρου λόγιου Νεόφυτου Ρίλας, στην οποία χρησιμοποιήθηκαν πολλές λέξεις από το λεξιλόγιο της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής (βλ. εκτενέστερα πιο κάτω).[424] Σύμφωνα με τον Βούλγαρο γλωσσολόγο K. Mirchev, στο α΄ τέταρτο του 19ου αιώνα, παρατηρείται, αντίθετα, σταθεροποίηση του αριθμού των οθωμανικών λεκτικών δανείων στην ομιλούμενη γλώσσα στις περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό, με τάση περιορισμού τους.[425] Επίσης, τουρκικές λέξεις εισάγονται και μέσω της καραμανλίδικης γραπτής παράδοσης, δηλαδή μέσω των λειτουργικών βιβλίων γραμμένων στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες, τα οποία γνωρίζουμε ότι έχουν μεγάλη διάδοση όχι μόνο στη Μικρά Ασία αλλά και στους ορθόδοξους Σλάβους των Βαλκανίων το 19ο αιώνα. Για παράδειγμα, ο πατέρας του γνωστού Βούλγαρου διανοούμενου Ιωάννη Ντομπρόβσκι (1812-1896), που θα μας απασχολήσει και πιο κάτω (βλ. σελ. 176-178), μνημονεύεται ως ένας από τους αναγνώστες παρόμοιων βιβλίων: Σύμφωνα με τα λεγόμενα του γιου του, ασχολιόταν με το εμπόριο γνωρίζοντας οθωμανικά και όχι ελληνικά. Προφανώς όμως γνώριζε, όπως και οι περισσότεροι της εποχής του, το ελληνικό αλφάβητο, εφόσον ήξερε να διαβάζει καραμανλίδικα.[426]

Κλείνοντας την παρένθεση σχετικά με τη γλωσσολογική εξέλιξη και τις επιρροές στην παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα, επανερχόμαστε στο ζήτημα της διδασκαλίας της. Το ενδιαφέρον για την παλαιοσλαβική εκδηλώθηκε επίσημα από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και επιβλήθηκε από την κοινωνικο-πολιτική κατάσταση, ιδιαίτερα από τις αυξημένες απαιτήσεις του βουλγαρικού πληθυσμού για τέλεση της λειτουργίας στα σλαβικά υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου στην δ΄ δεκαετία του 19ου αιώνα. Η ενεργοποίηση του αγώνα για τη χρήση της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής αντί της ελληνικής ενθαρρύνθηκε στην περίοδο των Μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και συγκεκριμένα από την κήρυξη του Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ το

[423] Мирчев К., Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация, *Помагало по история на българския книжовен език*, София 1979, 257-263.
[424] Για τη φιλολογική και διδακτική δραστηριότητά του θα γίνει λόγος παρακάτω, Цибранска-Костова, *Етюди*, 144.
[425] Мирчев К., За съдбата на турцизмите в българския език, *ИИБИ* 2(1952), 117-127.
[426] Данова Н., *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*, София 2008, 85.

1839.[427] Επιτρέποντας τη χρήση της σλαβονικής ως γλώσσας της λειτουργίας στις επαρχίες με σλαβόφωνο πληθυσμό, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στόχευε στην ικανοποίηση του σχετικού αιτήματος, ώστε να διατηρήσει τον έλεγχό του. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η μεταβολή συνέπεσε με την περίοδο κατά την οποία η εντεινόμενη προπαγάνδα, της Καθολικής εκκλησίας, της Αυστρίας και της Γαλλίας, απευθυνόταν στο ίδιο ποίμνιο προσπαθώντας να περιορίσει τη ρωσική επιρροή σ' αυτούς. Επομένως υπήρχε αυξημένη ανάγκη από καταρτισμένους ιερείς με υψηλού επιπέδου γνώση της παλαιοσλαβικής και των λειτουργικών κειμένων. Καθώς λοιπόν οι απόφοιτοι της Θεολογικής Σχολής προορίζονταν να στελεχώσουν την εκκλησιαστική διοίκηση των συγκεκριμένων περιοχών, στο πρόγραμμα προβλέφτηκε να διδάσκεται υποχρεωτικά η εκκλησιαστική παλαιοσλαβική σε όλους τους μαθητές –Σλάβους (Σέρβοι, Βούλγαροι) και μη–, αφού όλοι προορίζονταν να σταλούν ως ιερείς σε σλαβικές επαρχίες.

Ως τότε το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως προς την ελληνική γλώσσα, η γνώση της οποίας ήταν γνώρισμα μόρφωσης, γι' αυτό απαραίτητη στους κύκλους της ελίτ, ενώ συχνά επιβαλλόταν ως αναγκαία για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους. Με τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής σλαβονικής γλώσσας παρουσιάστηκε το αντίθετο φαινόμενο –οι Έλληνες άρχισαν να κάνουν προσπάθειες να γνωρίσουν τους σλαβόφωνους «γείτονές» τους, κάτι που φανερώνεται από τη θέληση πολλών Ελλήνων να μεταφράσουν στα ελληνικά εκκλησιαστικά σλαβικά κείμενα.[428] Επίσης, πιο συχνό φαινόμενο, ήταν οι μεταφράσεις στα βουλγαρικά/σερβικά πρωτότυπων ελληνικών κειμένων ή ελληνικών μεταφράσεων δυτικο-ευρωπαϊκών έργων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όπως ήδη αναφέραμε, να αυξηθεί η διάδοση του βιβλίου στα Βαλκάνια και συνακόλουθα νέων ιδεών, εντείνοντας ταυτόχρονατην πολιτισμική όσμωση μεταξύ των βαλκανικών λαών.

Η αποτελεσματική διδασκαλία στη Σχολή απαιτούσε την πρόσληψη κατάλληλου διδακτικού προσωπικού καθώς και χρήση εγχειριδίων διδασκαλίας. Αυτά ελέγχονταν από επιτροπή δύο ή τριών μελών που εκλέγονταν από την Ιερά Σύνοδο. Τη Σχολή διηύθυνε ο Σχολάρχης, ο οποίος επιλεγόταν από τους καθηγητές-κληρικούς (ιερέας, αρχιμανδρίτης ή μητροπολίτης). Για τη διδασκαλία των μαθημάτων όλοι οι καθηγητές είχαν ως βοηθούς μερικούς από τους μαθητές των τελευταίων τάξεων.[429]

[427] Βλ. το λήμμα *εθνοφυλετισμός*: Κουμανούδης Σ., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών Από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1980.
[428] Ρυμπος, *Български преподаватели и ученици*, 63-66.
[429] Ρυμπος, *στο ίδιο*, 36.

Επίσης κάποιοι από τους καθηγητές της Σχολής δίδασκαν και σε άλλα σχολεία.[430] Στην πλειονότητά τους είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στη Χάλκη μαζί με τις οικογένειές τους, όπως παρόμοια πολλοί φαναριώτες και εύποροι έμποροι της Κωνσταντινούπολης περνούσαν στο νησί τουλάχιστον τους καλοκαιρινούς μήνες, με αποτέλεσμα την αυξημένη του πολιτιστική σημασία.

Οι περισσότεροι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής ήσαν Έλληνες, όπως οι Κωνσταντίνος Τυπάλδος, Κλεάνθης Χαραλαμπίδης, Γρηγόρης Ζιγαβινός, Φιλαρέτος Βαφήδης, Μιχαήλ Κλεοβούλος κ.ά., χωρίς να λείπουν και καθηγητές εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας Σλάβοι, κυρίως βουλγαρικής καταγωγής. Ο πρώτος καθηγητής της εκκλησιαστικής σλαβονικής που προσλήφθηκε ήταν ο Ιωάννης Δημητριάδης, γνωστός και ως Ιωάννης Βουλγαράκης λόγω της καταγωγής του.[431] Για τη ζωή του διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες. Γενέτειρά του ήταν η Αχρίδα, εφόσον αυτοπροσδιορίζεται ως *Αχριδηνός* (*Охридтянин*) στη μετάφρασή των Ηθικών διηγημάτων/Novelle Morali (*Първоначална наука за должностить' на человь'ка Франгіска Соабія*, 1844), του ιταλόφωνου διδάσκαλου ρητορικής (γλώσσας και λογοτεχνίας) Ελβετού Σοαβίου (Francesco Soave, 1743-1806) [Luciani Cr., Η βιβλιοθήκη Μουτζάν. Η ιταλομάθεια της Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832) http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/luciani_cristiano.pdf]. Την πληροφορία επαναλαμβάνει ο Ρώσος καθηγητής σλαβολογίας Viktor Ivanovič Grigorovič (1815-76) στο *Очерк путешествия по европейской Турции*, 1848 (Οδοιπορικό δοκίμιο στην ευρωπαϊκή Τουρκία). Άγνωστο παραμένει το ζήτημα της μόρφωσης του Δημητριάδη, αφού δεν γνωρίζουμε τίνος μαθητής ήταν και σε ποιο σχολείο φοίτησε. Από τη θέση ωστόσο που ανέλαβε στη Θεολογική Σχολή και από τα συγγράμματά του αντιλαμβανόμαστε ότι το επίπεδο μόρφωσής του ήταν αρκετά υψηλό. Από τις επιστολές του Δημητριάδη προς τον Νεόφυτο Ρίλας των χρόνων 1848-52 αυτοπαρουσιάζεται ως τυπογράφος. Σύμφωνα με τον Σισμάνοφ, ο Δημητριάδης ήταν επικεφαλής του τμήματος σλαβικών βιβλίων στο τυπογραφείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη.[432] Η θέση του ως διδασκάλου και συγγραφέα

[430] Αυτό μάλλον διευκολύνεται και από τη ομοιότητα των προγραμμάτων των διαφόρων σχολείων –π.χ. ο Κλεάνθης Χαραλαμπίδης δίδασκε την τουρκική γλώσσα παράλληλα στη Θεολογική και στην Εμπορική Σχολή (Μήλλα, *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, 128), ενώ στις ίδιες σχολές ο Άνθιμος Μιχάηλοφ ήταν καθηγητής εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας (Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 194-195).

[431] Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 67-71 όπου βιβλιογραφία.

[432] Шишманов Ив. Д., Студии из областта на българското Възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в европейска Турция и неговите отношения към българите, *СбБАН - Клон историко-филологичен и философско-обществен* 6(1916), 158.

μιας *Γραμματικής* (όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω), προϋποθέτει άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας –συνεπώς δεν είναι απίθανο εκτός από τυπογράφος να ήταν και μεταφραστής.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του στην εισαγωγή του της *Γραμματικής της Σλαβωνικής γλώσσης ερανισθείσα μεν υπό Ιωάννου Δημητριάδου Εκδοθείσα δε φιλοτίμω δαπάνη του Πανιερωτάτου και Σοφωτάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κυρίου Κωνσταντίνου του Τυπάλδου εις χρήσιν της εν Χάλκη Θεολογικής Σχολής της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, εν Κωνσταντινουπόλει, εν τω Πατριαρχικώ Τυπογραφείω, 1850*, από το Μάιο 1847 μέχρι το 1848 ο Ι. Δημητριάδης είναι ο πρώτος καθηγητής της ελληνικής και της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Η επιλογή του ως επικεφαλής της έδρας αυτής οφείλεται στην άπταιστη γνώση της αλλά και στην επίσης καλή γνώση που είχε της ελληνικής γλώσσας, όπως φαίνεται και από το παραπάνω πρωτότυπο έργο του.[433] Ο Δημητριάδης, όπως ο ίδιος εισαγωγικά γνωστοποιεί («Τοις εντευξομένοις»), συνέταξε τη *Γραμματική* αφότου άρχισε να διδάσκει στη Σχολή (Μάιος 1847) για διευκόλυνση του διδακτικού του έργου, με προτροπή του πολύγλωσσου, σύμφωνα με τον τίτλο εκδότη, Σχολάρχη και [τιτουλάριου] μητροπολίτη Σταυρουπόλεως Κ. Τυπάλδου. Αυτή χρησιμοποιήθηκε ως εγχειρίδιο στο μάθημα της σλαβωνικής γλώσσας αλλά και ευρύτερα εκτός Σχολής, εφόσον, όπως αφήνει να νοηθεί ο ίδιος ο Δημητριάδης στην Εισαγωγή του, την έθεσε σε κυκλοφορία με την έγκριση του Νεόφυτου Ρίλας: «…*και καθυποβαλών εις την κρίσιν του Πανοσιολογιωτάτου Ιερομονάχου Διδασκάλου ήδη της Σλαβωνικής γλώσσης εν τη ρηθείση Θεολογική Σχολή, Κυρίου Νεοφύτου Π. Π. Ριλλιώτου ανδρός είπερ τις και άλλος Σοφού Σλαβικά*…». Για τη σύμπνοια και την κοινή στοχοθεσία Νεοφύτου και Δημητριάδη στο διδακτικό έργο, κατατοπιστική είναι και η εισαγωγική μνεία του Νεόφυτου στο έργο του *Χρηστομάθεια της σλαβωνικής γλώσσας (Хрuстοмαθїα слαвĀнскагω іыка*), 1852 (βλ. πλήρη τίτλο σελ. 378). Σ’ αυτή, προλογικά, ρητά μνημονεύει τον προκάτοχό του στη θέση του καθηγητή της Σλαβωνικής Ιωάννη/ Ιωαννίκιο Δημητριάδη («*Τοις εντευξομένοις εν Κυρίω Χαίρειν*», σελ. α΄): *«Η ανά χείρας Χρηστομάθεια και το επισυνημμένον αυτή Λεξικόν της Σλαβωνικής γλώσσης συνετάχθη διά τους αυτούς λόγους και υπό τας αυτάς περιστάσεις, δι’ ούς και υφ’ άς συνετάχθη και εξεδόθη προ δύο ήδη ετών (εν Κωνσταντινουπόλει, 1850) η Γραμματική της αυτής* γλώσσης *υπό Ιωάννου (τα νυν δε διά του μοναχικού σχήματος Ιωαννικίου)*

[433] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 601-604 «Τοις εντευξομένοις» με υπογραφή «Ο συγγραφεύς»· 604-606 και σύγχρονη βουλγαρική μετάφραση.

Δημητριάδου, του κατά πρώτον αναδεξαμένου προ εμού την διδασκαλίαν της γλώσσης ταύτης εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας. …». Η επιλογή λοιπόν του Ιωάννη/Ιωαννίκιου Δημητριάδη να μονάσει εξηγεί και την απουσία περισσότερων βιογραφικών στοιχείων του.

Όπως είναι γνωστό, τη θέση τού καθηγητή παλαιοσλαβικής γλώσσας πήρε και ο Νεόφυτος Ρίλας, κατά κόσμον Νικόλα Ποππετρόφ Μπενίν,[434] ο οποίος διδάσκει ζωγραφική στη μονή Ρίλας, όπου μόνασε από το 1818. Από το 1822 ως το 1826 συνέχισε τις σπουδές του στο Μέλνικ στον Αδάμ από το Μέτσοβο· στη συνέχεια δίδαξε στο Σάμοκοφ (1827-31), ενώ μετά το 1831 ήταν *ταξιδιώτης* της μονής Ρίλας στην Κωνσταντινούπολη και στο Καζανλάκ.[435] Το 1834 έμαθε την «αλληλοδιδακτική μέθοδο» στο Βουκουρέστι. Από την πρωτοχρονιά του 1835 έως τις 6-5-1837 δίδαξε στο Γκάμπροβο, ενώ στα χρόνια 1837-39 στην Κοπριβστίτσα. Από το ίδιο έτος έως το 1848 διατέλεσε δάσκαλος και γραμματέας στη μονή της Ρίλας. Για σύντομη περίοδο, το 1848, οι Ι. Δημητριάδης και Νεόφυτος Ρίλας δίδαξαν ταυτόχρονα την παλαιοσλαβική γλώσσα στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, ενώ από το ίδιο έτος έως το 1852 ο τελευταίος ανέλαβε την έδρα της εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας.[436] Ο Νεόφυτος Σλαβούνος, όπως υπογράφει σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Τυπάλδο (1850),[437] είχε αποκτήσει εμπειρία στη διδασκαλία της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής στο ελληνο-σλαβικό σχολείο που είχε ιδρύσει ο ίδιος, όπως μαρτυρεί ο Ζαχαρίας Κρούσα (βλ. επιστολή του στα ελληνικά, 10-11-1838).[438] Η εμπειρία του αυτή φαίνεται πως τον έκανε περιζήτητο καθηγητή στις περιοχές με σλαβικό πληθυσμό.[439] Για τη διδακτική του εμπειρία, την άπταιστη γνώση της παλαιοσλαβικής και της ελληνικής γλώσσας και κυρίως χάρη στην εκμάθηση της «αλληλοδιδακτικής μεθόδου» στο Βουκουρέστι (1834), κρίθηκε κατάλληλος να καταλάβει την έδρατης παλαιοσλαβικής γλώσσας στη Σχολή της Χάλκης. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Νεόφυτος αντιμετώπισε προβλήματα στη διδασκαλία της παλαιοσλαβικής ανάλογα με εκείνα που αντιμετώπισε ο Ι.

---

[434] Румпос, *Български преподаватели и ученици*,71-83.

[435] Радев Ив., *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII-XIXв.*, Велико Търново 1996, 266-267.

[436] Βιογραφικά του Νεόφυτου Ρίλας, Пенев Б., Неофит Рилски, *История на новата българска литература*, т. 3, София 1933, 470-520. Снегаров Ив., *Принос към биографията на Неофит Рилски*, София 1951. Радкова, *Неофит Рилски*. Σύντομο βιογραφικό του, Стоилов А. П., *Български книжовници от Македония*, ч. I *(1704-1878)*, София 1922, 22-25. Леков Д., Неофит Рилски, *Бележити българи*, т. 3, София 1969, 157-170. Цибранска-Костова, *Етюди*, 145-61.

[437] Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 190-191, όπου ανατύπωση πρωτότυπου με βουλγαρική μετάφραση.

[438] Arhiv na BAN, f.5, p.9: η αναφορά: Румпос, *στο ίδιο*, 72.

[439] Николчов В., Значение на Неофит Рилски за разбоя на нашето учебно дело, *УП* 1(1906), 18-33.

Δημητριάδης, όπως εξάλλου και οι επόμενοι καθηγητές λόγω έλλειψης εγχειριδίων. Πάντως, για τη διδασκαλία της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας χρησιμοποιούσαν τα εγχειρίδια που οι ίδιοι είχαν μεταφράσει ή συντάξει όπως και διάφορες ελληνο-σλαβικές μεταφράσεις ιερών κειμένων –κυρίως *Ακολουθίες* αγίων και συλλογές.[440] Αυτές οι ελλείψεις φαίνεται πως παρακίνησαν τον Νεόφυτο να γράψει το 1852 την προαναφερθείσα *Χρηστομάθεια της Σλαβωνικής γλώσσης*. Πόσο κοπιαστική ήταν η συγγραφή της φαίνεται από τη συγκέντρωση και μελέτη των έως τότε γραμμένων Λεξικών και εγχειριδίων τα οποία μνημονεύει στη δίγλωσση εισαγωγή του («*Τοις εντευξομένοις*» σελ. ιζ΄): Ανάμεσα σ' αυτά αναγνωρίζουμε ρωσικά και δυτικο-ευρωπαϊκά λεξικά, αν όχι τα μόνα που κυκλοφορούσαν, τουλάχιστον τα βασικότερα –από το «*λεγόμενον τρίγλωττον Λεξικόν*» του Feodor Polikarpov-Orlov *Σλαβωνο-ελληνο-λατινικόν* (Μόσχα 1704) Βλ. στο Παράρτημα Κατάλογο, μέχρι το έργο του Πρεσβυτέρου Κωνσταντίνου εξ Οικονόμων *Δοκίμιον περί της πλησιεστάτης συγγενείας της Σλαβωνο-ρωσσικής γλώσσης προς την ελληνικήν*, Πετρούπολη 1828, και το υπό του Φ. Μικλοσήκου, *Lexicon Linguae Slovenicae Veteris Dialecti*, Βιέννη 1850. Η δίγλωσση *Χρηστομάθεια* περιέχει κείμενα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, βίους αγίων αλλά και έργα κοσμικού περιεχομένου. Σ' αυτή, όπως επίσης *Lexicon Linguae* (Φ. Μικλοσήκου) διαβάζουμε στη δίγλωσση εισαγωγή: «επισυνάπτεται» σλαβο-ελληνικό γλωσσάρι, όπου οι χρησιμοποιημένες στη *Χρηστομάθεια* λέξεις, με τίτλο *Λεξικόν των εν τω κειμένω της Σλαβωνικής Χρηστομαθείας απαντωμένων λέξεων Συνταχθέν υπό Νεοφύτου Ιερομονάχου Ρηλιώτου καθηγητού της Σλαβωνικής γλώσσης εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή τής του Χριστού μεγάλης εκκλησίας Εν Κωνσταντινούπολει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου* (βλ. πιο πάνω σελ. 156, σημ. 418 και Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών, αρ. 42). Όπως μια λίστα των πωλήσεων του βιβλίου αυτού αφήνει να διαφανεί, η *Χρηστομάθεια* του Νεόφυτου είχε μεγάλη κυκλοφορία και εκτός της Χάλκης, στα σχολεία όπου διδασκόταν η παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα. Ενδεικτικό για την άμεση ανάγκη παρόμοιων εγχειριδίων για την πατριαρχική διαποίμανση είναι ότι ο ίδιος μετέφρασε επίσης από την ελληνική στην παλαιοσλαβική εκκλησιαστική το *Τυπικόν* του Γεωργίου Πρωτοψαλτίδη με τίτλο *Типик, церковний по чину Христови Великие Церкве. Собран убо от Константина протопсалта великия Христови церкве, преведен же с Гречаскаго от второго его издания и приспособлен, елико возможно бе, в славянским церковним книгам*

[440] Στα οθωμανικά Βαλκάνια η έλλειψη ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος άφηνε στους διδάσκοντες μεγάλα περιθώρια για σύνταξη εγχειριδίων (αλφαβητάρια, γραμματικές, ανθολόγια).

Неофитом Йеромонахом Рилским учителем славянскаго язика в богословском еже в острове Халки училищи великия Христови церкве, и нине первее издан Георгием К. Протопсалтовичем. Η μετάφρασή του που εκδόθηκε στο Πατριαρχικό τυπογραφείο, το 1853, φαίνεται να είναι παλαιότερη, αφού ο Νεόφυτος την είχε προετοιμάσει από το 1848 και πιθανόν στο μεταξύ τη χρησιμοποίησε ως διδακτικό εγχειρίδιο στη Σχολή της Χάλκης. Εκτός από βοήθημα διδασκαλίας στη Σχολή η μετάφραση αυτή διαδόθηκε πολύ γρήγορα μετά την έκδοσή της και σε βουλγαρικές επαρχίες.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ίδιος είχε ήδη γράψει το 1835 στα βουλγαρικά ελληνική Έκθεση γραμματικών κανόνων με τίτλο *Краткое и ясное изложение за разделението, начертанието, именованието и произношението на писмената и правила за сричанието, просодиата и слогат и на правото чтение на греческиа язик от Неофита иеромонаха П. П. Рилца. В Белиград, в Княжеско-сербской* (Σύντομη και σαφής έκθεση για τη διαίρεση, τη γραφή, την ονομασία και την προφορά των γραμμάτων και κανόνες συλλαβισμού, τονισμού, έκφρασης και σωστής ανάγνωσης της ελληνικής γλώσσας του ιερομοναχού Νεόφυτου Ρίλας, Βελιγράδι, στο Βασιλικο-σερβικό τυπογραφείο), 1835.[441] Ως προς την επιλογή και διαμόρφωση της φιλολογικής βουλγαρικής γλώσσας, ο Νεόφυτος, που αποστασιοποιήθηκε τόσο από τους οπαδούς της ομιλούμενης γλώσσας όσο και από τους ακραίους υποστηρικτές της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής, θεωρείται θεμελιωτής της νεοβουλγαρικής σχολής, η οποία τάσσεται υπέρ της μέσης οδού.[442] Παρόλο που για τον Νεόφυτο η παλαιοσλαβική αποτελεί ένδειξη μόρφωσης και απαραίτητο στοιχείο της γραμματείας,[443] δεν προσπάθησε να την αναδείξει σε επίσημη γλώσσα.[444]

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1852, λόγω προβλημάτων υγείας, ο Νεόφυτος παραιτήθηκε από την έδρα της παλαιοσλαβικής γλώσσας και επέστρεψε στη μονή Ρίλας, όπου διετέλεσε ηγούμενος την περίοδο 1860-64.[445] Τη θέση του στη Σχολή της

---

[441] NBKM – BIA. St.35.1.28, I. Σύμφωνα με τον Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, 138, ο Νεόφυτος Ρίλας έγραψε βουλγαρο-ελληνικό Λεξικό που έμεινε σε χειρόγραφη μορφή, εκτός από το α΄ τόμο που τυπώθηκε: *Словар на българския език изтълкуван на църковнославянски и гръцки език*, А – Б, в Цариград 1875, βλ. στο ίδιο και για άλλες λεξικογραφικές προσπάθειες Βουλγάρων.

[442] Цибранска-Костова, *Етюди*, 158.

[443] Рилски Н., *Болгарска граматика* (Фототипно издание), София 1984, 11: „*Защото един язик, що се предава народу писмено, требува да различествуе отъ общия, що се оупотреблява между множеството*". [Επειδή η γλώσσα η οποία μεταδίδεται γραπτώς, πρέπει να διαφέρει από την κοινή γλώσσα η οποία χρησιμοποιείται από την πλειοψηφία.]

[444] Цибранска-Костова, *Етюди*, 159.

[445] Томов, Живот и дейност на Хаджи Партений, 39.

Χάλκης ανέλαβε το 1852 ο μορφωμένος απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Μόσχας αρχιμανδρίτης Παρθένιος (ή Παρθένιος της Νις ή της μονής Ζωγράφου) κατά κόσμον Παύλος Τριζλόβσκι (περ. 1820-1875),[446] ο οποίος παρέμεινε καθηγητής της παλαιοσλαβικής ως το 1855.[447] Ο ίδιος ήδη είχε συμβάλει στη διάδοσή της ιδρύοντας βιβλιοπωλείο με τη βοήθεια της ρωσικής Πρεσβείας στο Φανάρι, στο κτίριο του περιοδικού *Цариградски вестник* (*Κωνσταντινοπολίτικη Εφημερίδα*). Στο τεύχος αρ. 90(5 Ιουλίου 1852) αναφέρεται ότι από εκεί οι εκκλησίες των βουλγαρόφωνων επαρχιών προμηθεύονταν δωρεάν βιβλία ή σε χαμηλή τιμή.

Στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου (1853-56) οι οθωμανικές αρχές έγιναν πιο καχύποπτες στο θέμα της ρωσικής επιρροής στην Αυτοκρατορία.[448] Το ενδιαφέρον τους κέντρισε η Θεολογική Σχολή της Χάλκης και ειδικότερα η διδασκαλία της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής, πιθανότατα και εξαιτίας της δηλωμένης ρωσοφιλίας του αρχιμανδρίτη Παρθένιου που δίδασκε και κατείχε την ομώνυμη έδρα. Η επίσκεψη, μάλιστα, στη Σχολή του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Κάνινγκ φαίνεται πως έπαιξε αποφασιστικό ρόλο σ' ό,τι αφορά την παύση της διδασκαλίας της (βλ. και σημ. 452). Ακόμα περισσότερο, με αφορμή την ανεύρεση ρωσικών βιβλίων στη Σχολή, το 1855, η Υψηλή Πύλη απάλειψε το εν λόγω μάθημα από το πρόγραμμα. Οι υποψίες στράφηκαν ακόμα και προς τον ίδιο τον Σχολάρχη Κωνσταντίνο Τυπάλδο, ο οποίος συνελήφθη αλλά σύντομα αφέθηκε, χάρη στην αγγλική υπηκοότητά του και τη μεσολάβηση του Κάνινγκ πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη.[449] Τέλος, με την κατάργηση του μαθήματος της παλαιοσλαβικής ο αρχιμανδρίτης και καθηγητής Παρθένιος απολύθηκε. Έκτοτε αποσύρθηκε στο Άγιον Όρος έως το 1857, οπότε επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη όπου ίδρυσε βιβλιοπωλείο σλαβικών βιβλίων.[450]

Μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, οι πολιτικές εντάσεις μειώθηκαν, γεγονός που επέτρεψε την επανεισαγωγή της παλαιοσλαβικής γλώσσας στο

---

[446] Στο ίδιο, 31-102. Ρυμπος, *Български преподаватели и ученици*, 83-86. Αγγελόπουλος Αθ., Ο ελληνισμός Δοϊράνης και ο επίσκοπος Πολυανής Φώτιος Παγιώτας 1907-1928, *ΕΕΘΣΠΘ*25 (1980), 452-536.

[447] Стоилов, *Български книжовници от Македония*, ч. I, 62. Το 1853 σύμφωνα με τον Τομοв, Живот и дейност на Хаджи Партений, 39.

[448] Στη διάρκεια του πολέμου το 1854-1855 μεταξύ Χάλκης και Πριγκίπου μένουν αγκυροβολημένοι ο αγγλικός και γαλλικός στόλος, ενώ μέχρι το τέλος του πολέμου το κτήριο της Ναυτικής Σχολής της Χάλκης χρησιμοποιείται από τους Γάλλους ως νοσοκομείο. Ζήτησαν από τον πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄(1845-1848, 1853-1855) να τους παραχωρήσει για τον ίδιο σκοπό και τα κτήρια της Θεολογικής και της Εμπορικής Σχολής αλλά το αίτημά τους απορρίφθηκε, Μήλλας, *Η Χάλκη των Πριγκηπονήσων*, 66.

[449] Μέξης Δ. Α., *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή. Ιστορικά σημειώματα (1844-1933*), Εν Κωνσταντινουπόλει 1933, 70, σημ. 1. Τομοв Φ., Животи дейност на Хаджи Партений, 39.

[450] *Στο ίδιο*, 40.

πρόγραμμα της Θεολογικής Σχολής (1857). Ως καθηγητής προσλήφθηκε ο ιερομόναχος απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και πτυχιούχος της Θεολογικής Σχολής της Μόσχας Άνθιμος, κατά κόσμον Αθανάσιος Τσαλάκωφ (1816-1888) –ο μετέπειτα Άνθιμος Α΄ (16/28.2.1872 - Απρίλιος 1877) πρώτος Βούλγαρος Έξαρχος.[451]

Αν η δραστηριότητα των πρώτων καθηγητών της παλαιοσλαβικής γλώσσας (Ιωάννης Δημητριάδης και Νεόφυτος Ρίλας) ήταν αφιερωμένη στην οργάνωση της διδασκαλίας, το έργο των διαδόχων τους (Παρθένιος και αρχιμανδρίτης Άνθιμος) στράφηκε από τη μέθοδο διδασκαλίας στη χρήση της ως γλώσσας της λειτουργίας, κατεύθυνση που στόχευε στη μείωση της επιρροής του ελληνικού κλήρου και της δυτικο-ευρωπαϊκής καθολικής προπαγάνδας. Ο Άνθιμος, στο πλαίσιο του κινήματος της δεκαετίας του 1860 για απεξάρτηση των βουλγαρικών επαρχιών από το Πατριαρχείο, προσπάθησε να *αφυπνίσει* τη βουλγαρική συνείδηση τόσο στους Βούλγαρους μαθητές του όσο και σ' εκείνους της Εμπορικής Σχολής της Χάλκης, στην οποία επίσης δίδασκε από το 1859 την παλαιοσλαβική.[452]

Το κλίμα μεταβλήθηκε μετά την έκδοση του φιρμανίου με το οποίο ιδρυόταν Βουλγαρική εξαρχία (Φεβρουάριος 1870), λόγω της έντασης των σχέσεών της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Έκτοτε οι Βούλγαροι δυσκολεύονταν να σπουδάζουν στη Θεολογική Σχολή. Έτσι δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι κυρίως μετά το σχίσμα του 1872 και προς τα τέλη του 19ου αιώνα δεν συναντάμε Βουλγάρους απόφοιτους. Κάποιοι από αυτούς συνεχίζουν τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας και της θεολογίας είτε ως καθηγητές και δάσκαλοι είτε ως κληρικοί –κυρίως σε υψηλές θέσεις. Για να κατανοήσουμε τη σπουδαιότητα της διδασκαλίας της παλαιοσλαβικής και το ρόλο του μοναδικού στο βαλκανικό χώρο αυτού εκπαιδευτικού ιδρύματος στη μετέπειτα στελέχωση της βουλγαρικής Εξαρχίας, αξιοσημείωτο είναι ότι αρκετοί Βούλγαροι απόφοιτοι της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης διακρίνονται αργότερα σε διάφορες εκκλησιαστικές κυρίως θέσεις:[453] Ανάμεσα σ' αυτούς τους ιερωμένους διανοούμενους ήσαν ο μητροπολίτης Ξάνθης και αργότερα Φιλιππουπόλεως Πανάρετος (1805-83) κατά κόσμον Πέταρ Ιβανώφ Μισαήκωφ, ο Δαμασκηνός Ρίλας ή

[451] Ο Άνθιμος Μιχαήλ ή Άνθιμος Τσαλάκωφ το 1837 εκάρη μοναχός στη Μονή Χιλανδαρίου και το 1858 χειροτονήθηκε αρχιμανδρίτης. Περισσότερα βιογραφικά, Ρυμπος, *Български преподаватели и ученици*, 86-96, 109-113. Η δραστηριότητά του στη Σχολή, όπως και του αρχιμανδρίτη Παρθένιου, δεν εμπίπτει στην υπό εξέταση περίοδο.

[452] Για την παράλληλη διδασκαλία στις δύο σχολές της Χάλκης, βλ. επιστολή της 6ης Μαΐου 1859 του Κωνσταντίνου Τυπάλδου: Ρυμπος, *Български преподаватели и ученици*, 194-5 όπου φωτοαναστατική έκδοση του ελληνικού πρωτότυπου και βουλγαρική μετάφραση.

[453] Στ*ο ίδιο*, 105-178.

ιερομόναχος Δαμασκηνός (1817-77) κατά κόσμον Δημήτριος Ιβάνωφ Ντίπτσεφ,[454] ο Ευγένιος Μισαήκωφ (1831-;) ανιψιός του μητροπολίτη Πανάρετου Φιλιππουπόλεως,[455] ο μητροπολίτης Γρηγόριος Χιλανδαρίου (1832-98) κατά κόσμον Γεώργιος Γρηγόριεβιτς Νεμτσώφ,[456] ο μητροπολίτης Δοσίθεος (1837-1907) κατά κόσμον Δημήτριος Στοήτσεφ εγγεγραμμένος και ως Δημήτριος Σωτηρίου και από το 1863 μοναχός Δοσίθεος, ιδρυτής του Θεολογικού σχολείου στο Σάμοκοφ το 1876[457] (με καθηγητή θεολογίας το συμμαθητή του στη Σχολή της Χάλκης Μηχαήλ Μισαήκωφ), ο Βούλγαρος έξαρχος Άνθιμος Α΄, ο αρχιμανδρίτης Φιλάρετος στη Βάρνα (περ. 1821-75) κατά κόσμον Φώτιος ήταν από εξελληνισμένη οικογένεια, όπως δείχνει και το όνομα του πατέρα του Ρεής Τανάς Παπαφωτίογλου, ο Μάρκος Μπαλαμπάνωφ (1837-1921) γραμμένος στον κατάλογο εισακτέων της Σχολής ως Μάρκος Δημητρίου, συντάκτης της δίτομης *Αρχαίας Ελληνικής Χρηστομάθειας με ερμηνεία των βουλγαρικών και με μικρό ελληνο-βουλγαρικό λεξικό* (Елинска христоматия с обяснения на български и с елино-българско словарче, 1892, 1896) και καθηγητής Βυζαντινού δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας, ο Χρίστος Μιχαήλωφ (1840- ;), που ως απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης δίδαξε στο Βέλες, ο Συμεών μητροπολίτης Βάρνας και Πρεσλάβας (1841-1937) κατά κόσμον Οδυσσέας Παπανικολάου ή Παπαδόπουλος, ο μητροπολίτης Βασίλειος (1848-1927) κατά κόσμον Βασίλειος Μιχαήλωφ, με καλή γνώση της ελληνικής και της παλαιοσλαβικής, καθώς, πριν φοιτήσει στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, μαθήτευσε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και το 1885 χειροτονήθηκε αρχιμανδρίτης και αργότερα μητροπολίτης Ρουστσουκίου (σημ. Ρούσε).

Ο απόφοιτος της Σχολής Αθανάσιος Τσαλάκωφ –από το 1872 πρώτος Βούλγαρος Έξαρχος (Άνθιμος Α΄)– διετέλεσε καθηγητής της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας στη Θεολογική και στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης, από το 1857 και 1859 αντίστοιχα. Παράλληλα με τη διδασκαλία το 1865-67 διετέλεσε και

[454]Αργότερα χειροτονήθηκε μητροπολίτης Βέλες και Στρούμιτσας, Стоянов М., Един малко известен възрожденски книжовник –Дамаскин Рилец, *Сборник вчест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му*, София 1974, 107–116. Βλ. Περισσότερα για αυτόν παρακάτω.

[455] Υπό την επιρροή του θείου του ο Ευγένιος έγινε μοναχός, διατηρώντας το κοσμικό του όνομα. Με τη βοήθεια του μητροπολίτη Πανάρετου, παρόλα τα προβλήματα υγείας ο Ευγένιος πέρασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Μετά την αποφοίτησή του αφιερώθηκε στην εκκλησία. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στη Μονή Ζωγράφου.

[456] Νέα στοιχεία για το χρόνο και τον τόπο γέννησής του, Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 140-1 όπου και βιβλιογραφία. Μετά την αποφοίτησή του από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης αφιερώθηκε στην εκκλησία και δεν ασχολήθηκε με τη συγγραφή. Χειροτονήθηκε μητροπολίτης Ρουστσουκίου (Ρουστσουκ, σημ. Ρούσε, Βουλγαρία).

[457] Το 1872 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Σαμοκοβίου από τον πρώτο Βούλγαρο έξαρχο Άνθιμο Α΄ και ήταν ο πρώτος Βούλγαρος επίσκοπος χειροτονημένος από Βούλγαρο ιεράρχη.

διευθυντής της Θεολογικής Σχολής. Επίσης ο Δαμασκηνός Ρίλας, λόγω της καλής του γνώσης της ελληνικής και της παλαιοσλαβικής γλώσσας, ασχολήθηκε με μεταφράσεις. Ο Νεόφυτος Ρίλας, καθηγητής στη Σχολή, του ανέθεσε ως εργασία τη μετάφραση στα ελληνικά από την εκκλησιαστική παλαιοσλαβική του *Βίου* του άγιου Ιωάννη της Ρίλας, γραμμένου το 14ο αιώνα από τον τελευταίο πατριάρχη Τυρνόβου Ευθύμιο.[458] Επίσης μεταφράζει και από ελληνικά στα παλαιοσλαβικά, την επιστολή του πατριάρχη Φωτίου προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα Βόρι-Μιχαήλ (852-889) και γράφει μερικά έργα στα ελληνικά .[459] Ο αρχιμανδρίτης Φιλάρετος, παρόλο που προερχόταν από εξελληνισμένη οικογένεια, υποστήριξε τη χρήση της βουλγαρικής γλώσσας. Αυτή η άποψή του διαμορφώθηκε ίσως στη διάρκεια των σπουδών του στο Κίεβο, προφανώς υπό την επήρεια της ρωσικής ιδεολογίας του «Σλαβονισμού», που διαδιδόταν από τη δεκαετία του 1840 μεταξύ των Βουλγάρων, πιθανόν επηρεάσθηκε από την ιδέα της σλαβικής συγγένειας Ρώσων και Βουλγάρων· επίσης ρόλο πρέπει να έπαιξαν οι καθηγητές του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, αρχιμανδρίτες Παρθένιος και Άνθιμος. Μετά την αποφοίτησή του ο Φιλάρετος γύρισε στη γενέτειρά του Βάρνα και πρότεινε στα σχολεία παράλληλα με τα ελληνικά να διδάσκονται και βουλγαρικά –πρόταση που βρήκε αντίθετους τους Βουλγάρους *γραικομάνους* και δεν υλοποιήθηκε. Η ρωσοφιλία του και η καλή του γνώση της παλαιοσλαβικής τού εξασφάλισαν το 1861 τη θέση του ιερέα στην εκκλησία της ρωσικής πρεσβείας στη Βάρνα.

Ο Συμεών μητροπολίτης Βάρνας και Πρεσλάβας (1872-1937), επίσης προερχόταν από βουλγαρική οικογένεια *γραικομάνων* τα μέλη της οποίας στη δημόσια σφαίρα χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά, γεγονός που εξηγεί γιατί ο Συμεών τα κατείχε άπταιστα. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και το όνομά του, όπως και εκείνα των αδελφών του, είναι εμπνευσμένα από την αρχαία ελληνική μυθολογία. Στην ελληνική συνείδηση της οικογένειας οφείλεται η καλή εκπαίδευση και η εγγραφή του Οδυσσέα (Συμεών) στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Εδώ βελτιώνει τη γνώση του των ελληνικών και των λατινικών, όπως φαίνεται από την αυτοβιογραφία του γραμμένη στα ελληνικά καθώς και από το ότι δίδαξε στους μαθητές των μικρότερων ετών.[460] Μετά την αποφοίτησή του από τη Θεολογική Σχολή, μέχρι να αφοσιωθεί πλήρως στην εκκλησία, εργάζεται για μερικά χρόνια ως καθηγητής της ελληνικής και της γαλλικής και κάνει

[458] Дуйчев И., *Рилският светец и неговата обител*, София 1947. Γόνης Δ. Β., *Ο όσιος Ιωάννης ο Ριλιώτης*, Αθήνα 1997. Гонис Д., Гръцки жития и служби за св. Иван Рилски, *Светогорска обител Зограф* 3(1999) [non vidi].

[459] Стоянов, Един малко известен възрожденски книжовник – Дамаскин Рилец, 107–116.

[460] Любенова Л., *Митрополит Симеон Варненско-Преславски*, София 1997. Румпос, *Български преподаватели и ученици*, 151.

επιτυχημένες προσπάθειες να συγγράψει στα ελληνικά.[461] Η επτάχρονη διαμονή του στη Σχολή, εκτός από το ότι τον εφοδίασε με στέρεες γνώσεις, τον έφερε σε επαφή με πολλούς Βουλγάρους φοιτητές στην περίοδο που το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα δυνάμωνε, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση βουλγαρικής εθνικής συνείδησης. Ο ίδιος επηρεάστηκε από τις ιδέες αυτές και προωθώντας τις βουλγαρικές του ρίζες, πήρε μέρος στο κίνημα για ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία. Ως μητροπολίτης Βάρνας κάνει πολλές προσπάθειες για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην περιοχή και επίσης για την υπαγωγή της επαρχίας του στον έλεγχο της Βουλγαρικής εξαρχίας. Επίσης, το 1873 με πρωτοβουλία του διοργανώθηκε η πρώτη τοπική σύνοδος μετά την συγκρότηση της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Αργότερα, έγινε μέλος της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών ως ένας από τους καλύτερους μεταφραστές από τα ελληνικά στα βουλγαρικά και ίδρυσε τα Θεολογικά σεμινάρια στη Σόφια.[462]

Μέσα από τις παραπάνω αναφορές για τις δραστηριότητες των Βούλγαρων μαθητών της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης διαπιστώνουμε ότι αυτοί συνδέονται στενά με την ελληνική γλώσσα, την οποία μάλιστα συχνά χειρίζονταν άριστα ώστε να τη διδάσκουν κι ακόμα να γράφουν πρωτότυπα έργα σε αυτή. Εδώ, πρέπει να σημειώσουμε ότι η συγγραφή έργων στα ελληνικά από βαλκάνιους και ειδικότερα από Βούλγαρους, αποτελεί ένα καίριο θέμα με το οποίο πρόσφατα ασχολήθηκε η γνωστή ερευνήτρια Αφρ. Αλεξίεβα στο δίγλωσσο βιβλίο της *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά* (Sofia 2010), αναδεικνύοντας πολλές παρόμοιες περιπτώσεις Βουλγάρων συγγραφέων και ανατυπώνοντας τα γραμμένα στα ελληνικά έργα τους και μεταφράζοντάς τα στα βουλγαρικά. Οι Βούλγαροι λοιπόν που γράφουν στα ελληνικά το 19ο αιώνα είναι λόγιοι που φοίτησαν σε ελληνικά σχολεία, όπως π.χ. από τις Σχολές της Χάλκης –Θεολογική και Εμπορική– ή από εκπαιδευτικά κέντρα της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, όπου επίσης διδασκόταν η ελληνική. Όπως ήδη αναφέραμε, όλοι οι σπουδαστές της Θεολογικής Σχολής υποχρεούνταν στη διάρκεια της φοίτησής τους να γράφουν εργασίες στα ελληνικά (κυρίως την αυτοβιογραφία τους κ.ά.), οι οποίες αποτελούν πρωτότυπα έργα με χρήσιμες ιστορικές πληροφορίες ευρύτερα για την εποχή. Επίσης κάποιοι Βούλγαροι λόγιοι επέλεγαν να γράφουν στα ελληνικά τα έργα

[461] Δεν θα σχολιάσουμε τα έργα αυτά, γιατί, παρόλο που σχετίζονται με τη συγγραφή έργων στα ελληνικά από μη Έλληνες, δεν εμπίπτουν στα χρονικά πλαίσια της διατριβής μας, Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 429 κ.ε. *Α΄ και Β΄ Λόγοι κατά αθέων* κ.ά. *Λόγοι*, 514-529, 900-901 βιογραφικά.

[462] Ников П., Варненско-Преславски митрополит Симеон, *Сборник в чест на 50-годишното му архиерейско служене на Варненский и Преславский митрополит Симеон*, София 1922, 10-51.

τους –είτε επειδή ήταν οπαδοί της ιδέας της χρήσης της ελληνικής είτε επειδή ήθελαν οι ιδέες τους να γίνουν γνωστές σε ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Η συγγραφή έργων από Βουλγάρους στα ελληνικά στο α΄ μισό του 19ου αιώνα παρατηρείται βέβαια και σε περιβάλλοντα έξω από τη Σχολή της Χάλκης και την Κωνσταντινούπολη. Για να σταθμίσουμε τη δυναμική της ομάδας των μορφωμένων Βουλγάρων «ελληνιστών», από τους οποίους θα αναδειχθούν οι σπουδαιότεροι Βούλγαροι, λαϊκοί και κληρικοί, διανοούμενοι των μέσων του 19ου αιώνα, παραθέτουμε ορισμένα σύντομα βιογραφικά των πιο αντιπροσωπευτικών από αυτούς: Νικόλαος Σ. Πίκκολος, Αθανάσιος Βογορίδης, Πέτρος Βερών, Ιωάννης Σελιμίνσκη, Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ (Κωνσταντίνος Φωτειάδης), Νεόφυτος Ρίλας, Ιωάννης Ντομπρόβσκι, Ιωάννης Δημητριάδης, Ιωάννης Συμεωνίδης, Δαμασκηνός Ρίλας. Επειδή η συγγραφική και λοιπή δράση τους φωτίζει από μια αδιερεύνητη οπτική γωνία το ζήτημα της πολυγλωσσίας, στη συνέχεια παραθέτουμε βιογραφικά στοιχεία τους, ώστε να φωτιστούν τα κίνητρά τους ως συγγραφέων ελληνικών έργων αλλά και ως δρώντων υποκειμένων σε μια καίρια συγκυρία για τον κοινωνικο-πολιτικό και ιδεολογικό μετασχηματισμό των Βουλγάρων.

Νικόλαος Σ. Πίκκολο (1792-1865)

Γεννήθηκε στην πόλη Βελίκο Τύρνοβο της σημερινής Βουλγαρίας σε εύπορη οικογένεια,[463] γεγονός το οποίο του επέτρεψε να σπουδάσει στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, όπου και ο ίδιος θα διδάξει αργότερα (1810-1816) γαλλική γλώσσα. Η γνώση του επίσης της ελληνικής είναι σε πολύ καλό επίπεδο, όπως αποδεικνύεται απότην επιτυχήτου μετάφραση από τα γαλλικά του έργου του Ζαν Ζακ Ρουσσώ *Αιμίλος, ή περί αγωγής*, αν και αυτή παραμένει σε χειρόγραφη μορφή. Το 1817 ο Πίκκολο διδάσκει στο Λύκειο της Χίου το μάθημα της ελληνικής ιστορίας.[464] Στο τέλος του 1817 αναχώρησε για την Οδησσό, όπου επί διετία ασχολήθηκε με το θέατρο, ανεβάζοντας διάφορες παραστάσεις στα ελληνικά· στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου, ως φιλέλληνας και υποστηρικτής των φιλελεύθερων ιδεών για την απελευθέρωση της Ελλάδας, εντάχθηκε στον κύκλο του Αδαμάντιου Κοραή. Την περίοδο 1827-1829 σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Μπολώνιας από όπουαποφοίτησε για να εργαστεί μερικά χρόνια στο Βουκουρέστι. Το 1840 επέστρεψε στο Παρίσι, όπου θα παραμείνει μέχρι το θάνατο του, αφιερωμένος στη συγγραφή έργων.

[463] Бешевлиев В., Произход и първи стъпки на д-р Никола С. Пиколо, *Studia Balcanica* II (1970), 187-204.
[464] Бешевлиев В., Д-р Никола С. Пиколо като класически филолог, *ГСУ ИФФ* 37(1942), 44-81.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Πίκκολος γράφει τα έργα του στα γαλλικά ή στα ελληνικά, παρόλο που καμία από αυτές τις γλώσσες δεν ήταν η μητρική του, καθώς προφανώς μπορούσε να εκφραστεί καλυτέρα σε αυτές. Επίσης ασχολήθηκε και με μεταφράσεις γαλλικής, αγγλικής και γερμανικής ποίησης.[465] Ως γνώστης της ελληνικής αρχαιότητας και γραμματείας ο Πίκκολος έγραψε αρκετές μελέτες σε σχέση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ποίηση. Το ενδιαφέρον του στην αρχαία ελληνική φιλολογική κληρονομιά δεν εξαντλείται στην κριτική και τα σχόλια των αρχαίων ελληνικών κείμενων·[466] Προσπαθεί επίσης να κάνει γνωστά κάποια από αυτά στο αναγνωστικό κοινό μεταφράζοντάς τα από αρχαία στη νεοελληνική γλώσσα. Τις μεταφράσεις αρχαίας ελληνικής ποίησης εκδίδει με τίτλο *Φιλομούσου Πάρεργα* (1838). Στο Β΄ Μέρος του ίδιου βιβλίου, όπως και στα *Παραγορήματα*(1839), εκδίδει και δικά του ποιήματα στην ελληνική γλώσσα.[467] Σ' αυτά συχνά εμφανίζονται εικόνες της αρχαίας Ελλάδας τις οποίες ο στιχουργός χρησιμοποιεί υπέρ του ελληνικού αγώνα για ανεξαρτησία, θυμίζοντας στους Έλληνες αναγνώστες του το ένδοξο παρελθόν τους.

Αθανάσιος Βογορίδης (1786 ή 1787-1892)

Γεννήθηκε στην πόλη Κότελ της σημερινής Βουλγαρίας αλλά μεγάλωσε στο χωρίο Αρμπανάσι (περιοχή του Βελίκο Τύρνοβο) όπου μαθήτευσε στο ελληνικό σχολείο. Μετά συνεχίζει τις σπουδές του στο ελληνικό Λύκειο του Βουκουρεστίου όπου δίδασκε ο γνωστός καθηγητής Λάμπρος Φωτειάδης. Χάρη στις γνώσεις του της αρχαίας ελληνικής ποίησης και ρητορικής αργότερα και ο ίδιος έλαβε θέση καθηγητή στο ίδιο Λύκειο. Από το 1811 ο Αθανάσιος Βογορίδης βρίσκεται στη Βιέννη όπου παρακολουθεί μαθήματα στην Ιατρική σχολή, ενώκατά την εκεί διαμονή του δραστηριοποιείται στον ελληνικό κύκλο: Ιδρύειτη *Φιλομούσον Εταιρίαν*–οργάνωση που υποστήριζε τις προσπάθειες των Ελλήνων για απελευθέρωση– και συνεργάζεται με το πρώτο ελληνικό περιοδικό φιλολογικού περιεχομένου *Ερμής ο Λόγιος* που εκδίδεται εκεί.[468] Τα συγγράμματά του στα ελληνικά είναι ακριβώς τα άρθρα φιλολογικού περιεχομένου

[465] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 534-558, 899.
[466] Συνεργάζεται με το φιλολογικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, βλ. κάποιες από τις επιστολές του προς τους εκδότες, Αλεξίεβα, *στο ίδιο*, 234-237.
[467] Алексиева А., Стихове на българи на гръцки език от първата четвърт на XIX век, *ЛМ* 3(1971) [non vidi]. Τα ποιήματα στο ελληνικό πρωτότυπο είναι δημοσιευμένα με βουλγαρική μετάφραση από την Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 607-696. Κωνσταντακοπούλου Α., Βαλκάνιοι «σοφοί» στην Ελληνική επανάσταση, *Η κυριακάτικη Αυγή* Αναγνώσεις 24-3-2017 http://avgi-anagnoseis.blogspot.gr/2017/03/blog-post_30.html
[468] Σύντομο βιογραφικό, Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 890-893, όπου και βιβλιογραφία.

(για το Σοφοκλή και τον Ομήρο), που δημοσίευσε στο περιοδικό αυτό, όπως και η αλληλογραφία που είχε με τους εκδότες του περιοδικού.[469] Τα άρθρα του φανερώνουν το υψηλό επίπεδο των φιλολογικών του γνώσεων, ενώ η αλληλογραφία του αντικατροπτίζει τις πολιτικές του απόψεις και τη θετική του στάση απέναντι στο ελληνικό κίνημα για ανεξαρτησία.

Πέτρος Μπερών (1799 ή 1800–1871)

Γεννήθηκε στην πόλη Κότελ της σημερινής Βουλγαρίας, όπου και έλαβε τη μόρφωση του από τους καθηγητές Σωφρόνιο Βράτσας και Ράινο Πόποβιτς. Συνέχισε τις σπουδές στη γνωστή Ακαδημία του Βουκουρεστίου, στη Φιλοσοφική σχολή της Χαϊδελβέργης και στην Ιατρική σχολή του Μοναχού. Το 1824 έγραψε το πρώτο *Αλφαβητάριο* [*με το ψάρι* στο εξώφυλλο] (Рибен буквар) στην ομιλούμενη βουλγαρική γλώσσα, με το οποίο έγινε ευρύτερα γνωστός. Από το 1832 έως το 1841 εργάζεται ως γιατρός στην Κραϊόβα και ταυτόχρονα ασχολείται με εμπόριο. Από το 1843 βρίσκεται πλέον στο Παρίσι όπου η δραστηριότητά του είναι κυρίως επιστημονική, εκεί δηλαδή γράφει και κάποια από τα ξενόγλωσσα του έργα –στα ελληνικά και γαλλικά–, τα θέματα των οποίων αφορούν τη φιλοσοφία, τη φυσική, τη γεωλογία: *Γενική κληματολογία*, *Ατμοσφαιρολογία*, μια ανακοίνωση (*Διατριβή*) σε συνέδριο Φυσικής στην Αθήνα το 1853 κ.ά..[470] Στα ελληνικά έργα του πρέπει να συμπεριληφθούν δύο ελληνικά λεξικά με τη συμμετοχή του Ιωάννη Ιαννούλη. Το πρωιμότερο τιτλοφορείται *Ονομαστικόν Λεξικόν συνταχθέν Υπό Πέτρου Χ. Βέρρου και Ιωάννου Μ. Ιαννούλη. Εν Μοναχώ της Βαυαρίας, εκ της τυπογραφίας Καρόλου Βόλφου, 1828* και το δεύτερο *Λεξικόν Ελληνικόν του κατά του Πασσοβίου υπό Πέτρου Χ. Βέρρου και Ιωάννου Μ. Ιαννούλη, τόμος πρώτος, Εν Μονάχω της Βαυαρίας, εκ της τυπογραφίας Καρόλου Βόλφου, 1829*. Και τα δύο αυτά λεξικά βασίζονται σε προγενέστερα ελληνικά, αλλά το γεγονός ότι ο Βερών ασχολήθηκε ακόμα και με την επεξεργασία των προηγούμενων λεξικών, και τα προλόγισε[471] δείχνουν την ευχέρεια που είχε στην ελληνική γλώσσα.

[469] Στο *ίδιο*, 91-270, όπου τα κείμενα στο ελληνικό πρωτότυπο με μετάφραση στα βουλγαρικά. Επίσης για τη συνεργασία του Βογορίδη με το περιοδικό αυτό, Алексиева А., Атанас Богориди и списание „Ермис о Логиос", *ЛМ* 6(1974), 91-96.

[470] Гечев М., Петър Берон. Биографични бележки, *Петър Берон. Изследвания и материали*, София 1962. Бъчварова Н., М. Бъчваров, *Д-р Петър Берон. Живот – Дейност – Натурфилософия*, София 1975.

[471] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 570-580, όπου δημοσιεύονται στο ελληνικό πρωτότυπο με βουλγαρική μετάφραση.

Ιωάννης Σελιμίνσκη (1799 ή 1800 -1867)

Γενέτειρά του είναι η πόλη Σλίβεν της σημερινής Βουλγαρίας, όπου και μαθήτευσε στο τοπικό ελληνικό σχολείο και έμαθε ελληνικά. Μένοντας σε νεαρή ηλικία ορφανός, αποφασίζει το 1814 να αναχωρήσει για τους Αγίους τόπους. Μετά από τη διαμονή του εκεί εγκαταστάθηκε στις Κυδωνιές όπου σπούδασε στο γνωστό για το υψηλό του επίπεδο Λύκειο.Στη διάρκεια των σπουδών του γνώρισε και επηρεάστηκε από τις ιδέες του Θεόφιλου Καΐρη και από τη Γαλλική επανάσταση. Λόγω της ελληνικής επανάστασης αναγκάστηκε να αλλάξει πολλές φορές τόπο διαμονής, ενώ αργότερα έφυγε για την Ιταλία. Στη συνέχεια εργάζεται ως καθηγητής ελληνικής γλώσσας στην Πέστη και στο Μπρασόβ. Το 1825 επέστρεψε στο Σλίβεν όπου άνοιξε σχολείο, επειδή δεν συμφωνούσε με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ήδη υπάρχοντος εκεί ελληνικού σχολείου. Για ένα χρόνο (1828-1829) ήταν διευθυντής και δίδαξε στο ελληνικό σχολείο στη Φιλιππούπολη. Περίπου για μια δεκαετία παρέδιδε μαθήματα ελληνικών σε διάφορες πόλεις της Βλαχίας. Στην περίοδο 1840-1844 βρίσκεται στην Αθήνα όπου σπουδάζει στην Ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου.[472] Μετά από ένα χρόνο παραμονής στην Ιταλία και τη Γαλλία, εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι το 1845. Μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε στη Ρουμανία και εργαζόταν ως γιατρός σε διάφορες πόλεις.[473]

Τα ταξίδια και η ενασχόλησή του με το επάγγελμα του γιατρού δεν διακόπτουν τη συγγραφική του δραστηριότητα –απόδειξη αποτελεί ο όγκος του χειρόγραφου αρχείου του, μεγάλο μέρος του οποίου βρίσκεται στο Αρχαιογραφικό τμήμα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα. Ο Ιωάννης Σελιμίνση είναι ένας από τους μη Έλληνες λόγιους που συγγράφουν ή μεταφράζουν ευρωπαϊκά έργα στην ελληνική γλώσσα.[474] Τα ενδιαφέροντά του ανιχνεύονται στη θεματική ποικιλία (φιλοσοφία, θρησκεία, εκπαίδευση, ιστορία, ηθική, μαθηματικά) των πρωτότυπων και των μεταφρασμένων έργων του.[475] Τα τότε φλέγοντα πολιτικά ζητήματα βρίσκουν θέση στα έργα του, όπως για παράδειγμα το ποίημά του *Χαίρε σήμερον Βλαχία*,[476] που έγραψε το 1859 επηρεασμένος και εμπνευσμένος από τα πολιτικά συμβάντα στη χώρα, με την

[472] Σχετικά με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και την επιρροή του στους Βούλγαρους διανοούμενους, Ρумбос Д., *Атинският университет и модернизацията на българската култура през XIX век*, В. Търново 2009.
[473] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 905-907.
[474] Кристанов Цв., И. Пенаков, С. Маслев, *Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик*, София 1962.
[475] Селимински И., *Съчинения*, ред. Р. Димчева, Н. Кочев, София 1989.
[476] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 697-702 το ελληνικό πρωτότυπο με βουλγαρική μετάφραση.

ταυτόχρονη εκλογή του Ι. Κούζα και στις δύο Ηγεμονίες και τη συνακόλουθη ένωσή τους.

Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ (Κωνσταντίνος Φωτειάδης) (1785-1858)

Γεννήθηκε στην πόλη Σάμοκοβ της σημερινής Βουλγαρίας. Στο μοναστικό σχολείο της γενέτειράς του έλαβε τα πρώτα γράμματα καθώς και τα ελληνικά. Μετά συνέχισε την εκπαίδευσή του στη Φιλιππούπολη, όπου έμαθε και γαλλικά, και μετά φοίτησε στη Σμύρνη. Για μια δεκαετία (1814-1824) απασχολήθηκε κυρίως με το εμπόριο, επαγγελματική απασχόλησηπου θα συνδυάσει αργότερα με την πνευματική και διδακτική του δραστηριότητα. Το 1828 ίδρυσε βουλγαρικό σχολείο στη Σμύρνη, στο οποίο δίδαξε μέχρι το 1847.[477] Παράλληλα με τη διδασκαλία του, το 1842 διετέλεσε και διερμηνέας ελληνικής και γαλλικής γλώσσας του Γαλλικού πρόξενου στη Σμύρνη. Τότε εξέδωσε και το α΄ τεύχος του πρώτου βουλγαρικού περιοδικού *«Любословие»*, όπου τα περισσότερα από τα πολυποίκιλα θέματα που δημοσιεύονται είναι μεταφρασμένα από τα ελληνικά.[478] Επίσης πρέπει να σημειωθεί η συμβολή του στη βουλγαρική γλώσσα μέσω των πολλών μεταφράσεων διάφορων ελληνικών έργων,[479] όπως π.χ. η πρώτη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης στα βουλγαρικά, την οποία έθεσε υπό την αιγίδα της η Βρετανική Βιβλική Εταιρία. [480] Το 1857 μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη, όπου απεβίωσε το επόμενο έτος.

Απόδειξη της πολύ καλής γνώσης της ελληνικής γλώσσας είναι και το πρωτότυπο έργο του στα ελληνικά *Γραμματική επανθούσα διηρημένη εις τρία μέρη ών το α΄ περιέχει τας οριστικάς και θεωρητικάς αρχάς των οκτώ μερών του λόγου, το β΄ τας πρακτικάς μετά των διαλέκτων και γ΄ το της Προσωδίας και Ορθογραφίας μετά προσθήκης εν τω τέλει των κατ΄ερωταπόκρισιν περί αυτής γυμνάσεων. Απηνθισμένη τε και συνερανισθείσα παρά διαφόρων κριτικών γραμματικών ως οιόν τε συντόμως και κατά νέους τρόπους ευληπτοτάτους χάριν ευχερεστέρας τε και ευκρινεστέρας χρήσεως*

[477] Чилингиров Ст., Константин Г. Фотинов като педагог, *Училищен преглед* 6(1905), 567-583.Данова Н., *България и българите в гръцката книжнина*, 223.
[478] Το περιοδικό «Λιουμποσλόβιε» αρχίζει να εκδίδεται δοκιμαστικά το 1842 και μετά κανονικά –από 1844-1846. Περισσότερα για τη δραστηριότητά του ως δημοσιογράφου, βλ. Иванов Ю., Константин Г. Фотинов*, Юб. сб. по случай 50-годишнината на българската журналистика и честването на основателя й К. Фотинов*, София 1894, 3-21. Για τις μεταφράσεις από τα ελληνικά βλ. Данова Н., *България и българите в гръцката книжнина*, 286, 291.
[479] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 910-911. Алексиева А., *Преводната проза от гръцки език през Възраждането*, София 1987.
[480] Περισσότερα για τη ζωή και τη δραστηριότητα του Κ. Φωτιάδη, Шишманов Ив., Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност, *СбНУ* 11(1894), 591-764. Конев И., Константин Фотинов, *Бележити българи,* т. 3, София 1969, 235-253.

της νεολαίας και των φιλομαθών νέων, των μετά ζήλον σπουδαζόντων την Ελλάδα των πολυθρυλούμενων και ενδόξων ημών προγόνων φωνήν. Νυν δε τύποις εκδοθείσα παρά Κωνσταντίνου Γ. Φωτιάδου του εκ Σαμωκοβίων, τοις ιδίοις αυτού πόνοις και αναλώμασι. Εν Σμύρνη, εκ της τυπογραφίας Α. Δαμιάνου και Σ. 1838.[481] Πιθανότατα, η *Γραμματική* είχε γραφτεί πολύ πριν το 1838, για να χρησιμοποιηθεί ως σχολικό εγχειρίδιο ή πάντως για διευκόλυνση των Βουλγάρων μαθητών του. Τέλος, η άπταιστη γνώση του της ελληνικής φαίνεται και από την αλληλογραφία του με διάφορους λόγιους Έλληνες και άλλους ελληνομαθείς.[482]

Ο Κωνσταντίν Φώτεινοφ είναι επίσης συντάκτης του έργου *Βουλγαρικοί Διάλογοι για εκείνους που επιθυμούν να μάθουν να μιλούν ελληνικά* (Болгарский разговорникъ за оныѦ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна, в печатница А. Даміанова, 1845, όπου και το ελληνικό κείμενο σε δεύτερη κάθετη στήλη γράφεται με κυριλλικό αλφάβητο (βλ. Παράρτημα Κατάλογος, αρ.33 και εικ.17-20). Οι *Διάλογοι* απευθύνονταν στους Βούλγαρους που ήθελαν να μάθουν την ομιλούμενη «γραικική» για να διευκολυνθούν στην επικοινωνία τους γενικότερα στον αστικό χώρο[483]όπου, όπως είναι γνωστό, η ελληνική γλώσσα είχε καθιερωθεί ως κυρίαρχη· βοηθούν επίσης στην εκμάθηση εξιδεικευμένου λεξιλογίου σχετικού με οικονομικές συναλλαγές (βλ. εικ.19). Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο είναι ένα από τα πολλά παραδείγματα διαλόγων, τα οποία φανερώνουν τη σταθερή και στενή σχέση του ενδιαφέροντος για εκμάθηση ξένων γλωσσών με την εμπορική απασχόληση και διεκπεραίωση συναλλαγών, γι' αυτό συχνά συνδυάζουν ειδικό κεφάλαιο για επεξήγηση της οικονομικής ορολογίας (συναλλαγματικές, γραμμάτιον πληρωμής, ομολογίες χρεωστικές).

Επίσης, άμεσα σχετιζόμενη με την πολυγλωσσία φιλολογική δραστηριότητα του Κ. Φωτιάδη είναι και η σύνταξη ενός ογκώδους ρωσο-βουλγαρο-ελληνικού λεξικού (μέχρι το γράμμα Ο), το οποίο παραμένει σε χειρόγραφη μορφή. Το *Λεξικό* αυτό βρισκόταν αρχικά στα αρχεία της Βουλγαρικής εξαρχίας, από όπου μεταφέρθηκε στο Τμήμα χειρογράφων της Εθνικής βιβλιοθήκης «Κύριλλος και Μεθόδιος» στη Σόφια (βλ. πιο κάτω Παράρτημα Κατάλογος, αρ. 35).[484] Εδώ βρίσκεται και ένα άλλο χειρόγραφό του στα ελληνικά του 1824–διδακτικό εγχειρίδιο μεταφυσικής, που θα του χρησίμευσε

[481] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 581-600, ανατύπωση της εισαγωγής με βουλγαρική μετάφραση, και 870.
[482]Ντάνοβα Ν., *Архив на Константин Георгиев Фотинов*, τ. 1. *Гръцка кореспонденция/ Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτινοφ*, τ. Α΄. *Ελληνική αλληλογραφία*, Σόφια 2004.
[483] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 581-600, 911.
[484] Ντάνοβα, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτινοφ*, τ. Α΄, 7, 26.

λίγα χρόνια αργότερα στη διδακτική προετοιμασία του. Επίσης στη συλλογή του Επιστημονικού Αρχείου της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (αρ. 13) φυλάσσονται περίπου 600 επιστολές εμπορικού και εκπαιδευτικού περιεχομένου από και προς τον Κ. Φώτεινοφ–412 γραμμένες στην ελληνική γλώσσα και οι υπόλοιπες στη βουλγαρική, σερβική, τουρκική, ιταλική, γαλλική και εβραϊκή. Αξιοσημείωτο είναι ότι, σε κάποιες από τις επιστολές το βουλγαρικό κείμενο είναι γραμμένο με ελληνικούς χαρακτήρες, ενώ κάποιες άλλες στα ελληνικά είναι γραμμένες στα φραγγοχιώτικα.[485] Οι επιστολές αυτές, εκτός από πολύτιμα δείγματα πολυγλωσσίας και ανάμιξης αλφαβήτων, περιέχουν τεράστιο πλούτο πληροφοριών για πρόσωπα και πράγματα της εποχής. Γενικότερα επίσης αντικατοπτρίζουν κάποιες από τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές που συμβαίνουν στα Βαλκάνια στο α΄ μισό του 19ου αιώνα.[486]

Ιωάννης Ντομπρόβσκι (1812-1896)

Ο Ι. Ντομπρόβσκι γεννήθηκε στο Σλίβεν της σημερινής Βουλγαρίας όπου ο πατέρας του –Ντόμπρε– είχε εργαστήριο για σκούφους, επάγγελμα προφανώς κερδοφόρο, που του επέτρεψε να επισκεφτεί τους Αγίους τόπους. Ως προς το μορφωτικό επίπεδο του Ντόμπρε γνωρίζουμε ότι εκτός από τη μητρική του γλώσσα, τα βουλγάρικα, μιλούσε και την τουρκική. Παρόλο που ασχολιόταν με το εμπόριο, δεν γνώριζε την ελληνική, γλώσσα του εμπορίου, ήξερε όμως να διαβάζει καραμανλίδικα κείμενα.[487] Μάλλον σλαβικά δεν ήξερε να διαβάζει, όπως και ο Ι. Ντομπρόβσκι, ο οποίος μαθήτευσε σε ελληνικό σχολείο (1819-1825)[488] όπου η διδασκαλία γινόταν στα ελληνικά. Λόγω προσωπικού ενδιαφέροντος ο Δημητριάδης, όπως αναφέρει σε συνέντευξή του το 1894,[489] έμαθε μόνος του σε ηλικία 12-13 ετών να διαβάζει σλαβικά.[490] Λόγω της ευημερίας της οικογένειάς του συνέχισε τις σπουδές του (1836-39) στο περίφημο για την εποχή του σχολείο του Θεόφιλου Καΐρη (1784-1853) στην Άνδρο.[491] Μετά το κλείσιμο της Σχολής το 1839 οι μαθητές της, συμπεριλαμβανομένου

[485] Στο *ίδιο*, 8, 28.
[486] Данова Н., *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*, София 1994.
[487] Данова, *Иван Добровски*, 85-87.
[488] Στο *ίδιο*, 91-93.
[489] Шишманов Ив. К., Иван Добровски (По лични спомени и съобщения), *БП* 7-8(1896), 139-186.
[490] Данова, *Иван Добровски*, 100 και σελ. 7-17 σχετική βιβλιογραφία για τη ζωή και τη δραστηριότητα του Ι. Ντομπρόβσκι.
[491] Στο σχολείο του Καΐρη εκτός από Έλληνες φοιτούσαν και πολλοί Βούλγαροι, όπως οι Στογιάν Τσομάκοφ (Κοπρίβστιτσα 1819-93) γνωστός στην Άνδρο ως Ιωάννης Ιωαννίδης, Γεώργιος Ατανάσοβιτς (Σβιστόφ 1821-92), Ιλαρίων Στογιάνοφ Μιχαϊλόβσκι (1812-75), Γεώργιος

και του Ντομπρόβσκι, αναγκάστηκαν να συνεχίσουν την εκπαίδευση τους στην Αθήνα, όπου διέμεινε μέχρι το φθινόπωρο του 1839, οπότε αναχώρησε για το Βελιγράδι μέσω Θεσσαλονίκης. Στο διήμερο που διαμένει εκεί ο Ι. Ντομπρόβσκι γνωρίστηκε με τον βούλγαρο αρχιμανδρίτη Παπαθεοδόσιο. Αυτός, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, είχε ανοίξει βουλγαρικό τυπογραφείο στο οποίο εξέδωσε κάποια βιβλιαράκια, μερικά από τα οποία ήσαν γραμμένα στα τουρκικά με ελληνικό αλφάβητο. Ίσως εννοεί τις γνωστές μεταγενέστερες εκδόσεις του τυπογραφείου αυτού, όπως *Начално учение с молитви утренния славяно-болгарския, греческий и карамалитской* (1841) και *Книга за научения трих язиков славяноболгарский и греческия и караманлитской* (1841), το οποίο αποτελεί αντιγραφή και μεταγραφή σε κυριλλικό αλφάβητο του *Τετράγλωσσου Λεξικού* του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (βλ. Παράρτημα Κατάλογος, αρ. 21).[492] Μετά πηγαίνει στο Βελιγράδι όπου παραμένει 2-3 μήνες. Το 1840 πλέον βρίσκεται στη Βλαχία, μέχρι το 1841 οπότε μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη.[493] Σύντομα επιστρέφει στο Σλίβεν όπου δίδαξε. Το 1845, αφού διέμεινε στην Κωνσταντινούπολη μερικούς μήνες, αναχώρησε για τη Σάμο, όπου δίδαξε για τρία χρόνια.[494] Ακολουθούν μερικά χρόνια διαμονής στη Βιέννη (1849-52),[495] στο Βουκουρέστι, στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρωσία (1852)[496] και στις ΗΠΑ (1854-55).[497]

Σχετικά με τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη το 1841, ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από Βουλγάρους αναφέρει σε συνέντευξή του το 1894. Ειδικότερα, περιγράφει τη συνάντησή του στο Πατριαρχείο με τον πρώην συμμαθητή του από τη σχολή της Άνδρου, αρχιμανδρίτη Χρύσανθο, ο οποίος του μιλούσε στα ελληνικά.[498] Επίσης, κάνει λόγο για τη χρήση του ελληνικού αλφάβητου στον εγγραμματισμό άλλων γλωσσών, που όπως γνωρίζουμε παρατηρείται και στο α΄ μισό του 19ου αιώνα *–«οι βούλγαροι έγραφαν με ελληνικά γράμματα»*, λέει.[499] Θυμάται ακόμα τα καραμανλίδικα βιβλία που είχαν ευρεία διάδοση και εκτός

Παππαϊλίεφ (Μπατάκ 1823-45), Ζαχάριας Στρούμσκι (Κιουστεντίλ 1820-69), Данова, *Иван Добровски*, 126. Данова Н., Българските ученици на остров Андрос, *ИП* 52, 1(1996), 32-69.

[492] Дринов М., Няколко бележки за триезичната солунска книга, *Книжици за прочит* 8-10(1891), 195-201 [=*Съчинения*, София 1911, 483-489]. Данова, *Иван Добровски*, 136.

[493] Στο *ίδιο*, 138-139, 147.

[494] Στο *ίδιο*, 152-155.

[495] Στη Βιέννη ο Ντομπρόσκι πήγε με σκοπό να εκδώσει βουλγαρικό περιοδικό με πρότυπο το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Σχετικά με την παραμονή του στη Βιέννη, Данова, *Иван Добровски*, 160-190.

[496] Στο *ίδιο*, 211-217.

[497] Το ταξίδι του στην Αμερική είναι το πρώτο γνωστό ταξίδι Βούλγαρου στο Νέο Κόσμο, στο *ίδιο*, 217-225.

[498] Στο *ίδιο*, 149.

[499] Στο *ίδιο*, 91.

Μικράς Ασίας ανάμεσα σε σλαβικό πληθυσμό.[500] Παρόλο που ήταν απόφοιτος ελληνικών σχολείων και αναγνώριζε το σημαντικό ρόλο της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας στην πνευματική και πολιτισμική ανάπτυξη των Σλάβων και ειδικότερα των Βουλγάρων, πίστευε ότι πρέπει οι Σλάβοι να προσανατολιστούν στα σλαβικά πολιτιστικά και εκπαιδευτικά κέντρα και όχι στα ελληνικά. Αυτές τις απόψεις του, όπως και μια πλήρη εικόνα της πνευματικής και πολιτικής ζωής των Βουλγάρων, εξέφραζε στο περιοδικό του *Мирознание* που εξέδιδε στο Βουκουρέστι (1850) και στη Βιέννη (1850-51).[501]

Ιωάννης Συμεωνίδης

Τα διαθέσιμα βιογραφικά στοιχεία για τον Ι. Συμεωνίδη είναι ελάχιστα. Ξέρουμε ότι γεννήθηκε στο χωριό Τερλίζ (περιοχή Νευροκοπίου, Ελλάδα), αλλά παραμένει άγνωστο το έτος γέννησής του όπως και εκείνο του θανάτου του. Μαθήτευσε στο ελληνικό σχολείο του Μέλνικ και είναι άγνωστο πότε εγκαταστάθηκε στο Βελίκο Τύρνοβο όπου δίδαξε ελληνικά και έμεινε γνωστός ως *«ο πρώτος δάσκαλος ελληνικής γλώσσας»* [502] έως το 1837-38. Έκτοτε αφοσιώθηκε στη φιλολογική δραστηριότητα και τη συγγραφή παραμένοντας για μερικά χρόνια σε διάφορα μοναστήρια στην επαρχία του Βελίκο Τύρνοβο.

Η φιλολογική του δραστηριότητα ακολούθησε τρεις κατευθύνσεις –σύνταξη, συγγραφή και μετάφραση.[503] Ως συντάκτης εκδίδει δύο τόμους-ανθολόγιο, *Κήπος πολυανθής* και *Εκλόγιον*, που περιέχουν αποσπάσματα –κυρίως με περιεχόμενο σχετικό με τη χριστιανική ηθική– μεταφρασμένων έργων αρχαίων ελληνικών φιλοσόφων και ομιλίες των Πατέρων της εκκλησίας.[504] Ο Ι. Σιμεωνίδης συνέγραψε και πρωτότυπα έργα στα ελληνικά τα οποία συγκέντρωσε στο βιβλίο του *Οδηγός της ευσεβείας*.[505] Σ’ αυτά υποστηρίζει το δόγμα της ορθοδοξίας και επιχειρεί να την

[500] Στο *ίδιο*, 87-90.
[501] Иванов Ю., *Български периодически печат от възраждането му до днес*, т. I, София 1893, 17-23. Бобчев С. С., *Преглед на български печат (1844-1894)*, Пловдив 1894, 56-59. Данова, *Иван Добровски*, 190-208.
[502] Мирчев К., Първият елински учител в гр. Велико Търново –Иван Симеонов Македонец, *МП* XII, 2(1940), 56-76.
[503] Алексиева А., Книжовникът Иван Симеонов, *Studia balcanica* 24(2003), 34-77.
[504] Alexieva A., Ivan Simeonov: traducteur du grec ancient, *EB*3-4(1998), 67-81. Alexieva A., IvanSimeonov –traducteur en grec moderne, *BHR* 1-2(1999), 139-162.
[505] Κείμενα των πρωτότυπων έργων του στα ελληνικά με βουλγαρική μετάφραση: Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, *Νέα Θαύματα της υπεραγίας Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας, άπερ εγένοντο τω χιλιοστώ οκτακοσιοστώ έκτω έτος* 271-311· *Πρώτος λόγος κατά αθέων*, *Δεύτερος*… κ.ά. κείμενά του 429-513· *Τοις εντευξομένοις Χαίρειν Κήπος πολυανθής* 559-569· *Οδηγός της Ευσεβείας Πάσι τοις εντευξομένοις*… 563-569.

προστατέψει από τις νέες φιλοσοφικές αντιλήψεις της Δυτικής Ευρώπης οι οποίες, κατά τη γνώμη του, στρέφονται εναντίον της και επηρεάζουν αρνητικά τη χριστιανική ηθική. Εκφράζει επίσης την άποψή του για το σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσης την πολιτισμική εξέλιξη της κοινωνίας. Αν και ελληνομαθής, δεν ξεχνάει τη βουλγαρική καταγωγή του και υποστηρίζει ότι η ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση είναι αναγκαία ακόμα και για τους μη Έλληνες κυρίως για την πνευματική ανατροφή του βουλγαρικού λαού.[506]

Δαμασκηνός Ρίλας (1817-1877)

Ο Δαμασκηνός Ρίλας, κατά κόσμον Δημήτριος Ιβάνωφ Ντίπτσεφ, γεννήθηκε στην πόλη Παναγιούριστε της σημερινής Βουλγαρίας. Εκάρη μοναχός στη Μονή Ρίλας όπου παρέμεινε ως *ταξιδιώτης*. Εμπλούτισε τις γνώσεις του, με την παραμονή του στο Μέλνικ και τη μαθητεία του κοντά στο γνωστό Έλληνα διδάσκαλο Δημήτρη Καλαμπακίδη, που δίδασκε ελληνική γραμματική. Το 1849 άρχισε τις σπουδές του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Η αυτοβιογραφία του, γραμμένη στα ελληνικά το 1850, ως εργασία στο μάθημα ελληνικής γλώσσας, αποτελεί τη βασική πηγή πληροφοριών για τη ζωή του (*Απλαί συνθέσεις Απομνημονεύματα Βιογραφίας Α΄ Βιογραφία Περιγραφή του πολιτικού βίου εμού Δαμασκηνού ιερομονάχου 1850 7βρίου 20 εν Χάλκη*). Το επόμενο έτος έγραψε στα ελληνικά στο ίδιο εκπαιδευτικό πλαίσιο *Συνοπτική περιγραφή της βασιλικής και σταυροπηγιακής ιεράς μονής του οσίου πατρός ημών Ιωάννου της Ρίλλης του θαυματουργού* καθώς και *Συλλογή διαφόρων ηθών και εθίμων κατά διάφορα μέρη της Βουλγαρίας* (29 Μαΐου 1852), στην οποία προσθέτει βουλγαρικές εκφράσεις χρησιμοποιώντας το κυριλλικό αλφάβητο. Σύντομα επανέρχεται στο θέμα του αγίου Ιωάννη: *Έκφρασις περί της ανακομιδής των ιερών λειψάνων του Οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Ιωάννου της Ρίλλης του θαυματουργού* [1469]*, 1854, 10 8μβρίου 13* [sic].[507]

Μετά την αποφοίτησή του από τη Σχολή της Χάλκης δίδαξε την ελληνική γλώσσα σε διάφορα σχολεία. Το ενδιαφέρον του από τα παραπάνω φιλολογικά ζητήματα μετατοπίζεται περισσότερο στα εκκλησιαστικο-πολιτικά, συμμετέχοντας ενεργά στο βουλγαρικό κίνημα για εκκλησιαστική ανεξαρτησία.[508] Όπως ήδη αναφέρθηκε, από τα έργα του γραμμένα στα ελληνικά ένα αυτοβιογραφικό, δύο

[506] Αλεξίεβα, *στο ίδιο*, 908-909.
[507] Σ*το ίδιο*, 312-409. Για τον άγιο Ιωάννη της Ρίλας, Γόνης, *Ο όσιος Ιωάννης ο Ριλιώτης*.
[508] Βλ. Стоянов, Един малко известен възрожденски книжовник –Дамаскин Рилец, 107–116 και Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 893-894.

θρησκευτικού περιεχομένου, και ένα λαογραφικού. Στο τελευταίο έργο εξηγεί γιατί αποφάσισε τη συγγραφή του και μάλιστα στην ελληνική γλώσσα. Ο ίδιος γράφει στην αρχή ότι, παρόλο που δυσκολεύεται με την αρχαία και την ομιλούμενη τότε ελληνική γλώσσα, θα προσπαθήσει –στο δοκίμιο-εργασία που εντασσόταν στις σπουδαστικές υποχρεώσεις του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης– να εκφράσει τις σκέψεις τους στα ελληνικά.[509] Το κείμενο προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα ήθη και τα έθιμα των Βουλγάρων· αποκτάει μάλιστα μεγαλύτερη σημασία, αν αναλυθεί στο πλαίσιο της τάσης του 19ου αιώνα στα Βαλκάνια να προβάλλεται μέσα από παρόμοιο υλικό ο εθνικός λεγόμενος χαρακτήρας και να αναζητούνται οι ρίζες του έθνους στη δημώδη γραμματεία, ήθη και έθιμα κ.λπ.. Από γλωσσική άποψη το κείμενο αυτό, όπως και τα άλλα που μνημονεύσαμε, παρά τα ορθογραφικά και εκφραστικά λάθη, αποτελούν δείγματα της επιστημονικής χρήσης της ελληνικής από μορφωμένους βαλκάνιους διανοούμενους μη Έλληνες στο α΄ μισό του 19ου αιώνα.

Οι παραπάνω περιπτώσεις Βουλγάρων διανοούμενων, οι οποίοι λόγω της ελληνομάθειάς τους αλληλογραφούσαν στα ελληνικά ή έγραψαν με επιτυχία λόγια έργα, αποδεικνύουν το σημαντικό ρόλο που είχε η ελληνική γλώσσα και γραμματεία στην πνευματική ανάπτυξη των ετερόγλωσσων βαλκάνιων, σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνομάθεια ήταν ακόμα ο καταλύτης στις επιστημονικές και ιδεολογικές αναζητήσεις πολλών μη Ελλήνων λογίων, επειδή μέσω της γνώσης της ελληνικής είχαν τη δυνατότητα αφενός να γνωρίσουν την αρχαία και νεότερη ελληνική γραμματεία και αφετέρου, μέσω των ελληνικών μεταφράσεων ευρωπαϊκών έργων, να αντιληφθούν τις δυτικο-ευρωπαϊκές πολιτικές και ιδεολογικές ευρύτερες αλλαγές. Έτσι, η συγγραφή ελληνικών έργων από μη Έλληνες, από τη μια, δείχνει την επιρροή που δέχτηκαν από την ελληνική εκπαίδευση, ενώ, από την άλλη, ήταν και μέτρο της μόρφωσης τους, επειδή τότε η ελληνική γλώσσα είχε το ρόλο της *lingua franca* για τον κύκλο των λογίων ιδιαίτερα στα Βαλκάνια –θέση που η γαλλική κατείχε ευρύτερα σε όλη την Ευρώπη. Στην περίπτωση των Βουλγάρων η ελληνική είχε έντονη επιρροή πάνω τους μέσω της εκκλησίας και της εκπαίδευσης και, παρόλο που για μια ομάδα Βουλγάρων –οι λεγόμενοι «γραικομάνοι»– έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ελληνοποιήση τους, σε μεγαλύτερη κλίμακα ουσιαστικά βοήθησε στη διαδικασία διαμόρφωσης της βουλγαρικής εθνικής ιδεολογίας και συνείδησης στο α΄ μισό του 19ου αιώνα, όταν η βουλγαρική γλώσσα και γραμματεία άρχισε να αντικαθιστά την ελληνική ως αποτέλεσμα της λειτουργίας βουλγαρικών σχολείων και της ενίσχυσης του κινήματος

[509] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 374.

για εκκλησιαστική απεξάρτηση. Επίσης τότε αρχίζει να φαίνεται και το αυξημένο ενδιαφέρον ανάμεσα στους Βούλγαρους λόγιους προς τα σλαβικά εκπαιδευτικά κέντρα.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το ίδρυμα της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης ήταν το πιο φημισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα Θεολογίας στα Βαλκάνια 19ο αιώνα, στο οποίο απέκτησαν τα απαραίτητα εφόδια οι μελλοντικοί Βούλγαροι ιερείς της ορθόδοξης εκκλησίας**.** Το γεγονός ότι η Σχολή δεν προοριζόταν να μορφώνει αποκλειστικά Έλληνες είχε ως αποτέλεσμα τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού και στον κύκλο των μη Ελλήνων αποφοίτων της, γεγονός που συνέβαλε στην προώθηση και ενίσχυση της ορθόδοξης εκκλησίας υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η φοίτηση στη Σχολή φοιτητών βουλγαρικής καταγωγής και η επαφή τους με τους καθηγητές Νεόφυτο και Άνθιμο έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας τους, κατευθύνοντάς τους προς τον αγώνα για απεξάρτηση της βουλγαρικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο.[510] Τέλος, το πολυεθνικό περιβάλλον της Θεολογικής Σχολής, που έδωσε έμφαση στα ατομικά χαρακτηριστικά και ενίσχυσε τη σλαβική παράδοση με τη διδασκαλία της παλαιοσλαβικής κυρίως μεταξύ των φοιτητών που τη μιλούσαν, συνέβαλε στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης τουλάχιστον των αποφοίτων της, αποτελώντας έτσι παράγοντα για την ανάπτυξητης διαδικασίας της εθνικής διαφοροποίησης, που ξεκίνησε με το εκκλησιαστικό ζήτημα των Βουλγάρων.

Για τη ζωή και για το συγγραφικό και διδακτικό έργο στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης του Νεόφυτου Ρίλας και του Ιωάννη Δημητριάδη δεν είναι σκόπιμο να επαναλάβουμε όσα αναφέραμε αναλυτικά πιο πάνω.

[510] Маркова З., *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, София 1976. Маркова З., *Българската екзархия 1870-1879*, София 1989.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Δίγλωσσα/ πολύγλωσσα Λεξικά, Γραμματικές και Μέθοδοι εκμάθησης ξένων γλωσσών

Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, η παρούσα έρευνα έχει στόχο τη διερεύνηση της σχέσης των σλαβικών γλωσσών με την ελληνική, στο πλαίσιο της πολυγλωσσίας, η οποία στη Χερσόνησο είναι πολλή ευρύτερη, εξού και αυτή έχει επανειλημμένα αναπαρασταθεί ως *Βαλκανική Βαβέλ*. Τα παραδείγματα πολύγλωσσων ομιλητών, οι οποίοι επικοινωνούν σχεδόν με όλες αυτές, πρέπει να ήταν πολύ περισσότερα από όσα μας γνωστοποιούν οι διάσπαρτες διαθέσιμες αναφορές: Τύπους παρόμοιους με τον *αγράμματο* τσαγκάρη, γνώστη πέντε γλωσσών, τον οποίο ο Γάλλος πολιτικός διπλωμάτης και ελληνιστής Victor Bérard (1864-1931) προσέλαβε ως γραμματέα του για να τον διευκολύνει στο ταξίδι του στην Ανατολή, φαίνεται πως μπορούσε εύκολα κανείς να συναντήσει στα πιο πολυσύχναστα μέρη, πόλεις/ λιμάνια, παζάρια κ.α..[511] Γι' αυτό πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι ομιλητές που επικοινωνούν στα ελληνικά και στα σλαβικά συχνά γνωρίζουν κι άλλες βαλκανικές γλώσσες, αλβανικά, βλάχικα, ρουμάνικα, συχνότατα και οθωμανικά.

Η συμβίωση του ελληνικού πληθυσμού με διάφορες σλαβικές ομάδες στα Βαλκάνια, στη βυζαντινή ή στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, προϋποθέτει μακρόχρονη και στενή όσμωση ανάμεσα στις αλλόγλωσσες ομάδες. Πιο εμφανές είναι το ενδιαφέρον για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους των Σλάβων, η οποία, στις δοσμένες ιστορικές και οικονομικές συνθήκες, αποτέλεσε το απαραίτητο γλωσσικό όργανο σε πολλούς επαγγελματικούς χώρους στη βαλκανική ενδοχώρα κι ακόμα σε ασιατικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να ανέλθουν κοινωνικά. Ταυτόχρονα και η σερβική γνώρισε ευρύτερη διάδοση στη Χερσόνησο, της οποίας η χρήση ως *lingua franca* μαρτυρείται στο ευρύτερο σερβο-βλαχο-μολδαβικό πλαίσιο (στο χώρο νότια της συμβολής του Σάβα με το Δούναβη και βορειότερα από τον τελευταίο), στην περίοδο από τον ύστερο Μεσαίωνα και μέχρι το 15ο αιώνα. Έκτοτε η χρήση και της ελληνικής άρχισε να

[511] Μπεράρ Β., *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία: Έλληνες, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι*, Αθήνα 1987, 197 και 58-9, 130.

αναβαθμίζεται στις αυλές των Βλάχων και Μολδαβών βογιάρων που κατακλύζονταν από Γραικούς οθωμανούς υπηκόους νοτάριους και γραμματικούς.[512]

Αλλά και η ελληνο-ρωσική όσμωση, παρά τη γεωγραφική απόσταση με τη Ρωσία, σε περιόδους οπότε η προσδοκία των χριστιανών οθωμανών υπηκόων για απελευθέρωση εντεινόταν, επινοούνταν ποικίλοι ιδεατοί δεσμοί, οι οποίοι όχι μόνο δεν συμβάδιζαν, αλλά διατυπώνονταν ερήμην ή και ενάντια στα επιστημονικά συμπεράσματα της νεοφανούς επιστήμης της σλαβολογίας. Μια παρόμοια, γλωσσολογικού τύπου, παρέμβαση αποτελεί ίσως το τρίτομο *Δοκίμιον περί της πλησιεστάτης συγγενείας της Σλαβονο-Ρωσσικής γλώσσης προς την Ελληνικήν, συνταχθέν υπό του πατριαρχικού οικουμενικού θρόνου και καθολικού Ιεροκήρυκος της Μεγάλης Εκκλησίας και πασών των ορθοδόξων του ελληνικού γένους Εκκλησιών Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου, του εξ Οικονόμων γενεαλογημένου, Συνέδρου του της εν Πετρουπόλει εκκλησιαστικής Ακαδημίας Συλλόγου, εταίρου της* Αυτοκρατορικής *'Ρωσσικής Ακαδημίας κ.τ.λ. εν Πετρουπόλει 1828* (βλ. και http://psifiakaarxeia.academyofathens.gr/rec.asp?id=99049). Εκτός από αυτές τις οικονομικά και πολιτικά προσδιορισμένες θέσεις γύρω από τη συνάφεια των σλαβικών γλωσσών με την ελληνική, την ύπαρξη αρκετών ελληνο-σλαβικών μεθόδων/λεξικών που χρησιμοποιούνταν από όσους ενδιαφέρονταν για την εκμάθηση της ελληνικής ή άλλων γλωσσών θα πρέπει μάλλον να την εξηγήσουμε με βάση κυρίως τη συνύπαρξη ετερόγλωσσων ομάδων και τις μεταξύ τους εμπορικές σχέσεις κάτω από μια κεντρική εξουσία, την Οθωμανική ή εκείνη της τσαρικής αυτοκρατορίας, όπως π.χ. τα εβραιο-ελληνο-ρωσικά γλωσσάρια.[513] Αυτή μάλιστα επέβαλλε –αν και όχι με τη σημερινή έννοια της επιβολής της επίσημης/εθνικής γλώσσας– την οθωμανική και μαζί μ' αυτή, στη σφαίρα της θρησκείας –την αραβική ως γλώσσα του Ισλάμ και την περσική ως γλώσσα της ποίησης και της λογοτεχνίας γενικότερα. Μ' άλλα λόγια, λιγότερο γνωστή ως τότε στους κατοίκους της Χερσονήσου, η οθωμανική, αξίζει να κρατήσουμε υπόψη ότι προσδιοριζόταν όχι μόνο από τον επίσημο χαρακτήρα της, ως γλώσσα των κυρίαρχων, αλλά και ως γλωσσικό όργανο της θρησκείας τους, του ισλάμ.

Επίσης, ως ιδιαίτερο κεφάλαιο του φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας άξια διερεύνησης είναι και η εναλλακτική χρήση διαφόρων αλφαβήτων, ελληνικό, κυριλλικό, λατινικό, αραβικό, εβραϊκό και σπανιότερα του γλαγολιτικού (στα δυτικά

[512] Καραθανάσης Αθ., *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670 - 1714*), Θεσσαλονίκη 1982.
[513] Gruber Is., Hebrew-Greek-Russian glossaries: What they tell us about knowledge and Thought in medieval and early modern Moscovy?, *ΕΚΠΑ Τμήμα Σλαβικών Σπουδών Α΄ Επιστημονική Ημερίδα, Σλάβοι και Ελληνικός χώρος, Αθήνα 7.12.2012*, αδημοσίευτη ανακοίνωση.

παράκτια Βαλκάνια, Κροατία) ως συνθηματικού κώδικα για τον εγγραμματισμό περισσότερων γλωσσών.[514] Στην περίπτωση αυτή η όσμωση στο γλωσσικό πεδίο φαίνεται να επεκτείνεται και να συμβάλλει σε μια πρωτότυπη και δημιουργική χρήση του κατά περίπτωση αλφαβήτου, η οποία πιθανότατα προϋποθέτει αφενός φοίτηση σε εκπαιδευτικό –συνήθως ελληνικό ή οθωμανικό– σύστημα και αφετέρου δανεισμό του αντίστοιχου αλφαβήτου, ώστε να υπερβεί ο γράφων την αδυναμία γραπτής έκφρασης στη μητρική του γλώσσα. Η έρευνά μας έδειξε ότι το φαινόμενο της εναλλακτικής χρήσης των αλφαβήτων, ακόμα και μετά την εξεταζόμενη περίοδο της πολυγλωσσίας, αποτελούσε πρόσφορη λύση κάθε φορά που προέκυπτε η ανάγκη να πάρει γραπτή μορφή μια σκέψη/ μήνυμα, ιδιαίτερα στη φάση της ρήξης με την παραδοσιακή κοινωνία και την πολυγλωσσία, προς όφελος της εθνικής οργάνωσης: Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παρόμοιας αργοπορημένης χρήσης του ελληνικού αλφαβήτου ως εναλλακτικού, στο τέλος του 19ου αιώνα, θα μας απασχολήσει πιο κάτω.

Όπως ήδη αναφέρθηκε,τα κείμενα της περιόδου που μας απασχολείχαρακτηρίζονται απότο θρησκευτικό του περιεχόμενο και την εκπαιδευτική τους στόχευση. Ο μειωμένος αριθμός των κοσμικών κειμένων δεν αποτελεί βαλκανική ιδιαιτερότητα· ισχύει για όλη την Ευρώπη. Η διαφορά έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι στη Δυτική Ευρώπη η αναλογία αυτή ανατρέπεται πιο νωρίς λόγω των πολιτικών και ιδεολογικών εξελίξεων (Αναγέννηση-Διαφωτισμός-Γαλλική επανάσταση), οι ίδιες που επηρεάζουν με αργό ρυθμό τα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια. Με την ανάπτυξη των κοσμικών ενδιαφερόντων και την πύκνωση των σχέσεων Ανατολής-Δύσης οι κοσμικές γνώσεις αρχίζουν να επηρεάζουν όλες τις σφαίρες της ζωής (πνευματική, οικονομική και πολιτική), γεγονός που θα μεταβάλει σταδιακά προς την εκκοσμίκευση και το περιεχόμενο της σχολικής εκπαίδευσης.

Άμεσα με το θέμα της εκπαίδευσης αλλά και με το ζήτημα της πολυγλωσσίας των βαλκάνιων συνδέονται τα γλωσσικά εγχειρίδια. Στη διατριβή αυτή θα δοθεί έμφαση κυρίως στα πολύγλωσσα εγχειρίδια εκμάθησης γλωσσών –μέθοδοι και λεξιλόγια/λεξικά– ιδιαίτερα όσα περιέχουν τουλάχιστον ελληνικά και σλαβικά κείμενα. Ειδικότερα, θα καταγραφούν κατά χρονολογική σειρά τα έντυπα και χειρόγραφα εγχειρίδια που εντοπίσαμε σε βιβλιοθήκες και συλλογές κυρίως της Ελλάδας και της Βουλγαρίας και σε βιβλιογραφικούς καταλόγους ολόκληρου του βαλκανικού χώρου,

[514] Αξιοσημείωτες εδώ κάποιες συνθηματικές γλώσσες (jargons) επαγγελματικών ομάδων, όπως π.χ. τα *κουδαρίτικα*, που μιλιούνταν μεταξύ των κτιστών της Ηπείρου, Σούλης Χρ., Τα κουδαρίτικα των Χουλαροχωρίων της Ηπείρου, *ΗΧ* 5 (1930), 161-168. Οικονομίδης Δημ., Τα κουδαρίτικα του Πετροβουνίου, *Αθηνά* 64 (1960), 169-180.

ώστε να καλυφθεί αντιπροσωπευτικά, ποιοτικά και ποσοτικά, τόσο η θεματική ποικιλία τού εν λόγω σώματος χρηστικών κειμένων όσο και ο αριθμός τους –τουλάχιστον όσο επέτρεψε η απώλεια τεκμηρίων, κυρίως χειρόγραφων, είτε λόγω της απαξίας/παραγνώρισής τους ως χρηστικού και μη διακοσμημένου υλικού ή ως δευτερεύουσας σημασίας χειρογράφων, είτε της φθοράς τους από τη συχνή χρήση τους της καταστροφής τους εξαιτίας των ακατάλληλων συνθηκών διαφύλαξής τους. Από τα διαθέσιμα λοιπόν πολύγλωσσα εγχειρίδια θα αναλυθούν επιλεκτικά μόνο όσα, κατά τεκμήριο, χρησιμοποιήθηκαν για την εκμάθηση βαλκανικών γλωσσών ή καλύπτουν σχετικά μεγάλη ποικιλία θεμάτων –συνεπώς μεγάλη γκάμα λεξιλογίου–, ώστε να αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης για την κατανόηση του φαινόμενου της πολυγλωσσίας και της στοχευμένης εκμάθησης γλωσσώνμέσω των μεθόδων/λεξικών κατά εποχές.Με τη χρονολογική καταγραφή αυτού του υλικού, παρά τα αναπόφευκτα κενά, θα επιχειρηθεί να γίνουν αντιληπτοί οι λόγοι για την αυξανόμενη κυκλοφορία τους ή, αντίστροφα, για τη συρρίκνωσή τους. Ταυτόχρονα η πρώτη αυτή καταγραφή ευελπιστούμε ότι θα λειτουργήσει ως κίνητρο για τη σύνταξη ενός πληρέστερου καταλόγου με διαβαλκανικό υλικό, με συνδυασμό περισσότερων γλωσσών (ανατολικών και δυτικών), από τον οποίο θα μπορούν να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για την κυκλοφορία γλωσσικών εγχειριδίων σε σχέση με τη στασιμότητα ή την ανάπτυξη της κοσμικής εκπαίδευσης.

Η παραδειγματική ανάλυση περιεχομένου [515] σε 7 επιλεγμένα ως πιο αντιπροσωπευτικά, από τα 50 πολύγλωσσα λεξικά/κείμενα, θα δείξει στο πλαίσιο του φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας τις αλλαγές που έγιναν ανάλογα με τις γλωσσικές ανάγκες του πληθυσμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε διαφορετικές φάσεις. Η επιλογή των συγκεκριμένων γλωσσικών εγχειριδίων (γραμματικές, μέθοδοι και λεξικά/λεξιλόγια) έγινε με βάση το ενδιαφέρον για την επικαιρότητα που εμπνέει το περιεχόμενό τους και το γεγονός ότι δεν έχουν ως τώρα απασχολήσει την έρευνα. Εκτός από τα γλωσσικά εγχειρίδια σε δύο ή περισσότερες γλώσσες, ο βασικός σκοπός των οποίων είναι η εκμάθηση μιας ή περισσότερων γλωσσών, την περίοδο που μας απασχολεί, είναι γνωστά και κάποια κείμενα, όχι φιλολογικού περιεχομένου, γραμμένα επίσης σε δύο ή περισσότερες βαλκανικές γλώσσες. Τα κείμενα αυτά έχουν διαφορετική θεματική και βάσει του περιεχομένου τους –κοσμικού ή θρησκευτικού–

[515] Krippendorff K., *Content analysis An Introduction to this methodology*, London 1980. Namenwirth J. Zvi, R. F. Weber, *Dynamics of culture*, Boston 1987, 27-53.

χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Επίσης, άλλος τρόπος κατηγοριοποίησης είναι οι γλώσσες οι οποίες περιέχονται.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει μια ακόμη ιδιαιτερότητα –κείμενα γραμμένα σε εναλλακτικό αλφάβητο, δηλαδή σλαβικά με ελληνικούς χαρακτήρες ή, αντίστροφα, ελληνικά με κυριλλικούς, ελληνικά και σλαβικά με αραβικούς ή ακόμα ελληνικά κείμενα γραμμένα με εβραϊκό αλφάβητο κ.ά.. Πρόκειται για χειρόγραφα (είναι γνωστό μόνο ένα τυπωμένο βιβλίο) από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας η προέλευση των οποίων μπορεί να σχετιστεί κυρίως με τις πόλεις του ελλαδικού χώρου όπου υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες, όπως τα Γιάννενα και η Θεσσαλονίκη. Ενδιαφέροντα για την έρευνα μας γύρω από την πολυγλωσσία είναι κάποια από αυτά τα κείμενα, γλωσσάρια θρησκευτικού περιεχομένου όπως και οι συλλογές με πολύγλωσση ποίηση.[516] Η ιδιάζουσα γλώσσα των πηγών και επίσης το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας είναι στην εβραϊκή, στάθηκε εμπόδιο για τη διερεύνησή τους από την πλευρά μου. Παρόλα αυτά για λόγους πληρότητας η αναφορά τους εδώ είναι απαραίτητη, για τον πρόσθετο λόγο ότι ίσως δώσει ώθηση για μελλοντική έρευνα σε επιστήμονες γνώστες της εβραϊκής γλώσσας.

Βάσει των παραπάνω κριτήριων, το κυριότερο από τα οποία είναι η παράλληλη χρήση της ελληνικής και σλαβικών γλωσσών (κυρίως της βουλγαρικής), στο Παράρτημα παρατίθεται κατά το δυνατόν πληρέστερος χρονολογικός Κατάλογος των δί-/πολύ-γλωσσων λεξικών/μεθόδων και άλλων κειμένων που μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Από αυτά, τα πιο ιδιάζοντα, και γι’ αυτό πιο αντιπροσωπευτικά, θα εξεταστούν στο επόμενο κεφάλαιο ως ιστορικές πηγές που φωτίζουν ποικίλες ανάγκες και περιβάλλοντα στα οποία καλλιεργήθηκε η ικανότητα ομιλίας/ γραφής βαλκανικών γλωσσών, συνεπώς φέρνουν στο προσκήνιο τους ιστορικούς όρους που επηρέασαν την εξέλιξη του φαινομένου της πολυγλωσσίας στην υπό εξέταση περίοδο. Μ’ άλλα λόγια, όπως εξαγγέλλεται και στην Εισαγωγή, έμφαση δεν θα δοθεί στη φιλολογική/γλωσσολογική ούτε στη διάσταση της ιστορίας της γλώσσας των λεξικών/εγχειριδίων, που έχει σχεδόν αποκλειστικά απασχολήσει την έρευνα των πρώιμων τουλάχιστον γραπτών παραδειγμάτων, αλλά κυρίως στο κοινωνικό και μορφωτικό τους περιεχόμενο και στη χρηστική τους λειτουργία. Η παραδειγματική, έστω, ανάλυση των ιστορικών όρων παραγωγής –κάποτε σε μακρινούς τόπους– και χρήσης τους θα δείξει τη γεωγραφική ευρύτητα και τη σπουδαιότητα που προσλαμβάνει, στην υπό εξέταση περίοδο, η εκμάθηση μιας ή περισσότερων ξένων γλωσσών από άτομα και ετερόγλωσσες ομάδες

[516] Krivoruchko, Τα Ελληνικά Χειρόγραφα σε Εβραϊκή Γραφή, 653.

διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου και συντεχνιών/ επαγγελματικών κύκλων, προκειμένου να επικοινωνήσουν με όσους συμβιώνουν, ή να ασκήσουν ένα επάγγελμα και να ανελιχθούν κοινωνικά. Ειδικότερα, τα γεωγραφικά όρια που υποδεικνύει ένα από αυτά τα λεξικά –το πρωιμότερο–, με το οποίο αρχίζει το επόμενο κεφάλαιο, σκιαγραφεί με τον πιο ευρύ και σύνθετο τρόπο το φαινόμενο μιας *ανατολικής* πολυγλωσσίας, του οποίου υπο-κεφάλαιο αποτελεί η αντίστοιχη βαλκανική.

Ανάλυση περιεχομένου αντιπροσωπευτικών γλωσσικών εγχειριδίων

Στο κεφάλαιο αυτό επιλέχθηκαν να αναλυθούν από θεματική και ιστορική άποψη 7 παραδειγματικά δί-/πολύ-γλωσσα λεξικά και μέθοδοι από τα 51 που συγκεντρώσαμε στον Κατάλογο δί-/πολύ-γλωσσων Λεξικών και Μεθόδων (βλ. Παράρτημα). Πρόκειται για τα πιο ανόμοια δείγματα, πρώτα-πρώτα ως προς το γεωγραφικό εύρος που υποδεικνύει η ανάλυση του περιεχομένου τους, από την ενδοχώρα της Βαλκανικής, το χώρο δηλαδή συγγραφής των περισσότερων πολύγλωσσων λεξικών, σ' ένα διάνυσμα από την κεντρική Ασία και την Κωνσταντινούπολη, από τη μια, και τη δυτική Ευρώπη/ νότια Ιταλία, από την άλλη· επίσης διαφέρουν ως προς την ιστορική συγκυρία και το συνδυασμό γλωσσών ανάλογα με τις ομάδες που συμβίωναν στην εκαστοτε περιοχή της Χερσονήσου όπου έχει συνταχθεί το καθένα. Άλλα είναι αυτοτελή, ενώ άλλα γραμμένα ως παρασελίδιες ή ανάμεσα στις γραμμές εγγραφές σε χειρόγραφα/ κώδικες από κοινού μεετερόκλητα μη λεξιλογικά κείμενα (ταξιδιωτικά, θρησκευτικά, γραμματικές κ.ά.).

Ειδικότερα πρόκειται για το χειρόγραφο τετράγλωσσο *Λεξικό* («*Lügat*»), γραμμένο με αραβικό αλφάβητο *(aljamiado),* που δίνει επιπλέον το έναυσμα να θίξουμε σύντομα μια διακριτή συγκρητιστική γραμματειακή παράδοση των Βαλκανίων· το δεύτερο παράδειγμα είναι το εννεάγλωσσο γλωσσάρι (1497), που ανάμεσα στις γλώσσες περιέχει ελληνικά και κροατικά· το τρίτο παράδειγμα λεξικού του οποίου το περιεχόμενο θα αναλύσουμε είναι το Λεξικό του Γάλλου Jean Palerne, μεταθανάτιο έργο που κυκλοφόρησε στο μεταίχμιο 16ου-17ου αιώνα, παρόμοιο με κάποια πρώιμα αξιοπρόσεκτα λεξικά/ λεξιλόγια δυτικής προέλευσης, σε λίγα από τα οποία θα σταθούμε για να τα σχολιάσουμε ως μέτρο σύγκρισης, παρά την απουσία σ' αυτά σλαβικών γλωσσών. Τα ακόλουθα δύο επόμενα δίγλωσσα λεξικά που επιλέξαμε να αναλύσουμε –Λεξιλόγιο το πρώτο, συλλογή φράσεων το δεύτερο–, χρονολογημένα στο 16ο και στο μεταίχμιο του 16ου-17ου αιώνα αντίστοιχα, άγνωστης γεωγραφικής προέλευσης το πρώτο, από την περιοχή της Καστοριάς το δεύτερο, μας φέρνουν σε ένα πολύ συνηθισμένο είδος διγλωσσίας, της ελληνο-σλαβικής, των οποίων η θεματική και το κοινωνικό περιεχόμενο δεν έχει απασχολήσει την έρευνα. Το έντυπο «*Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν»* μας μεταφέρει στο χώρο των ελληνικών παροικιών, και της ελληνο-/σερβο-βλαχικής συμβίωσης, στα σύνορα Αυστρουγγαρίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην πόλη Σεμλίνο/ Ζέμουν· τέλος, το χειρόγραφο εγχειρίδιο της ελληνικής γλώσσας του Ζαχαρία Κρούσα, του οποίου σώζονται αρκετά αντίγραφα, αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα δίγλωσσου ελληνο-βουλγαρικού κειμένου, το υστερότερο

στην περίοδο που μελετάμε, που εξακολουθεί ωστόσο να αναπαράγεται σε χειρόγραφη μορφή και μετά τη δεκαετία του 1870.

Μια μελλοντική έρευνα σε ρουμανικά, ραγουζαίικα ή βενετικά και τουρκικά αρχεία θα συνέβαλε ίσως στην κάλυψη των κενών που αφήνει η παρούσα διατριβή. Έτσι, θα μπορούσαμε σε ακόμα ευρύτερο πλαίσιο να συγκρίνουμε την ελληνο-σλαβική δι-/πολυ-γλωσσία, όπως φωτίζεται εδώ, στη διαπλοκή της είτε με τις λατινογενείς γλώσσες, ιταλική/ λατινική, βλαχική/μολδαβική είτε την οθωμανική/περσική/αραβική …

1. *«Lügat»*

Το πρωιμότερο παράδειγμα πολύγλωσσου λεξικού που εντοπίσαμε στην υπό διερεύνηση περίοδο είναι μια γνωστή στη βιβλιογραφία τετράγλωσση μέθοδος-λεξικό-διάλογοι με παράλληλες φράσεις στα αραβικά, περσικά, ελληνικά και σερβικά. Το ιδιάζον στην περίπτωση αυτού του έργου είναι ότι και για τις τέσσερις γλώσσες έχει χρησιμοποιηθεί το αραβικό αλφάβητο, γεγονός που το εντάσσει στην κατηγορία των κειμένων γραμμένων με αραβική γραφή, γνωστή στη βιβλιογραφία ως *aljamiado*–από την αραβική λέξη ‘*ajamyah (*عجميه) που στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταφράζεται η «*ξένη (γλώσσα)*».[517]

Αρχικά στη γλωσσολογία, ο όρος κυριολεκτούσε στην ισλαμο-ισπανική γραμματεία, τα ισπανόφωνα κείμενα που είχαν γραφτεί με αραβικό αλφάβητο. Αυτή η νέα παράδοση γραφής ξεκινάει το 15^{ο} αιώνα και συνεχίζεται και στο 16^{ο} αιώνα, οπότε γράφτηκε και η πλειονότητα των *aljamiado* κειμένων.[518] Στη σχετική γραμματεία συμπεριλαμβάνονται συνήθως ισλαμικά θρησκευτικά και νομικά κείμενα, ποιητικές συλλογές, κυρίως με ηθικό διδακτικό περιεχόμενο, ενώ πιο σπάνια πεζογραφία και δείγματα προσωπικής αλληλογραφίας.[519] Αργότερα η σημασία του όρου επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και τα σλαβικά κ.ά. κείμενα που γράφτηκαν στα Βαλκάνια, με το αραβικό αλφάβητο, σε σλαβική (βοσνιακή, σερβο-κροατική, βουλγαρική), αλβανική και ελληνική γλώσσα –ο όρος χρησιμοποιείται και για κείμενα με αραβική γραφή των μουσουλμάνων στην Κίνα και σε κάποιες από τις ολλανδικές αποικίες. Ανάμεσα στα

[517] Στην ευρύτερή τους σημασία οι αραβικές λέξεις *ajamiyah* (عجمية) και *ajam* (**عجم**) αποδίδονται σε όσους δεν έχουν αραβική καταγωγή και δεν μιλούν αραβικά. Στην πρώτη ισπανική μετάφραση του Κορανίου το 1462 που γράφτηκε με αραβικό αλφάβητο, αναφέρεται ότι μεταφράζεται σε *aljamia* = στην «ξένη», εννοείται, στην ισπανική γλώσσα.

[518] Harvey L. P., *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago-London 1990, 81-85.

[519] Harvey L. P., ALJAMÍA,*The Encyclopaedia of Islam*, WebCD edition, Brill, 2003**,** 404 b. Harvey L. P., ALJAMÍA, *Encyclopédie de l’Islam*, t. 1, Brill, 1960, 416-417.

κείμενα αυτά διακρίνονται εκείνα που συγκροτούν μια υπο-ομάδα γνωστή ως *arebica* ή *arabica*, που περιλαμβάνει κείμενα γραμμένα στα βοσνιακά, με λέξεις τουρκικής και αραβικής προέλευσης, κυρίως ισλαμική ορολογία, γραμμένη επίσης με αραβικό αλφάβητο. Το αλφάβητο *arebica*, που άρχισε να χρησιμοποιείται το 15ο αιώνα, με την εγκατάσταση των Οθωμανών στα Βαλκάνια και κυρίως με τον εξισλαμισμό των Βόσνιων,[520] βασίζεται στο αραβο-περσικό που χρησιμοποιόταν στην Αυτοκρατορία με την προσθήκη τριών πρόσθετων γραμμάτων. Το πιο πρώιμο γνωστό κείμενο της βοσνιακής παράδοσης *aljamiado* είναι ένα ερωτικό ποίημα του Mehmed Erdeljać του 1588.[521] Τα περισσότερα *aljamiado* κείμενα προέρχονται απότη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, είναι ποιητικά έργα με θρησκευτικό ή διδακτικό περιεχόμενο, ενώ τα κείμενα πρόζας, παρόμοιας θεματικής, είναι ελάχιστα και κυρίως τυπωμένα και ως επί το πλείστον χρονολογούνται στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.[522] Παρόλο που αυτά τα κείμενα είναι κυρίως μονόγλωσσα, δηλαδή δεν σχετίζονται άμεσα με το θέμα της πολυγλωσσίας που εξετάζουμε, η χρήση του αραβικού αλφάβητου σε σλαβικά κείμενα υπονοεί ένα είδος πολυγλωσσίας *ενσωματωμένης* στη (θρησκευτική) κουλτούρα –πολύ περισσότερο που είχε μακρά χρονική διάρκεια ανάμεσα στο σλαβικό μουσουλμανικό πληθυσμό κυρίως της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Είναι ενδεικτικό ότι το γλωσσικό αυτό φαινόμενο δεν καταργήθηκε ούτε μετά τις πολιτικές αλλαγές του 1878/1881, οπότε η Βοσνία-Ερζεγοβίνη πέρασε στη διοίκηση της Αυστρουγγαρίας και έκτοτεοιδύο αυτές βαλκανικές περιοχές διοικούνταν ως τμήμα της επικράτειας μιας χριστιανικής Αυτοκρατορίας όπου η χρήση του αραβικού αλφάβητου ήταν κάθε άλλο παρά αυτονόητη.[523] Πάντως, οι μεταρρυθμίσεις του ιμάμη Mehmed Džemaludin Čaušević

[520] Η υπόθεση ότι οι Βόσνιοι που ασπάστηκαν το Ισλάμ ήταν οπαδοί του βογομιλισμού είναι αμφιλεγόμενη, παρά την ομοιότητα σουφισμού και βογομιλισμού. Επίσης, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι πρώτες επαφές των Βοσνίων με το Ισλάμ, χρονολογούνται γύρω στο 10 αι. και έγιναν μέσω των Ούγγρων, Norris, *Islam in the Balkans*, 43-46. Η περίπτωση της Βοσνίας διαφέρει από εκείνες άλλων χριστιανικών βαλκανικών κρατών, λόγω των έντονων θρησκευτικών αντιπαραθέσεων ορθοδόξων και καθολικών (π.χ., στις δεκαετίες 1450 και 1460 πολλοί Βόσνιοι αναγκάστηκαν να δεχθούν τον καθολικισμό). Ίσως οι συνεχόμενες αντιπαραθέσεις μπέρδευαν τους ντόπιους και η έλλειψη στενής σχέσης των Βοσνίων με την εκκλησία βοηθούσε τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την αποδοχή άλλης θρησκείας - μη χριστιανικής, Fine J. V. A., *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York 1975, 386.

[521] Sabina Dizdarevič, Aljamiado and Oriental Literature in Bosnia and Herzegovina (1463-1878), http://www.pozitiv.si/dividedgod/texts/Aljamiado%20and%20Oriental%20Literature%20in%20BiH.pdf (5-6-2016).

[522] Οι προβληματισμοί σχετικά με τη σλαβική *aljamiado* παράδοση διερευνώνται σε πολλά έργα του γνωστού ανατολιστή Fehim Bajraktarević, Mitrović A., *Naučno delo Fehim Bajraktarevića*, Beograd 1996. Επίσης, για τα *aljamiado* σλαβικά κείμενα των μουσουλμάνων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Lehfeldt W., *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime. Transkriptions probleme*, Dissertation, München 1969.

[523] Lehfeldt, *στο ίδιο*, 53-54.

(1870-1938)[524] και η διάδοση των έντυπων κειμένων σταθεροποίησαν τη χρήση της *arebica* στη Βοσνία. Μάλιστα, το αραβικό αλφάβητο ήταν ένα από τα τρία, μαζί με το κυριλλικό (*bosančica*/*bosanica*)[525] και το λατινικό –αν και όχι σε επίσημο επίπεδο–,[526] στα οποία γραφόταν η βοσνιακή γλώσσα έως και το α΄ μισό του 20ου αιώνα –το τελευταίο βιβλίο σε *arebica* τυπώθηκε στη Βοσνία το 1941.

Παρόλο που τα κείμενα αυτά είναι κυρίως θρησκευτικού (ισλαμικού) περιεχομένου, απευθύνονταν και σε μη μουσουλμάνους ή κάποια γράφτηκαν ακριβώς γι' αυτούς τους τελευταίους με σκοπό να τους διδάξουν το ορθό δρόμο της ζωής μέσω του Ισλάμ. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό αυτά τα μηνύματα βρήκαν αποδέκτες, κυρίως επειδή είναι άγνωστος ο αριθμός των μη μουσουλμάνων που ήξεραν τη γραπτή αραβική γλώσσα ή τουλάχιστον το αραβικό αλφάβητο. Κάποιοι Σλάβοι μουσουλμάνοι ίσως είχαν κάποιες γνώσεις αραβικής –για ανάγνωση του Κορανίου.[527] Το ενδιαφέρον επίσης των μη μουσουλμάνων για την εκμάθηση της οθωμανικής γλώσσας φαίνεται να προκλήθηκε κυρίως από επαγγελματικούς λόγους: Όπως είναι γνωστό, δεν ήταν λίγοι αυτοί που διατήρησαν τη χριστιανική πίστη και την κοινωνική θέση τους, π.χ. πρώην «προνοιάριοι» εξακολούθησαν για δύο αιώνες να κατέχουν τις γαίες τους ως τιμαριώτες, ή εντάχθηκαν στην οθωμανική διοίκηση και στο στρατό, π.χ. Βόσνιοι στο σώμα των γενιτσάρων το 15ο-16ο αιώνα, Σέρβοι σπαχήδες[528] και γενικότερα βαλκάνιοι χριστιανοί σε βοηθητικά στρατιωτικά σώματα voynuk, σεϊτζήδες/ιπποκόμοι, celepkeşan (=κάτοχοι κοπαδιών) ή εκείνοι που απέκτησαν το δικαίωμα να εμπορεύονται, σ' ολόκληρη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, στο εσωτερικό και στις παροικίες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης. Έτσι, η ανάγκη που δημιουργήθηκε για τη συγγραφή

[524] Στα τέλη του 19ου αι. Ο Mehmed Džemaludin Čaušević, με τον οποίο συνδέεται μια περίοδος μεταρρυθμίσεων στη Βοσνία, θεσμοθέτησε μια φωνητική και γραφική αλλαγή της *arebica*, με το νέο αλφάβητο, γνωστό ως *Matufovica*, *Matufovača* ή *Mektebica*.

[525] B*osančica*/ *bosanica*: γραφή που χρησιμοποιήθηκε σε περιοχές της Βοσνίας, Δαλματίας και Ντουμπρόβνικ από το 10/11ο έως το 18ο αι. (σποραδική χρήση και έως τον 20ο αι.), θυμίζει κυριλλικό αλφάβητο, αλλά διαθέτει πρόσθετα γράμματα. Η προέλευση και η χρήση του παραμένει ανοιχτό ζήτημα, Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 45-46, όπου βιβλιογραφία.

[526] Πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι μουσουλμάνοι της Βοσνίας επιχείρησαν εις μάτην να αναγνωρισθεί η *arebica* ως επίσημο αλφάβητο, όπως το κυριλλικό και το λατινικό.

[527] Norris, *Islam in the Balkans*, 58.

[528] Επίσης κάποιοι Βόσνιοι καταφέρνουν να λάβουν υψηλές θέσεις στην οθωμανική διοίκηση και να ενταχθούν στην οθωμανική ελίτ και συχνά λαμβάνουν τίτλους από τον σουλτάνο, όπως *beg, aga, paša***.** Η ιδιαίτερη προσοχή του οθωμανικού κράτους προς το βοσνιακό τμήμα της Αυτοκρατορίας οφείλεται στην καίρια γεωγραφική θέση του –στα σύνορα με το αυστριακό κράτος και με τις κτήσεις των Βενετών. Η στενή σχέση των Βοσνίων με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό αλλά και με το Ισλάμ, με την πάροδο του χρόνου, αυξάνει τη χρήση εκ μέρους τους της αραβικής γραφής, Lehfeldt W., *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, ό.π., 47-53. Για Σέρβους σπαχήδες, Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, ό.π., 66 κ.ε..

σχετικών βοηθημάτων (λεξικά, διαλόγοι) αυξανόταν με τα χρόνια. Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο εμφανίζονται τα πρώτα λεξικά και μέθοδοι εκμαθήσης της οθωμανικής γλώσσας.

Το πιο πρώιμο παράδειγμα γραμμένο σε αραβικό αλφάβητο, που αποτελεί μάλιστα και από τα πρώτα δείγματα βαλκανικής λεξικογραφίας, είναι το δίγλωσσο τουρκο-βοσνιακό λεξικό *Makbul-i arif*-a ή αλλιώς *Potur*-Šahidija που γράφτηκε το 1631/2 από τον Muhamed Hevai Uskufi (περ. 1600-μετά 1651).[529] Το λεξικό αυτό γραμμένο σε ποιητική μορφή φαίνεται ότι ήταν γνωστό στο μέλος του ιερατείου Evliya Çelebi (1611-1684),[530]αφού αυτός, περιγράφοντας στο Οδοιπορικό του (*Seyâhatnâme*) τη διαμονή του στο Σαράγεβο το 1659 περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο για τη *Γλώσσα των Βοσνιακών και Κροατικών λαών*, χρησιμοποιώντας εκφράσεις και διατυπώσεις που περιέχονται στον πρόλογο του *Makbuli-arif*. Αξιομνημόνευτη είναι μία από αυτές για την καθαρότητα της βοσνιακής γλώσσας και την ομοιότητά της με τη λατινική, για την οποία γράφει ότι έχει θεϊκή προέλευση και επομένως και η βοσνιακή έχει *ουράνια* προέλευση, αφού είναι όμοιάτης.[531] Ο Οθωμανός ταξιδευτής συσχετίζει το βοσνιακό αυτό λεξικό, ίσως λόγω της ποιητικής του μορφής, με παρόμοια περσο-τουρκικά λεξικά επίσης ποιητικά, το *Tuhfe-i Şâhidî* του İbrahim Şâhidî Dede (; - περ.1550)[532]. Διαδίδονται και πολλά άλλα λεξικά τουρκο- βοσνιακά και τουρκο-βοσνιακο-αραβικά γλωσσάρια[533] τα οποία δεν ξεχωρίζονται με την ποιτική τους μοφρή αλλά φαίνεται από τις πολλές αντιγραφές τους να ήταν αρκετά χρήσιμα.[534]

Γνωστά είναι και σλαβικά κείμενα *aljamiado* που σχετίζονται με τις ομάδες των μουσουλμάνων της σημερινής Βουλγαρίας και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας –γνωστοί ως Πομάκοι ή Τορμπέσοι.[535] Όπως φαίνεται

---

[529] Το παλαιότερο σωζόμενο αντίγραφο του λεξικού χρονολογείται το 1798 και φυλάσσεται στο Αρχείο του Σαράγεβο. Εκδόθηκε από τον γνωστό ανατολιστή Otto Blau (1828-1879), *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig 1868. Το 1942 ο Derviş Korkut επίσης εξέδωσε το λεξικό στην πρωτότυπη του μορφή σε αραβική γραφή προθέτοντας και λατινική μεταγραφή του κειμένου, περισσότερα: Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 40-41, 50.

[530] Babinger Fr., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.

[531] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 15-16· περισσότερα για την ιστορία και τη μελέτη των *aljamiado* σλαβικά κείμενα στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, 15-41, όπου βιβλιογραφία.

[532] Kiliç A., Türkçe-farsçamanzum sözlük lerden Tuhfe-*î* Şâhidî, *Turkish Studies* 2, 4(Fall 2007), 516-548, όπου το κείμενο του ποιητικού αυτού δίγλωσσου λεξικού.

[533] Korkut D. M., Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća, *POF* XVI-XVII / 1966-1967 (1970), 138-139, όπου αναφέρονται παραδείγματα γλωσσαρίων και λεξικών τα οποία όλα ονομάζονται από τον ίδιο τους συντάκτη ή γραφέα Lugat (λεξικό).

[534] Στο ίδιο, 144-180, αναγράφονται οι λέξεις που περιέχει ένα ανώνυμο 34 σελίδων τουρκο-βοσνιακό γλωσσάριο του 17ου αι. στην προτώτυπή τους μορφή (με αραβικό αλφάβητο) και δίνεται και ο μεταγραματισμός τους με λατινικό αλβάβητο.

[535] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum,* 10.

από τις πηγές του 16ου-19ου αι., στα Βαλκάνια και ειδικότερα στην περιοχή της Ροδόπης όπου κατοικούσαν οι παραπάνω μουσουλμανικές ομάδες, ο εξισλαμισμός αυξανόταν κυρίως από το 17ο αιώνα.[536] Παρόλο που ο αριθμός των μουσουλμάνων εκεί ήταν μικρότερος από αυτόν στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, έχουν εντοπιστεί αρκετά κείμενα *aljamiado*.

Η εμφάνιση της *aljamiado* γραμματεία στις βαλκανικές περιοχές με αλβανόφωνο πληθυσμό είναι σε άμεση σχέση με τον εξισλαμισμό των Αλβανών το 16ο αιώνα.[537] Ακόμα από το 15ο αιώνα υπάρχουν περιπτώσεις εξισλαμισμένων Αλβανών που εντάσονται πολύ πετυχημένα στο οθωμανικό δοιηκιτικό σύστημα. Το ισλάμ διαδίδεται ανάμεσα στο αλβανικό πλυθυμό με ακόμα πιο γοργούς ρυθμούς το 17-18ο αι. Κάποιες από τις αλβανικές πόλεις, όπως π.χ. η Πρίζρεν, εξελίζονται ως οικονομικά και πολιτισμικά κέντρα στα οποία διαμορφώνεται και μια αστική ελίτ, η οποία γνωρίζει την οθωμανική, την αραβική και την περσική. Η αυξανόμενη ζήτηση αυτού του κύκλού μορφωμένων Αλβανών για βιβλία συνέβαλε στην αύξηση στον επόμενο αιώνα του αριθμού αλβανικών κειμένων γραμμένων με αραβικό αλφάβητο: κείμενα, επί το πλείστον θρησκευτικού περιεχομένου, αλλά επίσης και ηθικού- κοινωνικού και επίσης λογοτεχνικά έργα, π.χ. ποίηση και μεταφράσεις από αραβικά και τουρκικά.[538] Τα αλβανικά κείμενα *aljamiado* είναι πολυαριθμά και πολύ διαδεδομένα και μπορεί να είναι μια πολύ πρόσφορη πηγή για την εξαίταση όχι μόνο της ιστορίας της αλβανικής γλώσσας αλλά μπορεί να φωτίσει και πολλές πτυχές και του γενικού θέματος της *aljamiado* γραμματεία. Η δυσκολία που αντιμετωπίζει ο μελετητής αυτού του υλικού προέρχεται από το γεγονός ότι, καθώς η αλβανική φωνητική διαφέρει από την τουρκική, η γραπτή μορφή των *aljamiado* υστερεί στην απόδοση κάποιων φθόγγων, γιατί ακολουθούσε τους ορθογραφικούς κανόνες της οθωμανικής γλώσσας.[539]

Εκτός από τα *aljamiado* κείμενα σε σλαβική γλώσσα, σημειώνεται, αν και πιο σπάνια, η χρήση του αραβικού αλφάβητου στο γραπτό ελληνικό λόγο.[540] Η

---

[536] *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI-XIX в.)*, ред. М. Калицин, А. Велков, Евг. Радушев, София 1990.

[537] Norris, *Islam in the Balkans*, 271-276.

[538] Kaleši H., Albanska aljamiado književnost, *POF* XVI-XVII / 1966-1967 (1970), 49-76.

[539] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 11-12, όπου και βιβλιογραφία.

[540] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*. Kappler M., Προϋποθέσεις για μια γραφηματική προσέγγιση στα ελληνικά κείμενα γραμμένα με αραβικό αλφάβητο, *«Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Α΄, Αθήνα 1999, 694-698, όπου και βιβλιογραφία. Κοτζαγεώργης Φ., *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια Ένα ελληνόφωνο μουσουλμανικό χειρόγραφο από την Ήπειρο του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1997, 64-75, κεφ. Γραμματεία Aljamiado. Για τουρκο-γιαννιώτικα στιχοπλάκια βλ. http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=1357 (30-4-2017).

περιορισμένη χρήση οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι λιγότεροι Έλληνες εξισλαμίστηκαν, αλλά και επειδή η δομή της ελληνικής γλώσσας και η έλλειψη φθόγγων όπως *ch, sh, sht* δεν διευκόλυναν την ευρύτερη εφαρμογή της αραβικής γραφής σε ελληνικά κείμενα.[541] Τα πρώτα ελληνικά κείμενα *aljamiado* προέρχονται από την Ανατολή και ειδικότερα από τη Μικρά Ασία του 13ου αιώνα. Πρόκειται για τις συλλογές των ποιημάτων του γνωστού θεολόγου, φιλόσοφου Πέρση ποιητή Jalāl ad-Dīn Muḥammad Rūmī (ή Celâl-ed-DînRûmî, 1207-1273), γνωστού και ως Mevlânâ,[542] και του γιου του Sultân Walad (Veled, 1226-1312).[543] Η γραφή τους είναι ενδεικτική για τη συνύπαρξη διαφορετικών γλωσσικών ομάδων στο σελτζουκικό κράτος το 13ο αιώνα,[544] όπου γλώσσα της αυλής ήταν η περσική, ενώ η τουρκική μιλιόταν από τον μουσουλμανικό πληθυσμό (με εξαίρεση τους καραμανλήδες) και η ελληνική ήταν αρκετά διαδεδομένη ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους.[545]Από το τεράστιο υλικό, που παράγεται στη μεταγενέστερη οθωμανική περίοδο, αξιοσημείωτα είναι κάποια παραδείγματα στα οποία νωρίς παρατηρούνται ποικίλοι συνδυασμοί γλωσσών και αλφαβήτων: Ένα δίστιχο, π.χ., του γνωστού Οθωμανού ποιητή Ahmed Paşa (; - 1496/7) γράφτηκε στα ελληνικά, σε αραβικό αλφάβητο.[546] Σε αραβική γραφή γράφτηκαν και δύο χειρόγραφα του 15ου αιώνα, που περιέχουν παράλληλα *aljamiado* κείμενα σε τέσσερις γλώσσες –αραβική, περσική, ελληνική και σερβική. Πρόκειται για τη μοναδική γνωστή περίπτωση παρόμοιου τύπου γλωσσικού συνδυασμού, την οποία θα εξετάσουμε λεπτομερώς παρακάτω. Αργότερα οι συνδυασμοί γλωσσών και αλφαβήτων πληθαίνουν στη *Βαλκανική Βαβέλ*: ο Οθωμανός Evliya Çelebi στο Οδοιπορικό του (*Seyâhatnâme*) αναφέρει τη χρήση του αραβικού αλφάβητου για τη

---

[541] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 9-10.

[542] Ζιάκας Γ. Δ., *Ο μυστικός ποιητής Maulānā Jalālad dīnRūmī και η διδασκαλία του*, Θεσσαλονίκη 1973. Ο γιος του Sultan Walad, μετά το θάνατό του πατέρα του μαζί με τους μαθητές και οπαδούς του ιδρύει το τάγμα των ορχουμένων δερβίσηδων Mevlevilik ή Mevleviye, βλ. *στο ίδιο*, 58-73.

[543] Meyer G., Die griechischen Verse im Rabâbnâma, *BZ* 4(1895), 400-411. Brurguière P., R. Mantran, Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes, *Byzantion* 22 (1952), 63-80. Mertzios C. D., Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes, *BZ* 51(1958), 15-16.

[544] Για τις γλώσσες που μιλιούνταν το 13ο αι. Στη Μικρά Ασία, Vryonis S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkley 1971, 456-462.

[545] Ιδιαίτερα αυτό ισχύει στα Βαλκάνια, όπου επίσης παρατηρείται μεγάλη γλωσσική ποικιλία και εκτός από το φαινόμενο της πολυγλωσσίας που είναι πολύ διαδεδομένο στην οθωμανική περίοδο, σημειώνεται η εναλλακτική χρήση διαφορετικών αλφαβήτων για μεταγραφή κειμένων. Kappler, Προϋποθέσεις, 496-698, όπου και βιβλιογραφία. Κοτζαγεώργης, *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια*, 64-75.

[546] Theodoridis D., Ein griechischer aljamiadischer Zweizeiler im Diwan von Ahmed Paša, *ZB* 3(1965), 180-183. Για τον Ahmed Paşa,*The Encyclopaedia of Islam*, WebCD edition, Brill, 2003, I: 292a.

γραπτή διατύπωση κειμένων σε σερβική γλώσσα. Ο ίδιος κατέγραψε με αραβικά γράμματα και ένα ελληνικό τραγούδι από την Πελοπόννησο.[547] Μάλιστα, στα Βαλκάνια από τα μέσα του 17ου αιώνα ως κέντρα παραγωγής ελληνο-ισλαμικών *aljamiado* κειμένων –οι λεγόμενες *Ομολογίες*– ξεχωρίζουν οι περιοχές της Ηπείρου και της Κρήτης, όπου υπήρχαν πολυάριθμοι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι.[548]

Αλληλεπίδραση παρατηρείται σε όλες τις πτυχές της ζωής των διάφορων θρησκευτικών και γλωσσικών ομάδων, κάτι που φαίνεται έντονα και στις αναμίξεις γλωσσών και αλφαβήτων και στο επιμέρους φαινόμενο βαλκανικής όσμωσης που αποτελεί η *aljamiado* γραπτή παράδοση. Η γραφή, όπως και σε περιπτώσεις άλλων ομάδων (π.χ. καραμανλήδες), αλληλοπροσδιορίζεται από τη θρησκεία. Τα κείμενα σε αραβική γραφή διαδίδονταν και δημιουργούνταν ανάμεσα στις βαλκανικές ομάδες που δεν ήταν τουρκόφωνοι αλλά είχαν προσηλυτιστεί στο Ισλάμ, μετά την εγκατάσταση των Οθωμανών στα Βαλκάνια, εντασσόμενοι κυρίως στο στρατό. Η χρήση της αραβικής γραφής από τους προσήλυτους δείχνει ότι, παρόλο που στη επικράτεια της Αυτοκρατορίας συμβίωναν πολλοί και διαφορετικοί λαοί, τον κυρίαρχο ρόλο είχαν οι Οθωμανοί και η γλώσσα/γραφή τους.[549] Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση του αραβικού αλφαβήτου υιοθετήθηκε μόνο από βαλκανικές ομάδες που είχαν εξισλαμιστεί, δηλαδή η αποδοχή της γραφής των κατακτητών σχετιζόταν με τη θρησκεία, την ένταξη στον κρατικό μηχανισμό και έμμεσαμε την πολιτική ισχύ τους.

Σ’ ότι αφορά το ελληνικό και το σερβικό κείμενο του παραπάνω τετράγλωσσου Λεξικού *Lügat* που γράφονται με αραβικό αλφάβητο εμπίπτουν στην κατηγορία των κειμένων γραμμένων σε *aljamiado* γραφή. Επειδή όμως, όπως αναφέραμε, το αραβικό αλφάβητο δεν αποδίδει σωστά όλους τους φθόγγους της ελληνικής και της σερβικής γλώσσας, γι’ αυτό σε κάποια σημεία στο ελληνικό και σερβικό μέρος υπάρχουν φωνητικές ανακρίβειες και μετατροπές. Με τη βοήθεια βέβαια των τόνων που προστίθενται στα σύμφωνα στην αραβική γραφή για να διευκολύνεται η ορθή προφορά, η σχετικά σωστή απόδοση του σερβικού και του ελληνικού κειμένου δεν

[547] Βλ. Pernot H., *Introduction à l’étude du dialecte tsakonien*, Paris 1934, 506.
[548] Theodoridis**,** Ein griechischer aljamiadischer Zweizeiler, 180-183. Επίσης, σημαντικά, λόγω της ευρείας χρηστικότητάς τους, όπως αποδείχθηκε από τις πολλές επανεκδόσεις, είναι δύο δίγλωσσα λεξικά από την κρητική παραγωγή *aljamiado*–τουρκο-ελληνικό λεξικό του 1874 και ελληνο-οθωμανικό λεξικό του 1876, Kappler, Προϋποθέσεις, 703-704.
[549] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 8.

φαίνεται τόσο αδύνατη, ενώ επίσης ως προς κάποιους φθόγγους η αραβική αλφάβητος έχει ορθότερη γραφική αντιστοιχία.[550]

Σύμφωνα με τον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Μουσείου της Αγίας Σοφίας (Ayasofya Müzesi, η συλλογή σήμερα στεγάζεται στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Ισταμπούλ), το *Lügat* διασώζεται σε δύο χειρόγραφα με ενδείξεις AS 4749 και AS 4750.[551] Σύμφωνα με τον Ahmet Caferoğlu, τον πρώτο μελετητή που έκανε γνωστή την ύπαρξη τους, τα δύο αυτά χειρόγραφα δεν είναι εντελώς ίδια, παρά τις πολλές τους ομοιότητες. Παρόμοια, μελετώντας συγκριτικά το σερβικό κείμενο των δύο χειρογράφων και ο Γερμανός σλαβολόγος Werner Lehfeldt επισημαίνει ότι δεν υπάρχει πλήρης αντιστοιχία και ομοιότητα. Επίσης, εκτός του ενδιαφέροντός του για το σερβικό κείμενο του χειρογράφου λεξικού AS 4750, εκδίδει μαζί με αυτό και το ελληνικό με παλαιογραφική και γλωσσική ανάλυση (αφήνοντας το αραβικό και το περσικό), την οποία θα λάβουμε υπόψη μας στην ανάλυση του περιεχομένου του. Η γλωσσολογική ανάλυση του ελληνικού κειμένου του Λεξικού από τον G. S. Henrich έδειξε ότι περιέχει ποντιακά γλωσσικά στοιχεία.[552]

Το χειρόγραφο AS 4750, λόγω της έκδοσής του, είναι πιο γνωστό από το AS 4749. Το πρώτο χφ. περιέχει 63 folia/φύλλα με διαστάσεις 23,5x15,5 εκ. Τα φύλλα, εκτός από το πρώτο και το τελευταίο, είναι γραμμένα και στις δύο σελίδες. Το μήκος της γραμμής είναι 9 εκατοστά και σε κάθε σελίδα περιέχονται 16 γραμμές. Το χφ. AS 4749 αποτελείται από 52 folia/φύλλα με διαστάσεις 35,5x20,5 εκ., ενώ το μήκος της γραμμής είναι 10 εκ..[553] Αυτό εξηγεί και τη διαφορά στα φύλλα τα οποία επίσης περιέχουν από 16 σειρές κατά σελίδα, ομαδοποιημένες σε τετράδες, γραμμένες σε αραβική γραφή: Στην πρώτη σειρά κάθε τετράδας το κείμενο γράφεται στα αραβικά με μαύρο μελάνι, στη δεύτερη στα περσικά με κόκκινο, στην τρίτη στα ελληνικά με πράσινο μελάνι και στην τέταρτη στα σερβικά με σκούρο πορτοκαλί. Τα κείμενα σε όλες τις γλώσσες είναι καλογραμμένα και ευανάγνωστα (βλ. εικ. 1, 3) Το αραβικό κείμενο είναι γραμμένο με πιο έντονους γραφικούς χαρακτήρες, δίνοντας έτσι την εντύπωσηότι πρόκειται για το βασικό κείμενο.

---

[550] Henrich G. S., Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15. Jahrhunderts, *Le Muséon* 102, 3-4(1989), 363-5.

[551] Caferoğlu A., Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya, *RIEB* 3-4(1936), 185-190, όπου η αναφορά από τον κατάλογο *Defteri kültüphânei Ayasofiya*, Derseadet 1304, 281.

[552] Ο Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*. Καιο G. S. Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 361-373, επισημαίνει ότι δεν υπάρχει πλήρης αντιστοιχία.

[553] Στο ίδιο, 362.

Τα ζητήματα της προέλευσης και χρονολόγησης του *Lügat*[554] είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα, όχι μόνο ως παράδειγμα πολυγλωσσίας αλλά κυρίως επειδή φωτίζει τις μετακινήσεις πληθυσμών από την Κεντρική Ασία στα Βαλκάνια σε μια περίοδο αναστατώσεων και επιτρέπει να ανιχνεύσουμε κοινούς γλωσσικούς κώδικες και παρόμοιες μαθησιακές ανάγκες σ' αυτό τον ταχύτατα ενοποιούμενο ευρύ πολιτικό και εμπορικό κόσμο. Καταρχήν, τίθεται το ερώτημα για ποιον γράφτηκε αυτή η συλλογή πολύγλωσσων φράσεων. Τα αναφερόμενα στο κείμενο τοπωνύμια και υδρωνύμια είναι χρήσιμα όσον αφορά τη χρονολόγηση και τον τόπο όπου γράφτηκε το *Lügat*, ζητήματα που απασχόλησαν τους Γερμανούς επιστήμονες Werner Lehfled και Günther Henrich.

Απαντήσεις ως προς το ζήτημα της χρονολόγησης και του στόχου της συγγραφής του Λεξικού εντοπίζονται στο διάλογο στα φφ.10^{v}_{4}-11^{r}_{4} του χφ.AS 4750. Σ' ένα εξαιρετικά πολύγλωσσο περιβάλλον, όπου μέχρι τότε μιλιόταν η χορεσμική, η κουρδική και η τουρκική και όπου τώρα έχουν επεκταθεί και διδάσκονται τα αραβικά και τα περσικά, συζητούν δύο μαθητές, μάλλον σε χώρο διδασκαλίας. Τα λόγια του ενός από αυτούς έχουν ως εξής μεταγραμμένα με ελληνικό αλφάβητο:

«Δεύτε και λαλήσωμεν αραβιστί, ο γαρ παιδευτής

κεκώλυκέν μας του λαλείν χορεσμιστί,

ελησμόνησα γουν την αραβιστήν και την περσιστήν

και εσυνετομίσαμεν την γουρδιστήν

και την τουρκιστήν.».[555]

Από τους παραπάνω στίχους φαίνεται ότι οι συγκεκριμένοι μαθητές δεν είχαν ως μητρική τους γλώσσα την «αραβιστήν» (αντί αραβικήν, άραγε εξηγείται σε σχέση με την ποντιακή διάλεκτο;), στην οποία γινόταν η διδασκαλία, αλλά μιλούσαν κρυφά μεταξύ τους μια γλώσσα που στο ίδιο χωρίο δηλώνεται –λεξιλογικά ορθά– ως *«χορεσμιστί»*. Γνωρίζουμε ότι η*χορεσμί* (αντί χορεσμή ή χορεσμική) είναι βορειο-ιρανική διάλεκτος που μιλούσαν μέχρι το 14ο αιώνα οι πληθυσμοί της περιοχής νότια της λίμνης Αράλης και της περιοχής γύρω από την πόλη Χίβα (Khiva, σημ. Ουζμπεκιστάν) γνωστή ως Χωρασμία/ Χορέσμ, που αποτελούσε μέρος της Περσικής αυτοκρατορίας μέχρι την κατάληψή της από τους Άραβες (τέλη 7ου αι.), ενώ σήμερα εκτείνεται στο Ουζμπεκιστάν και το νότιο Τουρκμενιστάν. Γύρω στο 14ο αιώνα η

[554] Zhivkova B., Lügat – an Arab-Persian-Greek-Serbian manuscript of 15th century: Origin, content, application and scientific value, *International conference "Iran and Balkans in the mirror of history: past, present, future" – Sofia 28th-29th May 2013*, Sofia 2014, 123-138.
[555] Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 93-94.

ιρανική αυτή διάλεκτος άρχισε να εξαφανίζεται και τη θέση της να καταλαμβάνει μια τουρκική γλώσσα: Πρόκειται ακριβώς για τη νέα γλώσσα που ενίοτε αναφέρεται ως *χορεσμή ή χορεσμική*. Το γεγονός ότι στο παραπάνω απόσπασμα η *χορεσμή* παρουσιάζεται ως ζωντανή γλώσσα που μιλάνε οι μαθητές και προφανώς είναι η μητρική τους, αποτελεί πειστική ένδειξη ενός termini ante quem για τη χρονολόγηση του *Lügat*, δηλαδή τα τέλη του 14ου αιώνα.

Λαμβάνοντας επίσης υπόψη τη γεωγραφική εξάπλωση της ιρανικής αυτής διαλέκτου, διευκολύνεται ο εντοπισμός της προέλευσης του έργου και η τοποθέτησή του στο ευρύτερο πλαίσιο. Σ' αυτό συμβάλλουν σημαντικά δύο γεωγραφικοί όροι, που κατονομάζονται σε διαφορετική συνάφεια, που εξηγούν τη χρήση ενός παρόμοιου τύπου μεθόδου εκμάθησης: Αξίζει να προτάξουμε το ф.14r1 όπου σύντομος αλλά εξαιρετικά διαφωτιστικός διάλογος:

«Πόθεν ήλθες; Ήλθον εκ Μπουχαρίας [=Μπουχάρα /Buhara, ΝΑ της Χίβα, σημ. Ουζμπεκιστάν].

"Εκ της πόλεως ή εκ των περιχώρων;

Ού μάλλον δε εκ μέσων της πόλεως. Εκ ποίας γειτονίας;».[556]

Το δεύτερο τοπωνύμιο περιέχεται στο διάλογο στο ф.54r3-54v2:

«*Ω παιδίον, δεύτε, ίνα υπάμεν*

Εις τον Ούξον. Απόμεινον ώραν,

έως επαίρνω το ιμάτιόν μου και ολίγα

εκ των υπώρων.».[557]

Ο ποταμός Ώξος/ Όξος/ Amu Darya, που περνάει κοντά στην πόλη Χίβα (πηγάζει από το βουνό Ιντουκούς στο Αφγανιστάν, διασχίζει το Τατζικιστάν, Τουρκμενιστάν και Ουζμπεκιστάν μέχρι την εκβολή του στη λίμνη Αράλη).[558] Και οι δύο γεωγραφικές ονομασίες, Μπουχαρία και ποταμός «Ούξος»/ Ώξος, συνδέουν το *Lügat* με την κεντρική Ασία, όπου πιθανότατα εντοπίζεται ο αραβο-περσικός πυρήνας του. Μια παρόμοια προέλευση ενισχύουν και οι πολλές τατζικικές λέξεις στο περσικό κείμενο.[559] Το δεύτερο ερώτημα που ανακύπτει είναι σύνθετο˙ αφορά τον τρόπο με τον οποίο αυτό μεταφέρθηκε από την Κεντρική Ασία στα Βαλκάνια, την αφορμή τηςατομικής/ μαζικής μετακίνησης, το δρόμο μέσω του οποίου μπορεί να υποθέσει κανείς ότι έφτασε στα (βορειοδυτικά) Βαλκάνια και τέλος τις διαδικασίες μέσω των οποίων κατέληξε να

[556] *Στο ίδιο*, 100.
[557] Στο *ίδιο*, 180-181 και 118.
[558] *The Encyclopaedia of Islam*, WebCDedition, Brill, 2003, 454b.
[559] Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 366.

ανασυντεθεί ως τετράγλωσσο Λεξικό σε ελληνικό και σερβικό περιβάλλον. Σε όλα αυτά τα ερωτήματα αδυνατούμε να απαντήσουμε. Με βάση τα κειμενικά δεδομένα, ωστόσο, πιθανές φαίνονται δύο υποθέσεις για τη σύνταξη του *Lügat*. Σύμφωνα με την πρώτη το πρωτότυπο συντάχθηκε μόνο με αραβικό και περσικό κείμενο στην Κεντρική Ασία, κοντά στις αναφερόμενες στο κείμενο θέσεις. Αργότερα, ένα τουλάχιστον χειρόγραφο αυτού του κειμένου, έφθασε στην οθωμανοκρατούμενη, επίσης πολύγλωσση, Βαλκανική όπου αντιγράφτηκε με την προσθήκη της ελληνικής και της σερβικής –άγνωστο αν οι δύο γλώσσες προστέθηκαν ταυτόχρονα.[560] Είναι πιθανόν, κατά τη γνώμη μας, το σερβικό κείμενο να είναι μεταγενέστερο του ελληνικού, γιατί σε πολλά σημεία φαίνεται ότι ακολουθεί κυρίως το ελληνικό και όχι το πρωτότυπο αραβικό κείμενο. Πολύ πιθανών ο μεταφραστής να ήξερε ελληνικά από την οποία έκανε τη μετάφρασή του και μάλλον δεν γνώριζε την αραβική γλώσσα, αφού δεν χρησιμοποίησε το πρωτότυπο. Αν αυτή ηυπόθεσή μας ισχύει ως προς τη σύνταξη του *Lügat*, διακρίνεται και τρίτη φάση: αρχικά συντέθηκε ως δίγλωσσο στην κεντρική Ασία, ενώ η δεύτερη και η τρίτη φάση του στην Οθωμανική αυτοκρατορία –πολύ πιθανόν κάπου στη Βαλκανική ή στην Κωνσταντινούπολη.

Για τη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης της σύνταξης των δύο χειρογράφων υπάρχει αδιαμφισβήτητη μαρτυρία, καθώς και τα δύο παραπάνω χειρόγραφα φέρουν την τουγρά του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) (βλ. εικ.2), δεδομένο που συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης πριν από το 1512. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις που κάνουν πιθανή την υπόθεση η βαλκανική φάση της σύνταξης του *Lügat* να χρονολογείται ακόμα νωρίτεραστα χρόνια του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ (1444-1446, 1451-1481).[561] Για τον προσδιορισμό του *termini post quem* της συγγραφής της δεύτερης φάσης είναι ενδεικτικά τα ποντιακά λεκτικά στοιχεία του ελληνικού κειμένου του *Lügat* που εντόπισε ο G. S. Henrich, στοιχεία που επίσης φωτίζουν και τα ερωτήματα σχετικά με τον τόπο καταγωγής και τη μητρική γλώσσα του μεταφραστή του ελληνικού κειμένου[562] –μέσω αυτής της γλωσσολογικής διευκρίνισης ανιχνεύουμε το δρομολόγιό του, από την παραπάνω πολύγλωσση περιοχή της κεντρικής Ασίας προς τα δυτικά, ακολουθώντας τη βόρεια ακτή της Μικράς Ασίας, αν πράγματι η διάλεκτος του ελληνικού κειμένου είναι ποντιακή. Όπως είναι γνωστό, η Τραπεζούντα καταλήφθηκε

[560] Στο ίδιο, 367.
[561] Στο ίδιο, 361-373. Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 53-70.
[562] Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 361-373

από το Μεχμέτ Β΄ το 1461, συνεπώς η δεύτερη φάση του *Lügat* πρέπει να χρονολογηθεί στα επόμενα χρόνια.[563]

Το *Lügat*, όπως καταγράφηκε στη μνημονευθείσα προμετωπίδα των δύο χειρογράφων, δεν περιέχει λέξεις σε αλφαβητική σειρά αλλά φράσεις σε διαλογική μορφή –διάταξη και εκφορά που καθιστά το *Lügat* βιβλίο με διαλόγους για εκμάθηση ξένης γλώσσας μάλλον παρά λεξικό. Αυτή η δομή μπορεί να υποδείξει κατά κάποιο τρόπο μια χρονολογική ένδειξη για την εποχή εκείνη (15ος αιώνας), στην οποία όλα τα βιβλία που περιείχαν παράλληλα λέξεις και εκφράσεις σε δύο ή περισσότερες γλώσσες θεωρούνταν λεξικά.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το σερβικό κείμενο ίσως προστέθηκε μετά το ελληνικό. Η σερβική διάλεκτος στην οποία γράφτηκε είναι η στοκαβική (štokavian), η οποία στο χφ. AS 4749 είναι σε (i)jekavian μορφή, που τη μιλούσαν στην περιοχή του Ντουμπρόβνικ/ Ραγούζα, ενώ στο χφ. AS 4750 σε εκαβική (ekavian), που μιλιόταν στην περιοχή Κοσόβου-Ρεσάβας.[564] Αξιοσημείωτο είναι ότι για την ομιλούμενη διάλεκτο της περιοχής αυτής δεν είναι γνωστό άλλο γραπτό κείμενο –κι αυτό αποτελεί έναν επιπλέον λόγο που το *Lügat* αποτελεί πολύτιμη πηγή για την ιστορία της σερβο-κροατικής γλώσσας. Η συγκριτική εξέταση των σερβικών κειμένων στα δύο αυτά χειρόγραφα δείχνει ότι γράφτηκαν σε δύο διαφορετικές διαλέκτους, γεγονός που υποδεικνύει δύο μεταφραστές. Ειδικότερα, φαίνεται ότι ο μεταφραστής του χφ. AS 4749 στο φ. 45^{r}_{2} δυσκολεύτηκε να μεταφράσει το όνομα του ποταμού Ώξος και ότι συμβουλεύτηκε και αντέγραψε, χωρίς καμία προσαρμογή στη διαλεκτό του, τη μετάφραση που είχε κάνει ο μεταφραστής του χφ. AS 4750 στο φ. 54^{r}_{4} *–na reku* (=*στον ποταμό*). Επομένως, το σερβικό κείμενο του χφ. AS 4750 είναι πρωιμότερο του χφ. AS 4749.[565] Συνακόλουθα, μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι αυτό ισχύει και για ολόκληρο το χειρόγραφο AS 4750, το οποίο αντιγράφτηκε αργότερα στον κώδικα AS 4749.

Το Λεξικό *Lügat*, όπως φάνηκε από τα παραπάνω, είναι εξαιρετικής σημασίας και σπάνιο ντοκουμέντο για τη μελέτη της ελληνο-ισλαμικής γραμματείας, ειδικότερα λόγω α) της πρώιμης εμφάνισής του και β) της ιδιάζουσας περίπτωσης του ως γλωσσικού εγχειρίδιου με τέσσερις γλώσσες που μιλιούνται σε απομακρυσμένο γεωγραφικά χώρο· με τη σειρά του, αυτό το χαρακτηριστικό το διαφοροποιεί από τα λεξικογραφικά έργα τύπου *aljamiado*. Το ελληνικό *aljamiado* κείμενο στο *Lügat* δεν

[563] Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 53-70.
[564] Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 369-370.
[565] Στο ίδιο, 370.

είναι μόνο το εκτενέστερο αλλά και το πιο πρώιμο δείγμα εφαρμοσμένης χρήσης της ελληνικής σε ισλαμικό περιβάλλον, συγκριτικά με τα προγενέστερα ελληνικά κείμενα *aljamiado* που είχαν λογοτεχνικό χαρακτήρα. Ο συνδυασμός αυτών των βαλκανικών γλωσσών, στη σχέση τους με τη νέα κυρίαρχη γλώσσα, δεν προϋποθέτει αναγκαστικά περιπτώσεις εξισλαμισμού στα Βαλκάνια ή πάντως αυτή η επιλογή δεν συνεπαγόταν πάντοτε τηλήθη της μητρικής γλώσσας.[566]

Με βάση διαφωτιστικό σχετικό άρθρο του Σπυρίδωνος Λάμπρου, η ελληνική και η σερβική στην πρώιμη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης κατείχαν εξέχουσα θέση, άποψη που αυτονόητα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην ανάλυση του *Lügat*: Γνωρίζουμε δηλαδή ότι στο 15ο και έως το α΄ μισό του 16ου αιώνα η ελληνική χρησιμοποιείται ως επίσημη γλώσσα σε επιστολές των σουλτάνων και μάλιστα όχι μόνο προς βυζαντινούς αλλά και προς Γενοβέζους και Βενετούς.[567] Προφανώς αυτό εξηγείται, αν λάβουμε υπόψη ότι κάποιοι από τους σουλτάνους είχαν Ρωμιούς γραμματείς αλλά και γιατί οι ίδιοι γνώριζαν την ελληνική, όπως π.χ. ο Μουράτ Β΄ που είχε γραμματέα τον Ρωμιό Μιχαήλ Πύλλην και σύζυγο τη Μάρα Μπράνκοβιτς, κόρη του Σέρβου ηγεμόνα Γεώργιου Μπράνκοβιτς και της Ειρήνης Καντακουζηνής. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο, ο γιος και διάδοχος του Μεχμέτ Β΄ είχε τη φήμη του πολύγλωσσου, γνώριζε άπταιστα την ελληνική (σ. 65) και τη χρησιμοποιούσε στην επίσημη αλληλογραφία του. Το ίδιο παρατηρείται και αργότερα. Την ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούν στην αλληλογραφία τους οι σουλτάνοι Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), Σελίμ Α΄ (1512-1520) και Σουλεϊμάν Μεγαλοπρεπής (1522-1566)[568] αλλά και ο Μεγάλος βεζύρης του τελευταίου Ιμπραήμ Πάργαλι, γνωστού, όπως διαπιστώσαμε, σε δυτικούς κύκλους (βλ. πιο πάνω σελ. 76). Ταυτόχρονα, εκτός από την ελληνική, ως επίσημη γλώσσα του κράτους χρησιμοποιόταν και η σερβο-κροατική, στην οποία γράφονταν οι επιστολές και τα έγγραφα προς την πόλη-δημοκρατία Ντουμπρόβνικ.[569]

Η ελληνική γλώσσα διατηρεί υψηλή θέση στο πρώιμοδιοικητικό οθωμανικό σύστημα, παρά τη στενή σχέση της με τη χριστιανική παράδοση. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι η χρήση της ως εκκλησιαστικής γλώσσας δεν περιορίζεται στον ορθόδοξο κόσμο αλλά και ανάμεσα στους μουσουλμάνους –μιλιέται από τους

[566] Kappler, Προϋποθέσεις, 699.
[567] Λάμπρος Σπ. Π., Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των Σουλτάνων, *NE* 5 (1908), 40-78.
[568] Στο ίδιο, 56-57, 74.
[569] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 48-49. Stolz B., Serbo-croatian as a Balkan Diplomatic Language during the Fifteenth and Sixteenth Centuries, *Actes du IIe congrès international des Études du sud-est européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, t. IV *Linguistique et literature*, Athènes 1978, 233-249.

ελληνόφωνους μουσουλμάνους και το ελληνικό αλφάβητο χρησιμοποιείται από τους Καραμανλήδες. Στην περίπτωση δηλαδή του *Lügat* συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο από αυτό των καραμανλίδικων κειμένων γραμμένων στα τουρκικά αλλά σε ελληνικό αλφάβητο, ενώ αντίστροφα στο *Lügat* τα ελληνικά και τα σερβικά είναι γραμμένα σε αραβικό. Επίσης ενδιαφέρουσα αντίθεση υπάρχει και στη χρήση, ενώ δηλαδή τα καραμανλίδικα κείμενα–στην πλειονότητά τους θρησκευτικού περιεχομένου– προορίζονται για τους χριστιανούς αναγνώστες,[570] η ελληνο-ισλαμική παράδοση *aljamiado* και κυρίως τα κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου –προσευχές, θρησκευτικά ποιήματα και κατηχήσεις, οι καθιερωμένες στη βιβλιογραφία *Ομολογίες*–,[571] φαίνεται να προορίζονται για τους νεόφυτους μουσουλμάνους και μόνο εν μέρει, όπως ήδη αναφέραμε, για τους μη μουσουλμάνους. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι η ελληνική και η σερβική, δηλαδή γλώσσες που δεν συγκαταλέγονται στις τρεις γλώσσες του ισλάμ (αραβική, περσική και τουρκική) χρησιμοποιούνται για τη μαθήτευση/ μύηση του ισλάμ. Ο φαινομενικά παράδοξος συνδυασμός ισλάμ με *χριστιανική* γλώσσα βρίσκει την απλήεξηγησή του σ' αυτό που ο συντάκτης ενός *aljamiado* ποιήματος για τη γέννηση του Μωάμεθ, υποδεικνύει προλογικά στα τέλη του 18ου αιώνα: Μεταξύ άλλων λόγων, επειδή στην Κρήτη *«άντρες και γυναίκες, πιστοί και άπιστοι»* μιλούν την ελληνική, αναγκαστικά την προτίμησε σε αυτή τη γλώσσα για πρακτικούς λόγους.[572] Η εξήγηση με βάση τη *ζωντανή* πραγματικότητα ίσως να ισχύει και γι' άλλες περιπτώσεις ελληνο-ισλαμικής γραπτής παράδοσης.

Μιλώντας για την Οθωμανική αυτοκρατορία, πρέπει να αναφερθεί η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών, εθνοτικών και γλωσσικών ομάδων, και κυρίως ως προς την ανάμιξη γλωσσών που φαίνεται να ήταν πιο έντονη, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της *aljamiado* γραπτής παράδοσης. Τα κείμενα που άνηκαν σε αυτή την ομάδα διαδόθηκαν ανάμεσα σε βαλκανικές, μη τουρκικές ομάδες, που είχαν προσηλιτιστεί στο Ισλάμ μετά την εγκατάσταση των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Η χρήση της αραβικής γραφής από διάφορες ομάδες στην οθωμανική επικράτεια δείχνει τον κυρίαρχο ρόλο που είχε η οθωμανική γλώσσα και γραφή.[573] Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το αραβικό αλφάβητο υιοθετήθηκε από βαλκανικές

[570] Salaville S., E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, t. 1 *(1584-1850)*, Athènes 1958.
[571] Βλ. Kappler, Προϋποθέσεις, 700 όπου και βιβλιογραφία.
[572] Στο ίδιο, 702 και 700 όπου ανάγεται στο 15ο αιώνα και αμφισβητείται η σχέση του με την Κρήτη.
[573] Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, 8.

ομάδες που είχαν εξισλαμιστεί λόγω της νέας τους πίστης και όχι λόγω της πολιτικής ισχύος των Οθωμανών.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση του *Lügat*, χρειάζεται να αναζητήσουμε τη χρήση του. Η πλούσια διακόσμηση των δύο χειρογράφων δείχνει ότι ο κάτοχός του ήταν πρόσωπο που ανήκε στην οθωμανική ελίτ και ίσως του κύκλου του ίδιου του σουλτάνου. Η τουγρά του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄ και στα δύο χειρόγραφα δείχνει ότι εξαρχής ή μεταγενέστερα αυτά περιήλθαν στην κατοχή του. Σύμφωνα με τον A. Caferoğlu, οι δύο κώδικες αρχικά ανήκαν στον σουλτάνο Μεχμέτ Β΄, ο οποίος, λόγω της θετής του μητέρας της Μάρα Μπράνκοβιτς, είχε εξοικειωθεί με τη σερβική γλώσσα. Παραμένει βέβαια άγνωστο ποιος επινόησε τη σύνταξη *της τετράγλωσσης μορφής του Lügat* –πιθανότατα ήταν ο ίδιος ο κάτοχός του. Το ζήτημα της χρήσης και του προορισμού του ίσως φωτισθεί, αν εξετασθεί σε σχέση με την προέλευσή του. Μιλώντας για δύο, τουλάχιστον, φάσεις σύνταξης του κειμένου, ίσως πρέπει να υποθέσουμε και περισσότερους από έναν προορισμό. Στην πρώτη φάση –τη δίγλωσση αραβο-περσική–, ίσως το κείμενο χρησιμοποιόταν από πληθυσμούς της Κεντρικής Ασίας που μιλούσαν την περσική και έπρεπε, τουλάχιστον σε ένα βασικό επίπεδο, να μάθουν να διαβάζουν και να γράφουν την αραβική, όπως και να εξοικειωθούν με τη νέα θρησκεία, το ισλάμ, και επίσης –όπως φαίνεται από κάποιους διαλόγους– έπρεπε να αποστηθίσουν το Κοράνι. Στη *βαλκανική* φάση (ή φάσεις) σύνταξης του *Lügat* η χρήση του παραμένει ίδια –εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής της αραβικής αλλά ίσως και της περσικής, επειδή, όπως είναι γνωστό, η γνώση της ήταν γνώρισμα υψηλής μόρφωσης των μελών της οθωμανικής ελίτ. Για την εκμάθηση της περσικής προορίζονταν επίσης πολλά τουρκο-περσικά λεξικά της περιόδου αυτής, όπως π.χ. το *Tuhfe-i Şâhidî* του İbrahim Şâhidî Dede (; - περ.1550). Τα λεξικά αυτά συσταχώθηκαν σε mecmuas (συλλογές) και φαίνεται –από τα σχόλια που γράφτηκαν σ' αυτά– ότι χρησιμοποιήθηκαν ως διδακτικά βιβλία στις πρώτες τάξεις των σχολείων.[574]

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της σύνταξης του *Lügat*, μια σημαντική διαφορά, σε σχέση με την πρώτη του φάση είναι ότι προστέθηκαν δύο επιπλέον γλώσσες, η ελληνική και η σερβική. Έχοντας υπόψη το περιεχόμενό του και το γεγονός ότι ίσως αποτελούσε μέθοδο διδασκαλίας της αραβικής και ταυτοχρόνως χρησιμοποιόταν για την ισλαμική κατήχηση, πιθανόν να προοριζόταν για τους υψηλόβαθμους νεοπροσύλητους στο Ισλάμ Έλληνες και Σέρβους (ή άλλους Σλάβους), που έπρεπε να

[574] Kiliç A., Türkçe-farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-î Vehbì (metìn), *Turkish Studies* 2, 2(Spring 2007), 410-475 και του ίδιου, Türkçe-farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-*î* Şâhidî, *στοίδιο*2, 4(Fall 2007), 516-548.

γνωρίσουν τα βασικότερα σημεία του ισλαμικού δόγματος και συνεπώς, τουλάχιστον σε βασικό επίπεδο την αραβική γλώσσα.[575] Ίσως θα μπορούσε να προταθεί μια πιο εξειδικευμένη περίπτωση χρήσης του, έχοντας υπόψη τη μετεγκατάσταση σερβικού πληθυσμού από το Βελιγράδι στην οθωμανική πρωτεύουσα, το 1521,στη νεοσυσταθείσα ενορία *Βελιγραδίου*. Ακριβώς, με αυτό το σερβικό πληθυσμό συνδυάζονται π.χ. οι επιγραφές σε σερβική γλώσσα που σώζονται σε ταφόπλακες στη Μονή Ζωοδόχου Πηγής (Βαλουκλή), κοντά στις συνοικίες Επταπυργίου και Υψωμαθείων.[576] Πιθανόν, δηλαδή, κάποιοι από αυτούς για διάφορους λόγους να προσχώρησαν στο Ισλάμ και να εντάχθηκαν στην οθωμανική ελίτ ή ακόμα στους αυλικούς. Τέλος, συμπληρωματικά στις παραπάνω προτεινόμενες χρήσης του *Lügat*, δεν αποκλείεται και η αντίστροφη χρήση του –για εκμάθηση της σερβικής και της ελληνικής γλώσσας. Έτσι, μπορούν να διακριθούν δύο χρήσεις του *Lügat*: **α)** ως εγχειρίδιο για την εισαγωγή/ μύηση στο Ισλάμ νέων οπαδών της ισλαμικής πίστης που δεν μιλούσαν την αραβική γλώσσα και **β)** ως εγχειρίδιο για την εκμάθηση ξένης γλώσσας. Μ' άλλα λόγια, το *Lügat* φαίνεται ότι είτε ως εγχειρίδιο ισλαμικής κατήχησης είτε ως μέθοδος γλωσσικής διδασκαλίας, προοριζόταν να εξυπηρετεί μουσουλμάνους και ίσως νεοπροσύλητους μη αραβόφωνους υπηκόους ή και ομάδες, αν κυκλοφορούσαν περισσότερα αντίγραφα.

Η χρησιμότητα και διδακτική λειτουργία του *Lügat* μπορεί να γίνει πιο κατανοητή, αν εξετασθεί από την οπτική γωνία που επιτρέπει η ανάλυση του περιεχομένου του. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το εξεταζόμενο κείμενο αποτελείται από φράσεις και λέξεις σε μορφή ερωταποκρίσεων. Αρχίζει με την τυπική ισλαμική φράση بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ (b-ismi-llāhi r-raḥmāni r-raḥīmi). Η μετάφραση των τεσσάρων πρώτων στίχων έχει ως εξής:

«*Εις το όνομα του θεού του πολυελέου, του ελεήμονος·*

ο αίνος τω Θεώ, τω Κυρίω των κτίσεων,

και η ευχή επί τω αποστόλω αυτού

[575] Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 371. Lehfeldt W., Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des 15./ 16. Jahrhunderts, *ZB* 1-2(1969-1970), 28-42. Lehfeldt, *Eine Sprachlehrevon der Hohen Pforte*, 3, 13.
[576] Ιορδάνογλου, Καραμανλήδικες επιγραφές, 74.

Μωάμεθ και τω οίκω αυτού τω καθαρώ παντί.», [577] (βλ. εικ.3).

Στο σύνολό του, το *Lügat* περιέχει διαλόγους με λεξιλόγιο της καθημερινότητας, περιεχόμενο που το καθιστά μάλλον μέθοδο για εκμάθηση γλώσσας ή κείμενο με διαλόγους παρά «λεξικό», όπως δηλώνει ο όρος με τον οποίο τιτλοφορείται (βλ. πιο πάνω σελ. 28, σημ. 25). Οι διάλογοι δεν διακρίνονται θεματικά με τίτλους, όπως συμβαίνει σε κάποια παρόμοια μεταγενέστερα λεξικά-μεθόδους όπως, π.χ., στο *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβικόν* (1803) του Γεωργίου Παπαζαχαρίου (βλ. Παράρτημα Κατάλογο λεξικών, αρ. 18 και σελ. 209-222). Ως προς τα θέματα που θίγονται στο *Λεξικό* διακρίναμε πέντε κατηγορίες, ενώ ταυτόχρονα αναζητήσαμε εκείνα τα χωρία/ στίχους που *χρωματίζουν* ολόκληρο το κείμενο και από τα οποία συνάγεται η στόχευση και η χρηστικότητά του. Εκτός δηλαδή από την ποσοτική θεματική ανάλυση, δεν παραλείψαμε να ανιχνεύσουμε μέσω και της ποιοτικής ανάλυσης τα έμμεσα ή άδηλα νοήματα του κειμένου. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ποσοτική κατανομή ως προς το περιεχόμενο τού «Λεξικού» οι πέντε κατηγορίες που ανιχνεύσαμε είναι **α.** Κοινωνία, **β.** Φύση, **γ.** Απασχόληση, **δ.** Οικονομία και **ε.** Θρησκεία.[578]

Κάποιες από τις παραπάνω κατηγορίες μπορούν για μεγαλύτερη σαφήνεια να εξειδικευτούν σε υποκατηγορίες.

Η **Α΄** κατηγορία *Κοινωνία* αποτελείται από τις υπο-κατηγορίες: κοινωνικές σχέσεις (π.χ. οικογενιακές ή ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις). **α.** οικογενειακές σχέσεις – μεταξύ παιδιών και γονέων και υποχρεώσεις των πρώτων προς τους δεύτερους, όπως και με τους αναφερόμενους στο κείμενο άρρενες συγγενείς, αδελφός, πατέρας και θείος. **β.** τρόποι καλής συμπεριφοράς. **γ.** σχέσεις μεταξύ μαθητών και δασκάλων, όπου έχει δοθεί έμφαση στο σεβασμό που οι μαθητές οφείλουν στους διδασκάλους τους. **δ.** σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η ύπαρξη των οποίων ανιχνεύεται

[577] Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, 75. Ενώ το χφ. AS 4749 περιέχει μια πιο σύντομη μορφή του, Henrich, Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch, 361. Βλ. και τις συμβολές των Alastair Hamilton, The Qur'an as Chrestomathy in Early Modern Europe· Sonja Brentjes, Learning to Write, Read and Speak Arabic Outside of Early Modern Universities· Maurits H. van den Boogert, Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire: Johannes Heyman (1667–1737) between Izmir and Damascus, *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, Jan Loop, Alastair Hamilton, Charles Burnett eds, Brill, 2017.

[578] Zhivkova B., *Lügat: a content-analysis approach of a 15th-century four-language dictionary*, New Trends in Ottoman Studies, *Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium - Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, ed. Sariyannis M., Rethymno 2014, 826-840: http://www.univie.ac.at/ciepo/wordpress/wp-content/uploads/2011/07/downloaded1.pdf

στη συμβουλή, σύμφωνα με την οποία οι εύποροι πρέπει να δίνουν ελεημοσύνη σε φτωχούς, ορφανούς, χήρες και ξένους.

Τη **Β΄** ποσοτικά μεγαλύτερη κατηγορία, *Φύση*, συγκροτούν οι ονομασίες ζώων και φυτών και λέξεις σχετικά με καιριακές συνθήκες, τοπωνύμια και υδρωνύμια, ονομασίες φυτών και ζώων, όπως, π.χ., το αμπέλι, που αναφέρεται μερικές φορές στο κείμενο. Επίσης, σε αυτή τη θεματική ομάδα ανήκουν οι γεωγραφικές ονομασίες, λέξεις και εκφράσεις σχετικές με τον καιρό.

Η **Γ΄** κατηγορία με θέμα *Απασχόληση* περιέχει τις υποκατηγορίες Εργασία και Επαγγέλματα. Στην κατηγορία *Απασχόληση* περιέχονται λέξεις και φράσεις που αναφέρονται σε εργασία και σε επαγγέλματα. Στο κείμενο βρίσκονται μόνο μερικές ονομασίες επαγγελμάτων, όπως, για παράδειγμα, δάσκαλος και σιδεράς, ίσως επειδή το μεγαλύτερό μέρος του πληθυσμού απασχολείτο σε αγροτικές δουλειές.

Η **Δ΄** περιέχει λεξιλόγιο σχετικό με την *Οικονομία*, π.χ. εμπορικές συναλλαγές.

Η **Ε΄** και τελευταία θεματική ομάδα λέξεων, την οποία συγκροτούν περισσότερες λέξεις, αφορά τη *Θρησκεία.* Όπως ήδη έγινε φανερό, από τους πρώτους στίχους –τους οποίους ο αναγνώστης εντυπώνεται ευκολότερα και οι οποίοι χρωματίζουν ολόκληρο το κείμενο, δίνεται εμφατικά ο τόνος και το θεοκρατικό περιεχόμενο ολόκληρου του *Λεξικού*. Σε διάσπαρτα σημεία του θίγονται επίσης θρησκευτικά καθήκοντα των μουσουλμάνων, ηθικές αξίες του ισλάμ και η πιο βασική ισλαμική ορολογία, ενώ το οικισμένο περιβάλλον υπονοεί χώρο εμπορικής πόλης, με γειτονιές/ μαχαλάδες και παζάρι (σελ. 80-81, 175 «ο φόρος» <forum, λατινικά). Στο μεγαλύτερο μέρος το κείμενο του *Lügat* περιλαμβάνει, συναφείς με το θρησκευτικό περιεχόμενο, ηθικές και θρησκευτικές συμβουλές προς το νεαρό (προσήλυτο) στο ισλάμ ή στους πιστούς ακόλουθους της ισλαμικής θρησκείας. Συχνά ο ανώνυμος συντάκτης καλεί έμμεσα τους αναγνώστες του να φοβούνται/ υποτάσσονται στο Θεό, να τηρούν τα καθήκοντα των μουσουλμάνων («γίνου ελεήμων», σελ. 192) και τους παροτρύνει να σέβονται το θρησκευτικό τους καθοδηγητή και τους γονείς, να προσεύχονται τακτικά και συλλογικά στο τζαμί («συνάθροισις» σελ. 146, έμφαση κατ᾽ επέκταση στην ούμα· «Παρασκευή», 176) και να αποστηθίζουν το Κοράνι («αναγνώστης» σελ. 154, 182). Έμφαση δίνεται επίσης στη σπουδή για (θεολογική) μόρφωση, ενώ δεν παραλείπεται η συνακόλουθη στάση, μετά την προσχώρηση στο ισλάμ, της ρήξης με την προγενέστερη περίοδο της ζωής του προσήλυτου (αμάθεια= «θάνατος», σελ. 134, 158-159), στην καλλιγραφία («κονδύλι» σελ. 167) και στην

αποφυγή του «γέλιου» (σελ.137) –βασική παρότρυνση, μαζί με άλλες, όλων των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Οι παραπάνω θεματικές κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση του κειμένου τού *Lügat*, βοηθούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα, που φωτίζουν την κοινωνική λειτουργία και τη χρησιμότητά του: Οι συμβουλές για τήρηση καλών οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων στην ουσία αναδεικνύουν το ρόλο της οικογένειας ως κύτταρο της κοινωνικής ζωής, στην οποία κυρίαρχο ρόλο είχαν οι άνδρες. Ενδεικτικό είναι ότι γυναίκες δεν μνημονεύονται, με μια μόνο εξαίρεση: Στο περσικό κείμενο εντοπίζεται η μοναδική έμμεση αναφορά της μητέρας στο δίδυμο πατέρας και μητέρα, που στα περσικά αποδίδεται με τη λέξη «γονείς». Γίνεται έτσι φανερό ότι σκοπός του συντάκτη ήταν να νουθετήσει δίνονας έμφαση στο δόγμα του Ισλάμ και στις ιδιάζουσες ισλαμικές ηθικές νόρμες. Παρόμοια, κάποιες από τις συμβουλές, που απευθύνονταν στους εύπορους, παροτρύνοντάς τους να είναι γενναιόδωροι και να βοηθούν τους άπορους, όπως και ορισμένο λεξιλόγιο οικονομικού χαρακτήρα, καθρεφτίζουν πτυχές της οικονομικής ζωής, χρωματισμένες επίσης με θεολογικό περιεχόμενο, που συνάδει με το καθεστώς κοινωνικής ανισότητας.

Μερικές φορές στο κείμενο αναφέρεται η αγορά, πτυχή της κοινωνικής ζωής που συνδέεται με τον καίριο ρόλο του εμπορίου στη γεωγραφική περιοχή του περιβάλλοντος όπου πρωτογράφτηκε το κείμενο –σημειωτέον, η Χίβα αποτελεί ένα από τους σταθμούς του δρόμου του μεταξιού. Άμεση σχέση με το θέμα των οικονομικών συναλλαγών έχουν και οι μνείες του δηναρίου. Δυστυχώς το *Lügat* δεν δίνει πληροφορίες για τιμές, ούτε καν στους διαλόγους που αφορούν στις οικονομικές συναλλαγές στην αγορά και στις αναφορές του χρηματικού συναλλάγματος. Το λεξιλόγιο, σε σχέση με την απασχόληση και την επαγγελματική εργασία, δείχνει πτυχές της καθημερινής ζωής, ειδικότερα οι αναφορές που σχετίζονται με την αγροτική ζωή και τις καιρικές συνθήκες, που αγγίζουν την καθημερινότητα ευρύτατων στρωμάτων – αν και φαίνεται να υπερτερεί η θρησκεία, που συνδυάζει πνευματικά, ηθικά και νομικά ζητήματα της ισλαμικής θρησκείας– και ήταν ο κυρίαρχος ιδεολογικός και πολιτικός παράγοντας στη ζωή της κοινωνίας εκείνης της εποχής.

Συνοψίζοντας την ανάλυση περιεχομένου που επιχειρήσαμε για πρώτη φορά, το φαινόμενο της πολυγλωσσίας στα Βαλκάνια κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο μπορεί να φωτιστεί περαιτέρω. Η προέλευση του αρχικού κειμένου του Λεξικού, από μια από τις πιο πολυσύχναστες περιοχές της Κεντρικής Ασίας πάνω στο δρόμο του μεταξιού, κάνει τη γεωγραφική και πολιτιστική σημασία του ακόμα μεγαλύτερη. Το

τρίτο σημείο στο οποίο μπορεί να δοθεί έμφαση εδώ είναι η λειτουργία του λεξικού σε κοινωνίες όπου το Ισλάμ είναι ή ακριβέστερα γίνεται η κυρίαρχη θρησκεία, αυξάνοντας συνεχώς τον αριθμό των οπαδών της. Το τέταρτο θέμα που μας απασχόλησε συνδυάζει τη γλώσσα με την ιδεολογία και τις νοοτροπίες: Οι ηθικοί κώδικες και οι συμβουλές για καλούς τρόπους (savoir vivre), που ανιχνεύονται στο *Lügat*, φανερώνουν πτυχές μετασχηματισμού της ήδη θεοκρατικής χριστιανικής βαλκανικής κοινωνίας προς την κατεύθυνση του ισλάμ, ανοίγοντας έτσι δρόμους για τη διεύρυνση της πολυγλωσσίας, της διομολογιακής επικοινωνίας και της όσμωσης/ συγκρητισμού μεταξύ των διαφόρων ομάδων της Βαλκανικής.

Μέσα από τις πέντε θεματικές κατηγορίες που αφορούν τα πιο σημαντικά θέματα της καθημερινής ζωής (αγορά, επαγγέλματα, γεωργία, savoir vivre/συμβουλές στα παιδιά, θεολογικά προσδιορισμένες, πίστη, ανάγνωση/απομνημόνευση του Κορανίου κ.ά.), θεωρούμε ότι η σπουδαιότητα του *Lügat* έγκειται στη χρηστικότητάτου *ως μέσου* για την εκμάθηση γλωσσών καθώς και στην εξαιρετικά εύγλωττη και εντυπωσιακά πολύχρωμη εικόνα του βαλκανικού μωσαϊκού ως χώρου όσμωσης, συγκρινόμενου με εκείνου της Ανατολής. Το θέμα ωστόσο δεν εξαντλείται εδώ· χρειάζεται ειδική έρευνα, η οποία να διευκρινίσει αν το πρότυπο του κειμένου, που προσιδιάζει στις ασιατικές περιοχές και πραγματικότητες άλλαξε ή παρέμενε στην πρωτότυπη μορφή και ως ποιο βαθμό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή για τη βαλκανική ιστορία. Άλλο ζήτημα που θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί περαιτέρω, είναι αν το *Lügat,* ανεξαρτήτως του σκοπού για τον οποίο συντάχθηκε, αποτελούσε χρηστικό εγχειρίδιο για τους συλλέκτες φόρων εκείνης της εποχής, οι οποίοι έπρεπε να επικοινωνούν με διάφορες γλωσσικές ομάδες στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτά και πολλά άλλα ερωτήματα, που μπορούν να διατυπωθούν σχετικά με το αναφερόμενο «λεξικό», επιπλέον αποδεικνύουν τον ιδιάζοντα και ενδιαφέροντα χαρακτήρα του.

2. Ελληνικό και κροατικό σε Εννεάγλωσσο γλωσσάρι του Arnold von Harff, 1497

Ο Γερμανός αριστοκράτης από την Κολωνία Arnold von Harff (1471-1505), ως προσκυνητής, ταξίδεψε διά θαλάσσης από την Αδριατική –την άνοιξη του 1497 σταμάτησε στο Δυρράχιο– στην Οθωμανική αυτοκρατορία στους Αγίους τόπους, την Αιθιοπία, Αίγυπτο, Ισπανία και τη Γαλλία στα χρόνια 1496-99. Στο οδοιπορικό του, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff* (Cologne 1860), μετέφρασε το γραμμένο στα

γερμανικά γλωσσάρι του σε εννέα γλώσσες, με 40 κατά μέσο όρο λέξεις στην κάθε μία: κροατική, αλβανική, νεοελληνική, αραβική («amharique» https://fr.wikipedia.org/wiki/Amharique), εβραϊκή (ορθότερα σαμαριτική), τουρκική, ουγγρική, βασκική και βρετονική. Η σπουδαιότητα των μεταφράσεών του από γλωσσολογική άποψη είναι μεγάλη, γιατί δίνει το πρωιμότερο (δείγμα της βασκικής) ή παλαιά δείγματα πολλών από τις υπόλοιπες γλώσσες.

Από τη γερμανική έκδοση ή τις μεταφράσεις του οδοιπορικού δεν καταφέραμε να βρούμε παρά μόνο το ελληνικό κείμενο, όπως το μετέγραψε και το διόρθωσε ο Κ. Σιμόπουλος. Στο ελληνικό γλωσσάρι λοιπόν παραθέτει 23 λέξεις και 7 φράσεις, οι οποίες προφανώς θεωρεί ότι θα βοηθήσουν κι άλλους ταξιδιώτες σε περιοχές με ελληνόφωνο πληθυσμό. Όπως του Άγγλου ιερέα William Wey (βλ. πιο κάτω σελ. 214-215) είναι πολύ σύντομο και περιέχει λάθη στη φωνητική μεταγραφή με λατινικά γράμματα, ενδεικτικό της επίσης πλημμελούς γνώσης του von Harff της ελληνικής γλώσσας και της μη εξοικείωσής του με ελληνικά ακούσματα. Από την επιλογή των λέξεων φαίνεται ότι ο περιορίζεται σε βασικές και χρήσιμες καθημερινές λέξεις/ εκφράσεις τις εξής:

«ψωμί, κρασί, νερό, κρέγιας, τυρί, κερί, λάδι, ψάρι, ξύδι, αυγά, κυρά, κόρη, καλά, κακά, διάβολος, φάγε, καράβι, άντρας, άλογο, άχυρο, κριθάρι, κοιμάται, κυράτσα» .

Μετά από τις λέξεις, ο Arnold von Harff συνεχίζει με επτά φράσεις:

«Που να κοιμιθή εγώ;»

«Πούναι ταβέρνα;»

«Κυρά, εγώ μια πάντα δικός σου.»

«Πόσο αξίζει τούτο;»

«Εγώ θέλω ν'αγοράσω.»

«Ένα πουκάμισο να μου πλύνης.»

"Kyratza gamysso sena ego. (Varauwe sal ich dich frau weren.)".[579]

Ο συγγραφέας δεν παραλείπει να σημειώσει και φράσεις για το γυναικείο φύλο και το σεξ: τρεις λέξεις για γυναίκα –*«κυρά»*, *«κόρη»* και *«κυράτσα»*, για την οποία μάλιστα διευκρίνισε ότι σημαίνει *«ωραία κυρία»*. Επίσης δύο από τις επτά

[579] Ο Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 332-333· αγγλική μετάφραση του οδοιπορικού: *The pilgrimage of Arnold von Harff knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499*, translated from the German and edited with notes and an Introduction by Malcolm Letts, F. S. A., Λονδίνο 1946/ ανατύπωση 1947. Επίσης Yerasimos, Les Voyageurs et la Connaissance de la langue turque en Europe, 53-57.

φράσεις, που σύμφωνα με τον προσκυνητή πρέπει να γνωρίζει ο ταξιδιώτης, αφορούν το φλερτ, δεδομένου ότι απευθύνεται σε ταξιδιώτες/ αναγνωστικό κοινό αποκλειστικά ανδρικό, εφόσον πρόκειται για τα τέλη του 15ου αιώνα, όταν τα ταξίδια για επαγγελματικούς ή προσωπικούς λόγους τα αναλάμβαναν άνδρες, μεταξύ των οποίων ελάχιστοι ήξεραν ανάγνωση τότε**.**

Οι παραπάνω λέξεις και εκφράσεις μπορούσαν ίσως να καλύψουν τις βασικές ανάγκες του ξένου ταξιδιώτη –φαγητό, διαμονή, τρόπο μετακίνησης –δια ξηράς (με άλογο) ή δια θαλάσσης, δυνατότητα συνεννόησης για πιθανές αγορές και κάποια βασικά μέτρα υγιεινής (όπως το πλύσιμο των ρούχων), σεξουαλικές ανάγκες κ.ά.. Ενδιαφέρον είναι ότι αναφέρονται τα επιρρήματα «καλά» και «κακά» και αμέσως μετά ο «διάβολος», αλλά όχι και ο θεός. Ίσως αυτό δείχνει ότι ο ερωτύλος προσκυνητής δεν ήταν όσο θεοφοβούμενος αφήνει να νοηθεί το ευρύ –από τους Αγίους τόπους έως την Κομποστέλα στην Ισπανία– ταξιδιωτικό πρόγραμμα που ακολούθησε ή ότι θεωρεί ότι οι λέξεις περί θρησκείας δεν περιλαμβάνονται στις βασικές για την καθημερινή επικοινωνία του ταξιδιώτη. Επίσης η αναφορά του καλού και του κακού/διάβολου, ως ένδειξη θεοκρατικής κοσμοαντίληψης, καθρεφτίζει το δυϊσμό της λαϊκής χριστιανικής αντίληψης και το φόβο απέναντι σε κακές δυνάμεις όπως την πίστη σε δεισιδαιμονίες, στα οποία πίστευαν οι άνθρωποι ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης στη διάρκεια του (δυτικού και ανατολικού) μεσαίωνα.

Τέλος, στο έντυπο οδοιπορικό του ενδιαφέρουσα είναι και η ολοζώντανη εικονογράφησή του με τύπους ανθρώπων, τοπικές ενδυμασίες, ζώα κ.ά. (https://en.wikipedia.org/wiki/Arnold_von_Harff).

3. Λεξικό του Jean Palerne Foresien

Το οδοιπορικό, *Pérégrinations du S. Jean Palerne Foresien, secrétaire de François de Valois duc d'Anjou… Plus est adjousté un petit dictionaire* (sic) *en langage François,…, nécessaire à ceux qui désirent faire le voyage*, Lyon 1606,[580] στο οποίο εντάσσεται το Λεξικό, κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκε μετά την επιστροφή στη Γαλλία του συγγραφέα του Jean Palerne (1557-1592), γραμματέα του δούκα του Ανζού, τέταρτου γιου του βασιλιά Ερρίκου Β΄, με τον οποίο ταξίδεψε στη Γαλλία, Αγγλία και Ισπανία, ίσως με τη βοήθεια κάποιου επαγγελματία γραφέα. Η περίπτωση του *Λεξικού*, που φτάνει στη Βαλκανική από τη Δύση, αντιστοιχείται με μια πρώιμη λεξικογραφική

[580] Zaimova R., Les voyages de Guillaume Postel et Savary de Brèves en Orient: missions diplomatiques ou recherches humanistes?, *ÉB* 1(2000), 142-151.

προσπάθεια ενός Δυτικού ταξιδιώτη που διασχίζει τα Βαλκάνια και καταγράφει τις *Περιοδείες* του λίγο πριν από το τέλος του 16ου αιώνα. Πιθανότατα ο Palerne για προσωπικούς λόγους, ταξίδεψε επίσης στην Ανατολή (1581-83). Στη διάρκεια της παραμονής του στην Οθωμανική αυτοκρατορία, επισκέφθηκε το 1582 τα νησιά του Αιγαίου και κατέγραψε λεπτομερώς την οικονομική και κοινωνική κατάσταση σε αυτά, όπως τα ήθη και έθιμα των ντόπιων. Στο περιηγητικό του έργο περιλαμβάνει βασικές λέξεις και φράσεις σε έξι γλώσσες, η γνώση των οποίων, σύμφωνα με αυτόν, θα διευκολύνουν τους μελλοντικούς ταξιδιώτες στην καθημερινή επαφή με τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας. Οι λέξεις και εκφράσεις παρατίθενται με τη μορφή μικρού λεξικού στο τέλος της περιηγητικής αφήγησης. Το σύντομο αυτό Λεξικό ("un petit dictionnaire") περιέχει 42 σελίδες με λέξεις και φράσεις *«σε Γαλλική, Ιταλική, δημώδη Ελληνική* (Grec vulgaire), *Τουρκική, Αραβική* (Moresque, ou Arabesque) *και Σλαβική* (Esclavon) *γλώσσα»»*. Και τις έξι γλώσσες ο συγγραφέας μεταγράφει με λατινικά γράμματα, γι' αυτό αδυνατεί να αποδώσει ορθά όλες τις φωνητικές ιδιαιτερότητες των μη ρωμανικών γλωσσών· έτσι μερικές λέξεις είναι τόσο λανθασμένα μεταγραμμένες, ώστε αναγνωρίζονται μόνο από τη γαλλική τους μετάφραση.[581]

Είναι ενδιαφέρον να αντιγράψουμε εδώ κάποιες από τις λέξεις που ο Palerne κατέγραψε, θεωρώντας τες χρήσιμες ή ίσως γιατί ο ίδιος τις χρειάστηκε ταξιδεύοντας στην Ανατολή. Τις ομαδοποιήσαμε σε επτά θεματικές κατηγορίες, ξεκινώντας με την ομάδα με τις περισσότερες λέξεις: *Φύση* (38), *Κοινωνία* (26), *Οικία* (18), *Οικονομία* (8), *Θρησκεία* (5), *Απασχόληση* (5), *Ημερολόγιο* (4). Σε κάποιες από αυτές τις ομάδες διακρίνονται μικρές υπο-ομάδες, όπως για παράδειγμα στην κατηγορία Φύση περιλαμβάνονται λέξεις που περιγράφουν τα φυσικά φαινόμενα, τον καιρό και γεωγραφικές έννοιες (*ουρανός, φεγγάρι, νερό, ποτάμι,χώμα, λόγγος, ζεστό, κρύο*), ονομασίες ζώων (*αητός, λιοντάρι, λάφι, άλογο, γάιδαρος, λαγός, όρνιθα, πετεινόπουλα, περιστέρι, χήνα, πάπια, ψάρι, γουρούνι*) και φυτών (*χορτάρι, σιτάρι, κριθάρι, μήλα, απίδι, σταφύλι, καρύδια, δαμάσκηνα, βερύκοκκα, μύγδαλα, ροδάκινα, λεμόνια, νεράτζι, καστανιά, κεράσι, σύκο, φοινικιά*). Οι λέξεις που εντάξαμε στην κατηγορία *Κοινωνία* μπορούν να χωρισθούν σε τρεις ομάδες: Κοινωνία, κοινωνικές σχέσεις και τρόποι συμπεριφοράς (*ρωμέϊκα, άνθρωπος, γυναίκα, χωριάτης, χωρίο, αφέντης μου, ρήγας, δούκας, κόντες, καλησπέρα, καληνύκτα, καλημέρα, ουχί, μεθυσμένοι*), συγγενικές σχέσεις α΄ βαθμού (*μάνα μου, κόρη μου, αδελφός μου, αδελφή* μου) και ρουχισμός –τα στολίδια–, χρώματα (*σκούφια, πουκάμισο, δαχτυλίδι, άσπρο, μαύρο,*

[581] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 418.

κόκκινο, πράσινο, κίτρινο). Στην ομάδα *Οικία* περιλαμβάνονται λέξεις σχετικές με το σπίτι και τα υπάρχοντα μέσα σ' αυτό (*παλάτι, σταύλος, πόρτα, μαχαίρι, σπαθί, στρώμα, σεντούκι, ρόκα μου*) και τρόφιμα (*αλεύρι, βούτυρο, τυρί, κρέας, οπτό, μαγερευτό, άλας, σαλάτα, αίγα* [αυγά]*, κρασί*). Οι λέξεις που σχετίζονται με την *Οικονομία* αφορούν βασικά εμπορικά προϊόντα (*ξύλα, μετάξι, μάλαμα, ασήμι, μολύβι, σίδερο*)· όχι λιγότερο σημαντικές είναι δύο λέξεις που αναφέρονται στη μεταφορά διά θαλάσσης (*κάτεργο, καράβι*). Το λεξιλόγιο για το εμπόριο παραπέμπει και στην απασχόληση, παρόλο που δεν μνημονεύεται ο έμπορος ως επάγγελμα. Τα επαγγέλματα που ομαδοποιήσαμε στην κατηγορία *Απασχόληση*, είναι: *ιατρός, σολντάτοι* [=στρατιώτες], *γραμματικοί, τσαγκάρης, ψαράς*. Μερικές λέξεις έχουν σχέση με τη *Θρησκεία*, ειδικότερα με το χριστιανισμό (*Θεός, η Θεοτόκος, Άγιοι, εκκλησίες, παππάς*). Επίσης αναφέρονται λέξεις που ομαδοποιήσαμε στην κατηγορία *Ημερολόγιο: σήμερα, νύκτα, χρόνος*. Θεματικά αυτές αναφέρονται κυρίως σε γνωριμία, ερωτήσεις για κατεύθυνση, τιμή φαγητού και για διανυκτέρευση. Επίσης κι αυτός ο περιηγητής-λεξιγογράφος δεν παραλείπει το θέμα του φλερτ, το οποίο ακόμα και στα ταξίδια δεν έπαυε να απασχολεί τους ευρωπαίους ταξιδιώτες.[582]

Με βάση τα επιλεγμένα αποσπάσματα που εκδίδει ο Κ. Σιμόπουλος, διαβάζουμε κάποιες από τις εκφράσεις που ο J. Palerne θεώρησε χρήσιμες να τις μάθουν οι αναγνώστες του. Από τον πρόλογό του φαίνεται ότι το έργο δεν προοριζόταν για έκδοση –το χειρόγραφό του βρέθηκε και εκδόθηκε μεταθανάτια το 1606. Ήθελε μάλλον να απεικονίσει, σε στενό κύκλο αναγνωστών, τους κινδύνους και τις δυσκολίες που ο ίδιος αντιμετώπισε στη διάρκεια του ταξιδιού του. Παρά τη συντομία του, το Λεξικό μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο εγχειρίδιο για τον ξένο ταξιδιώτη προσκυνητή, έμπορο, διπλωμάτη στην επικοινωνία του με τους ντόπιους, ώστε να εξυπηρετήσει βασικές ανάγκες στη μακρά συνήθη διαδρομή τους από τη Γαλλία μέχρι τη Μέση Ανατολή, όπου μιλιούνταν οι έξι αυτές γλώσσες.

Οι περιγραφές των δυτικών ταξιδιωτών που για διαφορετικούς λόγους ταξίδευαν οδικώς προς την Ανατολή, τις περισσότερες φορές ακολουθώντας τον εγκάρσιο οδικό άξονα της Βαλκανικής («βασιλική οδός»), περιείχαν όχι μόνο ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις περιοχές και για τον πληθυσμό αλλά επίσης, όπως στην παραπάνω περίπτωση, έδειχναν και κάποια λεκτικά στοιχεία. Αυτός ο τρόπος, όσο «μικρό» κι αν ήταν το λεξιλόγιο που στοιχειοθετήθηκε και όχι πάντα με τη σωστή

[582] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 415-420.

μεταγραφή των λέξεων, επέτρεπε στοιχειωδώς την επικοινωνία και την εξοικείωση με τη γλωσσομάθεια καθώς και τη διάδοσητης τελευταίας.

Το παραπάνω παράδειγμα Λεξικού –στο οποίο απουσιάζει η σλαβική πτυχή που έχουμε ορίσει, μαζί με την ελληνική, ως άξονα της έρευνάς μας– είναι ένα από τα πολλά πολύγλωσσα ντοκουμέντα που κατ' εξαίρεση εξετάσουμε με βάση την τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου, θέλοντας να σχετικοποιήσουμε την εικόνα της βαλκανικής πολυγλωσσίας με ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας διαφορετικής ομάδας κειμένων, αδιερεύνητης έως τώρα.

Ένα παρόμοιο παράδειγμα βρίσκεται στο έργο του Άγγλου ιερέα **William Wey** (1407 ;–1476), απόφοιτου του Κολλεγίου Ήτον, που επισκέφθηκε τον ελληνικό χώρο ελάχιστα χρόνια μετά την Άλωση, το 1458 και το 1462. Πραγματοποιώντας το πρώτο του ταξίδι, συνέλεξε πληροφορίες για να συντάξειένα οδηγό (*The Itineraries of William Wey*), όπου παρουσιάζονται οι δυσκολίες που θα συναντούσαν οι προσκυνητές των Αγίων τόπων και δίνονται πρακτικές συμβουλές για ένα, όσο το δυνατόν, ασφαλέστερο, άνετο και οικονομικό ταξίδι. Ο ίδιος δεν ενδιαφέρεται για τα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά μνημεία, όπως οι περισσότεροι δυτικο-ευρωπαίοι που επισκέπτονταν τον ελληνικό χώρο· αντίθετα, το ενδιαφέρον του φαίνεται να στρέφεται στον ελληνικό πληθυσμό. Θέλει να γνωρίσει και να γνωστοποιήσει στους αναγνώστες του *Οδοιπορικού* του τα ήθη, τα έθιμα και τη γλώσσα του. Για διευκόλυνση των ταξιδιωτών σε περιπτώσεις που θα χρειάζονταν να επικοινωνήσουν με τους ντόπιους, ο Wey περιλαμβάνει στο έργο του λίστα με τις πιο χρήσιμες, κατ' αυτόν, φράσεις και διάλογους στα ελληνικά, γραμμένα όλα με το λατινικό αλφάβητο και με την αγγλική τους μετάφραση. Παρά το ενδιαφέρον του για τους Ρωμιούς, δεν φαίνεται να κατέχει καν βασικές γνώσεις της ελληνικής γλώσσας· αυτό αποδεικνύεται από τα πολλά λάθη του, είτε παραλείποντας τον τονισμό ή στη φωνητική μεταγραφή, τόσα ώστε κάποιες λέξεις δεν αναγνωρίζονται· επίσης ανάμεσα στους ελληνο-αγγλικούς διαλόγους αναμιγνύει εβραϊκές λέξεις, τις οποίες θεωρεί ελληνικές. Πριν από το λεξικό του ο Άγγλος ιερέας μεταγράφει με λατινικούς χαρακτήρες τα ελληνικά κείμενα *Πάτερ ημών* και *Πιστεύω*. Ο κατάλογος, στη συνέχεια, περιλαμβάνει 732 ελληνικές λέξεις (επίσης στη φωνητική τους μορφή με λατινικό μεταγραμματισμό) μαζί με τη μετάφρασή τους στα λατινικά. Το περιεχόμενο του Λεξικού είναι σχετικό με τις καθημερινές ανάγκες και

δυσκολίες ταξιδιωτών –φράσεις και διάλογοι για το δρομολόγιο, για εύρεση τόπου διαμονής και φαγητού και φράσεις σχετικά με τη χριστιανική θρησκεία.[583]

Οι ελληνο-αγγλικοί διάλογοι και το σύντομο ελληνο-λατινικό γλωσσάριο του W. Wey, αν και υστερούν από φιλολογική/ ορθογραφική άποψη, λόγω ακριβώς της σπανιότητας παρόμοιων βοηθημάτων, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από Άγγλους ταξιδιώτες που αγνοούσαν τα ελληνικά.[584] Εντούτοις, η σημασία του έργου του δεν πρέπει να υποτιμηθεί, επειδή αποτελεί δείγμα μιας υπερβολικά φιλόδοξης ελληνικής λεξικογραφικής προσπάθειας ενός Άγγλου με ανεπαρκή βαθμό ελληνομάθειας· η περίπτωσή του είναι αξιοπρόσεχτη γιατί αντανακλά ευρύτερο ενδιαφέρον του αγγλόφωνου αναγνωστικού κοινού στα μέσα του 15ο αιώνα για τους Έλληνες και την ελληνική γλώσσα, της οποίας κάνει γνωστούς κάποιους τύπους της καθομιλουμένης, στην πρώιμη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης.

Παρόμοιο πρώιμο γλωσσολογικό δείγμα, που έχει κάποιο ενδιαφέρον για το θέμα μας, αποτελεί η δημοσιευμένη το 1560 μελέτη του ουμανιστή μαθηματικού, χαρτογράφου, γλωσσολόγου **Guillaume Postel** (1510-1581), *De la République des Turcs* γνωστή και με τον τίτλο *Des Histoires orientales*, που συμμετέχει στη γαλλική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη (1535-37), εκτός από ιστορικο-πολιτικές πληροφορίες για την Οθωμανική αυτοκρατορία παρατηρεί τις ομιλούμενες γλώσσες: εδώ, γράφει, μιλούν περισσότερο την *«τουρκική, ελληνική και σλαβική»* γλώσσα, ενώ στις ασιατικές περιοχές η πιο διαδεδομένη ήταν η αραβική και καταγράφει 20 σελίδες με γραμματική και λεξιλόγιο της οθωμανικής γλώσσας με παράλληλη μετάφραση στα γαλλικά όπως και οθωμανική μετάφραση του *Πάτερ ημών*.[585] Σύντομα, ο Postel δημοσιεύει το φιλολογικού και γλωσσολογικού περιεχομένου έργο του *Linguarum duodecim characteribus differentium Alphabeta, introductio ac legendi modus longe facilimus*, 1538 (*Αλφάβητο σε δώδεκα γλώσσες*), στο οποίο γίνεται μια από τις πρώιμες προσπάθειες για εκτύπωση της αραβικής γραφής·[586] περιλαμβάνει το κυριλλικό και το γλαγολιτικό αλφάβητο, γι' αυτό το σημειώνουμε εδώ. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το αυξανόμενο ενδιαφέρον των Δυτικών για τους Σλάβους και την Οθωμανική αυτοκρατορία –αποτέλεσμα πολιτικών και οικονομικών λόγων, εκτός από την

[583] Βλ. απόσπασμα από τους διαλόγους, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 331-332.
[584] Για παράδειγμα οι αριθμοί που ο συγγραφέας παρουσίασε ως ελληνικούς είναι μίγμα από ελληνικά και λατινικά με δόση ευφάνταστων νεολογισμών, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 329-332.
[585] Заимова, *Пътяткъм „другата" Европа*, 26-30. Zaimova, Les voyages de Guillaume Postel, 142-151.
[586] Заимова, *Пътяткъм „другата" Европа*, 19-20.

περιέργεια για το εξωτικό–, ώστε να εκδοθεί ένα παρόμοιο ογκώδες βοήθημα για εκμάθηση της οθωμανικής γλώσσας, σε εποχή που δεν έχει μεν ξεχαστεί ακόμα στη Δύση η οθωμανική απειλή του 1529, εγκαινιάζονταν όμως διπλωματικές σχέσεις, όπως η γαλλο-οθωμανική εμπορική συνθήκη το 1535 στο πλαίσιο των Διομολογήσεων, οι οποίες επιπλέον επέτειναν τον ενδο-ευρωπαϊκό ανταγωνισμό.

Αργότερα, το 1675-76, και ο Γάλλος προτεστάντης γιατρός **Jacob Spon** (1647-1685), που μας απασχόλησε και πιο πάνω, ταξίδεψε στα Βαλκάνια με σκοπό να ανακαλύψει αρχαιολογικά μνημεία της αρχαιότητας. Στην αφήγηση των ταξιδιών του, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, Lyon 1675, συχνά περιγράφει τους Έλληνες. Εκτός από πληροφορίες για τόπους και πληθυσμούς, στο έργο του περιλαμβάνει σύντομο γλωσσάρι με τις πιο χρήσιμες λέξεις της κοινής ελληνικής γλώσσας, *«όπως ομιλείται και προφέρεται τώρα στην Ελλάδα, αφιερωμένο στους περίεργους κι'εκείνους που θέλουν να ταξιδέψουν σ'αυτή τη χώρα»*. Ο Σιμόπουλος παραθέτει το εξής γλωσσάρι:

«χαμηλώνω, μελίσσια, φτήνεια, λείποντας, φτιάνω, βελόνι, έρωτας, πόθος, άναψε το κερί, καλοί χρόνοι, καλή αρχιμηνιά, ορδινιάζω, ασήμι, άρματα, μαζώνω, καρτερώ, στάτηρα, σκαμνί, κουρέας, βαρκόπουλο, δεκανίκι, έχω χρεία, παξιμάδι, ασπράδα, μπλάβος, βόδι, λαΐνα, μπουνάτσα, καλό ξημέρωμα, στιβάλια, εργαστήρι, μακελλάρης, βουλώνω, ζουμί, μπράτσο, σαρακοστή, μυαλός, πάσα ένας, κάμπος, τραγουδάω, κάρβουνο, κάψα, στράτα, πουκάμισο, γυρεύω, καβαλλικεύω, σκυλόπουλο, μοσχοκάρφι, στον ορισμό σας, λογαριάζω, πετσί, στεφάνι, ανδρομίδα, ανασλεπάζω, μου κακοφαίνεται, ριζικό, ο Θεός να δώση, κακορίζικο, το γιόμα, ούλο το κορμί μου πονεί, γραμματική, μαγαρισμένος, αγροικάω, σπηρούνια, συμπάθησέ μου, ξόμπλι, φασούλια, κοπέλλα, θυγατέρα, ο γιος μου, πέταλο, θέρμη, κλωνά, γαλυφιά, θεμέλιο, χορτάρι, μαριόλος, περίδρομος, μαργώνω, κρύο, γύφτικο, χλωρό τυρί, χλωρό ψάρι, φηκάρι, διάφορο, κάτεργο, χερόχτια, ζερβός, αμάχη, άρχοντας, παγώνω, κυβερνάω, γλυτώνω, προκομμένος, διδαχή, εντροπή, ογραίνω, έκλαμπρος, εικονισματάκι, κακόμοιρος, άβλαβος, παίζω χαρτιά, τετράδη, ξαγριώνω, τα χείλια, ελευτερία, χαρτουλάριος, ναυλίζω άλογο, τέτοιας λογής, πραγματευτάδες, πουρνό, αναθεματισμένος, γιατριά, διακονιάρης, πηγούνι, μάστορας, η θάλασσα εσιγάνεψε, κατακαημένος, κυράτσα, βουνί, βουβοί, με ούλα τούτα, αναμελιά, παστρικοί, μαντάτο, εδικός μου, γδυμένος, μυρωδάτο, ίσκιος, μάλαμα, κριθαρόνερο, ναίσκε, κανίστρι, σταυροπατέρας, μερδικό, μισεύω, φουρκίζω, κύρης, λιγουλάκι, κοπανίζω, πετεινοπούλι, βολύμι, κοντύλι, γιοφύρι, πορτάρης, κορασίδα, ρήγας, γειά σου, πολλούς

χρόνους της αφεντιάς σου, βίγλα, βουνό, βραδιάζει, κρασοπουλιό, φουρτουνεύει, μνημούρια, γέροντας, καλό κρασί, κακό κεφάλι, τ'άρμενα του καραβιού, εγώ είμαι σκλάβος, της αφεντιάς σου»[587]

Οι λέξεις δεν ακολουθούν κάποια σειρά και ούτε είναι χωρισμένες σε θεματικές κατηγορίες. Κατά πάσα πιθανότητα ο Spon τις σημείωνε στη διάρκεια του ταξιδιού του, όταν τις άκουγε. Σχετίζονται με την καθημερινή ζωή και αφορούν τις ανάγκες που ανέκυπταν στο ταξίδι, όπως να ευχηθεί, να συνεννοηθεί με τους ντόπιους για την κατεύθυνση, τον τρόπο μετακίνησης, για την αγορά φαγητού, για την εύρεση τόπου διαμονής κ.λπ..

Τα παραπάνω δείγματα σύντομων γλωσσαρίων ενταγμένα σε δυτικο-ευρωπαϊκά οδοιπορικά έργα μνημονεύτηκαν εδώ για να υποδείξουν ένα νέο πεδίο έρευνας της πρώιμης φάσης της λεξικογραφίας, μέσα από το οποίο εκδηλώνεται το δυτικό ενδιαφέρον για τις βαλκανικές γλώσσες.[588] Απομένει να συσχετιστούν ποικίλα δεδομένα, ώστε να ανιχνευτούν οι δίαυλοι επικοινωνίας και η συλλογιστική με την οποία διαμορφώνονται αντιλήψεις και στερεότυπα για τις βαλκανικές γλώσσες και την πολυγλωσσία στη Χερσόνησο.

4. **Σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο**

Ένα ακόμα ενδιαφέρον παράδειγμα που φωτίζει το φαινόμενο της βαλκανικής πολυγλωσσίας αποτελεί ένα δίγλωσσο σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο με αρκετά περιορισμένο αριθμό λέξεων γραμμένες σε ορισμένα φύλλα ενός χειρογράφου που περιέχει Ψαλτήριο του 16ου αιώνα και απόκειται στη συλλογή ελληνικών χειρογράφων της Εθνικής βιβλιοθήκης της Βουλγαρίας (ένδειξη Γρ.19). Στη συλλογή αυτή εντάχθηκε στις 5 Αυγούστου 1914, σταλμένο από το Υπουργείο Παιδείας της Βουλγαρίας.[589] Είναι γραμμένο σε χαρτί με τραχεία επιφάνεια όχι πολύ χοντρό. Σύμφωνα με μεταγενέστερη αρίθμηση, αποτελείται από 119 φύλλα in octavo (21,5x11,5 εκ.). Σύμφωνα με την περιγραφή του M. Stoyanov, το χειρόγραφο περιέχει 117 φύλλα, ενώ έχουν εκπέσει ολόκληρο το αρχικό τετράδιο και μερικά φύλλα στο τέλος. Η γραφή είναι μικρογράμματη επισεσυρμένη με πλέγματα, πνεύματα και τόνους χωρίς

[587] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 697-698.
[588] Για έντυπα παρόμοια δείγματα από τον ιταλικό χώρο, Κίγκα, Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία, 915 κ.ε..
[589] Стоянов М.*, Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий"*, София 1973, 36.

μεταγενέστερες διορθώσεις ή συμπληρώσεις. Το κείμενο είναι γραμμένο σε αράδες (όχι πάνω από 20 σε κάθε σελίδα) με μαύρο μελάνι, εκτός από τους τίτλους που είναι γραμμένοι με κόκκινο. Λείπει κάποια ιδιαίτερη διακόσμηση εκτός από τα αρχικά γράμματα κάθε παραγράφου που είναι γραμμένα με κόκκινο. Ως προς τη χρονολόγηση βοηθάει το υδατόσημο, άγκυρα σε κύκλο–παρόμοιο χρονολογείται στα 1527 (Briquet, no 471). Το περίβλημά του είναι από ξύλο (πεύκο) με δερμάτινο περιτύλιγμα.

Το περιεχόμενο του κειμένου είναι θρησκευτικό: Αρχίζει με τον ψαλμό XI, 4*«…τα χείλη ημών παρ' ημίν εστι, τις ημών…»* και τελειώνει *«…Σωτηρίαν εξ εχθρών ημών και εκ…»* (Λουκάς, I, 70).[590] Εκτός από το κύριο κείμενο του χειρογράφου σε μερικά φύλλα (35-68)[591] είναι γραμμένες λέξεις με ελληνικό αλφάβητο στα ελληνικά και στα σλαβικά. Οι σλαβικές λέξεις μαρτυρούν δυτικές βουλγαρικές διαλέκτους.[592] Οι λέξεις είναι γραμμένες επάνω δεξιά στην πρόσθια όψη του φύλλου –σε κάθε φύλλο από μια σλαβική λέξη με την αντίστοιχή της ελληνική. Συνολικά αναγράφονται με ελληνικό αλφάβητο 35 σλαβικές λέξεις, σχεδόν όλες με ελληνική μετάφραση. Λόγω του περιορισμένου αριθμού τους τις αντιγράφουμε όλες, χωρίς στοιχεία κριτικής φιλολογικής και παλαιογραφικής έκδοσης, ενώ θα ασχοληθούμε στη συνέχεια με την ανάλυση περιεχομένου που μας ενδιαφέρει εδώ.

Οι λέξεις που συγκροτούν το λεξιλόγιο, σύμφωνα με τη σειρά των φύλλων που έχουν προστεθεί, είναι οι εξής:

φ. 35^{r}(34^{r}) *μπελο – ασπρο*

φ. 36^{r} (35^{r}) *τζερνο – κηπερνο*

φ. 37^{r} (36^{r}) *τζερβενο – κοκηνο*

φ. 38^{r}(37^{r}) *στλολ – σκαμνη* (βλ.εικ.4)

φ. 39^{r} (38^{r}) *σολη – αλας*

φ. 40^{r} (39^{r}) [δυσνόητη λέξη, κατά πάσα πιθανότητα σλαβική, επειδή λείπει η ελληνική της αντιστοιχία] (βλ.εικ.5)

φ. 41^{r} (40^{r}) *βουλκο – ληκο*

---

[590] Σύμφωνα με Стоянов, *Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи*, 36 (Гр.19).

[591] Η αρίθμηση ακολουθεί την αρίθμηση με μολύβι του συντηρητή του χειρογράφου Гр.19, η οποία βρίσκεται σε κάθε φύλλο πάνω δεξιά. Η αρίθμηση του Μ. Στογιάνοφ διαφέρει κατά μία μονάδα, γι' αυτό την κλείνουμε σε παρένθεση.

[592] Για την καθιέρωση διεθνώς του όρου σλαβικές διάλεκτοι της ελληνικής Μακεδονίας, βλ. Ιωαννίδου Α., Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, επιμ. Β. Γούναρης κ.ά., Αθήνα 1997, 96-97, σημ. 16 όπου αναφορά: Иванова-Мирчева Д., Работата на българската комисия за Общославянский лингвистический атлас, *БЕ* 4(1982), 333.

φ. 42^{r} (41^{r}) *σφινη – γουρουνη*

φ. 43^{r} (42^{r}) *κνήγα – χαρτη*

φ. 44^{r} (43^{r}) *εβρετζηστε – σακι*

φ. 45^{r} (44^{r}) *νοση – μαχαρι*

φ. 46^{r}(45^{r}) *γκαστε – βρακύ*

φ.47^{r} (46^{r}) *ποες – ζουναρι*

φ. 48^{r} (47^{r}) *κρουση – απηδια*

φ. 49^{r} (48^{r}) *ορεχη – κοκοσες*

φ. 50^{r} (49^{r}) *πρους[τ]– δαχληλα*

φ. 51^{r} (50^{r}) *ηγλα – βελονη*

φ. 52^{r} (51^{r}) *κοσημε – μαλα*

φ. 53^{r} (52^{r}) *βουσυκα – ψυρα*

φ. 54^{r} (53^{r}) *μπουλχα – ψυλο*

φ. 55^{r}(54^{r}) *κοκαλ – νυχη*

φ. 56^{r} (55^{r}) *ουση - αυτηα*

φ. 57^{r} (56^{r}) *υσυκη – γλοσα* (βλ.εικ.6)

φ. 58^{r} (57^{r}) *σφασθη – κερη*

φ. 59^{r} (58^{r}) *συρενη – τηρη*

φ. 60^{r} (59^{r}) *ππου – κουκη*(βλ.εικ.7)

φ. 61^{r} (60^{r}) *κρασταβητζα – αγκουρι*

φ. 62^{r} (61^{r}) *μπλοντο*[ή *μπλουτο*] – *σκουτελη*

φ. 63^{r} (62^{r}) *πρασνο – αλεβρη*

φ. 64^{r} (63^{r}) *λεστα – φακη*

φ. 65^{r} (64^{r}) *γκλαβατα – κεφαλη*

φ. 66^{r} (65^{r}) *νογα – ποδαρη*

φ. 67^{r} (66^{r}) *μετζηκα – αρκουδα*

φ. 68^{r} (67^{r}) *σελεζο – σηδερο*

Οι παραπάνω λέξεις είναι γραμμένες με μαύρο μελάνι, όπως και το βασικό κείμενο του χειρογράφου, αλλά η γραφή διαφέρει από εκείνη του κειμένου του Ψαλτηρίου –τα γράμματα είναι πιο μεγάλα και όχι καλογραμμένα. Συνεπώς υπάρχει

ένας δεύτερος γραφέας, ο οποίος έγραψε εκτός από το σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο και τις σημειώσεις στο φ. 101 –βασικά πρόκειται για ελληνικά γράμματα, τα οποία τα έγραψε, ίσως, στην προσπάθειά του να ασκηθεί στη γραφή. Αυτό όπως και η όψη της γραφής του δείχνουν ότι ο συγκεκριμένος γραφέας δεν ήταν ιδιαίτερα μορφωμένος. Μόνο μερικές από τις σλαβικές και ελληνικές λέξεις τονίζει, ενώ κάνει πολλά λάθη, ορθογραφικά και στην προφορά των ελληνικών λέξεων, και σε κάποιες, ο ίδιος ή κάποιος άλλος που αργότερα διάβασε το χειρόγραφο, σβήνει λάθος γράμματα. Επίσης ενδεικτικό είναι το λάθος που κάνει στο φ. 55^{r}(54^{r}) στη μετάφραση της σλαβικής λέξης *«κοκαλ»*, *«νυχη»*, αντί «κόκκαλο, οστό». Τα παραπάνω δεδομένα μας βοηθούν να προσδιορίσουμε την καταγωγή του συντάκτη του λεξιλογίου: Κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν Έλληνας, αλλά Σλάβος/ Βούλγαρος ο οποίος δεν ήξερε (ακόμη) καλά ελληνικά. Γνώριζε, παρόλα αυτά, να χρησιμοποιεί το ελληνικό αλφάβητο ακόμα και για τη μητρική του γλώσσα, κάτι όχι σπάνιο στα Βαλκάνια στην οθωμανική εποχή.

Οι λέξεις αντλούνται από το καθημερινό λεξιλόγιο και παραπέμπουν περισσότερο σε αγροτικό και όχι αστικό περιβάλλον. Η ύπαρξη στο φ. 42^{r} (41^{r}) της λέξης *σφινη – γουρουνη* σηματοδοτεί αποκλειστικά χριστιανικό περιβάλλον. Έχοντας υπόψη τις λέξεις *βουλκο – ληκο, συρενη – τηρη, μετζηκα – αρκουδα*, μπορεί να υποτεθεί ότι το λεξιλόγιο συνδέεται με χριστιανικό πληθυσμό που ζούσε σε ορεινή περιοχή και ίσως είχε βασική ή μια από τις απασχολήσεις του την χοιροτροφία. Ενδιαφέρουσες είναι και οι λέξεις *βουσυκα – ψυρα, μπουλχα – ψυλο*, γιατί έμμεσα υποδεικνύουν τις υγειονομικές συνθήκες στις οποίες ενδεχομένως ζούσε η ομάδα με την οποία σχετίζεται το λεξιλόγιο.

Ο μικρός αριθμός των λέξεων και κυρίως ότι χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ομιλία μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι ο συντάκτης δεν ήταν καλός γνώστης της ελληνικής κι ότι προσπαθούσε να εμπλουτίσει ακριβώς το ελληνικό λεξιλόγιό του, εξ ού και κάποιες σλαβικές λέξεις έχουν μείνει αμετάφραστες. Βάσει των ορθογραφικών παραλείψεων ή λαθών, τα οποία παρά το μικρό εύρος του κειμένου είναι αρκετές, καταλαβαίνουμε ότι ο συντάκτης σημείωσε λέξεις που άκουγε, όταν βρισκόταν σε περιβάλλον στο οποίο μιλούσαν ελληνικά. Το γεγονός ότι οι λέξεις είναι σημειωμένες πάνω σε *Ψαλτήριο* σίγουρα μπορεί να αποδοθεί στη σπανιότητα χαρτιού, κάτι συνηθισμένο στις παραδοσιακές κοινωνίες της εποχής. Η πρόσβασή του μάλιστα σε εκκλησιαστικό βιβλίο και το ενδιαφέρον του για την ελληνική υποβάλλει την υπόθεση να πρόκειται για άτομο ενταγμένο σε εκκλησιαστικό περιβάλλον, χωρίς, πάλι,

να αποκλείεται να ανήκε σε συντεχνιακό/εμπορικό κύκλο, όπου άκουγε σε ταξίδια του ή σε συνομιλίες-συναλλαγές στην αγορά.

5. Δίγλωσσο λεξικό από την περιοχή της Καστοριάς

Ένα παράδειγμα ελληνο-σλαβικής λεξικογραφίας, που έχει απασχολήσει την έρευνα, είναι το δίγλωσσο χειρόγραφο λεξικό του 16ου αιώνα, που περιλαμβάνεται στον ελληνικό κώδικα C152, της Βιβλιοθήκης του Βατικανού (Archivio San Pietro). Έχει 244 (XXII, 222) φύλλα διαστάσεων 20,9 x 15 εκτ. και περιέχει σύντομα κείμενα, όπως έργα των Αριστοφάνη, Ησίοδου, Γεννάδιου Σχολάριου κ.ά..[593] Σύμφωνα με μια σημείωση στον κώδικα, ο Βούλγαρος μελετητής M. Stoyanov θεωρεί ότι γράφτηκε στην Ιερουσαλήμ: Το 1842 ο *«Σιλβέστρος μέγας πρωτοσύγγελος των Ιεροσσολύμων»* το αγόρασε μαζί με έξι ακόμα ελληνικά χειρόγραφα[594] και το χάρισε στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη.[595] Η γραφολογική ανάλυση έδειξε ότι ο κώδικας γράφτηκε από διαφορετικούς γραφείς. Αποτελείται από κείμενα γραμμένα στο β΄ μισό του 15ου και στο 16ο αιώνα και κάποια άλλα που προστέθηκαν από άλλο χέρι στο 16ο-17ο αιώνα. Στη σχετική βιβλιογραφία η δεύτερη περίοδος γραφής στον κώδικα χρονολογείται το αργότερο το 1620.[596]

Το δίγλωσσο *λεξικό* εκτείνεται στα περιθώρια 6 φύλλων του χειρογράφου (134v-139v), στα οποία είχε ήδη γραφτεί η *Θεογονία* του Ησιόδου.[597] Ως τίτλος του λεξικού πρέπει να θεωρηθεί η γραμμένη κάθετα και οριοθετημένη, σε τονισμένο κύκλο-πλαίσιο κόκκινου χρώματος, φράση-τίτλος *«Αρχ(ή) εν Βουλγαρίοις ριμάτου εις κινή γλότα ερχομένη*» (βλ. εικ.8),[598] που αποτέλεσε σημείο διαφωνίας μεταξύ των

---

[593] Λεπτομερής περιγραφή του κώδικα: *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, eds C. Gannelli, A.Vaillant, Paris 1958, 7-21. Canart P., *Catalogue des manuscrits grecs de l'Archivio San Pietro*, Studi di Testi 246, Città del Vaticano 1966, 49-53. Джурова А., Кр. Станчев, М. Япунджич, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, София 1985, 184-185. Μιχαηλίδης Δ. Κ., Ανέκδοτοι στίχοι κατά της αμάθειας, *Ελληνικά* 25(1972), 103, όπου βιβλιογραφία.

[594] Τα χειρόγραφα αυτά επίσης, όπως και το χφ. C152, εντάσσονται στη συλλογή της βιβλιοθήκης του Βατικανού με ενδείξεις C 144, C 149, C 150, C 151, C 153 και C 154, Canart, *Catalogue*, 15.

[595] *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 9-11. Canart, *Catalogue*, 16-17, 52-53. Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 208. Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 7.

[596] *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 9-11. Canart, *Catalogue*, 52. Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 208. Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 7.

[597] Canart, *Catalogue des manuscrits grecs*, 49.

[598] Шклифов, *Костурският говор*, 11. Ενδιαφέρουσα είναι η φράση *«κοινή γλώσσα»*, που υποδηλώνει το μη υψηλό γλωσσικό επίπεδο (ίσως τα θρησκευτικά βιβλία), Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 67-68.

μελετητών, καθώς εκτός από την ανάλυση προσπαθούσαν να ανιχνεύσουν και τον εθνικό χαρακτήρα του συντάκτη του, μέσω της γλώσσας. Η πρώτη έκδοση που πραγματοποιήθηκε από τον Ciro Giannelli (σε συνεργασία με τον André Vaillant που μελέτησε τη γλώσσα, σελ. 45 κ.ε.) κυκλοφόρησε στα γαλλικά με τίτλο *Ένα μακεδονικό λεξικό του 16ου αιώνα* το 1958, με βάση τη γνωστή παλαιότερη θέση της γαλλικής σλαολογίας· χρησιμοποιήθηκαν όροι, όπως "(des gloses) slaves", *"(textes) slavo-macédoniens"*, *"(petit glossaire) slave"* και άλλοτε *"Slaves"*·[599] μεταφράστηκε στα γαλλικά ολόκληρο το κείμενο του λεξιλόγιου, συμπεριλαμβανομένης της φράσης-τίτλου.[600] Εκτός από τη βιβλιοκρισία της παραπάνω έκδοσης που γράφτηκε από το Βούλγαρο καθηγητή Γλωσσολογίας-Διαλεκτολογίας Blagoj Šklifov το 1967· είκοσι χρόνια αργότερα ο επίσης Βούλγαρος καθηγητής Alexander Nichev προβαίνει σε β΄ έκδοση του *Λεξικού*, προσδιορίζοντας, σύμφωνα με την προαναφερθείσα φράση-τίτλο γραμμένη κάθετα στο χειρόγραφο, τη γλώσσα του σλαβικού τμήματος *«βουλγαρική»* και δηλώνοντας τη διαφωνία του με τους προαναφερθέντες εκδότες.[601] Επίσης, συμπληρώνει την έκδοσή του με 8 βουλγαρικές και 7 ελληνικές λέξεις στο λεξιλόγιο (φ. 138v, βλ. εικ.9). Οι λέξεις είναι γραμμένες σε 4 στήλες: Κάθε στήλη περιέχει 2 σλαβικές και 2 αντίστοιχες ελληνικές –εκτός από μία περίπτωση, στην τέταρτη στήλη, όπου απουσιάζει η αντίστοιχη ελληνική.[602]

Εκτός από το ζήτημα του γλωσσικού χαρακτήρα του σλαβικού κειμένου διαφωνίες ανάμεσα στους ερευνητές προκάλεσε και εκείνο του συντάκτη του *λεξικού*. Σε δύο φύλλα του κώδικα, 191 και 213, καταγράφεται το όνομα Γγίνος,[603] ο οποίος, από τις σημειώσεις που έχουν προστεθεί στον κώδικα, φαίνεται ότι είναι ο ίδιος που πούλησε στον Σιλβέστρο το χειρόγραφο, για να το φέρει με τη σειρά του στη Ρώμη. Ο Γγίνος λοιπόν ταυτίζεται με τον γνωστό στο α΄ μισό του 17ου αιώνα ομώνυμο γραφέα 25 χειρόγραφων, τα περισσότερα από τα οποία, συμπεριλαμβανομένου και αυτού που μας απασχολεί εδώ, είναι αρκετά ογκώδη. Ως προς την προέλευση του ονόματος Γκίνος, οι Vaillant, Giannelli και P. Canart εξέφρασαν την άποψη ότι πρόκειται για την

---

[599] *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 14, 18-20.

[600] *Στο ίδιο*, 23 και μεταξύ των σελ. 44-45, φωτογρ. ολόκληρης της χειρόγραφης σελίδας τίτλου. Στη σελ. 20, από τη φράση του τίτλου, ο εκδότης σχολιάζει τον τύπο «ρημάτου» < «ρημάτω(ν)», γενική πληθ. του ουσιαστικού «ρήμα», με το μη τονισμένο «ο» της κατάληξης να αποδυναμώνεται σε «*u*», χαρακτηριστικό των βορείων διαλέκτων. Βλ. βιβλιοκρισία του Шклифов Бл., За един труд върху „македонската" лексика от XVI в., *БЕ* 4(1967), 380-381.

[601] Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 7-11.

[602] Ничев А., Към въпроса за Костурския българо-гръцки речник от XVI век, *РВ*1(1987), 79-82.

[603] Οι σημειώσεις όπου αναφέρεται το όνομα αυτό αναπαράγονται στο *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 16. Canart, *Catalogue*, 52-53, Μιχαηλίδης, Ανέκδοτοι στίχοι κατά της αμάθειας, 104-105.

ελληνική απόδοση του αλβανικού ονόματος Gjin,[604] ενώ κατά την άποψη του Στ. Κυριακίδη σχετίζεται με το αρχαιοελληνικό Λογγίνος.[605] Για το βιβλιογράφο Γκίνο γνωρίζουμε, από τις σημειώσεις του στα χειρόγραφά του, ότι ήταν ιερέας και οικονόμος της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής –η γενέτειρά του και τα έργα που επιλέγει να γράψει δείχνουν ότι είχε στενές σχέσεις με λόγιους των Ιωαννίνων. Σε χειρόγραφο της συλλογής του Βατικανού (Barber. Gr.71), το οποίο από το γραφικό χαρακτήρα επίσης συνδέεται με τον ίδιο βιβλιογράφο και θεωρείται, αν και αχρονολόγητο, το αρχαιότερο έργο του, ο ίδιος ονομάζεται Γγίνος Νικολάου. Επίσης, καθώς στο τέλος προσθέτει *«finis»*, διατυπώθηκε η υπόθεση από τον Λ. Πολίτη πώς *«ο Γκίνος έγραψε το χειρόγραφό στην Ιταλία, όπου θα είχε πάει νέος, πριν από τη χειροτονία του»*. Καθώς τα 20 από τα 25 χειρόγραφα, στα οποία αναγνωρίζεται ο γραφικός του χαρακτήρας, έχουν σωθεί σε βιβλιοθήκες της Ελλάδας και της Ανατολής, η βιβλιογραφική του δραστηριότητα συνδέθηκε κυρίως με την Ανατολή παρά με τη Δύση.[606]

Το χειρόγραφό που περιέχει το δίγλωσσο λεξικό, ο ελληνικός κώδικας C152 της βιβλιοθήκης του Βατικανού, περιέχει μόνο δύο μέρη (φφ. 176-191 και 192-213),[607] γραμμένα με το γραφικό χαρακτήρα του βιβλιογράφου Γκίνου που χρονολογούνται στο β΄ μισό του έτους 1620.[608] Συνεπώς, ο γραφέας τού *σλαβο-ελληνικού λεξιλόγιου* (φφ. 134^{v}-139) παραμένει άγνωστος όπως και ο συντάκτης του, αφού δεν γνωρίζουμε αν ταυτίζεται με τον Γκίνο· αν και αυτή η πιθανότητα δεν αποκλείεται, έχοντας υπόψη περιπτώσεις γραφέων που παραθέτουν ανώνυμα και δικά τους κείμενα, κάτι που, ίσως, συμβαίνει και με τον εν λόγω κώδικα, με βάση την υπόθεση ότι το ποίημα στο φ. 203^{v} γράφτηκε από τον ίδιο τον Γκίνο.[609] Κατά συνέπεια, η ταύτιση του ανώνυμου συγγραφέα και του συντάκτη του *δίγλωσσου λεξικού* παραμένει ανοιχτό ζήτημα. Ο C. Giannelli στην *Εισαγωγή* αποκλείει να είναι Σλάβος στην καταγωγή και στην κουλτούρα και υποθέτει ότι ίσως ήταν Έλληνας που ζούσε ανάμεσα σε αλλόγλωσσο πληθυσμό ή εξελληνισμένος Σλάβος που διατηρούσε, παρά την ελληνική του κουλτούρα, τη μνήμη

[604] *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 17. Canart, *Catalogue*, 15-16. Αυτό το όνομα σχετίζεται με την αρβανίτικη παράδοση και στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών των αδελφών Μιλαντίνοβι, Миладинов Д., К. Миладинов, *Български народни песни*, Загреб 1861, όπου τραγούδια 91 *Гино Арнауче и Петра хубава* και 102 *Марко и Гино Арнауче*.

[605] Το όνομα Λογγίνος αναφέρεται λανθασμένα στον κατάλογο βιβλίων της Λαύρας σχετικά με χειρόγραφο, αντιγραφή του οποίου αποδίδεται στον Γκίνο, Πολίτης Λ., Γκίνος ιερεύς και οικονόμος Πωγωνιανής, *Ελληνικά* 25(1972), 110, 113.

[606] Πολίτης, Γκίνος ιερεύς και οικονόμος, 112, 117, 118 όπου συνοπτική λίστα με τα έργα του.

[607] Canart, *Catalogue*, 52.

[608] Μιχαηλίδης, Ανέκδοτοι στίχοι κατά της αμάθειας, 104-105.

[609] Στο ίδιο, 102-108.

της μητρικής του γλώσσας.[610] Από την άλλη μεριά, ο A. Nichev, απορρίπτοντας τις παραπάνω υποθέσεις, υποστηρίζει ότι πρόκειται για Βούλγαρο.[611] Σύμφωνα με τον M. Stoyanov, ο συντάκτης του *Λεξικού* αναμφίβολα μπορεί να σχετιστεί με την περιοχή της Καστοριάς, επειδή φαίνεται ότι τη γνώριζε καλά, καθώς και με την τοπική διάλεκτο.[612] Έχει διατυπωθεί η άποψη πως τα γλωσσικά χαρακτηριστικά του *Λεξικού* περιέχουν τα φωνητικά και μορφολογικά στοιχεία της διαλέκτου του χωριού Βογατσικό/ Богацко (φ. 134^{v}, στ. 12: *οτ κόιαστραναταπόιντιμεβο μπόγασκο* = από ποια μεριά να πάμε στο Μπόγασκο),[613] μερικά χιλιόμετρα ΝΑ της Καστοριάς και, όπως φαίνεται από την ονομασία του, κατοικιόταν από σλαβικό πληθυσμό. Εκτός από τον τόπο καταγωγής του συντάκτη που μπορεί να προσδιοριστεί από τα παραπάνω στοιχεία, στο κείμενο του *Λεξικού* υπάρχουν ενδείξεις (ερωτικό τραγούδι, λεξιλόγιο σχετικά με το ανθρώπινο σώμα), οι οποίες έμμεσα δείχνουν ότι ίσως ο συντάκτης ήταν σχετικά νέος κι ότι αυτά τα θέματα τον ενδιέφεραν.

Στις δύο παραπάνω εκδόσεις του *Λεξικού* έμφαση που έχουν δώσει οι εκδότες στη μελέτη της γραφής, της διαλεκτολογίας, της μορφολογίας και των γραμματικών και συντακτικών ιδιαιτεροτήτων, ενώ η ανάλυση του περιεχομένου δεν τους έχει απασχολήσει. Το *λεξικό* αυτό αντιμετωπίστηκε, κυρίως από τη βουλγαρική βιβλιογραφία, ως τεκμήριο χρήσιμο για την ιστορία της βουλγαρικής γλώσσας.[614] Παρά τη σημασία του για τη σλαβική/ βουλγαρική γλωσσολογία και διαλεκτολογία, το δικό μας ενδιαφέρον στρέφεται στην ιστορική και θεματική ανάλυση του περιεχομένου του *Λεξικού*, τα συμπεράσματα της οποίας φωτίζουν μια σημαντική πτυχή του φαινομένου της πολυγλωσσίας· ειδικότερα, αντλούμε μια εικόνα πρώτα-πρώτα για τη χρήση του γραπτού λόγου και κατά δεύτερο λόγο για όσα αντικατροπτίζουν ενδιαφέροντα, αντιλήψεις και τρόπο ζωής δί-/πολύ-γλωσσων πληθυσμών στο α΄ μισό του 16^{ου} αιώνα.

---

[610] *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 20.

[611] Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 7-11.

[612] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници,208.

[613] Шклифов, *Костурският говор*, 7-10 χάρτης της περιοχής της Καστοριάς όπου τα χωριά με τα σλαβικά τους ονόματα· 10-14 αναφέρονται τα χαρακτηριστικά της σλαβικής διαλέκτου της περιοχής και βιβλιογραφία. Η μελέτη εξετάζει τα φωνητικά, μορφολογικά, συντακτικά και λεξιλογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης σλαβικής διαλέκτου της περιοχής της Καστοριάς, κάποια από τα οποία διατηρήθηκαν από την εποχή της σύνταξης του λεξικού, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, 45-46, όπου και βιβλιογραφία. Επίσης Ничев А., Гръцките заемки в говора на с. Бесвина, Леринско, *Известия на института за български език* 8(София 1962). Ничев А., *Речник на Костурския говор*, София 1977. Vasmer Max, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970 [1941], 190 Βογατσικόν (… Bogatъ „reich“).

[614] Ничев А., За израза „прост български език”, *ЕИ* 5(1984), 91-93. Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 7-11.

Το δίγλωσσο λοιπόν *Λεξικό* περιέχει 312 λέξεις στα σλαβικά και στα ελληνικά, γραμμένες με ελληνικούς χαρακτήρες στα περιθώρια έξι συνεχόμενων φύλλων. Οι λέξεις και οι εκφράσεις δεν παρατίθενται κατ' αλφαβητική σειρά και γι' αυτό ο χαρακτηρισμός *Λεξικό*, που έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία, στην ουσία δεν ακριβολογεί, αντίθετα από τον όρο *λεξιλόγιο*. Από μορφολογική άποψη το μεγαλύτερο ποσοστό των λέξεων του σλαβο-ελληνικού λεξιλογίου καταλαμβάνουν τα ουσιαστικά. Πολύ λιγότερα είναι τα επίθετα και οι αντωνυμίες. Επίσης τα ρήματα είναι ελάχιστα και έχουν σχέση κυρίως με αγροτικές εργασίες.[615] Συνήθως ο γραφέας δίνει τη σλαβική λέξη και κάτω από αυτή την ελληνική, το δημώδη τύπο που δεν αντιστοιχεί πάντα απολύτως, ενώ κάποτε παραλείπεται (γαλλική μετάφραση παραθέτει ο Giannelli). Η σειρά με την οποία γράφονται οι δύο ομάδες λέξεων και κάποιες παραλείψεις στο ελληνικό τμήμα δεν μπορούν να θεωρηθούν τυχαία. Πιθανότατα αποτελούν ένδειξη για τη μητρική γλώσσα του συντάκτη: Προφανώς πρόκειται για κάποιον από την περιοχή της Καστοριάς που μιλούσε τη ντόπια σλαβική διάλεκτο αλλά γνώριζε ως κάποιο βαθμό και την ελληνική γλώσσα. Οι ελλείψεις, από την άλλη μεριά, στο ελληνικό κείμενο δείχνουν ότι οι γνώσεις του στα ελληνικά ήταν περιορισμένες και ίσως άφησε να συμπληρώσει τις άγνωστές του λέξεις αργότερα, πιθανόν με τη βοήθεια κάποιου ΄Ελληνα ή ελληνομαθή, κάτι που φαίνεται να ισχύει και στο παραπάνω σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο (αρ. 4). Για την περιορισμένη ελληνομάθεια του συγγραφέα είναι ενδεικτικές και οι περιπτώσεις ανακριβούς ελληνικής μετάφρασης. Επίσης, φαίνεται ότι έχει διορθώσει μερικές μόνο λέξεις, ίσως γιατί δεν τις είχε ακούσει σωστά ή είχε αμφιβολίες για την ορθογραφία τους.

Οι λέξεις και εκφράσεις που περιέχονται στο *λεξιλόγιο* δεν καταγράφονται με θεματική σειρά, δηλαδή δεν είναι κατηγοριοποιημένες, όπως π.χ. στο *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβικόν* (1803) που θα αναλύσουμε θεματικά στη συνέχεια. Ως προς το περιεχόμενο των λεκτικών στοιχείων του *Λεξικού* του κώδικα C152 διακρίναμε έξι θεματικές κατηγορίες, Κοινωνία, Φύση-ζωικός κόσμος, Απασχόληση-Οικονομία, Οικία, Φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος-Ενδυμασία, Θρησκεία-Ημερολόγιο, μέσα από τις οποίες επιχειρούμε καταρχήν να ανιχνεύσουμε το επίπεδο της ελληνικής γλωσσομάθειας του συντάκτη, λαμβάνοντας υπόψη και τις σλαβικές λέξεις που μένουν αμετάφραστες. Κατά δεύτερο λόγο, να αναλύσουμε από ποσοτική και ποιοτική άποψη, όπως κάναμε και στο κείμενο του *Lügat*, το κοινωνικό περιεχόμενο (κοινωνική θέση,

[615] Ничев, *Костурският българо-гръцки речник*, 39-44.

βιωτικό επίπεδο), την ιδεολογία και γενικότερα ιστορικό περιεχόμενο του λεξιλόγιου-ποιήματος.

Στην **α΄** κατηγορία, *Κοινωνία*, εντάσσονται λέξεις που αφορούν κοινωνικές σχέσεις αναφέρονται (πνευματικές/εκκλησιαστικές) αρχές και οικογενειακές συγγένειες εξ αίματος και εξ αγχιστείας: *ζένα – γυναίκα, βτοβήτσα – χήρα, ντέντο – παπού, ντουχουβνίκο – πνευματικός, βλαστέλη – άρχοντες, κούμοβη* - [χωρίς μετάφραση: κουμπάροι]*, πολυρβη πρατουτζέντ* - [χ. μ.: πρώτος εξάδελφος ;], *φτόρι μπρατουτζέντ* - [χ. μ.: δεύτερος εξάδελφος ;], *μπράκοτ* – [χ. μ.: ο γάμος]» κ.ά.. Σε συνεχόμενα φύλλα περιλαμβάνονται επίσης στίχοι με περιεχόμενο ερωτικό, που έμμεσα εντάσσεται στη θεματική των διαφυλικών σχέσεων (στίχοι 57-72, φ. 136^{v} και 103-115, φ. 137^{r}). Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία πρόκειται για δύο τραγούδια, άποψη που δεν φαίνεται να ισχύει, καθώς θεματικά είναι ενιαίο, δηλαδή όλοι οι στίχοι αποτελούν δύο στροφές ενός και μόνου τραγουδιού, που απλώς χωρίστηκε, γιατί δεν χωρούσε να γραφτεί ολόκληρο στο περιθώριο της μιας σελίδας. Προφανώς πρόκειται για ερωτικό ποίημα που αντλήθηκε από την παράδοση του ντόπιου σλαβικού πληθυσμού της ενδοχώρας της Καστοριάς –αξιοσημείωτο είναι ότι ακολουθείται από ένα τουρκικό. Σίγουρα δεν ήταν το μοναδικό τραγούδι που γνώριζε ο συντάκτης του λεξιλογίου, το επέλεξε όμως, γιατί ίσως ήταν το αγαπημένο του, ενώ το ερωτικό του περιεχόμενο δείχνει έμμεσα τη νεαρή ηλικία του. Ο γραφέας φαίνεται πως χρησιμοποίησε αρχικά το κάθετο περιθώριο των δύο σελίδων, διακόπτοντας ακριβώς στην τελευταία γραμμή του κειμένου του κώδικα, για να γράψει, ίσως αργότερα, στο μοναδικό διαθέσιμο πλέον λευκό χώρο της σελίδας, την ελληνική μετάφραση της πρώτης στροφής του ποιήματος. Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, εξηγείται, εκτός από το χωρισμό των δύο στροφών του ποιήματος σε δύο σελίδες, και η έλλειψη θεματικής συνέχειας των 30 λέξεων διαφορετικού περιεχομένου (βλ. εικ.10-11). Μ’ άλλα λόγια, ο συντάκτης δεν έγραψε όλα τα παραπάνω *μια και καλή*, αλλά μάλλον συνεχώς συμπλήρωνε χρήσιμες λέξεις και εκφράσεις που τύχαινε να βρει.

Η **β΄** ποσοτικά μεγαλύτερη θεματική κατηγορία του λεξιλογίου, *Φύση-ζωικός κόσμος*, αποτελείται από λέξεις με ονομασίες ζώων και φυτών και με λέξεις για καιρικές συνθήκες, τοπωνύμια και υδρωνύμια: *ζάετσου – λαγός, σούρνα – ζαρκάδι, πούρλε – πουλάρι, όβνη – κριάρια, μράβε – μερμήγκι, βλάσοβητσα – χελιδόνα, μουχή – μύγες, πρατζήναη – γουρουνόπουλα, μέτζηκα – αρκούδα, ζήτο – σιτάρι, πρόσω – κεχρί, ριάκα – ποτάμι, πότοτ –δρόμος, πλανίνα – βουνί, βούρχο – ράχη, βιάτερ* – [χ. μ.: άνεμος ;], *μράς* – [χ. μ.: παγωνιά;] κ.ά.

Η **γ΄** κατηγορία, *Απασχόληση - Οικονομία* περιέχει λέξεις σχετικές με Εργασία και αγορά: νταραπότημε – να δουλευσομε, γκραντίνα – κίπος, πόσαντι – φήτευσε, σιατζήβο - [χ. μ.: έργαλείο ;], σούρπ - [χ. μ.: δρέπανο], *ήματε χλιάπο, ντακούπημε – έχετε ψομή, να αγορασουμε, ήματε βήνο ντάκούπημε – έχε κρασή να αγοράσουμε* κ.ά.

Η **δ΄** κατηγορία λέξεων σχετίζεται γενικά με την Οι*κία* και ειδικότερα με *οικιακά σκεύη* και *τρόφιμα*: *χλάπο – ψωμί, μλιάκο*– [χ. μ.: γάλα], *σηρένοι – τηρί, γιαητζα*– [χ. μ.: αυγά], *νόστβη – σκαφήδη, μέσι – ζήμοσε, κλούτζετ – κλιδή, ντόμα – σπίτι, κούκια – οίκος* κ.ά.

Η **ε΄** κατηγορία περιέχει ονομασίες μελών τού ανθρώπινου σώματος και ενδυμασία: *γκλάβα – κεφάλη, κοσμοι – μαλιά, τζέλο* – [χ. μ.: μέτωπο ;] , *βιάζντι* – [χ. μ.: φρύδια ;] , *ότζη* – [χ. μ.: μάτια], *όκο* – [χ. μ.: μάτι], *νός* – [χ. μ.: μύτη;], *γκούνα, ρακάβη – μανίκια, πόας* – [χ. μ.: ζώνη] κ.ά. Στις περισσότερες λέξεις λείπει η ελληνική αντιστοιχία.

Η **στ΄** κατηγορία *Θρησκεία - Ημερολόγιο* περιλαμβάνει λέξεις που δηλώνουν την εβομαδιαία, μηνιαία και ετήσια διαίρεση του χρόνου, γιορτές και θρησκευτικά καθήκοντα των πιστών: *ντέν* – [χ. μ.: ημέρα], *μέσετζου* – [χ. μ.: μήνας] , *γκοντίνα* – [χ. μ.: έτος], *πονεντέλνικ* – [χ. μ.: Δευτέρα], *φτόρνικ* – [χ. μ.: Τρίτη], *στρέντα* – [χ. μ.: Τετάρτη], *τζετβούρτοκ* – [χ. μ.: Πέμπτη], *πέτοκ* – [χ. μ.: Παρασκευή], *σάμποτα* – [χ. μ.: Σάββατο], *νέντελα* – [χ. μ.: Κυριακή]. Επίσης: *βοντήτζιου / νάβόντηντζη – τά φότα, νάβέλιγντεν – εις την πασχαλία, μπογοροντίτζα – παναγία, ντά ποκλάντημε – να αποκρέψουμε, τζούρκοβα – εκλησια, πρόκουρ(ι) – ευλογιες, τεμιανίτζ(α) – θημιατώ* κ.ά.

Με βάση την παραπάνω θεματική ανάλυση, το περιεχόμενο του λεξιλόγιου περιστρέφεται γύρω από την αγροτική καθημερινή ζωή, τις συγγενικές σχέσεις, ονόματα ημερών και διαίρεση του ετήσιου χρόνου κατά το χριστιανικό ημερολόγιο καθώς και φράσεις για αγορά βασικών προϊόντων: Περιέχει βασικές, ερωτήσεις για την κατεύθυνση και για μέρος όπου μπορεί κανείς να διαμείνει και να φάει. Πιθανόν λοιπόν ο συντάκτης, χωρίς να σκοπεύει να απευθυνθεί σε κοινό, επωφελήθηκε της ευκαιρίας να χρησιμοποιήσει το άγραφο περιθώριο σ' ολόκληρο το κάτω μέρος της σελίδας, για να ασκηθεί και να εμπεδώσει καθημερινές ελληνικές λέξεις. Αν κρίνουμε από τα κενά δίπλα σε αμετάφραστες σλαβικές λέξεις φαίνεται πως επανήλθε περισσότερες από μία φορά, για να συμπληρώνει λέξεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι είχε στο νου του άρρενα πληθυσμό, αφού οι λέξεις, που σχετίζονται αποκλειστικά με την ανδρική ενδυμασία –πιθανότατα την τοπική φορεσιά της περιοχής της Καστοριάς–, παρατίθενται μόνο στη σλαβική χωρίς

την αντίστοιχη ελληνική μετάφραση, παράλειψη που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ήξερε λιγότερο καλά την ελληνική.

Τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε ένα πρότυπο από το οποίο ο γραφέας αντέγραφε. Επίσης η έλλειψη αλφαβητικής σειράς και η παράλειψη ελληνικής μετάφρασης μερικών λέξεων δείχνουν ότι πρόκειται για πρωτότυπο, μη αντιγραμμένο, λεξιλόγιο χρήσιμο αποκλειστικά στον ίδιο τον συντάκτη, το οποίο πήρε σταδιακά την έκταση στην οποία έφτασε σε μας. Όπως γίνεται επίσης φανερό από τα παραπάνω, το μορφωτικό επίπεδο του συντάκτη βρίσκεται μακράν των δυνατοτήτων του πιθανού αναγνώστη των αρχαιοελληνικών κειμένων του κώδικα C 152, αφού αυτός ο τελευταίος, σύμφωνα, με τον Ciro Gannelli, φανερώνει μια «πρωτοβουλία μάλλον τάξεως 'πεπαιδευμένου'» (plutôt à une initiative d'ordre 'savant'). Από την άποψη αυτή, η *συνάντηση* των δύο διαφορετικών, ως προς τα ενδιαφερόντα και το μορφωτικό επίπεδο, κειμένων και γραφικών χαρακτήρων στον κώδικα αποκαλύπτουν μια ενδιαφέρουσα πτυχή της ελληνο-σλαβικής συνύπαρξης και όσμωσης.[616]

6. ***Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν περιέχον τας αναγκαιοτέρας και χρησιμωτέρας λέξεις, αι οποίαι απαντώσι καθ' εκάστην εν ταις προς αλλήλους διαλέξεσι και ομιλίαις, ερανισθέν μεν εις χρήσιν των φιλορωμαίων Νέων υπό Γεωργίου Παπά Ζαχαρίου ελληνοδιδασκάλου του Ζέμονος. Τύποις δε εκδοθέν δαπάνη της τιμιωτάτης Αδελφότητος των εν Ζέμονι Ρωμαίων, Εν Βούδα, Τύποις του κατ' Ουγκαρίαν Βασιλικού Πανδιδακτηρίου 1803*** (τίτλος πρώτης σελίδας, βλ. εικ.12).

Рѣчникь греческо-славенскїй в ползу Славеносербскаг Юношества Ге ргїемь папа Захаріа греческимь учителемь Земѡнскимь. Иждивенїем же ч[ес]тнагѡ братства Г[оспо]дар вь Грек вь Земѡнскихь жителей. 1803 Маїа 12гѡ (τίτλος επόμενης σελίδας, βλ. εικ.13).

Όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα λεξικογραφικά παραδείγματα (χειρόγραφα λεξιλόγια/ λεξικά), οι συντάκτες τους παραμένουν άγνωστοι. Αντίθετα, η ανωνυμία δεν συναντάται στις περιπτώσεις των τυπωμένων λεξικών. Το πιο πρώιμο έντυπο

[616] Περισσότερα παρόμοια δείγματα κειμένων, βλ. Mazon A., A. Valliant, *L'Évangéliaire de Kulakia Un parleur slave du Bas-Vardar*, Paris 1938, 6-13. Милетич Л., Два български ръкописа с гръцко писмо, *Библ. Балг. ст.* 6(1920), 176 с. Мирчев К., Един неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век, *МП* 2-3(1931), 149-186. Милетич Л., Три български евангелия с гръцко писмо на долновардарско наречие, *МП* 2(1932), 173-177. Мирчев К., Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори, *ГСУ- ИФФ* 38(1942), 1-109. Περισσότερα για τη χρήση και τυπολογία σλαβικών ιδιωμάτων με ελληνικό αλφάβητο: Ιωαννίδου Αλ., Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: Δύο επιστολές του κομιτατζή Αποστόλ Πετκόφ, *Ίστωρ* 11 (Δεκ. 1998), 53 κ.ε. όπου κριτικές παρατηρήσεις στη βιβλιογραφία και «ζητούμενα στην έρευνα».

παράδειγμα που διαθέτουμε είναι το δίγλωσσο λεξικό του Γεώργιου Ζαχαρία χρονολογείται το 1803.[617] Το όνομά του –όχι παράδοξα– το συναντάμε σε πολλές μορφές: για παράδειγμα ο ίδιος, σε μια μετάφρασή του από τα ελληνικά στα σλαβικά, υπογράφει στο ελληνικό τμήμα *Γέωργιος Ζαχαριάδης* και στο σλαβικό *Георги Захарујевич*. Το όνομα του το συναντάμε επίσης με τον τύπο *Γεώργιος Παπαζαχαρίου*, παραλλαγή που οφείλεται στον πατέρα του Ζήση, ο οποίος ήταν παπάς και μετά το θάνατο της συζύγου του εκάρη μοναχός με το όνομα Ζαχαρίας, εξ ού και το επώνυμο που φέρει ο γιος του και συγγραφέας μας.[618] Από την εισαγωγή στη *Ελληνική Γραμματική προς χρήσιν της σερβικής νεολαίας* (Zemun 1816), που ο ίδος συνέταξε, μαθαίνουμε ότι γεννήθηκε στις 26 Ιουλίου 1778 στον Τύρναβο της Θεσσαλίας, όπου έκανε και τις σπουδές του.[619] Στο τέλος του αιώνα, το 1799, ο Γεώργιος Ζαχαρίου βρίσκεται πλέον εκτός Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην πόλη του Σεμλίνου ή Semlin/ Zémouv, Zimony που από το 1718 (Συνθήκη Πασάροβιτς) έχει περάσει στην Αψβουργική επικράτεια. Σ' αυτό λοιπόν το συνοριακό σταθμό-εμπορικό κέντρο διδάσκει ως καθηγητής ελληνικής γλώσσας στο ιδρυμένο από το 1794 σχολείο της ελληνικής κοινότητας («Ελληνομουσείον») μέχρι το 1806 και από το 1810 έως το 1820 ή 1821.[620] Εκείνη την εποχή στο Σεμλίνο, η ορθόδοξη κοινότητα έχει αναπτυχθεί σημαντικά, όπως επίσης και ο αριθμός των μαθητών στο παραπάνω σχολείο. Όπως σημειώνεται στον τίτλο, η δαπάνη εκτύπωσης του εγχειριδίου «*Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν*» στη Βούδα βάρυνε την «Αδελφότητα των εν Ζέμονι Ρωμαίων». Οι μαθητές του Γεώργιου Ζαχαρίου, όπως δηλώνεται ρητά στον *σλαβενοσερβικό* τίτλο (*в ползу Славеносербскаг Юношества* =εις χρήσιν της Σλαβενοσερβικής Νεότητος) και έμμεσα στον ελληνικό (*εις χρήσιν των φιλορωμαίων Νέων*), ήταν ετερόγλωσσοι αλλά ομόθρησκοι, και ενδεχομένως, αν λάβουμε υπόψη την εκδοτική προσφορά του *ως* διδακτικού εγχειριδίου από τους «Ρωμαίους» προς τους «φιλορωμαίους Νέους»/ «*Σλαβενοσερβική Νεότητα*», άνισοι από κοινωνικο-οικονομική άποψη.

---

[617] Στοянов, *Стари гръцки книги в България*, 76 (no 674). Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα,* 74 (no 1803.48). Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 101-102 (no 59).

[618] Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για δύο πρόσωπα, τον Ζαχαριάδη και τον Παπαζαχαρίου, Papadrianos I. A., Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert, *BS* 17, 1(1976), 80, σημ. 6 όπου βιβλιογραφία.

[619] Στο ίδιο, 79-80.

[620] Τότε μετακομίζει στη οθωμανική σερβική πόλη Šabac, για να διδάξει στο σχολείο την εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα για πέντε χρόνια. Εκεί έμεινε το αργότερο μέχρι το 1830, οπότε τον βρίσκουμε να διδάσκει την ελληνική στο Βελιγράδι. Τέλος, στα χρόνια 1835-1840 είναι καθηγητής στο ελληνικό σχολείο στη Βιέννη, Papadrianos, Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis, 82-83.

Το αντίτυπο της Εθνικής βιβλιοθήκης της Βουλγαρίας (НБКМ, Rrp.803.4), βάσει του οποίου το περιγράφουμε και το αναλύουμε, είναιμικρόόγδοο (in octavo)· περιέχει 8 σελίδες χωρίς αρίθμηση και 136 με αρίθμηση (8^{ο},σ. 1λ.+7χ. α.+136 σ.). Είναι δίγλωσσο ελληνο-σλαβωνικό Λεξικό, γραμμένο σε δύο στήλες και περιέχει κυρίως λέξεις και σύντομες φράσεις. Στην πρώτη στήλη γράφονται οι λέξεις στα ελληνικά και στη δεύτερη οι ίδιες σε «σλαβωνική» γλώσσα (*славенскїй*, στη ρωσική εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα ή «σλαβενοσερβική»), εκδοχή της σερβικής γλώσσας, που παρεκκλίνει από τη μορφή που είχε λάβει μετεξελισσόμενη στη μεσαιωνική γραμματεία· στη νέα αυτή εκδοχή αποτυπώνεται η προτεραιότητα της ρωσικής γλώσσας και της Ρωσίας ως προστάτιδας των χριστιανών, ειδικότερα των Σέρβων της παραμεθόριας περιοχής της Krajina, και η ανταγωνιστική σχέση της με την Αυστροουγγαρία. Από εκπαιδευτική/ διδακτική άποψη ενδιαφέρον είναι να γνωρίζουμε ότι το λεξιλόγιο αυτό προοριζόταν για να αποτελέσει ύλη προς αποστήθιση από τους μαθητές,[621] κάτι που κάνει κατανοητή τη διαδικασία εγχάραξης, στην κοσμοαντίληψη και στη συμπεριφορά των μαθητών, του νοήματος που αυτές οι λέξεις φέρουν (βλ. πιο κάτω την ανάλυση περιεχομένου) καθώς και στη συγκεκριμένη ρωσοφανή γλωσσική φόρμα.

Στη δεξιά κάτω γωνία κάθε σελίδας παρατίθεται η συλλαβή στο κυριλλικό αλφάβητο που ταυτίζεται με την πρώτη συλλαβή της πρώτης λέξης της επόμενης σελίδας –σε κάποιες σελίδες αντί συλλαβή γράφεται ολόκληρη η πρώτη λέξη του σλαβικού κειμένου της επόμενης σελίδας, σύμφωνα με πάγια τυπογραφική πρακτική, πιθανότατα για να προϊδεάσει τον αναγνώστη για το κείμενο που ακολουθεί. Για παράδειγμα, κάτω δεξιά στη σελ. 12 γράφεται η συλλαβή *"Οκε-„* και στην επόμενη σελ. (13) η δεύτερη στήλη με το σλαβικό κείμενο αρχίζει με τη λέξη *„Океанъ"* παρόμοια, στη σελ. 16 κάτω δεξιά είναι τυπωμένη η λέξη *„дѡша"*, που είναι η πρώτη σλαβική λέξη της σελ. 17. Στο ελληνικό κείμενο τα ουσιαστικά αποτελούν βασικό τμήμα του *Λεξικού* (τα ρήματα παρατίθενται σε χωριστό μέρος για το οποίο θα γίνει λόγος αργότερα) και παρατίθενται σε ενικό αριθμό με το οριστικό ή, κάποτε, με το αόριστο άρθρο τους. Το ίδιο δεν ισχύεικαι για τα ουσιαστικά στη δεύτερη σλαβική στήλη όπου λείπει το άρθρο.

[621] Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, 138, σημ. 76. Για την εγκατάλειψη από το 1731 της μεσαιωνικής σερβικής εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας από τους Σέρβους της Αυστροουγγαρίας και την υιοθέτηση της ρωσικής εκκλησιαστικής σλαβικής μέχρι την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, οπότε εφαρμόστηκε η μεταρρύθμιση του Βουκ Κάρατζιτς, βλ. Albijanić Al., The Demise of Serbian Church Slavic and the Advent of the Slaveno-serbski Literary Dialect, Stone G., Worth D. eds, *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, Columbus 1985, 116-23.

Στην αρχή του Λεξικού –σε 4 από τις μη αριθμημένες σελίδες– περιέχεται ο *Πίναξ των περιεχομένων* (–πάλι σε δύο στήλες– σε ελληνική και εκκλησιαστική παλαιοσλαβική ή σλαβωνική γλώσσα. Από τα περιεχόμενα καταλαβαίνουμε ότι το βιβλίο είναι δομημένο σε τέσσερα μέρη ως εξής: Το α΄ μέρος (σελ.1-10) *Περί επιγνώσεως και διαρέσεως των Γραμμάτων* αποτελείται από δίστηλη συνοπτική γραμματική της ελληνικής γλώσσας μαζί με το ελληνικό αλφάβητο. Το β΄ μέρος (σελ. 11-66) περιέχεται ελληνο-σλαβικό λεξικό χωρισμένο σε 18 κεφάλαια κατά θέμα, τα οποία θα αναλύσουμε παρακάτω. Το γ΄ μέρος (σελ. 67-99) *Αρχή του περί Ρημάτων διαλαμβάνοντος Λεξικού* στην ουσία είναι λεξικό ρημάτων, πάλι δίστηλο, σε αλφαβητική σειρά, κατά το ελληνικό αλφάβητο, επειδή η πρώτη στήλη είναι στα ελληνικά. Το δ΄ και τελευταίο μέρος του βιβλίου (σελ. 116-136) *Περί Ευσεβείας* περιλαμβάνει δέκα διαλόγους σε δύο στήλες κειμένου θρησκευτικού/ λειτουργικού περιεχομένου.

Η ανάλυση περιεχομένου την οποία θα επιχειρήσουμε θα βασιστεί στο λεξιλόγιο του β΄ μέρους λόγω του θεματικού διαχωρισμού και της ποικιλίας των λέξεων. Οι λέξεις παρατίθενται σε δύο κάθετες παράλληλες στήλες –η πρώτη στα ελληνικά και η δεύτερη στα «σλαβωνικά». Για να γίνει καλύτερα αντιληπτή η μορφή και το περιεχόμενο του *Λεξικού*, για τα πέντε πρώτα κεφάλαια καταγράφουμε τις ελληνικές λέξεις χωρισμένες με κόμματα.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, το β΄ μέρος του *Λεξικού* περιέχει 18 κεφάλαια, χωρισμένα θεματικά,τα εξής:

Κεφάλαιο Α΄– *«Περί θείων πραγμάτων»*

Περιέχει 22 σειρές –22 ελληνικές και 23 σλαβικές λέξεις και σύνθετες φράσεις: *ο Θεός, ο Κύριος, ο Παντοδύναμος, η Θεία Παντοδυναμία, το Άγιον Πνεύμα, το Πνεύμα του Θεού, Πνεύμα, Πνευματικά πράγματα, ο Σωτήρ, ο Λυτρωτής, η Ενανθρώπισις, η Γέννησις, το Βάπτισμα, το Χρίσμα, οι Άγγελοι, οι Άγιοι, οι Μάρτυρες, η Δόξα, ο Ουρανός, ο Παράδεισος, η Κόλασις, η Αϊδιότης*[622]

[622] *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν,* 11. Για τη λέξη «*Παντοδύναμος»* ο συντάκτης δίνει δύο σλαβικές λέξεις, γι' αυτό ο αριθμός τους υπερβαίνει αυτόν των ελληνικών. Συχνότερα σε μια σειρά περιέχεται μια ελληνική και μια σλαβική λέξη, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν δύο ελληνικές και/ή δύο σλαβικές αντίστοιχες λέξεις, τις οποίες θα υπολογίσουμε ως ένα λήμμα. Θα αναφέρουμε μόνο το σύνολο των ελληνικών λημμάτων κι αυτά θα υπολογίσουμε στην ποσοτική ανάλυση.

Την έλλειψη πλήρους αντιστοιχίας ή χρήσης συνώνυμων θα τη συναντήσουμε και σε άλλα σημεία του κειμένου.

Κεφάλαιο Β΄ – *«Περί του κόσμου και των στοιχείων»*

Περιέχει 72 σειρές με 84 ελληνικές και 99 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις σχετικέςμε τα τέσσερα στοιχεία, υδάτινο περιβάλλον, ουράνια φαινόμενα και ορολογία σχετική με το κλίμα: *ο Κόσμος, το Παν, ο Ήλιος, η Σελίνη (το φεγγάρι), οι Αστέρες (τα Άστρα), ο Ουρανός, η Γη, το Πυρ (η φωτία), το Φως, η Φλοξ, η Σπινθήρ, ο Καπνός, η Ατμίς, η Αναθυμίασις, η Θερμότης, το Κάρβουνον, η Στάκτη (σποδός), η Πυρκαϊά, το Δαυλί, η Αστραπή, η Βροντή, ο Κεραυνός (το Αστραποπελέκι), το Ύδωρ (το Νερόν), ο Ωκεανός, η Θάλασσα, η Λίμνη, ο Ποταμός, ο Ρύαξ (το Αυλάκι), η Πλημμύρα, τα Κύματα, ο Καταρράκτης, το Τέλμα (ο Βάλτος), το Έλος (η Μπάρα), η Σταλαγματιά, η Βροχή, ο Όμβρος, η Ομίχλη, το Ουράνιο τόξο, η Χάλαζα, η Χιών, η Δρόσος, η Πάχνη, η Ψύχρα, το Κρύος, ο Πάγος, ο Ολισθηρός Πάγος, το Φρέαρ (το Πηγάδι), η Πηγή (η βρύσις), ο Αήρ, η Καταιγίς (η Λαίλαψ), ο Ανεμοστρόβιλος, οΚαιρός, Καλός καιρός*, *Κακός καιρός, Θολός καιρός, η Κακοκαιρία, το Σκότος, το Σύννεφον, η Γη, ο Σεισμός της Γης, η Λάσπη, ο Κονιορτός, ο Πηλός, η Κρέδα, το Όρος, το Βουνόν (ο Λόφος), η Κορυφή, τα Βουνά, η Κοιλάς, η Απότομος πέτρα, η Πέτρα, ο Άμμος*(σελ. 12-14).

Και στις δύο γλώσσες, εδώ, αλλά και σε όλο το *Λεξικό*, κάποιες από τις λέξεις έχουν αποδοθεί με δύο συνώνυμα, ενώ κάποτε μεταφράζεται μονολεκτικά, π.χ. η κατηγορία αυτή αρχίζει με τη λέξη *«ο Κόσμος»*με τη σλαβική αντίστοιχή της *„міръ, свѣтъ”*, ενώ πάλι στη σ. 12 οι λέξεις *«η Στάκτη, σποδός»* αντιστοιχούν σε μία σλαβική λέξη *„пепелъ”*. Άλλοτε σε δύο ελληνικές λέξεις αντιστοιχούνσε δύο σλαβικές, π.χ. «η Σελήνη, το φεγγάρι» *-„лѹна, мѣсѧцъ”* (σ. 12). Εντύπωση επίσης κάνει ότι σε κάποιες ελληνικές λέξεις ο συντάκτης δίνει δύο τύπους μιας σλαβικής λέξης, που διαφοροποιούνται ως προς την προφορά π.χ. *«ο Άμμος» -„песакъ, песокъ*” (σελ. 14), στοιχείο χρήσιμο για γλωσσολογική ανάλυση του *Λεξικού* και για τις διαλεκτολογικές διαφορές των σλαβικών διαλέκτων στις αρχές του 19ου αιώνα.

Κεφάλαιο Γ΄ – *«Περί συγγενείας»*

Περιέχει λέξεις που δηλώνουν συγγενικές σχέσεις και την οικογενειακή κατάσταση (παντρεμένος, ανύπανδρος, χήρος κλπ.). Σύνολο 46 σειρές –53 ελληνικές και 63 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις: *ο Γάμος (η υπανδρεία), ο Γαμέτης, Ύπανδρος Γυνή, το Συνοικέσιον (η υπανδρεία), ο Νυμφίος, η Νύφη, η Αρραβώνα, η Προίκα της Νύφης, ο Πατήρ, η Μήτηρ, τα Παιδία, οι Δίδυμοι, ο Υιός, η Θυγάτηρ, ο Αδελφός, η*

Αδελφή, ο Απόχηρος, η Χήρα, ο Ορφανός, ο Ανήρ, η Γυνή, ο Νέος (ο Νεανίσκος), το Παιδίον, η Παρθένος, η Παρθενοκόρη, το Κοράσιον, η Γενεαλογία, ο Πατράδελφος (ο προς Πατρός θείος), η Πατραδέλφη (η προς Πατρός θεία), η Μητράδελφος (η προς Μητρός θεία), η Μητραδέλφη (η προς Μητρός θεία), ο Έγκονος, η Εγκόνη, ο Πενθερός, η Πενθερά, ο Γάμβρος, η Νύφη, ο Συμπένθερος, η Συμπενθερά, ο Πάππος, η Μάμμη, ο Συγγενής, η Συγγένισσα, ο Ανάδοχος (ο Νουνός), η Ανάδοχος (η Νουνά), ο Αναδεκτός (ο Κομπάρος) (σελ.14-16).

Κεφάλαιο Δ΄– *«Περί του ανθρώπου και των μερών αυτού»*
Περιέχονται συνολικά 76 σειρές, 88 ελληνικές και 110 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Πρόκειται για ονομασίες εξωτερικών και των κυριότερων εντόσθιων οργάνων του ανθρώπινου σώματος: *ο Άνθρωπος*, *το Σώμα, η Ψυχή, οι Μυώνες, οι Πόροι, ο Τένων, η Αρτηρία, η Φλεψ (η φλέβα), ο Μυελός, το Κόκκαλον, το Κρέας, η Κεφαλή, το Μέλος, το Μέτωπον, το Μεσόκρανον, το Κρανίον, η Κόμη (τα Μαλιά), το Πρόσωπον, τα Ομμάτια, τα Οφρύδια, τα Ωτία, η Μύτη, οι Τρύπες της Μύτης (οι μυκτήρες), τα Μάγουλα, ο Πώγων (τα Γένεια), το Στόμα, τα Χείλη, ο Κόλπος, το Στήθος, τα Βυζία των Γυναικών (οι Μαστοί), αι Ρόγες των βυζιών*(σελ. 16-19).

Κεφάλαιο Ε΄– *«Περί τινων αρρωστημάτων και ελαττωμάτων του ανθρωπίνου σώματος»*
Σύνολο 57 σειρές –61 ελληνικές και 81 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις: *η Ασθένεια, η Αρρωστία, ο Πόνος, η Ληθαργία, ο Ίκτερος (η Κιτρινάδα), η Ψώρα, ο Κνησμός (η Φαγούρα), ο Πυρετός (η Θέρμη), ο Πλευρίτης, το Πρίσμα, η Ποδάγρα, η Φθίσις, η Παράλυσις, το Σκορβούτον, ο Σπασμός, η Επιληψία, η Κεφαλαλγία, η Οδονταλγία, η Σκοτούρα, ο Βήχας, η Φρενίτις, η Μανία, η Λειποθυμία, η Δυσεντερία, η Διάρροια, η Αιμορροΐς, η Ευκοίλια, η Έμφραξις, η Λοιμική, η Πληγή, το Έλκος, η Ουλή, ο Καρκίνος, η Γάγγραινα, ο Ρευματισμός, η Φλαιγμονή, το Ερυσίπελας, η Ευλογία, τα Εξανθήματα, η Γαλλική Νόσος*, *η Λέπρα, η Αποπληξία, η Κασίδα, ο Ύδρωψ, η Νεφρίτις, η Μελαγχολία, ο Φαλακρός, ο Μονόφθαλμος, ο Αλλήθωρος (ο Παραβλώψ), ο Τυφλός, ο Κωφός, ο Άλαλος, ο Τραυλός, ο Ψελλός, ο Χωλός, ο Γίγας, το Ανθρωπάριον* (σελ. 20-22).

Περιέχει ονομασίες αρκετών ασθενιών, σ' αυτές περιλαμβάνονται εκτός από τις πιο συνηθισμένες εκείνης της εποχής –ανάμεσά τους και ο καρκίνος– και παιδικές. Άξιος σχολιασμού είναι ο όρος «*γαλλική νόσος*», δηλαδή το αφροδίσιο νόσημα σύφιλις· ο ίδιος όρος και στα αραβικά («al-ifranji»), προφανώς, γιατί η εν λόγω ασθένεια εξαπλώθηκε στη διάρκεια των Σταυροφοριών, στον ύστερο μεσαίωνα, οπότε και έγινε στενότερη η συμβίωση των Αράβων με τους Δυτικούςστην Ανατολή. Ενδιαφέρον είναι

επίσης ότι εκτός από σωματικές παθήσεις αναφέρονται και ψυχικές, όπως *«μανία»*, *«μελαγχολία»* (σελ. 21 και 22). Κάνει εντύπωση ότι για τις αρρώστιες και παθήσεις στα ελληνικά δεν υπάρχουν πάντα αντίστοιχες σλαβικές λέξεις, ενώ η σημασία τους περιγράφεται είτε με το κύριο σύμπτωμα (η ποδάγρα εξηγείται στα σλαβικά ως πόνος στα πόδια) είτε με το τελικό αποτέλεσμα (*«η Φθίσις»* περιγράφεται ως θανατηφόρος βήχας), συνεπώς περιφραστικά ή με μετάφραση (τη φράση την υπολογίζουμε στη μέτρηση ως χωριστή) (σελ. 20). Αναφέρονται και μερικά επίθετα τα οποία δηλώνουν το αποτέλεσμα της πάθησης ή εμφανησιακά χαρακτηριστικά (σελ. 22).

Κεφάλαιο Στ΄– *«Περί των αισθήσεων, και των της ψυχής Δυνάμεων, και παθών»* (σελ. 22-25)

Σε σύνολο 68 σειρών αναγράφονται 74 ελληνικές και 95 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει τις ονομασίες των αισθήσεων, κάποιων θετικών και αρνητικών συναισθημάτων (χαρά, οργή, ηδονή, μίσος, λύπη, φόβος, φθόνος κλπ.), κάποιες από τις ανθρώπινες αρετές (υπομονή, φρόνηση, πίστη, αγάπη, φιλανθρωπία, ελπίδα, σοφία, έλεος κλπ.) και κάποια αντίθετά τους μειονεκτικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά (σελ. 24-25). Σημειώνονται οι ονομασίες των βασικών χρωμάτων, ίσως λόγω της σχέσης τους με την αίσθηση της όρασης αναφερόμενη λίγο παραπάνω (σελ. 22-23). Επίσης ο συντάκτης περιλαμβάνει στο ίδιο κεφάλαιο/ενότητα λέξεις όπως *«αλήθεια, νους, μνήμη, διάνοια, όνειρο, φανταστική δύναμη, φαντασία»*, δηλαδή αφηρημένες έννοιες, στοιχείο που παραπέμπει σε πιο υψηλό πνευματικό επίπεδο.

Κεφάλαιο Ζ΄ –*«Περί αρετών και κακιών»* (σελ. 25-29)

Σε σύνολο 94 σειρών αναγράφονται 113 ελληνικές και 137 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Σ' αυτό το κεφάλαιο ακολουθούν λεπτομερώς τα λήμματα σχετικά αρετές και τα αρνητικά πνευματικά χαρακτηριστικά. Κάποια από αυτά αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπως π.χ. *«αλήθεια»*, το οποίο δείχνει είτε ότι ο συντάκτης του λεξικού δεν πρόσεξε την επανάληψη είτε ότι χρησιμοποιούσε τουλάχιστον δύο διαφορετικές πηγές για τη σύνταξή του *Λεξικού*. Επίσης εδώ διαφαίνεται και η χρήση κάποιας γερμανικής πηγής από την οποία προφανώς έχει δανειστεί τη μετάφραση *«το Παρόραμα, το Σφάλμα- Погрѣшка, фелер*ъ» (σελ.25). Από το λεξιλόγιο αυτού του κεφαλαίου μπορούμε να διακρίνουμε κοινωνικές πτυχές εκείνης της εποχής, αντιλήψεις και κοινωνικές σχέσεις. Από την επιλογή λέξεων που έχει κάνει ο συντάκτης του *Λεξικού*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η νόηση και ο

ψυχικός κόσμος των ανθρώπων τότε δεν διαφέρει και πολύ από αυτόν των απογόνων τους, επειδή στην ουσία θεωρούν θετικά και αρνητικά τα ίδια χαρακτηριστικά.

Κεφάλαιο Η΄– «Περί των ιματίων του ανθρώπου»(σελ. 29-32)

Σε σύνολο 56 σειρών, 67 ελληνικές αντιστοιχούν σε 94 σλαβικές λέξεις, εκ των οποίων οι 3 είναι γερμανικές, και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει ονομασίες ανδρικών και γυναικείων ενδυμάτων καθώς και κάποιες λέξεις σχετικές με το ράψιμο –είδη υφασμάτων, είδη ραψίματος κ.λπ.. Στο ίδιο κεφάλαιο περιλαμβάνεται λεξιλόγιο και για κοσμήματα, τα περισσότερα από τα οποία αφορούν το γυναικείο φύλο μαζί με δύο αποκλειστικά ανδρικά, όπως *«το Ωρολόγιον»* και *«η Ταβακοθήκη»* (σελ. 31). Ενδιαφέρουσα είναι η εμφάνιση του ρολογιού, το οποίο, έχοντας υπ' όψιν ότι το *Λεξικό* περιέχει τις πιο βασικές λέξεις, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εκείνη την εποχή το ρολόϊ χειρός, ένα αξεσουάρ νεοτερικό, ήταν αρκετά διαδεδομένο ανάμεσα στον ανδρικό πληθυσμό ή τουλάχιστον ανάμεσα στην ομάδα *«των ευγενών»,* δηλαδή των εύπορων, οι οποίοι υπονοούνται με αφορμή το λήμμα *«το Πέπλον των ευγενών»*· στα σλαβικά εξηγείται (σελ. 32) είδος πανωφοριού που φοράνε *οι ευγενείς*, πιθανόν μπέρτα (γαλλικά berthe =επινώτιον). Τρεις λέξεις αυτής της κατηγορίας έχουν μετά το σλαβικό κείμενο γερμανική μετάφραση: *το Σκουλαρίκι (το Ενώτιον) - Обоце, оусерѧзи (wpинглъ Ohrringel), το Περιδέραιον - Монисто, кѫмашъ (Халсбандъ Halsband), το Βραχιόλιον -рѫковезъ (Армбандъ Armband)* (σελ. 32). Πρόκειται για ονομασίες κοσμημάτων που ίσως αντιγράφτηκαν από γερμανικό λεξικό ή από κάποιο περιοδικό μόδας, δημοφιλή αναγνώσματα τότε ανάμεσα στη βαλκανική ελίτ κατά μίμηση δυτικο-ευρωπαϊκών ηθών και συρμών.

Κεφάλαιο Θ΄ – *«Περί της τραπέζης και των περί αυτήν αναγκαίων»* (σελ. 32-35)
Σύνολο 78 σειρές –97 ελληνικές και 115 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει ονομασίες τροφίμων, διαφόρων σκευών και λέξεις σχετικές με φαγητό. Από αυτή τη θεματική κατηγορία σχηματίζουμε μια ιδέα για το μενού του εύπορου βαλκάνιου εκείνη την εποχή και για τους τρόπους παρασκευής του φαγητού (σελ. 34). Από τις αναφερόμενες τροφές συμπεραίνουμε ότι πρόκειται γενικά για μεσογειακή διατροφή, βασιζομένη κυρίως στο ψωμί, το κρέας, τα γαλακτοκομικά και τα λαχανικά. Από τις λέξεις αυτής της κατηγορίας επτά σχετίζονται με το ψωμί (σελ. 33), το οποίο ήταν στις αρχές του 19^{ου} αι. το βασικότερο καθημερινό έδεσμα και πολλές φορές το μόνο φαγητό των κατώτερων στρωμάτων, κάτι που επίσης παρατηρούν ορισμένοι περιηγητές που διασχίζουν τα Βαλκάνια την ίδια εποχή. Αναφέρεται ακόμα το χοιρινό

κρέας και το χοιρινό λίπος (σελ. 34) και κάποια αλκοολούχα ποτά, όπως κρασί, ρακί, μούστος, μπύρα (σελ. 35), στοιχεία που δείχνουν ότι το *Λεξικό* προορίζεται να διαβαστεί από μη μουσουλμάνους, αν όχι αποκλειστικά από χριστιανούς. Μαζί με το μέλι αναφέρεται και η ζάχαρη, αλλά όχι ζεστά ροφήματα όπως καφές. Στο *Λεξικό* μνημονεύονται οι καθιερωμένες ακόμη και σήμερα ονομασίες τριών γευμάτων –το πρόγευμα, το γεύμα και ο δείπνος (σελ. 35). Το αναφερόμενο μενού, και αν περιλαμβάνονται όλα τα φαγητά στην κατηγορία *«τα προς το ζην αναγκαία»* (σελ.32), δεν ήταν πολύ φτωχό· μ' άλλα λόγια, δεν ήταν το μενού ατόμων των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά ενός οικονομικά ευκατάστατου στρώματος, όπως έχει γίνει φανερό από την ανάλυση των παραπάνω θεματικών κατηγοριών –των ίδιων μορφωμένων και ευκατάστατων κύκλων που θα ενδιαφέρονταν να αγοράσουν και να χρησιμοποιήσουν το *Λεξικό*.

Κεφάλαιο Ι΄ – *«Περί της οικίας και των εν αυτή σκευών»*(σελ. 36-42)

Σύνολο 149 σειρές –180 ελληνικές και219 σλαβικές λέξεις –και μια γερμανική (σελ. 39)– και σύνθετες εκφράσεις. Με ποικίλο περιεχόμενο. Αρχίζει με τις ονομασίες για το σπίτι –*ο Οίκος (το οσπήτιον), η Κατοικία (το Κονάκι), το Κολύβιον* (σελ. 36). Το κεφάλαιο συνεχίζει με λεξιλόγιο σχετικό με τα εργαλεία και τα οικοδομικά υλικά (σελ. 32 πέτρα, τούβλα, ασβέστη, γύψος), με την εξωτερική και εσωτερική όψη του σπιτιού (πόρτες, παράθυρα, σκάλες κλπ.). Ενδιαφέρον είναι ότι για τις πόρτες αναφέρονται (σελ. 37) και λέξεις σχετικές με την ασφάλεια, δηλ. με διάφορους τρόπους κλειδώματος –η μέριμνα διασφάλισης της περιουσίας, πτυχή της ζωντανής πραγματικότητας της εποχής και του κοινωνικού στρώματος - αποδέκτη και χρήστη του *λεξικού*. Από τις λέξεις αυτού του κεφαλαίου μπορούμε να αναπαραστήσουμε τη διαρρύθμιση του σπιτιού και την επίπλωσή του. Πρόκειται μάλλον για τυπική τότε οικία: αυλή, με *«πηγάδιον»*(σελ. 40), και μαγειρείο, σαλόνι και ένα ή περισσότερα δωμάτια ύπνου (σελ. 37). Συνήθως στα σπίτια, εκτός από το χώρο στον οποίο ζούσε η οικογένεια, υπήρχε και εργαστήριο. Αρκετά λήμματα της κατηγορίας αυτής αφορούν την επίπλωση του σπιτιού και διάφορα σκεύη. Το σύνολό τους παραπέμπει σε χώρο με τα πιο απαραίτητα πράγματα παρά σε πλούσιο οικιακό περιβάλλον. Άλλες λέξεις, ωστόσο, δεν αφορούν τα σπίτια των κοινών ανθρώπων, αλλά εκείνα των υψηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, π.χ., *αι Ζωγραφίαι* και *αι Εικόνες* (σελ. 38)*, το Έσοπτρον (ο Καθρέπτης)* (σελ. 41). Οι δύο πρώτες λέξεις, που αφορούν την κοσμική και θρησκευτική διακόσμηση του σπιτιού, δεν είναι βέβαιο ότι σηματοδοτούν πολυτέλεια· αντίθετα, ο καθρέφτης τότε ήταν ακόμα είδος πολυτέλειας. Επίσης, εκτός από τα ιδιωτικά σπίτια

αναφέρονται και δημόσιοι χώροι, όπως *το Κατάλυμα, το Καπιλείον, το Ξενοδοχείον* (σελ. 38).

Ενδιαφέρουσες είναι και οι αναφορές σχετικά με προσωπικά αντικείμενα, όπως τα διακοσμητικά κεφαλιού και οι χτένεςπου παραπέμπουν αποκλειστικά στο γυναικείο πληθυσμό (σελ. 41). Από μερικές λέξεις που ο συγγραφέας του *Λεξικού* επιλέγει ως χρήσιμες και αναγκαίες στην καθημερινή ζωή, «*νερό, ξυράφιον, σαπούνι, πομάδα, ψαλίδιον, οδοντοξέστης»* (σελ. 41), μας δίνεται η δυνατότητα για λεπτομερέστερη αναπαράσταση της υγιεινής στην εποχή εκείνη: Ειδικότερα οδοντόβουρτσα (*«ο Οδοντοξέστης»*) φανερώνει συστηματική τήρηση των κανόνων υγιεινής, νεοτερικό τότε χαρακτηριστικό.

Όπως και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έτσι και σ' αυτό δίνεται, εκτός από την ελληνική λέξη και τη σλαβωνική της αντιστοιχία, και γερμανική μετάφραση -*το Κδλδφι (η Θήκη)- Φδτролъ (Futral)*(σελ. 39).

Κεφάλαιο ΙΑ΄– *«Περί τινων εν τη πόλει και εκτός αυτής ευρισκομένων»* (σελ. 32-45)
Σύνολο 74 σειρές – 87 ελληνικές και 105 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Σ' αυτή τη θεματική κατηγορία ο συντάκτης του *Λεξικού* επιλέγει λέξεις σχετικές με την πόλη και τα χωριά και ονομασίες για τα κυριότερα κτήρια εντός και εκτός. Η αναφορά λέξεων όπως *«το Καμπαναρείον»* (σελ. 42), *«η Καμπάνα»* και *«η Εκκλησία»* (σελ. 43) δείχνει ότι το *Λεξικό* προοριζόταν για ορθόδοξους χριστιανούς.

Επίσης περιέχονται λέξεις για την αγροτική ζωή και μάλιστα για τις πιο συνηθισμένες αγροτικές καλλιέργειες και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στον αγρό. Ωστόσο το αναγνωστικό κοινό δεν φαίνεται να περιλαμβάνεται στους αγρότες. Η συμπερίληψη της λέξης *«ο Ρυμός»* που επεξηγείται και στις δυο γλώσσες (*«το μακρύ ξύλον επί τδ αμαξίδ, το οποίον κείται μεταξύ των δύο αλόγων»* σελ. 45), δείχνει ότι οι αναγνώστες είναι εξοικειωμένοι περισσότερο με τον αστικό παρά με τον αγροτικό χώρο. Επίσης η τάφρος γύρω από πόλη, *«το Χαράκωμα»*, στα σλαβικά εξηγείται περιφραστικά *„Стѣны, набой околw града".* Παρόμοιες περιπτώσεις, ελάχιστες, συναντάμε και σε άλλα σημεία του *Λεξικού* –όταν στα σλαβικά δεν υπάρχει αντίστοιχη της ελληνικής λέξης/ ονομασίας, ο συντάκτης εξηγεί το νόημα περιφραστικά. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναφορά των λέξεων *«ο Αμαξάς», «το Αμάξιον», «η Καρρέτα»* (σελ. 45), η οποίες συμπληρώνουν την εικόνα των μέσων μεταφοράς στην πόλη.

Από τις λέξεις αυτού του κεφαλαίου μπορούμε να ανασυνθέσουμε κατά κάποιο τρόπο την όψη τειχισμένης πόλης ή με τάφρο –ίσως αποτέλεσμα δυτικής επιρροής,

από τη γερμανική πηγή που χρησιμοποιεί– αν και ακόμη τότε και στην Οθωμανική αυτοκρατορία οι τειχισμένες πόλεις διατηρούσαν τα τείχη/ τάφρους τους, πολύ περισσότερο που πρόκειται για εγχειρίδιο γραμμένο για να διδαχτεί στην παραμεθόρια πόλη Σεμλίνο/Ζέμουν. Στο εσωτερικό της πόλης βρίσκονται δημόσια κτήρια, όπως δικαστήριο, ένα είδος δημαρχείου, τελωνείο, φυλακή, νοσοκομείο και θέατρο (σελ. 43). Η αναφορά στο θέατρο, όπως και οι λέξεις που ακολουθούν –κωμωδία και τραγωδία– προσιδιάζουν σε δυτικο-ευρωπαϊκές πόλεις μάλλον παρά σε οθωμανικές. Επίσης εκτός από διοικητικά υπάρχουν και θρησκευτικά κτήρια κεντρικής μάλιστα σημασίας, όπως είναι η εκκλησία (βλ. πιο πάνω). Σχετικές με την αστική οικονομική ζωή είναι οι ονομασίες διαφόρων καταστημάτων (καπηλειό, κρεοπωλείο, ιχθυοπωλείο). Έμφαση δίνεται στις εμπορικές συναλλαγές, βασικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής της πόλης, καθώς παρατίθενται τρεις σχετικοί χώροι και τύποι συναλλαγών – *αγορά*, *παζάρι*, *πανηγύρι* (σελ. 43). Το παζάρι, όπως στην αρχαιότητα και στο Μεσαίωνα, παρέμεινε βασικός χώρος συναλλαγών και έπαιζε σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή και των οθωμανικών πόλεων. Τα πανηγύρια, συχνά στο πλαίσιο ετήσιου εορτασμού αγίου σε μονή ή ναό, είχαν παρόμοια, αν όχι μεγαλύτερη, σημασία,γιατί συγκέντρωναν πλήθη από τη γύρω αλλά και μακρινές περιοχές και συνεπώς συνέβαλαν στις πολιτισμικές ανταλλαγές/ αλληλεπιδράσεις, διαδικασίες και σχέσεις που συνδέονται με την πολυγλωσσία.

Όπως δηλώνεται και στον τίτλο του κεφαλαίου, το λεξιλόγιο αφορά όχι μόνο τον εσωτερικό χώρο της πόλης αλλά και τον περίγυρό της. Οι λέξεις όμως σχετίζονται μόνο με τη γεωργία και όχι γενικότερα με άλλες αγροτικές ασχολίες (σελ. 43-44). Η απουσία λέξης σχετικής με την κτηνοτροφία είναι επίσης αξιοσημείωτη·[623] πιθανόν σημαίνει ότι γίνεται λόγος για τα προάστια της πόλης παρά για χωριά, αν και, όπως ξέρουμε από τη βιβλιογραφία, η πόλη έχει αγροτικό χαρακτήρα ακόμα ως τις αρχές του 19ου αι..

Κεφάλαιο ΙΒ΄ – *«Περί τινών εν τη Σχολή και εν τη εκκλησία ευρισκομένων»* (σελ. 45-49)

Σύνολο 99 σειρές –113 ελληνικές και 133 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Όπως διαπιστώνουμε από τον τίτλο της κατηγορίας αυτής, η ορολογία για το σχολείο συσχετίζεται με την εκκλησία, κάτι που δεν ξενίζει, αν λάβουμε υπόψη την πολύχρονη σχέση εκπαίδευσης και εκκλησίας. Εξαιρώντας το λεξιλόγιο εκκλησιαστικού περιεχόμενου, οι υπόλοιπες λέξεις του κεφαλαίου αφορούν στο σχολείο. Πρόκειται για

[623] *Στο ίδιο,* 43, όπου αναφέρονται οι λέξεις *«γεωργός»* και *«χωρικός»*, αλλά όχι και ζωοτρόφος. Επίσης οι λέξεις που ακολουθούν στην επόμενη σελίδα είναι σχετικές με την γεωργία –για τις εργασίες στο χωράφι και για τις διάφορες σοδιές που μαζεύονται εκεί.

ουσιαστικά, ονομασίες ειδών γραφικής ύλης (χαρτί, κονδύλιο, μελάνι, άμμος), γραμματικών κατηγοριών· επίσης αναφέρονται διάφορα είδη λόγου (πεζός, ποίηση, ρητορική) και είδη λόγου (μύθος, ποίημα, ιστορία, παροιμία) και σχολικά μαθήματα σχετικά με το γράψιμο, τη γραμματική και τα λογοτεχνικά είδη. Βάσει των δύο μόνο όρων*«ο Αριθμός»* και *«η Κίφρα»* (σελ. 48) συμπεραίνουμε ότι ελάχιστα ενδιέφεραν την εκπαίδευση οι μαθηματικές γνώσεις συγκριτικά με τη γενικότερη γνώση του κόσμου. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία, σύμφωνα με την οποία εκτός από ανάγνωση, γραφή και μαθηματικά, στα μαθήματα περιλαμβάνονται και ασκήσεις μετάφρασης (σ. 46), χωρίς αναφορά γλωσσών. Τέλος, οι όροι *«η Βέργα»*, *«η Ράβδος, η Βακτηρία»* (σελ. 47) μας παραπέμπουν σε αντικείμενα χρήσιμα στους δασκάλους που επιχειρούσαν να επιτύχουν τη μάθηση/πειθαρχία με σωματική τιμωρία.

Στην κατηγορία αυτή περιέχονται επίσης και λέξεις/όροι σχετικά με την εκκλησία, όπως οι τίτλοι των κληρικών στην ορθόδοξη ιεραρχία, σημεία του ναού και ο περίγυρός του και λέξεις σχετικές με τα Ευαγγέλια (σελ. 48-49). Ενδιαφέρουσα είναι η μετάφραση στα σλαβικά της λέξης «θρησκείας» όχι μόνο με τη σημασία της πίστης αλλά και ως *„законъ”* (σελ. 49 =«νόμος» λέξη που σημειώνεται στην ίδια στήλη λίγο πιο πάνω–λέξη που πέρασε και στα ελληνικά στην παροιμία «κάθε τόπος και ζακόνι κάθε μαχαλάς και τάξη»).

Κεφάλαιο ΙΓ΄ – *«Περί του Χρόνου, των καιρών αυτού, και των επισήμων εορτών»* (σελ. 49-52)

Σύνολο 59 σειρές –69 ελληνικές (από τις οποίες 45 αναφέρονται στους μήνες και 14 σε χριστιανικές εορτές) και 82 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει τις ονομασίες των μηνών με δύο όρους: το νεοελληνικό και τον αρχαίο και αντίστοιχα στην καθομιλούμενη σλαβική τα παλαιοσλαβικά ονόματα των μηνών (σελ. 50). Μετά από τους μήνες ακολουθούν λέξεις σε σχέση με το χρόνο –μέρα, νύχτα, εβδομάδα κλπ. και οι εποχές (σελ. 51). Στο τέλος της κατηγορίας αυτής αναφέρονται οι λέξεις *«ο Θερισμός»* και *«ο Τρύγος»*, οι μέρες της εβδομάδας και οι πιο μεγάλες εορτές (χριστιανικές, γενέθλια, ονομαστική γιορτή) (σελ. 52).

Κεφάλαιο ΙΔ΄ – *«Περί Μηχανικών και Τεχνητών»*(σελ. 52-54)

Σύνολο 53 σειρές –58 ελληνικές και 85 σλαβικές λέξεις, από τις οποίες μία στα γερμανικά, και σύνθετες εκφράσεις. Αναφέρει ονομασίες επαγγελμάτων και σχετικές λέξεις, αρχίζοντας από τα πιο συνηθισμένα της πόλης και μετά της υπαίθρου (ανέρχονται περίπου στο 1/3 του συνόλου των λέξεων). Αναφέρει επίσης πολλές λέξεις

σχετικές με βιβλία, από τις πρώτες στο κεφάλαιο αυτό: τυπογραφεία, τυπογράφος, τυπογραφείο, βιβλιοπώλης, χαρτοποιός, χαρτοπώλης, βιβλιοδέτης (σελ. 52-53).

Κεφάλαιο ΙΕ΄– *«Περί πτερωτών και Νηκτών»* (σελ. 55-58)

Σύνολο 77 σειρές –105 ελληνικές και 92 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις.[624] Παρόλο που αυτή η κατηγορία τιτλοφορείται *«Περί πτερωτών και Νηκτών»*, περιέχει εκτός από τις ονομασίες των διάφορων άγριων, στην πλειονότητά τους, πουλιών (σελ. 55), ονομασίες εντόμων (σελ. 57) και ψαριών (σελ. 57-58). Το ενδιαφέρον για τα πούλια φανερώνει ίσως ότι ήταν ένα από τα συνηθισμένα γεύματα και μάλλον αρκετά διαδεδομένο το επάγγελμα του *«Ιξευτή»* (=ορνιθοθήρας, στρουθοπιάστης), λέξη με την οποία αρχίζει το κεφάλαιο (σελ. 55). Η ορολογία σχετικά με τα ψάρια, ιδιαίτερα γίνεται λόγος για θαλασσινά κι όχι τόσο για ποταμίσια ψάρια, δείχνει ότι κι αυτά συμπεριλαμβάνονταν τότε στο βασικό διαιτολόγιο. Παρόλο που δεν αναφέρεται το επάγγελμα του ψαρά όπως θα περιμέναμε, έχοντας υπόψη και την προηγούμενη περίπτωση στην υπο-κατηγορία των πτηνών. Μπορεί γι’ αυτό να ευθύνεται ο συντάκτης ο οποίος δεν έκρινε σημαντικό να το συμπεριλάβει ούτε εδώ ούτε στη σχετική με τα επαγγέλματα κατηγορία.

Κεφάλαιο ΙΣτ΄– *«Περί Τετραπόδων Ζώων, Ερπετών και εντόμων»* (σελ. 58-61)

Σύνολο 75 σειρές –102 ελληνικές και 103 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει τις ονομασίες ζώων (άγρια και εξημερωμένα), κάποιων ερπετών και εντόμων, τα οποία δεν έχουν αναφερθεί στο προηγούμενο μέρος. Σε σχέση με το άλογο αναφέρει μερικές λέξεις (σελ. 58-59). Σε κάποια από τα ζώα αναφέρεται και η ονομασία του αρσενικού και του θηλυκού. Επίσης αναφέρεται το λιοντάρι, η τίγρη, ο πάνθηρας –ζώα τα οποία δεν υπήρχαν στα Βαλκάνια εκείνη την εποχή. Παρόμοια, και η αναφορά του σαμουριού, της καμήλας και της μαϊμούς (σελ. 59), ζώο που επίσης δεν ζει σ’ αυτή τη γεωγραφική περιοχή. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά των λέξεων *«Μονόκερως»* και *«Δράκων»* (σελ. 59 και 60). Επίσης λεξιλόγιο γύρω από το ζωικό βασίλειο είναι αξιοσημείωτο, καθώς αναφέρονται μέρη ζώων, όπως δέρμα, κέρατο, χαίτη, τα οποία ίσως αποτελούσαν πρώτη ύλη για ένδυση και για άλλες χρήσεις. Η κατηγορία αυτή έχει εκτός από φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό ενδιαφέρον, επειδή δεν περιορίζεται στα ζώα που συναντάει κανείς στην καθημερινή ζωή ούτε σχετίζεται μόνο με την Ευρώπη.

[624] Για πρώτη φορά οι σλαβικές λέξεις είναι λιγότερες από τις ελληνικές. Αυτό μάλλον οφείλεται στο περιορισμένο σλαβικό λεξιλόγιο σχετικά με τη θάλασσα.

Κεφάλαιο ΙΖ΄ –*«Περί Κήπου και τινών εν αυτών ευρισκομένων Χόρτων και Ριζών»* (σελ. 61-64)

Σύνολο 60 σειρές –70 ελληνικές και 76 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Περιέχει λέξεις σχετικές με τον κήπο, τα κηπουρικά εργαλεία (σελ. 62), ονομασίες λαχανικών και ριζών, όπως και μπαχαρικών, βοτάνων και λουλουδιών, δηλαδή των φυτών/ κηπευτικών που ίσως ήταν τα πιο συνηθισμένα (σελ. 62-63). Επίσης αναφέρεται η απασχόληση του *«κηπουρού»* (σελ. 61). Από τις λέξεις *«τοίχος»* και *«φραγμός»* (σελ. 61) αντιλαμβανόμαστε ότι ο χώρος του κήπου ήταν περιφραγμένος, ενώ το λήμμα *«κρήνη»*, με την επεξηγηματική φράση *«ήτις αναδίδωσι το ύδωρ εις τα άνω»* (σελ. 61), μάς πληροφορεί για τον τρόπο ποτίσματος ή για συντριβάνι. Επίσης τα αναφερόμενα εδώ λαχανικά και μυρωδικά σίγουρα αποτελούσαν μέρος της διατροφής. Το μενού λοιπόν περιλάμβανε τότε λάχανο, αγκινάρες, σπαράγγια, σπανάκι, μαρούλι, αγγούρια, κρεμμύδι, τσουκνίδα και διάφορες ρίζες.

Κεφάλαιο ΙΗ΄ – *«Περί Φυτών, και Δένδρων»* (σελ. 64-66)

Σύνολο 46 σειρές –50 ελληνικές και 53 σλαβικές λέξεις και σύνθετες εκφράσεις. Προηγούνται ονομασίες διάφορων μερών των δένδρων, όπως κορμός, κλαδί, φλοιός κ.ά., ενώ ακολουθούν ονομασίες καρποφόρων και μη καρποφόρων δέντρων καθώς και τα ονόματα των καρπών τους. Το μοναδικό μνημονευόμενο φρούτο, που δεν προέρχεται από δένδρο, είναι η φράουλα.

Μετά το λεξιλόγιο ουσιαστικών ονομάτων ακολουθεί, κατ' αλφαβητική σειρά, άλλο δίστηλο ελληνο-σλαβικό *Λεξικό* με τίτλο *Αρχή του περί Ρημάτων διαλαμβάνοντος Λεξικού* (σελ. 67-99), όπου παρατίθενται οι χρόνοι και οι κλίσεις των ρημάτων (σελ. 100-116). Στο τέλος, κάτω από τον τίτλο *Περί Ευσεβείας*, ακολουθούν, πάλι σε δύο στήλες, δέκα διάλογοι θρησκευτικού/ λειτουργικού περιεχομένου (σελ.116-136).

Το περιεχόμενο των λέξεων του *Λεξικού*, όπως φάνηκε από τη θεματική ανάλυσή μας, χαρακτηρίζεται από ποικιλία –αφορά τη χριστιανική θρησκεία (την ορθόδοξη), δίνει γνώσεις για τη φύση (φυτά και ζώα), περιγράφει την πόλη και τον αστικό περίγυρο, επεκτείνεται στη φυσιολογία του σώματος και τις αρρώστιες καθώς και σε πνευματικές αρετές του ανθρώπου. Έχοντας υπόψη το περιεχόμενο και το μαθητικό κοινό για το οποίο προοριζόταν το εγχειρίδιο αυτό, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι ο σκοπός του ήταν φιλολογικός –εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας– και παιδευτικός, δηλαδή να δώσει –και να εγχαράξει– στους μαθητές γνώσεις θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα όπως και παραδείγματα καλής αγωγής. Έτσι ιδωμένο το *Ρωμαϊκοσλαβωνικόν Λεξικόν*, αποτελεί τυπικό παράδειγμα εγχειριδίου, για

την εποχή στην οποία εκδόθηκε και χρησιμοποιήθηκε. Ειδικότερα, στο ετερόγλωσσο περιβάλλον της πολυσύχναστης από εμπόρους μεθοριακής πόλης Ζέμουν, στο μεταίχμιο δύο αυτοκρατοριών, Αυστροουγγρικής και Οθωμανικής, η στοχευμένη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη «*σλαβενοσερβική νεότητα»*/ «φιλορωμαίους Νέους» συνδυάζεται με την απόκτηση γνώσεων κυρίως για τον κόσμο της πόλης και με τη μύηση σε κοινωνική συμπεριφορά που προσιδιάζει σε ανερχόμενες ομάδες κυρίως εμπόρων. Γι' αυτό, εκτός από γλωσσικό εγχειρίδιο, το *Λεξικό* μπορεί να ερευνηθεί από κοινού με τα βιβλία καλής αγωγής/ Χρηστοήθειες.

7. Εγχειρίδιο της ελληνικής γλώσσας του Ζαχαρία Οικονόμοβιτς Κρούσα, 1828

Το εγχειρίδιο του Ζαχαρία Κρούσα ανήκει στην ομάδα των δίγλωσσων βουλγαρικών εγχειριδίων. Ένα μοναδικό εγχειρίδιο, σε χειρόγραφη μορφή, βρίσκεται στη Συλλογή χειρογράφων και παλαιών εντύπων και σπάνιων βιβλίων της Εθνικής βιβλιοθήκης *«Κύριλλος και Μεθόδιος»* της Σόφιας (НБКМ) με ένδειξη 384.[625]

Το χειρόγραφο αποτελείται από 179 φύλλα χωρίς αρίθμηση, μεγέθους 20,2 x 15,3 εκτ.[626] Το περίβλημά του είναι από χαρτόνι και δέρμα.

Στο εσωτερικό του πρόσθιου φύλλου του περιβλήματος είναι γραμμένο το ex libris με μπλε-μωβ μελάνι *„Из книгитъ на х.Ангелко и х.Маноловъ. София 1851 година."* [Εκ των βιβλίων του χατζή Αγγέλκο και χατζή Μανόλοφ. Σόφια, έτος 1851]. Το χειρόγραφο είναι γραμμένο με μαύρο μελάνι σε δύο διαφορετικούς γραφικούς χαρακτήρες. Η μόνη διακόσμησή του είναι οι κυματιστές οριζόντιες γραμμές που χωρίζουν κάποια από τα Μέρη και ένα λουλούδι στο ф.10^{v}. Σελίδα τίτλου απουσιάζει, αλλά στο ф.10^{v} περιέχεται σημείωμα ενός από τους συντάκτες/γραφείς του χειρογράφου του Ζαχαρία Κρούσα όπου χρήσιμες βιβλιογραφικές πληροφορίες: *„Да се знае какво азъ Захарія Попъ Хріsто Крѫшевичъ,исписахъ сія тетради во время Царя Тѫрскагш Сѫлтана Махмѫта ѽ созданія мира 7336. а ѽ рождества Хрістова 1828. Мца Іанніѫарій 16 денъ аминъ."* [=Να είναι γνωστό εγώ ό Ζαχαρίας Πόπ Χρίστο Κρούσα τα έγραψα αυτά τα τετράδια στα χρόνια του τούρκου βασιλιά σουλτάνου

[625] Цонев Б., *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, София 1910, 421-422 (no 384). Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 219-220 (no 10).

[626] Η αρίθμηση με μολύβι είναι μεταγενέστερη και φαίνεται να προστέθηκε δύο φορές, την πρώτη σε κάθε σελίδα και τη δεύτερη σε κάθε φύλλο. Εδώ θα ακολουθήσουμε τη δεύτερη.

Μεχμέτ, από κτίσεως κόσμου 7336 και από γεννήσεως Χριστού 1828. Μήνας Ιανουάριος, μέρα 16, αμήν].[627]

Πριν περάσουμε στην ανάλυση περιεχομένου του *Εγχειριδίου*, αξιοσημείωτα είναι κάποια βιογραφικά στοιχεία του συντάκτη. Ο Ζαχαρίας Κρούσα (1808 ή 1810–1881) [628] γεννήθηκε στην πόλη Σάμοκοβ. Ως μαθητής του Νεόφυτου Ρίλας παρακολούθησε μαθήματα στη γενέτειρά του και στο μοναστήρι της Ρίλας. Ο Viktor I. Grigorovic (1815-76) στο οδοιπορικό του αναφέρει ότι απογοητεύτηκε από την αφιλοξενία στη Σόφια,[629] όπου *«ο δάσκαλος»* [Ζαχαρίας Κρούσα] απέφευγε κάθε επαφή μαζί του.[630] Ο Κρούσα δίδαξε την ελληνική γλώσσα και στα σχολεία της γενέτειράς του (1829-1832, 1854-1855, 1860), στην Κοπρίβστιτσα (1836-1838, 1858), στη Σόφια (1838-1845, 1850-1853, 1861-1862), στη Βράτσα (1846-1849), στην Αδριανούπολη (1856-1858), στο Παναγιούριστε (1859) και στο Ράντομιρ (1869-1871). Από το 1871 μέχρι το θάνατό του διετέλεσε γραμματέας του δήμου Σόφιας.[631] Η διδασκαλία της ελληνικής προϋποθέτει τη στενή του σχέση με το ελληνικό βιβλίο, αλλά φαίνεται να είχε και ευρύτερο κυρίως φιλολογικό ενδιαφέρον, εξ ού και τα πολύγλωσσα βιβλία της βιβλιοθήκης του –βουλγαρικά, ρωσικά, σερβικά, γαλλικά, γερμανικά και λατινικά– πολλά από τα οποία λεξικά. Ειδικότερα, ανάμεσα στα έντυπα βιβλία βρέθηκαν χειρόγραφες μεταφράσεις, τις οποίες ίσως συνέταξε ο ίδιος ο Ζαχαρίας.[632] Δική του, π.χ., είναι η «σλαβενοβουλγαρική» μετάφραση από τα ελληνικά Ημερολογίου/ Καζαμία με τίτλο *Календар, сочинен от знаменитаго астронома Казамиа за лято 1854. Преведен с греческиго язика на славеноболгарский от г. Захарий Икономовича Круша и напечата ся от Николаа Карастояновича*[633] *в*

[627] Χρφ. ΝΒΚΜ 384, φ.10^{v}. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги,* 422. Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 220.

[628] Шишманов, Студии из областта на българското Възраждане, 175. Шишманов Ив. Д., Нови студии из областта на Българското възраждане, *Сб.БАН 13*(1926), 391 [non vidi]. Стоянов, *Българска възрожденска книжнина*, 222.

[629] Шишманов, Студии из областта на българското Възраждане, 174.

[630]*Григорович* В., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Москва 1877, 134. Начов Н., Захари Икономович Круша, *УП* 2(1906), 786-795.

[631] Начов, Захари Икономович Круша, 786-795. Шишманов, Студии из областта на българското Възраждане, 174-175. Стоянов, *Българска възрожденска книжнина*, 222. Στη Σόφια όπου δίδασκε έλαβε βιβλία, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ*, τόμ. Α΄ *Ελληνική αλληλογραφία*, ό.π., επιστ. 2˙ από το Σάμοκοφ στέλνει στον Φώτεινοφ τις επιστ. 111-113 (1838)˙ επίσης 262 και 263.

[632] Начов, Захари Икономович Круша, 794, όπου οι τίτλοι των έργων αυτών.

[633]Ο Νικόλα Καραστογιάνοβ (1778-1874), Βούλγαρος τυπογράφος και εκδότης από το Σάμοκοβ, θεωρείται ιδρυτής της βουλγαρικής τυπογραφίας. Στο δικό του τυπογραφείο εκδόθηκε το 1844 και το πρώτο βουλγαρικό περιοδικό *Любословие* (*Φιλολογία*) του Κωνσταντίν Φώτινοφ.

собственой его типографии [Σάμοκοβ, 1854].[634] Σχετικά με το ρήμα *„изписахъ"* που χρησιμοποιεί ο συντάκτης, σύμφωνα με τον Μ. Στογιάνοβ δεν κυριολεκτεί (*«συνέγραψα»*), αλλά *«αντέγραψα* [από άλλο βιβλίο]*»* και ότι το εγχειρίδιο αυτό συντάχθηκε από έμπειρο λόγιο, που ο ίδιος αποκλείει να ήταν ο Ζαχαρίας Κρούσας, επειδή το 1828 ήταν μόνο 18 ή 20 ετών.[635] Επειδή όμως ο Κρούσα είχε στη βιβλιοθήκη του ρωσικά βιβλία, ενδιαφερόταν για τη Ρωσία και ήδη από τα μαθητικά του χρόνια ήξερε αρκετά καλά τη ρωσική γλώσσα, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι μετέφρασε το συγκεκριμένο έντυπο, με τη βοήθεια κάποιου άλλου –υπόθεση που ίσως επιβεβαιώνεται από τους δύο γραφικούς χαρακτήρες. Αντίθετα, βέβαιο είναι ότι το ελληνικό κείμενο δεν είναι γραμμένο από το Ζαχαρία.

Υπέρ της υπόθεσης για μεταφρασμένο ρωσικό πρωτότυπο συνηγορούν και άλλες ενδείξεις διάσπαρτες στο κείμενο του Ζαχαρία Κρούσα, αναφέρονται *„рубли"*, κάποιες λέξεις είναι στη ρωσική τους μορφή,[636] ενώ στο τέλος του χειρογράφου περιέχεται και σύντομο ρωσσο-ελληνικό λεξιλόγιο. Επίσης, στο ίδιο το κείμενο του χειρογράφου υπάρχει άμεση ένδειξη στο απόσπασμα όπου αναφέρονται εθνικότητες με αντίστοιχη χαρακτηρολογία-στερεότυπο: *«Ο Γερμανός είναι ειλικρινής, ο Ιταλός πολιτικάντης, ο Γάλλος αβρός, ο Ισπανός υπερήφανος, ο Πορτογάλος σοβαρός, ο Άγγλος υψηλόφρων, ο Ολλανδός φειδωλός, ο Δανός φιλαλήθης, ο Σβέκος* [Σουηδός] *σταθερός, ο Ρώσσος πιστός, ο Γραικός βάρβαρος, ο Εβραίος φιλάργυρος.».*[637] Δεν μπορεί να παραβλεφτεί η θετική άποψη προς τον Ρώσσο και η αρνητική προς τον Γραικό/Έλληνα. Από τα παραπάνω, όπως και από το περιεχόμενο του χειρογράφου φαίνεται πολύ πιθανή η υπόθεση ότι δεν πρόκειται για πρωτότυπο έργο του Ζαχαρία Κρούσα αλλά για μετάφραση των ελληνο-ρωσικών διαλόγων *Νέοι πλέον εύχρηστοι απλορωμαϊκοί και ρωσσικοί διάλογοι διαιρεθέντες εις ρκ΄ μαθήματα. Εκδοθέντες παρά του της εν Μ. Α. Φ. Βλαδιμίρου Τζβετκόβ/ Новые употребительнейшие просто-греческие и российские разговоры, разделеные на 120 уроков. Изданные М. А. С. Владимиром Цветковым. Москва, 1809*[638] ή κάποιου άλλου βιβλίου με παρόμοιο περιεχόμενο.

---

[634] Златарски В. Н., Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница, *ПСп* 9-10(1905), 653. Начов, Захари Икономович Круша, 794. Стоянов, *Българска възрожденска книжнина,* т.1, 222.

[635] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 220 (no 10).

[636] Π.χ. στα φφ. 108^{r}-167^{v} μόνο οι πρώτες δύο *Ομιλίες* είναι μεταφρασμένες ως *„разговор"*, ενώ για όλες τις υπόλοιπες ο Κρούσα φαίνεται να έχει κρατήσει τη μετάφραση που υπήρχε στο ρωσικό πρωτότυπο - *„беседа"*.

[637] Χρφ. НБКМ 384, ф. 155^{r}, όπου και το βουλγαρικό κείμενο.

[638] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 220 (no 10).

Στο δίγλωσσο χειρόγραφο εγχειρίδιο του Ζαχαρία Κρούσα για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας όλα τα κείμενα, με λίγες εξαιρέσεις, είναι γραμμένα παράλληλα στα ελληνικά και στα βουλγαρικά. Όσον αφορά στο λόγο και το σκοπό συγγραφής του εγχειριδίου, στο ίδιο το κείμενο (ф.10^{v}) διευκρινίζεται ότι η γραμματική συνάχτηκε για διευκόλυνση των σπουδαστών της ελληνικής γλώσσας.[639] Το ότι υπάρχει τονισμός όχι μόνο στο ελληνικό κείμενο αλλά και στη βουλγαρική μετάφραση, καθιστά βάσιμη την υπόθεση ότι το εγχειρίδιο προσφερόταν για να χρησιμοποιηθεί, εκτός από τη διδασκαλία και εκμάθηση της ελληνικής, και αντίστροφα –για την εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας από Έλληνες ή «ελληνιστές»/ «γραικομάνους», στους οποίους ήδη αναφερθήκαμε.

Το χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σόφιας (НБКМ384) περιέχει τα εξής μέρη:

ф.1^{r}-1^{v}: *„Глава първа. ѡ раздѣленїи Писменъ”*

Περιέχει πληροφορίες γραμμένες στη βουλγαρική γλώσσα σχετικά με το ελληνικό αλφάβητο και μορφολογία –φθόγγος > συλλαβή > λέξη. Με πολλές λέξεις-παραδείγματα στα ελληνικά.

ф.1^{v}-4^{v}: *„Глава втора. ѡ произношенїи Писменъ”*

Εξηγεί στα βουλγαρικά (κάθε γράμμα εξηγείται χωριστά με παραδείγματα στα ελληνικά) πώς να προφέρονται τα ελληνικά γράμματα και οι δίφθογγοι. Οι εξηγήσεις ως επί το πλείστον είναι συγκριτικές: π.χ.*«προφέρεται όπως το δικό μας* [γράμμα] *…»*.

ф.5^{r} -6^{v}: *„Глава трет҃ія. ѡ Срицанїи”*

Περί των συλλαβών της ελληνικής γλώσσας. Επίσης είναι γραμμένο στα βουλγαρικά και περιέχει πολλά παραδείγματα στα ελληνικά .

ф.6^{v}-9^{v}: *„Глава четверта. ѡ просѡдїи сирѣчъ Гласоѳдаренїи”*

Περί τονισμού της ελληνικής γλώσσας. Αναφέρονται τα διακριτικά που χρησιμοποιούνται στην ελληνική γραφή. Επίσης είναι γραμμένο στα βουλγαρικά και περιέχει πολλά παραδείγματα.

ф.9^{v}-10^{r}: *„Глава петая. ѡ слозъ”*

Περί της συλλαβής. Οι εξηγήσεις δίνονται στα βουλγαρικά με παραδείγματα στα ελληνικά.

[639] Χρф. НБКМ 384, ф.10^{v}. Επίσης βλ. το σημείωμα και στον Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги*, 422.

ф.10^{r}-10^{v}: *„Главное Правилоw Познаванїи слогwвъ”*

Κανόνες συλλαβισμού. Οι εξηγήσεις δίνονται στα βουλγαρικά με παραδείγματα στα ελληνικά.

ф.11^{r}-107^{v}:*„Нови оупотребителнѢйшїи простогрsuperскїи и Болгарскїи Рзговоръ”*

Περιέχει 120 μαθήματα, τα περισσότερα από τα οποία σε μορφή διαλόγου. Κάθε μάθημα έχει μόνο αριθμό, γραμμένο με λέξεις (στην *«απλοελληνική»* και βουλγαρική) χωρίς θεματικό τίτλο. Τα μαθήματα είναι γραμμένα σε δύο στήλες και αποτελούνται από διηγήματα ή ερωταποκρίσεις: Η πρώτη στήλη στα ελληνικά και η δεύτερη μετάφραση στα βουλγαρικά. Μετά από κάθε μάθημα ακολουθεί σύντομο λεξιλόγιο –κάποτε άσχετο με το μάθημα, σκοπεύοντας να διευρύνει τις φιλολογικές γνώσεις των μαθητών. Γραμμένο επίσης σε δύο στήλες, όμως μετά από κάθε ελληνική λέξη/λέξεις[640] ακολουθεί κόμμα και η αντιστοιχία/-ίες της στα βουλγαρικά, δηλαδή οι στήλες δεν είναι χωρισμένες κατά γλώσσα, όπως στο κύριο κείμενο του μαθήματος).

ф.108^{r}-143^{v}: *«Οικιακή διδασκαλια της Φύσεως – Домашно поѳченїе ω естествъ»*

Το μέρος αυτό έχει χαρακτήρα χρηστομάθειας και περιέχει 19 ομιλίες με πληροφορίες και συμβουλές γύρω από αγροτικές/κτηνοτροφικές εργασίες και ορυχεία (λατομεία, αλατωρυχεία, μεταλλεία, ανθρακωρυχεία). Η θεματική αυτή υποδεικνύει τον προορισμό των κειμένων καιτο κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο των αναγνωστών του εγχειριδίου. Τα κείμενα των ομιλιών είναι γραμμένα επίσης σε δύο στήλες –η πρώτη στα ελληνικά και η δεύτερη στη βουλγαρική τους μετάφραση. Το κείμενο της δέκατης ένατης ομιλίας έχει διαφορετική μορφή –είναι γραμμένο μόνο στα ελληνικά σε ολόκληρο το πλάτος της σελίδας, όχι σε στήλες, αν και είναι ημιτελές. Ίσως προβλεπόταν να γραφτεί και η βουλγαρική του μετάφραση, στα επόμενα φφ.141^{v}-143^{v}, που έχουν μείνει άγραφα.

ф.144^{r}-167^{v}: *«Παμμιγής ύλη εν απλαίς περιόδοις χάριν ασκήσεως –Всесмяшеное вещество въ простыхъ перїодѢхъ ωбѳченїя ради»*

Αυτό το κεφάλαιο είναι γραμμένο σε δύο στήλες –η πρώτηστα ελληνικά και η δεύτερη στα βουλγαρικά με τα ίδια κείμενα ποικίλου περιεχομένου.[641] Από την ευρύτερη θεματική των κειμένων, φαίνεται ότι το μέρος αυτό έχει χαρακτήρα ανθολογίου, στο οποίο ο συντάκτης έχει επιλέξει κείμενα εφ’όλης της ύλης τα οποία βοηθούν τους

[640] Τα ουσιαστικά συνοδεύονται από το άρθρο τους.

[641] Η παράλληλη βουλγαρική μετάφραση του ελληνικού κειμένου διακόπτεται στη μέση του φ. 167^{r} και η στήλη παραμένει λευκή.

αναγνώστες όχι μόνο ως φιλολογικές ασκήσεις, αλλά του προσφέρουν και ευρύτερες κοσμικές γνώσεις. Από μόνο του το συλλογικό αυτό μέρος, όπως και το προηγούμενο, αξίζει να αναλυθεί σε αυτοτελή εργασία/ες τόσο ως προς τη θεματική του όσο και ως προς το θέμα της διδασκαλίας και το επίπεδο της εκπαίδευσης στα Βαλκάνια εκείνη την εποχή, θέματα που δεν εμπίπτουν ακριβώς στην προβληματική της παρούσας διατριβής.

φ.168^{r}-179^{r}: Σε αυτά τα φύλλα περιέχεται ένα μικρό ελληνο-βουλγαρικό λεξικό στο οποίο οι λέξεις είναι καταχωρημένες κατ'αλφαβητική–όχι απόλυτη– σειρά. Προηγείται η ελληνική λέξη και αμέσως μετά ακολουθεί η αντίστοιχη βουλγαρική. Οι αράδες είναι γραμμένες σε δύο στήλες,οι οποίες όμως δεν αντιστοιχούν στην ελληνική και τη βουλγαρική, όπως στα παραπάνω μέρη, αλλά περιέχουν λέξεις και στις δύο γλώσσες. Το μικρό αυτό λεξικό/ λεξιλόγιο δεν έχει χωριστό τίτλο. Στο εσωτερικό του όμως διακρίνονται ομάδες λέξεων που αρχίζουν από το ίδιο γράμμα, το οποίο αναφέρεται στην αρχή της κατηγορίας. Το λεξιλόγιο είναι ημιτελές, καθώς φθάνει μέχρι το γράμμα «Χ». Περιέχει περίπου 1500 λέξεις καθημερινής χρήσης. Συγκαταλέγονται σ' αυτό οι λέξεις του μικρού ελληνο-ρωσικού (φ.179^{v}) λεξιλογίου γραμμένες σε όλο το πλάτος της σελίδας και όχι σε δύο στήλες.

Παρά την ύπαρξη του παραπάνω τμήματος, το εγχειρίδιο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στην κατηγορία των λεξικών· είναι μέθοδος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Στα περισσότερα μαθήματα που αναφέρονται σε εκφράσεις περί γνωριμίας φαίνεται πολύ έντονα μια νότα ευγένειας. Αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, αντικατοπτρίζει τα δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα και τα savoir-vivre της εποχής εκείνης, που έχουν εισαχθεί στους αστικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων. Αρκετά περιγραφικό παράδειγμα αποτελεί το *Μάθημα δέκατον έβδομον* (φφ.23^{v}-24^{r}), στο οποίο εκτός από το θέμα της ευγενικής επικοινωνίας αναφέρεται και στη χρήση του βιβλίου. Στο βιβλίο, στην αγορά και στην τιμή του αναφέρονται και άλλα μαθήματα (φφ.70^{v}-72^{r}). Γίνεται λόγος και για τα σχετικά με το γράψιμο αντικείμενα –καλαμάρι, μελάνι κ.ά. (φφ.72^{r}-73^{r}). Διακρίνεται το επάγγελμα του βιβλιοπώλη από εκείνο του χαρτοπώλη (φ.71^{v}), ένδειξη της αυξανόμενης τάσης, στις νεοτερικές κοινωνίες, επαγγελματικής εξειδίκευσης εκτός των συντεχνιών. Επίσης έμφαση δίνεται στην εκμάθηση ξένων γλωσσών (φφ.65^{r}-70^{v})·ειδικότερα στους διαλόγους έμμεσα υποδεικνύει την καλή εκμάθηση της γαλλικής, ελληνικής, γερμανικής και ρωσικής γλώσσας, συμβουλεύοντας ότι απαιτεί επιμονή και πρακτική.

Στα μαθήματα γίνεται φανερό, μέσω λέξεων όπως *«θέατρο»*, *«βιβλιοθήκη»*, *«λαζαρέτον»* (φφ.75^{r}-75^{v}) κ.ά., ότι το λεξιλόγιο προσιδιάζει στην αναβαθμισμένη αστική πνευματική και υγιεινή ατμόσφαιρα. Αναφέρεται στο θέατρο και σε χόμπι, που επίσης σχετίζονται με τον αστικό τρόπο ζωής και συγκεκριμένα με εκείνον των πιο εύπορων αστών. Ο διάλογος μεταξύ αφεντικού και του οικιακού του βοηθού (φφ.40^{v}-41^{r}) επίσης ενισχύει την ίδια υπόθεσή μας. Αυτό μάλιστα το παράδειγμα δείχνει ίσως ότι το εγχειρίδιο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για λόγους εργασίας.

Οι λέξεις είναι απαραίτητες στην καθημερινή επικοινωνία. Αντίθετα, η εκμάθηση του λεξιλογίου των μαθημάτων θα επέτρεπε όχι μόνο μια απλή συζήτηση αλλά επίσης θα βοηθούσε τους αναγνώστες να επικοινωνήσουν ή να αντιδράσουν αναλόγως σε ένα ξενόγλωσσο αστικό περιβάλλον, σε συζητήσεις υψηλότερου επιπέδου. Τμήμα του λεξιλογίου αναφέρεται σε ταξίδι, π.χ. πως κανείς θα ρωτήσει για την κατεύθυνση, θέμα που καθιστάτο εγχειρίδιο πολύ χρηστικό και για ταξιδιώτες. Μια θεματική ανάλυση του περιεχομένου του λεξιλογίου μπορεί να φωτίσει ενδιαφέροντα και προβλήματα της εποχής. Για παράδειγμα, ένας από τους διαλόγους (φφ.98^{r}-99^{v}) αναφέρεται σε ληστεία, πυρκαγιά και ανθρωποκτονία, παραπτώματα/κακουργήματα που τότε ταλάνιζαν την κοινωνία. Επίσης το περιεχόμενο των δίγλωσσων διαλόγων/μαθημάτων θα μπορούσε να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για θέματα τα οποία απασχολούσαν την αναπτυσσόμενη αστική κοινωνία.

Το εγχειρίδιο που μας απασχολεί, σύμφωνα με το σημείωμα του Ζαχαρία Κρούσα, άρχισε να γράφεται/ μεταφράζεται από το πρωτότυπο στις αρχές του 1828 και πιθανόν να το τελείωσε μέσα στο ίδιο έτος. Έχοντας υπόψη ότι τότε ο Ζ. Κ. για πρώτη φορά διδάσκει στο σχολείο στο Σάμοκοβ, δεν αποκλείεται η προοπτική της διδασκαλίας να αποτέλεσε το κίνητρο για τη σύνταξη του συγκεκριμένου βιβλίου/ σχολικού εγχειρίδιου, δηλαδή για να τον διευκολύνει στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Το βιβλίο του Ζαχαρία Κρούσα, παρόλο που δεν εκδόθηκε,[642] γνώρισε ευρύτατη κυκλοφορία σε χειρόγραφη μορφή, όπως φαίνεται από τις πολλά μεταγενέστερα αντιγραφά του. Ένα από αυτά βρίσκεται στην Εθνική βιβλιοθήκη της Βουλγαρίας στη Σόφια (ένδειξη 1131). Στη σ. 84v αναγράφονταιτα αρχικά γράμματα του ονοματεπώνυμου των αντιγραφέων Γ. Δ. και Π. Γ., πιθανότατααπό το περιβάλλον

[642] Η μορφή του έργου με τις αντίστοιχες υποσημειώσεις σε κάποιες σελίδες, όπου χρειάζεται, είναι κατάλληλη για έκδοση. Δυστυχώς δεν υπάρχουν αναφορές στο ίδιο το χειρόγραφο ούτε σε άλλες πηγές της εποχής, αν αυτό επρόκειτο να τυπωθεί.

των μαθητών των Νεόφυτου της Ρίλας και Ζαχαρία Κρούσα.[643] Άλλο χειρόγραφο/ αντίγραφο των ελληνο-βουλγαρικών διαλόγων του, με κάποιες προσθήκες στο βουλγαρικό κείμενο, του 1831, ανήκει στη συλλογή του Ιβάν Δημητρίεφ από το Σάμοκοφ (Βιβλιοθήκη УБ, Бс II 119). Το χειρόγραφο αυτό αποτελείται από 108 φ. και είναι γραμμένο σε καλλιγραφική γραφή με πρόσθετη διακόσμηση. Αυτά τα δεδομένα και η καταληκτήρια φράση «Τέλος του τύπου», δείχνει ότι το βιβλίο προετοιμάσθηκε για να τυπωθεί.[644]

[643] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 221 (no 12).
[644] *Στο ίδιο*, 221 (no 11).

ΜΕΡΟΣ IV

ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΚΑΙ ΜΗ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

Πολυγλωσσία και θρησκεία

Το φαινόμενο της πολυγλωσσίας είναι συνυφασμένο, ιδιαίτερα στις θεοκρατικές κοινωνίες και στα χριστιανικά κράτη, με το φαινόμενο του θρησκευτικού συγκρητισμού –το πιο ενδεικτικό παράδειγμα είναι η αντίληψη που επικρατούσε στη χριστιανική εκκλησία του Μεσαίωνα σχετικά με τις τρεις ιερές γλώσσες της Γραφής, δόγμα, το οποίο πολέμησετο 10ο αιώνα με έντονη επιχειρηματολογία ο Βούλγαρος Chernorizets Khrabăr.[645]

Όπως στο Μεσαίωνα, έτσι και στην οθωμανική περίοδο, η θρησκεία, που οργανώνει την καθημερινή ζωή σε ετήσια βάση, καταλαμβάνει ευρύ φάσμα της πνευματικής ζωής των Βαλκανίων και διατηρεί στενή σχέση ή μάλλον ταυτίζεται συχνά με μια συγκεκριμένη γλώσσα. Στα χρόνια του Βυζαντίου η ορθοδοξία κυριαρχούσε στα Βαλκάνια, ανεξάρτητα από τις διαφορές στη λειτουργική γλώσσα –παλαιοσλαβικά ή ελληνικά. Ελεύθερα μπορούσαν να ακολουθήσουν τα πιστεύω τους και οι Εβραίοι και οι Καθολικοί. Το βασικό χαρακτηριστικό της Βαλκανικής είναι ότι ήταν τόπος συνάντησης των παραδόσεων των ισχυρότερων μονοθεϊστικών θρησκειών και των δογμάτων τους –του καθολικισμού, της ορθοδοξίας και του ισλάμ.[646] Στη νέα πολυεθνική αυτοκρατορία που δημιουργήθηκε στα Βαλκάνια από τη δυναστεία των Οσμάν το κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα ήταν το πιο πρόσφατο. Το ισλάμ, όπως δηλώνει και ο αραβικός όρος –*ισλάμ* δηλαδή *υποταγή*– είναι θρησκεία βασισμένη στην υποταγή του πιστού προς τον Θεό, σημασία η οποία εκτός από θρησκευτική αποκτά και πολιτική χροιά. Προϋποθέτει, δηλαδή, ένα πολιτικο-θρησκευτικό σύστημα, το οποίο καθορίζει την κοινωνική και προσωπική ζωή.

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία οι πληθυσμοί προσδιορίζονταν κυρίως στη βάση της θρησκείας τους. Οι μη μουσουλμάνοι διαχώριζανόλους τους άλλους, από τη μια μεριά τους ιουδαίους, χριστιανούς και αργότερα τους ζωροάστρες, σε *«λαούς της βίβλου»* (*Ahl al-kitab*) κι από την άλλη όλους τους άλλους σε *«άπιστους»*. *«Οι λαοί της βίβλου»*, σύμφωνα με την ισλαμική αντίληψη, είχαν δεχθεί την αποκάλυψη του Θεού,

[645] Βλ. Εισαγωγή, σελ. 12, σημ. 8.

[646] Επίσης το δόγμα του Σιισμού δεν ήταν άγνωστο στα Βαλκάνια, κυρίως λόγω των δραστηριοτήτων των διαφόρων ταγμάτων δερβίσηδων, Миков Л., *Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI-XX век). Бекташи и казълбаши/алевии*, София 2007.

αλλά επειδή αυτό είχε γίνει πριν την εμφάνιση του Μωάμεθ, δεν ήταν στην πλήρη μορφή της και γι' αυτό οι μουσουλμάνοι τους αντιλαμβάνονταν ως κατώτερούς τους. Δηλαδή ο χαρακτηρισμός *dhimmi* διέκρινε τους μουσουλμάνους από τους πιστούς μονοθεϊστικών θρησκειών. Ταυτοχρόνως όμως το ισλαμικό οθωμανικό κράτος θεωρείτο ότι όφειλε να τους προστατεύει, επειδή τους θεωρούσε υποτελείς (*dhimmi*) και έπρεπε να τους εξασφαλίσει την ελεύθερη άσκηση της θρησκείας και του επαγγέλματός τους καθώς και το δικαίωμα να κατέχουν περιουσία.[647]

Ως ένδειξη υποταγής οι μη μουσουλμάνοι πλήρωναν κεφαλικό φόρο (jizya) και τον πιο οδυνηρό φόρο –το παιδομάζωμα (devşirme =«*συλλογή*»). Με το devşirme συγκεντρώνονταν παιδιά κυρίως από βαλκανικές περιοχές αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και από την Ανατολία και τον Καύκασο. Οι υπάλληλοι, που ήταν επιφορτισμένοι με τη συγκέντρωσή τους,τους επέλεγαν από την κατάλληλη για στρατιωτική εκπαίδευση σωματική τους διάπλαση. Επίσης προτιμούσαν τα παιδιά από αστικές οικογένειες ως πιο έξυπνα και με πιο έντονη προσωπικότητα, αν και το παιδομάζωμα εφαρμοζόταν κυρίως στις αγροτικές περιοχές όπου βρισκόταν το μεγαλύτερο ποσοστό του μη μουσουλμανικού πληθυσμού.[648] Ο φόρος αυτός, που επιβαλλόταν από το κράτος κάθε 4-5 χρόνια, είχε στόχο να συγκεντρώνει αγόρια (ηλικίας 8-14 ετών) από μη μουσουλμανικές οικογένειες, αν και αργότερα και οι Βόσνιοι μουσουλμάνοι εντάχθηκαν σ' αυτό το σύστημα φορολογίας. Στα παιδιά αυτά επιβαλλόταν το ισλάμ και η οθωμανική γλώσσα. Μετά από μερικά χρόνια εκπαίδευσης αποτελούσαν μέλη του λεγόμενου «*σώματος των Δούλων της Πύλης*» (kapıkulu ocakları) και ανάλογα με τα προσόντα τους έπαιρναν διάφορες θέσεις στο παλάτι ως γραμματείς ή προσωπικοί υπηρέτες του Σουλτάνου ή ακόμα διορίζονταν σε θέσεις διοικητικών ή μεγάλων βεζίρηδων.[649] Οι υπόλοιποι αποτελούσαν το περίφημο στρατιωτικό σώμα των γενιτσάρων, το οποίο για μεγάλο διάστημα υπήρξε ο καλύτερος από άποψη εξοπλισμού και εκπαίδευσης στρατός της Μεσογείου. Σύμφωνα με τον B. Lewis, οι γενίτσαροι που συγκεντρώνονταν μέσω του devşirme είχαν κυρίως σλαβική και αλβανική καταγωγή.[650]

Από τις αρχές του 17ου αιώνα αρχίζει να μειώνεται ο αριθμός των παιδιών που προέρχονταν από το παιδομάζωμα. Σύμφωνα με τον Evliya Çelebi, επί του σουλτάνου Μουράτ Δ΄ (1623-1640) συγκεντρώθηκαν περίπου 8.000 αγόρια, ενώ επί του

[647] İnalcık, The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul, 234.
[648] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 37-38.
[649] İnalcık, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 95.
[650] Lewis B., *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*, Oxford 1990.

σουλτάνου Αχμέντ Γ΄ (1703-1730) μόνο γύρω στα 1.000.[651] Το 1703 πραγματοποιήθηκε η τελευταία παρόμοια στρατολόγηση, ενώ, ως προς τους γιους των γενιτσάρων, έπαψε να ισχύει η απαγόρευση να παντρεύονται, να εγκαθίστανται σε πόλεις και να ασκούν διάφορα επαγγέλματα ή να γίνουν μέλη συντεχνιών. Σταδιακά, αντικατέστησαν τους πατεράδες τους στο σώμα των γενίτσαρων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα νέο αστικό στρώμα/ ελίτ. Η νέα τους θέση τούς κατέστησε ισχυρότερους στην Αυτοκρατορία, γεγονός που αύξησε και τη δύναμη του τάγματος των Μπεκτασήδων υπό την πνευματική επιρροή του οποίου βρίσκονταν εξαρχής οι γενίτσαροι. Οι Μπεκτασήδες, όπως είναι γνωστό, ήταν ετερόδοξο δερβισικό τάγμα και δεν ακολουθούσαν κάποιες από τις αρχές του *επίσημου* στην Οθωμανική αυτοκρατορία σουνιτικού Ισλάμ, γι' αυτό θεωρήθηκαν από την ιερατική κοινότητα ως αίρεση και απειλή για την ηθική των πιστών. Η ισχύς του σχετιζόταν άμεσα με την πολιτική ισχύ των γενίτσαρων, που το 18ο αιώνα έπαιζαν αρκετά σημαντικό ρόλο στις διαμάχες μεταξύ της ελίτ και του λαού της Κωνσταντινούπολης, τόσο ώστε να θεωρηθούν απειλή κι από τον ίδιο το Σουλτάνο –πολιτικο-θρησκευτική αντιπαλότητα που οδήγησε στην εξόντωση των γενιτσάρων το 1826.[652]

Η θρησκεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία, παρόλο που ήταν προσωπική επιλογή καθενός, αποτελούσε το κριτήριο για τη δημιουργία ενός είδους ιεραρχίας. Ενδεικτικό είναι ότι νομικά οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνταν κατώτεροι και αποκλείονταν από τις οθωμανικές υπηρεσίες και το στρατό, αν και υπήρχαν και εξαιρέσεις. Επίσης, ορισμένοι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι προστατεύονταν από ευρωπαϊκά κράτη (protégés) και, αν και ζούσαν στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας, απολάμβαναν ασυλία από τη νομοθεσία και τη φορολογία του κράτους. Η κοινωνική ιεραρχία ταυτόχρονα εξαρτιόταν εκτός από τη θρησκεία και από την οικονομική κατάσταση. Πολλές είναι οι περιπτώσεις εύπορων χριστιανών και Εβραίων που είχαν μεγαλύτερο κύρος από την πλειονότητα των μουσουλμάνων, κάτι που βεβαιώνει ότι ανάμεσα στις θρησκευτικές ομάδες υπήρχαν εσωτερικές κοινωνικο-οικονομικές διακρίσεις.[653] Το ισλάμ όμως έδινε προτεραιότητα μεταξύ των κοινωνικά και οικονομικά ομοίων και γι' αυτό το λόγο ο εξισλαμισμός ήταν για τους μη

[651] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 43.

[652] Το γεγονός αυτό είχε και αρνητικές συνέπειες στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας – αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για τις συντεχνίες και έναν από τους λόγους που οδήγησε στη διάλυσή τους.

[653] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 250-251, δίνει για παράδειγμα τους ουλεμάδες, οι οποίοι ανήκουν στην ίδια κατηγορία, διαφέρουν πολύ μεταξύ τους από κοινωνική και οικονομική άποψη.

μουσουλμάνους υπηκόους συνήθης τρόπος να απαλλαγούν από φόρους και να ανελιχθούν κοινωνικά. Έως το 16ο αιώνα ήταν δυνατό ακόμα και κάποιοι χριστιανοί να αποκτήσουν τιμάριο, ως ανταμοιβή για τη στρατιωτική τους υπηρεσία, αλλά στους επόμενους αιώνες η απόκτηση τσιφλικιού προϋπέθετε την πίστη στο Ισλάμ.[654] Πράγματι, με την προσχώρηση στο ισλάμ, αποκτούσαν όλα τα δικαιώματα και καθήκοντα του μουσουλμάνου, είχαν τη δυνατότητα να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύστημα των κατακτητών και να διεισδύσουν στη διοίκηση ή στο στρατό,[655] επιπρόσθετα κάποιοι εξωμότες λάμβαναν χρηματικά ποσά ως δώρα από το Σουλτάνο.

Ενδιαφέρον είναι και το ζήτημα της αντιμετώπισης των ομάδων από τις οποίες προέρχονταν οι εξωμότες, πριν εισέλθουν με τη θέλησή τους στο Ισλάμ. Η αλλαγή του θρησκευτικού τους πιστεύω αναμφισβήτητα έφερνε αλλαγές και στην κοινωνική τους ζωή, ακόμα και στις προσωπικές τους σχέσεις με τα μέλη της ομάδας στην οποία ανήκαν μέχρι τότε. Πολύ ενδιαφέρον είναι ότι αυτές οι αλλαγές συμπεριφοράς αντανακλούν στη λαϊκή παράδοση, όπως τουλάχιστον αποτυπώνονται σε παροιμίες. Δεν είναι τυχαία η παροιμία *«Ο Ρωμιός, όταν τουρκέψει, γίνεται εφτά φορές Τούρκος»*,[656] που προφανώς εικονίζει την αρνητική στάση/ συμπεριφορά που είχαν οι χριστιανοί που ασπάστηκαν με τη θέλησή τους το Ισλάμ προς τους μη μουσουλμάνους.

Το γεγονός ότι πολλοί χριστιανοί και Εβραίοι διώκονταν και εξισλαμίζονταν χωρίς τη βούλησή τους[657]δεν περνάει απαρατήρητο από τους ξένους ταξιδιώτες που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία, οι οποίοι καταγράφουν περιπτώσεις εξισλαμισμένων χριστιανών αιχμαλώτων ή παιδιών που συλλέχτηκαν μέσω του devşirme.[658] Επίσης, αναφέρονται περιπτώσεις χριστιανών που αποδέχθηκαν το ισλάμ για να μην καταδικασθούν σε θάνατο όταν αποκαλύπτεται η σχέση τους με μουσουλμάνα.[659]

Συνέβαινε επίσης κάποιοι εξισλαμισμένοι κρυφά να τελούν έθιμα της προηγούμενης θρησκείας τους. Για περιπτώσεις κρυπτοχριστιανισμού γράφει ο

---

[654] Mutafchieva V., *Sur l'état des timars des XVIIe-XVIIIe*, Sofia 1968. Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 41.

[655] Για το στρατιωτικό/ διοικητικό σύστημα του Οθωμανικού κράτους: Παπούλια, Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος, 111-118.

[656] Χιδίρογλου Π., *Εθνολογικοί προβληματισμοί από την τουρκική και την ελληνική παροιμιολογία,* Αθήνα 1987, 41.

[657] Για εξισλαμισμούς το 15ο-16ο αι. στην περιοχή της Μακεδονίας, Соколски М., Исламизација у Македонији у XV и XVI веку, *ИсЧ* 22(1975), 75-89.

[658] Дерншвам, *Дневникът*, 174-175. Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 33, 59. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 669, όπου η πληροφορία σχετικά με το 1674 από το ημερολόγιο του Γάλλου Antonio Galland που υπηρετούσε στη Γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης.

[659] Дерншвам, *Дневникът*, 141-142. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 425-428.

Γερμανός Η. Dernschwam. Στα χρόνια 1553-55, μεταξύ άλλων μνημονεύει το γνωστό μας για την πολυγλωσσία του Μεγάλο βεζίρη Ιμπραήμ πασά από την Πάργα, τον οποίο *«πριν μερικά χρόνια ο σουλτάνος έδωσε εντολή να σκοτώσουν»*. Οι λόγοι που εδώ δεν αναφέρονται, πιθανόν σχετίζονται με την εξήγηση που δίνει πιο κάτω, ότι δηλαδή *«Οι Τούρκοι νομίζουν, ότι ο Ιμπραήμ, ο οποίος είναι Αλβανός και γεννήθηκε από χριστιανούς γονείς, ήταν κρυφά ακόμα γκιαούρ και χριστιανός…»*.[660] Ο ίδιος μάλιστα στη διάρκεια της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη έγινε αυτόπτης μάρτυρας της εκτέλεσης ενός εξισλαμισμένου χριστιανού.[661] Σύμφωνα με το Γερμανό ταξιδιώτη οι εξισλαμισμένοι χριστιανοί που επιστρέφουν στο χριστιανισμό ονομάζονται από τους μουσουλμάνους «*μουρτάντ*» ή «*μουρτεντλί*» (από το αραβικό **مرتد** –εξωμότης, αποστάτης) και τιμωρούνται αυστηρά.[662] Επίσης, μαθαίνουμε από τον St. Gerlach, ότι από τα παιδιά του devşirme που εξισλαμίστηκαν, κάποια διατήρησαν κρυφά την πίστη και την ανάμνηση της καταγωγής και της γενέτειράς τους,[663]ενώ άλλα κατέφυγαν στη Βενετία. Εξιστορεί επίσης στο ημερολόγιό του συγκεκριμένα παραδείγματα πρακτικών κρυπτοχριστιανισμού που συνηθίζονται από μουσουλμάνους προσήλυτους: «*Κάποιοι τούρκοι* [μουσουλμάνοι]*, οι οποίοι πριν ήταν χριστιανοί, βαπτίζουν τα παιδιά τους κρυφά… . Υπάρχουν και Κροάτες, οι οποίοι έχουν γίνει μουσουλμάνοι αλλά βαπτίζουν τα παιδιά τους κρυφά.»*.[664] Άλλος δυτικός, ο *Gerard Kornelius Drish,* που διασχίζει τα Βαλκάνια στα χρόνια 1718-19, αναφέρει την ιστορία Βενετού στρατιώτη, ο οποίος, αν και αιχμαλωτίστηκε από τους Οθωμανούς και αναγκάστηκε να γίνει μουσουλμάνος, *«δεν άλλαξε τόσο πολύ ούτε στη σκέψη ούτε στην καρδιά και έμεινε ένας καλός καθολικός»*.[665] Παρόμοια είναι η περίπτωση κάποιων εξισλαμισμένων Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη. Όταν έφτασαν εκεί, επανήλθαν στην παλαιά πίστη τους, κάτι μη ανεκτό

---

[660] Дерншвам*, Дневникът*, 149: *„когото преди няколко години султанът заповядал да убият*", *„Турците смятат, че Ибрахим, който е албанец и е роден от християнски родители, бил все още тайно гяур и християнин…".*

[661] *Στο ίδιο*, 141. Επίσης για περιπτώσεις κρυπτοχριστιανισμού στην περιοχή της Αλβανίας βλ. *Подбрани извори за историята на балканските народи*, 423-424. Νικολαΐδου Ελευθερία Ι., *Οι Κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1978.

[662] Дерншвам, *Дневникът*, 96, 154.

[663] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 183, 210. Μέρτζιος*, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, 116, στο *Diarii* του Marino Sanuto (1466-1536) σχετικά με την πορεία του Σουλτάνου τον Οκτώβριο 1518 αναφέρεται ότι ο αγάς των γενιτσάρων είναι γιος μιας από τη Χειμάρρα, όπου ο ίδιος ο σουλτάνος στέλνει να την ειδοποιήσουν να έρθει να δει το γιο της.

[664] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 149, 162: *„Някои турци, които преди това са били християни, тайно кръщават децата си….Има също така хървати, които са се потурчили, но тайно кръщават децата си."*

[665] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 240: *„Но той не се променил толкова много, и по негово мислене по сърце си останал един добър католик християнин."*

από την Οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς οι εξωμότες τιμωρούνταν με θάνατο.[666] Περιπτώσεις Εβραίων που εξισλαμίζονται για να αποφύγουν τη θανατική ποινή λόγω διάφορων εγκλημάτων, μνημονεύει το 1735 ο ιησουήτης ιεραπόστολος Jean Baptiste Souciet.[667]Ο H. Dernschwam αποκαλεί «μαράνους» τους εκχριστιανισμένους Εβραίους, που όταν εγκαθίστανται στην Οθωμανική αυτοκρατορία επανέρχονται στον Ιουδαϊσμό.[668]

Παρόλο που συναντάμε περιπτώσεις κρυπτο-χριστιανισμού/-ιουδαϊσμού ή επιστροφής στην προηγούμενη θρησκεία, οι περισσότεροι εξωμότες γενικά αφομοιώνονται και αποκτούν νέα θρησκευτική συνείδηση. Εκτός από τις παραπάνω αναφορές των Dernschwam και Gerlach σχετικά με την επιβολή εξισλαμισμού χριστιανών και Εβραίων, οι ίδιοι αναφέρουν ότι υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες ο εξισλαμισμός είναι προσωπική επιλογή,[669]*«για να είναι ίσοι με τους τούρκους* [μουσουλμάνους]*»*.[670] Σύμφωνα με τον Gerlach συχνές είναι παρόμοιες περιπτώσεις εξισλαμισμού μεταξύ Βόσνιων και Κροατών, γεγονός που αποδίδει στην άγνοιά τους γύρω από το χριστιανικό δόγμα,[671] ενώ, σύμφωνα με τον Dernschwam, πολλοί Εβραίοι εξισλαμίζονται για να διαφύγουν τιμωρία που επιβάλλεται από την εβραϊκή κοινότητα.[672] Ο Άγγλος περιηγητής Paul Rycaut, που επισκέπτεται την Οθωμανική αυτοκρατορία στο β΄ μισό του 17ου αιώνα, επίσης αναφέρει ότι *«Πριν οι Τούρκοι* [οι μουσουλμάνοι] *είχαν το έθιμο να παίρνουν κάθε πέντε χρόνια τα παιδιά των χριστιανών και να τα ανατρέφουν και να τα διαπαιδαγωγούν στο πνεύμα του μουσουλμανικού φανατισμού …Τώρα όμως αυτό σχεδόν δεν εφαρμόζεται επειδή πολλοί Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι και άλλοι λαοί που βρίσκονται υπό την οθωμανική*

[666] Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, 175-177, 181 και 118-119, όπου απόσπασμα από το *Diarii* του Marino Sanuto για την περίπτωση του Ιμπραήμ πασά (περ. 1493-1536), πρώτου βεζίρη στην αυλή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1494-1566), που καταγόταν από εξισλαμισμένη οικογένεια η οποία ίσως κρυφά κράτησε τη χριστιανική πίστη της, επειδή ό ίδιος ο Ιμπραήμ είχε στραφεί στο χριστιανισμό και γι' αυτό τού επιβλήθηκε θανατική ποινή, *Encyclopédie de l'islam*, eds B. Lewis, V. L. Ménage, t. 3, Paris 1975, 1023-4.

[667] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 180.

[668] *Дневникът*, 140 *"марани" – това са евреи, които са станали християни…"*, 146.

[669] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 95-96, 112, 114-115, 123, 155, 180, 182, 234.

[670] Дерншвам , *Дневникът*, 92: *„за да бъдат равни на другите турци".*

[671] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 139: *„…босненците и хърватите не знаят нищо за християнската вяра. Турците много обичат да пленяват такива, защото са як, работлив народ. Като се купи един такъв пленник…и той, робът, разбере, че може да има по-добър живот, става турчин.".*

[672] Дерншвам, *Дневникът*, 141.

τυραννία, μόνοι τους προσχωρούν σ' αυτούς για να εκμεταλλευτούν την ανύπαρκτη δόξα και προνόμια των Τούρκων.».[673]

Μελετώντας την εσωτερική πολιτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως προς τον εξισλαμισμό από την οπτική γωνία της πολυγλωσσίας, διακρίνουμε τη βίαιη μεταστροφή από την εκούσια επιλογή. Ο αριθμός των περιπτώσεων εξισλαμισμού σίγουρα είναι μεγαλύτερος σε σύγκριση με τις γνωστές περιπτώσεις εξωμοτών από το ισλάμ προς άλλες θρησκείες, διαφορά η οποία ίσως εξηγείται με τη θανατική ποινή που επιβαλλόταν στους εξωμότες. Σημαντικό ρόλο στην επιτυχία του εξισλαμισμού σε πνευματικό επίπεδο είχαν οι γαζήδες/ δερβίσηδες, μέσω των οποίων εξισλαμίστηκαν πολλές περιοχές στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια. Είναι δηλαδή γνωστό, ότι η πίστη τους σε τάφους θαυματουργών δερβίσηδων συνέβαλε στην πύκνωση οικιστικών συνόλων γύρω τους (άλλες μονές δερβίσηδων ή ολόκληρα χωριά).[674]

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι το 19ο αιώνα η θρησκεία, αποτελούσε το βασικότερο κριτήριο διακρίσεων των υπηκόων (χριστιανοί, Εβραίοι, Αρμένιοι) από τον μουσουλμάνο κατακτητή. Στη διατήρηση αυτών των διακρίσεων λειτουργούσαν διάφοροι μηχανισμοί και μέτρα, όπως οι κανονισμοί περί ενδυμασίας, με βάση την οποία διακρίνονταν οι θρησκευτικές κοινότητες. Το επίσημο Ισλάμ, που παρενέβαινε σε μεγάλο βαθμό στη ζωή των μουσουλμάνων, στην ουσία δημιούργησε χάσμα μεταξύ *πιστών* και *απίστων*, περιορίζοντας τις δυνατότητες ανάμιξής τους, κάτι ωστόσο αναπόφευκτο, όπως δείχνουν πολυάριθμες μαρτυρίες της εποχής για τη σημασία της καθημερινής επαφής και όσμωσης ετερόθρησκων ομάδων. Έτσι, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τα φαινόμενα θρησκευτικού συγκρητισμού που διαδίδονταν κάτω από την επίδραση μυστικών δογμάτων, που διευκόλυναν την επικοινωνία ανάμεσα στους μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, όπως για παράδειγμα η συγκέντρωση πλήθους γύρω από τον σεΐχη Bedreddin –καταδικάστηκε σε θάνατο στις Σέρρες το 1416– και τον μαθητή του Bürlükce Mustafa και οι συνακόλουθες εξεγέρσεις που

---

[673] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 88: *„Преди турците са имали обичай да вземат християнски деца на всеки пет години и да ги възпитават и обучават на мохамеданския фанатизъм. …Сега обаче това почти не се прилага, защото извънредно много гърци, арменци, евреи и всички други народи, намиращи се под турска тирания, сами се присъединяват към тях, за да се възползват от въображаемата чест и привилегии на турчина.".* Επίσης ο ίδιος αναφέρει διάφορους τρόπους διάδοσης του ισλάμ, σ.110-113. Πρβλ. του ίδιου, *To the present State of th Greek and Armenian Churches*, London 1678, 22 κ.ε. http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A58002.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext .

[674] Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 42-43 όπου και βιβλιογραφία. Ζεγκίνης Ε. Χ., *Ο Μπεκτασισμός στην Δ. Θράκη - Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο,* Θεσσαλονίκη 2001. Миков, *Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България*.

καταπνίγηκαν στο αίμα.[675] Παρόμοιες ήταν κυρίως στο 15ο αιώνα και οι περιπτώσεις δερβίσηδων που διέδιδαν ιδέες για ειρηνική συμβίωση όλων των ομάδων, τις οποίες αποδέχονταν μουσουλμάνοι, ειδικά ετερόδοξοι, και χριστιανοί. Ένδειξη της προσέγγισης αποτελεί ο σεβασμός που έδειχναν χριστιανοί και μουσουλμάνοι στους τουρμπέδες των δερβίσηδων, οι οποίοι μετατρέπονταν σε τόπους προσκυνήματος και εορτών κοινών ή χωριστών. Παρά τη θρησκευτική/πολιτισμική αυτή σύγκλιση, η διάκριση βάσει θρησκείας, όπως φαίνεται από τις πηγές τις εποχής, παραμένει βέβαια καθοριστική: *Χριστιανός* και *μουσουλμάνος* παραμένουν δύο κατηγορίες που παίρνουν τη θέση εθνωνυμίων, *Έλληνας* και *Τούρκος*.

Η λανθασμένη αυτή χρήση των όρων οφείλεται κυρίως στην ταύτιση της θρησκείας με τη γλώσσα και πολύ αργότερα με την εθνική συνείδηση. Για παράδειγμα, οι οθωμανικές πηγές για την περιοχή των Τρικάλων, την περίοδο της πρώιμης τουρκοκρατίας, καταγράφουν μόνο τους Βλάχους ως *eflag, Eflagān* λόγω του γλωσσικού τους ιδιώματος[676] και τους Εβραίους λόγω διαφοράς θρησκείας. Όλες οι άλλες εθνότητες του χριστιανικού πληθυσμού χαρακτηρίζονται αθροιστικά ως «Ρουμ», δηλαδή «Ρωμιοί».[677] Η ταύτιση της ελληνικής γλώσσας με το χριστιανισμό προκύπτει από την ισχυρή θέση της στην εκκλησία. Η πλειονότητα των ορθόδοξων χριστιανών οθωμανών υπηκόων (γραικικόν γένος, γραικοί) ήταν υπό την προστασία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, θεσμός που διαιώνισε τη βυζαντινή παράδοση και την ελληνική γλώσσα στη λειτουργία. Μετά τη συντριβή του μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους και την κατάργηση του Πατριαρχείου του Τυρνόβου (1393), η βουλγαρική εκκλησία περιήλθε στη σφαίρα επιρροής του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και η λειτουργική γλώσσα για τους Βούλγαρους δεν ήταν πλέον τα παλαιοσλαβικά αλλά τα ελληνικά. Αυτόνομο είχε παραμείνει το Αρμενικό Πατριαρχείο από το 1471 μέχρι το 1678, η ύπαρξη του οποίου επιβλήθηκε από την πολιτική κατάσταση]. Εκτός της επιρροής του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως βρισκόταν το Πατριαρχείο του Πετς (Ιπέκ) και η αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Αχρίδας

[675] Гаврилова Н., По въпроса за движението на Шейх Бедреддин Махмуд и неговите последователи, Българският петнадесети век, *Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в., София, 19-21.10.1992*, София 1993, 93-107. Babinger F., Schejch Bedreddin der Sohn des Richters von Simav, *Der Islam* 11(1921), 1-106 [non vidi].

[676] Οι Βλάχοι συγκροτούν το 1905 χωριστή από το Ρουμ μιλλέτ ομάδα.

[677] Λαζάρου Αχ. Γ., *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Αθήνα 1993, 99 [πρώτη δημοσίευση: Απεικόνιση Τρικάλων και περιοχής στις αρχές της Τουρκοκρατίας με πηγές οθωμανικές, *Τρικαλινά ΙΑ΄, Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλίνων Σπουδών, Τρίκαλα 9-11 Νοεμβρίου 1990*, Τρίκαλα 1991, 137-151].

μέχρι το 1766 και 1767 αντίστοιχα, οπότε οι περιοχές δικαιοδοσίας τους πέρασαν στον έλεγχό του.

Έκτοτε το Πατριαρχείο έγινε ο κυρίαρχος θεσμός για τις χριστιανικές ορθόδοξες ομάδες στα Βαλκάνια, παρέμεινε το αποκλειστικό κέντρο διαποίμανσης ολόκληρου το «ρουμ μιλέτ» της Βαλκανικής[678] κι αυτό συνέβαλε στη διατήρηση της κυρίαρχης θέσης της ελληνικής ως γλώσσας της θρησκείας, αλλά ταυτοχρόνως και του ελληνικού πολιτισμού. Αυτό σήμαινε ότι στις περιοχές με σλαβικό πληθυσμό οι ιερείς ήταν Σλάβοι, αλλά οι κληρικοί στις υψηλές θέσεις ήταν «Ρωμιοί»/«Γραικοί».[679] Υπήρχαν επίσης εξαιρέσεις, όπως η περίπτωση του βούλγαρου Μητροφάνη, *«του πιο μορφωμένου απ' όλους τους Έλληνες»* σύμφωνα με τον Γερμανό περιηγητή St. Gerlach, ο οποίος από το 1565 έως το 1572 ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο, αφού ο Μιχαήλ Καντακουζηνός κατάφερε να εκθρονίσει τον πατριάρχη Ιωασάφ Β'.[680] Σημαντικός είναι ο ρόλος των ελληνικών σχολείων, τα μοναδικά ιδρύματα που πρόσφεραν τότε ένα σύνολο κοσμικών γνώσεων. Επιπλέον, η ελληνική ως γλώσσα του εμπορίου στην Αυτοκρατορία διαδόθηκε και στους μη Έλληνες εμπόρους, καθώς η γνώση της ήταν απαραίτητη σ' αυτούς για να ανελιχθούν κοινωνικά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας ομάδας δί-/πολύ-γλωσσων ελληνόφωνων, αφού εκτός από τη μητρική γλώσσα (σλαβικά, βλαχικά, αρβανίτικα, τουρκικά), χρησιμοποιούσαν και την ελληνική. Επρόκειτο για ατομικό ή ακόμα και ομαδικό εξελληνισμό για λόγους οικονομικούς, εκπαιδευτικούς και θρησκευτικούς. Οι προαναφερθέντες παράγοντες εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την ταύτιση του όρου "Grăk" (=Γραικός) με τις ομάδες των χριστιανών που εμπορεύονταν στην Αυτοκρατορία. Ο ίδιος όρος προσδιόριζε το μορφωμένο, πολιτισμένο, καλλιεργημένο άτομο, ιδιότητα που αποκτιόταν με την

---

[678] Braude, Foundation Myths of the *Millet* System, 81-2. Πρβλ. Rycaut P., *To the present State of the Greek and Armenian Churches*, London 1678, 391-2 *«…It is true, that at Constantinople, and at Jerusalem, there are those who are called Armenian Patriarchs, but they are titular only, made to please and content the Turks: who have judged it necessary and agreeable to the Armenian Faith, or rather to their own, that patriarchs should remain in those places; and therefore have enjoined them to constitute such under that notion; by which means, the Armenian Church maintaining their Representatives at that place, they may always know from whom they may exact the money and Presents at a new Investiture, and may charge on him all those Avanias, or false pretences, which they find most agreeable to their own advantage: Otherwise, I say, these Patriarchs are but titular, and are in reality no other than Deputies and Suffragans of the Patri arch, as are those at Smyrna or Angora, where Trade hath convocated great numbers of the Armenian Nation; or rather, they may be more properly called Bishops under those Patriarchs, having the name of Martabet, which in their Language signifies a Superintendent, or Overseer of the Church.»* http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A58002.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext .

[679] Βλ. και Iorga, *Το Βυζάντιο*, 110-111.

[680] Στο *ίδιο*, 119-120, όπου βιβλιογραφία.

ελληνική εκπαίδευση και χάρη στο ότι τότε στο βαλκανικό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μόνο τα ελληνικά σχολεία πρόσφεραν σχετικά υψηλό επίπεδο μόρφωσης.

Παρόμοια ήταν και η κατάσταση ως προς την ταύτιση των Τούρκων με τους μουσουλμάνους. Εκ των προτέρων χρειάζεται να κάνουμε μια επισήμανση για τον όρο *Τούρκος* που χρησιμοποιείται αντί του όρου *Οθωμανός*. Η ταύτιση δεν είναι ορθή, επειδή, από τη μια μεριά, *Τούρκος* είναι συνώνυμο του *Τουρκμένου*, δηλαδή του κατοίκου του Τουρκμενιστάν, κι από άλλη, στο β΄ μισό του 19ου αιώνα ο όρος αποκτά εθνική σημασία. Η χρήση του, όσον αφορά στην οθωμανική δυναστεία, είναι σωστή, επειδή όντως τα μέλη της είχαν τουρκική (Turkic) καταγωγή, κατάσταση που άλλαξε πολύ γρήγορα λόγω των μικτών γάμων. Η ενσωμάτωση διάφορων θρησκευτικών ομάδων, μέσω του εξισλαμισμού ή της υιοθέτησης της τουρκικής γλώσσας, επίσης συνέβαλε στο να αποκτήσει διαφορετική σημασία ο όρος *Τούρκος*, καθώς έχασε την *εθνοτική* του σημασία και έγινε συνώνυμο του μουσουλμάνου,[681] όρος που επιβλήθηκε στις περισσότερες μελέτες. Σε πολλές πηγές, σύγχρονες με την υπό εξέταση περίοδο, αναφέρονται περιπτώσεις μη μουσουλμάνων, που ακολούθησαν το ισλάμ και θεωρείται πλέον ότι «*έγιναν Τούρκοι*».

Εκτός από τους μουσουλμάνους, που είχαν τουρκική καταγωγή, στο ισλάμ προσηλυτίζονταν και μέλη των άλλων γλωσσο-φυλετικών ομάδων, ορισμένοι από τους οποίους συνεχίζουν να μιλούν τη γλώσσα τους, όπως οι λεγόμενοι Πομάκοι και οι Βόσνιοι. Η περίπτωση της Βόσνιων είναι ιδιαίτερη, ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα, όταν η πλειονότητά τους, πιθανότατα και η ηγεσία τους, αποδέχθηκαν τη χριστιανική αίρεση του Βογομιλισμού. Όταν οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη Βοσνία, κάποιοι, μεταξύ των οποίων αρκετοί γαιοκτήμονες ευγενείς, προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ για να διατηρήσουν την κυρίαρχη θέση και την περιουσία τους. Αυτή η αλλαγή της πίστης μπορεί να σχετιστεί και με τη στάση των μουσουλμάνων προς τους *άπιστους*. Σύμφωνα με το Κοράνι, αν οι *άπιστοι* δεν ανήκαν στην κατηγορία των *λαών της Βίβλου,* όπως συμβαίνει με τους οπαδούς της αίρεσης των Βογομίλων, μπορούσαν να επιλέξουν να αποδεχθούν το Ισλάμ ή να εξοντωθούν. Παρόλο που πολλοί από τους Βόσνιους φαίνεται πως είχαν αποδεχθεί το βογομιλισμό, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όλοι οι εξισλαμισμένοι Βόσνιοι ήταν προηγουμένως βογόμιλοι.

[681] Οι χριστιανοί της πρώην ενωμένης Γιουγκοσλαβίας αποκαλούν τους μουσουλμάνους της Βοσνίας *Τούρκους* λόγω της διάδοσης της τουρκικής γλώσσας μεταξύ τους, ακόμα και σε περίπτωση κοινής σλαβικής καταγωγής.

Παρόμοια είναι και η περίπτωση των Βαλαάδων,[682] οι οποίοι ήταν ελληνικός πληθυσμός ή, σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, Βλάχοι που άρχισαν σταδιακά να εξισλαμίζονται από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα. Έτσι, κάτοικοι πολλών χωριών της άνω κοιλάδας του Αλιάκμονα στις περιοχές Γρεβενών, Ανασελίτσας (Επαρχία Βοΐου Κοζάνης) και Καστοριάς εξισλαμίστηκαν, διατηρώντας τόσο τη χρήση της ελληνικής γλώσσας όσο και πολλά από τα χριστιανικά έθιμά τους.[683]

Συναντάμε επίσης τους Καραμανλήδες που μιλάνε τουρκικά, παρόλο που δεν ήταν μουσουλμάνοι. Ήταν χριστιανοί τουρκόφωνοι και τα λειτουργικά τους βιβλία είναι γραμμένα στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες.[684]Στην ιστοριογραφία υπάρχουν πολλές απόψεις για την καταγωγή των Καραμανλήδων. Σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, προέρχονται από τουρκική ομάδα της Μικράς Ασίας που εκχριστιανίστηκε στο Μεσαίωνα,[685] ενώ άλλοι ιστορικοί θεωρούν ότι είναι οι Έλληνες που ζούσαν στην Καπαδοκία και υποδουλώθηκαν από τους Σελτζούκους τον 11ο αιώνα.[686] Το ιδιάζον χαρακτηριστικό στην ομάδα αυτή είναι η τουρκοφωνία, η ορθόδοξη πίστη τους και η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου. Αυτό το φαινόμενο εξηγείται κυρίως με την καταγωγή τους και με κάποιες ιστορικο-πολιτισμικές συνθήκες –π.χ. οι οπαδοί της ελληνικής τους καταγωγής εξηγούν τη χρήση της τουρκικής γλώσσας από τους Καραμανλήδες ως αποτέλεσμα της διαταγής που δόθηκε στις 13 Μαΐου 1277 από το βεζίρη Μεχμέτ Βέη, σύμφωνα με την οποία στο δικαστήριο και στα δημόσια μέρη συγκέντρωσης η χρήση της τουρκικής γινόταν υποχρεωτική.[687] Κατά καιρούς από τη Μικρά Ασία με διαταγή του σουλτάνου γίνονταν αναγκαστικές μετατοπίσεις

---

[682] Σύμφωνα με μία θεωρία, ονομάστηκαν έτσι από τη μόνη τουρκική έκφραση *«Β'αλλάχι»* (*«μα το Θεό»*), την όποια χρησιμοποιούσε αυτός ο ελληνόφωνος πληθυσμός. Οι Βαλαάδες επίσης είναι γνωστοί και με το όνομα Φούτσιδες (από το «αδελφούτσι»), ενώ οι Βλάχοι της περιοχής των Γρεβενών τους αποκαλούσαν Βλαχούτσοι ή Βλάχατζι. Επίσης Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969, 317 κ.ε.. Δαμάνης Δ. Γ., Νιγρίτα-Σύρπα, *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, Αθήνα 1911, 113. Εδ. Στάνφορδ, *Εθνογραφικός χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και Ελλάδος μετά εισαγωγικών παρτηρήσεων περί της διασποράς των φύλων εν τη Ιλλυρική Χερσονήσω και στατιστικών πινάκων του πληθυσμού*, Εκδίδοται υπό Ηρ. Λαζαρίδου, εν Αθήναις 1877, σ. 7.

[683] Ζούσαν στα χωριά Πηγαδίτσα, Κάστρο, Κυρα-Καλή, Τσούρκλι κ.ά., τα οποία μετά την αναχώρηση και τον αναγκαστικό ξεριζωμό τους κατοικήθηκαν από χριστιανούς πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, αφού για την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 λήφθηκε υπόψη μόνο το θρήσκευμα. Γκλαβίνας Γ.**,** Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης την περίοδο 1912-1924 μέσα από εκθέσεις του υποδιοικητή της επαρχίας, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-12(2001-2002).

[684] Salaville, Dalleggio, *Karamanlidika*.

[685] Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 38 και σημ. 4 όπου η σχετική βιβλιογραφία.

[686] Ιορδάνογλου, Καραμανλήδικες επιγραφές, 63-64, όπου και βιβλιογραφία για τη καταγωγή τους.

[687] Στο ίδιο, 64.

πληθυσμού κυρίως προς την πρωτεύουσα.[688] Η εγκατάσταση Καραμανλήδων στην Κωνσταντινούπολη, στην περιοχή κοντά στο Yedukule (Επταπύργιο), δεν έμεινε ασχολίαστη από τους Δυτικούς που επισκέπτονται την οθωμανική πρωτεύουσα, π.χ. από τους περιηγητές Hans Dernschwam και Nicolas de Nicolay.[689]

Η γνώση της τουρκικής, ως επίσημης γλώσσας επικοινωνίας με τις αρχές, είναι αναγκαία είτε λόγω του Ισλάμ είτε επειδή χρησιμοποιούσε την τουρκική γλώσσα, μεγάλος αριθμός ανθρώπων, μη τουρκικής καταγωγής, που χαρακτηρίζονται εσφαλμένα Τούρκοι. Ο προσηλυτισμός στο Ισλάμ, οικειοθελής ή αναγκαστικός, έδινε στους νεοφύτους οικονομικά και κοινωνικά προνόμια. Για παράδειγμα, κάποιοι Αλβανοί εκούσια προσήλθαν στο Ισλάμ, για να στελεχώσουν τη διοίκηση ή να στρατολογηθούν στον οθωμανικό στρατό, όπως άλλοτε στους βενετούς –οι λεγόμενοι "stradioti". Μερικοί μάλιστα κατάφεραν να ανέλθουν στην ιεραρχία, όπως η οικογένεια Κιοπρουλή (Κεπριλού, Κοπριλί), δύο μέλη της οποίας το 17^{ο} αιώνα είχαν το αξίωμα του Μεγάλου Βεζίρη.[690] Όπως ήδη αναφέραμε, ο προσηλυτισμός –ακούσιος ή εκούσιος– σχετίζεται άμεσα με την πολυγλωσσία, αφού ο προσήλυτος μαθαίνει τουλάχιστον μία νέα γλώσσα. Στην περίπτωση των εξισλαμισμένων λόγω της νέας θρησκείας και της καθημερινής επαφής με τουρκόφωνο πληθυσμό η υιοθέτηση της τουρκικής ακόμα και της αραβικής λόγω του Κορανίου, είναι περίπου υποχρεωτική. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια *τεχνητή* διγλωσσία: π.χ., οι εξισλαμισμένοι ετερόγλωσσοι βαλκάνιοι του παιδομαζώματος υποχρεωτικώς μαθαίνουν την οθωμανική γλώσσα, ενώ ορισμένοι συνεχίζουν να χρησιμοποιούν και τη μητρική τους.

Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες ο εξισλαμισμός οδηγεί σε σταδιακή αποξένωση από τις παλαιές παραδόσεις και τη μητρική γλώσσα. Ο Γερμανός Η. Dernschwam, που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1553-55, γράφει στο ημερολόγιο του για περιπτώσεις εξισλαμισμένων που ξεχνούν ή απλώς ντρέπονται να μιλάνε τη γλώσσα τους και χρησιμοποιούν την τουρκική, ακόμα και μεταξύ τους. Ειδικότερα σημειώνει: *«Υπάρχουν κάποιοι οι οποίοι οικειοθελώς γίνονται μουσουλμάνοι …, για να είναι ίσιοι με τους άλλους Τούρκους* …[και αυτοί] *είναι δέκα φορές χειρότεροι από τους γνήσιους Τούρκους, επειδή συμπεριφέρονται πιο ανελέητα με τους χριστιανούς από αυτούς. …Ορισμένοι ντρέπονται να μιλήσουν τη μητρική τους*

[688] Στο ίδιο, 65-69.

[689] Βλ. αποσπάσματα σε ελληνική μετάφραση: Ιορδάνογλου, Καραμανλήδικες επιγραφές, 67.

[690] Lewis B., *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. Α΄, Αθήνα 2001, 102, σημ. 55. Shaw S., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* v. 1. *Empire of the Gazis The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge, Melbourne 1976, 208-15.

γλώσσα με τους αιχμάλωτους.»[691] και *«Από τα ομορφότερα αγόρια που έχουν αρπαχθεί από όλα τα μέρη και είναι φερμένα στην Τουρκία, τα πιο υπέροχα τα παίρνουν στο σαράι του σουλτάνου ή στο χαρέμι …Πρώτα τους μαθαίνουν τη γλώσσα και να προσεύχονται …Κανένας από αυτούς δεν γνωρίζει από πού είναι και ποιοι ήταν οι γονείς του και όλοι τους έχουν ξεχάσει τη γλώσσα τους.»*.[692]

Οι περιπτώσεις εκμάθησης μίας ξένης γλώσσας ως αποτέλεσμα προσηλυτισμού σε άλλο θρήσκευμα σχετίζεται πιο πολύ με το Ισλάμ στο οποίο η αλληλεξάρτηση θρησκείας και γλώσσας είναι πιο ισχυρή. Ενώ το χριστιανικό δόγμα –το ορθόδοξο στην περίπτωση των Βαλκανίων– δεν συναρτάται απόλυτα με συγκεκριμένη γλώσσα, παρά τη συντριπτική επικράτηση της ελληνικής ως γλώσσας της λειτουργίας. Από τις τρεις πιο διαδεδομένες θρησκείες στα Βαλκάνια και γενικώς στην οθωμανική επικράτεια η πιο στενά συνδεδεμένη με τη γλώσσα θρησκεία, λόγω της άμεσης σχέσης της με την *εθνότητα*, είναι ο Ιουδαϊσμός. Απ' όσο γνωρίζουμε, οι διαθέσιμες πήγες αναφέρουν λίγες περιπτώσεις ανθρώπων που προσχωρούν σ' αυτόν. Ο H. Dernschwam, στο ίδιο πλαίσιο, αναφέρει μερικούς προσήλυτους που συναντάει στην Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως, π.χ., ένα Πορτογάλο που το 1554 βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη[693] κι ένα Γερμανό που για τον ίδιο λόγο είχε μάθει την εβραϊκή.[694] Επίσης, έχοντας υπόψη του κυρίως χριστιανούς αιχμαλώτους, συμπληρώνει ότι *«Στην Κωνσταντινούπολη και στην Τουρκία βρίσκονται ορισμένοι που ταξιδεύουν από χώρα σε χώρα και για χρήματα δύο-τρεις φορές αλλάζουν τη θρησκεία τους …Ανάμεσα στους Εβραίους βρίσκονται και κάποιοι απελπισμένοι χριστιανοί ...οι οποίοι έχουν προσέλθει στην εβραϊκή πίστη και δεχθήκαν περιτομή, μόνο για να έχουν περισσότερες ελευθερίες και να κινούνται πιο άνετα ανάμεσα στους Εβραίους.»*.[695] Ο Dernschwam εξηγεί τις περιπτώσεις προσχώρησης προς τον Ιουδαϊσμό ως τρόπο διαφυγής επιβεβλημένης σ' αυτόν τιμωρίας. Για χριστιανούς που προσχώρησαν στην

---

[691] Дерншвам, *Дневникът*, 92: *„Има и някои, които доброволно стават мюсюлмани…, за да бъдат равни на другите турци… [те] са десет пъти по-лоши от истинските турци, отнасят се по-безмилостно с пленените християни…Някои се срамуват да говорят родния си език с пленниците.“.*

[692] *Στο ίδιο*, 172: *„От красивите момчета, които са заграбени от всички страни и доведени в Турция, най-прекрасните вземат за султанския сарай или женската стая…. Първо ги учат на езика и да се молят …Никоя от тях не знае откъде е или кои са били родителите им, всички са забравили езика си.“.*

[693] *Στο ίδιο*, 108, 144-145.

[694] *Στο ίδιο*, 108, 141, 144-145.

[695] *Στο ίδιο*, 140: *”В Цариград и в Турция се намират и такива, които пътуват от страна на страна. За парите се покръстват по два или три пъти…Между евреите се намират и някои отчаяни християни…Приели са еврейската вяра, обрязали са се, само за да са малко по-свободни сред евреите и да могат да се движат по-свободно.”.*

εβραϊκή θρησκεία ο Γερμανός περιηγητής St. Gerlach[696] δίνει στο ημερολόγιό του αριθμητικά δεδομένα που δεν είναι δυνατό να επαληθευτούν: «*Στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να υπάρχουν πάνω από δέκα χιλιάδες Εβραίοι, που πριν ήταν χριστιανοί. Μόνο ο μέγας δούκας Γιόζεφ έχει φέρει μαζί του πεντακόσιους –η πλειονότητα των οποίων αποτελείται από Ισπανούς και Ιταλούς.»*.[697] Γνωρίζουμε επίσης ότι πολλοί Εβραίοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία έχουν έρθει από την Ισπανία, οι λεγόμενοι Σεφαρδίτες, οι οποίοι εκτός από τα εβραϊκά μιλούσαν μεταξύ τους και χρησιμοποιούσαν στη λειτουργία τη λεγόμενη Λαντίνο ή Λαδίνο –ένδειξη ότι μετά το 15ο αιώνα η βαλκανική πολυγλωσσία είναι περισσότερο ευρύ και σύνθετο φαινόμενο από ό,τι ήταν στο μεσαίωνα.

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω πληροφορίες, η γλώσσα των διάφορων ομάδων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία καθώς και το σύστημα εγγραμματισμού που επιλέγεται, συνδέεται στενά και προσδιορίζεται άμεσα με τη θρησκεία. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η αλβανική γλώσσα, η οποία στο 19ο αιώνα γραφόταν από τις τρεις θρησκευτικές ομάδες με ισάριθμα αλφάβητα –λατινικό από τους καθολικούς, ελληνικό από τους ορθόδοξους και αραβικό από τους μουσουλμάνους. Παρόμοιες είναι και οι περιπτώσεις των αναφερθέντων ήδη τουρκόφωνων χριστιανών στη Μικρά Ασία –Καραμανλήδες–, των Σλάβων Γραικομάνων και των ορθόδοξων και των ορθόδοξων Βλάχων και Μολδαβών που χρησιμοποιούσαν το ελληνικό αλφάβητο για να γράψουν στη μητρική τους γλώσσα. Αντίστοιχες περιπτώσεις είναι και η χρήση άλλων αλφαβήτων για τη μετάδοση της ελληνικής γλώσσας, όπως είναι τα λεγόμενα φραγκο-χιώτικα –ελληνικά κείμενα με λατινικό αλφάβητο–, η χρήση της κυριλλικής γραφής στη Μακεδονία και στην Ανατολική Ρωμυλία, η χρήση του εβραϊκού αλφαβήτου στα Γιάννενα και του αραβικού κυρίως στα Γιάννενα και την Κρήτη, δηλαδή για τις ομάδες των ελληνόφωνων καθολικών, των Σλάβων ορθοδόξων, των λεγόμενων Εβραιο-γιαννιωτών και των ελληνόφωνων μουσουλμάνων.[698] Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα παρόμοιου τύπου πολύγλωσσου κειμένου είναι μια συλλογή θρησκευτικών τραγουδιών και λειτουργικών κειμένων του 1868, η οποία περιέχει κείμενα στα βουλγαρικά, ελληνικά και τουρκικά, γραμμένα με

---

[696] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 248, 264.

[697] *Στο ίδιο*, 83: *„В Константинопол трябва да има над десет хиляди евреи, които преди са били християни. Само великият херцог Йозеф, е довел тук със себе си петстотин, повечето от които испанци и италианци…"* , για το δούκα Γιόζεφ και για τους μαράνους βλ. επίσης σελ. 256.

[698] Για αλφάβητα που χρησιμοποιήθηκαν στα Βαλκάνια βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ξενόγλωσσα κείμενα, 69-110. Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Βαλκανική Βαβέλ, 17-95. Kappler, Προϋποθέσεις, 695-709.

κυριλλικούς χαρακτήρες.[699] Αυτή, όπως και άλλα ακόμη υστερότερα παραδείγματα που σταδιακά σπανίζουν, σηματοδοτεί την υποχώρηση της βαλκανικής πολυγλωσσίας ως παραδοσιακού φαινομένου σε ένα ταχύτατα μεταβαλλόμενο κόσμο.

Η στενή σχέση και οι αλληλοεπιδράσεις θρησκείας και γλώσσας είναι ορατές και στο θέμα της οικογένειας και πιο συγκεκριμένα όσον αφορά στους μικτούς γάμους. Έχοντας υπόψη τη γλωσσική, θρησκευτική και *εθνοτική πολυχρωμία* των οθωμανικών υπηκόων, είναι αναμενόμενη η συχνή ανάμιξη μελών διαφορετικών ομάδων. Πολυάριθμες είναι οι μαρτυρίες των περιηγητών για μικτούς γάμους στο βαλκανικό χώρο και επίσης για τις συνέπειες τους –αλλαγή θρησκεύματος, εκμάθηση της γλώσσας του άλλου, δυνατότητα φυσικής διγλωσσίας των παιδιών που γεννιούνται από τέτοιους γάμους. Για γάμους μεταξύ Τούρκων και Ελληνίδων, π.χ., ο Σουηδός Michael Olofson Eneman, που επισκέπτεται τη Χίο το 1711, σημειώνει ότι οι Ελληνίδες που παντρεύονταν μουσουλμάνους, μπορούσαν να κρατήσουν την πίστη τους αλλά τα παιδιά τους υποχρεωτικά γίνονταν μουσουλμάνοι.[700] Για τη συχνότητα μικτών γάμων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών στη Χίο γράφει τρεις δεκαετίες αργότερα (1747) ο Γάλλος περιηγητής Jean Galland, επιβεβαιώνοντας τις παραπάνω πληροφορίες, ως προς την ελληνο-τουρκική διγλωσσία των παιδιών.[701] Περιπτώσεις παρόμοιων γάμων μνημονεύει στο β΄ μισό του 17ου αιώνα και ο ταξιδιώτης P. Rycaut. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του, για να πραγματοποιηθεί ο γάμος αυτός, ένας από τους δύο έπρεπε να προσέλθει στο Ισλάμ.[702] Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, η αλλαγή θρησκεύματος ήταν υποχρεωτική μόνο στην περίπτωση κατά την οποία μη μουσουλμάνος ήθελε να παντρευτεί μουσουλμάνα, ενώ μη μουσουλμάνες, που παντρεύονταν μουσουλμάνους, μπορούσαν επιλέξουν να κρατήσουν ή να αλλάξουν την πίστη τους. Στα τέλη του 17ου αιώνα, σύμφωνα με κρατική διαταγή, απαγορεύτηκαν οι γάμοι μεταξύ μουσουλμάνων

[699] Το χειρόγραφο (χαρτί, 39 φ. 15,5 x10,5) άνηκε στη βιβλιοθήκη του καθηγητή Bojan Penev. Μεταφέρθηκε στην УБ και από εκεί στο ЦСВП (Cod. D.gr. 417). Βλ. Джурова А., В. Велинова, *Писмените традиции на Балканите IX-XIX в. Гръцки, славянски и ориенталски ръкописи от сбирката на центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф.Иван Дуйчев" към СУ "Св.Климент Охридски". Каталог*, София 2006, 71.

[700] Σιμόπουλος, *Ξένοιταξιδιώτες*, τ. Β΄, 74 -75.

[701] *Στο ίδιο*, 215. Βλ. και Vingopoulou, *Les Monde Grec*, 221, 223-25, 229, 251, 411.

[702] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 248-249. Την ισχύουσα απαγόρευση μικτών γάμων, ίδια από τον 7ο αιώνα, σχολίασε στο οδοιπορικό του ο Γερμανός ιστορικός του δικαίου Karl Eduard Zachariä [von Lingenthal], όταν βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη, *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838*, 183 κ.ε., όπου πηγές. Σε σχέση με την ανανέωση της απαγόρευσής τους από τον πατριάρχη Γερμανό Δ΄ (1842-45 και 1852 μέχρι το θάνατό του 1853), ιδρυτή της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ο μεταφραστής, Σπ. Τρωιάνος, σ. 184, σημ. 9, σημειώνει ότι καθαιρέθηκε μετά από διάβημα του Άγγλου πρέσβη Κάνιγκ.

και χριστιανών, νόμος ο οποίος ωστόσο, όπως φαίνεται από πολλές μαρτυρίες των πηγών, δεν εφαρμόστηκε ή εφαρμόστηκε για σύντομη περίοδο.

Παρά τη δεδομένη θρησκευτική αντιπαράθεση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, στο κοινωνικό επίπεδο η ομαλή συμβίωση είναι εξίσου αυτονόητη, η οποία στη βιβλιογραφία συχνότατα σκιαγραφείται ως θρησκευτική ανεκτικότητα και αλληλοεπίδραση. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται με αρκετές αναφορές στα έργα διαφόρων δυτικών περιηγητών που για τον ένα ή τον άλλο λόγο περνούσαν από τα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια, στην υπό εξέταση περίοδο. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το οδοιπορικό του 16ου αι. *Ταξίδι στην πόλη των Σουλτάνων* του λουθηρανού θεολόγου Salomon Schweigger (1551-1622), μεταφραστή του Κορανίου στα γερμανικά, χριστιανές και μουσουλμάνες γιορτάζουν τη γιορτή της Παναγίας από κοινού στις 15 Αυγούστου.[703] Ο Adolf Frederik Sturzenbecker, εφημέριος της σουηδικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολη, που το 1784 ταξίδεψε σε ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και έγραψε για τους Τούρκους στο Καστρί και στα Σάλωνα, αναφέρει: *«Έχουν τα ίδια ήθη και έθιμα με τους Έλληνες, πίνουν κρασί, τρώνε τα ίδια φαγητά και ζουν σαν αδέρφια. …Μπέηδες και αγάδες κάνουν συντροφιά με τους Έλληνες και τους χαιρετάνε λέγοντας «σαλάμ», κάτι το οποίο μου προκάλεσε κατάπληξη, γιατί ήξερα πώς αυτή την λέξη τη συνηθίζουν οι Τούρκοι μονάχα στις σχέσεις με τους ομοεθνείς τους.»*[704] Παρόμοια, ομαλή συμβίωση μαρτυρούν και μεταγενέστερες πηγές, όπως βεβαιώνει ο γνωστός Βούλγαρος πολιτικός Συμεόν Ράντεφ, στον ύστερο 19ο αιώνα: *«Τούρκοι και Βούλγαροι ζούσαν μαζί και ήταν καλοί γείτονες. Στις γιορτές αντάλλασσαν αστεία. Στέλναμε στους Τούρκους kozunak* [=τσουρέκι] *και κόκκινα αυγά το Πάσχα και εκείνοι μας έστελναν μπακλαβά στο Μπαϊράμι. Και στις περιστάσεις εκείνες επισκεπτόμασταν ο ένας τον άλλο.»*.[705] Υπάρχουν μάλιστα μαρτυρίες για ομαλές σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών γειτόνων στους Βαλκανικούς πολέμους παρά τις εθνικές αντιπαλότητες και τις συγκρούσεις. Απόσπασμα συνέντευξης της Βουλγάρας Ιβέτα Γκοσποντίνοβα, στην οποία διηγείται για την παιδική της ηλικία στις αρχές του 20ου αιώνα, μαρτυρεί ότι *«Στο Χάσκοβο, οι γείτονες μου ήταν Τούρκοι. Ήταν καλά μαζί μας. Είχαν μέχρι και μικρή πόρτα μεταξύ των κήπων μας. Και οι δύο γονείς μου μιλούσαν καλά τα τούρκικα. Ο πατέρας μου έλειπε στον πόλεμο. Η μητέρα μου ήταν μόνη με τέσσερα παιδιά. Και οι γείτονες είπαν: «Δεν θα πας πουθενά. Θα μείνεις μαζί μας …». Έτσι η μαμά έμεινε με τους Τούρκους* […]. *Αυτό που προσπαθώ να σας πω είναι*

[703] Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά*, 48.
[704] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 455.
[705] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 302.

ότι ζούσαμε καλά με εκείνους τους ανθρώπους.».[706] Το απόσπασμα αυτό, εκτός από την πληροφορία για την ομαλή συμβίωση και αλληλεγγύη μεταξύ αλλόθρησκων στα Βαλκάνια, περιγράφει το *κλίμα* που συνοδεύει την καθημερινή εμπειρία της πολυγλωσσία, δηλαδή αυτή που αυθόρμητα αναδύεται μέσα από τη συμβίωση με ετερόγλωσσους και τις σχέσεις γειτονίας –θυμίζει την παροιμία *«Ο θεός κι ο γείτονας»*. Πρόκειται για τον ένα από τους δύο τρόπους με τους οποίους διαδίδεται και συντηρείται αυτή ως βασικό χαρακτηριστικό της παραδοσιακής οθωμανικής κοινωνίας, το οποίο στις μέρες μας συχνά εξιδανικεύεται, καθώς δεν λαμβάνεται υπόψη ότι η προσέγγιση, στην πραγματικότητα, ενθαρρυνόταν από τάγματα που θεωρούνταν από την εξουσία ότι παρέκκλιναν από τις αρχές του κλασικού λεγόμενου Ισλάμ.

Τα παραπάνω παραδείγματα, που είναι μόνο ενδεικτικά, ερμηνεύονται συνήθως ως ένδειξη ανεκτικότητας μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών λόγω θρησκευτικής αλληλοεπίδρασης. Θα θέλαμε να δώσουμε έμφαση το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές οι περιηγητές διασχίζουν περιοχές με ετερόδοξους μουσουλμανικούς πληθυσμούς για τους οποίους είναι γνωστό ότι έχουν κάποιες ιδιαιτερότητες στην πρακτική εκτέλεση της μουσουλμανικής θρησκείας. Δηλαδή, περιγράφουν τους μουσουλμάνους που έχουν παρόμοιες συνήθειες με τους χριστιανούς και που διαφέρουν από το ισλαμικό δόγμα από όπου και προκύπτουν οι αναφορές για κοινές πεποιθήσεις και θρησκευτικές πρακτικές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Πράγματι, διαθέσιμες πηγές φωτίζουν περιπτώσεις στις οποίες συχνά μουσουλμάνοι και χριστιανοί συνεόρταζαν κοινές γιορτές (Ραμαζάνι, Νοουρούζ κ.ά.) ή γιόρταζαν τη μνήμη του ίδιου αγίου, άσχετα αν είχε διαφορετικό όνομα, όπως π.χ. ο μουσουλμάνος Σαρί Σαλτύκ είναι για τους χριστιανούς ο άγιος Γεώργιος που λατρευόταν ως “Hızır İlyas” (= “Χετὴρ Ἠλίαζ”), ο Ντεμίρ Μπαμπά αντιστοιχεί στον προφήτη Ηλία κ.ά.[707] Το γεγονός ότι αφορά τους ετερόδοξους μουσουλμάνους αποδεικνύεται και από το ότι οι παραπάνω μουσουλμάνοι άγιοι, τη μνήμη των οποίων γιορτάζουν από κοινού, εντάσσονται στη λατρεία διάφορων ετερόδοξων μουσουλμανικών ομάδων όπως οι μπεκτασίδες και οι κιζιλμπάσηδες/ αλεβήδες και όχι στη σουνιτική εκδοχή του ισλάμ. Οι εν λόγω κοινές γιορτές γίνονταν σε τεκέδες και τουρμπέδες χτισμένους στη μνήμη διαφόρων δερβίσηδων και, όπως είναι γνωστό, στα διάφορα τάγματα δερβίσηδων διαδίδονταν ιδέες για ειρηνική συμβίωση μεταξύ όλων θρησκευτικών ομάδων. Στη βιβλιογραφία, όμως, συχνά οι παραπάνω κοινές γιορτές

[706] *Στο ίδιο,* 302-303.

[707] *Στο ίδιο,* 283-290. Hasluck Fr. W., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων*, Hasluck M. M. επιμ., 2 τόμοι, Αθήνα 2004 [1929/ 1973]

μουσουλμανικών και χριστιανικών γιορτών, εξηγούνται μέσω της χριστιανικής προέλευσης των κοινών αυτών λατρευτικών πρακτικών και της παλαιότητας των ιερών τόπων, οι οποίοι απλώς παρουσιάζονται ότι διατήρησαν τον ιερό χαρακτήρα τους και για τους νεήλυδες αλλόθρησκους.

Είναι γεγονός ότι κάποιοι από τους τόπους όπου χτίζονταν τουρμπέδες δερβίσδων αποτελούσαν ήδη χριστιανικούς ιερούς τόπους. Οι ρίζες της λατρείας αυτής όμως είναι πιο σωστό να ανιχνεύονται στην προχριστιανική εποχή. Το ίδιο ισχύει και για κάποιες από τις ομοιότητες στις γιορτές και στις θρησκευτικές πρακτικές των χριστιανών και των ετερόδοξων, ως επί το πλείστον, μουσουλμάνων. Για παράδειγμα, συχνά αναφέρεται η χρήση του συμβόλου τους σταυρού πάνω στους τοίχους των τουρμπέδων, ο συμβολικός ρόλος του ελαφιού και η τιμή που αποδίδεται σ' αυτό, η πρακτική να βάφονται κόκκινα αυγά τη μέρα του Νοουρουζ, να ανάβονται κεριά στον τάφο του ιερού πρόσωπου·όπως πολυσυζητημένη είναι και η απεικόνιση εμψύχων όντων στους τουρμπέδες (κυρίως η απεικόνιση του Αλή και πτηνών, ζώων). Κάποιες από αυτές τις πρακτικές, παρά την προσπάθεια να συμπεριληφθούν στις χριστιανικές και να χρησιμοποιηθούν ως απόδειξη για την επιρροή του χριστιανισμού στις ετερόδοξες μουσουλμανικές ομάδες, συνδέονται επιτυχέστερα με πολύ πιο παλαιές πρακτικές λατρείας που έχουν επιβιώσει στο Χριστιανισμό και στο Ισλάμ από τις ασιατικές ειδωλολατρίες, κυρίως από το ζωροαστρισμό. [708] Σχετικά με την ανθρωπόμορφη απεικόνηση, επισημαίνουμε ότι δεν απαγορεύεται με αναφορά στο Κοράνι αλλά μόνο σε *χαντίθ*,[709] απαγόρευση που αναφέρθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 9ου αιώνα και κατά πάσα πιθανότητα έως τότε παρόμοια θέματα ήταν συνηθισμένα και αποδεκτά από το ισλαμικό δόγμα. Η εμφάνιση της απαγόρευσης εξηγείται ίσως ως προσπάθεια των ουλεμά να απαλειφθεί κάθε κοινή πρακτική με το χριστιανισμό ή το ζωροαστρισμό. Συνεπώς η ύπαρξη ανθρωπόμορφης εικονογράφησης στα τεμένη των ετερόδοξων μουσουλμάνων δεν αποτελεί χριστιανική επιρροή αλλά τήρηση πρώιμης ισλαμικής πρακτικής που είχε διασωθεί στο σουφισμό και μέσω των δερβίσηδων υιοθετήθηκε από μουσουλμανικές ομάδες στα Βαλκάνια. [710] Αναμφισβήτητα η συμβίωση των αλλόθρησκων ομάδων οδήγησε σε αλληλεπιδράσεις, αλλά αυτές είναι οι συνέπειες και όχι οι αιτίες για την αμοιβαία προσέγγιση. Τις

[708] Миков, *Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България*, 32-36, 286.
[709] *Στο ίδιο*, 264.
[710] *Στο ίδιο*, 275. Граматикова Н., *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност*, София 2011.

τελευταίες μπορούμε να τις δούμε πολύ περισσότερο στην εξάπλωση των μυστικών θρησκευτικών ιδεών που διαδόθηκαν ευρύτατα στα Βαλκάνια μέσω των δερβίσηδων.

Οι διακοινοτικές σχέσεις δεν περιορίζονταν στον κοινό εορτασμό των διάφορων θρησκευτικών εορτών, βιώνονταν επίσης σε καθημερινή βάση σε πολλαπλά επίπεδα. Οι κυριότεροι τόποι συνάντησης και επικοινωνίας αλλόθρησκων και αλλόγλωσσων στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν η αγορά και το καφενείο. Επίσης άλλες μορφές συναναστροφής, κυρίως για τις υψηλότερες κοινωνικές τάξεις, ήταν τα εστιατόρια και το θέατρο σκιών ή αργότερα και οι παραστάσεις των δυτικών θιάσων. Η άσκηση διάφορων αθλημάτων επίσης αποτελούσε ευκαιρία για συνάντηση διάφορων ομάδων. Επίσης σημαντικός ήταν ο ρόλος του λουτρού/χαμάμ –συνδεδεμένο με την επιταγή για καθαριότητα του Ισλάμ–, αλλά η χρήση του δεν περιοριζόταν στο μουσουλμανικό πληθυσμό. Το χαμάμ ήταν ο κύριος χώρος συνάντησης των γυναικών, που ήταν κοινωνικά πιο περιορισμένες σε σχέση με τους άνδρες.

Η συμβίωση διαφορετικών ομάδων έχει ως αποτέλεσμα την αλληλεπίδραση στη γλώσσα και στη μουσική παράδοση. Η δια-κοινοτική ανάμιξη και η καθημερινή επαφή των διάφορων ομάδων αποδεικνύεται και από τα γλωσσικά δάνεια σ' όλες τις βαλκανικές γλώσσες–φαινόμενο στενά συνυφασμένο μετο θέμα μας, την πολυγλωσσία. Εντοπίζεται επίσης στο αραβικό μελωδικό σύστημα (makam), στο οποίο ήταν βασισμένη η μουσουλμανική λειτουργία, που σε κάποιες πόλεις, όπως το Χαλέπι, το 18ο αιώνα, υιοθετήθηκε και από τη χριστιανική και εβραϊκή λειτουργία.[711]

Σχετικά με τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις ως συνέπεια της συμβίωσης των διαφορετικών ομάδων μπορεί να δοθεί κι άλλο παράδειγμα: Όπως είναι γνωστό, η αποφυγή του αλκοόλ και της κατανάλωσης χοιρινού από τους μουσουλμάνους επιβάλλεται από το Ισλάμ, αλλά παρόλα αυτά μαρτυρίες δυτικών ταξιδιωτών, που αφορούν κυρίως βαλκανικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνηγορούν ότι με την παραγωγή κρασιού ασχολούνταν όχι μόνο οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, αλλά και κάποιοι μουσουλμάνοι. Για τη μη τήρηση της παραπάνω απαγόρευσης, ο Γερμανός H. Dernschwam, στα χρόνια 1553-54, αναφέρει ότι στα Βαλκάνια υπάρχουν πολλά οινοπωλεία, οι ιδιοκτήτες των οποίων ήταν Έλληνες, Εβραίοι και Αρμένιοι[712] και γενικά ότι αυτοί ασχολούνται με την παρασκευή κρασιού[713] και ότι *«στα χωριά οι Τούρκοι καλλιεργούν αμπέλια αλλά δεν πίνουν κρασί φανερά»* [714] και ότι *«οι Τούρκοι*

[711] Quataer, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 308-311.
[712] Дерншвам, *Дневникът*, 54-55, 144.
[713] *Στο ίδιο*, 110, 129-130.
[714] *Στο ίδιο*, 110: *„На село турците обработват лозя, но открито не пият вино…».*

[μουσουλμάνοι] *δεν έχουν το δικαίωμα να πουλάνε κρασί, κρυφά όμως το πίνουν»*.[715] Παρόμοια και ο St. Gerlach μας πληροφορεί ότι η απαγόρευση του αλκοόλ δεν τηρείται από όλους τους μουσουλμάνους.[716] Οι σχετικές πληροφορίες πληθαίνουν, ίσως άκριτα, καθώς δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στους πιστούς σουνίτες μουσουλμάνους και στους πιστούς σε τάγματα, Μπεκτασήδες κ.ά.: Ο βαρόνος Wengelas Wratislaw von Mitrowitz, που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 16ου αιώνα, επίσης αναφέρει ότι πολλοί από τους μουσουλμάνους ακολουθούν μόνο επιφανειακά τη σύσταση του Κορανίου να αποφεύγουν το αλκοόλ.[717] Άλλος δυτικός έμπορος, ο Peter Mundy, κατευθυνόμενος προς την οθωμανική πρωτεύουσα το 1620, επίσης παρατηρεί και καταγράφει στο οδοιπορικό του ότι ορισμένοι μουσουλμάνοι πίνουν κρυφά κρασί, παρόλο που φοβούνται την προβλεπόμενη τιμωρία.[718] Παρόμοιες πληροφορίες αναφέρονται και στα οδοιπορικά του αυστριακού αξιωματικού Shad,[719] του γάλλου ανατολιστή François Delacroix,[720] της συζύγου τού άγγλου πρέσβη στην Πολη λαίδης Mary Montagu[721] και πολλών άλλων ταξιδιωτών που με διαφορετικές ιδιότητες επισκέπτονται το 17ο-19ο αιώνα την Οθωμανική αυτοκρατορία. Προφανώς, η εν κρυπτώ χρήση αλκοολούχων ποτών από το μουσουλμανικό πληθυσμό είναι αρκετά διαδεδομένη, αφού ο σουλτάνος Μουράτ Δ΄ (1623–1640) απαγόρευσε την πώληση αλκοόλ και καπνού. Μάλιστα λέγεται πως πολλές φορές περιπολούσε ο ίδιος στην Πόλη και ότι, όταν έβλεπε κάποιον στρατιώτη να πίνει ή να καπνίζει, τον εκτελούσε ο ίδιος –ο οποίος, σημειωτέον, ήταν αλκοολικός. Χρειάζεται να επισημάνουμε όπως και παραπάνω ότι, ως επί το πλείστον, αυτές οι πληροφορίες αφορούν ετερόδοξες ομάδες, που ακολουθούν μια μυστική εκδοχή του ισλάμ, η οποία έχει διατηρήσει πολλές πρακτικές από την προ-ισλαμική ειδωλολατρική περίοδο, τις ρίζες των οποίων κάποιοι επιστήμονες βρίσκουν στο ζωροαστρισμό. Γι' αυτό οι παραπάνω παρεκκλίσεις από το μουσουλμανικό δόγμα δεν προέκυψαν από τη συμβίωση με χριστιανούς αλλά έχουν παλιότερη προέλευση. Το βέβαιο πάντως είναι ότιη εν λόγω ισλαμική εκδοχή έφερνε σε καθημερινή βάση πιο κοντά τους ετερόδοξούς μουσουλμάνους και τους χριστιανούς.

---

[715] *Στο ίδιο*, 54-55: *„Турците нямат право да продават вино, но тайно го пият…"*.
[716] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 122, 224-225. Matthee R., Alcohol in the Islamic Middle East: Ambivalence and Ambiguity, *Past and Present* 222 (2014) (suppl. 9), 100-125.
[717] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 405, σημ.1.
[718] *Английски пътеписи за Балканите*, 123.
[719] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век*, 377.
[720] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 255.
[721] Μοντεγιο, Κρέιβυν, *Βαλκάνια πρεζ πογκλεδα να δβε ανγλίισκι πυτεσεστβενίτσκι*, 85.

Βέβαια, η συμβίωση δεν εξηγεί την απόκτηση όλων των παραπάνω κοινών καθημερινών πρακτικών, απόδειξη ότι δεν εξαφανίστηκαν οι διαφορές –θρησκευτικές, γλωσσικές, πολιτισμικές–παρά την πολύχρονη και στενή συμβίωση ετερόγλωσσων ομάδων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η ενδυμασία, μέσω της οποίας διαφοροποιούνται οι φυλετικές και κοινωνικές ομάδες, διάκριση που επιβαλλόταν από το οθωμανικό κράτος με διάφορους νόμους, που καθόριζαν συγκεκριμένα χρώματα, καλύμματα κεφαλής, ζώνες και υποδήματα.[722]

Τα ρούχα των οθωμανών υπηκόων συχνά εντυπωσίαζαν τους ξένους που επισκέπτονται την Ανατολή, γι' αυτό πολλοί τα περιέγραφαν λεπτομερώς ή ακόμα τα σχεδίαζαν, διακοσμώντας έτσι τα περιηγητικά τους έργα. Ειδικότερα ορίζονταν συγκεκριμένα χρώματα ανάλογα με το θρήσκευμα ή με την κοινωνική θέση. Ενδιαφέρον είναι ότι σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρήσκευμα το πράσινο χρώμα προνομιακά το φορούν οι μουσουλμάνοι και μόνο συγκεκριμένοι από αυτούς –οι απόγονοι του Μωάμεθ, οι λεγόμενοι σαΐδες. Ο H. Dernschwam αναφέρει για τους υψηλόβαθμους οθωμανούς ότι *«Ανάμεσα στους τούρκους υπάρχουν κάποιοι που φοράνε πράσινα τουρμπάνια, ενώ οι απλοί τούρκοι φορούν λευκά. Αυτοί με τα πράσινα τουρμπάνια καυχιούνται ότι είναι «κοχένοι», δηλαδή ότι είναι απόγονοι ιερέα και είναι από το γένος του Ααρών. Κανένας άλλος δεν έχει το δικαίωμα να φορά πράσινα τουρμπάνια ούτε πράσινα σαλβάρια ή κάλτσες ούτε καν κάτω από τα ρούχα…»*.[723] Εξηγεί μάλιστα αυτό το είδος λατρείας του πράσινου χρώματος με την πίστη των μουσουλμάνων ότι ο Μωάμεθ φόραγε πράσινο τουρμπάνι.[724] Για το πράσινο ως προνομιακό χρώμα της οθωμανικής ελίτ κάνει λόγο και ο Γερμανός ταξιδιώτης που περνάει από τα Βαλκάνια το 1718–19 Gerard Kornelius Drish.[725] Άλλος Γερμανός, ο δομινικανός μοναχός, πρώην λουθηρανός, Martin Grüneweg (1562-περ. 1618), που ταξιδεύει στην οθωμανική επικράτεια για εμπορικές συναλλαγές με Αρμένιους εμπόρους, επίσης σημείωσε στο οδοιπορικό του ότι *«το πράσινο χρώμα δεν φοριέται ελεύθερα στην Τουρκία»* (1582).[726] Σύμφωνα με σχετικούς νόμους, μόνο στους μουσουλμάνους επιτρεπόταν να φοράνε πράσινα ρούχα και πολυτελή υφάσματα

[722] Quataert D., Clothing laws, state and society in the Ottoman Empire, 1720-1829, *IJMES* 3(Aug.1997), 403-425.

[723] Дерншвам, *Дневникът*, 97, 137: *„Между турците има някои, които носят зелени чалми, докато обикновените турци носят бели. Тези зелени шапконосци се хвалят, чеса „кохени", т.е. че са от попски роди от Аароновия род. Никой друг няма право да носи такива зелени чалми, нито пък зелени гащи или чорапи, нито дори под връхното облекло ...".*

[724] *Στο ίδιο*, 99.

[725] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средатана XVIII век*, 247.

[726] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 414.

(μεταξένια), ενώ αυτά απαγορεύονταν στους χριστιανούς και Εβραίους.[727] Ο Βέλγος ταξιδιώτης DeMirone, που το 1719 βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, εντυπωσιάστηκε από τα ρούχα των κατοίκων καθώς και από το γεγονός ότι στους μη μουσουλμάνους απαγορευόταν να φοράνε καπέλο ή πράσινο φέσι και κίτρινες κάλτσες ή κίτρινα παπούτσια, τα οποία ήταν προνόμιο μόνο των μουσουλμάνων και των *«φράγκων»*. [728] Γι' αυτή την οφθαλμοφανή χρωματική διάκριση/ απαγόρευση μαρτυρούν κι άλλοι Δυτικοί, όπως ένας Γερμανός ταξιδιώτης που βρίσκεται στην Αυτοκρατορία το 1673-74: *«στους Εβραίους*, γράφει*, και στους Έλληνες δεν επιτρέπεται να φοράνε κίτρινα ή κόκκινα παπούτσια και πρέπει να χρησιμοποιούν μαύρα ή στο χρώμα του σύκου, επίσης δεν μπορούν να φοράνε και στα ρούχα τους τίποτα σε κόκκινο χρώμα»*.[729] Ένας αξιωματικός, που έλαβε μέρος στη αυστριακή διπλωματική αποστολή προς το σουλτάνο το 1740-41 επίσης αναφέρει ότι *«στους χριστιανούς δεν επιτρέπεται ούτε το κάτω μέρος του καπέλου να είναι από ύφασμα σε άλλο χρώμα εκτός από λευκό, μαύρο, καφέ ή άλλο μακάβριο χρώμα ενώ για τους μουσουλμάνος είναι το πράσινο ή το κόκκινο χρώμα»*.[730] Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η πληροφορία του H. Dernschwam ότι το κίτρινο είναι το διακριτικό χρώμα των Εβραίων: *«Όπως οι Τούρκοι φοράνε λευκά τουρμπάνια, έτσι οι Εβραίοι φοράνε κίτρινα. Κάποιοι ξένοι Εβραίοι ακόμα φοράνε μαύρες ιταλικές μπαρέτες, ενώ άλλοι –που θέλουν να περνιούνται για γιατροί– φοράνε μαύρες μακρόστενες μπαρέτες.*».[731] Οι Εβραίοι, σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία έπρεπε να φοράνε υποχρεωτικά κόκκινο σκούφο. Ο ταξιδιώτης Elias Habesci, που στη διάρκεια του Α΄ Ρωσο-τουρκικού πολέμου (1769-74) βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, στο βιβλίο του *The present state of the*

---

[727] Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του St. Gerlach για σουλτανική απαγόρευση, το 1757, στους χριστιανούς και Εβραίους να φοράνε μεταξένια ρούχα, με την απειλή τιμωρίας σε περίπτωση καταπάτησης αυτής της διαταγής, Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 211-12, *Подбрани извори за историята на балканските народи*, 68-69 όπου και άλλες μνείες παρόμοιων διαταγών.

[728] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 102. *Anecdotes vénitiennes et turques, ou Nouveaux mémoires du comte de Bonneval, ...* par M. de Mirone, Utrecht 1740-42 : http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1065160

[729]*Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средатана XVIII век*, 158: *„… на евреите и на гърците не е позволено да обуват жълти или червени чехли, а трябва да използват черни или със смокинен цвят; Също така те не могат да носят и в облеклото си нищо с червен цвят.".*

[730]*Στο ίδιο*, 395: *„…долната част на шапката, която е от плат, не се позволява на християните да бъде от друг цвят освен бял, черен, кафяв или друг злокобен цвят, а този на мюсюлманите е зелен или червен.*".

[731] Дерншвам, *Дневникът*, 136: *„Както турците носят бели чалми, така евреите носят жълти. Някои чужди евреи още носят черни италиански барети, а други, които искат да минат за доктори, т.е. лечители на рани, носят червени островърхи продълговати барети."*

Ottoman empire (London 1784) γράφει σχετικά με τις ενδυμασίες των διάφορων φυλών: *«Τα παπούτσια και τα σαλβάρια τους* [των Ελλήνων] *είναι μαύρα. Αντίθετα οι Αρμένιοι φορούν κόκκινα παπούτσια και πορφυρά σαλβάρια. Τα παπούτσια των Τούρκων είναι κίτρινα και κανείς χριστιανός δεν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει αυτό το χρώμα. Ο παραβάτης τιμωρείται με θάνατο.».* Επίσης ο ίδιος εξηγεί ότι σε κάποιους Έλληνες κατ' εξαίρεση επιτρεπόταν να φοράνε κίτρινα παπούτσια: *«Στην Πόλη υπάρχουν γύρω στις 40 παλαιές ελληνικές οικογένειες που ονομάζονται μουτεσελίμηδες, δηλαδή συγχωρεμένοι. Είναι απόγονοι των Ελλήνων πού κατά την πολιορκία της Πόλης πρόδωσαν τον ηγεμόνα τους και την πατρίδα τους και ενώθηκαν με τους Τούρκους, συντελώντας έτσι στην οθωμανική νίκη. …Σήμερα έχουν όλο το προνόμιο να φορούν κίτρινα παπούτσια και τούρκικα σαλβάρια. … Πάντως συγκεντρώνουν τη γενική περιφρόνηση και είναι υποχρεωμένοι να ζουν χωριστά από τη χριστιανική κοινωνία.».*[732] Ο χρωματισμός της ενδυμασίας αλλά και ειδικότερα του καλύμματος της κεφαλής ήταν σημαντικό διακριτικό γνώρισμα στην Οθωμανική αυτοκρατορία όχι μόνο ανάμεσα σε θρησκευτικές ομάδες αλλά και στο εσωτερικότους ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις.

Οι απαγορεύσεις ορισμένων χρωμάτων και η συσχέτισή τους με τη φυλή στο οθωμανικό κράτος δεν εφαρμόζονταν μόνο στο ρουχισμό. Ο Γάλλος εντομολόγος Guillaume Antoine Olivier (1756-1814), που ταξίδεψε στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή στα χρόνια 1793-98, παρατηρεί με ενδιαφέρον το χρωματισμό των σπιτιών στην περιοχή του Βοσπόρου: *«φαίνονται πολύ ωραία ξύλινα σπίτια σε διαφορετικά χρώματα –αυτά των Τούρκων είναι λευκά ή κόκκινα, των Ελλήνων, των Αρμένιων και των Εβραίων είναι σε καφέ-μαύρο χρώμα, επίσης σε αυτούς δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούν τα χρώματα των μουσουλμάνων. Στην Τουρκία ο αφέντης πρέπει να ξεχωρίζει από τον υπηρέτη, όπως ως προς το σπίτι έτσι και ως προς τα ρούχα.».*[733]

Οι πιο πρώιμοι νόμοι, περί ενδυμασίας ταυτόχρονα ως θρησκευτικού και κοινωνικού δείκτη διακρίσεων, θεσμοθετήθηκαν από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή (1520-1566) και εξακολούθησαν να ισχύουν σχεδόν αμετάβλητοι μέχρι το 1720. Τότε, λόγω των κοινωνικών αλλαγών που δρομολογήθηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, εμφανίστηκαν νέες ομάδες που αμφισβητούσαν την οικονομική, πολιτική και

[732] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 349.

[733] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 466: *„се виждат много хубави къщи, почти изцяло дървени и различно боядисани; тези на турците са в бяло или червено; тези на гърците, арменците и евреите са в кафяво черен цвят. На тях не им е позволено да използват цветовете на мюсюлманите; в Турция господарят трябва да се различава от слугата както по жилището, така и по облеклото."*

κοινωνική κυριαρχία των οικογενειών της υψηλής τάξης, όπως έμποροι που ευνοήθηκαν από το αυξανόμενο διεθνές εμπόριο ή η νέα ομάδα που αναδείχθηκε από το 1690 μετά την εφαρμογή της ισόβιας μίσθωσης φόρων (malikanecis).[734] Όλοι οι νόμοι που αφορούσαν το ρουχισμό των υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 18ο αιώνα στόχευαν στην κοινωνική πειθαρχία και ουσιαστικά απέρριπταν τα πλούσια και τα άσεμνα ενδύματα όπως και αυτά με χρώμα που δεν αρμόζει στη θέση του φορέα τους. Το 19ο αιώνα στις προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία συμπεριλήφθηκε και εκείνη του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ (1785-1839) να απαλείψει τις ενδυματολογικές διαφορές. Ειδικότερα νόμος του 1829 απαιτούσε όλοι οι άνδρες υπήκοοι της Αυτοκρατορίας (εκτός των θρησκευτικών εκπροσώπων) και ιδιαίτερα οι αξιωματούχοι, να φοράνε το ίδιο κάλυμμα στο κεφάλι –το φέσι–, που υιοθετήθηκε από την πλειονότητα των ανδρών και όχι μόνο από την κατώτερη κοινωνική τάξη, τους εργάτες (μουσουλμάνους και μη).[735]

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι νόμοι περί ενδυμασίας αναφέρονταν μόνο στον ανδρικό πληθυσμό και δεν προέβλεπαν τίποτα για το ντύσιμο των γυναικών, οι οποίες ακόμα παρέμεναν εντός του οθωμανικού οικογενειακού ανδροκρατούμενου κόσμου. Από τις περιγραφές ξένων που επισκέφτηκαν την Αυτοκρατορία μαθαίνουμε λεπτομέρειες για τα ενδύματα γενικά, αλλά μόνο έμμεσα για τη διαφορά της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης, της θρησκείας και ηθών και εθίμων κάθε ομάδας. Σύμφωνα με τις θρησκευτικές απόψεις, η ενδυμασία των μουσουλμάνων είναι πιο συντηρητική, ενώ ο γυναικείος ρουχισμός και των χριστιανών και των Εβραίων γενικώς υπόκειται σε χρωματικούς και στυλιστικούς περιορισμούς (φαρδιά και μακριά ρούχα).[736] Όπως είναι γνωστό, η βασική οφθαλμοφανής διαφορά στη μουσουλμανική γυναικεία ενδυμασία είναι η κάλυψη του προσώπου με φερετζέ. Παρά τον περιοριστικό ρόλο του, ο φερετζές περιέργως αντιμετωπιζόταν θετικά από κάποιες Ευρωπαίες που ζήλευαν τις μουσουλμάνες για την ελευθερία των κινήσεών τους πίσω από αυτόν. Σε γενικές γραμμές όμως, ο ρόλος της γυναίκας ήταν δευτερεύουσας σημασίας και οι γυναίκες στρατεύτηκαν πολύ αργότερα στον αγώνα για ισότητα –από το 1840 τα κορίτσια επίσημα μπορούσαν να παρακολουθήσουν μαθήματα στα κρατικά σχολεία. Έκτοτε κάποιες γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν θέσεις δασκάλας ή καθηγήτριας στα δημόσια σχολεία αλλά, κατά κανόνα, η πρόσληψη σε θέσεις των κρατικών υπηρεσιών παρέμεινε προνόμιο των ανδρών.

[734] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 253.
[735] *Στο ίδιο*, 258-261.
[736] Βλ. Πέτρου Στ., *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Φ. Ηλιού εισαγωγή, Αθήνα 1976.

Αναμφισβήτητα όμως, οι θρησκείες είναι αυτές που καθορίζουν την πνευματική και κοινωνική ζωή των Βαλκανίων, στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και μετά τη συγκρότηση των εθνικών κρατών. Κυρίαχρχοι ήταν οι ρόλοι του σουνιτικού ισλάμ και του ορθόδοξου χριστιανισμού, γεγονός που σχετίζεται με τους λόγους ευρύτερης διάδοσης της τουρκικής και της ελληνικής γλώσσας αντίστοιχα. Η επιρροή της καθολικής εκκλησίας στα Βαλκάνια δεν ήταν τόσο υσχυρή, αλλά δεν πρέπει να παραλείπουμε ότι υπήρχε – ειδικά σε κάποες περιοχές όπως σε κάποια από τα ελληνικά νησία, κάποιες αλβανικές περιοχές (Βόρεια Αλβανία) και στις περιοχές της σημερινής Βόρειο-δυτική Βουλγαρία – όπου διαδίδονται για τους καθολικούς της περιοχής κείμενα επί το πλείστον θρισκεύτικου περιεχομένου[737] γραμμένα στην ελληνική, αλβανική ή βουλγαρική γλώσσα αλλά με λατινικό αλφάβητο. Το θέμα αυτό δεν θα σχολιαστεί περεταίρω στα πλαίσια τουλάχιστον αυτής της έρευνας αλλά αναφέρεται για να συμπληρωθεί η πλούσια εικόνα της βαλκανικής πολυγλωσσίας όσο αφορά τη σχέση θρησκεία και γλώσσα και επίσης για το θέμα της χρήσης αναλακτικού αλφαβήτου.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, στα Βαλκάνια διείσδυσε εκτός από τον καθολικισμό[738], μια ακόμα χριστιανική εκδοχή, ο προτεσταντισμός, που συνέβαλε στη διάδοση της αγγλικής γλώσσας και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των βαλκανικών εθνικών κρατών και επηρέασε την κοινωνική και πολιτική αντίληψη των βαλκάνιων. Πράγματι, η υποστήριξη των ετερόγλωσσων ομάδων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε εισαχθεί από ιεραποστολές που οργάνωνε η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ.

Εδώ είναι χρήσιμο να διευκρινίσουμε τις ιδεολογικές παραλλαγές του αμερικανικού και ευρωπαϊκού προτεσταντισμού, που το 19ο αιΦώνα συναντήθηκαν στα Βαλκάνια. Στον ευρωπαϊκό προτεσταντισμό, που στα Βαλκάνια εκπροσωπήθηκε από την αγγλικανική του παραλλαγή, υπάρχει φανερή διαφοροποίηση ανάμεσα στην

[737] Λιγότερα μη θρησκευτικού περιεχομένου και ανάμεσά τους υπήρχαν και κάποια λεξικά, γραμματικές και μέθοδοι εκμάθησης γλωσσών. Παρόμοια παραδείγματα και άλλά από τις βουλγαρικές περιοχές δίνει ο Стоянов М., *Букви и книги. Студии по история на българската писменост*, София 1978, 250-255.

[738] Για τη διείσδυση του καθολικισμού η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Περιπτώσεις σύγκρουσης και δίωξης δεν είναι πολλές, αφού τάγματα Ιησουιτών, Δομινικανών, Καπουτσίνων (βλ. εικ. 26) κ.ά. δρούσαν στην Αυτοκρατορία από παλιά: Ενδεικτικά αξιοσημείωτη είναι η αντίδραση του Πατριαρχείου να απαγορεύσει την κυκλοφορία και να επιβάλει την καύση βιβλίου στη δημώδη ελληνική τυπωμένου στο Παρίσι από τον Ιησουίτη *Francis Richard* [http://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/CMR1900/European-Quran-Translations-1500-1700.pdf]: Rycaut, *To the present State of the Greek and Armenian Churches*, 27 κ.ε. http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A58002.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext

εξουσία της εκκλησίας και του κράτους, αλλά παράτον έντονοσυντηρητισμό παρατηρήθηκε προσπάθεια για εγκοσμίκευση της θρησκείας. Ο αμερικανικός προτεσταντισμός προώθησε περισσότερο την εκκοσμίκευση, βγαίνοντας από τη σφαίρα της θρησκείας και εφαρμόζοντας την προτεσταντική ιδεολογία στη σφαίρα της πολιτικής, συνδυάζοντάς τη με την εθνική ιδέα. Η ιδιαιτερότητα της αμερικανικού προτεσταντισμού εκφράζεται ακόμα περισσότερο στην ιδέα για παγκόσμια αποστολή (world mission), με τελικό στόχο να διαδώσει την αλήθεια, την ελευθερία και την ισότητα παγκοσμίως, δηλαδή τον καπιταλισμό.[739] Η αντίληψη ότι μια χώρα είναι επιλεγμένη από το Θεό να τον εκπροσωπεί και να πολεμάει με τις δυνάμεις του κακού, δηλαδή η ιδέα της ύπαρξης δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων, είναι συνηθισμένη προτεσταντική αντίληψη. Στην πραγματικότητα, οι ρίζες της δεν βρίσκονται στον αμερικανικό προτεσταντισμό αλλά στην ευρωπαϊκή του εκδοχή και συνδυάζονται άμεσα με τις στρατιωτικο-πολιτικές συγκρούσεις στην Ευρώπη το 16ο αιώνα, όταν η Δυτική και η Κεντρική Ευρώπη ήταν χωρισμένες σε δύο στρατόπεδα –προτεστάντες και καθολικοί.

Η προτεσταντική ιδεολογία, που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης ως νεωτερικού θεσμού, στη συνέχεια επηρέασε τα υψηλότερα, κυρίως αστικά, στρώματα,[740] στα μέλη της οποίας άρχισε να διαδίδεται η αγγλική γλώσσα.[741] Με την πρωτοβουλία ιεραποστόλων και προτεσταντικών οργανώσεων ιδρύθηκαν πολυάριθμα σχολεία και κολέγια, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των οποίων βασιζόταν στην αλληλοδιδακτική μέθοδο και προσέφερε εγκυκλοπαιδικές/ πρακτικές γνώσεις και διδασκαλία ξένων γλωσσών, κυρίως της αγγλικής –μια νεοτερικού τύπου διεύρυνση της βαλκανικής πολυγλωσσίας. Ο κοσμικός χαρακτήρας των αγγλο-αμερικανικών κολεγίων και σχολείων τα έκανε προσφιλή εκπαιδευτικά κέντρα στα Βαλκάνια. Στο β΄ μισό του 19ου αιώνα το σπουδαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα ήταν το αμερικανικό Robert College στην Κωνσταντινούπολη.[742] Δεν είναι τυχαίο ότι σ' αυτά

[739] Στα Βαλκάνια αυτή η ιδέα μεταδίδεται μέσω του American Board of Commissioners for Foreign Missions, οργάνωση που έστελνε ιεραποστόλους στην Ευρώπη, Ασία, Αφρική, προσπαθώντας να διαδώσει τη θρησκευτική ιδέα διαμορφώνοντας θρησκευτικές/ ηθικές αξίες στις ΗΠΑ, δηλαδή από ένα ιεραποστολικό κίνημα μετατρέπεται σε κοινωνική μεταρρύθμιση. Βλ. Νάσιουτζικ Π., *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 27-28, 356.

[740] Σύμφωνα με τον Weber Μ., *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammler. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα 1932 η «αστική τάξη» συγκροτείται από ανθρώπους με αρκετή περιουσία και μόρφωση. Ένα παράδειγμα ανθρώπων που πληρούν τα παραπάνω κριτήρια είναι οι έμποροι.

[741] Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα*, 73-84.

[742] Νάσιουτζικ Π., *Μυστικές εταιρίες και ελληνικά πάθη*, Αθήνα 2006, 245-254.

φοίτησαν σπουδαίες προσωπικότητες της βαλκανικής ελίτ, κυρίως Βούλγαροι, που στελέχωναν την οθωμανική διοίκηση και αργότερα τα νεοσύστατα βαλκανικά εθνικά κράτη. Αναμφισβήτητα, λόγω της ισχυρής παρουσίας μέσω των εκπαιδευτικών αμερικανικών ιδρυμάτων, στα Βαλκάνια διαμορφώθηκε και ένα ισχυρό αμερικανικό λόμπι.[743] Αυτό βέβαια έχει άμεση σχέση με την αγγλική γλώσσα, που διδασκόταν στα παραπάνω κολέγια καθώς και ο θρησκευτικός προσηλυτισμός. Έτσι, στις περιπτώσεις της βαλκανικής πολυγλωσσίας μπορούμε να καταχωρήσουμε και τους βαλκάνιους που ακολούθησαν τον προτεσταντισμό, ο οποίος –όπως και τα άλλα δόγματα και θρησκείες– δεν συνεπιφέρει απλώς και μόνο την εμπέδωση αντίστοιχων πολιτισμικών στοιχείων, αλλά συμβάλλει ταυτόχρονα στη διάδοση μιας εκκοσμικευμένης αντίληψης για την κοινωνία και το κράτος όπως ειδικότερα και μια διαφορετική στάση απέναντι στην εργασία.

Βασικός σκοπός των ιεραποστόλων ήταν η κήρυξη του προτεσταντικού θρησκευτικού πιστεύω ανάμεσα στους ορθόδοξους. Οι ιεραπόστολοι κατευθύνονται προς τα Βαλκάνια και ειδικά προς τους ορθόδοξους υπηκόους, μετά την αποτυχία των αποστολών τους στη Μέση Ανατολή να διαδώσουν τον προτεσταντισμό στους Εβραίους και τους μουσουλμάνους.[744] Όπως ήδη αναφέραμε, οι ιεραπόστολοι διέδιδαν την ιδεολογία τους κυρίως μέσω της εκπαίδευσης. Η παρουσία τους στα Βαλκάνια προκάλεσε έντονη αντίδραση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που είδε στο πρόσωπό τους απειλή για τη συνοχή της ορθόδοξης εκκλησίας.[745] Οι προσπάθειες ωστόσο για τη διάδοση της προτεσταντικής ιδεολογίας πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό. Ένδειξη για την επιτυχημένη διείσδυση του προτεσταντισμού στα Βαλκάνια ήταν η τάση θρησκευτικής αδιαφορίας ανάμεσα στις ορθόδοξες ομάδες εκείνη την περίοδο, που αναμφίβολα αποτελούσε και περαιτέρω απειλή για τη θέση του Πατριαρχείου. Από τα πιο χαρακτηριστικά, το παράδειγμα απομάκρυνσης από την ορθοδοξία του ιερέα Θεόφιλου Καΐρη (1784-1853), ο οποίος ανταποκρίθηκε στις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και προσπάθησε να διαδώσει τις δικές τους θρησκευτικές αντιλήψεις, βασισμένες στην ελευθερία και την ισότητα των ανθρώπων.Μετά από αυτό, ο Καΐρης θεωρήθηκε αιρετικός, καταδικάστηκε και αναγκάστηκε να διακόψει τη δραστηριότητά του. Όμως, η επιλογή και το έργο του απέδειξαν ότι τα θεμέλια της ορθόδοξης

[743] Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα*, 46-47, 52-55.

[744] Κισκήρα Κ., Το περιοδικό *Missionary Herald.* Μια αθησαύριστη πηγή για την ιστορία του μικρασιατικού ελληνισμού, *ΔΚΜΣ* 11 (1995-1996), 120.

[745] Μάλιστα, το Πατριαρχείο αντιλαμβανόταν τη δραστηριότητα των ιεραποστόλων στα Βαλκάνια ως μεγαλύτερη απειλή για την ορθοδοξία συγκριτικά με την καθολική εκκλησία, Καρμίρης Ι. Ν., *Ορθοδοξία και προτεσταντισμός,* τ. 1, Αθήνα 1937.

εκκλησίας είχαν κλονιστεί και ότι στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα υπήρχε ευνοϊκό κλίμα για «ευσεβισμό» από το οποίο ευνοήθηκε ο προτεσταντισμός.

Η δραστηριότητα των ιεραποστολών στην Οθωμανική αυτοκρατορία και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα έγινε πιο έντονη μετά το 1831, όταν σ' αυτή ιδρύθηκε αμερικανικό προξενείο και μια αμερικανική ιεραποστολική αντιπροσωπεία.[746] Η πιο ενεργή όμως ιεραποστολική δραστηριότητα στην Οθωμανική αυτοκρατορία σημειώθηκε στη Σμύρνη,[747] λόγω του σημαντικού ρόλου της ως βασικού εμπορικού λιμανιού και του γεγονότος ότι η έδρα του πατριάρχη βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Πριν την δ΄ δεκαετία του 19ου αιώνα το Πατριαρχείο δεν είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δραστηριότητά των ιεραπόστολων και αυτή τηγραμμή ουδετερότητας ακολούθησε και ο πατριάρχης Κωνσταντίνος Β΄ (1834-1835), μέχρι που την άλλαξε ο Γρηγόριος ΣΤ΄ (1835-1840, 1867-1871). Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τις νέες αυτές επιρροές, όπως και τη λουθηρανο-καλβινιστική ιδεολογία, συγκρότησε το 1836 μια επιτροπή, με στόχο να παρακολουθεί και να εμποδίζει τις δραστηριότητες των ιεραποστόλων στην περιοχή της δικαιοδοσίας του.[748] Τα έγγραφα και οι κανονισμοί της επιτροπής αυτής και η αλληλογραφία των επιτρόπων αποτελούν σημαντικές πηγές για την ιστορία του προτεσταντισμού στα Βαλκάνια όπως και για τη θρησκευτική ζωή των βαλκάνιων τότε. Δεν πρέπει να αγνοείται όμως η μονόπλευρη παρουσίαση των γεγονότων και η αρνητική στάση του ορθόδοξου εκκλησιαστικού θεσμού προς τους ιεραπόστολους. Η αναφερόμενη επιτροπή έπρεπε να εμποδίσει τους αμερικανούς και άγγλους ιεραπόστολους που ενεργά παρενέβαιναν στην εκπαίδευση και στην πνευματική ζωή των χριστιανών βαλκάνιων.

Με την οικονομική ωστόσο υποστήριξη των προτεσταντών γινόταν δυνατή η λειτουργία πολλών σχολείων, στα οποία μαθήτευαν πολλοί ορθόδοξοι χριστιανοί. Στους τελευταίους προσέφεραν αντίστοιχα μεταφράσεις στη μητρική τους γλώσσα (ελληνική-δημοτική, βουλγαρική, σερβική, βλάχικη) της Καινής Διαθήκης και άλλων θρησκευτικών κειμένων, όπως και μυθιστορημάτων και διηγημάτων ηθικής θεματικής.[749] Οι μεταφράσεις αυτές, ως επί το πλείστον, ήταν έργο των ίδιων των

[746] Νάσιουτζικ, *Μυστικές εταιρίες*, 205-213.
[747] Μαμώνη Κ., Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων, *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), 184.
[748] Στα πατριαρχικά έγγραφα η πλήρης ονομασία είναι «Επιτροπή Εκκλησιαστική και Πνευματική», ενώ από το 1868 και εξής –«Κεντρική εκκλησιαστική επιτροπή», Γεδεών Μ. Ιω., Η πνευματική κίνησις του γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ΄ αιώνος έτη, *ΕΑ* 9(1889), 346.
[749] Για τις μεταφράσεις της Καινής Διαθήκης στα ελληνικά, Σιώτος Μ., Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων και αι μεταφράσεις της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν, *ΕΦΣΠΘ* 3(1958), 19-28. Siotes M., Constantine Oikonomos of the House of Oikonomos and the

ιεραπόστολων, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να μάθουν τη γλώσσα των ανθρώπων, τους οποίους θα προσέγγιζαν για να διαδώσουν την προτεσταντική ιδεολογία. Η άγνοια ή η ανεπαρκής γνώση βαλκανικών γλωσσών από τα μέλη, εξηγεί τις ανακρίβειες και τα λάθη στις πρώτες μεταφράσεις. Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα και η απουσία καθιερωμένων γραμματικών κανόνων στη βουλγαρική γλώσσα αναμφίβολα δημιούργησαν επίσης προβλήματα στους μεταφραστές. Οι μεταφράσεις τυπώνονταν σε προτεσταντικά τυπογραφεία στη Μάλτα, Λονδίνο, Σμύρνη.[750] Σύμφωνα με τους ιεραπόστολους, η χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στο γραπτό λόγο έκανε την ανάγνωση κειμένων πιο κατανοητή και προσιτή στην πλειονότητα του πληθυσμού. Αυτό με τη σειρά του,συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των μορφωμένων ατόμων, όπως και η εκπαίδευση στα «προτεσταντικά» εκπαιδευτικά ιδρύματα βοήθησε στη διείσδυση του αγγλοσαξονικού τρόπου σκέψης.

Φοβούμενος από την αυξανόμενη επιρροή του προτεσταντισμού στους ορθόδοξους βαλκάνιους ο Γρηγόριος ΣΤ΄ το 1836 σε δύο αποστολές προς το ποίμνιό του κατηγόρησε τους ιεραπόστολους ότι μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των εκδόσεών τους διαδίδουν το θρησκευτικό τους δόγμα. Η ορθόδοξη εκκλησία επίσης δεν ενέκρινε τις μεταφράσεις των εθνικών γλωσσών της Αγίας Γραφής και των άλλων θρησκευτικών κειμένων, επιμένοντας αποκλειστικά στη μετάφραση των Εβδομήντα. Με σκοπό να περιορίσει και να μειώσει την επιρροή των ιεραπόστολων, ο πατριάρχης διέταξε τους ορθόδοξους να μην πηγαίνουν στα «προτεσταντικά» σχολεία και να καταστρέψουν τις προτεσταντικές έντυπες εκδόσεις.[751] Για την αντιμετώπιση της διάδοσης των προτεσταντικών εκδόσεων ανάμεσα στους ορθόδοξους στη Σμύρνη ιδρύθηκε η λεγόμενη Βιβλική Εταιρία, η οποία είχε σκοπό να εκδίδει βιβλία που υποστήριζαν το δόγμα της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας.[752] Οι εκδόσεις –στην

---

operations of the British Bible Society in Greece (1780-1857), *GOTR* 1(summer 1960), 7-55. Νάσιουτζικ, *Μυστικές εταιρίες*, 208. Για την πρώτη μετάφραση στα βουλγαρικά της Καινής Διαθήκης, Παπαδόπουλος Χρ. Α., *Η Εκκλησία Βουλγαρίας* (865-1938), Αθήνα 1957, 54. Clarke, *The Pen and the Sword*, Boulder, 290-302. Για τις ελληνικές μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων βλ. Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων*, 25-37.

[750] Την γ΄ δεκαετία του 19ου αιώνα οι αμερικάνοι και οι άγγλοι ιεραπόστολοι διαθέτουν τέσσερα τυπογραφεία. Βλ. Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων*, 25. Λέυτον-Ζένιου Εύ., The Greek press at Malta of the American board of commissioners for foreign missions (1822-1833), *Ο Ερανιστής* 9(1971), 169-193. Πολέμης Δ. Ι., Από την δραστηριότητα του εν Μάλτα Ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρίας του Λονδίνου, *Ο Ερανιστής* 10(1972-1973), 213-240. Παπαγεωργίου Σ., Το «εξ Αμερικής φιλελληνικόν τυπογραφείον», *Ο Ερανιστής* 14(1977), 77-92. Κισκήρα, Το περιοδικό *Missionary Herald*, 119-123.

[751] Μαμώνη, Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 182.

[752] Η οργάνωση αυτή στην ουσία απαντούσε στην προτεσταντική British Bible Society που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1818 στη Σμύρνη. Περισσότερα για τη BBS, Clogg R., The foundation of the Smyrna Bible Society (1818), *MX* 14(1970), 31-49. Για τη δραστηριότητα της BBS στην

πλειονότητά τους σχολικά βιβλία (αλφαβητάρια και κατηχήσεις)– διανέμονταν δωρεάν, αλλά όχι σε πολλά ανάτυπα, λόγω περιορισμένης οικονομικής δυνατότητας. Επίσης, για υποστήριξη του ορθόδοξου δόγματος, στην ίδια πόλη, άρχισε να κυκλοφορεί το φθινόπωρο του 1836 και εφημερίδα θρησκευτικού περιεχομένου.[753]

Στα νησιά Κρήτη, Σάμο, Ψαρά, Μυτιλήνη και Χίο επίσης σημειώθηκε ιεραποστολική δραστηριότητα και γι'αυτό εκεί συστάθηκαν τοπικές εκκλησιαστικές επιτροπές του Πατριαρχείου για να ελέγχουν τις κινήσεις των προτεσταντικών ιεραπόστολων. Στα νησιά αυτά, σύμφωνα με πηγές, αναφέρονται περιπτώσεις καθηγητών που έχασαν τις θέσεις τους, επειδή οι τοπικές εκκλησιαστικές επιτροπές, που εκπροσωπούσαν το Πατριαρχείο, θεώρησαν ότι η διδασκαλία τους είχε επηρεαστεί από τον προτεσταντισμό.[754] Στα αγγλοκρατούμενα Ιόνια νησιά σημειώθηκε ακόμα πιο έντονη ιεραποστολική δραστηριότητα. Ο Γρηγόριος ΣΤ΄ αντιτάχθηκε στην έκδοση ενός φυλλαδίου (Παρίσι 1836) εναντίον των αμερικανικών προτεσταντικών σχολείων και των μεταφράσεων της Αγίας Γραφής που κυκλοφόρησε από διάφορες ιεραποστολικές εταιρίες. Επίσης, το Πατριαρχείο αντιτάχθηκε και στο πρόγραμμα διδασκαλίας της Θεολογικής Ακαδημίας της Κέρκυρας, θεωρώντας ότι διαδίδει επικίνδυνες για την ορθοδοξία προτεσταντικές ιδέες.[755] Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, το Πατριαρχείο αντιλαμβανόταν ως μεγαλύτερο κίνδυνο από την πλευρά του προτεσταντισμού τα εκπαιδευτικά ιδρύματα παρά τις εκδόσεις που διανέμονταν από τις ιεραποστολικές εταιρίες.

Άλλες πληροφορίες για δραστηριότητα των ιεραπόστολων αφορούν τη Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη και Ήπειρο, όπου όμως η δράση τους δεν ήταν αποτελεσματική.[756] Ελάχιστες αναφορές διαθέτουμε, π.χ. για διανομή προτεσταντικών βιβλίων σε αυτές τις περιοχές, ίσως εξαιτίας της γεωφυσικής ιδιαιτερότητάς τους, δύσκολα προσβάσιμες και χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού. Επίσης, οι ιεραπόστολοι αντιμετωπίζουν προβλήματα στη διάδοση των ιδεών του και στις περιοχές με σλαβικό πληθυσμό, για φιλολογικούς λόγους. Έχοντας υπόψη ότι στα περισσότερα σχολεία, ιδιαίτερα στα πιο γνωστά, στα οποία πήγαιναν οι χριστιανοί κάτοικοι της Βαλκανικής, η διδασκαλία γινόταν στα ελληνικά και επομένως από τις

επικράτεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους βλ. Siotes, Constantine Oikonomos of the House of Oikonomos, 7-55.

[753] Σολομωνίδης Χρ. Σ., *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922),* Αθήνα 1959, 15-22.

[754] Φανουράκης Ευ., Ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας αποκείμενα εν τω μουσείω Ηρακλείου, *ΚΧ* 2(1948), 300-301. Μαμώνη, Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου,192-194.

[755] Στο ίδιο, 196-200.

[756] Στο ίδιο, 200-203.

ιεραποστολικές εταιρίες διανέμονταν βιβλία στα ελληνικά κυρίως. Για παράδειγμα, στις περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό, παρόλο που στο α΄ μισό του 19ου αιώνα η ελληνική γλώσσα ήταν ακόμα αρκετά διαδεδομένη, οι προτεσταντικές εκδόσεις της Βίβλου στη δημοτική ελληνική δεν ήταν πολύ κατανοητές. Ίσως για να διευκολύνουν τη διάδοση της προτεσταντικής ιδεολογίας αποκτούν επαφή με το γνωστό λόγιο βουλγαρικής καταγωγής Νεόφυτο Ρίλας, για να μεταφράσει την Καινή Διαθήκη στην ομιλούμενη βουλγαρική γλώσσα. Η μετάφραση αυτή, που στην ουσία είναι η πρώτη πλήρης μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη νεοβουλγαρική, εκδόθηκε το 1840.[757] Η κυκλοφορία της ήταν πολύ σημαντικό γεγονός για τη διάδοση της προτεσταντατικής ιδεολογίας στους Βούλγαρους, παρόλα αυτά, η αποστολή των ιεραπόστολων στις περιοχές με βουλγαρικό πληθυσμό επίσημα άρχισε μόλις το 1858.

Στο 19ο αιώνα οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι διαδίδουν ανάμεσα στους βαλκάνιους όχι μόνο τις θρησκευτικές τους απόψεις αλλά και μια νέα αντίληψη για τη σημασία του όρου «έθνος» –σύμφωνα με αυτή πρέπει να μειωθεί η σημασία και η ισχύς του εθνικού κράτους, ώστε να καταργηθεί ο εθνικός διαχωρισμός και το βασικότερο ενοποιητικό στοιχείο να είναι μια κοινή για όλους θρησκεία που στην προκείμενη περίπτωση αυτό το ρόλο θα έπαιζε ο προτεσταντισμός. Η παρουσία των ιεραπόστολων στην Οθωμανική αυτοκρατορία δεν συνέβαλε μόνο στη διάδοση της αγγλικής και του προτεσταντισμού αλλά και στη συνειδητοποίηση των διάφορων ομάδων να απελευθερωθούν και να οργανωθούν σε, ανεξάρτητα από την αυτοκρατορία, εθνικά κράτη.

Οι ιεραπόστολοι –κυρίως Άγγλοι και Αμερικανοί– παρόλο που υποστήριζανέμμεσα τις διάφορες εθνικές ομάδες στην Αυτοκρατορία, μέσω των μεταφράσεων ιερών κειμένων στις ομιλούμενες βαλκανικές γλώσσες, δρούσαν ανεμπόδιστα από την πλευρά των οθωμανικών αρχών. Ο κυριότερος λόγος για την ανεκτική στάση τους εξηγείται από το γεγονός ότι το ενδιαφέρον των προτεσταντών στρεφόταν στους μη μουσουλμάνους και κυρίως στους χριστιανούς και πολύ λιγότερο στους μουσουλμάνους και τους τουρκόφωνους –για παράδειγμα η πρώτη προτεσταντική λειτουργία στα τουρκικά που προοριζόταν για τους τουρκόφωνους χριστιανούς, χρονολογείται τον Ιανουάριο 1834.[758] Αυτή η εσωτερική πολιτική τού οθωμανικού κράτους μάλλον συμβάδιζε σε μεγάλο βαθμό από τις αμερικανο-

[757] Στο ίδιο, 204-207.Clarke, *The Pen and the Sword*, 292-293, 323-324.

[758] Οι προσπάθειες των ιεραποστολών να ελκύσουν τους μουσουλμάνους είναι λίγες και μεταγενέστερες, Νάσιουτζικ, *Μυστικές εταιρίες*, 208.

οθωμανικές σχέσεις στο α΄ μισό του 19ου αιώνα.[759] Στην ουσία, μέχρι το 1860, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ιεραπόστολοι στην οθωμανική επικράτεια προέρχονται από τους θρησκευτικούς ηγέτες των μη μουσουλμανικών θρησκευτικών ομάδων και κυρίως από το Πατριαρχείο. Από το 1860 και μετά η κατάσταση αλλάζει λόγω των κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών στην Αυτοκρατορία· αυτή, εγκαινιάζοντας νέα πολιτική προς τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της, αρχίζει να εμποδίζει τη δραστηριότητα των προτεσταντών ιεραποστόλων.

Αναφέροντας πτυχές της δραστηριότητας των ιεραπόστολων –ιδιαίτερα του αμερικανικού προτεσταντισμού– γίνεται αντιληπτό ότι στα Βαλκάνια το α΄ μισό του 19ου αιώνα, η θρησκευτική κατάσταση γίνεται όλο και πιο περίπλοκη. Οι κήρυκες της καλβινικής ιδεολογίας δρούσαν, αντιμετωπίζοντας ανάλογα, όχι μόνο δύο διαφορετικές ισχυρές θρησκευτικές παραδόσεις αλλά και δύο διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά συστήματα, καθώς η στενή σχέση του Ισλάμ με το οθωμανικό κράτος και του Χριστιανισμού με το Πατριαρχείο εμπόδιζαν σε μεγάλο βαθμό τη δράση των προτεσταντών. Εντονότερη αντιπαλότητα οι τελευταίοι αντιμετώπισαν από την πλευρά του Πατριαρχείου· παρά τις διαμαρτυρίες του πατριάρχη για τη δράση των ιεραποστόλων, ο σουλτάνος δεν την απαγόρευε, μέχρι το β΄μισό του 19ου αιώνα, οπότε το ενδιαφέρον της Υψηλής Πύλης στράφηκε κι αυτό προς τους μη μουσουλμάνους υπηκόους.

Εκτός από τις επιρροές στα Βαλκάνια των δυτικο-ευρωπαϊκών εκκλησιών, που εγκαινιάστηκαν με τη Μεταρρύθμιση, η Ουνία ως παπική πολιτική διαδόθηκε επίσης στα βορειο-δυτικά κυρίως Βαλκάνια. Η διείσδυση της Ουνίας στο πολύγλωσσο αυστροουγγρικό περιβάλλον, όπου έχουν εγκατασταθεί «Σλαβονοσέρβοι» και «Γραικο-Βλάχοι» οθωμανοί υπήκοοι, όπως και στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες (Βλάχοι και Μολδαβοί) κινητοποίησε το Πατριαρχείο του Πετς, στου οποίου τη δικαιοδοσία βρίσκονταν οι χριστιανοί της παραμεθόριας στρατιωτικής ζώνης (Κράινα), να συγκαλέσει Σύνοδο στην αυστροουγγρική πόλη Κάρλοβιτς το 1774. Σ' αυτή προς ενημέρωση των παιδιών των «Γραικολατίνων» χριστιανών («ουνίτοι» κατ' αντιπαράθεση προς τους ορθοδόξους που αποκαλούνταν «Σχισματικοί») αποφασίστηκε να συνταχθεί «*Κατήχησις εις τρεις διαλέκτους (την Ιλλυρικήν [=σλαβονική], Βλαχικήν και Γερμανικήν) εις χρήσιν και προφυλακήν των ευρισκομένων εις εκείνας τας Επαρχίας Χριστιανών, οπού μάλιστα επιπολάζει αυτό το όνομα της*

[759] Μετά την κατατρόπωση του οθωμανικού στόλου στη ναυμαχία του Ναυαρίνου (20 Νοεμβρίου 1827) οι ΗΠΑ βοηθούν την Οθωμανική αυτοκρατορία να αναδιοργανώσει το στόλο της.

ενώσεως (κοινώς Ουνίας). Το 1777, ο Αδ. Κοραής, με προτροπή του μητροπολίτη Βελιγραδίου και θείου του εκ πατρός Σωφρόνιου (βρισκόταν τότε εξόριστος στη Βιέννη), ανυπόγραφα μετέφρασε το κείμενο, όπως γράφει προλογικά: *«Διά να γείνη …γνωστή και εις τους Χριστιανούς εκείνους, όσοι δεν ιξεύρουσι καμμίαν από τας προειρημένας τρεις διαλέκτους, μετεφράσθη νυν εις την ημετέραν διάλεκτον.*»: *Μικρά κατήχησις ήτοι Γνησία και Σύντομος Ομολογία της μη ηνωμένης θρησκείας των Γραικών εις χρήσιν των μη ηνωμένων Ιλλυρικών, Σέρβων και Βλάχων παιδίων, Συντεθείσα και κυρωθείσα υπό της εν Καρλοβίτζη Συνόδου, και τυπωθείσα κατά το αυτό έτος εις την Ιλλυρικήν, βλαχικήν και γερμανικήν διάλεκτον, εν Βιέννη τη Αουστριακή Μεταφρασθείσα δε νυν υπό της γερμανικής εις την ελληνορωμαϊκήν διάλεκτον αψπγ΄.*[760] Η κυκλοφορία σε τέσσερις γλώσσες του παραπάνω συνοδικού κειμένου «εις χρήσιν παιδίων»-μαθητών είναι αξιοπρόσεκτη τόσο από την άποψη του τρόπου ανάσχεσης της παπικής-λατινικής επιρροής μεταξύ ορθοδόξων χριστιανών όσο και ως πρώιμο παράδειγμα (θεολογικού) πολύγλωσσου εγχειριδίου.

Από τα παραπάνω φαίνεται πόσο *πολύχρωμα* ήταν τα Βαλκάνια από άποψη πολιτισμού, θρησκείας, γλώσσας και πόσο αυτά τα τρία κοινωνικά και ιδεολογικά πεδία αλληλεπιδρούσαν· το κυριότερο ωστόσο χαρακτηριστικό το οποίο πιο αποφασιστικά προσδιόριζε τα υπόλοιπα δύο, τουλάχιστον στην υπό εξέταση περίοδο, ήταν η θρησκεία που αποτελούσε κυρίαρχο συστατικό της πολιτικής ιδεολογίας. Αυτή καθόριζε όχι μόνο τις θρησκευτικές αντιλήψεις αλλά επίσης κυριαρχούσε στην κοσμική ζωή, καθόρισε κανόνες στην κοινωνία και σ' ολόκληρο το ηθικό σύστημα. Η θρησκεία είχε και άμεση σχέση με τη γλώσσα και συχνά ευνοούσε τη βαλκανική πολυγλωσσία. Ο προσηλυτισμός προς μια νέα θρησκεία συχνά απαιτούσε αλλαγή όχι μόνο πολιτισμική και ιδεολογική αλλά κυρίως γλωσσική, για την κατανόηση του δόγματος και για τη σωστή εκτέλεση των θρησκευτικών πρακτικών.

Ενδιαφέρον είναι και ο ρόλος της γλώσσας όχι μόνο ως μέσο επικοινωνίας αλλά επίσης ως χαρακτηριστικό διαχωρισμού και τρόπου αλληλεπίδρασης. Ο Α. Toynbee που μελέτησε τη σχέση κατακτητή-κατακτημένου στην Οθωμανική αυτοκρατορία και, με βάση παραδείγματα από την ιστορία άλλων νομαδικών συγκροτημάτων κρατικού τύπου, διατύπωσε τη θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο

[760] Σύμφωνα με νεότερη βιβλιογραφία, «*Ενετίησι 1783 παρά Νικολάω Γλυκή τω εξ Ιωαννίνων», Κοραής Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Γ. Βαλέτας αναστήλωσε και έκρινε, τόμ. Α1, κε΄ και 27, όπου ανατύπωση του Προλόγου του μεταφραστή. Για το πρωτότυπο "Serbian-Romanian-German Catechism", Βιέννη και Βούδα 1774, από τον εκδότη Kurzbőck, βλ. Duțu, The Printed Word in South East Europe, 43 και 47.

κατακτημένος γίνεται κατακτητής είτε μέσω αντίστασης, είτε μέσω αφομοίωσης των ξένων πολιτισμικών στοιχείων.[761] Η γλώσσα ως πολιτισμικό στοιχείο, σύμφωνα με τον Toynbee, είναι ένας τρόπος αντίστασης. Οι κατακτητές δεν προσδοκούν να επιβάλουν τα οθωμανικά ως μοναδική γλώσσα, παρόλο που είναι η γλώσσα της διοίκησης, αλλά σε πολλές περιπτώσεις είναι αναγκασμένοι να ξέρουν και τη γλώσσα των υποταγμένων. Η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας αυτόματα μεταφέρει κάποια πολιτισμικά χαρακτηριστικά στον κατακτητή και συμβάλλει στη σταδιακή αφομοίωσή του.

Στην αρχή του 19ου αιώνα, λόγω της επιρροής των ιδεών της Γαλλικής επανάστασης στα Βαλκάνια και των πρώτων *εθνικών αφυπνίσεων*, η ισορροπία ανάμεσα στη γλώσσακαι τη θρησκεία μεταβλήθηκε. Η γλώσσα έπαψε να έχει δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τη θρησκεία και αναβαθμίστηκε σε μιαεθνική διάκριση. Ταυτόχρονα έγινε αντιληπτή ως κύριο λειτουργικό όργανο για τη διάδοση της θρησκείας ανάμεσα και σε αλλόγλωσσους πληθυσμούς,στον προσηλυτισμό των οποίων βοηθούσαν οι μεταφράσεις θρησκευτικών βιβλίων στη μητρική τους γλώσσα. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης ουσιαστικά δεν ήταν καινοτομία του 19ου αιώνα, αφού χρησιμοποιήθηκε, όπως είναι γνωστό, από τον 9ο αιώνα από το Βυζάντιο π.χ. για την προσέγγιση των Βουλγάρων μέσω του εγγραματισμού της γλώσσας και των σλαβικών μεταφράσεων της Βίβλου και άλλων ιερών κειμένων. Πάντως με την εμφάνιση των εθνικών ιδεών και κυρίως με την ίδρυση κρατών στα Βαλκάνια η γλώσσα σχετίστηκε κυρίως με την εθνική ιδέα και την κρατική πολιτική και δευτερευόντως ή ελάχιστα με τη θρησκεία.

[761] Παπούλια, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος*, 122-128, όπου υπάρχει ανάλυση από φιλοσοφική και κοινωνιολογική άποψη της θεωρίας του A. Toynbee για τη λεγόμενη φιλοσοφία της ζωής (Lebensphilosophie) και για το πώς εφαρμόζεται αυτή στην περίπτωση του Οθωμανικού κράτους.

Η πολυγλωσσία στην οικονομία και τη διπλωματία

Στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όπως και στην υστερο-μεσαιωνική περίοδο εξακολούθησε να συμπίπτει, κατά κανόνα, η επαγγελματική με τη θρησκευτική διαφοροποίηση συγκεκριμένων ομάδων (Εβραίοι, μονοφυσίτες Αρμένιοι κ.ά.), φαινόμενο που προσδιορίστηκε στην πρόσφατη βιβλιογραφία ως *«εθνοτικός καταμερισμός της εργασίας»*, κάτι το οποίο ωστόσο δεν πρέπει να γενικεύεται.[762] Επίσης, η άσκηση επαγγέλματος στην Οθωμανική αυτοκρατορία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την υπάρχουσα αντίθεση ανάμεσα στη διάκριση *πιστοί* (μουσουλμάνοι) και *άπιστοι* (μη μουσουλμάνοι), δηλαδή ένας *πιστός* μπορεί να ασχολείται και με εργασίες που δεν *εγκρίνει* το Κοράνι, αλλά στον *άπιστο* δεν επιτρέπεται να αναλαμβάνει διοικητικά και στρατιωτικά αξιώματα, τα οποία παραμένουν προνόμιο των μουσουλμάνων.Πράγματι, η άσκηση ορισμένων επαγγελμάτων σχετιζόταν με τη θρησκεία, όπως π.χ. η πρόσβαση στον οθωμανικό στρατό απαιτούσε προσχώρησηστο Ισλάμ (μέχρι το 1856, οπότε εκδίδεται το Χάττι Χουμαγιούν). Παρά ωστόσο τη γενική αρχή «ότι κάθε άτομο έπρεπε να παραμένει στην κοινωνική του ομάδα», το οθωμανικό «κράτος εξαιρούσε από τους έκτακτους (πολεμικούς) φόρους, τους αβαρίζ, ορισμένες ομάδες ραγιάδων που πρόσφεραν κάποια ειδική υπηρεσία, όπως να φυλούν ορεινά περάσματα και φρούρια ή να προμηθεύουν το στρατό και το παλάτι με διάφορα προϊόντα. Οι ομάδες αυτές, γνωστές ως *μοιάφ βε μουσελλέμ*, αποτελούσαν μια ενδιάμεση τάξη μεταξύ ασκερί και ραγιάδων που καταγράφονταν σε ειδικά κατάστιχα. Πράγματι αναγνωρίζονταν κάποιοι τρόποι με τους οποίους οι ραγιάδες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, μπορούσαν να γίνουν στρατιωτικοί. Προκειμένου επίσης να απαλύνουν τα αποτελέσματα της κατάκτησης, οι Οθωμανοί της πρώιμης περιόδου ενσωμάτωναν συχνά στο σύστημά τους προοθωμανικές στρατιωτικές ομάδες όπως τους *προνοιάριους*, τους *βοϊνούκους*, τους *αρματολούς* κ.λπ.…». Αλλά και στο ναυτικό είχαν ενταχθεί χριστιανικά βοηθητικά σώματα: Για παράδειγμα Ο γερμανός λουθηρανός Salomon Schweigger (1551-1622) διακοσμεί το οδοιπορικό του, *Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel*…, Νυρεμβέργη 1608, με εικόνα όπου «κωπηλάτες δούλοι-χριστιανοί σε τουρκική γαλέρα».[763] Η ευρεία αυτή γκάμα ομάδων από χριστιανούς που εντάσσονταν στο στρατό και το ναυτικό αφορά άμεσα το θέμα μας, καθώς οι δια-κοινοτικές σχέσεις –αν και χωροταξικά διακριτές στις πόλεις–

[762] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 312-319.

[763] İnalcık H., D. Quataert*, Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, τ. Α΄, *1300-1600*, 2008 [1994], σ. 17 και xxxv. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV - XVI век*, 297 όπου εικονογράφηση.

αποτελούσαν ευνοϊκό παράγοντα όσμωσης, θρησκευτικού συγκρητισμού και επέκτασης του φαινομένου της πολυγλωσσίας. Χαρακτηριστικό επίσης παράδειγμα αποτελούν οι συντεχνίες, στο πλαίσιο των οποίων συνεργάζονταν κυρίως ομόθρησκοι ανεξαρτήτως γλώσσας.

Η σχέση επαγγέλματος και θρησκείας/ φυλής, όχι παράδοξα, σχολιαζόταν συχνά από τους δυτικο-ευρωπαίους: Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Άγγλου James Dallaway**,** εφημέριου και γιατρού της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος γύρω στα 1794 διακρίνει συμπεριφορές και αντιλήψεις έμπορων της Αυτοκρατορίας κατά εθνότητα: *«Ο Τούρκος κάθεται στο μαγαζί του σταυροπόδι. Στον ξένο δείχνει ευγένεια μονάχα όταν ελπίζει πως θα αποκομίσει κάποιο κέρδος. Συνήθως του προσφέρεις παζαρεύοντας τα δύο τρίτα της τιμής που αξιώνει. Στους άλλους έμπορους, Έλληνες κ.λπ. το μισό. Ο Έλληνας έμπορος είναι πιο ευέλικτος, εγκωμιάζει με μεγαλοστομίες την πραμάτεια του και βάζει τα δυνατά του να ξεγελάσει και τον πιό δύσπιστο μουστερή. Ο Αρμένιος, βαρύς και ήρεμος, ζωντανεύει μονάχα σαν αντικρίζει παρά. Και είναι αδύνατο να του αντισταθεί. Οι Εβραίοι απασχολούνται συνήθως με το επικερδέστερο επάγγελμα του μεσίτη.».*[764] Παρόμοια, και ο Γάλλος γιατρός και διπλωμάτης François Pouqueville, περιγράφοντας το ταξίδι του στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα χρόνια 1798-1801, παρατηρεί την ταύτιση φυλής και επαγγέλματος.[765]

Όπως είναι γνωστό, το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού, μουσουλμάνοι και χριστιανοί –Σλάβοι, Έλληνες, Βλάχοι κ.ά.–, ήταν συγκεντρωμένο στην ύπαιθρο και ασχολιόταν με τη γεωργία και κτηνοτροφία. Αποκλειστικά με την κτηνοτροφία ασχολούνταν και οι ημινομάδες (εποχιακά μετακινούμενοι) κυρίως Βλάχοι, Σαρακατσάνοι κ.ά., ενώ άλλες ομάδες απασχολούνταν με τη γεωργία, όπως οι μουσουλμάνοι καλλιεργούσαν κυρίως δημητριακά, ρύζι, ενώ οι Αρμένοι και οι Έλληνες, όταν δεν ασκούσαν επαγγέλματα σχετικά με το εμπόριο, εξειδικεύονταν στην καλλιέργεια φρούτων και λαχανικών.[766] Για τα επαγγέλματα που ασκούν Έλληνες του Χάνδακα (Ηράκλειο, Κρήτη) μας πληροφορεί ο Γάλλος έμπορος μεταξιού Jacques le Saige το 1518: *«Οι Κρητικοί είναι αγιογράφοι, μυλωνάδες, μαραγκοί, ναυπηγοί και φυσικά, γεωργοί και καλοί τοξότες.*».[767] Επίσης, στο β΄ μισό του 16ου αι. ο Γερμανός

[764] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄, 625.
[765] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVII Івек,* 443-445.
[766] Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, 289-345.
[767] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄, 363-364.

Stephan Gerlach σημειώνει ότι οι καλύτεροι λιθοξόοι είναι Έλληνες.[768] Ο ταξιδιώτης Gerard Kornelius Drish, διασχίζοντας τα Βαλκάνια το 1718-19, παρατηρεί ότι *«Εδώ στη Σόφια ανθίζει αρκετά το εμπόριο …Η πλειονότητα των εμπόρων εδώ όπως και στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα μέρη είναι Έλληνες και Αρμένιοι, ή, μ' άλλα λόγια, σχεδόν όλες οι δουλειές των τούρκων οργανώνονται και γίνονται από ξένους».*[769]

Λόγω κυρίως της ανάπτυξης του εμπορίου στο εξωτερικό, οργανώνονται ελληνικές παροικίες στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη,[770] οι οποίες συμβάλλουν τόσο στην οικονομική ανάπτυξη όσο και στη διάδοση νεοτερικών δυτικο-ευρωπαϊκών ιδεών στο βαλκανικό χώρο. Η σχετική βιβλιογραφία έχει διογκωθεί τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα να γίνονται επίσης γνωστές διαδοχικές μεταβολές στην ισορροπία των γλωσσών του εμπορίου εκτός Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν η ελληνική διατηρεί την προτεραιότητά της στη βαλκανική πολυγλωσσία, μια παρόμοια lingua franca, η γερμανική γλώσσα, ήδη πριν από το 1784 παίρνει σταδιακά τη θέση της, για παράδειγμα, στην Ουγγαρία. Κάτι παρόμοιο μπορεί να υποψιαστεί κανείς από την παράθεση των λίγων γερμανικών λέξεων στο *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν*, που τυπώθηκε το 1803 στο Ζέμουν/ Σεμλίνο: Η ελληνική γλώσσα υπερτερεί ακόμη στην εκπαίδευση των *«παιδιών»* και ενηλίκων υπαλλήλων εμπόρων από τη Βαλκανική χερσόνησο, σταδιακά όμως θα υποκατασταθεί από τη γερμανική –προϋπόθεση για να γίνει ο ξενιτεμένος οθωμανός υπόκοος έμπορος-*«νικοκύρις»*, είναι, εκτός από την «πραγμάτια», η *«γλόσα»*, δηλαδή *«τα νέμτζικα»* (1760).[771] Εξίσου σημαντικός ήταν ο ρόλος των Ελλήνων στο Οθωμανικό κράτος στη ναυτιλία και στο θαλάσσιο εμπόριο. Πράγματι, είναι γνωστό ότι μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) οι Έλληνες, καθώς μπορούσαν να πλέουν υπό ρωσική σημαία, αύξησαν σημαντικά τις εμπορικές τους δραστηριότητες,[772] στις οποίες βέβαια είχαν αναμιχθεί από πριν. Η ανάπτυξη του ελληνικού στόλου είχε ως αποτέλεσμα το 19ο αιώνα να αριθμεί

---

[768] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 210.

[769] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век*, 245: *„Тук в София доста процъфтява търговията….По голямата част от търговците както тук, така и в Константинопол и на други места са гърци и арменци или, с други думи, почти всички дела на турците се уреждат и доставят от чужденци."*

[770] Turczynski, *Die deutch-griechischen Kulturbeziehungen*.

[771] Κ. Παπακωνσταντίνου, Όταν ο μετανάστης ήταν έμπορος: Έλληνες στην Κεντρική Ευρώπη του 18ου αιώνα, *Τετράδια εργασίας* 28(Αθήνα 2005) *Διασπορά Δίκτυα Διαφωτισμός*, επιμ. Μ. Α. Στασινοπούλου, Μ. Χριστίνα Χατζηϊωάννου, 85-86 και Β. Σειρινίδου, Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική μοναρχία (18ος- μέσα 19ου αιώνα), *στο ίδιο*, 63 κ.ε. για τους θεσμικούς όρους άσκησης του εμπορίου από οθωμανούς υπηκόους στην Αυστρουγγαρία.

[772] *Подбрани извори за историята на балканските народи*, 197-200, όπου το κείμενο της συμφωνίας.

περισσότερα από 500 πλοία και περίπου 20.000 ναυτικούς.[773] Οι Ρώσοι έμποροι είναι γνωστό, π.χ., ότι αγόραζαν μετάξι του Μωριά.[774] Ο απεσταλμένος της γαλλικής κυβέρνησης Guillaume Antoine Olivier δεν παραλείπει να αναφέρει από κοινού με το εμπόριο και τη ναυτιλία: Για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης σημειώνει το 1792 ότι *«Είναι εύθυμοι, πνευματώδες και επιδέξιοι. Ασκούν διάφορα επαγγέλματα, ασχολούνται με το εμπόριο και τη ναυτιλία. …Μαθαίνουν ξένες γλώσσες, γίνονται γιατροί, δραγουμάνοι, σύμβουλοι των Τούρκων αξιωματικών. …Οι ανώτεροι κληρικοί είναι μορφωμένοι και αρκετά πλούσιοι. Αντίθετα οι παπάδες είναι πάμπτωχοι και αμαθέστατοι.».*[775] Στην Οθωμανική αυτοκρατορία στο εμπόριο εξειδικεύονταν επίσης Αρμένιοι και Δαλματοί, πολλοί από τους οποίους κατά παράδοση ήσαν ναυτικοί –η Ραγούζα αποτελούσε λιμάνι-κλειδί για το οθωμανικό εμπόριο όχι μόνο προς τη Δύση αλλά και στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, καθώς είχαν ιδρυθεί πολλές αποικίες Ραγουζαίων. Πάντως το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου ήταν στα χέρια των Ελλήνων και των Εβραίων.[776] Ο μεγάλος αριθμός των Ρωμιών/ Γραικών που απασχολούνταν με το εμπόριο καθιστούσε αναγκαία τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και στους ετερόγλωσσους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα από τα μέσα του 18ου και στο α΄ μισό του 19ου αιώνα η ελληνική να επιβληθεί ως γλώσσα του εμπορίου. Συνακόλουθα μεταβλήθηκε και η σημασία του θρησκευτικού όρου «*Γραικός»* που από *ορθόδοξος της Ανατολής* (βλ. την περίπτωση του ζωγράφου που στη Δύση αποκλήθηκε El Greco) απέκτησε νέα (επαγγελματική) σημασία, καθώς άρχισε να σημαίνει τον έμπορο[777] –στην περίοδο κυρίως της επικράτησης στην Ουγγαρία της ελληνικής γλώσσας μεταξύ των εμπόρων, «Görög» μεταξύ άλλων σημαίνει τον μετακινούμενο έμπορο.

Οι Οθωμανοί, επειδήτο Κοράνι απαγορεύει το δανεισμό χρημάτων με τόκο, εμποδίζονταν να γίνουν τραπεζίτες και να ασχολούνται με εμπόριο.Έτσι, αυτά τα επαγγέλματα ασκήθηκαν κατά κανόνα από χριστιανούς και ειδικότερα Εβραίοι ασχολούνταν με τραπεζικές συναλλαγές. Ο Ιουδαϊσμός, από την άλλη πλευρά,

---

[773] Ristelhueber R., *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, Αθήνα 1995, 37.
[774] Κρεμμυδάς Β., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972, 289.
[775] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 569.
[776] Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 206-7 όπου απόσπασμα από το υπόμνημα του Αββά Belley για τη Θεσσαλονίκη (1768). İnalcık, The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul, 248, σημ.85. Για το ιδιότυπο καθεστώς υποτέλειας της Ραγούζας στην Πύλη, Sugar P. F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α΄, Αθήνα 1994, 113-31.
[777] Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, 318. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 209-255 παραθέτει εμπορική αλληλογραφία από τα τέλη του 17ου αι. γραμμένη σε άπταιστα ελληνικά από έμπορους που δεν είχαν ελληνική καταγωγή.

απαγόρευε στους Εβραίους να χρεώνουν τόκο σε ομόθρησκους και γι' αυτό το λόγο οι Εβραίοι έμποροι προτιμούσαν να δανείζουν χρήματα σε αλλόθρησκους. Χάρη σε αυτούς τους «θρησκευτικο-οικονομικούς» κανονισμούς, που έχουν ριζώσει από τα χρόνια του ύστερου κυρίως Μεσαίωνα, ορισμένοι Εβραίοι συγκέντρωσαν σημαντικές περιουσίες. Σ' αυτούς προστέθηκαν όσοι μετανάστευσαν από την Ισπανία στην Οθωμανική αυτοκρατορία όπου συνέχισαν να ασκούν το ίδιο επάγγελμα. Σύμφωνα με πληροφορίες των Gerlach και Dernschwamm, πολλοί από τους Εβραίους της Κωνσταντινούπολης ασχολούνταν με εμπόριο το 15ο και 16οαιώνα.[778] Και οι δύο παρατηρούν ότι πολλοί από αυτούς είναι εύποροι και κάποιοι, λόγω της μεγάλης περιουσίας τους, έχουν πολύ καλές σχέσεις με το Σουλτάνο και δέχονται χάρες από αυτόν: Παρόμοια είναι η περίπτωση του περίφημου Εβραίου δον Χοσέ Μικιέζ, δούκα της Νάξου, στον οποίο ο Σελίμ Β΄ (1566-74) παραχώρησε 12 νησιά καθώς και το μονοπώλιο της πώλησης του κρασιού στη Μολδαβία και του κεριού στην Κρήτη.[779] Οι Εβραίοι στην πλειονότητά τους είχαν αποκτήσει τόση οικονομική ισχύ από εμπορικές ή τραπεζικές εργασίες, που έφτασαν να κόβουν και νομίσματα.[780]

Από περιηγητικές κυρίως πηγές γνωρίζουμε ότι οι Εβραίοι ασκούσαν αποκλειστικά αστικά επαγγέλματα. Ο Γάλλος έμπορος Jacques le Saige, κατευθυνόμενος προς τους Αγίους Τόπους, το 1518, επισκέφτηκε το Χάνδακα. Εκεί παρατήρησε ότι οι Εβραίοι είναι τοκογλύφοι και έμποροι χαλιών.[781] Ο Γερμανός Η. Dernschwam αποδίδει στους Εβραίους περισσότερα επαγγέλματα –χρυσοχόοι, λιθοκόποι, χρωματιστές, κρεατέμποροι, υφαντουργοί, γιατροί, φαρμακοποιοί.[782] Ο Γάλλος φυσιοδίφης Pierre Belon στο έργο του *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étrangèrs* (1553)σημειώνει το γνωστό, από το οικείο του περιβάλλον, ως παραδοσιακό επάγγελμα των Εβραίων, του γιατρού: «*Οι περισσότεροι γιατροί στην Τουρκία, Αίγυπτο, Συρία, Ανατολία και σε άλλες τουρκικές πόλεις είναι Εβραίοι, αλλά επίσης και ορισμένοι είναι Τούρκοι. Οι Τούρκοι είναι πιο μορφωμένοι και πιο έμπειροι, αλλά γενικώς έχουν πολύ λίγα από τα χαρακτηριστικά ενός καλού γιατρού. Για τους Εβραίους είναι εύκολο να ξέρουν κάτι σχετικά με την ιατρική, επειδή έχουν στη διάθεσή τους ελληνικά,*

[778] Gerlach St., *Tagebuch der vonzween Glorwurdigsten Romischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho,* Franckfurth am Mayn, 1674, 501, 508.
[779] *Στο ίδιο*, 426.Dernschwam, *Tagebuch*, 114.
[780] Galante Abr., *Esther Kyra, d'arpès de nouveaux documents (Contribution à l'histoire des Juifts de Turquie)*, Istanbul 1926 [non vidi]. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 167.
[781] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 364.
[782] Дерншвам*, Дневникът*, 138-139, 143.

αραβικά και παλαιά εβραϊκά βιβλία μεταφρασμένα στην ομιλούμενη εβραϊκή γλώσσα …Οι Τούρκοι επίσης διαθέτουν βιβλία του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα μεταφρασμένα στα αραβικά και τουρκικά. Οι φαρμακοποιοί και οι χημικοί που συνήθως πουλάνε φάρμακα στις πόλεις της Τουρκίας, στην πλειονότητά τους είναι Εβραίοι…».[783] Η Αγγλίδα λαίδη M. Montagu γράφει σε επιστολή της στις 17 Μαΐου 1717 από την Πόλη ότι *«οι περισσότεροι πλούσιοι έμποροι είναι Εβραίοι που έχουν μεγάλη δύναμη στα χέρια τους. Έχουν περισσότερα προνόμια και από τους ίδιους τους Τούρκους. …Έχουν πάρει όλο το εμπόριο της αυτοκρατορίας στα χέρια τους τόσο, λόγω της στενής σχέσης μεταξύ τους, όσο και λόγω της τεμπελιάς και της έλλειψης εργατικότητας των Τούρκων. Κάθε ένας από τους πασάδες έχει κάποιον Εβραίο ως home d'affaires. …Οι Εβραίοι είναι γιατροί, επιστάτες και διερμηνείς των ευγενών ανθρώπων.»*.[784] Ο ιησουίτης ιεραπόστολος Jean Baptiste Souciet, ο οποίος παρέμενε για πολλά χρόνια στη Θεσσαλονίκη, γράφει το 1735 σχετικά με τους Εβραίους της πόλης ότι *«Είναι εργατικός λαός και ασχολείται με όλα τα επαγγέλματα. Είναι έμποροι, τεχνίτες, μεσίτες, ψιλικατζήδες, ψαράδες, χτίστες, χαμάληδες.»*.[785] Παρόμοια, ο αββάς Belley στο υπόμνημά του για τη Θεσσαλονίκη το 1768, παρουσιάζει τους Εβραίους ως εύπορους, που ασχολούνταν με τραπεζικές εργασίες και εμπόριο και άλλους που ασκούσαν διάφορες τέχνες.[786] Μια αναφορά τουτου 1788 μαρτυρεί ότι στην πόλη τα περισσότερα καταστήματα τροφίμων ανήκαν σε Εβραίους, η πλειονότητα των οποίων ήταν επίσης τοκογλύφοι. Εκτός από το εμπόριο και τις τραπεζικές εργασίες, ασκούσαν επίσης το επάγγελμα του γιατρού. Σύμφωνα με μια ανώνυμη περιγραφή της Θεσσαλονίκης οι Εβραίοι είχαν διακριθεί κοινωνικά και οικονομικά και επίσης είχαν αποκτήσει το

---

[783] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 106: *„Повечето лекари из Турция, Египет, Сирия и Анадол и други градове в страната на Турчина са евреи, но има също и турци. Турците са по-учени и са много добри практици, но общо взето притежават твърде малко от качествата, необходими за един добър лекар. За евреите е лесно да знаят нещо по медицина, защото имат на разположение гръцки, арабски и староеврейски книги, преведени на техния простонароден език… Турците също имат преведени на арабски и турски книгите на Аристотел и Платон. Дрогеристите или химиците, които продават обикновено лекарства из градовете на Турция, са в по-голямата си част евреи…".*

[784] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 117: *„Забелязах, че повечето богати търговци са евреи. Тези хора имат невероятна власт в тази страна. Имат повече привилегии от самите турци … Поели са цялата търговия на империята в свои ръце отчасти благодарение на здравия съюз между тях, но главно поради ленивия нрав и липсата на трудолюбие сред турците. Всеки паша си има свои евреин, който е негов homed'affaires. … Евреите са лекари, управители и преводачи на всички знатни мъже.".*

[785] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 180.

[786] Ο ίδιος αναφέρει ότι οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης ήταν έμποροι και γεωργοί, Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, 205.

μονοπώλιο της κατασκευής μάλλινου υφάσματος από το οποίο ράβονταν ενδυμασίες των γενιτσάρων.[787] Τέλος, σε πολλά ταξιδιωτικά κείμενα του 16ου-19ου αιώνα περιέχονται πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες οι Εβραίοι έχουν ενεργή συμμετοχή και στο δουλεμπόριο της Κωνσταντινούπολης.[788]

Για τους Βλάχους –ονομάζονται επίσης Τσίντσαροι (Cincari)– στο Οθωμανικό κράτος ξέρουμε ότι ασχολούνταν ιδιαίτερα με την κτηνοτροφία αλλά, κατά τον Φέλιξ Κάνιτς, οι χτίστες στην Αυτοκρατορία ήταν αποκλειστικά Βλάχοι, αναφορά που δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί υπερβολική, αφού το ίδιο μπορεί να υποστηριχτεί και για την κτηνοτροφία, προφανώς ήσαν γνωστοί και γι' αυτή τους την ενασχόληση. Επίσης ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τούρκους χτίστες, ακόμα και για οικοδόμηση τζαμιού, προτιμούσαν τους Έλληνες.[789] Οι ελληνο-βλαχικές εμπορικές παροικίες στην Αυστρία συνδέουν τους Βλάχους με το εμπόριο και με τις μεταφορές [790] ως αγωγιάτες/κιρατζήδες. Πράγματι, το επάγγελμα του καραβανάρη/ αγωγιάτη το ασκούσαν συχνότερα οι Βλάχοι,[791] και, όπως γράφουν κάποιοι περιηγητές, ήταν οι ταχύτεροι και ασφαλέστεροι μεταφορείς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ οι Τάταροι μαρτυρούνται ως εξειδικευμένοι στο ταχυδρομείο.[792] Έχοντας συνηθίσει να θεωρούμε τους Βλάχους ορεσίβειους και ημινομαδικούς πληθυσμούς, πολλές φορές παραλείπουμε τη λιγότερο συχνή αλλά υπαρκτή σχέση τους με τη ναυτιλία.[793] Σύμφωνα με πηγές οι Αρμένιοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και το εμπόριο. Επίσης αναφέρονται και ως χρυσοχόοι.[794] Ο άγγλος

[787] Απασχόληση πολύ καλά αμειβόμενη, αφού όλα τα έσοδα από τον κεφαλικό φόρο της Θεσσαλονίκης προορίζονταν για την κατασκευή ενδυμάτων των γενιτσάρων, Μέρτζιος Κ. Δ., *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 143.

[788] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Α΄, 371-375, τ.Β΄, 101-102.

[789] Παπούλια, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος*,141, σημ. 39, όπου συμβουλή του ποιητή Jalālad-Dīn Muhammad Rūmī να προτιμήσουν Έλληνες χτίστες για το τζαμί και όχι Τούρκους.

[790] Λόγω της άσχημης κατάστασης των δρόμων η μεταφορά φορτίων γινόταν κυρίως με μουλάρια και γαϊδούρια και σπάνια με άλογα που χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα για εφίππευση.

[791] Οι κιρατζήδες ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες. Για τη γνωστή συντεχνία των αγωγιατών των Ιωαννίνων, Παπαγεωργίου, Οι χερσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, 174.

[792] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες,* τ. Α΄, 59, 409. Για ταχυδρόμους Τατάρους, Παπαϊωάννου Ά., Η ταχυδρομική ιστορία της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων πόλις* (η αναφορά: *Τα Νέα* 25-9-2000). Για Τατάρους στη Δοβρουτσά, φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, μονογαμία κ.ά., βλ. MartenGrüneweg (Gdansk 1562-), *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 389 κ.ε.

[793] Έξαρχος Γ., *Οι Ελληνόβλαχοι (Άρμανοι)*, τ.Α΄, Αθήνα 2001, 195-199.

[794] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, 413-414, όπου είναι το απόσπασμα από την περιήγηση του Γερμανού Martin Grüneweg (1562-γ. 1618), στο οποίο αναφέρεται αυτή η πληροφορία.

έμπορος Peter Mundy, που ταξίδεψε στην οθωμανική πρωτεύουσα το 1620, αναφέρει ότι *«η πλειονότητα των Αρμενίων συνήθως είναι υποδηματοποιοί, φουρνάρηδες και χαμάληδες, ενώ οι Άγγλοι τους χρησιμοποιούν ως μάγειρες.»*.[795] Όπως είναι γνωστό, οι Αλβανοί στρατολογούνταν στον οθωμανικό στρατό, για τον Γάλλο μάλιστα πολιτικό, διπλωμάτη και ιστορικό Louis-Auguste Félix de Beaujour, που ταξίδευε στα Βαλκάνια στα χρόνια 1794-99, είναι «*οι καλύτεροι στρατιώτες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*»,[796] διαπίστωση που τη συναντάμε στον ίδιο αιώνα και στην επιστολογραφία της λαίδης Montagu (1717). Αξιοσημείωτη είναι τέλος και η φράση, που δείχνει ανάλογη επαγγελματική εξειδίκευση από ορισμένες ομάδες/«*γλώσσαι*»: «*Ο Αρμένιος την πένα και ο Αλβανός τη σπάθα*».[797]

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, το Κοράνι απαγορεύεινα ασκούνται από τους μουσουλμάνους κάποια επαγγέλματα, ενώ ενθαρρύνει κάποια άλλα όπως τα χειρωνακτικά, επειδή θεωρείται ηθική υποχρέωση του πιστού να ζει από τη χειρωνακτική εργασία. Επομένως για την επιλογή επαγγέλματος, σύμφωνα με την ισλαμική αντίληψη, κυρίαρχο ρόλο παίζει το ηθικό παρά το οικονομικό κριτήριο. Έτσι, όχι τυχαία, εκτός από τη διοίκηση και το στρατό, μεγάλο ποσοστό του μουσουλμανικού πληθυσμού ασχολιόταν με εμπόριο ή τη βιοτεχνία. Για παράδειγμα, στη Θεσσαλονίκη σχεδόν μισό αιώνα μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς (1430), πολλά υφαντουργεία και βυρσοδεψεία βρίσκονται σε χέρια μουσουλμάνων.[798] Στην περίπτωση της Λάρισας (Yenişehir=Νέα πόλη) στα μέσα του 15ου αιώνα το εμπόριο διεκπεραιώνεται σχεδόν αποκλειστικά από μουσουλμάνους, που αποτελούν το 83% του συνολικού πληθυσμού. Ο χριστιανικός πληθυσμός επίσης συμμετέχει στην εμπορική ζωή των νέων οθωμανικών πόλεων.[799]

Αντιθέτως, οι μη μουσουλμάνοι, καθώς αποκλείονταν από τη διοίκηση και το στρατό, πιο συχνά έπαιρναν το ρίσκο να επενδύσουν χρηματικά πόσα σε εμπορικές εργασίες. Επίσης ρόλο σ' αυτή την επαγγελματική επιλογή έπαιξε και η αντίληψη των

---

[795] *Английски пътеписи за Балканите*, 77: *„по-голямата част от арменците са обикновено обущари, пекари и носачи, а англичаните ги използват и като готвачи."*

[796] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век,* 414: *„най-добрите войници на Европейска Турция"*.

[797] http://www.albanianhistory.net/1717_WortleyMontagu/index.html: extract from: *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1 (London: Henry G. Bohn, 1861), 290-291. Δριώ Εδ., *Ιστορία του Ανατολικού ζητήματος*, μτφρ. Χ. Άννινος, εν Αθήναις 1910, 312 «'η σπάθη εις τους Αλβανούς, η γραφίς εις τους Αρμενίους', τούτο ήτο τότε [το 1863] και μέχρι του 1890 το ρητόν της οθωμανικής διοικήσεως.».

[798] Lowry H. W., Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478, *Δίπτυχα* 2(1980/81), 289.

[799] *The Ottoman and the Balkans. A Discussion of historiography*, eds F. Adanir, S. Faroqhi, Leiden-Boston-Köln 2002, 89.

δυτικο-ευρωπαίων ότι οι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι που ασχολούνταν με το εμπόριο ήταν πιο αξιόπιστοι από τους μουσουλμάνους και εβραίους έμπορους.[800] Μέσω των απεσταλμένων τους στο οθωμανικό κράτος, κάποια δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη τα οποία είχαν οικονομικές συναλλαγές με την Αυτοκρατορία, βοηθούσαν τους μη μουσουλμάνους εμπόρους του οθωμανικού κράτους να αποκτήσουν βεράτια από την πλευρά του σουλτάνου, ώστε με αυτούς να διαπραγματευούν σχετικά με τις Διομολογήσεις. Για παράδειγμα στο Χαλέπι μόνο το 1793 απονεμήθηκαν περίπου 1.500 βεράτια σε μη μουσουλμάνους έμπορους.[801] Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους που στο εξωτερικό εμπόριο της Αυτοκρατορίας κυριάρχησαν οι χριστιανοί έμποροι, ενώ το εσωτερικό με το λιανικό εμπόριο απασχολούνταν, κυρίως, μουσουλμάνοιοι οποίοι ωστόσο είχαν μερίδιο και στο εξωτερικό εμπόριο. Έτσι, π.χ., ο αριθμός τους στη Βενετία δεν ήταν αμελητέος, αφού στις αρχές του 17ου αιώνα δημιούργησαν μουσουλμανική συνοικία, γνωστή ως Fondaco dei Turchi.[802] Επίσης στη βιβλιογραφία υποστηρίζεται η άποψη ότι για την έντονη συμμετοχή των οθωμανών χριστιανών υπηκόων στο εμπόριο της Αυτοκρατορίας καθοριστικό ρόλο έπαιξε ο ζητούμενος από αυτούς χρηματικός φόρος *cizye* που δεν επιβάρυνε τους μουσουλμάνους, για την πληρωμή του οποίου οι μη μουσουλμάνοι διεύρυναν τους επαγγελματικούς τους ορίζοντες. Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί επιχείρημα, αν ίσχυε, και για τους Εβραίους, οι οποίοι επίσης έπρεπε να καταβάλλουν στο οθωμανικό κράτος τον ίδιο χρηματικό φόρο.[803]

Κάποια οικονομικά μέτρα της Υψηλής Πύλης ήταν αποτελεσματικά, όπως τα αναφερθέντα βεράτια που δίνονταν σε μη μουσουλμάνους έμπορους και τους εξασφάλιζαν χαμηλότερους φόρους και επομένως χαμηλότερο κόστος. Το οθωμανικό κράτος επίσης προσπαθούσε να διασφαλίσει τα εμπορικά καραβάνια από τους ληστές και να εξασφαλίσει τη διανομή των προϊόντων σε χωριά και δερβίσικες μονές που βρίσκονταν σε λιγότερο πολυσύχναστους δρόμους.[804] Ως κρατική απόφαση προς όφελος του εμπορίου μπορεί να θεωρηθεί επίσης η εξόντωση των γενίτσαρων (1826), οι οποίοι είχαν αποκτήσει πολύ μεγάλη ισχύ στις συντεχνίες και στο εμπόριο, αφού από το 18ο αι., πολλοί μουσουλμάνοι μέλη συντεχνιών εντάσσονταν στο σώμα των γενιτσάρων ή ήταν προστάτες συντεχνιών, σχέση στενότατη που ανησυχούσε την

[800] Γαβριλιάδης Κ., Οι σχέσεις των Ελλήνων με το Προξενείο της Βενετίας στην Πάτρα (1720-1767), *«Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981»,* τ. Β΄, 29-35.
[801] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 227.
[802] Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 30.
[803] Quataert , *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 231-232.
[804] Faroqhi S., *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 66-67.

Υψηλή Πύλη, λόγω της συγκέντρωσης οικονομικής, στρατιωτικής και πολιτικής δύναμης στα χέρια τους. Η καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων χέρσων γαιών,[805] η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η βελτίωση των μεταφορών και των επικοινωνιών της Αυτοκρατορίας, το 18ο-19ο αιώνα, επίσης συνέβαλε στην αύξηση του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου της. Η στροφή της γεωργίας προς την εμπορευματοποίηση μπορεί να εξηγηθεί με την αυξημένη φορολογία η εξόφληση της οποίας πλέον απαιτούσε ρευστό χρήμα και όχι τμήμα της σοδιάς (πληρωμή σε είδος). Επίσης, η συσσώρευση καλλιεργειών που προορίζονταν για την αγορά, ήταν δυνατή σε περιοχές με ευκολότερη πρόσβαση στους υδάτινους δρόμους (η μεταφορά του φορτίου γινόταν μόνο προς τη φορά του ρου), που ήταν και ο προτιμότερος τρόπος μεταφοράς εμπορευμάτων, ως ταχύτερος και οικονομικότερος από τους χερσαίους δρόμους.[806]Για την άνθιση ειδικότερα των εμπορικών συναλλαγών από τη Βαλκανική προς την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη μαρτυρεί και ο νεολογισμός στην οθωμανική γλώσσας *lipsika*, δηλ. *«ξανθός»* –δάνειο το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα, αποκτήθηκε μετά τις οικονομικές επαφές και οι συχνότερες επισκέψεις των Οθωμανών εμπόρων στην Λειψία.[807] Παρά την έντονη εξέλιξη του εσωτερικού εμπορίου, για την Οθωμανική αυτοκρατορία πιο σημαντικές από άποψη όγκου και αξίας ήταν οι εσωτερικές ανταλλαγές, κάτι που γίνεται κατανοητό έχοντας υπόψη την έκτασή της.

Η απασχόληση του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας δεν έμεινε ίδια μέσα στους αιώνες. Μετά την κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς το εμπόριο βρισκόταν στα χέρια των Δυτικών –Ιταλοί, Γάλλοι, Ολλανδοί, Άγγλοι. Αργότερα σημαντικό ρόλο στο εμπόριο και στη ναυτιλία της θα αρχίσουν να παίζουν και οι χριστιανοί υπήκοοί της. Τους πρώτους αιώνες όμως η κυριότερη απασχόληση του 80-90% του πληθυσμούήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία, γι’ αυτό και τα γεωργικά προϊόντα αποτελούσαν ακόμα και το 19ο αιώνα τα κυριότερα προϊόντα εξαγωγής. Στη συνέχεια, εξαιτίας διάφορων εξωτερικών και εσωτερικών συνθηκών, εντείνεται η εξειδίκευση και συνεπώςη διαφοροποίηση των επαγγελμάτων, γεγονός που αποδεικνύει τη μεταβολή της οικονομικής και κοινωνικής δομής της Οθωμανικής

[805] Διαμόρφωση μεγάλων κτημάτων παρατηρήθηκαν το 18ο αιώνα στη Βουλγαρία και τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες όπου η εφαρμογή του νέου καθεστώτος έγινε εφικτή λόγω των μεγάλων πεδιάδων αλλά και λόγω της πολιτικής κατάστασης και του ελλιπούς ελέγχου από την πλευρά της Υψηλής Πύλης.

[806] Μετά το 1820, με την πρώτη εμφάνιση του ατμόπλοιου στη Οθωμανική αυτοκρατορία, το εμπόριο μέσω των πλωτών ποταμών αυξήθηκε ταχύτατα. Την επανάσταση στις χερσαίες μεταφορές θα φέρει στο β΄ μισό του 19ου αιώνα στα Βαλκάνια και γενικώς στην Οθωμανική αυτοκρατορία ο σιδηρόδρομος, Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 216-220, όπου και χάρτης των σιδηροδρομικών γραμμών της Αυτοκρατορίας.

[807] Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή*, 70.

αυτοκρατορίας. Το *άνοιγμά* της προς τη Δύση, λόγω του εμπορίου, φέρνει ταυτόχρονα και ιδέες οι οποίες επηρεάζουν ως προς τη διοικητική αυτονομία των μη μουσουλμάνων στις αστικές τους σχέσεις, περιορίζοντας την υποχρεωτική σχέση τους με τα οθωμανικά δικαστήρια μόνο όταν επρόκειτο για ποινικά αδικήματα.[808]

Ακόμα ωστόσο και σ' αυτή την περίπτωση υπήρχαν εξαιρέσεις, καθώς μια ομάδα χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας, λόγω της απασχόλησής τους με εμπόριο, είχαν αποκτήσει πιστοποιητικά (βεράτια) με βάση τα οποία λάμβαναν διάφορα προνόμια ή φοροαπαλλαγές.Το θρήσκευμα ωστόσο παρέμεινε βασικό κριτήριο διαχωρισμού μέχρι το 1859. Σύμφωνα με αυτό, οι μουσουλμάνοι είχαν το προνόμιο στα μουσουλμανικά δικαστήρια να μη μπορεί να παραστεί μη μουσουλμάνος ως μάρτυρας σε δίκη εναντίον μουσουλμάνου. Παρόλα αυτά το ισλαμικό δίκαιο σε κάποιες περιπτώσεις επιλεγόταν από τους μη μουσουλμάνους και συχνά χριστιανοί και Εβραίοι κατέφευγαν στα μουσουλμανικά δικαστήρια κυρίως για κληρονομικές υποθέσεις,[809] Σ' αυτές ειδικά προσέφεραν περισσότερα δικαιώματα από τα μη μουσουλμανικά, γιατί σύμφωνα με το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο όλοι οι συγγενείς κληρονομούσαν μερίδιο της περιουσίας, ακόμα και οι γυναίκες. Επομένως, δεν εκπλήσσει που χριστιανοί και Εβραίοι τα επέλεγαν.

Το θέμα της οικονομίας και της εσωτερικής διοίκησης της Αυτοκρατορίας έχει προσεγγιστεί με διαφορετικούς τρόπους και έχουν προταθεί δύο διαφορετικές ερμηνείες: Για πολλά χρόνια στις εθνικές βαλκανικές βιβλιογραφίες ήταν καθιερωμένη η άποψη ότι οι βαλκανικές οικονομίες πιέζονταν από την οθωμανική κακοδιοίκηση. Πρόσφατες μελέτες έδειξαν το αντίθετο, ότι δηλαδή τα οικονομικά μέτρα του οθωμανικού κράτους ήταν αποτελεσματικά και έφεραν σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη.[810]

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η πιο διαδιδόμενη γλώσσα μεταξύ των εμπόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν η ελληνική. Χωρίς να παραγνωρίσουμε το γεγονός, ότι σε αρκετό βαθμό αυτό ήταν αποτέλεσμα του μεγάλου αριθμού Ελλήνων εμπόρων, πρέπει να επισημάνουμε και την ανεκτικότητα της Αυτοκρατορίας προς τους τοπικούς θεσμούς και παραδόσεις (εθιμικό δίκαιο), τους οποίους αναπροσάρμοσε για τις δικές της χρήσεις. Η παράδοση της χρήσης της ελληνικής ως γλώσσας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας συνεχίστηκε και στην εποχή της Οθωμανικής. Το 15ο και 16ο αιώνα, εκτός από τη χρήση της ελληνικής, ως γλώσσας της διπλωματίας στην

[808] Παπούλια, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος*, 144-145.
[809] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 305-306.
[810] Στο ίδιο, 125-126.

Οθωμανική αυτοκρατορία, επιβλήθηκε και η σλαβική. Οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Ουγγαρίας και οι τοπικοί τους αντιπρόσωποι γράφουν τα επίσημα έγγραφά τους προς το οθωμανικό κράτος στη Σερβία, Βοσνία και Ερζεγοβίνη σε σερβο-κροατική γλώσσα.[811] Η δημοκρατία του Ντουμπρόβνικ/Ραγούζα, η οποία διατήρησε την αυτονομία της, παρά την εξάπλωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια, επίσης χρησιμοποιούσε τη σερβο-κροατική στις επίσημες επαφές της με το οθωμανικό κράτος.[812] Αντίστοιχα, στις διπλωματικές τους επαφές η σλαβική χρησιμοποιόταν και από τους Οθωμανούς. Αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ο αλβανός άρχοντας Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης (1405-1468), ή Gjergj Kastrioti που αντιστάθηκε στα οθωμανικά στρατεύματα, γράφει τις επιστολές του προς τη Δημοκρατία του Ντουμπρόβνικ στα σερβο-κροατικά.[813] Ειδικότερα, η γλώσσα στην οποία γράφτηκαν πολλά επίσημα έγγραφα του 15ου και 16ου αιώνα, βασιζόταν στην ομιλούμενη σερβο-κροατική ή ειδικότερα στη στοκαβική διάλεκτο (štokavian), που είχε ελάχιστες επιρροές της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής.[814] Η επιβολή της σερβο-κροατικής ως γλώσσας της διπλωματίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία έγινε για γεωπολιτικούς λόγους και συσχετιζόταν με το σημαντικό ρόλο της Σερβίας ως μεσάζοντα Ανατολής-Δύσης, ή ειδικότερα Οθωμανικής και Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Άλλος λόγος ήταν το παιδομάζωμα, το σώμα δηλαδή των γενιτσάρων και των σωματοφυλάκων του παλατιού, το οποίο στελέχωναν πολλοί Σλάβοι από τα δυτικά Βαλκάνια, με αποτέλεσμα η σερβο-κροατική να γίνει η *lingua franca* αυτών των εξωμοτών.

[811] Bogdan D. P., Fonetičeski osobennosti jazyka slavjano-rumynskih gramot XIV veka, *Romanoslavica* 2(1958), 55-75. Olteanu P., Nekotorye osobennosti slavjanskogo jazyka Transilvanii, *Romanoslavica* 2(1958), 77-114.

[812] Stolz, Serbo-Croatian as a Balkan Diplomatic Language, 235. Βλ. παραπάνω και σελ. 202, σημ. 569.

[813] Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma,* knj. 1, p.2, Belgrad-Sr. Karlovci 1934, 379-381.

[814]Stolz, Serbo-Croatian as a Balkan Diplomatic Language, 233-249 όπου εξετάζει τα φωνολογικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της σερβοκροατικής από επίσημα έγγραφα και επιστολές προς και από το οθωμανικό κράτος.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε να δώσουμε, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, το φαινόμενο της βαλκανικής πολυγλωσσίας, στο οποίο εστιάσαμε ως τώρα, δηλαδή στην ελληνο-σλαβική διγλωσσία.

Το 14ο αιώνα στην περιοχή βόρεια του Δούναβη διαμορφώθηκαν δύο ηγεμονίες, η Βλαχία και η Μολδαβία, ενώ η Τρανσυλβανία στο μεγαλύτερο διάστημα βρισκόταν ενταγμένη στην αυστρο-ουγγρική επικράτεια. Η Βλαχία το 1417 και η Μολδαβία στα μέσα του 15ου αιώνα μεταβλήθηκαν σε υποτελείς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διατηρώντας σημαντική αυτονομία στις εσωτερικές τους υποθέσεις. Η μοναδική περίοδος κατά την οποία οι τρεις αυτές περιοχές ενώθηκαν, ήταν η σύντομη περίοδος της ηγεμονίας του Μιχαήλ Γενναίου της Βλαχίας (καλοκαίρι 1600). Ο Μιχαήλ επαναστάτησε κατά του σουλτάνου και νίκησε τους Οθωμανούς επανειλημμένα, αλλά μετά τη δολοφονία του από ντόπιους βογιάρους, το κράτος του διαλύθηκε και οι Οθωμανοί αποκατέστησαν την εξουσία τους. Από τότε επικεφαλής των πριγκιπάτων αυτών βρίσκονταν οσποδάροι, τοπικοί ηγεμόνες τους οποίους διόριζε ο σουλτάνος, συνήθως επί πληρωμή. Κατά καιρούς σημειώθηκαν αποσχιστικά κινήματα, όπως του πολύγλωσσου ουμανιστή, συγγραφέα και ηγεμόνα της Μολδαβίας Δημητρίου Καντεμίρ (Dimitrie Cantemir 1673–1723) με την υποστήριξη της Ρωσίας (1711) και του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Άνθιμου με την υποστήριξη της Αυστρίας (1716). Η αποτυχία των κινημάτων κατέληξε στην αλλαγή του καθεστώτος διοίκησης, οι Παραδουνάβιες ηγεμονίεςέγιναν φόρου υποτελείς στους Οθωμανούς. Έκτοτε, από την Πύλη στέλνονταν εκπρόσωποι, μέλη εύπορων ελληνικών οικογενειών του Φαναρίου, ως ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας. Έτσι, σχεδόν όλοι οι οσποδάροι μέχρι την Επανάσταση του 1821 ήταν ελληνικής καταγωγής (Μαυροκορδάτος, Μαυρογένης, Υψηλάντης) –η λεγόμενη Φαναριωτική περίοδος, για τη Μολδαβία (1711–1822) και τη Βλαχία(1716–1821).[815]

Το ελληνικό στοιχείο έπαιζε κάποιο ρόλο στην οικονομική και πολιτιστική ζωή των Παραδουνάβιων ηγεμονιών και πριν την εποχή των Φαναριωτών, [816] με αποτέλεσμα η ελληνική να συναγωνίζεται την παλαιοσλαβική γλώσσα. Το 1634 στην πόλη Focșani, στη βλαχο-μολδαβική μεθόριο, ιδρύθηκε το πρώτο σχολείο στο οποίο

[815] Για τους Φαναριώτες και το Φανάρι βλ. Iorga, *Το Βυζάντιο*, 234-259. Για την οθωμανική διοίκηση Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ό.π., τ. Β΄, 7 κ.ε..

[816] Φαναριώτες ονομάζονται επειδή κατοικούσαν στη συνοικία Φανάρι της Κωνσταντινούπολης κατά μήκους του Κεράτιου Κόλπου. Η ετυμολογία της λέξης «φανάρι» είτε από το «φάρος» είτε από το τουρκικό «fena-yer» =άσχημη περιοχή.

διδάσκονταν παλαιοσλαβικά και ελληνικά.[817] Με την εγκατάσταση Φαναριωτών ηγεμόνων στη Βλαχία και τη Μολδαβία η σημασία της ελληνικής γλώσσας αναβαθμίστηκε και το ελληνικό στοιχείο κυριάρχησε πολιτιστικά και οικονομικά, με αποτέλεσμα να μειωθεί η επιρροή της παλαιοσλαβικής γλώσσας αλλά όχι και η χρήση του κυριλλικού αλφάβητου. Η εκκλησία των Παραδουνάβιων ηγεμονιών βρισκόταν για μεγάλο διάστημα υπό την επιρροή των σλαβικών εκκλησιών. Επίσης πολλοί σέρβοι αριστοκράτες το 1439, οπότε καταλήφθηκε από τους οθωμανούς το τελευταίο τους προπύργιο στο Δούναβη, κατέφυγαν μέσω Βανάτου στις Ηγεμονίες μεταφέροντας μαζί τους τη χειρόγραφη γραμματεία τους.Παρόμοια, λόγω της κατάκτησης του μεσαιωνικού κράτους της Βουλγαρίας από τους Οθωμανούς, πολλοί από τους μορφωμένους εκκλησιαστικούς και κοσμικούς παράγοντες κατέφυγαν στη Βλαχία και Μολδαβία, όπου συνέχισαν τη δράση τους,[818]με αποτέλεσμα την εισαγωγή πολλών σλαβικών λέξεων στη ντόπια γλώσσα καθώς και τη χρήση, για μεγάλο χρονικό διάστημα, της σλαβονικής ως γλώσσας της λειτουργίας και ως επίσημης γλώσσας, στην οποία γράφονταν τα κρατικά έγγραφα. Το πιο πρώιμο κυριλλικό ντοκουμέντο είναι ένα χρυσόβουλο του 1370 του Βλαντισλάβ Α΄ (1364-77) ηγεμόνα Βλαχίας υποτελούς του Βούλγαρου τσάρου Ιβάν Αλεξάνδρου (1331-71).[819] Το 16ο-17ο αιώνα, εκτός από μερικές εξαιρέσεις στα λατινικά, τα χειρόγραφα και έντυπα βιβλία που διαδίδονταν και χρησιμοποιούνταν στη Βλαχία και τη Μολδαβία ήταν γραμμένα με κυριλλικό αλφάβητο. Μόλις το 1863 το κυριλλικό αλφάβητο αντικαταστάθηκε από το λατινικό.

Σε πολλές πόλεις κατά μήκος του Δούναβη αναπτύχθηκαν πλούσιες ελληνικές παροικίες και η ελληνική υπεροχή διατηρήθηκε ως το 1821, οπότε η Πύλη αντικατέστησε τους Φαναριώτες από ντόπιους ηγεμόνες. Στη λεγόμενη Φαναριωτική περίοδο η βλαχική και μολδαβική ελίτ εξελληνίζεται λόγω της μόδας και των ελληνικών σχολείων. Ο ηγεμόνας Βλαχίας και Μολδαβίας, Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος (1711-1769),[820] γιος του Νικόλαου Μαυροκορδάτου ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας και Μεγάλου

[817] Велкова С., Новогръцкият език и гръцките изследвания в Румъния в контекста на общо балканското културно развитие (XVII-XX в.), *SB* 26(2007), 296.
[818] Василев В., Влахобългарската книжнина XV-XVII век, *Славяни* 6 (1973), 44-46.
[819] Στοίδιο, 45.Turdeanu E., *La littérature bulgare du XIVème siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1957. Benoît J., Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie et leur environnement slavo-byzantin, *Balkanologie* 2, 1(1998): https://balkanologie.revues.org/241
[820] Ανέλαβε πρώτη φορά, από τις έξι, την ηγεμονία της Βλαχίας το Σεπτέμβριο 1730. Στο θρόνο της Μολδαβίας ανήλθε τέσσερις φορές, η πρώτη ήταν στις 16 Αυγούστου 1733. Ο Κ. Μαυροκορδάτος αναδιοργάνωσε τη Μολδοβλαχία σε νομοθετικό επίπεδο, αφού ήταν ο πρώτος ηγεμόνας που παραχώρησε σύνταγμα, με το οποίο καταργούσε τη δουλεία, μεταρρύθμισε το σύστημα φορολόγησης και έθεσε τις βάσεις για αναβάθμιση της εκπαίδευσης. Οι συγκεκριμένες

διερμηνέα της Πύλης, αποπειράθηκε να δώσει γραπτή μορφή στη βλαχική γλώσσα μέσω ενός αλφαβήτου ανάμικτου με ελληνικά και σλαβικά γράμματα που συνέθεσε ο ίδιος. Παρά τις προσπάθειές του να διαδοθεί αυτή η γραφή στις Ηγεμονίες, σποραδικά το κυριλλικό αλφάβητο συνέχισε να χρησιμοποιείται και κυρίως το λατινικό το οποίο υπενθύμιζε και αναδείκνυε τη λατινική καταγωγή τους. Κατάφερε όμως να καθιερώσει τη ρουμανική γλώσσα στην Εκκλησία αντί της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής, καθώς με τη διαταγή του διανεμήθηκαν στους κατοίκους αντίτυπα μεταφράσεων του Ευαγγελίου.[821]

Όμως η γνώση της ελληνικής γλώσσας για πολλούς αιώνες ήταν απαραίτητη αλλά και αναπόφευκτη. Η ευρεία διάδοσή της επηρέασε τις υπόλοιπες βαλκανικές γλώσσες όπως και τη ρουμανική, στην οποία εισήχθηκαν πολλά ελληνικά γλωσσικά δάνεια. Παρόμοιες περιπτώσεις με τα ρουμανικά/βλάχικα κείμενα σε κυριλλική γραφή έχουμε και παραδείγματα κειμένων γραμμένων με ελληνικούς χαρακτήρες.[822] Η ελληνική γλώσσα και παιδεία επηρέασε θετικά την κοινωνία των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, εφόσον στην περίοδο των Φαναριωτών αυξήθηκε ο αριθμός των σχολείων και ιδρύθηκαν Ακαδημίες στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο. Μέσω των ελληνικών σχολείων εισήχθη μοντέρνο διδακτικό πρόγραμμα με περισσότερες κοσμικές γνώσεις. Η κυριαρχία της ελληνικής παιδείας διατηρήθηκε μέχρι τη β΄ δεκαετία του 19ου αιώνα, οπότε λόγω της *αφύπνισης* του εθνικού συναισθήματος χρονολογούνται κάποιες ανθελληνικές τάσεις και μείωση του αριθμού των ελληνικών σχολείων.[823]

Συνεπώς, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες παρατηρείται μια μορφή διγλωσσίας, στην ίδια γλώσσα, την ομιλούμενη και την επίσημη. Ενώ ο πληθυσμός μιλούσε μια λατινογενή γλώσσα, στην εκκλησία και τη γραπτή παράδοση ως το 19ο αιώνα χρησιμοποιούσαν ως λειτουργική γλώσσα τη παλαιοσλαβική και αργότερα και την ελληνική. Ο εφημέριος της Ανατολικής Εταιρείας Edmund Chishull (1671-1733), περνώντας από τη Βλαχία και Τρανσυλβανία το 1702, εντυπωσιασμένος από αυτή την κατάσταση, αναφέρει στο οδοιπορικό του: *«Η θρησκεία τους* [των Βλάχων] *είναι γενικά γραικική και υποτάσσονται στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Οι λειτουργίες τους τελούνται ή σε ελληνική ή σε σλαβική γλώσσα, παρόλο που ήμουν πεπεισμένος ότι σε ορισμένες εκκλησίες είχε υιοθετηθεί η βλαχική γλώσσα ή τουλάχιστον σε αυτή συχνά διαβάζονται το Ευαγγέλιο και οι άλλες ακολουθίες, αλλά πολύ σπάνια και οι*

νομοθετικές μεταρρυθμίσεις έμειναν γνωστές ως *Ρεφόρμα*. Βλ. *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, Αθήνα, 1929, τ. 17, 228

[821] Στο ίδιο.

[822] Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ξενόγλωσσα κείμενα, 85-86.

[823] Велкова, Новогръцкият език и гръцките изследвания в Румъния, 292-302.

λειτουργίες.».[824] Παρόμοια, σχετικά με τη γλωσσική ιδιαιτερότητα του πληθυσμού βόρεια του Δούναβη –ειδικότερα της Τρανσυλβανίας– γράφει ένας άγνωστος Άγγλος, που πήρε μέρος σε διπλωματική αποστολή προς την Υψηλή Πύλη το 1794: *«Είναι καθιερωμένο ότι τώρα σε κανένα μέρος της Ευρώπης δεν μιλάνε λατινική γλώσσα, εκτός από την πρώην ρωμαϊκή αποικία Traiana,*[825] *στην οποία περιλαμβάνεται και η Τρανσυλβανία. Ακόμα και οι λίγο μορφωμένοι άνθρωποι εκεί μπορούν να διαβάσουν τη λατινική γλώσσα και ίσως να μιλήσουν σχετικά καλά, αλλά οι χωρικοί την αναμιγνύουν με την ιλλυρική γλώσσα. Αντί να ισχυρίζεται ότι αυτοί οι άνθρωποι μιλάνε λατινικά, πιο σωστό θα είναι να λέγεται ότι εκεί υπάρχουν περισσότερα άτομα που γνωρίζουν αυτή τη γλώσσα από όσο υπάρχουν σε όλες τις σημερινές χώρες.»*.[826] Η ιδιάζουσα ιστορική και γεωγραφική θέση της Βλαχίας και Μολδαβίας, δηλαδή ότι για αιώνες η εκκλησιαστική σλαβονική γλώσσα έπαιζε ρόλο επίσημης γλώσσας και η γειτνίασή τους με σλαβικές χώρες, προκαθόρισε και την ευρεία διάδοση των σλαβικών χειρογράφων σε αυτές.[827] Επίσης η εποχή των Φαναριωτών άφησε έντονα ίχνη στη βλαχική γλώσσα και γενικώς βοήθησε τη διάδοση των ελληνικών χειρογράφων βόρεια του Δούναβη.

Έντονη είναι και η επιρροή της ελληνικής γλώσσας στο βλαχικό πληθυσμό στη Βαλκανική νότια του Δούναβη. Παραλείποντας το πολυσυζητημένο θέμα της καταγωγής τους και το αν έχουν κοινές ρίζες με το βορειότερο ομώνυμο βλαχικό πληθυσμό, δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητο ότι μεγάλος αριθμός Βλάχων είχαν εξελληνισθεί και ότι η τάση εξελληνισμού ήταν μεγαλύτερη λόγω του ρόλου της ελληνικής γλώσσας. Ως αποτέλεσμα παρατηρείται η διγλωσσία μεγάλου τμήματος τους και επίσης η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου στη γραφή της βλαχικής γλώσσας. Για το τελευταίο ρόλο έπαιξε και η απουσία γραπτής βλαχικής παράδοσης, που απαιτούσε

---

[824] *Английски пътеписи за Балканите*, 287: *„Религията им* [на власите] *е изцяло гръцка, подчинена на патриарха в Константинопол. Техните литургии се изпълняват или на гръцки, или на славянски език, въпреки че аз бях убеден, че в някои църкви е бил възприет влашкия език или поне често четат евангелието и другите служби на този език, но самите литургии са съвсем рядко.”.*

[825] Augusta Ulpia Traiana πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αποικίας της Δακίας.

[826] *Английски пътеписи за Балканите*, 345-346: *„Установено е, че сега в никоя частна Европа не се говори латински език с изключение на бившата Колония Траяна, която включваи Трансилвания. Дори най-нискообразовани хора могат да четат на латински и навярно да говорят с известна чистота, но селяните го смесват с илирийски език. Вместо да се твърди, че тези хора говорят латински, по-точно би било да се каже, че там има повече индивиди, запознати с този език, отколкото в която и да е друга от сега съществуващите страни.”*

[827] Николова Св., Славянските ръкописи в Румъния, *СтбЛ* 3 (1978), 107-112, όπου σύντομη περίληψη των καταλόγων σλαβικών χειρογράφων της Ρουμανίας.

εγγραματισμό, ο οποίος όμως δεν επιχειρήθηκε, αφού στο πλαίσιο της ορθοδοξίας, όπως είναι γνωστό, η ελληνική γλώσσα κάλυπτε κατ' αποκλειστικότητα τις θρησκευτικές/λειτουργικές ανάγκες.

Το αρχαιότερο δείγμα βλαχικού γραπτού λόγου, η επιγραφή με ελληνικό αλφάβητο, του 1731 του ιερομονάχου Νεκταρίου Τέρπου, αποκαλύφθηκε το 1950 στην εκκλησία της Παναγίας του χωριού Αρδενίτσα κοντά στο Fieri της Αλβανίας, σε ξύλινη εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας:[828] *«Βίργιρε Μούμα-λ τουμνεζί ώρε τρέ νόϊ πεκετόσσλοιι»(Παρθένος η μητέρα του Θεού δεήσου και για εμάς τους αμαρτωλούς*). Άλλη βλαχική επιγραφή, επίσης θρησκευτικού περιεχομένου, εντοπίστηκε σε μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων στο Κλεινοβό Τρικάλων. Ο μελετητής και εκδότης της δίγλωσσης επιγραφής Μ. Γαρίδης την αποδίδει στο ζωγράφο Μιχαήλ Αναγνώστου Δημητρίου από τη Σαμαρίνα και τη χρονολογεί λίγο πριν το 1784.[829] Οι στίχοι είναι γραμμένοι με ελληνικούς χαρακτήρες σε αρχαία ελληνική, απλοελληνική και σε βλάχικη γλώσσα:

ΣΤΟΙΧΟΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΩΣΙΜΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. ΦΟΒΩ ΠΡΟΒΑΙΝΕ ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ ΤΗΣ ΕΙΣΟΔΟΥ.
ΤΡΟΜΩ ΛΑΜΒΑΝΕ ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ,
ΙΝΑ ΜΗ ΚΑΤΑΦΛΕΧΘΗΣ ΠΥΡΙ ΤΩ ΑΙΩΝΙΩ.

ΑΠΛΟΥΝ. ΣΚΙΑΖΟΥ Κ΄ ΕΜΠΑΙΝΕ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ.
ΤΡΕΜΕ Κ΄ ΕΠΕΡΝΕ ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ.
ΚΟΛΑΣΣΕΣ ΚΑΙ ΦΩΤΙΑΙΣ ΑΝ ΘΕΛΗΣ ΓΙΑ ΝΑ ΦΥΓΗΣ,

ΒΛΑΧΙΚΟΝ. ΙΝΤΡΑ ΜΠΑΣΙΑΡΕΚΑ ΚΟΥ ΜΟΥΛΤΑ ΠΑΒΡΙΕ.
ΤΡΙΑΜΠΟΥΡΑ ΛΟΥΝΤΑΛΟΥΪ ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΜΝΙΚΑΤΟΥΡΑ,
ΦΩΚΟΛΟΥ ΑΚΣΙ ΣΗ ΚΟΛΑΣΙΑ ΤΡΑ ΣΚΑΚΗ.[830]

Πρόκειται για κτητορική επιγραφή, γράφτηκε με πρωτοβουλία του επισκόπου Κυρίλλου ή των ιερομονάχων Κυπριανού και Θεόκλητου, στους οποίους αποδίδεται,[831]και θέτει ένα ενδιαφέρον ερώτημα, την ιδεολογική της σημασία, δηλαδή

[828] Περισσότερα για την επιγραφή, Λαζάρου, Αχ. Γ., *Η αρωμουνική και αι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής. Βλάχοι*, Αθήνα 1986, 183-184.
[829] Μαντζανάς Κ., Επιγραφές από τον Κλεινοβό Καλαμπάκας, *ΘΗ*7(1984), 83-88. Γαρίδης Μ., Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα, *Τα Ιστορικά* 3(1985), 183-189.
[830] http://www.vlahoi.net/vlahiki-glossa/koytsovlahiki-ntinas.html (15-5-2016).
[831] Γαρίδης, Ο μητροπολίτης Παΐσιος, 188.

γιατί γράφτηκε σε τρεις γλωσσικές μορφές; Όπως είναι γνωστό, οι βλάχοι οθωμανοί υπήκοοι ήταν στην πλειονότητά τους δίγλωσσοι –μιλούσαν βλαχικά και, λόγω της εκκλησίας και του ρόλου της ελληνικής γλώσσας στην οικονομική και κοινωνική ζωή, και ελληνικά. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι δίγλωσσοι Βλάχοι ήξεραν να διαβάζουν στα ελληνικά. Αντίθετα, αυτοί που φοίτησαν στα μόνα σχολεία τότε, όπου διδάσκονταν τα ελληνικά, ήξεραν ανάγνωση και επίσης, λόγω της έλλειψης εγγραμματισμού της βλαχικής, φυσικά, χρησιμοποιούσαν το ελληνικό αλφάβητο για να γράφουν και τη μητρική τους γλώσσα. Επομένως, η χρήση δύο γλωσσών στην επιγραφή φαντάζει υπερβολική, αφού αυτοί που ήξεραν να γράφουν στα ελληνικά ήταν οπωσδήποτε γνώστες και της ελληνικής γλώσσας· επομένως το κείμενο στα βλαχικά είχε όχι τόσο πληροφοριακό σκοπό αλλά ιδεολογικό και μπορεί να συνδυαστεί με το κίνημα για την προώθηση και την καλλιέργεια της βλαχικής γλώσσας, το οποίο άρχισε τον 18ο αιώνα. Σε μεγάλο βαθμό για τις γλωσσικές αναζητήσεις των Βλάχων βοήθησε και η οικονομική ακμή εκείνων που κατοικούσαν στη Μοσχόπολη και στις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, όπου είχαν διαμορφωθεί ελληνο-βλαχικές κοινότητες κυρίως από εύπορους εμπόρους.

Η Μοσχόπολη, όπως έχει αναφερθεί και σε άλλο σημείο της έρευνάς μας, ήταν ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια του 18ου αιώνα (έως την καταστροφή της το 1769). Η οικονομική ανάπτυξη του πληθυσμού της, κυρίως βλαχικού, τον οδηγεί και σε πνευματικές και ιδεολογικές αναζητήσεις. Πολύ σημαντικός για την πνευματική ανάπτυξη της περιοχής είναι ο ρόλος της Ακαδημίας και το τυπογραφείο.[832] Η Ακαδημία ήταν υπό τη διεύθυνση του γνωστού λόγιου της εποχής Θεόδωρου Αναστάσιου Καβαλλιώτη.[833] Ο Βρετανός στρατιωτικός, τοπογράφος και αρχαιολόγος William Martin Leak, στις αρχές του 19ου αιώνα, τον μνημονεύει, νομίζοντας πως το Τετράγλωσσο λεξικό –*«λεξικό ρωμαϊικό, αρβανίτικο, βλάχικο, βουλγάρικο»*– που είδε, ήταν του Δανιήλ και όχι του Καβαλλιώτη, δηλαδή η *Πρωτοπειρία παρά του σοφολογιωτάτου και αιδεσιμωτάτου Διδασκάλου Ιεροκήρυκος, και Πρωτοπαπά Κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου του Μοσχοπολίτου ξυντεθείσα, και νυν πρώτον*

[832] Κουρίλας Ε., *Νέα Ακαδημεία Μοσχοπόλεως. Ο ιδιάζων αυτής χαρακτήρ και οι ευρύτεροι σκοποί. Η καταγωγή των κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών (Απόσπασμα εκ της ιστορίας της Μοσχοπόλεως)*, Αθήναι 1935. Μιχλόπουλος Φ., *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας*, 1500-1769, Αθήνα 1941.

[833] Πρωτοψάλτη Ε., Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ο σοφός γραμματικός και διαφωτιστής, *Πειραϊκή–Πατραϊκή* 118(1965), 18-19. Κεκρίδης Ε. Ν., Θεόδωρος Καβαλλιώτης: Το πρόβλημα της καταγωγής του, *Βορειοελλαδικά* 1(1980), 19-21.

τύποις εκδοθείσα δαπάνη του εντιμοτάτου, και χρησιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, του και Κοσμήσκη επιλεγομένου εκ πατρίδος Μοσχοπόλεως, εκδόθηκε στη Βενετία το 1770 (βλ. Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών, αρ. 11).Το λεξικογραφικό έργο στη Μοσχόπολη λοιπόν συνεχίστηκε με τη δραστηριότητα του κληρικού Δανιήλ Μοσχοπολίτη ο οποίος συνέταξε το δεύτερο λεξικό της βλάχικης γλώσσας –ένα τετράγλωσσο λεξικό στο οποίο είχε παράλληλα «*Ρωμαΐϊκα*, Βλάχικα, Βουλγάρικα και Αλβανίτικα»– όλα γραμμένα με ελληνικό αλφάβητο (1802).[834]

Κάνει εντύπωση ότι το σύστημα μεταγραμματισμού της βλαχικής γλώσσας στην *«Πρωτοπειρία»* του Καβαλλιώτη και στο λεξικό του Δανιήλ είναι το ίδιο. Με παρόμοιο τρόπο εγγράφονται τα βλαχικά στο μοναδικό γνωστό βλαχικό χειρόγραφο –το λεγόμενο Κώδιξ Dimonie– καθώς και στην αναφερόμενη πιο πάνω επιγραφή στο μοναστήρι του Κλεινοβού. Αυτές οι ομοιότητες οδηγούν κάποιους ερευνητές στην υπόθεση ότι υπήρχε ένα κοινό σύστημα εγγραμματισμού της βλαχικής γλώσσας στα ελληνικά, το οποίο είχε καθιερωθεί τουλάχιστον στον κύκλο των αποφοίτων της Ακαδημίας της Μοσχόπολης, όπου μπορεί να διδασκόταν και κάποιο μάθημα σχετικά με τη βλαχική και τις υπόλοιπες βαλκανικές γλώσσες. Το ότι η εκμάθηση στην Ακαδημία δεν περιορίζεται μόνο στην ελληνική και βλαχική γλώσσα το αποδεικνύουν τα πολύγλωσσα λεξικά, για τα οποία έγινε λόγος προηγουμένως. Επίσης είναι γνωστό ότι στη Μοσχόπολη έγιναν απόπειρες να δημιουργηθεί αλβανικό αλφάβητο και αντίστοιχα τυπογραφικά στοιχεία από τον ιερομοναχό Γρηγόριο, ο οποίος επίσης μετέφρασε τη Βίβλο στα αλβανικά.[835]

Πιο προωθημένη πρόταση ως προς το σύστημα μεταγραφής της βλαχικής γλώσσας με το ελληνικό αλφάβητο, φέρνει ο πρωτοπαπάς Κωνσταντίνος Ουκούτα στο πρώτο του αλφαβητάριο της βλαχικής γλώσσας, *Νέα Παιδαγωγία*, Βιέννη 1797, που απευθύνεται κυρίως στις βλαχικές κοινότητες Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Εκτός από τα διδακτικά μαθήματα, περιέχει επίσης μεταφράσεις στα βλαχικά εκκλησιαστικών και λειτουργικών κειμένων. Το αλφαβητάριο αυτό είναι σημαντικό όχι μόνο από διδακτική άποψη αλλά και από ιδεολογική –στην εισαγωγή ο Ουκούτα επισημαίνει την ανάγκη για τους Βλάχους να γνωρίζουν τη θεία γραφή στη γλώσσα τους, διατηρώντας την καθαρότητά της. Το ζήτημα το οποίο θέτει ο συγγραφέας δεν είναι εθνικό, αλλά γλωσσικό και αφορά την προώθηση του εγγραμματισμού, μέσω του

[834] Ничев, *«Четриезичния речник»* на Даниил. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια*.
[835] Γαρίδης, Ο μητροπολίτης Παΐσιος, 193-94 όπου και βιβλιογραφία.

ελληνικού αλφαβήτου, και της διδασκαλίας της βλαχικής γλώσσας, χωρίς να στρέφεται εναντίον της διάδοσης της ελληνικής στους Βλάχους.[836]

Άλλο δείγμα βλαχικού γραπτού λόγου, επίσης γραμμένου με ελληνικό αλφάβητο, είναι το τετράστιχο στο αγγείο Simota που χρονολογείται στις αρχές του 19ου αιώνα: *«Καιλερύτου αμέου, μπια γίνου κα πι ατέου. Μούλτου σε νού μπιάε, σε νού τε βεμάη. Τρά σε νου τζη φάκε ρέου, τρα σε νου τε μπετου έου. Υναι ουάρε σε μπηάη, συ ακάσε τζη σε βάϊ.»* (= «Καλλαρίτη δικέ μου, πιες κρασί σαν δικό σου. Πολύ μη πιείς, για να μην 'ξεράσεις'. Για να μη σου κάνει κακό, για να μην σε μεθύσω εγώ. Μια φορά να πιεις, θα έχεις και για το σπίτι.»). Παρόλο που δεν περιέχει κάποια σημαντική πληροφορία, το τετράστιχο αυτό είναι σημαντικό για την ιστορία της βλαχικής γλώσσας, καθώς γράφτηκε σε εποχή που ο εγγραμματισμός της ανέκυψε ως βασικό πρόβλημα ανάμεσα στις βλαχικές κοινότητες των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης, το οποίο λίγο αργότερα θα έπαιρνε και πολιτική διάσταση.

Στις αρχές του 19ου αιώνα μεγαλύτερη ισχύ, ιδιαίτερα στα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια, έχουν οι οπαδοί του εγγραμματισμού, με το ελληνικό αλφάβητο, της βλαχικής γλώσσας. Στις βλαχικές κοινότητες της Ευρώπης αρχίζει τότε να διαδίδεται και η εθνική ρουμανο-βλάχικη ιδεολογία η οποία ταυτοχρόνως διεκδικεί την ανεξαρτοποιήση της βλαχικής γλώσσας τόσο από την ελληνική πολιτισμική επιρροή όσο και από το ελληνικό αλφάβητο. Στην ουσία δεν μπορούμε να μιλάμε για μια κοινή αντίληψη των Βλάχων πάνωστο ζήτημα του εγγραματισμού της γλώσσας τους, επειδή υπάρχει διχογνωμίαστη βλαχική κοινότητα. Το τμήμα δηλαδή των Βλάχων, που είναι οπαδοί γενικώς της ελληνικής παιδείας και γλώσσας τάσσονται υπέρ του εγγραμματισμού της βλαχικής μέσω του ελληνικού αλφάβητου, ενώ δεν αποδέχονται την αντικατάσταση της ελληνικής και την εισαγωγή της βλαχικής στην εκκλησία. Άλλοι υποστηρίζουν τη χρήση του κυριλλικού αλφάβητου, με το επιχείρημα ότι αυτό, για ιστορικούς και θρησκευτικούς λόγους, είχε καθιερωθεί, μέσω της χρήσης της σλαβικής γλώσσας, στην εκκλησία και ως γλώσσα της διοίκησης.[837]

Επίσης υπάρχει και εθνικοποιημένη ομάδα Βλάχων που προσπαθούν να μειώσουν τις ελληνικές και σλαβικές πολιτισμικές επιρροές, γι' αυτό προτείνουν την υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου, το οποίο κατ' αυτούς συνάδει ιστορικά με την καταγωγή τους. Σε γραπτή μορφή η τελευταία άποψη βρίσκει την πρώτη της έκφραση

[836] Στο ίδιο, 193-194.

[837] Πατελάκης Απ., Η χρήση της κυριλλικής γραφής στην περιοχή της σημερινής Ρουμανίας κατά τον 12ο -19ο αι., *Πρακτικά διημερίδας «Δρώμενα και γράμματα σλαβικού πολιτισμού»*, Θεσσαλονίκη 2008, 94-100.

στο *Εξετάσεις περί των Ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων όσοι κατοικοῦσιν άντιπέραν τοῦ Δουνάβεως, ἐπί παλαιῶν μαρτυριῶν τεθεμελιωμέναι παρά ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΟΖΙΑ Ἀκροατοῦ τῆς Φυσιολογίας, κ' Μαμμικῆς ἐν τῷ τῆς Ἰατρικῆς Σχολείῳ μέρει τοῦ ἐν τῇ κατ' ΟΥγγαρίαν Ἐλεθερουπόλει Πέστῃ κειμένου Πανδιδακτηρίου*, 1808, στο οποίο ο συγγραφέας προσπαθεί να ενοποιήσει τη γλώσσα που μιλιόταν βόρεια του Δούναβη με εκείνη των Βλάχων που ζούσαν νότια, ταλαντεύεται ωστόσο ανάμεσα στη χρήση της λατινικής και κυριλλικής γραφής.[838] Το έργο είναι γραμμένο στα ελληνικά με γερμανική μετάφραση «σε αντικριστές σελίδες», όπως και ο τίτλος του βιβλίου του είναι δίγλωσσος –ελληνικά και γερμανικά.[839] Στη *Γραμματική Ρωμανική* του Μιχαήλ Γ. Μπογιατζή, γραμμένη λίγα χρόνια αργότερα, το 1813,[840] για τον εγγραμματισμό της βλαχικής γλώσσας προτείνεται το λατινικό αλφάβητο, παρόλο που το έργο είναι γραμμένο στα ελληνικά. Σ' αυτό το έργο φαίνεται πιο έντονα η τάση να συνδυαστεί σε γλωσσικό επίπεδο η βλαχική γλώσσα με τη ρουμανική κι αυτό γίνεται αντιληπτό κυρίως στο ενταγμένο στη *Γραμματική* τμήμα με τίτλο *Ρωμανο-γραικο-γερμανικοί Διάλογοι. Α΄ Διάλογος μεταξύ ενός Ρωμάνου και ενός Γραικού*.[841] Στο Προοίμιο της γραμματικής ο συγγραφέας, αναπτύσσει τη μέθοδο που ακολούθησε για να συντάξει αλφάβητο της βλαχικής γλώσσας και να καταστρώσει τα εννέα μέρη του λόγου και συντακτικό όπως επίσης γράφει και τα εξής περί της σπουδαιότητας της βλαχικής γλώσσας: *«Η ημετέρα βλαχική γλώσσα, ήτις ομιλείται υπό τεσσάρων μιλλιουνίων ψυχών,…έχει εχεγγύους ασφαλεστάτας τας αδελφάς αυτής, οίον την ιταλικήν, γαλλικήν και ισπανικήν γλώσσαν, του τι δύναται και αυτή να γένη, αν ήθελεν αποκτήσει ποτέ την επιμέλειαν όλου του έθνους…Όθεν ο Βλάχος μακράν το να εντραπη την γλώσσαν του, θέλει την νομίζει μάλιστα και καύχημά του, και όταν αυτός στολίσει το πνεύμα του θέλει τω ακολουθήσει προθύμως, ούτως ειπείν και η γλωσσα του…»*.[842] Οι οπαδοί αυτής της τάσης, στο δεύτερο μισό του 19ου αι., θα ταχθούν με τη ρουμανική εθνική ιδεολογία και θα αφομοιωθούν τουλάχιστον βόρεια του Δούναβη. Ανάμεσα στις βλαχικές κοινότητες στα υπόλοιπα Βαλκάνια αλλά και στις κοινότητες της

---

838 Έναν χρόνο αργότερα, 1809, θα επιλέξει οριστικά το λατινικό αλφάβητο για το εγγραμματισμό της βλαχικής γλώσσας.

839 *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen; auf alte Urkunden egründet :* Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ουαιώνα*, 242-43.

840 Ο τίτλος είναι δίγλωσσος: *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική Σχεδιασθείσα και πρώτον εις φως αχθείσα υπό Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή, διδασκάλου της ενταύθα απλοελληνικής Σχολής / Romanische, oder Macedonowlachische Sprachlehre. Verfasst und zum ersten Mahle herausgegeben von Michael G. Bojadschi, öffentlichen griechischen Lehrer der hiesigen National-Schule,* Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Σνύρερ, 1813.

841 Γαρίδης, Ο μητροπολίτης Παΐσιος, 195.

842 Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 358-59.

Κεντρικής Ευρώπης, η σχέση με τη ελληνική γλώσσα θα παραμείνει ζωντανή. Μεταξύ των αλφαβήτων, ελληνικού και κυριλλικού, για τον εγγραμματισμό της βλαχικής ως συνδετικός δεσμός λειτουργεί η ορθοδοξία. Το λατινικό αλφάβητο, παρόλο που δεν συσχετίζεται με την ορθοδοξία, επιλέχτηκε από τους Ρουμάνους για λόγους εθνικούς και ιδεολογικούς –για να απομακρύνει τις επιρροές των προηγούμενων γλωσσών και πολιτισμών αλλά και για να αναδείξει την ιδέα για τη λατινογενή καταγωγή τους.

Ενδιαφέρουσα, λόγω γλώσσας, είναι και η περίπτωση των Αλβανών. Ο μαζικός εξισλαμισμός τους, που είχε αρχίσει με την οθωμανική κατάκτηση και τη στρατολόγησή τους, ήταν προϋπόθεση για την εκπαίδευσή τους στα εκκλησιαστικά σχολεία (μεντρεσέ). Σ' αυτά εκτός από τη διδασκαλία των βασικών αρχών του ισλάμ, διδάσκονταν και την τουρκική, αραβική και περσική γλώσσα. Έτσι το πρώτο αλβανικό σχολείο ιδρύθηκε μόλις το 1887 στην Κορυτσά.[843]

Η ελληνική παρουσία και κυρίως τα ελληνικά σχολεία στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες άλλαξαν τη γλωσσική εικόνα της περιοχής και επηρέασαν την κοινωνική και εκκλησιαστική ζωή. Κάποια αποδέσμευση όμως από την παλαιοσλαβική γλώσσα και κυρίως από το κυριλλικό αλφάβητο θα πραγματοποιηθεί αργότερα με την εμπνευσμένη από τις ιδέες του Διαφωτισμού και από την ιδέα της λατινικής καταγωγής των Βλάχων μεταρρύθμιση του εγγραμματισμού της ρουμανικής με βάση το λατινικό αλφάβητο.[844] Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ελληνική το 18ο-19ο αιώνα ως γλώσσα της εκπαίδευσης και του εμπορίου, ήταν απαραίτητη και για μη Έλληνες. Η σταθερά αναβαθμιζόμενη τότε κοινωνική της λειτουργία φαίνεται από τις πληροφορίες των Δυτικών περιηγητών γύρω από τους πολύγλωσσους Βαλκάνιους, που αναλύσαμε πιο πάνω, αλλά κυρίως από τις έντυπες γραμματικές και τις μεθόδους για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Την ανάγκη λοιπόν των Βλάχων, Βουλγάρων και Αρβανιτών να μάθουν ελληνικά καταδεικνύει ένα γνωστό έργο *«Εισαγωγική Διδασκαλία»*ή το γνωστό ως *Τετράγλωσσο λεξικό* του Δανιήλ (1802), ο πρόλογο**ς** του οποίου αρχίζει ως εξής:

«Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αλλόγλωσσοι, χαρήτε,

Κι ετοιμασθήτε όλοι σας, Ρωμαίοι να γενήτε.

[843] Η αλβανική γλώσσα αποτελείται από δύο διαλέκτους, τη γκεγκική (βόρεια Αλβανία, FYROM, Κοσσυφοπέδιο) και την τοσκική (νότια Αλβανία, Ελλάδα, Ιταλία). Η επίσημη αλβανική γλώσσα βασίστηκε στην πρώτη.

[844] Οι πρώτοι που υποστήριξαν τον εγγραμματισμό της βλαχικής γλώσσας με το λατινικό αλφάβητο ήταν οι Τρανσυλβανοί βλάχοι Samuel Micu-Clain (1745-1806) και Gheorghe Şincai (1754-1816) στο έργο τους *Elementa Linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Βιέννη 1780. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια*, 40-41 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Βαρβαρική αφήνοντες γλώσσαν, φωνήν και ήθη

όπου στους απογόνους σας να φαίνονται σαν μύθοι.»

Μετά ακολουθεί τετράγλωσσος κατάλογος φράσεων –τιτλοφορούμενος «Λεξικόν»– στα «Ρωμαΐϊκα, Βλάχικα, Βουλγάρικα, Αλβανίτικα», με ελληνικό αλφάβητο. Το βιβλίο περιέχει επίσης «Χριστιανική διδασκαλία», «στοιχειώδεις τινάς της φυσικής αρχάς», «υποδείγματα επιστολικών χαρακτήρων» (σε ανώτερους κληρικούς, οικογενειακά μέλη, φίλους, δασκάλους), Αριθμητική και Ημερολόγιο-εορτές.[845] Επίσης μέσω της ελληνικής παιδείας και γλώσσας (μεταφράσεις δυτικο-ευρωπαϊκών κειμένων στα ελληνικά) στα Βαλκάνια διαδόθηκαν οι ιδέες του Διαφωτισμού.

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας επιβάλλεται και από την έλλειψη σχολείων στη μητρική γλώσσα στις οθωμανοκρτούμενες βαλκανικές περιοχές με χριστιανικό μη ελληνόφωνο πληθυσμό. Παρόμοια είναι η κατάσταση για παράδειγμα στις περιοχές με Σέρβους που βρίσκονταν υπό την οθωμανική κυριαρχία –το 1810 στο Πασαλίκι του Βελιγραδίου υπήρχαν μόνο δύο σχολεία, στα οποία η διδασκαλία γινόταν μόνο στα ελληνικά. Μια ιδέα για την έλλειψη μόρφωσης του πληθυσμού των περιοχών αυτών σχηματίζει κανείς και από το γεγονός ότι το 1807 μόνο ένας από τους Σέρβους γερουσιαστές μπορούσε να διαβάζει. Η πλειονότητα των Σέρβων ήταν αναλφάβητοι, κατάσταση που άλλαξε μετά τη συγκρότηση του σερβικού κράτους, οπότε ιδρύθηκαν πολλά σερβικά σχολεία και γυμνάσια και μαζί με την εθνική ιδέα προωθήθηκε και η καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας. Παρόμοια είναι και η κατάσταση στο Μαυροβούνιο, όπου το πρώτο σχολείο ιδρύθηκε το 1834. Ανάμεσα στους Σέρβους, τους Κροάτες και τους ομόγλωσσους γείτονές τους Σλοβένους, που βρίσκονταν στην επικράτεια τους αυστριακού κράτους, υπήρχε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό μορφωμένων, συγκριτικά με το μορφωτικό επίπεδο των νότιων Σλάβων στην οθωμανική επικράτεια, λόγω της συμμετοχής τους στην πνευματική ζωή της αυστρο-ουγγρικής ελίτ επηρεασμένη από τις δυτικο-ευρωπαϊκές ιδέες.

Η γλωσσική κατάσταση που επικρατούσε στις περιοχές των Σέρβων και των Κροάτων είναι αρκετά πολύπλοκη από το Μεσαίωνα, όταν οι πληθυσμοί αυτοί μιλούσαν τρεις διαλέκτους. Οι Σέρβοι μιλούσαν δύο διαλέκτους –παλαιά ανατολική στοκαβική και Τορλάκ (Torlak)– και οι δύο είναι διάλεκτοι της στοκαβικής (štokavian) και ανήκουν στη νοτιοσλαβική γλωσσική ομάδα. Την πρώτη την μιλούσαν στη περιοχή της σημερινής Βοϊβοδίνας, στο μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Βοσνίας κατά μήκος

[845] *Στο ίδιο.*

του ποταμού Ντρίνα, στην Ανατολική Ερζεγοβίνη, στο Μαυροβούνιο, περίπου σε όλη τη Σερβία, στη Μετόχια και το δυτικό τμήμα του Κοσσυφοπεδίου. Την Τορλάκ τη μιλούσαν στις υπόλοιπες περιοχές της σημερινής Σερβίας και του Κοσσυφοπεδίου όπως και σε κάποιες περιοχές της βόρειας Μακεδονίας. Από το 12ο αιώνα και εξής αυτές οι δύο διάλεκτοι αρχίζουν να αποκτούν περισσότερα κοινά μεταξύ τους και ταυτοχρόνως να διαφοροποιούνται από τις άλλες παρόμοιές τους που μιλούσαν π.χ. οι γείτονες τους Κροάτες.[846] Παρόμοια, οι Κροάτες στο μεσαίωνα μιλούσαν τρεις διαλέκτους –τσακαβική (čakavian), καϊκαβική (kajkavian) και παλαιά δυτική στοκαβική– που ονομάστηκαν ανάλογα με την προφορά του ερωτηματικού «τι» (ča, kaj, što). Οι διάλεκτοι αυτές είχαν την εξής γεωγραφική κατανομή: η τσακαβική μιλιόταν στην Ίστρια και στα νησιά βορειο-δυτικά του νησού Μλιέτ (Mljet), η καϊκαβική, που είχε διατηρήσει τα περισσότερα χαρακτηριστικά της παλαιοσλαβικής, στις περιοχές κατά μήκος του ποταμού Κούπα (Kupa) και μεταξύ των ποταμών Λόνια (Lonja), Ιλόβα (Ilova), Ντράβα (Drava), Μούρα (Mura) και Σούλτα (Sulta), ενώ η παλαιά δυτική στοκαβική στη Σλαβονία (σημ. ανατολική Κροατία), στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη –δυτικά της γραμμής Μπρατσκό-Βλάσενιτσα-Νερέτβα (Bračko-Vlasenica-Neretva) και μεταξύ Κετίγνης (Cetinje) και κόλπου του Κότορ.[847]

Στους επόμενους αιώνες μεγαλύτερη διάδοση θα έχει η στοκαβική, που το 15ο αιώνα πλέον θα συγκλίνει με τη δυτική και την ανατολική στοκαβική, εξαιτίας των μεταναστεύσεων σλαβικών πληθυσμών λόγω της οθωμανικής εισβολής.[848] Επίσης αυτή η διάλεκτος, που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως νεοστοκαβική, ήταν η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι σουλτάνοι το 15ο-16ο αιώνα σε επίσημα κρατικά και διπλωματικά έγγραφα.[849] Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δαλματού/Κροάτη Bartholomaeus Georgievits (Dorđević) αιχμάλωτου των Τούρκων μετά τη μάχη του Μόχατς, το 1526 μέχρι το 1538, αυτή η γλώσσα ήταν κατανοητή στους Σλάβους της Κροατίας, Δαλματίας, Βλαχίας, Σερβίας, Βοημίας και Πολωνίας παρά τις διαλεκτικές και διαφορές προφοράς,[850] θέμα που μας ενδιαφέρει, καθώς δείχνει ότι την εποχή αυτή οι

[846] Banac I., *The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics*, London 1984, 47.
[847] *Στο ίδιο*, 46-47.
[848] Σ*το ίδιο*, 48 όπου χάρτης με την εξάπλωση των διάφορων νοτιοσλαβικών διαλέκτων.
[849]Stolz, Serbo-Croatian as a Balkan Diplomatic Language, 233-249 εξετάζει τα φωνολογικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της σερβοκροατικής από επίσημα έγγραφα και επιστολές προς και από το οθωμανικό κράτος.
[850] Stolz, στο ίδιο, 234. Bartolomej Georgijević, *De Turcarum moribus epitome*, 1558, πιο συστηματικό από οποιοδήποτε προγενέστερο έργο, κυκλοφόρησε σε πάνω από 90 εκδόσεις και μεταφράστηκε σε επτά γλώσσες, και Yerasimos, Les voyageurs et la connaissance de la langue turque en Europe, 56. Vryonis S., Jr., The Byzantine Legacy and Ottoman Forms**,** *Dumbarton Oaks*

ομιλούμενες σλαβικές γλώσσες είχαν ακόμα πολλά κοινά λεκτικά στοιχεία. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα όμως η σερβοκροατική δεν είχε κωδικοποιηθεί και μιλούνταν διάφορα ιδιώματα –η καϊκαβική (στη βόρεια Κροατία), η τσακαβική (σε τμήμα της Βοσνίας και στη Δαλματία) και η (νεο)στοκαβική (κοινή σε Σερβία, Ερζεγοβίνη, Βοσνία, Κροατία, Μαυροβούνιο).[851] Όπως είναι γνωστό, η τελευταία, που στο μεταξύ είχε διατηρήσει ελάχιστες επιρροές της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής συγκριτικά με τα υπόλοιπα νοτιοσλαβικά ιδιώματα, [852] λόγω της ευρύτερης εξάπλωσής της χρησιμοποιήθηκε από τον Βουκ Στεφάνοβιτς Κάρατζιτς (1787-1864) για τη σύνταξη του λεξικού του –*Српски рјечник и столкованње мачкимилат и нскимрије чма* (1818), επιλογή που συνέβαλε στην κωδικοποίησή της ως επίσημης γραπτής γλώσσας.

Οι αναλφάβητοι μουσουλμάνοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούσαν την πλειονότητα. Ανάμεσα σ' αυτούς το ποσοστό των γυναικών που γνώριζαν ανάγνωση και γραφή ήταν μηδαμινό.[853] Σταδιακά το 19ο αιώνα το ποσοστό των αναλφάβητων, μουσουλμάνων και μη, μειώθηκε λόγω της εμφάνισης ιδιωτικών σχολείων,[854] σημαντικός νεοτερισμός κυρίως γι' αυτούς που μέχρι τότε εκπαιδεύονταν σε σχολεία-μεντρεσέδες, τα οποία παρείχαν χαμηλό επίπεδο γνώσης, κυρίως θρησκευτικής, και τις βασικές γνώσεις ανάγνωσης και γραφής. Αν στις αρχές του 19ου αιώνα οι εγγράμματοι μουσουλμάνοι ανέρχονται περίπου στα 2-3%, στα τέλη του ο αριθμός θα αυξηθεί περίπου στα 15%. Το μεγαλύτερο ποσοστό αναλφάβητων μουσουλμάνων οφειλόταν στη δυσκολία της αραβικής γραφής και στη διαφορά μεταξύ ομιλούμενης και λόγιας γλώσσας. Ως γλώσσα της θεολογίας και του ισλαμικού δικαίου χρησιμοποιούνταν τα αραβικά. Κάποια τάγματα δερβίσηδων επίσης χρησιμοποιούσαν τα αραβικά ως λειτουργική γλώσσα. Η αραβική γλώσσα ήταν ένδειξη μόρφωσης και παρέμεινε ως γλώσσα του ισλαμικού δικαίου ως τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν το θρησκευτικό δίκαιο μεταγράφτηκε στην τουρκική. Τα περσικά επίσης θεωρούνταν λόγια γλώσσα (ειδικότερα της ποίησης), αλλά μετά το 15ο αιώνα τη θέση τους πήραν τα αραβικά. Στο τάγμα των Μεβλεβήδων δερβίσηδων τα περσικά χρησιμοποιούνταν ως

Papers v. 23/24 (1969/1970), 251-308: Barthelomaeus Georgieuiz, The Ofspring of the House of Ottomanno and... H. Goughe, London, 1570.

[851] Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 157.

[852] Στην επιρροή της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας και ειδικότερα στον τρόπο προφοράς του Ѣ (γιατ) ως «ia», «e» ή «a» οφείλεται η διαφοροποίηση της νεοστοκαβικής.

[853] Иванова, Мюсюлманката и книгата в Османската империя, 375-397. Σχετικά με τη συγκρότηση της εκπαίδευσης των γυναικών πρέπει να σημειωθεί το διάσημο κολέγιο, Woman's College, στην Κωνσταντινούπολη στο β΄ μισό του 19ου αι..

[854] Ενδεικτική είναι και η περίπτωση της μεγαλύτερης στην Οθωμανική αυτοκρατορία εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που στα τέλη του 19ου αι. είχε 50 ιδιωτικά σχολεία και ο αριθμός των μαθητών έφθανε τους 9000.

γλώσσα της λειτουργίας μέχρι τον 20ο αιώνα. Η γλωσσική παράδοση έμεινε ζωντανή μεταφέροντας πολλά λεκτικά δάνεια από τα περσικά και αραβικά –συνολικά περίπου 60%– στην οθωμανική γλώσσα.

Εύστοχα περιγράφει την παραπάνω κατάσταση σε επιστολή της η σύζυγος του πρέσβη της Αγγλίας λαίδη Μ. Montagu: *«Η απλή τουρκική γλώσσα είναι εντελώς διαφορετική από τη γλώσσα που μιλάνε οι αυλικοί, οι οποίοι αναμιγνύουν πολλές αραβικές και περσικές λέξεις στην ομιλία τους ως που η γλώσσα τους εύκολα μπορεί να παρομοιαστεί με άλλη γλώσσα …Εκτός από αυτή τη διαφοροποίηση της γλώσσας τους, αυτοί έχουν και το λεγόμενο «υψηλό» ύφος που είναι κατάλληλο για ποίηση και είναι ακριβώς το ύφος των θρησκευτικών βιβλίων τους.*» (1η Απριλίου 1717).[855] Ως απόδειξη του ποιητικού ύφους η Αγγλίδα παραθέτει στην ίδια επιστολή μερικά αποσπάσματα τουρκικών ποιημάτων σε αγγλική μετάφραση.[856]

Η γνώση της οθωμανικής ήταν απαραίτητη για όσους ήθελαν να λάβουν διοικητική θέση και να ανέλθουν στην ανώτερη τάξη. Ακόμα και οι μουσουλμάνοι, των οποίων η μητρική γλώσσα ήταν τα τουρκικά, για να κατανοούν τη γραπτή γλώσσα έπρεπε να φοιτήσουν στους μεντρεσέδες. Στην καθημερινή τους ζωή όμως οι Οθωμανοί μιλούσαν την ομιλούμενη γλώσσα της Αυτοκρατορίας –τα οθωμανικά– στην οποία, παρόλο που δεν ήταν η γλώσσα των λογίων, ήδη από το 13ο αιώνα άρχισαν να γράφονται κείμενα. [857] Υπήρχαν και κάποιες ιδιάζουσες περιπτώσεις ομάδων μουσουλμάνων, οι οποίες διάφεραν γλωσσικά από τους τουρκόφωνους ομόθρησκούς τους, όπως οι Αλβανοί και οι Πομάκοι.

Η περίπτωση των Πομάκων είναι πολύ ενδιαφέρουσα λόγω του ασύμπτωτου θρησκείας (μουσουλμάνοι) και γλώσσας (σλαβική). Άμεση σχέση με τη μόρφωση του μουσουλμανικού πληθυσμού έχει η περίπτωση των Καραμανλήδων, που δεν ήταν μουσουλμάνοι, μιλούσαν οθωμανικά, όμως έγραφαν τα βιβλία τους με ελληνικούς χαρακτήρες. Μια παρόμοια ομάδα υπήρχε στα νότια και βόρεια του Αίμου, στη σημερινή βόρεια Βουλγαρία, όπου εντοπίστηκαν κείμενα γραμμένα στα τουρκικά με

---

[855] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 99: *„Обикновеният турски език е съвсем различен от езика, който се говори в двора или сред издигнатите хора, които винаги примесват толкова арабски и персийски думи в речта си, че лесно може да се нарече друг език. … Освен това различие в езика, те имат и т. нар. „възвишен" стил, който е подходящ за поезия и е точно стилът на библейските им книги."*

[856] Στο ίδιο, 100-103.

[857] Faroqhi, S., *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000, 43-45.

κυριλλικό αλφάβητο.[858] Η χρήση του ελληνικού και του κυριλλικού αλφαβήτου για τον εγγραμματισμό της τουρκικής γλώσσας ίσως περισσότερο σχετίζεται με την καταγωγή του συγκεκριμένου μουσουλμανικού πληθυσμού, δεν αποκλείεται όμως η χρήση τους να οφείλεται στη δυσκολία της αραβικής γραφής ή στην άγνοιά της.[859] Βέβαια, η χρήση ενός αλφάβητου άσχετου με την ιστορική εξέλιξη της γλώσσας δεν αποτελεί μόνο βαλκανικό φαινόμενο. Αντίθετα, είναι αρκετά συνηθισμένο και στην υπόλοιπη Ευρώπη και αλλού· π.χ. οι Γερμανοί, Ιρλανδοί, Πολωνοί, Τσέχοι, Σλοβάκοι και Ούγγροι, παρόλο που μιλούν μη λατινογενείς γλώσσες, λόγω της σχέσης τους με την καθολική εκκλησία υιοθέτησαν το λατινικό αλφάβητο.

Η απουσία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε κάποιες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανάγκαζε όσους επιθυμούσαν να μορφωθούν να *μεταναστεύουν* όπου υπήρχαν σχολεία. Αυτός ο λόγος μετακίνησης αποτελεί μια επιπλέον αιτία ενίσχυσης του φαινομένου της πολυγλωσσίας στα Βαλκάνια, αφού συχνότερα οι μαθητές εκπαιδεύονταν σε γλώσσα διαφορετική από τη μητρική τους. Για μεγάλο χρονικό διάστημα η ελληνική κυριαρχούσε ως γλώσσα της εκπαίδευσης στις βαλκανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας. Οι απόφοιτοι των δυτικών πανεπιστημίων επίσης έρχονταν σε επαφή με μια ξένη γλώσσα καθώς και με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ανάμεσά τους διακρίνονται οι λόγιοι που πρωτοστάτησαν στη διάχυση των ιδεών της Γαλλικής επανάστασης και στην αλλαγή των συντηρητικών δομών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι η γνώση πολλών γλωσσών, ειδικότερα δυτικών, ήταν αρκετά σημαντική, γιατί οδήγησε στη μετάφραση στα ελληνικά πολλών έργων, τα οποία όλοι οι μορφωμένοι Βαλκάνιοι μπορούσαν να διαβάσουν, αφού ήξεραν ελληνικά, προϋπόθεση για την κατάκτηση υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Αργότερα, στην πρώιμη φάση της εθνικής αφύπνισης, οι ελληνικές μεταφράσεις δυτικών έργων θα μεταδοθούν και στο μη ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό μέσω των συνακόλουθων μεταφράσεών τους στα σερβικά, βουλγαρικά, ρουμανικά.

Παρόλο που τα ελληνικά ήταν διαδεδομένη γλώσσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, επίσημη γλώσσα του κράτους ήταν εκείνη των κατακτητών. Ο κυρίαρχος ρόλος της οθωμανικής και η καθημερινή επαφή των διάφορων κοινοτήτων είχε ως συνέπεια να πολλαπλασιαστούν τα δια-βαλκανικά γλωσσικά δάνεια, συμπεριλαμβανομένων και των πολυάριθμων τουρκικών. Σε κάποιες περιοχές οι δια-

[858] Стефанов П., Книжовният живот в Плевени Плевенско (XVI-XIX в.), *БК* 11(1992), 6.
[859] Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Βαλκανική Βαβέλ, 17-95.

κοινοτικές σχέσεις συνέβαλαν σε ευρύτερες γλωσσικές αναμίξεις,[860] όπως οι τουρκόφωνοι Αρμένιοι της Μικράς Ασίας που έγραφαν τα τουρκικά με αρμενικούς χαρακτήρες[861]και οι τουρκόφωνοι ελληνορθόδοξοι της Μικράς Ασίας, κυρίως γύρω από την Καισάρεια, που χρησιμοποιούσαν στο γραπτό λόγο το ελληνικό αλφάβητο, τα ονομαζόμενα καραμανλίδικα.[862]

Γενικώς η συμβίωση πολλών εθνοτήτων (εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές) και οι πολιτιστικές/ ιστορικές σχέσεις ανάμεσά τους έχουν ως συνέπεια πολλές ομοιότητες στην παράδοση και στην κοσμοαντίληψη και γλωσσικές ανταλλαγές – δάνεια λέξεων ή ακόμα ιδιωματικές φράσεις. Η γλωσσική επιρροή μεταξύ των βαλκανικών γλωσσών είναι αναμφισβήτητη. Τη μεγαλύτερη επιρροή ανάμεσα στις βαλκανικές γλώσσες έχουν τα ελληνικά, επειδή η διάδοσή της ήταν ευρύτατη, ενώ λόγω της οθωμανικής κυριαρχίας πολυάριθμα είναι και τα τουρκικά γλωσσικά δάνεια στις βαλκανικές γλώσσες. Μέσω της ελληνικής και της τουρκικής γλώσσας εισήχθησαν και πολλές λατινογενείς λέξεις.[863] Η γλωσσική ανάμιξη εκτός από τα λεξιλογικά δάνεια σχετίζεται άμεσα και με το φαινόμενο της πολυγλωσσίας.

Σε γενικές γραμμές σε όλες τις γλώσσες που μιλιούνταν στην Οθωμανική αυτοκρατορία χρησιμοποιούνταν πολλές τουρκικές και αραβικές λέξεις, οι οποίες όμως ήταν κατανοητές σε όλους τους υπηκόους. Αν και τα διάφορα πεδία επικοινωνίας των διάφορων γλωσσικών ομάδων ποικίλλουν, η καθημερινή επικοινωνία αποτελούσε το ζωντανό πλαίσιο και το κύριο πεδίο στο οποίο ανέκυπτε η ανάγκη γνώσης διαφορετικών γλωσσών και ταυτόχρονα στο οποίο γινόταν εφικτή η αυθόρμητη απόκτηση παρόμοιας γνώσης. Αυτό αφορά τόσο τους κατακτημένους όσο και τους κατακτητές, παρά το γεγονός ότι η γνώση ξένων γλωσσών ερχόταν σε αντίθεση με το Κοράνι. Έτσι, η πολυγλωσσία κάποιων Ελλήνων και Αρμένιων τούς εξασφάλισε υψηλές διοικητικές θέσεις, χωρίς υποχρεωτική προσχώρηση στο ισλάμ. Αυτές οι θέσεις δεν προορίζονταν αποκλειστικά για Έλληνες, αλλά απαιτούσαν υψηλό βαθμό μόρφωσης και τέλεια γνώση της ελληνικής γλώσσας. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο κάποιων Ελλήνων συνέβαλε στη δημιουργία μιας ξεχωριστής ομάδας διανοουμένων,

[860] Στο ίδιο, 17-95

[861] *Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, eds Evangelia Balta and Mehmet Ölmez, Istanbul, 2011.

[862] Salaville, Dalleggio, *Karamanlidika.* Balta E., *Beyond the language frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing*, Istanbul 2010. Balta E., M. Ölmez, Between Religion and Language: *Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, Istanbul 2011
https://iris.unive.it/retrieve/handle/10278/34646/25576/Cyrillic%20Turkish2.pdf (26-4-2017).

[863] Романски Ст., Културно-историческа и езикова взаимност у балканските народи, *УП* 1(1924), 1-12.

αναγνωρισμένης και από την Πύλη –τους γνωστούς Φαναριώτες.[864] Ορισμένες οικογένειες Φαναριωτών, λόγω της περιουσίας και της μόρφωσής τους, κατείχαν θέσεις με τις οποίες αποκτούσαν και πολιτική εξουσία μέσω της διείσδυσής τους στο διπλωματικό σώμα,[865] στο ναυτικό κι ακόμα στην εσωτερική πολιτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από την κάστα των Φαναριωτών προέρχονταν οι δραγουμάνοι, θέση που ήταν ανώτερη από αυτή του απλού διερμηνέα και πλησιέστερη αυτής του διπλωμάτη με καθόλου αμελητέο ρόλο στην εξωτερική πολιτική.[866] Από τους Φαναριώτες, π.χ., προερχόταν ο Μεγάλος Διερμηνέας της Υψηλής Πύλης –θέση που θεσμοθετήθηκε γύρω στα 1670–,[867] τα καθήκοντα του οποίου αναλογούσαν σ' αυτά του υπουργού εξωτερικών, όπως και ο ηγεμόνας των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών για περίοδο πάνω από εκατό χρόνια, όπως ήδη σημειώσαμε. Οι προσδοκίες των μορφωμένων Ελλήνων να ακολουθήσουν την καριέρα του Μεγάλου Διερμηνέα μπορούσαν να υλοποιηθούν με τη γνώση πολλών γλωσσών όπως ελληνικά, λατινικά, ιταλικά, γαλλικά, τουρκικά, αραβικά και περσικά. Οι Φαναριώτισσες επίσης είχαν παρόμοια μόρφωση συγκριτικά με τις υπόλοιπες γυναίκες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας –οι περισσότερες μιλούσαν και έγραφαν σωστά τα ελληνικά.[868]

Μετά την Ελληνική επανάσταση του 1821 η νομιμοφροσύνη των Ελλήνων δραγουμάνων αμφισβητήθηκε. Για να σταματήσει, λοιπόν, η εξάρτηση της Υψηλής Πύλης από τους δραγουμάνους και για να έχει στην υπηρεσία της εξειδικευμένους διερμηνείς, η κεντρική εξουσία ίδρυσε ένα Μεταφραστικό γραφείο (Tercüme Odası), στο οποίο γίνονταν μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γλώσσες. Πρόκειται για μία από τις μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους το 19ο αιώνα, που σχετίζεται τόσο με την αύξηση του γραφειοκρατικού σώματος κατά τα δυτικο/ κεντρο-ευρωπαϊκά πρότυπα όσο και με τις μεταβολές του φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας, καθώς νέες

---

[864] Ειδικότερα οι Αρμένιοι, ως πολύγλωσσοι, διορίζονταν δραγουμάνοι, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, για το λόγο αυτό καθώς και εξ αιτίας της προσχώρησής τους στον καθολικισμό, στο 17ο και 18ο αι., έδωσαν το εθνωνύμιό τους στο σώμα των απεσταλμένων στο Λεβάντε που θεσμοθέτησε ο Colbert, A. Ter Minassian, Les «Arméniens» du Roi de France, *Istanbul et les langues orientales*, κυρίως 226 κ.ε.. Για το θεσμικό πλαίσιο που διήπε τη θέση των δραγουμάνων, Al. H. de Groot, Protection and Nationality. The Decline of the Dragomans, *στο ίδιο* 235-55, όπου και άλλες συμβολές.

[865] Βλ. Μπλάνκαρ Θ., *Ο οίκος των Μαυρογένη*, Αθήνα 2006, 29-20, για την πολιτική της Πρωσίας απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία και την παρέμβαση των Φαναριωτών.

[866] Σταματιάδου Ε. Ι*., Βιογραφίαι των Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1973.

[867] Ο πρώτος που κατέλαβε τη θέση αυτή ήταν ο Έλληνας Παναγιωτάκης από τη Χίο, Καρέλ Α., *Περίληψη της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας*, Παρίσι 1820, 128 [αναφορά από τον Μπλάνκαρ, *Ο οίκος των Μαυρογέν*η, 26-27]

[868] Μπλάνκαρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, 27-28.

πολιτικές/ διπλωματικές προτεραιότητες επιβάλλουν νέους θεσμούς και τρόπους διδασκαλίας των ξένων γλωσσών. Η πρόσβαση στις τεχνικές και διοικητικές γνώσεις της Δύσης έκανε πιο αναγκαία τη γνώση ευρωπαϊκών γλωσσών, ιδιαίτερα της γαλλικής, που ήταν γλώσσα της διπλωματίας και ταυτόχρονα αποτελούσε απαραίτητο προσόν για την πρόσβαση στις οθωμανικές υπηρεσίες. Γι' αυτό η γαλλική διδασκόταν στις στρατιωτικές σχολές, οι απόφοιτοι των οποίων στελέχωναν τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας. Το Μεταφραστικό γραφείο, επίσης, προσέφερε υψηλό επίπεδο εκμάθησης της γαλλικής γλώσσας στα στελέχη του κράτους, αλλά δεν ήταν σπάνιες και οι περιπτώσεις αξιωματικών απόφοιτων ευρωπαϊκών σχολών. Επίσης η υπηρεσία μεταφράσεων συνέβαλε πολύστη στελέχωση των διπλωματικών εκπροσώπων του Υπουργείου εξωτερικών.[869] Ο ρόλος των Ελλήνων και Αρμένιων δραγουμάνων μειώθηκε πολύ αλλά δεν εξέλειψε εντελώς, αφού συνέχισαν να κατέχουν θέσεις στο Υπουργείο Εξωτερικών λόγω της έντονης παρουσίας ομογενών τους στην οικονομία και το εμπόριο της Αυτοκρατορίας.

Η εκμάθηση δυτικο-ευρωπαϊκών γλωσσών από τους Οθωμανούς συχνά είχε ως κίνητρο την επαγγελματική ανέλιξη. Οι γνώστες της γαλλικής γλώσσας όμως δεν τη χρησιμοποιούσαν μόνο στο εργασιακό περιβάλλον αλλά και για ανάγνωση λογοτεχνικών, φιλοσοφικών και άλλων κειμένων. Η γαλλική στο β΄ μισό του 17ου και του 18ου αι. είναι η περισσότερο διαδεδομένη στην Ευρώπη ως γλώσσα της διπλωματίας και του πολιτισμού. Το 16ο αιώνα οι ευρωπαϊκές αυλές ακολουθούσαν την ισπανική εθιμοτυπία και μόλις από το β΄ μισό προς τα τέλη του 17ου αιώνα η γαλλική εθιμοτυπία, και μαζί η γαλλική γλώσσα, αρχίζει να διευρύνει την επιρροή της στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και στις ευρωπαϊκές αυλές, ακόμα και στη ρωσική. Ανάμεσα στην οθωμανική ελίτ και ειδικότερα στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες –στον κύκλο των Φαναριωτών– η γαλλική ήταν σε μεγάλη εκτίμηση. Επίσης, μέσω αυτής διαδόθηκαν και οι ιδέες της Γαλλικής επανάστασης στα Βαλκάνια όπως και ανάμεσα σε κύκλους Οθωμανών που ενδιαφέρθηκαν να γνωρίσουν περισσότερα για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Δεν συνέβαινε ωστόσο το ίδιο σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα με άλλες δυτικές γλώσσες, κυρίως με τα λατινικά. Λόγω δηλαδή του Σχίσματος των Εκκλησιών η εκμάθηση της λατινικής γλώσσας από ορθοδόξους της Ανατολής ήταν μάλλον επιλογή φορτισμένη αρνητικά, αν κρίνουμε από τα λόγια του Αδ. Κοραή στην Αυτοβιογραφία του: «*Δια να αποκτήσω την γνώσιν της Λατινικής γλώσσης, έπρεπε να προσδράμω εις τους ευρισκομένους εις την Σμύρνην Δυτικούς ιερω-*

[869] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 110, 142.

μένους, και εξαιρέτως τους Ιησουίτας πράγμα δύσκολον, δια την κατ' αυτών πρόληψιν, τρεφομένην μάλιστα από την κατέχουσαν αυτούς μανίαν του προσηλυτισμού, μανίαν τόσον σφοδράν, ωστ' ενόμιζαν, και νομίζουν ακόμη σήμερον, οι εχθροί του Ιησού Ιησουίται την επιστροφήν ενός γραικού εις την εκκλησίαν των πολύ πλέον αξιόμισθον έργον παρά να κατηχήσωσι δέκα Τούρκους, ή δέκα ειδωλολάτρας. Το πράγμα ήθελ' είσθαι πολύ δυσκολώτερον, αν έζη ο πάππος μου -πώς ήτο δυνατόν να με παραδώση εις χείρας Ιησουιτών, ο Αδαμάντιος Ρύσιος, όστις εσύνταξε ποίημα ολόκληρον δια στίχων Ιαμβικών κατά των καταχρήσεων του Παπισμού, επιγραφόμενον, Λατίνων θρησκείας έλεγχος, εις 36 κεφάλαια, κ' εφρόντισε να τυπωθή εις το Αμστελόδαμον [1748]...». [870] Γνώστες της αγγλικής γλώσσας στα Βαλκάνια επίσης υπήρχαν, αν και ο αριθμός τους ήταν περιορισμένος μέχρι το 19ο αιώνα. Εξαιτίας της δραστηριότητας κυρίως των ιεραποστολών για τη διάδοση του προτεσταντισμού ανάμεσα στους βαλκάνιους, στο α΄ μισό του 19ου αιώνα, ιδρύθηκαν κολέγια,[871] στα οποία η διδασκαλία γινόταν στα αγγλικά και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είχε εγκυκλοπαιδικό και πρακτικό χαρακτήρα σύμφωνα με τα αγγλικά και τα αμερικανικά πρότυπα. Ο εκπαιδευτικός στόχος των προτεσταντών ήταν να επιβάλλουν την προτεσταντική ιδεολογία μέσω των αποφοίτων των κολεγίων, οι οποίοι αποτελούσαν σημαντικό μέρος της βαλκανικής ελίτ και συνήθως στελέχωναν την κρατική διοίκηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, επίσης να δημιουργήσουν ένα *λόμπι* που να υποστηρίζει την αμερικανική πολιτική.[872] Ως αποτέλεσμα του *εξευρωπαϊσμού* της Αυτοκρατορίας, εξέλιξη στην οποία σημαντικά συνέβαλαν και τα αγγλο-αμερικανικά κολέγια, το 19ου αιώνα εμφανίστηκε μια ομάδα διανοουμένων οι οποίοι έπαιξαν διαμεσολαβητικό ρόλο στις πολιτισμικές μεταβολές που θα επιταχυνθούν στο εξής.

Η εκμάθηση και η χρήση ξένων γλωσσών αποτελεί μέρος της καθημερινότητας των κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίοι, παρόλο που ανήκουν σε διαφορετικές γλωσσικές ομάδες, δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα επικοινωνίας μεταξύ τους, αφού συνήθιζαν να χρησιμοποιούν πολλές *γλώσσες «…ευχερώς μεν, αγραμμάτως*

[870] Για τη γαλλική: Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 113-123. Για τη λατινική: Φραγκίσκος Ε. Ν., Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικοδήμου Αγιορείτη, *Ο Ερανιστής* 23(2001), 132.

[871] Τα πιο γνωστό αμερικανικό κολέγιο ήταν το Robert College, ειδικότερα πολύ σημαντικό για την εκπαίδευση Βουλγάρων και για την εθνική υπόθεση το 1876, βλ. Clarke J. F., *The Pen and the Sword*, Boulder, NewYork 1988 και το Woman's College στην Κωνσταντινούπολη (σήμερα Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, Boğazici). Για να αυξήσουν την επιρροή του προτεσταντισμού, τα κολέγια πρόσφεραν πολλές υποτροφίες για σπουδές στις ΗΠΑ, Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα*, 52-55.

[872] Η αμερικανική ευνοϊκή στάση απέναντι στις διάφορες εθνικές ομάδες στην Οθωμανική αυτοκρατορία που προσπάθησαν να ανεξαρτητοποιηθούν ουσιαστικά ξεκίνησε από τους ιεραπόστολους στο α΄ μισό του 19ου αι.

δε, …», όπως διατυπώθηκε στο τέλος τους 19ου αιώνα.[873] Αυτό οφείλεται στην ικανότητά τους να μαθαίνουν αυθόρμητα τη γλώσσα του άλλου –διαδικασία που τις περισσότερες φορές δεν συνδυάζεται με την εκμάθηση της γλώσσας από γραπτές μεθόδους και λεξικά. Είναι εντυπωσιακές οι περιπτώσεις που αναφέρονται στις πηγές της εποχής σχετικά με αναλφάβητους ή ημιμαθείς οι οποίοι, ωστόσο, μιλούσαν κάμποσες γλώσσες. Η πολυγλωσσία αυτή είναι αποτέλεσμα της δημογραφικής ανάμιξης , της ετερογλωσσίας και της ύπαρξης πολλών θρησκειών/ δογμάτων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αυτή η ποικιλομορφία είναι ιδιαίτερα ορατή στην Κωνσταντινούπολη η οποία λόγω της εντυπωσιακής γλωσσικής πολυμορφίας της συγκρίνεται με τη Βαβυλώνα της Παλαιάς Διαθήκης.

Σύμφωνα με μια επιστολή της λαίδη M. Montagu, στο σπίτι του συζύγου της, του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, οι υπηρέτες μιλούσαν εννέα διαφορετικές γλώσσες,[874] από τις οποίες ο καθένας είχε μάθει από παιδί στο περιβάλλον τους (γονείς, νταντάδες, φίλοι) πέντε-έξι, όπως σχολιάζει σε επιστολή της εντυπωσιασμένη. Παρόμοια ο Γερμανός αριστοκράτης πολιτικός και διπλωμάτης Johan Hermann von Riedesel (1740-85), που το 1768 επισκέπτεται νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία, δεν κρύβει το θαυμασμό που του προκάλεσαν οι ντόπιοι, κυρίως οι Έλληνες: *«με πόση ευκολία μαθαίνουν ξένες γλώσσες χωρίς δάσκαλο. Όλος ο κόσμος μιλάει ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά, ιταλικά.»*.[875] Οι αναφορές αυτές συνηγορούν υπέρ της άποψης για την προφορική εκμάθηση και αυθόρμητη διάδοση των γλωσσών ανάμεσα στους Οθωμανούς υπηκόους καθώς και για ένα ευρύτερο φαινόμενο πολυγλωσσίας που δεν συσχετίζεται απαραίτητα με τη μόρφωση και δεν αποκτάται μέσω διδασκαλίας.

---

[873] *Ακρόπολις*, Αθήνα 27-11-1883, 3: Ο ειδικός ανταποκριτής της *Ακροπόλεως*, σχολιάζοντας την παρουσία Λήμνιου ή Λέριου διερμηνέα του Άγγλου στρατηγού στο Σουδάν, γράφει: «[…] εκείθεν των συνταγματικών συνόρων σπάνιον να ευρεθή έλλην μονόγλωσσος, διότι σχεδόν οι πλείστοι τρεις ή τέσσαρας γλώσσας ομιλούσιν ευχερώς μεν, αγραμμάτως δε, ως το παλαιόν.».

[874] Монтегю, Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички*, 147-148.

[875] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ.Β΄, 307.

Γλώσσα και εθνική συνείδηση ως τα μέσα του 19ου αιώνα

Όπως είναι γνωστό, το βασικότερο διακριτικό γνώρισμα μεταξύ των κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν η θρησκεία, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με την καθιερωμένη άποψη, για πολλά χρόνια στη βιβλιογραφία οι οθωμανοί υπήκοοι άνηκαν σε θρησκευτικές κοινότητες, τα γνωστά *μιλέτ* (=ποίμνιο), δηλαδή κάθε θρησκευτική ομάδα αποτελούσε ένα *μιλέτ* το οποίο εκπροσωπείτο στις αρχές από το θρησκευτικό του αρχηγό (πατριάρχης, ραβίνος), ο οποίος είχε και διοικητική εξουσία, με αποτέλεσμα κάθε ομάδα να κρατήσει την οικονομική και κοινοτική της διοίκηση.[876] Αυτή η άποψη, σύμφωνα με νεότερες μελέτες, αποδείχθηκε ανακριβής.

Ο B. Braude, επανεξετάζοντας το ζήτημα των *μιλέτ*, βρίσκει αναχρονιστική τη χρήση του όρου και ανακριβή. Η πρώτη σχετίζεται με τη σημασία του. Σύμφωνα με τον Braude, εκτός από τη σημασία με την οποία χρησιμοποιείται στο Κοράνι για τους μουσουλμάνους *("millat Ibrahim"* =το ποίμνιο του Αβραάμ), το 17ο αιώνα στα δυτικο-ευρωπαϊκά λεξικά εμφανίζεται μια άλλη σημασία του όρου *μιλέτ*,την οποία χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί για τους μη μουσουλμάνους υπηκόους τους, στα διπλωματικά έγγραφα της Υψηλής Πύλης προς το εξωτερικό. Αντίθετα στα έγγραφα για εσωτερική χρήση δεν αναφέρεται –εκτός από ειδικές περιπτώσεις που αφορούν, όμως, πρόσωπα κι όχι ομάδες, στη σχέση μη μουσουλμάνωνυπηκόωνμε τους μουσουλμάνους. Ειδικότερα στην περίοδο των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ 1839-1876),[877]η σημασία την οποία απέδωσαν οι ευρωπαίοι λεξικογράφοι στον όρο *μιλέτ*, αρχίζει να χρησιμοποιείται και από τους ίδιους τους Οθωμανούς, παρόλο που παρέμεινε και η παλαιά θρησκευτική σημασία του *μιλέτ*. Το δεύτερο ζήτημα, που εξετάζει ο B. Braude, είναι η αναχρονιστική χρήση του όρου στη δυτική βιβλιογραφία, ενώ χρονολογείται στα χρόνια του Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) –λανθασμένη αλλά πολύ συνηθισμένη τάση να σκεφτόμαστε το παρελθόν υπό το πρίσμα του παρόντος. Η

[876] Κοντογιώργης Γ. Δ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982.

[877] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* v. 1, 225-277. Davison R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963. Petrosian J., Οι ιδέες του «εξευρωπαϊσμού» στην κοινωνικοπολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου-αρχές 20ου αιώνα), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, 54-66· Todorova M., Ο εξευρωπαϊσμός της κυβερνητικής ηγεσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, *Εκσυγχρονισμός*, 93-109· Georgescu V., Η ορολογία εκσυγχρονισμός και εξευρωπαϊσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νοτιοανατολικής Ευρώπης κάτω από το φως της ρουμανικής εμπειρίας, *Εκσυγχρονισμός*, Αθήνα 1999, 110-136.

έλλειψη του όρου για τους μη μουσουλμάνους στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας στην προγενέστερη περίοδο, κατά τον ίδιο, αποδεικνύει την απουσία συγκεκριμένης πολιτικής της Πύλης προς τους μη μουσουλμάνους του κράτους, για τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης και ίσως κι αργότερα. Τέλος, όσον αφορά στο λεγόμενο «κοινωνικό σύστημα» των μιλέτ, επισημαίνει ότι δεν ήταν ένας θεσμός ή σύνολο μέτρων, αλλά αποτελούσε διάφορες συμφωνίες και μέτρα.[878]

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία οι Έλληνες (δηλ. ορθόδοξοι), οι Τούρκοι, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι διακρίνονταν καθαρά οι μεν από τους δε, διότι παράλληλα με τη γλώσσα υπήρχε η αντίθεση ως προς το θρήσκευμα, τα ήθη και τη φορεσιά. Ενώ στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή στις περιπτώσεις όπου οι διαφορές στα έθιμα δεν είναι έντονες, η γλώσσα αποκτά πιο σημαντική θέση σ' ό,τι αφορά τον προσδιορισμό του έθνους. Εκτός από τη θρησκευτική διάκριση στην Οθωμανική αυτοκρατορία υπάρχει και η φυλετική –όχι μόνο από την πλευρά των Οθωμανών αλλά και ανάμεσα σε κάθε μια ομάδα. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Άγγλου φυσικού Edward Brown (1644-1708) για την αντίληψη των Οθωμανών γύρω από τις άλλες φυλές. *«Οι Τούρκοι,* γράφει, *οι οποίοι καλά γνωρίζουν τους αιχμαλώτους από τις διαφορετικές εθνότητες*, *παρατηρούν τα εξής: Οι Ρώσοι είναι ο καλύτεροι με το κουπί, οι Γεωργιανοί γίνονται καλοί αυλικοί ενώ οι Αλβανοί γίνονται καλοί σύμβουλοι.».*[879] Ιδιαίτερη περιφρόνηση οι Οθωμανοί δείχνουν στους Εβραίους, όπως αναφέρει ο καπετάνιος Σαντ στην έκθεσή του προς την Υψηλή Πύλη ως μέλος διπλωματικής αποστολής το 1740-41: *«οι υπάλληλοι του σουλτάνου*, γράφει, *δεν εμπιστεύονται αυτό το έθνος, ξέροντας ότι αυτοί είναι άνθρωποι που για χρήματα τα κάνουν όλα»*.[880] Παρά την ισχυρή θέση των Εβραίων στην οθωμανική οικονομία, εφαρμοζόταν η πολιτική του χωροταξικού διαχωρισμού του αστικού χώρου, που τους ανάγκαζε να κατοικούν σε χωριστές συνοικίες. Παρόμοια μέτρα που τους καθιστούσαν διακριτούς από τις υπόλοιπες ομάδες, εφαρμόστηκαν το 1577, όταν με διαταγή του Σουλτάνου τούς απαγορεύτηκε να φοράνε ρούχα από ακριβά υφάσματα[881] και υποδήματα υψηλής

---

[878] Braude, Foundation Myths of the *Millet* System, 69-88. Αναγνωστοπούλου Αθ., Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών, *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, *Πρώτη επιστημονική ημερίδα Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996*, 17-89.

[879] *Английски пътеписи за Балканите*, 185: *„Турците, които добре познават пленниците от различните националности, отбелязват следното: руснакът е най-добър на гребото, от грузинеца става най-добър придворен, а от албанеца – добър съветник."*

[880] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средатана XVIII век*, 350: *„…султанските служители не се доверяват на тази народност, знаейки, че това са хора, които за пари вършат всичко…"*

[881] Герлах, *Дневник на едно пътуване*, 211.

ποιότητας, ενώ επιβλήθηκε να φορούν κόκκινο σκούφο.[882] Παρόμοιοι νόμοι περί ενδυμασίας, αφορούν και τις υπόλοιπες θρησκευτικές και κοινωνικές ομάδες (βλ. σελ. 271-274).

Η πιο συνηθισμένη αρνητική στάση στα Βαλκάνια απέναντιστους Εβραίους εκδηλωνόταν με κατηγορίες για διάδοση επιδημιών, προδοσίες κ.λπ. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, έτσι εδώ, οι επιδημίες και οι φυσικές καταστροφές ερμηνεύτηκαν μέσω της χριστιανικής αντίληψης ως «δοκιμασία» των πιστών από την πλευρά του Θεού ή των δαιμόνων. Παράλληλα, διαδόθηκε και η αντίθετη άποψη, βασισμένη στις ιδέες των Ιπποκράτη, σύμφωνα με την οποία οι επιδημίες οφείλονται σε μολυσματικές νόσους. Αυτή η επιστημονική εξήγηση είχε διαδοθεί σε μεγάλο βαθμό, όμως είχε και αρνητικές συνέπειες –αύξησε την ξενοφοβία, ιδιαίτερα προς τις εβραϊκές ομάδες.[883]Σε πολλές περιοχές όπου υπήρχε απειλή ή απλά υποψία για εξάπλωση επιδημίας οι εβραίοι κατηγορούνταν και προληπτικά εκδιώχνονταν,[884]όπως π.χ. στην Καστοριά τον Ιούλιο 1612 κατηγορήθηκαν για διάδοση της πανούκλας.[885] Παρόμοια, αρνητική στάση είχαν γενικότερα οι χριστιανοί και των άλλων οθωμανοκρατούμενων περιοχών, όπως της Μικράς Ασίας.[886]

Οι χριστιανοί κατηγορούσαν τους Εβραίους και για τη λεγόμενη «*συκοφαντία του αίματος*», δηλαδή για την υποτιθέμενη χρήση χριστιανικού αίματος στις εβραϊκές τελετουργίες.[887] Σύμφωνα με τη βουλγαρική προφορική παράδοση πολλές πόλεις και κάστρα κατέλαβαν οι Οθωμανοί με τη βοήθεια προδότη, ο οποίος σταθερά θεωρούσαν ότι ήταν Εβραίος. Στα έργα ορισμένων δυτικο-ευρωπαίων που επισκέπτονται την Οθωμανική αυτοκρατορία επίσης διακρίνεται αρνητική στάση προς τους Εβραίους, η οποία προφανώς αποτυπώνει την καθιερωμένη και στη Δύση στάση. Παρόμοια, ο Γερμανός H. Dernschwam, που αφιερώνει μέρος της περιήγησής του σε διαφορετικές εβραϊκές ομάδες,[888] δεν κρύβει την αρνητική του στάση προς τους Ιουδαίους, τους

---

[882] Dernschwam, *Tagebuch*. Για τη διαταγή του 1577, Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 152.
[883] Κόμης Κ., *Χολέρα και λοιμοκαθαρτήρια (19ος-20ος αιώνας),* Ιωάννινα 2005, 21-22.
[884] Κορασίδου Μ., *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Αθήνα 2002, 28.
[885] Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, 148.
[886] Garnett L. M. J., *The women of Turkey and their folklore*, London 1890, 6-7 [non vidi].
[887] Το μοτίβο για την *«θυσία αίματος»* βασίζεται σε μια φήμη ότι την παραμονή του Πάσχα οι Εβραίοι απαγάγουν χριστιανόπαιδα και τα σταυρώνουν ή σφάζουν για να συλλέξουν το αίμα τους για τις θρησκευτικές τους ιεροτελεστίες. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία η πρωϊμότερη καταγραμμένη σχετική αναφορά για *συκοφαντία του αίματος* χρονολογείται στο έτος 1530, από την πλευρά των Αρμένιων της Αμάσειας.
[888] Дерншвам, *Дневникът*, 135-139.

οποίους *«στη Τουρκία περιφρονούν, όπως και παντού»*.[889] Παρόμοια, και ο Άγγλος διπλωμάτης και ιστορικός Paul Rycaut διασχίζοντας τα Βαλκάνια στο β΄ μισό του 17ου αιώνα, σημειώνει την περιφρόνηση προς τους Εβραίους τους οποίους θεωρούν *«τους πιο μοχθηρούς ανθρώπους»*.[890] Αντι-εβραϊκή στάση υπήρχε στη Δυτική Ευρώπη και μετά από τη δίωξη των Εβραίων από την Ισπανία και την Πορτογαλία, όπως φαίνεται και σε λογοτεχνικά έργα, π.χ. *Ο Εβραίος της Μάλτας* του Άγγλου ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Christopher Marlowe (1564-1593), που ανέβηκε για πρώτη φορά το 1588 ή το 1590. Ο κεντρικός ήρωας Βαραββάς δεν συγκεντρώνει μόνο όλα τα γνωστά στερεότυπα του *«κακού εβραίου»*, τα οποία τελικά παρωδούνται σε μέγιστο βαθμό, αλλά επίσης και οι ντόπιοι εβραίοι ενοχοποιούνται για την ατυχία που έφεραν στη Μάλτα,να καταληφθεί από τους Οθωμανούς.[891]

Αναμφισβήτητα οι δια-κοινοτικές σχέσεις δεν ήταν πάντα ομαλές στις περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας˙υπήρχαν αναστατώσεις και αρνητικά στερεότυπα, μεθύματα τις περισσότερες φορές μη μουσουλμάνους. Δεν ήταν σπάνια ωστόσο και αντίθετα περιστατικά.[892] Το 18ο-19ο αιώνα, λόγω εξωτερικών και εσωτερικών επιρροών, οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες επιδεινώθηκαν. Οι παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, από τη μια μεριά, στην εσωτερική πολιτική του οθωμανικού κράτους για μεταρρυθμίσεις και οι προσπάθειες της Υψηλής Πύλης, από την άλλη, για εκσυγχρονισμό και ισονομία είχε ως συνέπεια να επιταχυνθεί ο διαχωρισμός μιας εθν(οτ)ικής ομάδας από την άλλη. Άρχισε η αναζήτηση του ιστορικού παρελθόντος, των ομοιοτήτων και των διαφορών, δηλαδή ξεκίνησε η εποχή των εθνικών κρατών –προϊόν της επιρροής αρχικά του Διαφωτισμού και στη συνέχεια της Γαλλικής Επανάστασης.

Η ιδέα για την ατομικότητα του ανθρώπου υπήρχε ήδη στην Αρχαία Ελλάδα, ενώ σε μια άλλη εκδοχή συνέχισε να υπάρχει και στο Μεσαίωνα επηρεασμένη, έστω, σε μεγάλο βαθμό από τη θρησκεία. Η Γαλλική επανάσταση, όπως και άλλα παρόμοια κινήματα, για να είναι αποτελεσματική, χρησιμοποίησε την εθνική ιδέα ως ενοποιητικόπαράγοντα και έτσι η προσωπική επιλογή συγχωνεύεται με αυτή του έθνους, αντικαθιστώντας και τη θεϊκή μέχρι τότε πηγή εξουσίας.[893]Μέχρι το 19ο αι. οι νεολογισμοί «έθνος» και «εθνικότητα»/ «εθνότητα» (Βλ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*) δεν είχαν την εννοιολογική αυστηρότητα και σαφήνεια που θα τους προσδώσουν αργότερα τα πολιτικά εθνικά προγράμματα, διότι για τους ανθρώπους

[889] *Στο ίδιο*, 137.
[890] Рико, *Сегашното състояние на Османската империя*, 112-113.
[891] Marlowe Chr., *Ο Εβραίος της Μάλτας*, Αθήνα 1989.
[892] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 121-122.
[893] Βερέμης Θ., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 11-12.

της εποχής δεν είχαν ακόμα την ιδεολογική και πολιτική σημασία που θα αποκτούσαν χάρη στη μεταγενέστερη αυτή πολιτική ιδεολογία. Επίσης χρειάζεται παρενθετικά να κάνουμε κάποιες επισημάνσεις γύρω από τη σημασία αυτών τους στη σχετική βιβλιογραφία. Παρόλο που «έθνος» και «εθνότητα» έχουν κάποια όμοια χαρακτηριστικά, δεν ταυτίζονται. Η «εθνότητα» έχει πιο πολύ πολιτιστική σημασία, ενώ το «έθνος» έχει πολιτικό χαρακτήρα και λειτουργεί ως παράγοντας νομιμοποίησης της κρατικής οργάνωσης. Η μετατροπή της εθνότηταςσε έθνος γίνεται όταν από το κράτος τής δοθεί ιστορικο-πολιτική σημασία.[894] Για το σχηματισμό μιας εθνικής ιδεολογίας πολύ σημαντικός είναι και ο ρόλος της κοινής πολιτιστικής παράδοσης, γλώσσας και θρησκείας. Η διαμόρφωση της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας και ο καθορισμός των γλωσσικών κανόνων αποτελούν προϋποθέσεις για την έγκρισημιας εθνοτικής κοινότητας ως έθνος, που θα βρει υποστήριξη στην ιδεολογία του εθνικισμού.

Σχετικά με τον τελευταίο όρο χρειάζονται επίσης κάποιες διευκρινίσεις. Έχουν προταθεί διαφορετικές ερμηνείες και ορισμοί του εθνικισμού, που είναι άμεσα επηρεασμένοι από τις ιστορικο-πολιτικές συγκυρίες της εποχής στην οποία διατυπώθηκαν. Στο τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου ο Hans Kohn διατύπωσε την άποψη ότι οι πιο πρώιμες εκφράσεις εθνικισμού μπορούν να αναγνωρισθούν στην εποχή της Αναγέννησης και της Γαλλικής επανάστασης. Στις αρχές του β΄ μισού του 20ού αιώνα ο Karl Deutch ισχυρίστηκε ότι ο εθνικισμός δεν είναι μια ενιαία έννοια αλλά διαμορφώνεται διαφορετικά σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά κάθε εθνικής ομάδας. Στο τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα ο Benedict Anderson βρήκε τις ρίζες του εθνικισμού στη διαμόρφωση διάφορων διαλέκτων και πολιτισμών και στο γεγονός ότι η θρησκεία σε κάποιες κοινωνίες ήταν σε παρακμή. Λίγο μετά την πτώση του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη ο Antony Smith δημοσίευσε την έρευνά του για το ρόλο της εκκλησίας και της γλώσσας ως παράγοντες στη διαμόρφωση μιας ομάδας, που δεν είχε κρατική υπόσταση, ως εθνική. Ο Elie Kedourie προσπάθησε να δει το θέμα από άλλη οπτική γωνία και διερεύνησε τη φιλοσοφική πλευρά του εθνικισμού και τις συνέπειες από την εξάπλωση των διάφορων εθνικών ιδεολογιών.

Με την πολιτική των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιδιώχθηκε να γίνουν κοινωνικές αλλαγές, που είχαν αρχίσει υπό την επιρροή των ιδεολογικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών της Δυτικής Ευρώπης, και δημιούργησε πολύ ευνοϊκό κλίμα για τις διάφορες εθνότητες στην επικράτειά της, οι

[894] Смит Ан., *Националната идентичност*, София 2000, 19-21.

οποίες άρχισαν να ψάχνουν τρόπους για ανεξαρτησία από το πλαίσιο του οθωμανικού κράτους.

Ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι πολύ σημαντικός στην ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας, τομέας που αναπτύχθηκε πριν ακόμα ιδρυθούν τα βαλκανικά εθνικά κράτη στο 19ο αιώνα. Άμεση σχέση μ' αυτή έχει η γλώσσα διδασκαλίας, που για μεγάλο χρονικό διάστημα για τους χριστιανούς βαλκάνιους ήταν η ελληνική. Οι προσπάθειες για τον εγγραμματισμό της ομιλούμενης εθνικής γλώσσας, για την καθιέρωση γλωσσικών κανόνων και δημιουργία γραμματείας διάφορες ομάδες βαλκάνιων στόχευσαν στην εθνική διαφοροποίηση. Ειδικότερα, αυτό το μοντέλο ακολούθησαν οι Βούλγαροι και οι Αλβανοί, βαδίζοντας στα βήματα των Ελλήνων και προσπαθώντας να προσδιοριστούν και με τη γλώσσα τους. Για πρώτη φορά το ζήτημα της σχέσης της εθνικότητας με τη γλώσσα στα Βαλκάνια τέθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα σχετικά με την ελληνική γλώσσα και με την άποψη ότι η εξέλιξη και η βελτίωση της καθομιλούμενης θα βοηθούσε στη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του έθνους/ λαού. Δηλαδή, η γλώσσα έγινε αντιληπτή ως καθρέφτης του πολιτισμικού επιπέδου μιας εθνικής ομάδας. Το ζήτημα της γλώσσας ήταν πολύ σημαντικό για την ελληνική κοινωνία, απόδειξη η οξεία αντιπαράθεση μεταξύ δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων.[895] Η σύνδεση της ελληνικής γλώσσας με το εθνικό κράτος περιόρισε δραστικά την επιρροή της στους μη ελληνόφωνους πληθυσμούς και ευνόησε την εξέλιξη των εθνικών κινημάτων τους.

Με την εξέλιξη της ιδέας για τη διαφορετικότητα των εθνικών/γλωσσικών ομάδων, κυρίως μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους, ένα νέο πολιτικό πρόταγμα συγκροτήθηκε από τους λόγιους και εμπορικούς κύκλους των Ρωμιών, το οποίο θεμελιωνόταν στην εθνική ιδέα. Επρόκειτο για τη νεωτερική πολιτική ιδεολογία που θα κυριαρχούσε στη διαδικασία οργάνωσης του ελληνικού εθνικο-απελευθερωτικού κινήματος, με σκοπό τη διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Σε περιορισμένους κύκλους, η νεοελληνική συνείδηση είχε αρχίσει ήδη να καλλιεργείται το 18ο αιώνα, όταν είχαν επίσης συγκροτηθεί και διαδοθεί οι πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες και αξίες της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οι αρχαίοι Έλληνες και ο πολιτισμός τους αποτελούσαν σημείο αναφοράς στις ιστοριογραφικές και φιλολογικές επιδόσεις των λογίων, στην προσπάθειά τους να αποκαταστήσουν δεσμούς ιστορικής πολιτισμικής συνέχειας (καταγωγή, γλώσσα) με τη δόξα των πρόγονων, να καλλιεργήσουν και να συγκροτήσουν σ' αυτή τη βάση τη

[895] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973.

συλλογική τους εθνική ιστορία. Ο ρόλος της γλώσσας είναι σημαντικός, επειδή είναι φορέας όχι μόνο της προφορικής παράδοσης της κοινότητας αλλά και της γραπτής ιστορίας, η οποία επίσης είναι βασικό συστατικό της εθνικής ιδεολογίας και συνείδησης. Ένας από τους Έλληνες λόγιους που αντιλαμβάνεται τη σπουδαιότητα της γλώσσας ως στοιχείο της ιστορικής συνέχειας είναι ο Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899)· συντάκτης της *Συναγωγής νέων λέξεων*,[896] έργο όχι μόνο με φιλολογική σκοπιμότητα αλλά και ιστορικο-πολιτική, που εξέφραζε την ασυμφωνία του Κουμανούδη με τα λεγόμενα του Αυστριακού λόγιου Jakob Philipp Fallmerayer για έλλειψη συγγένειας ανάμεσα στους αρχαίους και στους νέους Έλληνες.[897] Ως πρώτη έκφραση αυτής της πεποίθησης ήταν η έκδοση συλλογής με ελληνικά δημοτικά τραγούδια που θεωρούσαν ότι ήταν κληρονομιά που είχε απομείνει από την αρχαιότητα.[898] Πιο βασική, για την καθιέρωση της ιδέας για την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια, είναι η συμβολή του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος στα έργα του ανέδειξε το Βυζάντιο ως γέφυρα μεταξύ Αρχαίας Ελλάδας και νεοελληνικού κράτους. Έκτοτε αυτή την άποψη συμμερίστηκαν και σε αυτή βασίστηκαν[899] οι οπαδοί της λεγόμενης *Μεγάλης ιδέας*,[900] που πρέσβευε την ένωση του ελληνισμού σε μία ενιαία πολιτική οργάνωση.[901] Παρά την άμεση σύνδεση με τα γεγονότα του ελληνικού εθνικού κράτους, η *Μεγάλη Ιδέα* δεν μπορεί να ταυτίζεται απόλυτα με τον ελληνικό εθνικισμό. Εκτός από εκδήλωση ρομαντισμού και ιδεαλισμού, η *Μεγάλη Ιδέα* αποτελεί εργαλείο των κυβερνώντων για να καθοδηγήσει την ελληνική κοινωνία προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Παρόμοια είναι και η κατάσταση στον κύκλο των λόγιων Βλάχων και Μολδαβών. Η εθνική τους αφύπνιση αρχίζει με το ενδιαφέρον των κύκλων των λόγιων

---

[896] Κουμανούδης Σ., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών Από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1900, τόμ. 1-2· επίτομη ανατύπωση Ερμής, Αθήνα 1980.

[897] Rohde M., Ο πολιτισμικός «προσανατολισμός» της νεοσύστατης Ελλάδας, η καταγωγή των Νεοελλήνων και ο Στέφανος Κουμανούδης, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 473-480. Fallmerayer J. P., *Geschichte der Halbinsel Morea währenddes Mittelalters*, Stuttgart 1830.

[898] Την πρώτη συλλογή δημοτικών ελληνικών τραγουδιών εξέδωσε ο Claude Fauriel το 1824 στο Παρίσι.

[899] Στο β΄μισό του 20ου αιώνα επικράτησε μια πιο μετριοπαθής αντίληψη, ότι δηλ. δεν πρόκειται για φυλετική, αλλά για πολιτισμική και γλωσσική δέσμευση της νεοελληνικής με την αρχαιο-ελληνική παράδοση.

[900] Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον πολιτικό Ιωάννη Κωλέτη σε αγόρευσή του στο Κοινοβούλιο το 1844, αλλά η σημασία με την οποία χρησιμοποιήθηκε παραμένει θέμα αντιπαράθεσης στην ιστορική βιβλιογραφία.

[901] Данова Н., *Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век,* София 1980, 137-164. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, 467-468. Σκοπετέα Έ., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα*, Αθήνα 1988.

Βλάχων της Τρανσυλβανίας για τη γλώσσα τους και με την προσπάθεια για τον εγγραμματισμό της, όπως αναφέραμε πιο πάνω. Στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η εθνική συνείδηση των υπόλοιπων ομάδων αργεί *να αφυπνιστεί* λόγω της ισχυρής ελληνικής πολιτισμικής και γλωσσικής επιρροής. Στην πρώιμη φάση της πολιτικής τους οργάνωσης οι *Ηνωμένες* από το 1859 *Ηγεμονίες* θα προτιμήσουν το λατινικό αλφάβητο, το οποίο θα αναδεικνύει τη λατινική καταγωγή των ίδιων και της γλώσσας τους (1863). Ενδείξεις για ύπαρξη παρόμοιου κινήματος ανάμεσα στο βλαχικό πληθυσμό δεν υπάρχουν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ένδειξη για το ενδιαφέρον για τη βλαχική γλώσσα αποτελούν οι μεταφράσεις που γίνονται στα βλαχικά, παρόλο που είναι γραμμένες με ελληνικό ή κυριλλικό αλφάβητο.[902] Στην Ήπειρο οι Βλάχοι, όπως οι Σλάβοι και οι Αρβανίτες, μορφώνονταν σε ελληνικά σχολεία. Σπουδαίο εκπαιδευτικό κέντρο στο β΄ μισό του 18ου αιώνα ήταν η Μοσχόπολη, όπου λειτουργούσε η Νέα Ακαδημία.

Στην περίπτωση των Βουλγάρων επίσης πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε η ελληνική παιδεία υπό την επιρροή της οποίας ιδρύθηκαν αργότερα και τα γνωστά ελληνο-βουλγαρικά σχολεία, στα οποία εκτός από τα ελληνικά διδάσκονταν και τα βουλγαρικά –στην παλαιοσλαβική τους μορφή. Πριν από την ίδρυση κοσμικών σχολείων η παλαιοσλαβική γλώσσα διδασκόταν μόνο σε μοναστήρια ή σε σχολεία που στεγάζονταν σ' αυτά. Η διδασκαλία βασιζόταν στα λειτουργικά βιβλία και περιλάμβανε μόνο βασικές γνώσεις –γραφή, ανάγνωση και λίγα μαθηματικά. Για μεγάλη περίοδο στη βουλγαρική βιβλιογραφία επικρατούσε η άποψη ότι σκοπός των Ελλήνων ήταν ο εξελληνισμός των Βουλγάρων μέσω της εκπαίδευσης και της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας. Πράγματι, υπήρχαν ομάδες Βουλγάρων οι οποίοι προτιμούσαν τη χρήση της ελληνικής και είχαν αποκτήσει ελληνική συνείδηση, όπως είναι οι λεγόμενοι *«γραικομάνοι»* ή η τοπική περίπτωση των εξελληνισμένων Βουλγάρων της Φιλιππούπολης, οι *«γκουντίλοι»*.[903] Όμως η γνώση της ελληνικής για λόγους οικονομικούς ήταν απαραίτητη και επίσης ήταν ένδειξη υψηλής μόρφωσης, όπως τα λατινικά ως *lingua franca* στη Δυτική Ευρώπη. Αυτή την άποψη εξέφρασε στο βιβλίο του ο Κούζμαν Σαπκάρεφ, ο οποίος έχει βουλγαρική συνείδηση, παρόλο που σπούδασε σε ελληνικό σχολείο. Όπως αναφέρει ο ίδιος, πολύ συχνά οι δάσκαλοι της ελληνικής γλώσσας δεν ήταν Έλληνες αλλά Βλάχοι ή Αρβανίτες και δεν είχαν κάποια άλλη σκοπιμότητα στη διδασκαλία τους εκτός από την εκπαιδευτική. Επίσης πολλοί από τους

[902] Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια*, 32-49.
[903] Моравенов К., *Паметник на Пловдивското население*, Пловдив 1984.

Βούλγαρους, τα ονόματα των οποίων σχετίζονται με τη βουλγαρική Αναγέννηση και εθνική *αφύπνιση*, ήταν απόφοιτοι ελληνικών σχολείων και η ελληνική παιδεία δεν στάθηκε εμπόδιο αλλά αντίθετα τούς βοήθησε, αφού μέσω των ελληνικών μεταφράσεων δυτικών έργων γνώρισαν τις δυτικο-ευρωπαϊκές ιδέες. Άμεση σχέση με το θέμα της συνείδησης έχουν και οι περιπτώσεις Βουλγάρων αποφοίτων ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που στη συνέχεια δίδαξαν την ελληνική γλώσσα στους συμπατριώτες τους. Ενδιαφέρουσες είναι και οι περιπτώσεις Βουλγάρων διανοούμενων που αφού σπούδασαν σε ελληνικά ιδρύματα κατέληξαν να γυρίσουν στην πατρίδα τους και να διδάξουν τη μητρική τους γλώσσα, όπως ο Βασίλ Απρίλοφ, ο Γρηγόριος Παρλίτσεφ (ή Γρηγόριος Σταυρίδης) βραβευμένος στο Ράλλειο διαγωνισμό για το ποίημα του *Ο Αρματωλός* (Αθήνα 1860, ανατύπωση 1985), Ράινο Πόποβιτς (βλ. το κεφάλαιο για τη Σχολή της Χάλκης) κ.ά..

Όπως φάνηκε, δηλαδή, οι πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα επηρέασαν άμεσα το φαινόμενο της πολυγλωσσίας –η ενδυνάμωση των εθνικών συνειδήσεων οδηγούσε στη συρρίκνωση και εξάλειψήτης. Ενδιαφέρουσα από άποψη της γλώσσας του σλαβικού πληθυσμού είναι η κατάσταση στην περιοχή της Μακεδονίας ιδιαίτερα στο 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα. Εκτός από τη μητρική του διάλεκτο, ο σλαβικός πληθυσμός γνώριζε σε διαφορετικό επίπεδο επίσης την τουρκική (για τις επαφές με τη διοίκηση), την καθαρεύουσα ελληνική (για τις εσωτερικές υποθέσεις των πατριαρχικών κοινοτήτων), τη φιλολογική βουλγαρική (για τις κοινότητες που ανήκαν στη βουλγαρική Εξαρχία) και τη λειτουργική εκκλησιαστική γλώσσα, αρχαΐζουσα ελληνική ή παλαιοσλαβική γλώσσα.[904]Τον πολύγλωσσο μάλιστα πληθυσμό της οι Δυτικοί έφτασαν να τον αναπαριστούν, όπως ήδη αναφέραμε, ως «μακεδονική σαλάτα» ή, προς το επιστημονικότερο, ως αποτέλεσμα «εθνοχημικής αλλοιώσεως της Μακεδονίας» –φράση που αποθησαύρισε ο Στ. Κουμανούδης στη *Συναγωγή* του. Πράγματι η οθωμανική Μακεδονία αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα πολύγλωσσης περιοχής όπου η εθνική σύγκρουση κορυφώθηκε στα τέλη του 19ου-αρχές 20ου αιώνα. Τα γειτονικά κράτη διεκδικούσαν την κυριαρχία της περιοχής με διάφορα επιχειρήματα –γλωσσική συγγένεια, ιστορική συνέχεια, κοινή καταγωγή και θρησκεία με το ντόπιο πληθυσμό. Σε ποιο χαρακτηριστικό έδιναν βαρύτητα και ποιος εξυπηρετούσε τους σκοπούς τους φαίνεται από τις δημογραφικές στατιστικές που κάθε κράτος επεξεργαζόταν για τη Μακεδονία. Οι σχετικές οθωμανικές

[904] Κωστόπουλος Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα 2000, 47.

και ελληνικές στατιστικές στις αρχές του 20ου αιώνα παίρνουν ως βάση τον «εθνικό» προσδιορισμό, δηλαδή ως διακριτικό γνώρισμα, τη θρησκεία ή πιο συγκεκριμένα την ένταξη σε κάποια επίσημα αναγνωρισμένη εθνο-θρησκευτική κοινότητα (μιλέτ) της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και γι' αυτό υπάρχει και η ταύτιση *«Τούρκοι»-«μουσουλμάνοι», «Έλληνες»-«ορθόδοξοι»* ενταγμένοι στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, *«Βούλγαροι»-«ορθόδοξοι»* ενταγμένοι στη βουλγαρική Εξαρχία μετά το 1870. Για τις σερβικές και τις βουλγαρικές στατιστικές το κριτήριο είναι η μητρική γλώσσα του πληθυσμού, ανεξαρτήτως θρησκευτικών πιστεύω.[905]

Τα παραπάνω παραδείγματα για τη σχέση γλώσσας και εθνικής συνείδησης συμπληρώνονται, αν επισημάνουμε μερικές καθιερωμένες στη βιβλιογραφία αντιλήψεις. Όπως ήδη διαπιστώσαμε εξετάζοντας τις αντιλήψεις των δυτικο-ευρωπαίων σχολιαστών της βαλκανικής πολυγλωσσίας, ευρύτατα διαδεδομένη ήταν η γερμανική ρομαντική αντίληψη περί γλώσσας που αποτυπώνεται στις φράσεις *«καθρέφτες της ταυτότητας των λαών»*[906] ή, σύμφωνα με το επηρεασμένο από το γερμανικό ρομαντισμό ουγγρικό ρητό, «*το έθνος ζει μέσα στη γλώσσα του*» («A nemzet élő nyelv»). Παρόμοια, το 1832 ο Φλαμαδός συγγραφέας Philip Blommaert (1809-71) υποστήριξε ότι *«Τίποτα δεν είναι τόσο στενά συνδεδεμένο με τις ουσιώδεις αρχές ενός έθνους όσο η γλώσσα του λαού. Η γλώσσα είναι εκείνη που διαδίδει τους ίδιους τρόπους σκέψεις διαμέσου όλων των κοινωνικών τάξεων, αυτή επιτρέπει να αναγνωρίζουμε τη διαφορά των λαών και κατά συνέπεια διαμορφώνει την εθνικότητα. Για αυτό είναι επιβεβλημένο καθήκον κάθε εθνικής κυβέρνησης να στηρίζει με εντελώς ιδιαίτερη φροντίδα τη γλώσσα του λαού.».*[907] Παρόλο που η παραπάνω άποψη εστιάζει στη φλαμανδική γλώσσα, έχει γενικότερο ενδιαφέρον. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι η στενή σχέση γλώσσας και έθνους σε κάθε περίπτωση εκφράζεται με ιδιάζοντα[908] ή ακόμα ότι η ταύτιση γλώσσας και έθνους δεν ισχύει πάντα, οπότε βαραίνουν άλλα στοιχεία της εθνικής συνείδησης ή φρονήματος, όπως η θρησκεία, τα ήθη και έθιμα κ.ά., ανάλογα ποιος *δεσμός* μπορεί να συσπειρώσει το σύνολο των πολιτών πιο αποτελεσματικά.

Η καθιέρωση μιας γραπτής γλώσσας –και ο εγγραμματισμός της, αν δεν έχει προηγηθεί–αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση στη διαδικασίατης μετεξέλιξης μιας

[905] *Στο ίδιο*, 23-27, όπου αναλυτικοί πίνακες με στατιστικές για τον πληθυσμό στη Μακεδονία στις αρχές του 20ου αιώνα.
[906] Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 200.
[907] Brachen P., *La langue néerlandaise*, Bruxelles 1977, 51. Hagège, *Η πνοή της γλώσσας*, 297-298.
[908] Hagège, *στο ίδιο*, 205-242.

ομάδας σε εθνική. Εξίσου βασικό ζήτημα είναι η συγκρότηση ιστορικής μνήμης. Κοινό αίτημα για τις υπό οθωμανική κυριαρχία ετερόγλωσσες βαλκανικές ομάδες ήταν η εθνική *αφύπνιση* και η αναζήτηση του παρελθόντος, η οποία είχε αρχίσει εκτός της Χερσονήσου ήδη από τα τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα. Μια από τις ενδείξεις ήταν η μελέτη των γλωσσών. Άρχισαν να γράφονται διάφορα επιστημονικά ή μη έργα αφιερωμένα στην ελληνική, αλβανική, σερβική, βουλγαρική και βλαχική γλώσσα. Αυτά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επιχειρούσαν, βάσει διαφόρων θεωριών, να αποδείξουν μια ορισμένη καταγωγή της συγκεκριμένης γλωσσικής ομάδας. Επίσης αρχίζουν οι προσπάθειες για καθαρότητα της γλώσσας από ξένα δάνεια και κυρίως τουρκικά, αραβικά και περσικά, τα οποία είχαν εισαχθεί στις βαλκανικές γλώσσες μέσω της οθωμανικής κατάκτησης. Αυξάνεται ο αριθμός εκδόσεων γραμματικών, λεξικών και αναγνωσματάριων, τα περισσότερα από τα οποία γράφονται στις δυτικές γλώσσες ή κυρίως στα ελληνικά. Ο εγγραμματισμός στην ουσία ήταν το βασικό πρόβλημα της αλβανικής, σλαβικής (σερβικής ή βουλγαρικής), βλαχικής που γράφονταν και με ελληνικούς χαρακτήρες,[909] παρόλο που υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες τα ελληνικά και τα βλαχικά γράφονταν και με κυριλλικούς.

Η εθνική συνείδηση αποτελεί μια από τις βασικές ενδείξεις που διακρίνει μία ομάδα ως εθνική, προσφέροντας το αίσθημα της μοναδικότητας και ανωτερότητας. Οι μελετητές του εθνικιστικού φαινομένου διακρίνονται σε δύο ομάδες, ανάλογα με το πότε *χρονολογούν* την εμφάνιση του εθνικού αισθήματος –πριν ή μετά την ίδρυση του εθνικού κράτους.[910]Οι αξίες και οι θεσμοί που συνέδεαν το άτομο με το σύνολο – δημιούργησαν μια κοινωνική συνεκτικότητα. Σταδιακά, πριν από την ίδρυση εθνικών κρατών, τα μέλη των διαφόρων υπόδουλων ομάδων άρχισαν να αποκτούν συνείδηση της κοινής καταγωγής, γλώσσας, παράδοσης και κοινού ιστορικού βίου τους. Η χρήση της ομιλούμενης γλώσσας και στο γραπτό λόγο, η διάδοση της τυπογραφίας και των ποικίλων εντύπων κειμένων και εικόνων, η εκλαΐκευση των εκκλησιαστικών θεσμών κ.λπ. ουσιαστικά αποτελούν δυναμικές μορφές έκφρασης της εθνικής συνείδησης.[911] Η ίδρυση του εθνικού κράτους ενισχύει αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά μέσω της εθνικής ιδεολογίας και της καθιέρωσης της επίσημης γλώσσας,[912] προσθέτει μάλιστα με τα

[909] Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ξενόγλωσσα κείμενα, 69-110. Περίπτωση βλάχικου κειμένου γραμμένου με ελληνικά, Γαρίδης, Ο μητροπολίτης Παΐσιος, 183-203.
[910] Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία*, 124-125 όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.
[911] Gellner E., *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα 1992. Anderson B., *Φανταστικές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997.
[912] Με τον όρο αυτό δηλώνεται η γλώσσα της πλειονότητας του πληθυσμού ενός κράτους και συνήθως συμπίπτει με την εθνική ομάδα που κατέχει την εξουσία. Η επίσημη γλώσσα

εθνικά σύνορα κι ένα ακόμα εθνικό στοιχείο –το γεωγραφικό– και εντατικοποιεί το σχηματισμό της εθνικής συνείδησης μέσω των μηχανισμών του. Αυτές οι αλλαγές, βέβαια, ανήκουν στην ιστορία της περιόδου των εθνικών κρατών, αλλά ως προς την Οθωμανική αυτοκρατορία στην περίοδο μεταξύ 16ου-19ου αι. δεν είναι ιστορικά ορθό να μιλάμε για εθνικές *ταυτότητες* –όρος μεταψυχροπολεμικός κατασκευασμένος στο διεθνοποιημένο πλαίσιο ανάπτυξης του καπιταλισμού και ενοποίησης της Ευρώπης. Βεβαίως υπήρχαν διάφοροι πληθυσμοί στην οθωμανική επικράτεια που προσδιορίζονταν βάσει της θρησκείας, του τόπου καταγωγής και της γλώσσας. Η εποχή των Μεταρρυθμίσεων θέτει το ζήτημα του συνολικού εξευρωπαϊσμού, με κυριότερο την ισότητα των πολιτών. Η Οθωμανική αυτοκρατορία επηρεάζεται από τις κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές της Δυτικής Ευρώπης, με αποτέλεσμα να επέρχονται, λόγω εσωτερικών και εξωτερικών πιέσεων, μετατροπές στην επίσημη ιδεολογία –κυρίως μετά το Χάττι Χουμαγιούν (1856) ως την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας (1923). Με την κατάργηση της θρησκείας ως βασικήςΦ διάκρισης, οι οθωμανοί υπήκοοι αντιμετωπίζονται πλέον ως πολίτες ισότιμα μέλη ενός κράτους-έθνους, του οθωμανικού, ανεξαρτήτως θρησκείας, γλώσσας και καταγωγής. Η προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να μην προσδιορίζεται αποκλειστικά από την ισλαμική παράδοση φαίνεται και από την απάλειψη του τίτλου *ğazi* από τον τίτλο του σουλτάνου και η προτίμηση του *Khalifa*. Επίσης, ένδειξη ότι το κοσμικό/εθνικό κριτήριο υπερίσχυσε πλέον του θρησκευτικού αποτελεί και το γεγονός ότι με νόμο του 1856 το οθωμανικό κράτος απαιτεί θητεία και από τους μη μουσουλμάνους οθωμανούς υπηκόους, ενώ έως τότε αυτή αποτελεί προνόμιο των μουσουλμάνων –αν και υπήρχαν ομάδες χριστιανών που εκτελούσαν στρατιωτικές υποχρεώσεις. Επίσης μετά το 1856 καταργήθηκαν και οι νόμοι περί διΦάκρισης των χρωμάτων στις ενδυμασίες των διαφόρων ομάδων, που μας απασχόλησαν πιο πάνω, βάσει της οποίας διακρίνονταν και ισχυροποιόταν η κοινωνική θέση των μουσουλμάνων. Τέλος, τα δικαστήρια που μέχρι τότε ήταν χωριστά, κατά θρήσκευμα, ενοποιήθηκαν για όλες τις θρησκευτικές κοινότητες.

Συμπεραίνοντας για τα πολύγλωσσα και *πολυεθνικά* Βαλκάνια, μπορούμε να πούμε ότι, όταν οι εθνότητες απέκτησαν συνείδηση της ύπαρξής τους, η μία στράφηκε εναντίον της άλλης, αφού όλες υπήρχαν παντού και καθεμία θεωρούσε την περιοχή όπου διαβίωνε δική της, παραβλέποντας ότι στην ίδια περιοχή ζούσαν κι άλλες ομάδες

αναδεικνύεται στο γραπτό λόγο, είναι η γλώσσα της διοίκησης, της διδασκαλίας, των δημοσίων υπηρεσιών και του στρατού.

που είχαν μεν την ίδια θρησκεία, μιλούσαν όμως διαφορετικές γλώσσες και η καθεμιά τους είχε διαφορετική ιστορική πορεία. Οι βαλκανικοί λαοί, ενστερνιζόμενοι την έννοια του έθνους, συνειδοποίησαν τις εθνικές τους διαφορές και άρχισαν τον αγώνα για επέκταση, αφού όλοι έζησαν στον ίδιο χώρο τον οποίο θεωρούσαν δικό τους και όχι των άλλων–οποιοιδήποτε κι αν ήταν αυτοί *οι άλλοι*, ακόμα κι αν ήταν ομόδοξοι. Θεωρούσαν όμως πως δεν ήταν όμαιμοι.[913] Η σπουδή για ανάδειξη του διαφορετικού στο 19ο αιώνα αποτέλεσε το πιο έντονο αίσθημα, το οποίο εκφράστηκε μέσα από τα επαναστατικά κινήματα. Δεν είναι τυχαίο ότι τότε η βία ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες εντάθηκε. Η εχθρότητα μεταξύ των βαλκανικών λαών ακόμα δύσκολα ξεπερνιέται, επειδή από τότε έχει ριζώσει βαθιά, αφού η εθνική αντίληψη θεωρεί το ιστορικό παρελθόν ως εθνικό γνώρισμα, χρωματίζοντας το παρόν.

Το θέμα της σχέσης γλώσσας και εθνικής συνείδησης στα Βαλκάνια είναι πάρα πολύ ενδιαφέρον αλλά και πολύ δύσκολο ερευνητικό αντικείμενο λόγω των πολλών του όψεων που απαιτούν ειδική έρευνα. Ο σκοπός των όσων αναπτύχθηκαν στις παραπάνω σελίδες ήταν να επισημανθούν τα βασικότερα σημεία του θέματος – χρονολογικά όρια, γεωγραφικές έννοιες και καθιερωμένες στην ιστορική βιβλιογραφία απόψεις– στη συνάφειά τους με την πολυγλωσσία. Μια μελλοντική έρευνα θα μπορέσει να ρίξει περισσότερο φως στις συγκεκριμένες αλλαγές που συμβαίνουν ως προς τη βαλκανική πολυγλωσσία και να εξηγηθεί περαιτέρω το συμπέρασμα που ήδη διατυπώθηκε για την αισθητή αλληλεπίδραση μεταξύ πολυγλωσσίας και εθνικής συνείδησης στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα. Η αύξηση της τελευταίας και η ίδρυση των εθνικών κρατών ουσιαστικά συρρίκνωσαν για πολλούς λόγους τη διάδοση της πολυγλωσσίας. Αυτό είχε ως συνέπεια να απομακρυνθούν οι βαλκανικοί λαοί ο ένας από το άλλον και να αναδειχθούν οι διαφορές και οι διεκδικήσεις τους που κορυφώνονται στις αρχές των 20ου αιώνα και δεν περιορίζονται πλέον μόνο στα ιδεολογικά πεδία μάχης αλλά περνάνε και στο πραγματικό πεδίο μάχης των Βαλκανικών πολέμων.

[913] Παπακωνσταντίνου, *Βαλκάνια,* 46.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το θέμα της βαλκανικής πολυγλωσσίας, όπως αναλύθηκε με βάση διάσπαρτες και ετερόκλητες μαρτυρίες –ξένων περιηγητών και άλλων πηγών– καθώς και ποικίλου χαρακτήρα και προέλευσης κείμενα για την εκμάθηση ξένων γλωσσών (Λεξικά, Γραμματικές κ.ά.), ανασυντίθεται εδώ όχι τόσο από φιλολογική άποψη –αν και αναμφισβήτητα η γνώση ξένης γλώσσας εμπίπτει στη σφαίρα της φιλολογίας– όσο, κυρίως, από ιστορική. Όπως ήδη αναφέραμε στην Εισαγωγή, στόχος της έρευνάς μας, κατά βάση, ήταν **α.** η αναζήτηση και συγκέντρωση εγχειριδίων/ μεθόδων,σε χειρόγραφη ή έντυπη μορφή, που απόκεινται σε βιβλιοθήκες ή τίτλοι που μνημονεύονται τους σε καταλόγους και στη βιβλιογραφία, ώστε να καταρτιστεί ένας κατάλογος/corpus παρόμοιου υλικού, που απουσίαζε μέχρι τώρα, **β.** η συστηματική ανάλυση περιεχομένου ("content analysis"/"analyse de contenu") των πιο αντιπροσωπευτικών από αυτά τα εγχειρίδια/μέθοδους, τεχνική που, από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει δοκιμαστεί σε παρόμοιο υλικό, και τέλος **γ.** η κριτική διερεύνηση του φαινομένου της πολυγλωσσίας στις διάφορες σφαίρες της δημόσιας ζωής των υπηκόων οθωμανών, ειδικότερα η συνάφεια της πολυγλωσσίας με τη θρησκεία, την πολιτική/ διπλωματία, με την εκμάθηση γλωσσών (προφορικός και γραπτός λόγος) και με την ανερχόμενη εθνική ιδέα, από το β΄ μισό του 15ου αιώνα μέχρι τα μέσα 19ου αιώνα, οπότε τείνουν να ανατραπούν τα καθιερωμένα ως τότε πολιτικο-ιδεολογικά οθωμανικά πλαίσια. Η γλωσσομάθεια, ο δεύτερος θεματικός άξονας της διατριβής μας, φωτίζει ακόμη περισσότερο τον πρώτο, είτε μέσα από πληροφορίες που παραθέτουμε για προσπάθειες κατάρτισης μεταφραστών από ευρωπαϊκές χώρες και από την Οθωμανική αυτοκρατορία είτε, κυρίως, μέσα από την προσέγγιση ενός παραδείγματος θεσμοθετημένης εκπαίδευσης για εκμάθηση μεταξύ αλλων της παλαιοσλαβικής γλώσσας.

Επειδή το θέμα είναι ευρύτατο και σύνθετο και η χρονική περίοδος επίσης εκτεταμένη, έχουμε επίγνωση ότι, τόσο ο όγκος το corpus των Λεξικών/ μεθόδων ή εγχειριδίων όσο και τα ζητήματα των σχέσεων της πολυγλωσσίας με τις παραπάνω διακριτές δημόσιες σφαίρες, παρά την κατά το δυνατόν σχεδόν εξαντλητική διερεύνησή τους, μπορούν ακόμα να συμπληρωθούν. Από αυτή την άποψη, η βαλκανική πολυγλωσσία, όπως τη μελετήσαμε εδώ, μάλλον *ανοίγει* δρόμους, δηλαδή προκαλεί περαιτέρω έρευνα γύρω από γλωσσικές αναζητήσεις σε σχέση με επαγγελματικά, κοινωνικά, θρησκευτικά κ.ά. ενδιαφέροντα των ετερό-/πολύ-γλωσσων

Βαλκάνιων, παρά *κλείνει* ως ερευνητικό αντικείμενο, αφού υποδείξαμε ένα ακόμα πιο διευρυμένο από τη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη γεωγραφικό πλαίσιο, αυτό της Κεντρικής και Ανατολικής.

Σύμφωνα με τις περιγραφές περιηγητών που συγκεντρώσαμε αλλά και βάσει δεδομένων για το γενικό μορφωτικό επίπεδο, στην υπό εξέταση περίοδο, διαπιστώσαμε ότι βαλκάνιοι που κατείχαν άπταιστα μια ή περισσότερες ξένες γλώσσες, με κυριότερες, την ελληνική και –στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στην παράκτια αδριατική ζώνη– την παλαιοσλαβική και τη λατινική[914]**,** προέρχονταν κυρίως από υψηλά κοινωνικά στρώματα και η γλωσσομάθεια τους είχε αποκτηθεί με προδιαγραμμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα υψηλού επιπέδου σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, με απώτερο στόχο να αποκτήσουν τα απαραίτητα μορφωτικά και συμβολικά εφόδια ώστε να επιτύχουν επαγγελματικά και να ανέλθουν σε ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Παρόλα αυτά, η γλωσσομάθεια δεν ήταν προνόμιο μόνο των μορφωμένων. Αποτελούσε μέρος και πτυχή της καθημερινότητας και των απλών μη μορφωμένων ανθρώπων˙ αυτοί κατάφερναν να μαθαίνουν σε κάποιο επίπεδο μία ή περισσότερες γλώσσες, που τους εξυπηρετούσαν στις κοινωνικές και επαγγελματικές τους σχέσεις, μέσα από τις καθημερινές τους επαφές με αλλόγλωσσους. Και οι δύο αυτές εκδοχές ή επιπέδου (υψηλού και χαμηλού) πολυγλωσσίας κινούν την προσοχή των ευρωπαίων περιηγητών, οι οποίοι όμως δεν την αντιλαμβάνονται ως συστατικό στοιχείο των *πολυεθνικών* αυτοκρατοριών πριν το 19ο αιώνα, ούτε ότι η γλωσσομάθεια προέκυψε από τη στενή συνύπαρξη πολλών ετερόγλωσσων σ' ολόκληρη σχεδόν την οθωμανική επικράτεια (συγκατοίκηση στους χωροταξικά διακεκριμένους *μαχαλάδες* των πόλεων, μικτοί γάμοι, ετερόγλωσσοι χριστιανοί ως βοηθητικοί στον οθωμανικό στρατό και το ναυτικό κ.ά.) και συνεπώς από την ανάγκη όλων να επικοινωνούν σε καθημερινή βάση. Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί πως κυρίως αυτό που τους ξένιζε ήταν μάλλον ο συνδυασμός πολυγλωσσίας και συμβίωσης ετερόγλωσσων ομάδων στον ίδιο αστικό χώρο αλλά και στην ύπαιθρο.

Έτσι, εξηγείται γιατί οι πρωιμότεροι δυτικο-ευρωπαίοι προσκυνητές των Αγίων τόπων κ.ά. (15ος-17ος αι.) αντιλαμβάνονταν την πολυγλωσσία ακόμα με θεοκρατικούς όρους, ως confusio linguarum, έχοντας υπόψη τη Βαβέλ της Παλαιάς Διαθήκης. Από

[914] Duțu Al., Popular and 'Common Culture', *Political Models and National Identities in "Orthodox Europe"*, Bucharest 1998 [Popular literature, Print and Common Culture, *Cahiers roumains d'études littéraires* 2(1985), 4-16], 60.

αυτούς όσοι ενδιαφέρονταν να μάθουν κάποιες λέξεις για να συνεννοούνται, κατέγραφαν σύντομα λεξιλόγια, συνέτασσαν καταλόγους λέξεων και φράσεων παρά γλωσσικά εγχειρίδια. Το αντίθετο φαίνεται να συμβαίνει από το 18ο αιώνα και εξής: Οι ξένοι που διασχίζουν ή μένουν για κάποιο διάστημα στην Αυτοκρατορία –σχεδόν όλοι τους μορφωμένοι αρχαιόφιλοι, διπλωμάτες ή σκαπανείς διαφόρων επιστημών. Σχολιάζουν το συγκεκριμένο κατά τόπους μίγμα γλωσσών με βάση δικές τους εξειδικευμένες γνώσεις βαλκανικών ή ανατολικών γλωσσών που έχουν αποκτήσει σε πανεπιστήμια, ενώ πυκνώνουν περιπτώσεις περιηγητών που μπορούν να διακρίνουν τις σλαβικές γλώσσες μεταξύ τους. Παράλληλα, οι τελευταίοι ενδιαφέρονται να εξακριβώσουν και να πληροφορήσουν το αναγνωστικό τους κοινό και για το μέγεθος των ετερόγλωσσων ομάδων, με βάση κατηγοριοποιήσεις και αξιολογικές διακρίσεις που απέχουν, ως προς εκείνους που προηγήθηκαν, αν όχι ως προς τις θρησκευτικές τους προκαταλήψεις, τουλάχιστον ως προς τις επαγγελματικές/ παραγωγικές τους απασχολήσεις. Αυτό το νόημα φαίνεται να παίρνουν τα αριθμητικά δημογραφικά δεδομένα που συλλέγουν στα οδοιπορικά τους από πόλεις/ περιοχές της Χερσονήσου, κυρίως κατά μήκος των μεγάλων οδικών αξόνων, ή από τις μεγαλύτερες πόλεις. Αν και όχι πάντα μεθοδικά τεκμηριωμένα αυτά τα δεδομένα, ενδεικτικά παραθέσαμε μερικά από αυτά, επειδή προσφέρονται για ανασύνθεση της δυτικο-ευρωπαϊκής συλλογιστικής, όπως αυτή εξελίσσεται, στο μακρό υπό εξέταση διάστημα. Παρακολουθώντας δηλαδή κριτικά τον εκάστοτε σχολιασμό των δυτικο-ευρωπαίων, κατανοείται καλύτερα τόσο το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Δύσης για τις οθωμανικές περιοχές, τις ετερόγλωσσες ομάδες, το μορφωτικό επίπεδό τους και για τις διαφορετικές πτυχές της καθημερινότητάς τους, όσο και ειδικότερα η προσπάθειά της να συλλάβει τις βαλκανικές κοινωνίες πληρέστερα και ακριβέστερα, αλλά όχι και απαλλαγμένες από «βαλκανιστικά» στερεότυπα, τα οποία ανέλυσε η Μαρία Τοντόροβα.

Το μορφωτικό επίπεδο των Βαλκάνιων σε σχέση με την πολυγλωσσία διερευνάται στο *Μέρος δεύτερο.* Σ' αυτό συγκεντρώσαμε, ενδεικτικά βιβλιολογικά δεδομένα, για να ανιχνεύσουμε την κυκλοφορία βιβλίων/λεξικών στα Βαλκάνια και πληροφορίες για Βιβλιοθήκες, άλλοτε αξιοζήλευτες εκ μέρους πολλών δυτικο-ευρωπαίων "antiquaires" ή *κυνηγών* χερογράφων, αλλά ακατάστατες και παραμελημένες εκ μέρους κληρικών/λαϊκών,κι άλλοτε φροντισμένες και πλούσιες που ανήκαν σε επώνυμους Βαλκάνιους. Μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στη διάδοση των ελληνικών μεταφράσεων δυτικών έργων, ο ρόλος των οποίων είναι καίριος για τη

διαμόρφωση των βαλκανικών κοινωνιών. Μέσω των μεταφράσεων δυτικών έργων οι Βαλκάνιοι/ Οθωμανοί διεύρυναν τις γνώσεις τους για το δυτικό κόσμο και κυρίως ήρθαν σε επαφή με τις ιδέες του ουμανισμού και της Γαλλικής επανάστασης, οι οποίες είχαν μεγάλη επιρροή στις βαλκανικές κοινωνίες και στη διαμόρφωση των βαλκανικών εθνικών κρατών. Η ελληνομάθεια των Βαλκάνιων, περιπτώσεις της οποίας αναφέρονται ιδιαίτερα στο κεφάλαιο που αφορά τη Σχολή της Χάλκης, είχε πολύπλοκες συνέπειες στους μη Έλληνες οι εκφράσεις των οποίων έπαιρναν διαφορετικές διαστάσεις –από πλήρη *γραίκωσιν* (σύμφωνα με βυζαντινό όρο) μέχρι την ανακάλυψη του έθνους και διαμόρφωση της εθνικής τους συνείδησης. Διαφωτιστικά είναι τα παραδείγματα Βουλγάρων αποφοίτων της Σχολής της Χάλκης και οι επαγγελματικές και ιδεολογικές τους πορείες. Οι αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις Βουλγάρων διανοούμενων, που μας απασχόλησαν, με εφόδιο την ελληνομάθειά τους αλληλογραφούσαν στα ελληνικά ή έγραφαν με επιτυχία λόγια έργα, αποδεικνύοντας το σημαντικό ρόλο που είχε η ελληνική γλώσσα και γραμματεία στην πνευματική ανάπτυξη των ετερόγλωσσων βαλκάνιων, σε περίοδο που η ελληνομάθεια ήταν ακόμα ο καταλύτης στις επιστημονικές και ιδεολογικές αναζητήσεις τους· αφενός, μέσω των ελληνικών μεταφράσεων ευρωπαϊκών έργων, είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν την αρχαία και νεότερη ελληνική γραμματεία και αφετέρου να αντιληφθούν τις δυτικο-ευρωπαϊκές πολιτικο-ιδεολογικές ευρύτερες αλλαγές. Υπό την επιρροή της ελληνικής παιδείας, η οποία εισήγαγε στη μόρφωση μια ομάδα Βουλγάρων –οι λεγόμενοι αρχικά «ελληνιστές»/ «ελληνόφρονες» και από τη δεκαετία του 1840 «γραικομάνοι»–, έπαιξε καθοριστικό ρόλο κάποτε στην ελληνοποιήση τους. Σε μεγαλύτερη κλίμακα, όμως βοήθησε στη διαδικασία έκφρασης και διαμόρφωσης της βουλγαρικής εθνικής ιδεολογίας και συνείδησης στο α΄ μισό του 19ου αιώνα, όταν η βουλγαρική γλώσσα/γραμματεία άρχισε να αντικαθιστά την ελληνική, ως αποτέλεσμα της λειτουργίας βουλγαρικών σχολείων και της ενίσχυσης του κινήματος για εκκλησιαστική απεξάρτηση. Επίσης τότε αρχίζει να φαίνεται και το αυξημένο ενδιαφέρον ανάμεσα στους Βούλγαρους λόγιους προς τα σλαβικά εκπαιδευτικά κέντρα.

Το Μέρος τρίτο, στο οποίο αναλύθηκαν επτά αντιπροσωπευτικά, με αποκλίνοντα χαρακτηριστικά, παραδείγματα λεξικών ή μεθόδων για εκμάθηση ξένης γλώσσας, φώτισε την πρακτική χρησιμότητα, περιορισμένη σε ένα μικρό σχετικά αριθμό λέξεων ή σε φράσεις ποικίλου περιεχομένου, τη λειτουργικότητα της συνειδητής πολυγλωσσίας σε ευρύτατα γεωγραφικά αυτοκρατορικά περιβάλλοντα όπως και τις στοχεύσεις που εξυπηρετούσε η εκμάθηση της συγκεκριμένης γλώσσας.

Οι διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο των γλωσσομαθών βαλκάνιων συχνότερα αντιστοιχούν στο είδος της πολυγλωσσίας αλλά και στο επίπεδο στο οποίο κατείχαν τη ξένη γλώσσα/ γλωσσών. Οι μορφωμένοι βαλκάνιοι, για την εποχή που απασχολεί την έρευνά αυτή, ως επί το πλείστον προέρχονται από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα και η γλωσσομάθειά τους είχε αποκτηθεί στοχευόμενα και σε υψηλό επίπεδο σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και είχε σκοπό να τους βοηθήσει στην κοινωνική και επαγγελματική τους αποκατάσταση. Η γλωσσομάθεια των βαλκάνιων, που είχαν χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο ή δεν ήταν μορφωμένοι, είχε άλλα κίνητρα τα οποία επίσης συσχετίζονταν με το επαγγελματικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Η καθημερινή τους επαφή με αλλόγλωσσους είχε ως αποτέλεσμα ακόμα και οι μη μορφωμένοι βαλκάνιοι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα να γνωρίζουν σε κάποιο επίπεδο μία ή και περισσότερες γλώσσες που τους εξυπηρετούσαν ικανοποιητικά στις κοινωνικές και επαγγελματικές τους σχέσεις. Το πιο πρώιμο παράδειγμα Λεξικού που αναλύσαμε, το τιτλοφορούμενο στα οθωμανικά ακριβώς *Λεξικό*, «Lügat», σηματοδότησε τη διευρυνόμενη βαλκανική πολυγλωσσία, που συμπεριλάμβανε δηλαδή τώρα και τα οθωμανικά. Άλλα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα που αναλύσαμε από την άποψη του περιεχομένου τους είναι: το εννεάγλωσσο γλωσσάρι –μεταξύ αυτών ελληνικό και κροατικό– του Γερμανού αριστοκράτη προσκυνητή των Αγίων τόπων Arnold von Harff, η λεξικογραφική προσπάθεια (1581-82) του Γάλλου Jean Palerne Foresien, ακολούθου του δούκα d'Alençon, ο οποίος διασχίζοντας τα Βαλκάνια καταγράφει στις *Περιοδείες* του τις χρήσιμες για έναν ταξιδιώτη λέξεις· η καταγραφή χρήσιμων λέξεων και εκφράσεων σε χειρόγραφα, όπως το σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο του 16ου αιώνα στον κώδικα του Βατικανού ή το παρόμοιο δίγλωσσο λεξικό από τη περιοχή της Καστοριάς· επίσης, το τυπωμένο, στην παραμεθόρια βορειο-δυτική γωνιά της Χερσονήσου με έξοδα της κοινότητας των «Ρωμαίων» του Σεμλίνου/Ζέμουν, *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν …. υπό Γεωργίου Παπά Ζαχαρίου*…, 1803, φώτισε μια πτυχή της ελληνο-σερβικής διγλωσσίας σε πλαίσιο θεσμοθετημένης διδασκαλίας –συμπληρωμένη προφανώς με τη γερμανική γλώσσα–, η οποία κάλυπτε τόσο γλωσσικές ανάγκες των νέων μελλοντικών εμπόρων της Αυστροουγγαρίας όσο και επιτύγχανε την εγχάραξη στους μαθητές τρόπων καλής συμπεριφοράς, λειτουργώντας δηλαδή και ως *Χρηστοήθεια*. Τέλος, το χειρόγραφο Εγχειρίδιο της ελληνικής γλώσσας του διδάσκαλου Ζαχαρία Οικονόμοβιτς Κρούσα, 1828, που αποδείχθηκε χρηστικό, αν κρίνουμε από τα αντίγραφα που διασώθηκαν έως

σήμερα, φωτίζει την ελληνο-βουλγαρική διγλωσσία στη φάση του περιορισμού της βαλκανικής πολυγλωσσίας.

Γενικότερα από τα εξετασθέντα παραδείγματα (λεξικά/ μέθοδοι) γίνεται φανερό ότι η βαλκανική πολυγλωσσία στην οθωμανική περίοδο αποτελεί εξέλιξη του ίδιου φαινομένου των προηγούμενων αιώνων, καθώς αυτή συνιστά γνωστή βαλκανική πρακτική που προέκυψε από τη στενή συμβίωση διαφορετικών ομάδων, αλλά εξαπλώθηκε και πύκνωσε στην υπό εξέταση οθωμανική περίοδο, εξαιτίας ή χάρη στις ακόμα στενότερες καθημερινές και εμπορικές επαφές και ίσως εξαιτίας της κοινής θέσης των ετερόγλωσσων υπηκόων στην Αυτοκρατορία. Την ίδια περίοδο εξάλλου, παρόμοια φαινόμενα πολυγλωσσίας, με μίγματα διαφορετικών γλωσσών, παρατηρούνται και αλλού, όπως στη Μέση Ανατολή ή στις βόρειες και νότιες ακτές της Μεσογείου (η *lingua franca* γνωστή ως *Sabir* (*https://en.wikipedia.org/wiki/Mediterranean_Lingua_Franca)*. Συνεπώς δεν πρόκειται για ιδιάζον στη Βαλκανική φαινόμενο· αποτελεί μέρος του πολύ ευρύτερου φαινομένου, της εκτεταμένης *ανατολικής/ μεσογειακής* πολυγλωσσίας, η οποία εκλείπει με τη διάλυση των αυτοκρατοριών και την εξάπλωση από τη Δυτική Ευρώπη προς την Ανατολή του μοντέλου του εθνικού κράτους.

Στο *Μέρος τέταρτο* η πολυγλωσσία διερευνήθηκε ως εργαλείο επικοινωνίας στο οθωμανικό πλαίσιο σε διαφορετικές σφαίρες της ζωής, στην καθημερινή ζωή, στο εμπόριο, στη διπλωματία, τη θεία λειτουργία, τη διοίκηση και επιχειρήθηκε να γίνει κατανοητή η αναγκαιότητα της αυθόρμητης ή στοχευμένης γλωσσομάθειας, αφού οι καθημερινές προσωπικές και επαγγελματικές επαφές απαιτούσαν τη γνώση, ακόμα και στοιχειώδη, περισσότερων γλωσσών εκτός της μητρικής. Έχοντας υπόψη αυτό, όπως και την οργάνωση της εκπαίδευσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία, μπορούμε να κατανοήσουμε, γιατί οι πλειονότητα των ανθρώπων φρόντιζαν να μάθουν μια ή περισσότερες ξένες γλώσσες, έστω στοιχειωδώς ή μόνο να τη μιλούν κι όχι να τη γράφουν.

Από τα πολύγλωσσα λεξικά/ μεθόδους που παρουσιάσαμε και αναλύσαμε φαίνεται ότι υπήρχαν ομάδες οθωμανών υπηκόων που στόχευσαν στην εκμάθηση γλωσσών –είτε μέσω οργανωμένης διδασκαλίας είτε *άνευ διδασκάλου*. Η στοχευόμενη εκμάθηση ξένης γλώσσας διαδίδεται πιο πολύ στην περίοδο των Μεταρρυθμίσεων με την εκκοσμίκευση της κοινωνίας και των σχολείων, γεγονός που συμβάλλει στη μεταβολή της στάσης της εκκλησίας απέναντι στις γλώσσες που αναδύονται ως εθνικές. Η πολυγλωσσία ως *ενοποιητικό στοιχείο* μεταξύ των διάφορων βαλκανικών ομάδων

είχε απέναντι της την αντιπαλότητα που εμπνέει μεταξύ τους η εκκλησία η οποία τροφοδοτούσε τις θεωρητικο-δογματικές διακρίσεις ακόμα και στις ετερόθρησκες/ ετερόδοξες ομάδες. Οι διακρίσεις, ανεξαρτήτως του είδους, δεν υπονόμευαν τη διάδοση της πολυγλωσσίας. Όμως, παρόλο που για πολλούς αιώνες η εκκλησία είχε κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνική και προσωπική ζωή, αποδεικνύεται τελικά –από τα πολυάριθμα παραδείγματα πολυγλωσσίας– ότι δεν ήταν τόσο ισχυρός δεσμός. Πιο ισχυρό αποδέχθηκε το πεδίο της κοινωνικής συμβίωσης των ομάδων στο οποίο η διάδοση της πολυγλωσσίας πραγματοποιόταν με γοργούς ρυθμούς.

Η συγκρότηση εθνικών κρατών στη Βαλκανική από το 1830 (ελληνικό, σερβικό) ανέδειξε και επέβαλε στο εσωτερικό του καθενός μια επίσημη γλώσσα, ως ένα από τα βασικότερα διακριτικά χαρακτηριστικά εθνικού προσδιορισμού. Έτσι, ακόμα κι αν αυτή μιλιόταν και προηγουμένως στο οθωμανικό πλαίσιο, λειτουργούσε τώρα υπέρ του αποκλεισμού ξένων γλωσσών, αφού η εθνική ομοιογένεια κέρδιζε έδαφος. Οι Βαλκάνιοι δεν χρειάζονταν πλέον διαφορετικά γλωσσικά εργαλείαγια να εξακολουθήσουν να επικοινωνούν με διαφορετικές ομάδες, αποκτώντας κοινούςδεσμούς. Είναι πολύ χρήσιμο να θυμίσουμε και να γνωρίσουμε αυτή την αντίληψη ή οποία επικρατούσε στα Βαλκάνια σε μια όχι πολύ μακρινή εποχή, ειδικά στους σύγχρονους καιρούς στους οποίους το θέμα των διακρίσεων είναι πολύ επίκαιρο και η γλώσσα προωθείται ως ένα από τα χαρακτηριστικά του *άλλου,* του διαφορετικού. Η ενδυνάμωση των εθνικών ιδεών στα Βαλκάνια έπαιξε ρόλο αρνητικού καταλύτη για τη βαλκανική πολυγλωσσία,αφού η γλώσσα άρχισε να ταυτίζεται με την εθνική συνείδηση. Στην ουσία η ίδρυση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια συνέπεσε με τη φάση της εξάλειψης της βαλκανικής πολυγλωσσίας η οποία συνέχισε να παρατηρείται αλλά πολύ πιο συρρικνωμένη και σε νέες πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες. Μια από τις βασικές συνέπειες ήταν η αποστασιοποίηση μεταξύ των βαλκανικών λαών και η έξαρση των διαφορών και των απαιτήσεών τους που κορυφώνονται στις αρχές των 20ου αιώνα και δεν περιορίζονται πλέον μόνο στα ιδεολογικά πεδία μάχης αλλά περνάνε στο πραγματικό πεδίο μάχης των Βαλκανικών πολέμων.

Η καταγραφή που επιχειρήσαμε δίγλωσσων/ πολύγλωσσων λεξικών/ μεθόδων και γραμματικών μας βοηθά να προβούμε σε κάποιες γενικές διαπιστώσεις: Πρώτα-πρώτα οι πολύγλωσσες (με τέσσερις γλώσσες) μέθοδοι και λεξικά/ λεξιλόγια που συναντάμε είναι λιγότερες από τις αντίστοιχες δίγλωσσες και τρίγλωσσες. Αν και τα πολύγλωσσα κείμενα αριθμητικά υστερούν, αντίθετα από την άποψη των γεωγραφικών συγκλίσεων και των πολύπλοκων ιστορικών διεργασιών, μέσα από τις

οποίες γεννήθηκε η ανάγκη να γραφούν και συνακόλουθα ως απαραίτητα εργαλεία να καλύψουν την ανάγκη τόσο της γλωσσομάθειας όσο και του οδηγού καλής συμπεριφοράς (λεξικά-χρηστοήθειες) υπερτερούν –όπως το Lügat που υποδηλώνει πυκνές διαδικασίες μετακινήσεων και όσμωσης σ' ένα ευρύτατο χώρο, από την κεντρική Ασία έως τη Βαλκανική Χερσόνησο μέσω της νότιας παράκτιας ζώνης της Μαύρης θάλασσας, ακριβώς στην περίοδο της διεύρυνσης της οθωμανικής κατάκτησης και της μύησης στο ισλάμ ετερόθρησκων ατόμων και ομάδων. Από μια παρόμοια οπτική, η *Πρωτοπειρία* (1770) του Θεόδωρου Καβαλλιώτη με τον τρίγλωσσο κατάλογο λέξεων και του Δανιήλ Μοσχοπολίτη με τον Τετράγλωσσο κατάλογο φράσεων (*Λεξικό*), τυπωμένο το 1802 αλλά γραμμένο από το 1794, σηματοδοτεί ενδο-βαλκανικούς κοινωνικο-οικονομικούς αναπροσανατολισμούς ευρύτερων στρωμάτων μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης και τη μετανάστευση των εμπόρων κυρίως κατοίκων της εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας των λιγότερο εύπορων και έξω από αυτή των πλούσιων, όπως σημειώνουν οι Δημητριείς στη *Νεωτερική γεωγραφία* τους (1791). Αν μάλιστα αποδεχτούμε την πρόσφατη πειστική άποψη ότι ο Καβαλλιώτης έφτασε στη Μοσχόπολη από την Καλαβρία όπου μας παραπέμπει το προσωνύμιό του (βουνό Cavalo και τοπωνύμιο Cavaglioti), και συνέταξε το λεξικό για να το χρησιμοποιήσουν κυρίως οι Μοσχοπολίτες έμποροι εκτός της γενέτειράς τους στις κεντρο-ευρωπαϊκές παροικίες όπου είχαν εγκατασταθεί, τότε η γεωγραφική διάσταση του τρίγλωσσου καταλόγου λέξεων γίνεται πιο κατανοητή σε ένα διευρυμένο πλαίσιο, αφού μεταφέρει από την Ιταλία τη δομή και τα χαρακτηριστικά δυτικών προτύπων γλωσσικών βοηθημάτων.[915] Χρηστικότερο και μάλιστα σε διαφορετικά περιβάλλοντα και μεγαλύτερης διάρκειας αποδείχθηκε το *Τετράγλωσσο Λεξικό* του Δανιήλ: Όχι μόνο διαβάστηκε από ετερόγλωσσους χριστιανούς στη Μοσχόπολη και την ενδοχώρα της, αλλά ανατυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον επίσης κληρικό Θεοδόσιο Σιναΐτη για να κυκλοφορήσει ως τρίγλωσση μέθοδος το 1841, με το ίδιο κείμενο φράσεων του Λεξικού μεταγραμμένο με κυριλλικό αλφάβητο, για να εξυπηρετήσει ανάγκες και των τουρκόφωνων χριστιανών στο ανατολικό τμήμα της Χερσονήσου, πιθανότατα γκαγκαούζων. Με τις έξι γλώσσες που συνδυάζει το λεξικό του Jean Palerne είχε στόχο με τις λέξεις και τις φράσεις «*σε γαλλική, ιταλική, δημώδη ελληνική* (grec vulgaire), *τουρκική, αραβική* (moresque, ou arabesque) *και σλαβική* (esclavon) *γλώσσα* [να είναι] *χρήσιμο σε όσους ταξιδεύουν σ' αυτούς τους τόπους*», από τη Δυτική Ευρώπη στους Αγίους τόπους. Παρά τη συντομία του –περιέχει μόλις 42 σελίδες–, το Λεξικό φαίνεται

[915] Κίγκα, Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία, *ό.π.*, 915-950.

ότι θα ήταν χρηστικό βοήθημα που θα βοηθούσε τον ξένο ταξιδιώτη προσκυνητή, έμπορο κ.ά. να επικοινωνήσει με τους ντόπιους, ώστε να εξυπηρετήσει βασικές ανάγκες στη μακρά συνήθη διαδρομή τους από τη Γαλλία μέχρι τη Μέση Ανατολή, όπου μιλιούνταν οι έξι αυτές γλώσσες. Επίσης τα δίγλωσσα –σε σλαβική και ελληνική γλώσσα– εγχειρίδια, όπως για παράδειγμα το *Λεξικό* από την περιοχή της Καστοριάς του 16ου αιώνα, το *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν* (Ζέμουν 1803) του Γεώργιου Παπαζαχαρίου, το εγχειρίδιο του Ζαχαρία Κρούσα (1828) κ.ά. γράφτηκαν ειδικά για να εξυπηρετήσουν τις αντίστοιχες ομάδες στην κεντρική, ανατολική και βορειοδυτική Βαλκανική.

Στο καταληκτήριο όριο της μακράς περιόδου που εξετάζουμε, δηλ. στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1860, παρακολουθήσαμε αναγκαστικά μερικές από τις σπουδαιότερες διαφοροποιήσεις των ιστορικο-γλωσσικών κριτηρίων στις βαλκανικές κοινωνίες όπου σταδιακά διασπάται το χριστιανικό ποίμνιο και συρρικνώνεται η Οθωμανική αυτοκρατορία: Για παράδειγμα, τα πρακτικά (αλληλογραφία, τιμολόγια κ.λπ.) της συντεχνίας των αμπατζήδων της πόλης Plovdiv (Φιλιππούπολη) παύουν να γράφονται από το 1863 στα ελληνικά. Η αντικατάσταση της ελληνικής με τη βουλγαρική γλώσσα με συγκεκριμένη απόφαση, αν και δεν έχει καθολικό χαρακτήρα, είναι εξαιρετικά ενδεικτική της αλλαγής τους κλίματος και της δυναμικής με την οποία καθιερώνεται η δεύτερη και περιορίζεται η πρώτη. Το ίδιο όριο-τομή υποδεικνύεται και από μια διαφορετικού τύπου νεοτερική διαδικασία, τη διάρρηξη των σχέσεων των χριστιανικών ορθόδοξων ηγεμονικών ομάδων της Φιλιππούπολης, το λεγόμενο «ρουμ μιλέτ» ή «Ρωμιοί»/ «γραικοί» (=ορθόδοξοι της Ανατολής), σε βουλγαρικό και ελληνικό «κόμμα». Αυτή η επεισοδιακή –στην κυριολεξία– διάρρηξη και μετασχηματισμός της βουλγαρικής κοινωνίας στο β΄ μισό του 19ου αιώνα, που μελετήθηκε ενδελεχώς πρόσφατα,[916] εξίσου με την προαναφερθείσα γλωσσική επιλογή της συντεχνίας των αμπατζήδων, υποδεικνύουν την αποφασιστική στροφή της βουλγαρικής κοινωνίας για τον περιορισμό τόσο της ελληνικής γλώσσας όσο και του ιδεολογικο-οικονομικού ρόλου των φορέων της και ταυτόχρονα τη διευρυμένη χρήση και ηγεμονική θέση της βουλγαρικής, ως εθνικής πλέον γλώσσας. Η νέα ισορροπία των δύο γλωσσών στο δημόσιο χώρο αναπροσδιορίζεται τόσο στο εμπόριο και στην εκκλησιαστική ζωή όσο και σε μια σειρά άλλων λίγο μεταγενέστερων συμβολικών επιλογών (π.χ. καθιέρωση της εορτής των Κυρίλλου και Μεθοδίου).

[916] Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*.

Τέλος, όχι τυχαία, το επιστημονικό λεξικό-εργαλείο του γνωστού σλαβολόγου Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-Graeco-latinum* (1862-1865) (βλ. Παράρτημα Κατάλογο Λεξικών, αρ. 51), με το οποίο οριοθετήσαμε το τέλος της χρονικής περιόδου του ιστορικού φαινομένου της βαλκανικής πολυγλωσσίας, δηλώνει την αρχόμενη περίοδο κατά την οποία αφενός περιορίζεται η αυθόρμητη εκμάθηση ξένων γλωσσών, απαραίτητη λόγω της συμβίωσης διαφορετικών πληθυσμών σε αυτοκρατορικό πλαίσιο, ενώ αφετέρου υποδεικνύει τον επιστημονικό/ θετικό τρόπο με τον οποίο καθιερώνεται η μελέτη και εκμάθηση βαλκανικών και κυρίως ευρωπαϊκών γλωσσών (γαλλικά, αγγλικά κ.ά.) στη βάση συστηματικών εγχειριδίων και στοχευμένης σπουδής –όπως βέβαια και μεθόδου έρευνας στο πλαίσιο της ανάπτυξης του επιστημονικού πεδίου της Γλωσσολογίας. Ακριβώς η εκκοσμίκευση και συναφώς η εθνικοποίηση της γλώσσας, της θρησκείας κ.ά., από κοινού με τη συγκρότηση του επιστημονικού πεδίου της Σλαβολογίας, στη βάση των αρχών του θετικισμού και της *μεθοδικής σχολής*, έδωσαν τέλος στην ασάφεια και την ανακρίβεια. Για το θέμα μας η τομή ανάμεσα στις δύο περιόδους και στους τρόπους προσέγγισης του φαινομένου της πολυγλωσσίας –εμπειρική και επιστημονική– συμβατικά τοποθετείται στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1860. Αυτή την τελευταία νεοτερική πτυχή του φαινομένου της πολυγλωσσίας αφορούν οι νεολογισμοί, τους οποίους περιέλαβε ο Στέφανος Κουμανούδης στην πολύτιμη *Συναγωγή* του (1900), υποδεικνύοντάς μας στην ουσία ιστορικά προσδιορισμένες χρήσεις διαφορετικών γλωσσών, από την «ετερογλωσσία» του Ιώσηπου Μοισιόδακα στα «γλωσσομαθής», «γλωσσομάθεια», «γλωσσομορφωτική (συνείδησις, μόρφωσις)», «γλωσσομαθητική (μόρφωσις)», στη νέα λέξη που ο ίδιος *έπλασε* «γλωσσοπόλεμος» (1851) μέχρι το «αλλοεθνογλωσσέω/-ώ» (1894) κ.ά.. Όλοι αυτοί οι νεολογισμοί πρωτο-διατυπώθηκαν στο γραπτό λόγο στο β΄ μισό του 19ου αιώνα, δηλαδή στην περίοδο της συγκρότησης των εθνικών κρατών, καθένα από τα οποία –σε πείσμα της βαλκανικής πολυγλωσσίας– ανέδειξε και επεξεργάστηκε κατάλληλα μια γλώσσα ώστε να αποτελέσει την κυρίαρχη, κοινή για όλους και *επίσημη*. Μια παρόμοια διαδικασία σηματοδοτεί και η έκδοση του περιοδικού *Периодическо списание на Българското книжовно дружество* στη Βραΐλα από το 1869, το οποίο θα μετεξελιχθεί, μετά την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους, σε όργανο της μελλοντικής Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών με έδρα τη Σόφια.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙ-/ ΠΟΛΥ-ΓΛΩΣΣΩΝ ΓΛΩΣΣΑΡΙΩΝ/ΛΕΞΙΚΩΝ, ΜΕΘΟΔΩΝ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΩΝ

Στοιχεία για την κατάρτιση του παρακάτω καταλόγου χειρόγραφων και τυπωμένων λεξικών/μεθόδων και γενικότερα δίγλωσσων και πολύγλωσσων κειμένων, που περιέχουν ταυτόχρονα ελληνική και σλαβική (βαλκανική) γλώσσα, στην υπό εξέταση περίοδο, αντλήσαμε κυρίως από επιτόπια έρευνα σε βιβλιοθήκες αλλά και από νεότερες και πληρέστερες βιβλιογραφίες και καταλόγους χειρογράφων όπως αυτές του Manyo Stoianov, που συγκεντρώνει εκτός από βιβλία και χειρόγραφα, του Khristo Kodov, του Φίλιππου Ηλιού κ.ά..[917] Για λόγους ευκρίνειας και πληρέστερης κατανόησης, παραθέσαμε τα δεδομένα που συγκεντρώσαμε σε χρονολογική σειρά. Η θεματική, αν και δεν διαφεύγει από το χρονολογικό μας κατάλογο, αποτέλεσε επίσης αντικείμενο παραπάνω και σχολιάστηκε ανάλογα στο πλαίσιο της ανάλυσης περιεχομένου (βλ.Μέρος ΙΙΙ).

Όπως και στην περίπτωση των λεξικών και άλλων εγχειριδίων για τα οποία ήδη έγινε λόγος παραπάνω, ταδιαθέσιμα δί-/πολύ-γλωσσα κείμενα με ιδιάζουσα γραφή, που απαντούν στα κριτήρια επιλογής μας, παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά στην ακόλουθη λίστα.Παρόλο που κάποια από αυτά είναι θεολογικού χαρακτήρα και δεν είναι γραμματικές/λεξικά/μέθοδοι συνδυάζονται με την πολυγλωσσία: **α.** λόγω της χρήσης ενός αλφάβητου για τη καταγραφή μιας διαφορετικής γλώσσας, που είναι επίσης ενδεικτικό στοιχείο πολυγλωσσίας και **β.** επειδή στην υπό εξέταση εποχή τα θεολογικά/λειτουργικά κείμενα συχνά, εκτός από το βασικό τους προορισμό, χρησιμοποιούνταν επίσης και ως εκπαιδευτικά εγχειρίδια.

---

[917] Hunger H., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1: Codices historici, Codices philosophici et philologici, Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N. F., 4. Reihe, 1. Bd., Wien 1961. Кодов Хр, *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Академия на Науките*, София 1969. Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 203-245. Стоянов*, Опис на гръцките и други чуждо езични ръкописи*. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Επίσης για την περίοδο του 19ου αιώνα βλ. και τον διαδικτυακό τόπο του Βιβλιολογικού εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» http://www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp για αναζήτηση ελληνικών βιβλίων της περιόδου 1801-1900. Христова Б., А. Джурова, В. Велинова, *Опис на славянските ръкописи от центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. ИванДуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV-XIXв.*, София 2000.

Για διευκόλυνση του αναγνώστη, στον παρακάτω χρονολογικό κατάλογο, υπογραμμίζουμε τον τίτλο των κειμένων τα οποίααναλύσαμε από θεματική άποψη στο Γ΄ Μέρος και πριν από το αύξοντα αριθμό τους, σημειώνουμε αστερίσκο (*). Για κάθε πολύγλωσσο κείμενο/ βιβλίο δίνουμε τις εξής πληροφορίες με την παρακάτω σειρά: Σε ποια συλλογή/ βιβλιοθήκη βρίσκεται, σε περίπτωση που έχει εντοπιστεί μέσω επιτόπιας έρευνας), ενώ σε περίπτωση που μνημονεύεται βιβλιογραφικά, καταγράφεται η σχετική μνεία. Δηλώνεται στη συνέχεια αν πρόκειται για χειρόγραφο ή έντυπο βιβλίο και περιγράφουμε, όσο γίνεται λεπτομερέστερα, τα στοιχεία του κώδικα/βιβλίου και του κειμένου. Καταγράφουμε τις εκδόσεις, αν έχει απασχολήσει την έρευνα, και τέλος παραθέτουμετη σχετική βιβλιογραφία.

Τα παραδείγματα λοιπόν των πολύγλωσσων λεξικών/μεθόδων και των σχετικών πολύγλωσσων κειμένων σε ιδιάζουσα γραφή που εντοπίσαμε ανέρχονται σε 51. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο διαθέσιμος όγκος είναι δυσανάλογα μικρός, αν τον συγκρίνουμε με τον αριθμό των βιβλίων που φανταζόμαστε ότι κυκλοφορούσαν την ίδια περίοδο στα Βαλκάνια ή ακόμα με εκείνον που υπάρχουν σε Βιβλιοθήκες αλλά λανθάνουν, γιατί δεν έχουν καταλογογραφηθεί.[918]Βέβαιο είναι ότι όλο και περισσότερα αντίτυπα, ήδη φθαρμένα από τη χρήση τους, χάνονται στα Βαλκάνια των εθνικών κρατών, επειδή σταδιακά εξέλιπε η ανάγκη για εκμάθηση *άνευ διδασκάλου* της συγκεκριμένης ξένης γλώσσας/ ξένων γλωσσών. Πολύ περισσότερο, η παραμέλησή τους μπορεί να εξηγηθεί και από το γεγονός ότι, καθώς χρησιμοποιούνταν σε καθημερινή βάση και μάλιστα σε μεγάλο ποσοστό εκτός των κύκλων των μορφωμένων και όσων ενδιαφέρονταν να έχουν βιβλιοθήκη, δεν αξιολογήθηκαν ως δείκτες ανώτερης μόρφωσης για να περισυλλέγουν και να ενταχθούν σε συλλογές –αντίληψη που δεν είναι απίθανο να ισχύει ακόμα σήμερα σε κάποιες βιβλιοθήκες.

[918] Ηλιού Φ., Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821), *Ο Ερανιστής* 16(1980), 285-295. Ηλιού Φ., Βιβλία με συνδρομητές. ΙΙ. Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832, *Ο Ερανιστής* 22(1999), 172-240. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*.

***1. *«Lügat»*, 15ος αιώνας**

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ.190-209

Βιβλιοθήκες

ΒΑΣ[919]

ΒΠΙ no 4749 και no 4750[920]

Εκδόσεις

Lehfeldt W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, Köln-Wien 1989

Βιβλιογραφία

Caferoğlu A., Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya, *RIEB*3-4(1936), 185-190

Defteri kültüphânei Ayasofiya, Derseadet, 1304, 281

Henrich G. S., Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15.Jahrhunderts, *Le Muséon* 3-4(1989), 361-373

Kappler M., Προϋποθέσεις για μια γραφηματική προσέγγιση στα ελληνικά κείμενα γραμμένα με αραβικό αλφάβητο, *«Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Α΄, Αθήνα 1999, 699

Λάμπρος Σπ. Π., Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των Σουλτάνων, *NE* 5(1908), 40-78

Lehfeldt W., Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des 15./16. Jahrhunderts, *ZB* 1-2(1969-1970), 28-42

Lehfeldt W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, Köln-Wien 1989.

Zhivkova B., Lügat: a content-analysis approach of a 15th-century four-language dictionary, *New Trends in Ottoman Studies, Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium - Rethymno, 27 June -1 July 2012*, ed. Sariyannis M., Rethymno 2014, 826-

[919] Kappler, Προϋποθέσεις, 699.

[920] Caferoğlu, Note sur un manuscrit en langue serbe, 185-190. *Defteri kültüphânei Ayasofiya*, 281.

840: http://www.univie.ac.at/ciepo/wordpress/wp-content/uploads/2011/07/downloaded1.pdf (17-2-2017)

Zhivkova B., Lügat –an Arab-Persian-Greek-Serbian manuscript of 15th century: origin, content, application and scientific value, *International conference "Iran and Balkans in the mirror of history: past, present, future" - Sofia 28th-29th May 2013*, Sofia 2014, 123-138.

***2. Ελληνικό και κροατικό σε εννεάγλωσσο λεξικό/γλωσσάρι του Arnold von Harff, 1497**

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 209-211

Βιβλιοθήκες

http://www.worldcat.org/title/pilgrimage-of-arnold-von-harff-knight-from-cologne-through-italy-syria-egypt-arabia-ethiopia-nubia-palestine-turkey-france-and-spain-which-he-accomplished-in-the-years-1496-to-1499/oclc/5964994

Εκδόσεις

The pilgrimage of Arnold von Harff knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499, translated from the German and edited with notes and an Introduction by Malcolm Letts, F. S. A., Λονδίνο 1946/ ανατύπωση 1947

Βιβλιογραφία

Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ.Α΄(333 μ.Χ.-1700), Αθήνα 1981, 332-333

Yerasimos St., Les Voyageurs et la connaissance de la langue turque en Europe, *Istanbul et les langues orientales. Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'Ecole des Langues Orientales*, *Istanbul 29-31 mai 1995*, ed. Hitzel Fr., Paris 1997, 53-57.

3. Κυριλλικό αλφάβητο σε ελληνική συλλογή του 15ου αιώνα (cod.Vind.phil.gr.233, f.195r, βλ.εικ.14).

Περιγραφή

Η *Αλφάβητος ήτοι στοιχεία Βλάχων, Σέρβων, Βουλγάρων και Ρώσων*, που περιέχεται στον κώδικα Vindobonensis phil.gr.233, φ. 195r περιέχει σε δύο σειρές το κυριλλικό αλφάβητο, με προσθήκη ελληνικών χαρακτήρων για να δηλωθεί η προφορά, προφανώς από κάποιον ελληνομαθή που ενδιαφερόταν για τη σλαβική γραμματεία.[921]

Βιβλιοθήκες

ÖNB, HIS – Wien, Αυστρία (cod.Vind.phil.gr.233, f.195r)

Βιβλιογραφία

Marti R., Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften,*Кир.-Мет.Студ.* 8(1991), 139-164

Гюзелев В., *Извори за средновековната история на България (VII-XVв.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, т.1, София 1994, 225 (no 82), facs.XIV.

4. Ελληνο-σλαβονική γραμματική: Αρσένιος Ελασσόνος, *Адельфотес. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искуства осми частей слова. Ко наказанїю многоименитому Російському роду*, Львов 1591

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Medlin W. K., C.G. Patrinelis*, Renaissance Influences and Religious Reforms in Rusia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th 17th centuries)*, Geneva 1971, 107, 111 κ.ε., 114 δίδαξε ελληνικά στο σχολείο του Λβοφ μερικά χρόνια· μαθητές του ήταν οι Ρώσοι ελληνομαθείς Γαβριήλ και Κυπριανός (1590)· 115 απόσπασμα επιστολής του, 1558.

[921] Για το ενδιαφέρον των Βυζαντινών λογίων του 15ου αιώνα για τα σλαβικά αλφάβητα, Schreiner P., *Studia byzantino-bulgarica*, Wien 1986, 105 ff.

Δημητρακόπουλος Φ. Α., *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626) Βίος και έργο*, Αθήνα 1984

Αρσένιος Ελασσόνος / Arsène D' Elassona (1550-1626). Βίος, έργο, απομνημονεύματα, επιμ. Φ. Αρ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 2007

*5. Λεξιλόγιο του Jean Palerne

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 211-217

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ.Α΄(333 μ.Χ.-1700), Αθήνα 1981, 415-420

Zaimova R., Les voyages de Guillaume Postel et Savary de Brèves en Orient: missions diplomatiques ou recherches humanistes?, *ÉB*1(2000), 142-151.

*6. Σλαβο-ελληνικό λεξιλόγιο σε ψαλτήριο, 16ος αιώνας[922]

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 217-221

Βιβλιοθήκες

НБКМ (Гр. 19)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB*2 (1970), 203-245

Стоянов М., *Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий”*, София 1973, 36(Гр.19).

[922] Briquet, no 471. Ως προς τη χρονολόγησή του μπορεί να προσδιοριστεί από το υδατογράφημα –άγκυρα σε κύκλο–, που είναι παρόμοιο με εκείνο σε χειρόγραφο του 1527.

Ιωαννίδου Α., Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, επιμ. Β. Γούναρης κ.ά., Αθήνα 1997, 89-101.

*7. Δίγλωσσο λεξικό από την περιοχή της Καστοριάς, 16ος αιώνας

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 221-228

Βιβλιοθήκες

BAV (C152, Archivio San Pietro)

Εκδόσεις

Un lexique macédonien du XVIe siècle, eds C. Giannelli, A. Vaillant, Paris 1958 [βιβλιοκρισία Шклифов Бл., За един труд върху „македонската" лексика от XVI в., *БЕ* 4(1967), 380-381]

Ничев А., *Костурският българо-гръцки речник от XVI век*, София 1987

Βιβλιογραφία

Canart P., *Catalogue des manuscrits grecs de l'Archivio San Pietro*, Studi eTesti 246, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana,1966: C152, Archivio SanPietro

Джурова А., Кр.Станчев, М. Япунджич, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, София 1985, 184-185

Ничев А., За израза „прост български език", *ЕИЛ* 5(1984), 91-93

Ничев А., Гръцките заемки в говора на с.Бесвина, Леринско, София 1962

Ничев А., Към въпроса за Костурския българо-гръцки речник от XVI век, *РВ* 1(1987), 79-82

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 207-208(no 1)

Шклифов Бл., *Костурският говор. Принос към проучването на югозападните български говори*, София 1973

Шклифов Бл., *Речник на Костурския говор*, София 1977

Ιωαννίδου Α., Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, επιμ. Β. Γούναρης κ.ά., Αθήνα 1997, 89-101.

8. *Λεξικόν Τρίγλωσσον ήτοι Λέξεων σλαβονικών, ελληνικών τε και λατινικών Θησαυρός εκ διαφόρων παλαιών τε και νέων βιβλίων συλλεχθείς και κατά το Σλαβονικόν αλφαβητάριον εις τάξιν διατεθείς* (Ιωαννίκιος και Σωφρόνιος οι Λειχούδαι), εν Μόσχα παρά του Τσαρικού Τυπογραφείου, Μόσχα 1704/ *Dictionarium trilingue ....Il discorso introduttivo èin tre lingue e firmato in greco Θεόδωρος ο του διορθωτής της τυπογραφίας* (της Μόσχας)…[923] / *Лεξіконъ треѦзычныи сиръчь реченій славенски, еллино греческии латински. Сокровище из различныхъ древнихъ и новыхъ книгъ собраное и по славенском алфавіт въ разположеное.* Въ Москвъ, Црстъ и типографіи, 1704

Περιγραφή

φ. 206+186+6

Βιβλιοθήκες

НУБ (R-rII 4)

Gennadios L.426.1

Βιβλιογραφία

Старопечатени и ретки книги во Република Македонја. Централен каталог. Народна и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски”, Скопје 1998, 185 (no 1307).

[923] Για τη σημασία της λατινικής γλώσσας στη βαλκανική λεξικογραφία, *Южнославянски ръкописни речници от XVIII век: триезичен (румънско-славянско-латински) и двуезичен (славянско-латински)*, ред. Евдокия Христова и др., София 2012, 4-10.

Γ. Λαδάς, Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα Προσθήκες διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία των É. Legrand, L. Petit, H. Pernot*, Αθήνα 1976, II, no 236

Carpinanto C., Appunti di lessicografia in Greco volgare, *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, εκδ. Επιτροπή Στ. Κακλαμάνης κ.ά., Ηράκλειο 2000, σ. 120, σημ. 46.

Yalamas, D. A., The Students of the Leichoudis Brothers at the Slavo-Graeco-Latin Academy of Moscow, *Cyrillomethodianum XV*-XVI (1991-1992), 113-44.

9. *Σλαβωνο-ελληνο-λατινικόν λεξικό* του Feodor Polikarpov-Orlov, Μόσχα 1704

***Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище*, Царская типография, Москва 1704**

Περιγραφή

Το λεξικό περιέχει τρεις γλώσσες – παλιοσλαβική εκκλησιαστική/σλαβόνικη, αρχαία ελληνική και λατινική (βλ. εικ.21). Ο Feodor Polikarpov-Orlov συνέταξε το λεξικό ως βοηθητικό εγχειρίδιο στην περίοδο διδασκαλίας του στην Ελληνο-γραικική Ακαδημία της Μόσχας. Στις αρχές του 18ο αι. στη σχολή διδάσκονταν αρχαία ελληνικά, λατινικά, σλαβικά, θρησκευτικά και διάφορες τέχνες και εκεί φοιτούσαν πάνω από 200 μαθητές (κυρίως Ρώσοι, Ουκρανοί, Λευκορώσοι, Έλληνες και Γεωργιανοί).

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Janika Pall, no.31 “Polikarpov-Orlov’s Lexicon trilingue, which included Russian, Latin and Ancient Greek.”: https://www.academia.edu/17236772/”..._Im_not_a_barbarian....._The_humanists_in_and_about_the_Greek_language._An_exhibition_dedicated_to_the_reflections_of_the_love_for_ancient_Hellas_in_old_prints_from_Tartu_University_Library_Catalogue._Tartu_2014_Tartu_University_Library

10. Ελληνο-σλαβικό λεξικό σε συλλογή θεολογικών κειμένων, 1753

Περιγραφή

Το λεξικό αυτό περιέχεται σε συλλογή θεολογικών κειμένων. Ο κώδικας είναι γραμμένος ολόκληρος από έναν μοναδικό ανώνυμο γραφέα. Οι περισσότεροι από τους τίτλους είναι στα ελληνικά και στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται κείμενα στα ελληνικά, επειδή ο συντάκτης είχε χρησιμοποιήσει ελληνικά βιβλία τα οποία μετάφραζε. Το λεξικό, σύμφωνα με ένδειξη στο τέλος, είναι γραμμένο το 1753.[924]

Σε 11 σελίδες (151β–156) παρατίθενται σε δύο στήλες 165 ελληνικές λέξεις (ουσιαστικά, επίθετα, ρήματα και μερικές φράσεις) και οι αντιστοιχίες τους σε παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα. Στη συνέχεια σε 23 σελίδες (372–383) παρατίθενται κατ' αλφαβητική σειρά επιπλέον 460 ελληνικές λέξεις (ουσιαστικά, ονόματα από τη Βίβλο, ρήματα στο τρίτο πρόσωπο αορίστου).[925]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (345)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 208-210 (no 3).

11. ***Πρωτοπειρία παρά του σοφολογιωτάτου Και Αιδεσιμωτάτου Διδασκάλου, Ιεροκήρυκος, και Πρωτοπαπά Κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου του Μοσχοπολίτου ξυντεθείσα, και νυν πρώτον εκδοθείσα Δαπάνη του Εντιμωτάτου και Χρησιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, του και Κοσμήσκη επιλεγομένου εκ πατρίδος Μοσχοπόλεως, Ενετίησι 1770, παρά Αντωνίω τω Βόρτολι*** https://docs.google.com/gview?url=http://www.vlahoi.net/images/pdf/Eisagogi-grammatikis.pdf&embedded=true (15-5-2016)

Περιγραφή

Το βιβλίο του Καβαλιώτη έγινε γνωστό κυρίως από τον Σουηδό καθηγητή Johan Thunmann στο έργο του *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker,* Leipzig, 1774 περιγράφει λεπτομερώς την *Πρωτοπειρία*, που έχει

[924] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 210.
[925] *Στο ίδιο*, 208.

τυπωθεί στη Βενετία το 1770, από τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη. Ο Thunmann γράφει ότι το βιβλίο αυτό περιέχει 108 σελίδες και αποτελείται από τα εξής μέρη: 1. Ελληνικό αλφαβητάριο, 2. Λίστα (ευρετήριο) σε τρεις στήλες, η πρώτη στα νεοελληνικά, η δεύτερη στα βλάχικα και η Τρίτη στα αλβανικά. Όλα τα κείμενα είναι γραμμένα σε ελληνικό αλφάβητο με κάποια επιπλέον σύμβολα. 3. Ελληνικές παροιμίες, 4. Συνηθισμένα ελληνικά εκκλησιαστικά τραγούδια, 5. Οι αριθμοί στα ελληνικά. Στη σ. 96 τελειώνει το αντίτυπο της Ρουμανικής Ακαδημίας˙ από τη σ. 97 κ.ε. η περιγραφή του Thunmann έχει ως εξής: "…und endlich ein Lateinisches Abebuch: diesem ist in meinem Exemplar noch ein Slavonisch Bulgarisches [Abebuch] von 8 Seiten beigefűgt." (= και τελικά ένα λατινικό αλφαβητάριο: Σ' αυτό ένα ακόμα σλαβονικο-βουλγαρικό [αλφαβητάριο] 8 κολλημένων σελίδων υπάρχει στο αντίτυπό μου.).[926]Ο Thunmann χρησιμοποιεί μόνο το βλαχικό και το αλβανικό κείμενο και γράφει ότι αυτά τα δύο μέρη είναι γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες.[927]

Βιβλιοθήκες

Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Μητροπολιτικής Βιβλιοθήκης Βουκουρεστίου (Biblioteca Metropolitană Bucureşti): https://docs.google.com/gview?url=http://www.vlahoi.net/images/pdf/Eisagogi-grammatikis.pdf&embedded=true

Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας Επιστημών

Πρσφατα εντοπίστηκαν 3 επιπλέον αντίτυπα: Max Demeter Peyfuss, Die Πρωτοπειρία des Kaballiotes Bibliophil-bibliologisch-bibliographische Bemerkungen zu einem angemblichen Unicum, *Griechische Kultur in Südosteuropain der Neuzeit Beiträge zum Symposium in Memoriam Gunnar Hering, Wien 16.-18. Dezember 2004*, Maria A. Stassinopoulou, Ioannis Zelepos eds, Byzantina et Neograeca Vindobonensia XXVI, Wien 2008, 85-90.

---

[926] Thunmann J., *Untersuchungen über die Geschichteder östlichen europäischen Völker*, Leipzig 1774, 179 https://books.google.gr/books?id=HJBBAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, *Доклади, т. 2 История на българския език, Втори международен конгрес по българистика - София 23.5-3.6.1986*, София 1987, 134. Κίγκα, Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία, 931 όπου πηγές και βιβλιογραφία: σύμφωνα με τη συγγραφέα ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης κατάγεται από την Κάτω Ιταλία (επώνυμα Kavalioti και βουνό Cavallo στην Καλαβρία).

[927] Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, *ό.π.*, 135.

Βιβλιογραφία

Thunmann J., *Untersuchungen über die Geschichteder östlichen europäischen Völker*, Bd.1, Leipzig 1774, 176 κ.ε. Ειδικά για την αλβανική γλώσσα: http://www.albanianhistory.net/1774_Thunmann/index.html

Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, *Доклади,* т.2 *История на българския език, Втори международен конгрес по българистика, София 23.5-3.6.1986*, София 1987, 134-40

Κωνσταντακοπούλου Α., *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850) Το Τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988, σελ. 57-63, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία και πλήρης περιγραφή του έργου με βάση το, μοναδικό γνωστό ως τότε, κολοβό αντίτυπο, που απόκειται στη Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας, Βουκουρέστι (σσ 96), και σύγκριση με το Τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη.

Elsie R., Albanian Literature in Greek Script: The Eighteenth and Early Nineteenth-Century Orthodox Tradition in Albanian Writing, *Byzantine and Modern Greek Studies* 15 (1991), 20-34 http://www.elsie.de/pdf/articles/A1991AlbLitGreek.pdf

Κίγκα Ε. Κ., Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (18ος-19ος αιώνας), *Πρακτικά Α΄ Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913», 28 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2013*, Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος επιμ., τόμ. Β΄, Ιωάννινα 2015, 915-950, όπου άγνωστα ως τώρα δεδομένα για την καταγωγή του Θ. Καβαλλιώτη και τη χρήση του λεξιλογίου και γενικότερα της *Πρωτοπειρίας* από τους εμπόρους οθωμανούς υπηκόους και μελών των παροικιών εκτός της Αυτοκρατορίας, 929 κ.ε.

Πρωτοπειρία Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου Τρίγλωσσο Λεξικό Ρωμαίϊκα-Βάχικα-Αλβανίτικα Βενετία 1770, Γιώργης Έξαρχος προλεγόμενα-εισαγωγή-επιλεγόμενα, έκδ. Δίαυλος, Αθήνα 2016 (μεταγραφή και ανατύπωση από αρχή-σ. 60 και σ. 92).

12. *«Περιήγησις εις το Ευσεβέστατον Ιμπέριον των Ορθοδόξων Μοσχόβων»*, 18ος αιώνας[928]

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Περιγραφή

Στην Περιήγησιν ο Έλληνας αρχιμανδρίτης Καλλίνικος περιγράφει το ταξίδι του προς τη Ρωσία, ειδικότερα τη διαδρομή μετά τη Μαύρη θάλασσα- Αζοφική- ποταμό Ντον και το χερσαίο δρόμο, και τη διαμονή του εκεί στα χρόνια 1754-61, με σκοπό να μαζέψει χρήματα για την ανοικοδόμηση της μονής στην οποία ανήκε, για την εξαγορά αιχμαλώτων μοναχών και για την πληρωμή των φόρων προς τις οθωμανικές αρχές. Στην *Περιήγησιν* αναφέρονται επίσης οι επαφές που είχε ο Καλλίνικος με γνωστούς Ρώσους αρχιερείς, οι επισκέψεις τους σε πόλεις και χωριά της Μαύρης θάλασσας και Κριμαίας (σημ. Λευκορωσία και Βαλτική) καθώς και τις επισκέψεις του στα ανάκτορα της Αγίας Πετρούπολης και τη γνωριμία του με τη αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄. Στο τέλος του ελληνικού κώδικα ο Καλλίνικος μεταγράφει με ελληνικούς χαρακτήρες ρωσικές φράσεις (προσευχές, προσφωνήσεις και σκόρπιες λέξεις) τις οποίες ο ίδιος προσπαθούσε να απομνημονεύσει, άγνωστο αν το έκανε στην προσπάθειά του να τις χρησιμοποιήσει στην επαφή του με ντόπιους ή για τη βασική κατανόηση της θείας λειτουργίας. Σε μια δεύτερη ομάδα καταγράφει σλαβικές λέξεις και προτάσεις λειτουργικού περιεχομένου, γραμμένες με κυριλλικό αλφάβητο, αδέξια και με ορθογραφικά λάθη.

Εξαιτίας της ελλιπούς τεκμηρίωσης της σχετικής βιβλιογραφίας,[929] αδυνατούμε να διατυπώσουμε πιο συγκεκριμένες παρατηρήσεις. Πάντως, τα παραπάνω σύντομα κείμενα του εκκλησιαστικού συγγραφέα φανερώνουν το συγκυριακό μάλλον ενδιαφέρον του για την εκκλησιαστική παλαιοσλαβική και το χαμηλό επίπεδο της γνώσης του, αντίθετα από το ελληνικό κείμενο που είναι ορθογραφημένο.

---

[928] Βλ. Γιαλαμάς Δ. Α., Αρχιμανδρίτου Καλλίνικου, «*Περιήγησις εις τον Ευσεβέστατον Ιμπέριον των Ορθοδόξων Μοσχόβων*» (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία από την ιστορία των Ελληνορωσικών σχέσεων του ΙΗ΄ αιώνος, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, Αθήνα 1999, 199-206.

[929] Γιαλαμάς Δ. Α., Αρχιμανδρίτου Καλλίνικου *«Περιήγησις εις το Ευσεβέστατον Ιμπέριον των Ορθοδόξων Μοσχόβων»* (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία από την ιστορία των Ελληνορωσικών σχέσεων του ΙΗ΄ αιώνος, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, Αθήνα 1999, 199-206.

13. Λειτουργικό βιβλίο, 18ος-19ος αιώνας

Περιγραφή

Χειρόγραφο (i + 68 + i φ.) σε χαρτί με διαστάσεις 15,5x10,5 εκτ.

Το χειρόγραφο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς τις γλώσσες και τα αλφάβητα που χρησιμοποιήθηκαν για τη γραφή τους. Αποτελείται από κείμενα σε **α.** παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα γραμμένη με κυριλλικούς χαρακτήρες, **β.** βουλγαρική γλώσσα γραμμένη με ελληνικό αλφάβητο, **γ.** ελληνική γλώσσα γραμμένη με ελληνικούς και κυριλλικούς χαρακτήρες.

Πρόκειται για κείμενο λειτουργικό. Φαίνεται να γράφτηκε σε τρεις διαφορετικές περιόδους. Με βάση αυτό το κριτήριο διακρίνονται τα εξής μέρη: φ.1-17ν Κανόνας του Αγίου Γεωργίου, φ.20-27ν Προσευχή προς την Παναγία, φ.31-ως το τέλος διάφορα λειτουργικά κείμενα στα βουλγαρικά και ελληνικά. Εκτός από το λειτουργικό κείμενο, υπάρχουν και σημειώσεις διαφορετικού θέματος: στο φ.28ν και στο φ. 29ν σημείωμα ανώνυμου μοναχού στη μονή Ζωγράφουτου έτους 1821, ενώ στο φ. 66 μία ακόμα σημείωση από την οποία μαθαίνουμε ότι το χειρόγραφο αγοράστηκε προς 8 γρόσια.

Βιβλιοθήκες

ЦСВП (Cod.D.gr.414)

Βιβλιογραφία

Джурова А., В. Велинова, *Писмените традиции на Балканите IX-XIX в. Гръцки, славянски и ориенталски ръкописи от сбирката на центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф.Иван Дуйчев" към СУ "Св. Климент Охридски". Каталог*, София 2006, 68(Cod.D.gr.414).

14. Γραμματική της Ρωσσικής Διαλέκτου Ερανισθείσα μετ' επιμελείας παρά Αναστασίου Μιχαήλ, του εκ Φιλιππουπόλεως της κατά Θράκην. Και αφιερωθείσα τη Τιμία των εν Μόσχα πραγματευομένων Ρωμαίων Αδελφότητι αψρς. Εν Μόσχα 1796. Εν τη Αυτοκρατορική Τυπογραφία της Ουνιβερσιτάς Παρά Χριστιάνω Ρηδιγέρου και Χριστοφόρω Κλαυδίου.

Περιγραφή

σ. viii+9-162

Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας, Βιβλιοθήκη Μηλεών Πηλίου 739

Βιβλιογραφία

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 95 (no 40).

15. ***Εισαγωγική διδασκαλία περιέχουσα Λεξικόν τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων, ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανιτικής. Συντεθείσα μεν εν αρχή χάριν ευμαθείας των φιλολόγων αλλογλώσσων νέων παρά του Αιδεσιμωτάτου και Αγιωτάτου Διδασκάλου, Οικονόμου και Ιεροκήρυκος Κ*[υρίου] *Δανιήλ του εκ Μοσχοπόλεως. Καλλυνθείσα δε και επαυξηνθείσα τη προσθήκη τινών χρειωδών και περιεργείας αξίων, και ευλαβώς αφιερωθείσα τω Πανιερωτάτω, και Λογιωτάτω Μητροπολίτη Πελαγωνείας, Υπερτίμω, και Εξάρχω πάσης Βουλγαρικής Μακεδονίας Κυρίω Κυρίω Νεκταρίω τω εκ Μουντανίων Ού και τοις αναλώμασι τύποις εκδέδοται δι' ωφέλειαν των Επαρχιωτών αυτού ευλαβών Χριστιανών***. **Εν έτει σωτηρίω˙αωβ΄ 1802** [Εν Κωνσταντινούπολει;] (βλ. εικ.15) http://www.vlahoi.net/vlahiki-glossa/eisagogiki-didaskalia.html Ψηφιακό αντίγραφο από το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (15-5-2016).

Περιγραφή

4^{ο}, σ.8χ.α.+92

Το βιβλίο του Δανιήλ, που φαίνεται να ανήκει στην παράδοση της προαναφερθείσας «Πρωτοπειρίας» του Θ. Καβαλιώτη, περιέχει επίσης εκτός από το «Τετράγλωσσο λεξικό», δηλαδή τον κατάλογο φράσεων, τα εξής μέρη όλα στα ελληνικά: Α΄- Διδασκαλία Χριστιανική, Β΄- «Περί στοιχειωδών άρχων της φυσικής» (με συνοπτικές

γεωγραφικές πληροφορίες), «υποδείγματα επιστολικών χαρακτήρων και άλλα τινάτοις πραγματευταίς χρήσιμα» και Γ΄ «Περί των τεσσάρων ειδών της αριθμητικής, περί εορτών, μηνών, …».[930]

Το λεξικό (φ.1-36) περιέχει 2100 λέξεις περίπου, σε 4 στήλες: «Ρωμαΐϊκα, Βλάχικα, Βουλγάρικα, Αλβανίτικα». Το περιεχόμενο των φράσεων είναι ηθικο-φυσικο-ιστορικό. Το κείμενο είναι γραμμένο με ελληνικούς χαρακτήρες και στις τέσσερις γλώσσες.[931]

Δεν αναγράφεται ο τόπος έκδοσης. Ο Στοянов θεωρεί ότι το βιβλίο εκδόθηκε στη Βενετία και ότι η έκδοση του 1802 είναι δεύτερη. Κατά τη γνώμη του υπήρχε πρώτη έκδοση(1760 ή 1770), από την οποία δεν σώθηκαν ανάτυπα.[932]Αντίθετα, από τα τυπογραφικά στοιχεία, ο Φ. Ηλιού (*Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα Βιβλία-Φυλλάδια*, τόμ. Α΄, *1801-1818*, Αθήνα 1997, 1802. 19) συνάγει «*με βεβαιότητα ότι το βιβλίο τυπώθηκε στην Πατριαρχική Τυπογραφία της Κωνσταντινούπολης (και όχι στη Βενετία, όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές του Λεξικού). Φαίνεται πως η συγγραφή του Λεξικού είχε ολοκληρωθεί το 1793 και ότι, τότε, ο συγγραφέας λογάριαζε να στείλει το χειρόγραφό του να τυπωθεί στη Βενετία (η έκδοση που είχε σχεδιαστεί το 1793 πρέπει να περιλάβαινε μόνο το Τετράγλωσσο Λεξικό). Το σχέδιο αυτό δεν μοιάζει να πραγματοποιήθηκε*. […]».

Στόχος του λεξικού του, σύμφωνα με την εισαγωγή του, είναι να εισαχθούνοι Αλβανοί, οι Βλάχοι και οι Βούλγαροι νέοι στην ομιλούμενη ελληνική («*να προχωρέσητε κατά μικρόν εις την Ρωμαϊκήν γλώσσαν*»), σε συνδυασμό με αριθμητικές γνώσεις («*να μάθουν μερικά γράμματα και ολίγους λογαριασμούς διά να εξακολουθήσουν την πραγματείαν, ή την τέχνη των γονέων των*»). Στην αρχή του βιβλίου (σ. 5-6χ.α.) παρατίθεται έμμετρη προσφώνηση του συντάκτη προς τους Αλβανούς, Βλάχους, Βούλγαρους και προς τους άλλους αλλόγλωσσους, τους οποίους ενθαρρύνει να μάθουν ελληνικά και να γίνουν Έλληνες:

«*Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αλλόγλωσσοι, χαρήτε,*

Κ'ετοιμασθήτε όλοι σας , Ρωμαίοι να γένητε.»[933]

---

[930] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 210 (no 4).
[931] *Στο ίδιο,* 210 (no 4)
[932] *Στο ίδιο*, 211 (no 4).
[933] Στο ίδιο, 210 (no 4). Ο Στοянов συμφωνεί με τη γνώμη του И. Иванов (Гръцко-български отношения преди църковната борба, *Сб. Л. Милетич*, София 1912, 164), ο οποίος νομίζει ότι

Βιβλιοθήκες

НУБ (R. II 1154), BB, GENMGL 139, МГр, МДους, BRL 871.f.15, BAR, BCUIRVIII 209, НБКМ (Rгр.802.1), ΣΓ

Εκδόσεις

Leake W. M., *Researches in Greece*, London 1814 –εκδίδει το ελληνικό κείμενο με ελληνικούς χαρακτήρες και το βλαχικό, το βουλγαρικό και το αλβανικό με λατινικούς.

Miklosich Fr., *Rumunische Untersuchungen. Denkschriften* d.k.k. Akademie der Wissenschaften, philos.-histor. Cl., Bd. 32, Wien 1882, 229-245.

Papahagi P., *Scriitori Aromâni in secolulal XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti 1909 –πλήρης έκδοση του *Λεξικού* του Δανιήλ με ελληνική και λατινική μεταγραφή (βιβλιοκρισία: Ст. Романски, *ПСп* LXX (1909), 462-467).

Погорелов В. А*., Данаиловият четириезичник*, *СбБАН* 17(1925), 1-48. Εκδίδει μόνο το ελληνικό και το βουλγαρικό μέρος. Στην πρώτη και δεύτερη στήλη εκδίδει το ελληνικό και το βουλγαρικό κείμενο με ελληνικούς χαρακτήρες, από την έκδοση του Δανιήλ, ενώ στην τρίτη στήλη παραθέτει το βουλγαρικό τμήμα σε κυριλλικό αλφάβητο από την έκδοση του Θεοδόσιου του 1841 (βλ. πιο κάτω). Στην τέταρτη στήλη μεταγράφει το κείμενο στα βουλγαρικά. Στο τέλος περιέχεται ευρετήριο λέξεων κατ' αλφαβητική σειρά (βιβλιοκρισία: Милетич Л., Проф. В. А. Погорелов. Даниловият четириезичник, *МП* 4(1924),104-8)

Kristophson J., Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, *ZB* 1(1974)

Ничев А., «Четриезичния речник» на Даниил (Гръцка и българска част), *ГСУ ФЗФ*LXX, 2(1976), София 1977 (βιβλιοκρισία: Попов, Константин, Ново и оригинално научно изследване на един важен новобългарски паметник, *ЕИЛ* 2(1978), 109-110)

Dina Cuvata EditsieaII ãndreaptã di -, *1802 Daniil Mihali Adami Moscopolean Lexicontupatru limbi Четирујазичник 2002*, Editsiiiubilarã -180-2002 200 di-aji, Uniaticulturã-aArmãnilor ditmaschidunii Biblioteca natsionalã Armãneascã "Constantin Belemace" Colectsia "I. Arginteanu" 3, Скопја 2002 Scopia (ανατύπωση ολόκληρου του βιβλίου *Εισαγωγική Διδασκαλία*).

η προσφώνηση είναι γραμμένη μόνο για να κολακέψει τον Έλληνα δεσπότη με τη βοήθεια του οποίου εκδόθηκε το βιβλίο του Δανιήλ.

Βιβλιογραφία

Иванов Й., Гръцко-български отношения преди църковната борба, *Сб.в чест на Л.Милетич*, София 1912, 162-166

Иванов Й., *Българите в Македония*, София 1915, 72

Милетич Л., Проф. В. А. Погорелов. Даниловият четириезичник (Печат. в *Сборник на Българската Академия на науките – Историко-филологически клон*, кн.XVII, 1925, 1-48), *МП* 4 (1924), 104-108

Мирчев, К. Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник, *МП* 3(1940), 36-42

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970),210-211(no 4)

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνικήγραφή, *ΟΕρανιστής* 57(1972), 69-111

Ничев А., Към въпроса за грешките на българския текст на Даниил, *БЕ* 4(1978), 335-336

Стоянов М., *Стари гръцки книги в България*, София 1978, 73 (no 644)

Αργυροπούλου Ρ., Δανιήλ Φιλιππίδης ή Δανιήλ Μοσχοπολίτης, *Ο Ερανιστής* 16(1980), 299-300

Кювлиева В., За утвърждаването на думата *речник* в българския книжовен език от миналия век, *БЕ* 5(1987), 391-394

Κωνσταντακοπούλου Α., *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850), Το Τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988

Костов К., Двойка синоними *трева/сено* в „Четриезичния речник" на Даниил, *БЕ* 1(1991), 48-50

Μαντά Ε., Η χρήση του ελληνικού αλφάβητου για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας. Μια πρώτη προσέγγιση, *Βαλκανικά σύμμεικτα* 7(Θεσσαλονίκη 1995), 7-24

Ристовски Бл., Ґеорґија М.Пулевски. Меґник во нашата културно-национална историја (По повод стогодишнината од смртта 1895-1995), *Свечни собири 34*(1996), 10 [nonvidi]

Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα Βιβλία Φυλλάδια*, τ. πρώτος *1801-1818*, Αθήνα 1997, σελ. 34 (no 1802.19)

Kalamata K., Voskopoja and Korcha: Two towns with the same importance, *Ιστορικήγεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, επιμ. Ε.Π. Δημιητριάδης, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ.Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, 213-215 κείμενο στα ελληνικά και αγγλικά

Старопечатени и ретки книги во република Македонја. Централен каталог. Народна и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски”, Скопје 1998, 469(no 436)

Lloshi X., Greek Albanian Dictionaries and D.Moskopolitis “Lexicon Tetraglosson”, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανική γλωσσολογία –συγχρονία και διαχρονία, Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1997*, Θεσσαλονίκη 2000, 151-157

Пандев Д., Четријазичникот на Даниил (два века отпосле), *Предавања на XXXV меґународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид 5-23/8/ 2002*, Скопје 2003,103-108

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας. Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων κατά το 18ο και 19ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2005, 39.

16. *Τραγούδια του κόσμου*, αρχές 19ουαιώνα

Περιγραφή

32 φ.(23,5x12). Χειρόγραφο. Περίβλημα: χαρτόνι και δέρμα.

Περιεχόμενα:

- φ.1: στίχοι στα καραμανλίδικα

- φ.2r-v:στίχοι στα τουρκικά γραμμένοι με κυριλλική γραφή

- ф.3^{v}: λαϊκή ιατρική

- ф.11: στίχοι στα τουρκικά και στα ελληνικά

- ф.25^{r-v}:ρουμανικά τραγούδια

- ф.27^{r-v}, 30^{r-v}: στίχοι στα τουρκικά με κυριλλική γραφή

- ф.29^{r-v}: λίστα με ρούχα στα ρουμανικά

- ф.30^{r-v}, 31: σημειώσεις στα ρουμανικά

- ф.30^{v}: σημειώσεις από κάποιον ψάλτη, ο οποίος παραδίδει και μαθήματα

Το κείμενο είναι γραμμένο από διαφορετικούς γραφείς.

Το χειρόγραφο ανήκεστη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Iosif Naniescu. Στη BAR δωρήθηκε το 1894.[934]

Βιβλιοθήκες

BAR(no 1349)

Βιβλιογραφία

Carataşu M., *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων. BAR 1067-1350*, τ.Δ΄, Βουκουρέστι 2005, 401-406 (no 1349).

17. Σχολικό εγχειρίδιο, αρχές 19^{ου} αιώνα

Περιγραφή

Χειρόγραφο (I +171ф.+ Iф.) σε χαρτί διαστάσεων 22x16 εκτ., μη αριθμημένες σελίδες. Το περίβλημά του είναι από χαρτόνι.

Στα περιεχόμενα διακρίνονται οι εξής ενότητες:

-ф.1-63^{v}: το κείμενο είναι γραμμένο σε δύο στήλες –η πρώτη στα αρχαία ελληνικά και η δεύτερη, με το ίδιο κείμενο, στα νέα ελληνικά

[934]Carataşu M., *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων. BAR 1067-1350*, τ. Δ΄, Βουκουρέστι 2005, 401-406 (no 1349).

-ф.64-168^{v}: το κείμενο είναι γραμμένο σε δύο στήλες –παράλληλα κείμενα στα ελληνικά (πρώτη στήλη) και στα βουλγαρικά (δεύτερη στήλη).

Σε μερικές σελίδες όμως (ф.65-81, ф.165-171) το βουλγαρικό (σε αυτά τα αποσπάσματα υπάρχουν και προσθήκες τονισμού) και το ελληνικό κείμενο δεν είναι γραμμένα σε στήλη αλλά σε ολόκληρη τη σελίδα μόνο σε μια από τις δύο γλώσσες, χωρίς να υπάρχει μετάφραση στην άλλη γλώσσα, όπως είναι τα υπόλοιπα δίγλωσσα κείμενα.[935]

Από το περιεχόμενα του φαίνεται ότι το χειρόγραφο αυτό ανήκε στην ομάδα των σχολικών εγχειριδίων, βοηθούσε δηλαδή τους μαθητές να μάθουν ξένη γλώσσα –κυρίως την ελληνική·δεν αποκλείεται ωστόσο να χρησιμοποιόταν και αντίστροφα, για τη διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας. Σε μερικά σημεία του χειρόγραφου υπάρχουν σημειώσεις, η ανάλυση των οποίων θα βοηθούσε σε πιο εμπεριστατωμένη έρευνα για τον προορισμό και τη χρήση του συγκεκριμένου χειρογράφου.

Βιβλιοθήκες

ЦСВП (Gr.416)

Βιβλιογραφία

Христова Б., Джурова А., В. Велинова, *Опис на славянските ръкописи от Центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф.Иван Дуйчев" към Софийски университет „Св. Климент Охридски" XIV-XIX век*, София 2000, 164-165.

18. *Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν περιέχον τας αναγκαιοτέρας και χρησιμωτέρας λέξεις, αιοποίαιαπαντώσικαθ'εκάστηνενταις προς αλλήλουςδιαλέξεσικαιομιλίαις, ερανισθένμένειςχρήσιντωνφιλορωμαίωνΝέωνυπόΓεωργίουΠαπάΖαχαρίουελλ ηνοδιδασκάλουτουΖέμονος.Τύποις δε εκδοθέν δαπάνη της τιμιωτάτης Αδελφότητος των εν Ζέμονι Ρωμαίων,ΕνΒούδα, Τύποιςτουκατ'ΟυγκαρίανΒασιλικούΠανδιδακτηρίου 1803(τίτλος πρώτης σελίδας, βλ. εικ.12).***РЂчникь греческо-славенскїй в ползу Славеносербскаг**

[935]Христова Б., Джурова А., В. Велинова, *Опис на славянските ръкописи от Центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев" към Софийски университет „Св.Климент Охридски" XIV-XIX век*, София 2000, 164-165.

Юношества Ге ргїемь папа Захаріа греческимь учителемь Земѳнскимь. Иждивенїем же ч[ес]тнагѡ братства Г[оспо]дар вь Грек вь Земѳнскихь жителей. 1803 Маїа 12 гѡ (τίτλος επόμενης σελίδας, βλ. εικ.13).

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 228-242

Βιβλιοθήκες

ΒΒ ΙΔ 4.917, ΓΕΝ, ΜΔΒΣ, ΠΔΚΒΝ, ΜΔιον, ΕΚΒ, ΝΒΡΙ, ΗΒΚΜ (Rгр.803.4), ΗΒΠ – сб.[936]

ΗΒΚΜ (Rгр.803.4), ΗΒΠ – сб. Малеев 78 6/82, РМ (Г 929), УБ (506.900)

Βιβλιογραφία

Ηλιού Φ., *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα.* Βιβλία-φυλλάδια, τ.Α΄*1801-1818*, Αθήνα 1997, 74 (1803.48)

Papadrianos I. A., Der griechische gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert, *BS* 1(1976), 79-91

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.) Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1988

Πόποβιτς Ντ., *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια Ο Cincarima*, Θεσσαλονίκη 2010, 225, σημ. 695

Стоянов М., *Стари гръцки книги в България,* София 1978, 76 (no 674)

Turczynski Em., Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen (1784-1821), *BBA* 15(1960), 55-109

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας. Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων κατά το 18ο και 19ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2005, 101-102 (no 59).

[936]Малеев 78 6/82, РМ (Г 929), УБ (506.900).

19*. Νέοι πλέον ευχρηστοι Απλορωμαϊκοί και Ρωσσικοί διάλογοι, διαιρεθέντες εις κρ΄ μαθήματα, Εκδοθέντες παρά του της εν Μ. Α. Φ. Βλαδιμίρου Τζβετκόβ. 1809/ Novie upotrebitelnejsie Prosmo-Greceskie i Rossijskie Razgovori, razdelennie na 120 urokov. Izdannnie M. A. S. Vladimirov Cvetkovim. Moskva. V Gubernskoj Tipografii u A. Resetinkova 1809 goda.*

Περιγραφή

8^{ο} , φ.1+ σ. 260+ 1 χωρίς αρίθμηση +1 λευκή. Δίστηλο

Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας 132

Βιβλιογραφία

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 125 (no 124).

Мирчев К., Гръцко български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори. Год. СУ. Истор.-филол. фак., 38, 1942, 10

20. *Γραμματική Ρωσσικο-Γραικική, ήτοι Μέθοδος ευκολωτάτη εις την χρήσιν των ομογενών και φιλολόγων Νέων, των ποθούντων διδαχθήναι ορθώς τε και κανονικώς την των ‘Ρώσσων Διάλεκτον. Μεταφρασθείσα υπό Παναγιώτου Νίτζογλου του εκ Βουκουρεστίου*, εν Μόσχα, Εν τη Τυπογραφία του Σ. Σελιβανόβσκη, 1810, Αφιερωτική επιστολή Τω ενδοξοτάτω Άρχοντι Μεγάλω Ποστελνίκω Κυρίω Κυρίω Γρηγορίω Καλλιάρχη [Σε τμήμα των αντιτύπων στη σελ. τίτλου αναγράφεται: «Αι τοιαύται Γραμματικαί πωλούνται εις τον εντιμότατον εν Πραγματευταίς Κύριον Δημήτριον Αναστασίου Πλασταρά εν Ιασίω της Μολδαβίας»]

Περιγραφή

8^{ο} , σ. ΧΙΙ+228+1 χ. α. +1λ.

Βιβλιοθήκες

ΕΒΕ ΓΛ 1467[β], ΒΒ, Γεννάδειος

Βιβλιογραφία

Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 272

Duțu Al., The Printed Word in South East Europe, *Political Models and National Identities in "Orthodox Europe"*, Bucharest 1998, 48 αναφέρει ότι ο Νίτζογλου ήταν έμπορος.

21*. Ελληνο-Ρωσσικο-Γαλλικόν Λεξικόν, Περιέχον πλήρη συλλογήν των ευχρηστοτέρων λέξεων, και των εκλεκτοτέρων φράσεων, ιδιαιτέρων, τόσον της νυν Ελληνίδος φωνής, όσον της Ρωσσικής τε, και της Γαλλικής, μεθ' ικανής αναπτύξεως όλων των μεταφορικών, και των διαφόρων σημασιών εκάστης, διά παργράφων, συνταχθέν παρά Δοσιθέου Ιερομονάχου Κομάτου εκ Τρίκκης τόμος Πρώτος Α.-Λ., Εν Μόσχα, εν τη Τυπογραφία, Ν. Σ. Βσεβολόζσκη* 1811

Περιγραφή

Χειρόγραφο, 4ο , σ. 12 χ.α.+ 382

Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας

Βιβλιογραφία

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 127 (no 130).

22. *Ελληνο-Ρωσσικο-Γαλλικόν Λεξικόν, Περιέχον πλήρη συλλογήν των ευχρηστοτέρων λέξεων, και των εκλεκτοτέρων φράσεων, ιδιαιτέρων, τόσον της νυν Ελληνίδος φωνής, όσον της Ρωσσικής τε, και της Γαλλικής, μεθ' ικανής αναπτύξεως όλων των μεταφορικών, και των διαφόρων σημασιών εκάστης, διά παργράφων, συνταχθέν παρά Δοσιθέου Ιερομονάχου Κομάτου εκ Τρίκκης, Δεύτερος Μ.-Ω. Εν Μόσχα, εν τη Τυπογραδία, Ν. Σ. Βσεβολόζσκη 1811*

Περιγραφή

Χειρόγραφο, 4ο , σ. 3 χ.α.+ 1 λ. +266 +1 χ. α.+1 λ.

Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας

Βιβλιογραφία

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 127 (no 131).

23. *Ειρμολόγιον των καταβασίων*, α΄ τέταρτο 19ου αιώνα

Περιγραφή

Χειρόγραφο (ix + 29 + i φ.) σε χαρτί με διαστάσεις 15,8x10,5 εκτ.

Στο χειρόγραφο αυτό καταγράφονται *κατεβασίες* για τις πιο σημαντικές χριστιανικές γιορτές, σε τρεις γλώσσες –ελληνική, εκκλησιαστική σλαβονική και βουλγαρική– όλες γραμμένες με κυριλλικούς χαρακτήρες. Επίσης, ο κώδικας περιλαμβάνει και ένα λόγο για την Αγία Μαρίνα στα βουλγαρικά.

Βιβλιοθήκες

ЦСВП (Cod.D.gr.413)

Βιβλιογραφία

Джурова А., В. Велинова, *Писмените традиции на Балканите IX-XIXв. Гръцки, славянски и ориенталски ръкописи от сбирката на центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф.Иван Дуйчев" към СУ "Св. Климент Охридски". Каталог*, София 2006, 69 (Cod.D.gr.413), όπου και βιβλιογραφία.

*24. Εγχειρίδιο της ελληνικής γλώσσας του Ζαχαρία Κρούσα, 1828

Περιγραφή

Βλ. ανάλυση περιεχομένου Μέρος ΙΙΙ, σελ. 242-249

Βιβλιοθήκες

НБКМ (384)

УБ, Бс II 119 (Άλλο χειρόγραφο/ αντίγραφο με κάποιες προσθήκες στο βουλγαρικό κείμενο, του 1831, 181 φύλλα.)

Βιβλιογραφία

Григорович В., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Москва 1877, 134

Мирчев К., Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори, *ГСУ- ИФФ* 38(1942), 17-18

Начов Н., Захари Икономович Круша, *УП* 2(1906), 786-795

Стоянов М., *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878*, т.1, София 1957, 222

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 219-220 (no 10)

Цонев Б., *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, София 1910, 421-422 (no 384)

Шишманов Ив. Д., Студии из областта на българското Възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в европейска Турция и неговите отношения към българите, *Сб.БАН Клон историко-филологичен и философско-обществен* 6(1916), 175.

25. Ελληνική χρηστομάθεια του Ράινο Πόποβιτς, 1828

Περιγραφή

Χειρόγραφο σε χαρτί: έχουν σωθεί 28 τετράδια με 2, 4 και παραπάνω φύλλα. Γράφτηκεαπό τον Ρ. Πόποβιτς ως εγχειρίδιο/χρηστομάθεια ίσως για να βοηθήσει τη διδασκαλία του στο Κάρλοβο. Περιέχει εκφράσεις και αποσπάσματα κειμένων αρχαίων συγγραφέων, γραμμένα στα ελληνικά. Σε κάποια από τα κείμενα υπάρχει και παράλληλη βουλγαρική μετάφραση.[937]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (Гр.129)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970), 217, 219 (no 9)

[937] Стоянов, Гръцко-българскиречницииучебници, 217, 219 (no 9).

Стоянов М., *Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий”*, София 1973, 128 (НБКМ Гр. 129)

26. Гръцко-български разговорникъ «Ιωανης Κωνσταντίνου Ιωανης Δημητριου Γεγραφεν –εγραφη και επιδειωρθῶθη παρά της ενλογιώτης εμού Ἰωαννου δημητρίου βαφεύ, εκ πόλεος σαμμοκοβίου: 1831 Μαΐου πρώθη ἡμέρα». Στο τέλος: «Τέλος του τύπου Конецъ на τύпо», φράσεις που δείχνουν ότι το χειρόγραφο ήταν έτοιμο να τυπωθεί.

Βιβλιοθήκες

УБ (Бс 779)

Βιβλιογραφία

Мирчев К., Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори, *ГСУ- ИФФ* 38(1942), 10-14.

27. *Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят греческий язик да научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се. Собран и сочинен от Христаки П. Дупничанина, учителя в Славено-елинското в Свищов училище, който сега перво на свят издава го. Предстоявал и изправил шура негов Яков Илиевич С.* [=Ελληνο-βουλγαρικοί Διάλογοι για εκείνους που επιθυμούν να μάθουν την ελληνική γλώσσα στο οποίο επισυνάφθηκε και μια σύντομη βουλγαρική ιστορία συλλεχθείσα και συντεθείσα από τον Χριστάκη Π. από τη Ντούπνιτσα, δάσκαλο στο Σλαβενο-ελληνικό σχολείο στο Σβιστώφ, ο οποίος τώρα για πρώτη φορά το εκδίδει. Διορθωθέν από τον μπατζανάκη του Ιάκωβο Ιλίεβιτς Σ.] **В Белграде, у Княжеско-Сербской типографии, 1835**

Βιβλιοθήκες

УБ

Βιβλιογραφία

Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия, съст. Н. Генчев, К. Даскалова, София 1988, 488

Гунев И., Книжовната дейност на Христаки Павлович, *Библиотекар* 9(1975), 36

Русинов Р., Христаки Павлович и изграждането на новобългарския книжовен език, *ЕИЛ* 6(1982), 41

Старопечатени и ретки книги во Република Македонја. Централен каталог. Народна и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски”, Скопје 1998, 94 (no 607)

Стоянов М., *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878*, София 1957, 276 (no 5842)

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB*2(1970)*,* 223 (no 16)

Х., Значение на Христаки Павлович за културното повдигане на българския народ, *УП 2*(1906), 698-700

Шишманов Ив. Д., Студии из областта на българското Възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в европейска Турция и неговите отношения към българите, *Сб.БАН Клон историко-филологичен и философско-обществен* 6(1916), 183

28. [Β. Ράντισιτς], *Αναγνωστάριον εις χρήσιν της των Σέρβων νεολαίας σχεδιασθέν υπό Βουκασσήνος Ραδισσήκι, διδασκάλου της σήμερον Ελληνικής γλώσσης εν τω Ηγεμονικώ-Σερβικώ Γυμνασίω της Κραγουέβτσης*, Εκ της Ηγεμονικής-Σερβικής Τυπογραφίας, 1837

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ.180

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Вури Гл., Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша. – Résumé, *Историјски часопис* 24 (1977), 294

Вури Гл., Први уџбеник грчког језика у Србији од пре сто четрдесет година: "Грчка читаоница за употреблние српске младежи справлна од Вукашина Радишића", *Историјски часопис* 25–26 (1979), 285–291

Vouri Gl.- S., L'intellectuel serbe Vukašin Radišić et son rapport sur l'expansion des lettres grecques en Serbie, *Proceedings of the Fifth Greek-Serbian Symposium, Thessaloniki and Volos, 9-12 October 1987*, 141-48

Manojlovic M., Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78.

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 85

29. *Ελληνική απλή γραμματική/ Граматика простоелинска*, πριν το 1840

Περιγραφή

Χειρόγραφο, 65 φ.(20,5x12,5).

Περιέχει μόνο μορφολογία με πολλά παραδείγματα για τις πτώσεις και τις κλήσεις. Οι τίτλοι και οι εξηγήσεις μεταφράζονται στα βουλγαρικά, στο τέλος είναι μεταφρασμένα και στα ελληνικά. Ο συντάκτης ίσως είναι κάποιος από τους μαθητές του Νεοφύτου της Ρίλας –μάλλον ο Кесари П. Василев. Πιθανώς για τη σύνταξη της γραμματικής χρησιμοποίησε για πρωτότυπο τη Γραμματική του Γ. Γενναδίου.[938]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (385)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 224 (no 20).

[938] Στο ίδιο, 224 (no 20).

30. ***Λεξικόν Ελληνο-Ρωσσικόν εντελές, προς τα Άριστα και Εκπρεπή Αρχέτυπα, εν Τόμοις τέσσαρσι. Συντεθέν παρά του πρώην Διδασκάλου, Πολιτικού Συμβούλου και επισημοφόρου Συμεώνος Ιβασχκόβσκι. Συνδρομή και φιλοτίμω δαπάνη των ευγενεστάτων φιλομούσων Αδελφών Ζωσιμαδών. Τόμος Δεύτερος Ε. - Κ. Μόσχα, εν τυπογραφία Αυγούστου Σέμεν. 1838***

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, 4° , σ. 4 + 414

Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας

Βιβλιογραφία

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας*, 183-4 (no 313).

31. ***Книга за научение трих язиков славяноболгарский и греческия и карамалитской. Напечата ся во град Солун со изнов тип при хаджи папа Теодосия архимандрита Синаитскаго***[=Βιβλίο για την εκμάθηση τριών γλωσσών σλαβιανοβουλγαρικής και γραικικής και καραμανλίδικης τυπωθέν εκ νέου στην πόλη Θεσσαλονίκη υπό του Χατζή παπά Θεοδοσίου Σιναΐτη αρχιμανδρίτου], ***Лета 1841***

Περιγραφή

Το βιβλίο περιέχει 24 σελίδες.

Ο Θεοδόσιος (Θεοχάρης) Σιναΐτης,[939] χωρίς σχετική μνεία, παραθέτει το κείμενο του Τετράγλωσσου Λεξικού του Δανιήλ χρησιμοποιώντας και στις τρεις γλώσσες το κυριλλικό αλφάβητο· κρατάει το ελληνικό κείμενο, παραλείποτας το βλαχικό και το

[939]*Български възрожденски книжовници от Македония*, София 1983, 102-107. Шопов А., *Изъ новат аистория на българить въ Турция. Първата българска печатница въ Солунъ. Живота на архимандритъТеодосий. Живота на Кирилъ Пейчиновичъ. Отговоръ на Ястребова, Гопчевича и Драганова,* Пловдив 1895.

αλβανικό και μεταγράφωντας το με κυριλλικό αλφάβητο και προσθέτει τουρκική/καραμανλίδικη μετάφραση επίσης με κυριλλικό αλφάβητο. Έτσι, δίνει την προτεραιότητα από την ελληνική στη βουλγαρική γλώσσα και αντίστοιχα από το ελληνικό στο κυριλλικό αλφάβητο. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι δεν απευθύνεται σε Βλάχους αλλά σε ρωμιούς καθώς και σε τουρκόφωνο αναγνωστικό κοινό, πιθανόν τους γκαγκαούζους, όπως έχει προταθεί. Σύμφωνα με πρόσφατη ανάλυση περιεχομένου του πρωτότυπου κειμένου που ο Θεοδόσιος αντιγράφει, δηλ. το Τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (1802), γίνεται φανερό ότι ο μεταγενέστερος αυτός Βούλγαρος κληρικός, λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, ικανοποιεί διαφορετικές ανάγκες ετερόγλωσσων και ετερόθρησκων ομάδων.

Το τρίγλωσσο αυτό Λεξικό περιέχει περίπου 1000 λέξεις.[940]

Βιβλιοθήκες

НБКМ, НУБ (R. II 1831), УБ

Βιβλιογραφία

Дринов М., Няколко бележки за триезичната солунска книга, *Книжици за прочит*8-10(1891), 195-201

Милетич Л., Проф. В. А. Погорелов, Даниловият четириезичник (ανατύπωση: *Сборник на* БАН– *Историко-филологически клон* 11(1925), 1-48), *МП* 4(1924), 10

Мирчев К., Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник, *МП* 3(1940) , 37

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 226 (no 27)

Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, *Доклади* 2*(История на българския език), Втори международен конгрес по българистика - София (23.5- 3.6.1986),* София 1987, 134-140

Κωνσταντακοπούλου Α*., Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850) Το Τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988, σελ. 116-40 κεφ. Το Τετράγλωσσο Λεξικό και το Книга за научение трих язиков ου Θεοδόσιου Σιναΐτη: ίδιο κείμενο-διαφορετικοί στόχοι.

[940] Στο ίδιο, 226 (no 27).

Старопечатени и ретки книги во Република Македонја. Централен каталог, Народна и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски”, Скопје 1998, 165 (no 1151)

Ристовски Бл., Ѓеорѓија М. Пулевски. Меѓник во нашата културно-национална историја (По повод стогодишнината од смртта, 1895-1995), *Свечни собири* 34(1996), 10

32. Ελληνο-βουλγαρικό λεξικό στο *τετράδιο* του Στογιάν Πένγιοφ 1842

Περιγραφή

Χειρόγραφο σε 220 σελίδες.[941]

Το χειρόγραφο είναι διακοσμημένο με διάφορες ζωγραφιές (ανθρώπινες και ζωικές μορφές, φυτά, οικοσήματα)– στην αρχή πριν το κείμενο ή σε ολόκληρη τη σελίδα. Περιέχει σημειώσεις με τις παραγγελίες και τις πωλήσεις και επίσης απόσπασμα από την *Ιστορία* του Παϊσίου (1762).

Στα φφ. 45^{r}–54^{r} περιέχεται ένα δίστηλο μικρό ελληνο-βουλγαρικό λεξικό στο οποίο οι ελληνικές λέξεις στην πρώτη στήλη είναι σε αλφαβητική σειρά (μόνο σύμφωνα με το πρώτο τους γράμμα). Στη δεύτερη στήλη παρατίθεται η βουλγαρική τους μετάφραση μονολεκτικά ή περιφραστικά. Σε κάποια σημεία λείπει η βουλγαρική μετάφραση, αλλά ο συντάκτης/ γραφέας αφήνει χώρο για συμπλήρωση. Τα φ. 51^{r}–54^{r} περιέχουν τέσσερεις στήλες (η πρώτη και η τρίτη στα ελληνικά, η δεύτερη και η τέταρτη στα βουλγαρικά). Οι λέξεις του λεξικού είναι κυρίως ονομασίες δέντρων, φυτών και των μερών τους, ζωών, μερών του ανθρώπινου σώματος και ονομασίες κάποιων ασθενιών.

Μετά από το λεξικό αυτό ακολουθούν κείμενα στη βουλγαρική γλώσσα. Στο φ. 67^{r} είναι γραμμένοι οι αριθμοί, τα ονόματα των πλανητών, τα ζώδια και οι ονομασίες των μηνών (στα ελληνικά και βουλγαρικά).

Βιβλιοθήκες

БАН (102)

Βιβλιογραφία

[941] Επειδή η περιγραφή είναι βάση του μικροφίλμ, δεν είναι δυνατή η αναφορά των διαστάσεων των φύλλων.

Кодов Хр., *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Академия на науките*, София 1969, 258(no 102)

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970), 228(no 32).

33. Константин Г. Фотинов, *Болгарский разговорникъ за оныѦ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фωтинова*, Смирна, в печатница А. Даміанова/ [Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ, Βουλγαρικοί διάλογοι για εκείνους οι οποίοι αγαπάνε να συνηθίζουν να μιλάνε ελληνικά], 1845, σσ6 + 96 + 4

(βλ. εικ.αρ. 17-20)

Περιγραφή

Το περιεχόμενο χωρίζεται σε δύο κύρια μέρη: το πρώτο μέρος (έως τη σελίδα 69) περιέχει διαλόγους και το δεύτερο μέρος (από τη σ.70 έως το τέλος) περιέχει διάφοροι τύποι εμπορικών εγγράφων. Όλα τα κείμενα είναι γραμμένα σε δύο κάθετες στήλες, η πρώτη στήλη περιέχει κείμενα στα βουλγαρικά και η δεύτερη στα ελληνικά. Ολά τα κείμενα, ακόμα και τα ελληνικά, είναι γραμμένα με κυριλλικό αλφάβητο και προφανώς απευθυνόταν στους Βούλγαρους που ήθελαν να μάθουν την ομιλούμενη ελληνική για να διευκολύνουν την επικοινωνία τους γενικότερα στον αστικό χώρο.[942]

Βιβλιοθήκες

НУБ (R.I 272), УБ

Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη: http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/9/4/metadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275.tkl(17-2-2017)

Βιβλιογραφία

Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия, съст. Н. Генчев, К. Даскалова, София 1988, 674

Danova N., Λεξικογραφία και ιδεολογία Η περίπτωση του Constantin Fotinov (1785-1858), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου*

[942] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 581-600, 911.

στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, 227-34

Παπαδριανός Ι. Α., Οι Μακεδόνες απόδημοι στη Βαλκανική Χερσόνησο, Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης επιμ., *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1992

Πόποβιτς Ντ., *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια Ο Cincarima*, Θεσσαλονίκη 2010, 225, σημ. 695.

Старопечатени и ретки книги во Република Македонја. Централен каталог. Народна и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски", Скопје 1998, 389(no 2842)

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970), 228(no 33).

34. R. V. P. K., *Izrazhenija, razgovori, rječnik, posloviceipripovedčice*(=Φράσεις, διάλλογοι, λεξικό, ρητά και ανέκδοτα), 1845

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Novaković St., *Srpska Bibliografija*, σ. 271, αρ. 1389

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 114.

35. Ρ. και Π. Κ., *Λεκτικές εκφράσεις, λεξικό, παροιμίες και μικρά αφηγήματα στην ελληνική, τουρκική και σερβική γλώσσα*, 1845 (με ελληνικό κι σερβικό αλφάβητο)

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Πόποβιτς Ντ., *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια Ο Cincarima*, Θεσσαλονίκη 2010, 225, σημ. 695, όπου αναφορά στη Σερβική Βιβλιογραφία του Novaković St., *Srpska Bibliografija*, αρ. 1389.

36. Γεωργίου Κυρίδου και Ευθυμίου Αβραμοβίκι (δάσκαλος του ελληνικού σχολείου του Βελιγραδίου)**, *Χειραγωγία εις την ταχείαν και εύκολον μάθησιν της Γραικικής και Σερβικής γλώσσης υπό -*, εν Βελιγραδίω, εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1845**

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Manojlovic M., Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78.

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 85.

37. Ευθύμιος Αβράμοβιτς, *Αναγνωσματάριον της νέας ελληνικής γλώσσας για τη χρήση των εμπορικών σχολών* (στα σερβικά), 1846.

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Παπαδριανός Ι. Α., Οι Μακεδόνες απόδημοι στη Βαλκανική Χερσόνησο, Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης επιμ., *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1992

Πόποβιτς Ντ., *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια Ο Cincarima*, Θεσσαλονίκη 2010, 225, σημ. 695.

38. Βουλγαρο-ελληνικό λεξικό, διάλογοι και χρηστομάθεια του Ζαχαρία Χρηστοδούλοφ, 1849

Περιγραφή

Γνωστό μόνο από τη βιβλιογραφία.

Βιβλιοθήκες

НБКМ (383)

Βιβλιογραφία

Αλεξίεβα Α., *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικάτον ΙΘ΄ αιώνα,*τ. Α΄, *Πρωτότυπα έργα* (*Книжовно наследство на българи на гръцки език през XIX век,*Т.1: *Оригинали*), Sofia 2010, 581-600, 911

Кювлиева В., Кратко описание на ръкописния българо-гръцки речник от Захари Христодулов, *БЕ* 4-5(1965),408-412

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970)*,* 228-229 (no 34).

39. Τομα Μιχ. Κραλεβσκι, *Разговори французко-греческо-болгарскии*, Цариград 1850/ Θωμά Μιχ. Κράλεβσκι, Γαλλο-ελληνο-βουλγαρικοί διάλογοι, Κωνσταντινούπολη 1850.

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ 48.

Οι διάλογοι είναι ταυτόχρονα και στις τρεις γλώσσες (γαλλικά, ελληνικά και βουλγαρικά), γραμμένες με κυριλλικό αλφάβητο. Οι σελίδες 29-37 περιέχουν λεξικό με 300 λέξεις περίπου σε θεματική σειρά. Τα βουλγαρικά είναι δυτική διάλεκτος. Το

πρωτότυπο είναι κάποιοι ελληνο-γαλλικοί διάλογοι, τους οποίους ο Θωμάς Μ. Κράλεβσκι μετάφρασε στα βουλγαρικά.

Βιβλιοθήκες

УБ (Бс II 135)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970),229-230(no 36).

40. Ελληνο-βουλγαρικοί διάλογοι, ίσως των μέσων του 19ου αιώνα

Περιγραφή

Χειρόγραφο τεσσάρων φύλλων.

Οι διάλογοι παρατίθενται σε θεματική σειρά. Ίσως ο συντάκτης είναι κάποιος από τους μαθητές του Νεοφύτου Ρίλας.[943]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (1251)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 225(no 23).

41. Ελληνο-βουλγαρικό λεξικό και διάλογοι, ίσως των μέσων του 19ου αιώνα

Περιγραφή

Χειρόγραφο σε χαρτί, 12 φύλλα.

Οι διάλογοι παρατίθενται σε θεματική σειρά. Ίσως ο συντάκτης είναι κάποιος από τους μαθητές του Νεοφύτου Ρίλας.[944]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (793)

[943] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 225 (no 23).
[944] Στο ίδιο, 225 (no 22).

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB 2*(1970), 225(no 22)

42. *Λεξικόν των εν τω κειμένω της Σλαβωνικής Χρηστομαθείας απαντωμένων λέξεων Συνταχθέν υπό Νεοφύτου Ιερομονάχου Ρηλιώτου καθηγητού της Σλαβωνικής γλώσσης εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, ΑΩΝΒ΄* [1852][945]

Περιγραφή

357+6χ.α., 22 x 17,5 εκτ.

Το δίγλωσσο εκκλησιαστικό παλαιοσλαβικό-ελληνικό λεξικό αποτελείται από 25 τετράδια και εμπεριέχεται –με εξαίρεση κάποια αντίτυπα– στη *Χριστομαθїа славѢнскагω іыка/ Χρηστομάθεια Σλαβωνικής γλώσσης Ερανισθείσα μεν υπό Νεοφύτου ιερομονάχου Ριλλιώτου καθηγητού της γλώσσης ταύτης εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Εκδοθείσα δε σπουδή και δαπάνη του Πανιεροτάτου Μητροπολίτο**υ** Σταβρουπόλεως Κωνσταντίνου του Τυπάλδου. Σχολάρχου και καθηγητού της αυτής ιεράς σχολής Εν Κωνσταντινούπολει, εν τω Πατριαρχικώ Τυπογραφείω,* 1852, γραμμένη επίσης από τον Νεόφυτο Ρίλας.

Το λεξικό περιέχει περίπου 9.300 λέξεις. Τα ουσιαστικά παρατίθενται σε ονομαστική και γενική πτώση, τα επίθετα αναφέρονται και στα τρία γένη, τα ρήματα σε α΄ και β΄ πρόσωπο ενικού. Η ελληνική μετάφραση είναι ορθή, ενώ σε κάποιες λέξεις σημειώνεται και περιφραστική ερμηνεία.[946]

Βιβλιοθήκες

НБКМ(Ст.258), УБ, РМ (Г1374/Г1375/Г1377/Г1379/Г1380/Г1381/Г1382)

Βιβλιογραφία

Иречек К., Словарът на отца Неофита Рилскаго, *ПСп* 2(1982-1983), 131-137

[945] Γκίνης Σ. Δ., Γ. Β. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τ.2, Αθήνα 1941, 364, αρ. 5874. Βλ. και πιο πάνω σελ. 163.
[946] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 230 (no 37).

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 230 (no 37)

Стоянов М., *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878*, София 1957, 264(no 5620)

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθενπαιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας. Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων κατά το 18ο και 19ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2005, 244 (no 507)

Νιχωρίτης Κ. Γ. εισαγωγή επιμέλεια, σχόλια, *Σλαβωνική γλώσσα Εκ της Χρηστομαθείας της Σλαβωνικής γλώσσης ερανισθείσης υπό Νεοφύτου ιερομονάχου Ριλλιώτου –Λεξικόν (1852)*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 54-441 (ανατύπωση, σελ. α΄-ζ΄ + 1-357, παροράματα, χωρίς αρίθμηση [358-363]).

43. Ρίστα Γιοβάνοβιτς, *Mali grčko-srbski rječnik sa raznimraz govorima* (=Μικρό ελληνοσερβικό λεξικό με διαφόρους διαλόγους), Βελιγράδι 1853

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Manojlovic M., Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78.

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 114, σημ. 27.

44. Ρωσο-βουλγαρο-ελληνικό λεξικό του Κωνσταντίν Φώτινοβ, περίπου 1855

Περιγραφή

Γνωστό μόνο από τη βιβλιογραφία.

Το λεξικό είναι σε χειρόγραφη μορφή και περιέχει περίπου 30.000 λέξεις σε αλφαβητική σειρά, από Α έως Ο σε τρείς γλώσσες: ρωσική, βουλγαρική και ελληνικη. Τα τελευταία τετράδια του κώδικα λείπουν. Στην ελληνική μετάφραση κάποιων λέξεων, για καλύτερη ερμηνεία, ο Φώτινοβ μεταφράζει και περιφραστικά. Τα ελληνικά μεταγράφονται σε κυριλλικό αλφάβητο.[947]

Το λεξικό γράφτηκε γύρω στα 1855 στην Κωνσταντινούπολη. Μετά το θάνατο του Φώτινοβ (1858) [948] δωρήθηκε στο βουλγαρικό *Τσιτάλιστε*(=Αναγνωστήριο), [949] στη συνέχεια στη Βουλγαρική Εξαρχία και τέλος μεταφέρθηκε στο Τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης «Κύριλλος και Μεθόδιος» στη Σόφια, όπου απόκειται σήμερα.[950]

Βιβλιοθήκες

НБКМ (794)

Βιβλιογραφία

Стоянов М., Гръцко български речници и учебници, *SB 2*(1970)*,* 230 (no 38)

Danova N., Λεξικογραφία και ιδεολογία Η περίπτωση του Constantin Fotinov (1785-1858), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1995, 227-34.

Ντάνοβα Ν., *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ*, τ. Α΄ *Ελληνική αλληλογραφία*, Σόφια 2004 / Данова Н., *Архив на Константин Георгиев Фотинов*, т. 1, *Гръцка кореспонденция*, София 2004, 7 σημ. 13 και 26, σημ. 13.

[947] Αλεξίεβα, *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά*, 581-600, 911

[948] Шишманов К. Ив., К. Фотинов, неговият живот и неговата дейност, *СбНУ* 11(1894), 591-764.

[949] Πρόκειται για κέντρο πολιτιστικο-εκπαιδευτικής οργάνωσης που διοργανώνεται από τα μέσα του 19ου αιώνα στα περισσότερα βουλγαρικά και νοτιοσλαβικά κέντρα και όπου υπάρχουν βουλγαρικές κοινότητες, όπως π.χ. Κωνσταντινούπολη.

[950] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници, 230 (no 38). Ντάνοβα, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτινοφ*, τ. Α΄, 7, 26.

45. *Рьчникъ на думы турскы и гръцкы въ языка българскый, събранъ от г-на М. Павлева, а нарьдилъ и оимотилъ Алекс. Т. Живковъ Пльвнянинъ*[951] [=Λεξικό τουρκικών και ελληνικών λέξεων στη βουλγαρική γλώσσα, συντεθέν υπό του Μιχαήλ Πάβλεφ, τακτοποιηθέν και χρηματοδοτηθέν υπό του Αλεξάνδρου Τ. Ζίβκοβ από το Πλέβεν]**, Βουκουρέστι 1855**

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ 62.

Το λεξικό περιέχει 1474 λέξεις. Οι περισσότερες είναι τουρκικές και μόνο 100 περίπου είναι ελληνικές. Όλες είναι γραμμένες σε κυριλλικό αλφάβητο και μεταφράζονται στα βουλγαρικά. Οι μη βουλγαρικές λέξεις παρατίθενται σε αλφαβητική σειρά και είναι γραμμένες με πιο μεγάλα γράμματα. Δίπλα είναι η καταληκτική λέξη στα βουλγαρικά (μερικές φορές υπάρχουν κάποιες αντίστοιχες λέξεις στα βουλγαρικά). Στις περιπτώσεις που η αντίστοιχη λέξη δεν υπάρχει στη βουλγαρική γλώσσα, ο συντάκτης χρησιμοποιεί εκκλησιαστικές παλαιοσλαβικές λέξεις, γλωσσικά δάνεια από τη ρωσική γλώσσα ή νεολογισμούς –οι νεολογισμοί που προτείνει είναι τεχνητοί και δεν καθιερώθηκαν στην καθομιλούμενη βουλγαρική γλώσσα.

Ο Μιχαήλ Πάβλεφ είναι ο συντάκτης της λίστας με τις τουρκικές και ελληνικές λέξεις που χρησιμοποιούνταν συνήθως στον προφορικό και στο γραπτό λόγο των Βουλγάρων εκείνη την εποχή. Ο Αλέξανδρος Ζίβκοβ συμπλήρωσε τη λίστα, κατέταξε τις λέξεις σε αλφαβητική σειρά και συμπλήρωσε τις αντίστοιχες έννοιες στη βουλγαρική γλώσσα, δηλαδή έκανε πραγματική λεξικογραφική δουλειά. Το λεξικό εκδόθηκε με τη χρηματοδότηση του Κωνσταντίνου Τσόκαν, γι' αυτό και στην αρχή καταχωρήθηκε ένα αφιέρωμα σ' αυτόν. Στη συνέχεια ακολουθεί εισαγωγή (σ. III-XII) στην οποία ο Ζίβκοβ εκθέτει τις απόψεις του για τη βουλγαρική γλώσσα και τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να συνταχτεί το λεξικό. Ο κυριότερος σκοπός του, όπως γράφει, ήταν να *«καθαρίσει»* τη γλώσσα από τις *«ξενικές»* λέξεις, συγκεκριμένα από την ελληνική και

[951] Ο Μιχαήλ (Μίργιου) Πάβλεφ γεννήθηκε στην πόλη Λόβετς της Βουλγαρίας. Η βασική του απασχόληση ήταν το εμπόριο, αλλά είχε ενεργή δράση και στον αγώνα για την εκκλησιαστική αυτονομία της Βουλγαρίας, Иширков А., Мирюи д-р Коста Павлеви, *Ловеч и Ловчанско, географско, историческо и културно списание* 3(1931), 43-55 και Στοянов, *Българска възрожденска книжнина*, τ. 1, 274. Ο Αλέξανδρος Ζίβκωφ γεννήθηκε στην πόλη Πλέβεν της Βουλγαρίας, όπου και σπούδασε και έμαθε άπταιστα την ελληνική γλώσσα. Στη δεκαετία του 1850 εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι, όπου αυτοκτόνησε το 1856, λόγω οικογενειακής τραγωδίας, Στοянов, *στοίδιο*, 132 και Трифонов Ю., *Историята на град Плевен до Освободителната война*, София 1933, 184-189.

τουρκική λεξιλογική επιρροή. Το λεξικό αποτελεί σημαντική πηγή για τη γλωσσική κατάσταση στη Βουλγαρία, επειδή δείχνει πόσες και ποιες τουρκικές και ελληνικές λέξεις χρησιμοποιούνταν τότε (1855).

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Кювлиева В., Родолюбието в един възрожденски речник, *БЕ* 6(1973), 538-545

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970),230-231 (no 39).

46. *Βουλγαρικοί-ελληνικοί-τουρκικοί-γαλλικοί-αγγλο-ιταλικοί διάλογοι για εκείνους που επιθυμούν να μιλούν σ' αυτές τις γλώσσες*, Κωνσταντινούπολη 1858 / *Разговори български-гречески-турски-френцузки-англо-италиански за ония, които желаят разговора на тия язици*, Цариград 1858

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ 39.

Αρχίζει με μικρό λεξικό που αποτελείται από τις πιο χρήσιμες λέξεις του καθημερινού λεξιλογίου. Οι λέξεις δεν ακολουθούν αλφαβητική σειρά, είναι θεματικά ομαδοποιημένες: Ημέρες της εβδομάδας, μήνες, μικροί διάλογοι(στο παζάρι, στο μπακάλικο κ.α.). Ο συντάκτης του βιβλίου είναι άγνωστος. Το έργο του σίγουρα δεν είναι πρωτότυπο αλλά συγκριτική δουλειά –για τη σύνταξή του χρησιμοποίησε πολύγλωσσα λεξικά, γι' αυτό σε κάποια σημεία οι λέξεις επαναλαμβάνονται. Οι διάλογοι αυτοί πάντως μπορούν να θεωρηθούν ως το πρώτο πολύγλωσσο βουλγαρικό λεξικό.[952]

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

[952] Стоянов, Гръцко-български речници и учебници,231 (no 40)

Кювлиева В., Родолюбието в един възрожденски речник, *БЕ* 6(1973), 538-545

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 231 (no 39).

47. *Ανώνυμος, Razgovori srbski, nemački, grčki, turski, franzuski i italianski* (= Διάλογοι σερβικοί, γερμανικοί, ελληνικοί, τουρκικοί και ιταλικοί), Ζέμουν 1861

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 114, σημ. 28.

48. Драган Манчев, Δημήτριος Βασίλεβ, *Гръцко-български разговорник* [Ελληνο-βουλγαρικοί διάλογοι], Земун 1862

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ 67.

Οι διάλογοι αυτοί αποτελούνται από τρία μέρη: φωνητική της ελληνικής γλώσσας, ομάδες λέξεων κατά θέμα και διάλογοι με τις πιο χρήσιμες καθημερινές λέξεις.

Βιβλιοθήκες

Δεν εντοπίστηκαν αντίτυπα.

Βιβλιογραφία

Στοянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 231 (no 41).

49. *Novo upustvozaučnjugrčkogjezika* (= Νέα μέθοδος για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας), 1863

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*, Αλεξανδρούπολη 2001, 85.

50. Νικόλαος Γιαννακίδης [=Nikola Jovanovic], Πρακτική Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας για τις ανάγκες των σχολείων και των αυτοδίδακτων, Novi Sad/Νεόφυτον 1863

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Manojlovic Miroljub, Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78.

50a. Nikola Jovanovic, Πρακτική Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας για τις ανάγκες των σχολείων και των αυτοδίδακτων, Karlovac 1864

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή

Βιβλιογραφία

Manojlovic Miroljub, Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78.

51. Fr. Miklosich: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum,* Vindobonae 1862-1865

Περιγραφή

Σε έντυπη μορφή, σσ 22+1171

Βιβλιοθήκες

УБ.

ABSTRACT

Multilingualism and Language-Learning in the Balkans
(second half of 15th – middle of 19th centuries)

Our Phd dissertation approaches the Balkan phenomenon of multilingualism and of language-learning from historical point of view. Actually, this widely-manifested during the Ottoman period phenomenon has been studied in two-fold directions: On the one hand, it is approached as a continuation from the Medieval period of the spontaneous acquisition of one or more Balkan-languages knowledge –usually acquisition of oral only not writting skill–, within the framework of cohabitation and communication between different language-speaking groups in the Balkan peninsula; on the other, as a result of an intentional and purposeful decision of studying one or more Balkan languages. In both cases the respective phenomenon has been studied in relation to the social, economic, religious and cultural life of every group until about the middle of the 19th century, when the national states' formation was inaugurated and the official national languages were on their process standardization and institutionalization, thus putting an end to the previous spontaneous Balkan language-learnig process.

The sources on the topic of multilingualism in the Balkans, on which the study is based, can be divided into two groups. The first includes texts of West European travelers/ pilgrims, diplomats, humanists and others who crossing or residing in the Balkans noticed that many of the locals speak several languages. To the second group of sources are related bi-/multi-lingual word lists and phrase lists rather for traveling than teaching, dictionaries, manuals for learning a foreign language, translations of holy texts, grammar textbooks, bilingual newspapers, commercial correspondence etc.

The current research consists of four main parts. In the Part I, divided into two chapters, are analysed different data from West European travel accounts related to multilingualism in the Balkans, are also presented the West Europeans' attitude towards the Balkan population and correspondingly the attitude of the latter towards the West. In the same part are also explored representative demographic data which are contained in the itinenaries sheding light and enriching the phenomenon of multilingualism.

The Part II, consisting also two chapters, is devoted to the significance of the book in the Balkans and its diffusion within the Peninsula, concerning the centers of circulation/ production of manuscripts and printed books, libraries and the condition of printing houses functioning under the Ottoman rule. Priority is given to some textbooks for foreign language learning; it is not omitted to be analysed the issue of the institutionalisation of foreign language learning in schools and the role of the Greek education as a means to spread the Greek language among non-Greek speaking communities. In this regard it is also discussed the representative paradigm of the Theological School on the island of Halki, where some graduates –Bulgarians by origin– have a command of Greek at an extraordinary high level. The Theological school was also highly regarded because of its significance as first institution of higher education teaching Church Slavonic language.

The Part III, consists of two chapters, refers to the criteria by which the multilingual / bilingual texts presented in this paper are selected: to fit the chronological frameworks of the study, to include parallel texts in Greek and at least one Balkan Slavic language (Bulgarian / Serbian) and to be written with the intention to be used for language learning. Selected examples are presented in detail and their content is analyzed from a historical perspective. In the final, fourth part of the dissertation is taken into consideration the role of multilingualism in terms of religion, economics and diplomacy in the Balkans in this certain period by giving examples of the leadership of certain languages in various spheres of life in the Balkan societies. Also, the role of language in terms of national historiography was not omitted to be studied.

As a result of the study of Balkan multilingualism it is concluded that this is a very interesting linguistic and historical phenomenon. It is emphasized that in contrast to previous studies on the subject, which are mostly on the linguistic side of this problem, this thesis focuses on multilingualism as a result of historical, social, religious, economic and personal conditions. Noted is the functionality of the foreign language, not only as a communication tool on a personal level but also its professionally usage. Considering that usually for daily and working relations in the Ottoman society and especially in the Balkans knowledge of several languages was needed, it is understandable why a large part of the Balkan population mastered to some extent one or more foreign languages.

Interesting conclusions can be made also regarding the attitude of the church towards multilingualism, which as a unifying element is in conflict with the church's position to deepen the theoretical and dogmatic contradictions between the different confessional groups in the Balkans. This, in turn is a factor that has a negative effect on the spreading of multilingualism among the various Balkan societies, but apparently has not so strong impact, as evidenced by the numerous cases of multilingualism attested in the numerous sources from the specified period. Stronger influence that favors the spreading of multilingualism has the cohabitation on a common territory. With the formation of national states and the perception of language as one of the main national characteristics, the dividing rather than the unifying function of language began to be emphasized. In the current thesis has been made an attempt to recall the attitude of the Balkan people towards foreign languages and to show precisely the unifying role of multilingualism in contradiction to the current modern era's perception of language as one of the characteristics of *"the other "*, *" the different one"*.

РЕЗЮМЕ

Многоезичието и изучаването на езици на Балканите (втората половина на 15-ти - средата на 19 век)

Темата на настоящата дисертация е многоезичието на Балканите като исторически феномен в периода от втората половина на XV до средата на XIX век. Този феномен е изследван в две посоки – от една страна е разглеждан като продължение на спонтанния процес от предишните епохи на комуникация и съжителство между населението на Балканите, а от друга – като резултат от съзнателното и целенасочено изучаване на балкански езици. И в двата случая съответния феномен е изследван във връзка с обществения, икономическия, религиозния и културния живот на всеки народ до към средата на XIX век, когато чрез обособяването на националните държави и извеждането на официалните национални езици на преден план спонтанното изучаване на балканските езици е прекратено.

Изворите относно темата за многоезичието на Балканите върху който е базирано изследването могат да бъдат обособени в две групи. Първата включва пътеписните разкази на западноевропейски пътешественици, дипломати и др., които прекосявайки или пребивавайки на Балканите, забелязват, че много от местните говорят по няколко езика. Към втората група извори се отнасят многоезичните речници, наръчниците за изучаване на чужд език, преводите на свещените текстове, граматиките, двуезичните вестници, търговската кореспонденция и др.

Настоящето изследва се състои от четири основни части, разделени на отделни глави. В

първата част, състояща се от две глави, са представени различни, отнасящи се до многоезичието на Балканите, податки от западноевропейски пътеписи, както е представено и отношението на западноевропейските спрямо балканското население и съответно и отношението на последните към Запада. В същата глава са отбелязани и някои подбрани демографските данни, съдържащи се в пътеписните описания, които имат за цел да обогатят представата за феномена на многоезичието. Втората част, която също се състои от две глави, е посветена на

значимостта на книгата на Балканите и нейното разпространение, като бива засегната и проблематиката около центровете за изработване /производство на ръкописи и печатни книги, библиотеките и разпространението на книгите. Превес е даден на някои учебници /ръководства за изучаване на чужд език, като не е пропусната и темата за езиковото обучение в училищата и за ролята на гръцкото образование като начин за разпространение на гръцкия език и сред негръцкоговорящите общности. В тази връзка бива разгледан и примера на Богословското училище на о.Халки, някои от чиито възпитаници –българи по произход– владеят на изключително високо ниво гръцки език. Представянето на Богословското училище е и поради значимостта му като първото висше учебно заведение, в което се преподава църковно славянски език. Третата част, която се състои от две глави, се отнася до критериите, по които са избрани представените в настоящата разработка многоезични /двуезични текстове: да се вместват в хронологическите рамки на изследването, да съдържат паралелни текстове на гръцки и поне един балкански славянски език (български /сръбски) и да са написани с цел да бъдат използвани за езиково обучение. Избрани примери са представени подробно и съдържанието им е анализирано от историческа гледна точка. В последната, четвърта, част на дисертацията е разгледана ролята на многоезичието по отношение на религията, икономиката и дипломацията на Балканите в конкретния период, като са представени примери за водещата роля на някои от езиците в различните сфери на живот на балканските общества. Също така не е пропусната да бъде разгледана и ролята на езика от гледна точка на националната историография.

В резултат на изследването на балканското многоезичие се достига до извода, че това е много интересен езиков и исторически феномен. Подчертано е, че за разлика от досегашните изследвания по темата, които са предимно върху езиковата страна на този проблем, в настоящата дисертация се акцентира върху многоезичието като резултат от исторически, обществени, религиозни, икономически и лични предпоставки. Отбелязва се функционалността на чуждия език, не само като средство за комуникация в личен, а и в професионален план. Имайки предвид че обикновено за ежедневните и работните отношения в османското общество, и специално на Балканите, са нужни познания по няколко езика, е обяснимо и защо голяма част от балканското население е владеело до някаква степен един или повече чужди езика.

Интересни изводи могат да бъдат направени и относно отношението на църквата спрямо многоезичието, което като един обединяващ елемент, влиза в противоречие с църковната позицията за засилване на теоритично-догматичните противоречия между различните конфесионални групи на Балканите. Това от своя страна фактор, който повлиява отрицателно върху разпространението на многоезичието сред различните балкански общества, но явно няма толкова силно влияние, което се доказва и от многобройните случаи на многоезичие, засвидетелствани в изворите от конкретния период. По-силно влияние, благоприятстващо за разпространението на многоезичието, оказва съжителството на една обща територия. С обособяването на националните държави и възприемането на езика като една от основните национални характеристики, започва да се подчертава разделящата, а не обединяващата функция на езика. В настоящата дисертация е направен опит да бъде припомнено отношението на балканското население към чуждите езици и да се покаже именно обединяващата роля на многоезичието, в противоречие на актуалното в съвременната епоха възприятие за езика като една от характеристиките на *„другия", „различния"*.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Βυζάντιος Δ. Ε., *Η Βαβυλωνία*, Αθήνα 2002 [1835]

Γκίνης Σ. Δ., Γ. Β. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 2, Αθήνα 1941

Ηλιού Φ., *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τόμος πρώτος *1801-1818*, Αθήνα 1997

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ελληνικά βιβλία και μεταφράσεις «θύραθεν παιδείας» στη Βιβλιοθήκη της Μόνης Ρίλας. Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων κατά το 18ο και 19ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2005

Karl Eduard Zachariä [von Lingenthal], *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838*, Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2016

Κατάλογος των εν τη βιβλιοθήκη της εν Βιέννη Εθνικής Σχολής βιβλίων, Βιέννη 1846

Κουμανούδης Στ., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών Από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1-2, Αθήνα 1900 [επίτομη ανατύπωση: Ερμής 1980]

Μάρκου Αντώνιου Κατσαΐτη III Ταξίδι στη Μολδοβλαχία το έτος 1742, Φλάμου Φ. Κ., Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, πίνακες, Αθήναι 1979

Μαντάς Κ., Βίοι παράλληλοι: *"Βίος και πάθος του αμαρτωλού Σωφρονίου" του επισκόπου Βράτσας Σωφρόνιου (Βουλγαρία 1739-1813) & "Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου" (Ζάκυνθος 1801-1831)*, Ρόδος 2011

Marlowe Chr., *Ο Εβραίος της Μάλτας*, Αθήνα 1989 [1589/90]

Μαυρίδης Σ., C. Primavera-Μαυρίδου, *Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550 έως το 1892*, Θεσσαλονίκη 2005

Μότσιος Γ. [εισαγωγή, μετάφραση], «Βίος και πάθη του αμαρτωλού Σωφρόνιου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Δωδώνη* –Φιλολογία ΙΗ΄(Ιωάννινα 1989), 63-108

Μπάρσκι, Βασίλι Γκρηγκόροβιτς, *Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος 1725-1726, 1744-1745*, με την φροντίδα και τα σχόλια του Παύλου Μυλωνά, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009

Μπεράρ Β., *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία: Έλληνες, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι*, Τροχαλία, Αθήνα 1987 [1896]

Björnståhl J. J. , *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μετάφραση προλεγόμενα, σημείωσες Μεσεβρινός, Θεσσαλονίκη 1979

Ντάνοβα Ν., *Αρχείο του Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτινοφ*, τ. Α΄, *Ελληνική αλληλογραφία*, Σόφια 2004 / Данова Н., *Архив на Константин Георгиев Фотинов*, т. 1. *Гръцка кореспонденция*, София 2004

Οικονόμου Ελένη Ελ., *Παϊσίου Χιλανδαρινού Σλαβοβουλγαρική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 2009 [διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., 1999]

Πρωτοπειρία Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου Τρίγλωσσο Λεξικό Ρωμαίϊκα-Βάχικα-Αλβανίτικα Βενετία 1770, Γιώργης Έξαρχος προλεγόμενα-εισαγωγή-επιλεγόμενα, έκδ. Δίαυλος, Αθήνα 2016 (μεταγραφή και ανατύπωση έως σ. 60 και σ. 92).

Ραγκαβής Αλ. Ρ., *Απομνημονεύματα*, τ. 4, Αθήνα 1930

Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α΄(333 μ.Χ.-1700), τ.Β΄(1700-1800), Αθήνα 1981

Χέρντερ Γ., *Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς, Τροπή, Αθήνα 2007

Бакорези српских уметника 18. века. Каталог. Народна библиотека Србије, Београд 1990

Бошкович Р., *Дневник на едно пътуване*, София 1975

Герлах Ст., *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*, съст. М. Киселинчева, София 1976

Геров Н., *Речникъ на блъгарскый языкъ*, Пловдив, т.1: А – Д (1895), т.2: Е – К (1897), т.3: Л – О (1899), т.4: П (1901, ред. Теодор Панчев), т.5: Р-Я (1904, ред. Теодор Панчев), т.6 (Допълнение на българския речник, 1908, ред. Теодор Панчев)

Григорович В., *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Москва 1877

Дерншвам Х., *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553-1555 г.,* София 1970

Джурова А., *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, София 1985

Джурова А., *Опис на славянските ръкописи от Центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф.Иван Дуйчев" към Софийски университет „Св.Климент Охридски" XIV-XIX век*, София 2000

Джурова А., В. Велинова, *Писмените традиции на Балканите IX-XIX в. Гръцки, славянски и ориенталски ръкописи от сбирката на центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев" към СУ "Св. Климент Охридски". Каталог*, София 2006 [=SeriesCatalogorum XII]

Евлия Челеби, *Пътепис*, София 2014

Иванов Ю., *Българский периодически печат от възраждането му до днес*, т.1, София 1893

Иречек К., Стари пътешествия по България от 15-18 столетие, *ПСпБКД* 4(1883), 67-105· 6(1883), 1-44· 7(1884), 96-127

Кодов Хр., *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската Академия на Науките*, София 1969

Koran (*Превод на Свещения Коран*, София 2006)

Korkut D. M. , Tursko-srpskohrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća, *POF* XVI-XVII / 1966-1967 (1970), 135-182

Мирчев К., Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония. Принос към лексиката на долновардарските говори, *ГСУ ИФФ* 38(1942), 1-109

Моравенов К., *Паметник за Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание*, Пловдив 1984

Неофит Рилски, *Болгарска граматика* (Фототипно издание), София 1984

Ничев А., «Четриезичния речник» на Даниил (Гръцка и българска част), *ГСУ ФЗФ* 2(1976)

Ничев А., *Костурският българо-гръцки речник от XVI век*, София 1987

Монтегю М., Е. Крейвън, *Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век*, съст. М. Киселинчева, София 1979

Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI-XIX в.), съст. М. Калицин, А. Велков, Евг. Радушев, София 1990

Погорелов В., Опис на старите печатани български книги (1802-1877), София, 1923
http://bgv.unibit.bg/pdf/pogorelov.pdf
Погорелов В. А*., Данаиловият четириезичник*, *СбБАН* 17(1925), 1-48

Подбрани извори за историята на балканските народи XV-XIX в., съст. М. Тодорова, София 2008

***Пътеписи** : Английски пътеписи за Балканите, края на 16 век - 30 те години на 19 век*, съст. М. Тодорова, София 1987
Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX в., съст. А. Орманджиян, София 1984
Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI век, съст. М. Йонов, София 1979
Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-средата на XVIII век, М. Йонов επιμ., София 1986
Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век, съст. Б. Цветкова, София 1975

Рико П., *Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката Църква (XVII век)*, София 1988

Селимински И., *Съчинения*, София 1989

Belon P., *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trovées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres estranges redigées en trois livres par Pierre Belon du mans*, Paris 1553

Bianu I., D. Simonescu, *Bibliografia romanesca veche 1508-1830*, București

Carataşu M., *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων BAR 1067-1350*, τ. Δ΄, Βουκουρέστι 2005

Martin Crusius [1526–1607], *Turcograeciae libri octo*, Basel, Leonhard Ostein (Ostenius), Sebastian Henricpetri, 1584 https://books.google.bg/books?id=R592NaNJmkMC&printsec=frontcover&dq=Turcograeciae+libri+octo&hl=bg&sa=X&ved=0ahUKEwivtZrR59fUAhXLJcAKHb4pAR8Q6AEIKjAB#v=onepage&q=Turcograeciae%20libri%20octo&f=false

Cuvata Dina Editsiea II ãndreaptã, *1802 Daniil Mihali Adami Moscopolean Lexicon tu patru limbi Четирујазичник 2002*, Editsiiiubilarã -180-2002 200 di-aji, Uniaticulturã-a Armãnilor dit maschidunii Biblioteca natsionalã Armãneascã “Constantin Belemace” Colectsia “I. Arginteanu” 3, Скопја 2002 Scopia (ανατύπωση ολόκληρης της *Εισαγωγικής Διδασκαλίας*)

Dernschwam H., *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/ 55)*, Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, München-Leipzig 1923 [=Studien zur Fugger-Geschichte 7]

Gerlach St., *Tagebuch der vonzween Glorwurdigsten Romischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho,* Franckfurtham Mayn, 1674

Herder J. G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Vorwort Gerhart Schmidt, Wiesbaden χ. έ.

Johannnes Heyman (1667-1737), *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the archipelago*: https://archive.org/details/travelsthroughpa01egmo

Kristophson J., Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, *ZB* 1(1974**)**

Leake W. M., *Researches in Greece*, London 1814

Lehfeldt W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, Köln-Wien 1989 [=Slavistische Forschungen 57]

Mehmet Efendi, *Le Paradis des infidèles*. Un *ambassadeur ottoman* en *France sous* la *Régence*. Introduction et notes par Gilles Veinstein. *Paris*, Maspéro, *1981*

Miklosich Fr., *Rumunische Untersuchungen. Denkschriften*d. k. k. Akademie der Wissenschaften, philos.-histor. Cl., Bd. 32, Wien 1882 [non vivi]

Montagu Lady M.W., *L’islam au peril des femmes. Une Anglaise en Turquie au XVIIIe siècle*, Anne Marie Moulin, Pierre Chuvin introduction, traduction et notes, Paris 1987

http://www.albanianhistory.net/1717_WortleyMontagu/index.html: extract from: *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1 (London: Henry G. Bohn, 1861), 290-291

Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, éds M.- Ch. Gomez-Géraud, St. Yérasimos, Paris 1989

Papahagi P., *Scriitori Aromâni in secolulal XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil), Bucureşti* 1909 [non vidi] –πλήρης έκδοση του *Λεξικού* του Δανιήλ με ελληνική και λατινική μεταγραφή (βιβλιοκρισία: Ст. Романски, *ПСп* LXX (1909), 462-467)

Rycaut P., *To the present State of the Greek and Armenian Churches*, London 1678 http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A58002.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext

Robert de Dreux R. P*., Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux"*, ed. H. Perot, Paris 1925

Thunmann J., *Untersuchungen über die Geschichteder östlichen europäischen Völker*, Bd.1, Leipzig 1774: https://books.google.gr/books?id=HJBBAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false Ειδικά για την αλβανική γλώσσα βλ. αγγλική μετάφραση του κεφ. On the History and Language of the Albanians and Vlachs: http://www.albanianhistory.net/1774_Thunmann/index.html

Un lexique macédonien du XVIe siècle, eds C. Giannelli, A.Vaillant, Paris 1958

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελόπουλος Αθ., Ο ελληνισμός Δοϊράνης και ο επίσκοπος Πολυανής Φώτιος Παγιώτας 1907-1928, *ΕΕΘΣΠΘ* 25 (1980), 452-536

Aitchison J., Οι Σπόροι της γλώσσας Καταγωγή και εξέλιξη της γλώσσας, Αθήνα 2006 [1996]

Ακρόπολις Αθήνα 27-11-1883, 3

Αλεξάκης Ε. Π., «Εμείς και οι άλλοι». Εθνοιστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη, *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αι., Πρακτικά συμποσίου Λιμένι Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, 143-180

Αλεξανδροπούλου Ό., *Ο Διονύσιος Ιβηρίτης και το έργο του* Ιστορία της Ρωσίας, Ηράκλειον 1994

Αλεξίεβα Α., *Φιλολογική κληρονομιά των Βουλγάρων στα ελληνικά τον ΙΘ΄ αιώνα,* τ. Α΄, *Πρωτότυπα έργα / Книжовно наследство на българи на гръцки език през XIX век,* Т. 1, *Оригинали*, Sofia 2010

Αναγνωστοπούλου Αθ., Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών, *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, *Πρώτη επιστημονική ημερίδα Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996*, 17-89

Ανεστίδης Α. Στ., Η ίδρυση της Σχολής, *Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7(1996), 163-166

Anderson B., *Φανταστικές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997

Ανδριώτης Ν., *Το ομοσπονδιακό κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσσαλονίκη 1960

Αργυροπούλου Ρ., Δανιήλ Φιλιππίδης ή Δανιήλ Μοσχοπολίτης , *Ο Ερανιστής* 16(1980), 299-300

Αρσένιος Ελασσόνος / Arsène D' Elassona (1550-1626). Βίος, έργο, απομνημονεύματα, επιμ. Φ. Αρ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 2007

Augliera L., *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα: Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. Στάθης Μπίρταχας, επιστ. εποπτεία Νίκος Μοσχονάς, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, Αθήνα 2006

Αυγουστίνου Ό., *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821,*Αθήνα2003

Βαλκανική Γλωσσολογία Συγχρονία και διαχρονία, *30.10.-1.11.1997*, επιμ. Χρ. Τζιτζιλής, Χ. Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη 2000

Beekes R. S. P., *Εισαγωγή στη συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία*, Θεσσαλονίκη 2004

Βερέμης Θ., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997

Cavallo G., *Η ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2008

Chomsky N., *Νέοι ορίζοντες στη μελέτη της γλώσσας και του νου*, Αθήνα 2000

Γαβριλιάδης Κ., Οι σχέσεις των Ελλήνων με το Προξενείο της Βενετίας στην Πάτρα (1720-1767), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981 Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998*, τ. Β΄, Αθήνα 1999, 29-35

Γαρίδης Μ., Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα, *Τα Ιστορικά* τ. Β΄, τεύχ. 3(Μάιος 1985), 183-203

Γεδεών Μ. Ιω., Η πνευματική κίνησις του γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ΄ αιώνος έτη, *ΕΑ* 9(1889)

Gellner E., Nationalism and Politics in Eastern Europe, *NLR* 189(1991), 128-136

Gellner E., *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα 1992

Georgescu V., Η ορολογία εκσυγχρονισμός και εξευρωπαϊσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νοτιοανατολικής Ευρώπης κάτω από το φως της ρουμανικής εμπειρίας, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, 110-136

Γιαλαμάς Δ. Α., Αρχιμανδρίτου Καλλίνικου *«Περιήγησις εις το Ευσεβέστατον Ιμπέριον των Ορθοδόξων Μοσχόβων»* (1754-1761). Σπάνια μαρτυρία από την ιστορία των Ελληνορωσικών σχέσεων του ΙΗ΄ αιώνος, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β΄, Αθήνα 1999, 199-206

Γιαννίτση Θ., Οι Ρώσοι περιηγητές για τον ελληνικό κόσμο (18ος-αρχες 20ου αι.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ.Β΄, Αθήνα 1999, 247-259

Γλαβίνας Απ. Αθ., Η Μονή της Αγίας Τρίαδος, *Καθημερινή. Επτά ημέρες, Κοιτίδες ελληνισμού. Χάλκη*, Αθήνα 1996, 178-183

Γκλαβίνας Γ.**,** Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης την περίοδο 1912-1924 μέσα από εκθέσεις του υποδιοικητή της επαρχίας, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-12(2001-2002)

Goldsworthy V., *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη 2004

Γόνης Δ. Β., *Ο όσιος Ιωάννης ο Ριλιώτης*, Αθήνα 1997

Γόνης Δ. Β., Χράμπαρ Τσ. "Περί των γραμμάτων" Μια σύγκριση ελληνικού και σλαβικού αλφαβήτου, *ΕΕΘΣΠΑ* 38(2003), 311-24

Δημαράς Κ. Θ., Επίμετρα, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, επιμ. Λ. Δρούλια κ.ά., Αθήνα 1968

Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα1978

Δημητριάδης Β., *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983

Δημητριάδης Β., *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής: Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997

Δημητρακόπουλος Φ. Α., *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626) Βίος και έργο*, Αθήνα 1984

Έξαρχος Γ., *Οι Ελληνόβλαχοι (Άρμανοι)*, τ. Α΄, Αθήνα 2001

Ζάχος-Παπαζαχαρίου Ευ. Α., Βαλκανική Βαβέλ, *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, επιμ. Κ. Τσιτσελίκης, Αθήνα 1999, 17-95 [=Babel Balkanique Histoire politique des alphabets utilisés dans les Balkans, *Cahiers du monde Russe et Soviétique* 13, 2(1972), 145-79]

Ζεγκίνης Ε. Χ., *Ο Μπεκτασισμός στην Δ. Θράκη -Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο,* Θεσσαλονίκη 2001

Ζιάκας Γ. Δ., *Ο μυστικός ποιητής Maulānā Jalāladdīn Rūmī και η διδασκαλία του*, Θεσσαλονίκη 1973

Ζωγράφου Αν., Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της άλωσης: Σημειωτική περιήγηση, *Τα Ιστορικά* 14-15(Ιούν.-Δεκ. 1991), 17-44

Η ελληνική γραφή κατά τους 15^{ο} και 16^{ο} αι./ The Greek Script in the 15th and 16th Centuries, 18-20.10.1996, Πατούρα Σ. επιμ., International Symposium 7, Athens 2000

Ηλιού Φ., «Τύφλωσον κύριε τον λαόν σου». Οι προεπαναστατιακές κρίσεις και ο Ν. Ε. Πίκκολος, *Ο Ερανιστής* 11(1974), 580-626

Ηλιού Φ., Σημειώσεις *για τα «*Τραβήγματα*» των* Ελληνικών Βιβλίων *το* 16ο αιώνα*, Ελληνικά* 28 (1975), 102-141

Ηλιού Φ., Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821), *Ο Ερανιστής* 16(1980), 285-295.

Ηλιού Φ., Βιβλία με συνδρομητές. ΙΙ. Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832, *Ο Ερανιστής* 22 (1999), 172-240.

Ηλιού Φ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005.

İnalcık H., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αθήνα 1995

İnalcık H., D. Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας,* τ. 1 (*1300-1600*), Αθήνα 2008

Iorga N., *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1989

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Ιορδάνογλου Α., Καραμανλίδικες επιγραφές της Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής Βαλουκλή Κωνσταντινουπόλεως, *ΒΣ* 1(1981),63-86

Ιωαννίδου Α., Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, επιμ. Β. Γούναρης κ.ά., Αθήνα 1997, 89-101

Ιωαννίδου Αλ., Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: Δύο επιστολές του κομιτατζή Αποστόλ Πετκόφ, *Ίστωρ* 11(Δεκ. 1998), 53-68

Cavallo G., R. Chartier επιμ., *Ιστορία της Αναγέννησης στο Δυτικό κόσμο*, Αθήνα 2006

Kappler M., Προϋποθέσεις για μια γραφηματική προσέγγιση προσέγγιση στα ελληνικά κείμενα γραμμένα με αραβικό αλφάβητο, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Α΄, 695-709

Καραθανάσης Αθ., *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670 - 1714*), Θεσσαλονίκη 1982 (Διατριβή)

Καρμίρης Ι. Ν., *Ορθοδοξία και προτεσταντισμός,* τ. Ι, Αθήνα 1937

Καρύδης Δημ. Ν., Στο αρχιπέλαγος, από τον 17ο στον 19ο αιώνα, *Ιστορική γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, επιμ. Ε. Π. Δημητριάδης Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, *Διεθνές συνέδριο Ιστορικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998, 163-167

Castellan G., *Ιστορία των Βαλκανίων (14ος -20ος αι.),* Αθήνα 1991

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, Εκπαίδευση στη Διασπορά Προς μία παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας, *Νεοελληνική παιδεία και Κοινωνία Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, *Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1995, 153-177

Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη Γ., *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, Αθήνα 2004

Κεκρίδης Ε. Ν., Θεόδωρος Καβαλλιώτης: Το πρόβλημα της καταγωγής του, *Βορειοελλαδικά* 1(1980), 19-21

Κίγκα Ε. Κ., Η συμβολή της Ηπείρου στη Λεξικογραφία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (18ος-19ος αιώνας), *Πρακτικά Α΄ Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913», 28 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2013*, Γ. Παπαγεωργίου, Κ. Θ. Πέτσιος επιμ., τ. Β΄, Ιωάννινα 2015, 915-950

Kiel M., Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, *Αγιά, Ιστορικά –Αρχαιολογικά, Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της (3-4.4.1993)*, Δημ. Κ. Αγραφιώτης επιμ., Αγιά, Λάρισσα 2002 [=Kiel M., (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης), Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, *Βυζαντινός Δόμος* 13(2002-2003), 67-101]

Κισκήρα Κ., Το περιοδικό *MissionaryHerald.* Μια αθησαύριστη πηγή για την ιστορία του μικρασιατικού ελληνισμού, *ΔΚΜΣ* 11 (1995-1996), 119-123

Κόμης Κ., *Χολέρα και λοιμοκαθαρτήρια (19ος -20ος αιώνας),* Ιωάννινα 2005

Κοντογιώργης Γ. Δ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982

Κορασίδου Μ., *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Αθήνα 2002

Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973

Κοτζαγεώργης Φ., *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια Ένα ελληνόφωνο μουσουλμανικό χειρόγραφο από την Ήπειρο του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1997

Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη Ξ., *Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία (1800-1914)*, Θεσσαλονίκη 1997

Κουρίλας Ευλ., *Νέα Ακαδημεία Μοσχοπόλεως. Ο ιδιάζων αυτής χαρακτήρ και οι ευρύτεροι σκοποί. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών (Απόσπασμα εκ της ιστορίας της Μοσχοπόλεως)*, Αθήναι 1935

Κρεμμυδάς Β., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972

Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988

Krivoruchko J., Τα Ελληνικά Χειρόγραφα σε Εβραϊκή Γραφή: Η προέλευση και τα κύρια χαρακτηριστικά της γλώσσας τους, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Α΄, Αθήνα 1999, 647-660

Κωνσταντακοπούλου Α*., Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850) Το Τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988

Κωνσταντοπούλου Χρ. επιμ., *«Εμείς» και οι «άλλοι»*, Αθήνα 1999

Κωνσταντακοπούλου Α., *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια Οι Ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19ος αι.-Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος)*, Γιάννενα 2004

Κωστόπουλος Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα 2000

Λαζάρου Αχ. Γ., *Η αρωμουνική και αι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής. Βλάχοι*, Αθήνα 1986

Λαζάρου Αχ. Γ., Απεικόνιση Τρικάλων και περιοχής στις αρχές της Τουρκοκρατίας με πηγές οθωμανικές, *Τρικαλινά ΙΑ΄, Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλίνων Σπουδών, Τρίκαλα 9-11 Νοεμβρίου 1990*, Τρίκαλα 1991, 137-151

Λαζάρου Αχ. Γ., *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Αθήνα 1993

Λάμπρος Σπ. Π., Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των Σουλτάνων, *ΝΕ* 5(1908), 40-78

Λάσκαρης Μ., *Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1939

Λέυτον-Ζένιου Εύ., The Greek press at Malta of the American board of commissioners for foreign missions (1822-1833), *ΟΕρανιστής* 9(1971), 169-193

Luciani Cr., Η βιβλιοθήκη Μουτζάν. Η ιταλομάθεια της Ελισάβετ Μαρτινέγκου (1801-1832) http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/luciani_cristiano.pdf

Λυμπεράτος Α. Κ., *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία: Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Ηράκλειο 2011

Μαλιγκούδης Φ., *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1992

Μαμώνη Κ., Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων, *Μνημοσύνη* 8(1980-1981), 179-210

Μαντά Ε., Η χρήση του ελληνικού αλφάβητου για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας. Μια πρώτη προσέγγιση, *Βαλκανικά σύμμεικτα* 7(Θεσσαλονίκη 1995), 7-24

Μαντζανάς Κ., Επιγραφές από τον Κλεινοβό Καλαμπάκας, *ΘΗ* 7(1984), 83-88

Ματθιόπουλος Γ. Δ., Ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7-4-1996, 14-15

Μέρτζιος Κ. Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947

Μέξης Δ. Α., *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή. Ιστορικά σημειώματα (1844-1933*), Εν Κωνσταντινουπόλει 1933

Μήλλας Α., *Η Χάλκη των Πριγκηπόνησων*, Αθήνα 1984

Μιχαηλίδης Δ. Κ., Ανέκδοτοι στίχοι κατά της αμάθειας, *Ελληνικά* 25(1972), 103-108

Μιχλόπουλος Φ., *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας*, 1500-1769, Αθήνα 1941

Μογέ Ξ., *Η εν Χάλκη Ελληνεμπορική σχολή*, εν Κωνσταντινούπολει 1875

Μόλχο Ρ., Οι Εβραίοι της Κωνσταντινούπολης πριν και μετά το Τανζιμάτ, *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, *Πρώτη επιστημονική*

ημερίδα Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1997, 155-69

Μουλλάς Π., Μεταφράσεις και πρωτότυπα κείμενα από τον 18ο αιώνα (περιγραφή ενός κώδικα), *Ο Ερανιστής* 17(1965), 215-217

Μπλάνκαρ Θ., *Ο οίκος των Μαυρογένη*, Αθήνα 2006

Μπονάτσου Μ., Έλληνες Εβραίοι ή Ελληνοεβραίοι; Παρατηρήσεις για τη σχέση των Θεσσαλονικέων Εβραίων με την Ελλάδα όπως παρουσιάζεται μέσα από προφορικές μαρτυρίες, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 563-574

Νάσιουτζικ Π., *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2002

Νάσιουτζικ Π., *Μυστικές εταιρίες και ελληνικά πάθη*, Αθήνα 2006

Νικολάου Γ. Β., «Εμείς» και οι «Άλλοι»: η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας (18ος αι.-πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* ό.π., τ. Β΄, Αθήνα 1999, 421-37

Danova N., Λεξικογραφία και ιδεολογία Η περίπτωση του Constantin Fotinov (1785-1858), *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίουαφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1995, 227-34

Ντενίση Σ., *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Αθήνα 1995

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή, *Ο Ερανιστής* 57 (1972), 69-111

Ξυδόπουλος Γ. Ι., *Λεξικολογία Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*, Αθήνα 2007

Οικονομίδης Δημ., Τα κουδαρίτικα του Πετροβουνίου, *Αθηνά* 64 (1960), 169-180

Ορταϊλί Ι., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς*, Θεσσαλονίκη 2008

Πάλλη Α. Α., *Σελίδες από τη ζωή της γενιτσαρικής Τουρκίας Κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του 17ου αι. Εβλιά Τσελεμπή*, Εκάτη, Αθήνα 1990 [1940]

Παπαγεωργίου Σ., Το «εξ Αμερικής φιλελληνικόν τυπογραφείο», *Ο Ερανιστής* 14(1977),77-92

Παπαγεωργίου Γ., Οι χερσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου (τέλη 18ου-αρχές 20ου αι.), *Ιστορική γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, *Διεθνές συνέδριο ιστορικής γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995*, επιμ. Ε. Π. Δημητριάδης, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, 169-178

Παπαγεωργίου Γ., Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας κατά τον 19ον αι., *Δωδώνη* Δ΄(Ιωάννινα 1975), 293-240

Παπαϊωάννου Ά., Η ταχυδρομική ιστορία της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων πόλις* (η αναφορά: *Τα Νέα* 25-9-2000)

Παπαδόπουλος Χρ. Α., *Η Εκκλησία Βουλγαρίας* (865-1938), Αθήνα 1957

Παπαδριανός Ι. Α., *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.) Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1988

Παπαδριανός Ι. Α., Οι Μακεδόνες απόδημοι στη Βαλκανική Χερσόνησο, Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης επιμ., *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1992

Παπακωνσταντίνου Μ., *Βαλκάνια. Η άγνωστη γειτονιά μας,* Αθήνα 2002

Πασπάτη Αλ. Γ., *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσης αυτών*, Αθήνα 1995 [*Πανδώρα* τ. 8(Αθήνα 1857)]

Παπαστάθης Χ. Κ., Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στη Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 8(1968), 239-256

Παπούλια Β. Δ., *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης των χωρών της Χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη 2003

Πατελάκης Απ., Η χρήση της κυριλλικής γραφής στην περιοχή της σημερινής Ρουμανίας κατά τον 12ο-19ο αι., *Πρακτικά διημερίδας «Δρώμενα και γράμματα σλαβικού πολιτισμού»*, Θεσσαλονίκη 2008, 94-100

Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο, επιμ. Λ. Δρούλια κ.ά., Αθήνα 1968

Petrosian J., Οι ιδέες του «εξευρωπαϊσμού» στην κοινωνικοπολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου-αρχές 20ου αιώνα), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, 54-66

Πηδώνια Κ. Δ., Ελληνικά παλαιότυπα της βιβλιοθήκης του ελληνικού σχολείου και των ελληνικών ορθοδόξων εκκλησιών της Βιέννης, *Τετράδια εργασίας* 13(1987)

Πιτσάκης Κ.Γ., Διπλωματία και Περιηγητισμός, Ιεροαποστολή και Φιλολογία στον 17ο αιώνα, μέσα από μια «ελάσσονα» περίπτωση: Νέα στοιχεία για τον π. RobertdeDrèux, *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος 12ος-17ος αιώνες Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού, Αθήνα 14-15 Ιανουαρίου 1994*, Αθήνα 1998, 158-183

Πολέμης Δ. Ι., Από την δραστηριότητα του εν Μάλτα Ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρίας του Λονδίνου, *Ο Ερανιστής* 10(1972-1973), 213-240

Πολίτης Λ., Γκίνος ιερεύς και οικονόμος Πωγωνιανής, *Ελληνικά* 25(1972), 109-118

Πόποβιτς Ντ., *Αρμάνοι Βλάχοι στα Βαλκάνια Ο Cincarima*, Θεσσαλονίκη 2010

Πρωτοψάλτη Ε., Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ο σοφός γραμματικός και διαφωτιστής, *Πειραϊκή – Πατραϊκή* 118(1965), 18-19

Πρωτοψάλτης Ε.Γ., *Η Επαναστατική κίνησις των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον, 1787-1792*, Αθήναι 1959

Quataert D., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Αθήνα 2006

Ristelhueber R., *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, Αθήνα 1995

Rohde M., Ο πολιτισμικός «προσανατολισμός» της νεοσύστατης Ελλάδας, η καταγωγή των Νεοελλήνων και ο Στέφανος Κουμανούδης, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β΄, Αθήνα 1999, 473-480

Ροτζώκος Ν., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: τα Ορλοφικά και η ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007

Said Ed. W., *Οριενταλισμός*, Αθήνα 1996

Σαραντάκος Ν., *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία*, Αθήνα 2009

Σβορώνος Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996

Σιώτος Μ., Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων και αι μεταφράσεις της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν, *ΕΦΣΠΘ* 3(1958), 19-28

Σκοπετέα Έ., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα*, Αθήνα 1988

Σκοπετέα Έ., *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992

Σκοπετέα Έ., *«Ασθενείς»* και *«ισχυροί»* των Βαλκανίων, *«Ισχυρές» και «ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Β΄, 655-659

Σολομωνίδης Χρ.Σ., *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922),* Αθήνα 1959

Sugar P. F., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Β΄, Αθήνα 1994

Σούλης Χρ., Τα κουδαρίτικα των Χουλαροχωρίων της Ηπείρου, *ΗΧ* 5(1930), 161-168

Σταυρίδης Β. Θ., *Η Ιερά Σχολή της Χάλκης 1844-1923*, τ. Α΄, Αθήνα 1970

Στάικος Κ. Σπ., Τα πρώτα βήματα. Η συμβολή της Ελληνικής Τυπογραφίας κατά την Αναγέννηση, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* (7-4-1996), 2-3

Σταματιάδης Ε. Ι., *Βιογραφίαι των Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1973

Στασινοπούλου Μ. Α., Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών, *Τετράδια εργασίας* 28 (Αθήνα 2005) *Διασπορά Δίκτυα Διαφωτισμός*, επιμ. Μ. Α. Στασινοπούλου, Μ. Χριστίνα Χατζηϊωάννου, 17-32.

Σταυριανός Λ.Σ., *Τα Βαλκάνια μετά το 1453,* Θεσσαλονίκη 2007 [1958]

Stoianovich Tr., Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, 289-345

Stoneman R., *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, Αθήνα 1996

Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, Αθήνα, 1929, τ. 17

Σφοίνη Α., Λεξιλόγια και Διαφωτισμός Οι Εφημερίδες του Π. Κοδρικά, *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1995, 196-220

Σφοίνη Α., *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά 15ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 2003

Σωφρονίου επισκόπου Βράτσας Η ζωή και τα παθήματα, Ταχιάος Αντ.-Αιμ. μετάφραση-σχόλια, Θεσσαλονίκη 2002

Ταμπάκη Α., Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα, *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων, Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη 1994, 89-106

Ταμπάκη Α., Αντιλήψεις και θεωρίες για τη μετάφραση στον 18ο αιώνα, *Ο Ερανιστής* 21(1997), 176-188

Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, τ. 1-2, Αθήνα 1986

Todorova Μ., Ο εξευρωπαϊσμός της κυβερνητικής ηγεσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, 93-109

Todorova Μ., *Βαλκάνια – η Δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη 2000 [1997]

Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830, επιμ. Α. Κουμαριανού, Λ. Δρούλια, Αθήνα 1986

Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.,* Αθήνα 1988

Τσελίκας Αγ., Η τυπογραφία στα Ιεροσόλυμα, *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* 7-4-1996, 10-11

Τσότσος Γ., Ορεινοί δρόμοι στη Βόρεια Πίνδο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, *Ιστορική γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, επιμ. Ε. Π. Δημητριάδης, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, *Διεθνές συνέδριο Ιστορικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1998, 179-190

Φανουράκης Ευ., Ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας αποκείμενα εν τω μουσείω Ηρακλείου, *ΚΧ* 2 (1948), 109-128, 298-317, 454-468

Faroqhi S., *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Από το Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2000

Φραγκίσκος Ε. Ν., Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικοδήμου Αγιορείτη, *Ο Ερανιστής* 23(2001), 173-190

Hagège Cl., *Η πνοή της γλώσσας*, Αθήνα 1993

Hasluck Fr. W., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων*, Hasluck M. M. επιμ., 2 τόμοι, Αθήνα 2004 [1929/ 1973]

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ί., FriedrichWilhelm Murhard (1788-1853) ή οι Γερμανοί ταξιδιώτες αλλάζουν πορεία, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 207-221

Χιδίρογλου Π., *Εθνολογικοί προβληματισμοί από την τουρκική και την ελληνική παροιμιολογία,* Αθήνα 1987

Χριστίδης Α.-Φ., Μ. Αραποπούλου, Μ. Χρίτη επιμ., *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία. Τα Βαλκάνια / Language, Society, History. TheBalkans*, *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 11-12 Νοεμβρίου 2001*, Θεσσαλονίκη 2007

Χριστόπουλος Π., Περιλαμβάνεται μεταξύ των εκδόσεων Μοσχοπόλεως η Πρωτοπειρία του Θεόδωρου Καβαλλιώτη ή άλλο πολύγλωσσο λεξικό;, *Μέλισσα των βιβλίων* 3(1977-1981), 29-35

Velkova S., Ο «Σλάβος γείτονας» από τη σκοπιά διασήμων Ελλήνων διανοουμένων τέλη του 19ου-αρχές του 20ου αιώνα (Η εικόνα του εθνικού Εγώ –η εικόνα του Άλλου), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981,* τ. Β΄, 509-20

Weber M., *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammler. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα 1932

Алексиева А., Стихове на българи на гръцки език от първата четвърт на XIX век, *ЛМ* 3(1971), 114-117

Алексиева А., Атанас Богориди и списание „Ермис о Логиос", *ЛМ* 6(1974), 91-96

Алексиева А., Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция, *SB*14(1979)

Алексиева А., *Преводната проза от гръцки през Възраждането*, София 1987

Алексиева А., Книжовникът Иван Симеонов, *SB* 24(2003), 34-52

Алексова В., Представата за другия у румънския селянин от края на XIX в. според отговорите на въпросника на Б. П. Хашдеу, *Средновековните Балкани: политика, религия, култура*, София 1999, 217-222

Ангелов Д., *Образуване на българската народност*, София 1971

Анисимов Е.В., *Юный град. Петербург времен Петра Великого*, Санкт Петербург 2003 [non vidi]

Аретов Н*., Софроний Врачански. Живот и дело*, София 2017

Асенова П., Балканско езикознание, Велико Търново 2002

Бележити българи, Очерци в седем тома. Сборник, Том 3: 1396-1878, София 1969

Бешевлиев В., Д-р Никола С. Пиколо като класически филолог, *ГСУ ИФФ* 37(1942), 44-81

Бешевлиев В., Произход и първи стъпки на д-р Никола С. Пиколо, *SB* 2(1970), 187-204

Бешевлиев В., *Прабългарски епиграфски паметници***,** София 1981, 25-30

Бобчев Н., Христомаѳія славянскаго языка от Неофит Рилски, *УП* 2(1906),130-8

Бобчев С. С., *Преглед на български печат (1844-1894)*, Пловдив 1894

Bogdan D. P., Fonetičeski osobennosti jazyka slavjano-rumynskih gramot XIV veka, *Romanoslavica* 2(1958), 55-75

Бур-Марковска М., Католици спрямо православието на Балканите през XVII-XVIII в., *Представата за „другия" на Балканите*, съст. НадяДанова, София 1995, 117-122

Бур М., Католицизъм в европейските владения на Османската империя през XVII век, *SB* 23, 1 (2001), 286-302

Бур М., Търговци от Балканите в Буда и Пеща през XVII-XVIII в., *SB* 24(2003), 311-327

Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия, съст. Н. Генчев, К. Даскалова, София 1988

Български възрожденски книжовници от Македония, София 1983

Бъчварова Н., М. Бъчваров, *Д-р Петър Берон. Живот – Дейност – Натурфилософия*, София 1975

Ваклинов С., *Формиране на старобългарската култура*, София 1977

Василев В., Влахобългарската книжнина XV-XVII век, *Славяни* 6(1973), 44-46

Велкова С., Новогръцкият език и гръцките изследвания в Румъния в контекста на общобалканското културно развитие (XVII-XX в.), *SB* 26(2007), 292-302

Вури Гл., Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша. – Résumé, *Историјски часопис* 24 (1977) 293–297

Вури Гл., Први уџбеник грчког језика у Србији од пре сто четрдесет година: "Грчка читаоница за употреблние србске младежи справлна од Вукашина Радишића", *Историјски часопис* 25–26 (1979) 285–291

Гаврилова Н., По въпроса за движението на Шейх Бедреддин Махмуд и неговите последователи, Българският петнадесети век, *Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в. , София, 19-21.10.1992*, София 1993, 93-107

Гандев Хр., *Проблеми на Българското възраждане*, София 1976

Георгиев П., Неизвестни старопечатни книги вТърговище. *Библиотекар*1(1980), 45-46

Гечев М., Петър Берон. Биографични бележки, *Петър Берон. Изследвания и материали*, София 1962

Гонис Д., Гръцки жития и служби за св. Иван Рилски, *Светогорска обител Зограф* 3(1999) [non vidi]

Граматикова Н., *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност*, София 2011

Грозданова Е., Ст. Андреев, *Българите през XVI век*, София 1986

Гунев И., Книжовната дейност на Христаки Павлович, *Библиотекар* 9(1975), 36-38

Гутшмид К., О роли церковнославянскаго языка в формировании современных болгарского и сербского литературных азыков, *Вопросы языкознания* 6(1969), 71-82

Гюзелев В., *Извори за средновековната история на България (VII-XVв.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, т. 1, София 1994

*Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи, XVIII –XX век,*съст. М. Аретов, София 2001

Данова Н., *Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век,* София 1980

Данова Н., *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*, София 1994

Данова Н., Българските ученици на остров Андрос, *ИП* 1(1996), 32-69

Данова Н., *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*, София 2008

Данова Н., *България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век)*, София 2016

Дринов М., Яков Трайков от София и Кара Трифун от Скопие, български книжари в 16 век, *Юбилеен сборник на Славянска беседа*, София 1895 [non vidi]

Дринов М., Няколко бележки за триезичната солунска книга, *Книжици за прочит* 8-10(1891), 195-201 [=*Съчинения*, София 1911, 483-489]

Дуйчев И., *Рилският светец и неговата обител*, София 1947

Заимова Р., Френски художници в Леванта през XVII в., *Представата за „другия" на Балканите*, съст. Н. Данова, София 1995, 136-142

Заимова Р., *Пътят към „другата" Европа. Из френско-османските културни общувания XVI-XVIII век*, София 2004

Златарски, В. Н., Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница, *ПСп* 9-10(1905), 623-661

Иванов Й., Гръцко-български отношения преди църковната борба, *Сб. в чест на Л. Милетич*, София 1912, 162-166

Иванов Й., *Българите в Македония*, София 1915

Иванов Ю., Константин Г. Фотинов*, Юб. сб. по случай 50-годишнината на българската журналистика и честването на основателя й К. Фотинов*, София 1894, 3-21

Иванова Св., Мюсюлманката и книгата в Османската империя (щрихи от Румелия през XVIII–XIX век), *В света на човека. Сборник в чест на проф. д. н. и. Иваничка Георгиева*, ред. Дж. Маджаров, Кр. Стоилов, т. 2, София 2008, 375-397

Иванова-Мирчева Д., Работата на българската комисия за Общославянский лингвистический атлас, *БЕ* 4(1982), 330-335

Иванова-Мирчева Д., *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*, София 1987

Иречек К., Словарът на отца Неофита Рилскаго, *ПСп* 2(1982-1983), 131-137

История на България, т. 2 (*Първа българска държава*), София 1981

История на България, т.3(*Втора българска държава*), София 1982

Иширков А., Мирю и д-р Коста Павлеви, *Ловеч и Ловчанско, географско, историческо и културно списание* 3(1931), 43-55

Йелавич Б., *История на Балканите XVIII – XIX век*, т.1, София 2003

Йонов М., *Европа отново открива българите XV–XVIII век*, София 1980

Кальонски А., *Юруците*, София 2007

Киселков В. С., *Софроний Врачански – живот и творчество*, София 1963

Конев И., Константин Фотинов, *Бележити българи*, т.3, София 1969, 235-253

Кристанов Цв., И. Пенаков, С. Маслев, *Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик*, София 1962

Куев К., *Черноризец Храбър*, София 1967

Кювлиева В., Кратко описание на ръкописния българо-гръцки речник от Захари Христодулов, *БЕ* 4-5(1965), 408-412

Кювлиева В., Родолюбието в един възрожденски речник, *БЕ* 6(1973), 538-545

Кювлиева В., За утвърждаването на думата *речник* в българския книжовен език от миналия век, *БЕ* 5(1987), 391-394

Любенова Л., *Митрополит Симеон Варненско-Преславски*, София 1997

Мавродин В. В., *Основание Петербурга,* Ленинград 1983

Манолова-Николова Н., *Чумавите времена (1700-1850)*, София 2004

Манчев К., *История на балканските народи*, т.1 (*1352-1878 г.),* София 2006

Маркова З., *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, София 1976

Маркова З., *Българската екзархия 1870-1879*, София 1989

Матанов Хр., Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, София 1988

Миков Л., *Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI-XX век). Бекташи и казълбаши/алевии*, София 2007

Миладинов Д., К. Миладинов, *Български народни песни*, Загреб 1861

Милетич Л., Два български ръкописа с гръцко писмо, *Библ. Бълг. ст.* 6(1920)

Милетич Л., Проф. В. А. Погорелов, Данаиловият Четириезичник (ανατύπωση: *Сб.БАН– Историко-филологически клон*, кн. 11, 1925, 1-48)· рецензия: *МП* 4(1924), 104-108

Милетич Л., Три български евангелия с гръцко писмо на долновардарско наречие, *МП* VIII, 2(1932), 173-177

Минчева А., Езиковата ситуация в българските земи през XVIII в. и Паисиевата *„История славяноболгарская”*, *РВ* 4(1982), 37-44

Мирчев К., Един неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век, *МП* 2-3(1931), 149-186

Мирчев К., Гръцко-български разговорници и речници през XIX в. и тяхното значение за проучванията на българския език, *МП* 4(1940), 34-54

Мирчев К., Първият елински учител в гр. Велико Търново –Иван Симеонов Македонец, *МП* 2(1940), 56-76

Мирчев К., Към разчитането на българския текст в Даниловия четириезичник, *МП* 3(1940), 36-42

Мирчев К., За съдбата на турцизмите в българския език, *ИИБИ* 2(1952), 117-127

Мирчев К., Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация, *Помагало по история на българския книжовен език*, София 1979, 257-263

Младенова Д., Балканските езикови контакти в светлината на ареалната лингвистика, *Средновековните Балкани: политика, религия, култура,* София 1999, 223-234

Минчева А., Езиковата ситуация в българските земи през XVIII в. и Паисиевата „История славяноболгарская”, *РВ* 4(1982), 37-44

Мутафчиева В., *Кърджалийско време*, София 1977

Начов Н., Захари Икономович Круша, *УП* 2(1906), 786-795

Нидерхаузер Э., Университетская типография городе буда и болгарское Возраждане, *ИИИ* 14-15(1964), 123-136

Ников П., Варненски и Преславски митрополит Симеон, *Сборник в чест на 50-годишното му архиерейско служене на Варненский и Преславский митрополит Симеон*, София 1922, 10-51

Николова Н., *Билингвизмът в българските земи през XV-XIX век*, Шумен 2006

Николова Св., Славянските ръкописи в Румъния, *СтбЛ*3(1878), 107-112

Николчов В., Значение на Неофит Рилски за разбоя на нашето учебно дело, *УП* 1(1906), 18-33

Ничев А., Гръцките заемки в говора на с. Бесвина, Леринско, София 1962 [=*Известия на институтаза български език* 8]

Ничев А., Към въпроса за грешките на българския текст на Даниил, *БЕ* 4(1978), 335-336

Ничев А., За израза „прост български език", *ЕИЛ* 5(1984), 91-93

Ничев А., Към въпроса за Костурския българо-гръцки речник от XVI век, *РВ*1(1987), 79-82

Ничева К., *Езикът на Софрониевия „Неделник" в историята на българския книжовен език*, София 1965

Общото и сецифичното в Балканските култури до края на XIX век, Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова, София 1999

Olteanu P., Nekotorye osobennosti slavjanskogo jazykaTransilvanii, *Romanoslavica* 2(1958), 77-114

Пандев Д., Четријазичникот на Даниил (два века отпосле), *Предавања на XXXV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 5-23 август 2002*, Скопје 2003, 103-8

Патриарх Кирил, *Екзарх Антим (1816-1888),* София 1856

Пенев Б., Неофит Рилски, *История на новата българска литература*, т. 3, София 1933, 470-520

Погорелов В. А.*,* Данаиловият четириезичник, *СбБАН* 17(1925), 1-48

Подбрани извори за историята на балканските народи XV-XIX в., съст. М. Тодорова, София 2008

Представата за „другия" на Балканите, съст. Н. Данова, София 1995

Радев Ив., *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII-XIXв.*, Велико Търново 1996

Радкова Р., *Неофит Рилски и новобългарската култура*, София 1975

Ристовски Бл., Ѓеорѓија М.Пулевски. Меѓник во нашата културно-национална историја (По повод стогодишнината од смртта (1895-1995), *Свечни собири 34*(1996), 10 [non vidi]

Романски Ст., Културно-историческа и езиковна взаимност у балканските народи, *УП* 1(1924), 1-12

Румпос Д. Й., *Български преподаватели и ученици в Богословското училище на остров Халки (1844-1903*), Велико Търново 2007

Румбос Д., *Атинският университет и модернизацията на българската култура през XIX век*, В. Търново 2009

Русинов Р., Христаки Павлович и изграждането на новобългарския книжовен език, *ЕИЛ* 6(1982), 39-50

Симеонидис Х. П., *Гръцкото влияние върху системата на българските собствени имена*, София 2006

Смит Ан., *Националната идентичност*, София 2000

Снегаров Ив., *Принос към биографията на Неофит Рилски*, София 1951

Соколски М., Исламизација у Македонији у XV и XVI веку, *ИсЧ* 22(1975), 75-89

Станчев Кр., Тр. Банков, Славянските ръкописи в музея на Възраждането –Варна, *СтбЛ* 4 (1978), 101-114

Старопечатени и ретки книги во Република Македонија. *Централен каталог. Народна и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски”*, Скопје 1998

Стефанов П., Книжовният живот в Плевен и Плевенско (XVI-XIX в.), *БК* 11(1992), 3-6

Стефанов П., Домашни библиотеки в Казанлък през XIX в., *ИНБКМ* 21(1993), 311-324

Стефанов П. йеромонах, Първите печатни кирилски книги на Балканите и тяхното значение, *Медиавистични изследвания в памет на Пейо Димитров*, Шумен 1996, 334-341

Стефанов П. йеромонах, Първата българска печатна книга (Служебникът на йеромонах Макарий от 1508 г.) в контекста на балканските културни връзки, *Средновековните Балкани. Политика, религия, култура*, съст. Сн. Ракова, Л. Симеонова, София 1999, 165-172

Стоилов А. П., *Български книжовници от Македония*, ч. I *(1704-1878)*, София 1922

Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma,* knj. 1, Belgrad-Sr. Karlovci 1934

Стоянов М., *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878*, София, т.1(1957), т.2(1959)

Стоянов М., Гръцко-български речници и учебници, *SB* 2(1970), 203-245

Стоянов М., *Букви и книги. Студии по история на българската писменост*, София 1978, 250-255

Стоянов М., *Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий”*, София 1973

Стоянов М., Един малко известен възрожденски книжовник –Дамаскин Рилец, *Сборник в чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му*, София 1974, 107-116

Стоянов М., *Стари гръцки книги в България,* София 1978

Тахиаос Ант.-Ем., Једно малко познато дело Христофора Жефаровића, *Историјски часопис* 14-15(1963-65), 347-360

Тодоров И., Хилендарският манастир като българско книжовно средище през Възраждането, *Кирило-Мет. Ст.* 3(1986), 163-179

Тодоров И., *Паисий Хилендарски. Литература за живота и делото му. Анотиран библиографски указател*, София 2003

Теодоров-Балан А., *Софроний Врачански. За стогодишнината на новата българска печатна книга (1806-1906)*, София 1906

Томов Ф., Живот и дейност на Хаджи Партений, архимандрит Зографски, епископ Кукушко-Полянски и митрополит Нишавски, *МП* 1-2(1936), 31-102

Трифонов Ю., *Историята на град Плевен до Освободителната война*, София 1933

Улф Л., *Изобретяването на Източна Европа*, София 2004

Филипова-Байрова М., Към въпроса за гръцките заемки в българския език, *БЕ* 4(1961), 339-342

Филипова-Байрова М., Лексико-семантични наблюдения бърху гръцките заемки в български език, *БЕ* 4(1966), 314-321

Филипова-Байрова М., За някои думи от гръцки произход в български език, *БЕ* 2-3(1970), 210-5

Филипова-Байрова М., Изработване на двуезични речници, *ИИБЕ* 6 [nonvidi]

Фредриксон Г., Ранна българска лексикография, *Доклади, т.2(История на българския език), Втори международен конгрес по българистика - София (23.05-3.06.1986),* София 1987, 134-140

Х., Значение на Христаки Павлович за културното повдигане на българския народ, *УПр* 2(1906), 694-703

Хранов Д., За живота и дейността на Христаки Павлович Дупничанин, *УП* 2(1906), 663-674

Цанев Ц., *"За буквите". Нови аспекти*, Шумен 2002

Цибранска-Костова М., *Етюди върху кирилската палеотипия XV-XVIII в.*, София 2007

Чилингиров Ст., Константин Г. Фотинов като педагог, *УП* 6(1905), 567-583

Шишманов, Ив. К., Иван Добровски (По лични спомени и съобщения), *БП* 7-8(1896), 139-186

Шишманов Ив., Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност, *СбНУ* 11(1894), 591-764

Шишманов Ив. Д., Студии из областта на българското Възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в европейска Турция и неговите отношения към българите, *СбБАН - Клон историко-филологичен и философско-обществен* 6(1916), 1-221

Шишманов Ив. Д., Нови студии из областта на Българското възраждане, *Сб.БАН Клон историко-филологичен и философско-обществен* 13(1926) 63-497 [non vidi]

Шклифов Бл., За един труд върху „македонската" лексика от XVI в., *БЕ* 4(София 1967), 380-381

Шклифов Бл., *Костурският говор. Принос към проучването на югозападните български говори*, София 1973

Шклифов Бл., *Речник на Костурския говор*, София 1977

Шопов А., *Изъ новата история на българитьвъ Турция. Първата българска печатница въ Солунъ. Живота на архимандритъ Теодосий. Живота на Кирилъ Пейчиновичъ. Отговоръ на Ястребова, Гопчевича и Драганова,* Пловдив 1895

Щерионов Щ., *Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.)*, Велико Търново 2008

Albijanić Al., The Demise of Serbian Church Slavic and the Advent of the Slaveno-serbski Literary Dialect, Stone G., Worth D. eds, *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, Columbus 1985, 116-23

Alexieva A., Sofronij Vračanski – traducteurdu Θέατρον Πολιτικόν, *EB* 1(1979), 63-85

Alexieva A., N. S. Piccolos : traducteur d'oeuvres de la poésie française, *EB* 1(1995), 73-94

Alexieva A., Ivan Simeonov: traducteur du grec ancient, *EB* 3-4(1998), 67-81

Alexieva A., Ivan Simeonov – traducteur en grec moderne, *BHR* 1-2(1999), 139-162

Angelieva F., Traductions de poésies grecques dans la littérature de l'époque de la Renaissance bulgare, *EB* 2-3(1974), 189-195

A Practical Guide to Lexicography, Piet van Sterkenurg ed., Amsterdam/Philadelphia 2003

Argyropoulos R. D., Traductions en Grec Moderne d'ouvrages philosophiques (1760-1821), *RÉSEE* 2(1972), 363-372

Babinger Fr., Schejch Bedreddin der Sohn des Richters von Simav, *Der Islam* 11(1921),1-106 [non vivi].

Babinger Fr., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927

Bacqué-Grammont, À propos de Yûnus Beg, Baş Tercüman de Soliman Le Magnifique, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997, 23-39

Baeva S., Petko Slavejkov –traducteur et auteur de poèmes turcs, *EB* 4(1966), 163-174

Bakić-Hayden M., R. Hayden, Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics, *SR* 51,1(Spring 1992), 1-15

Balivet M., Avant les *Jeunes de langue*: Coup d'*œil sur l'apprentissage des langues turques en monde chrétien, de Byzance à Guillaume Postel (Vie-XVIe siècles)*, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997, 67-77

Balta E., M. Ölmez, Between Religion and Language: *Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, Istanbul 2011 https://iris.unive.it/retrieve/handle/10278/34646/25576/Cyrillic%20Turkish2.pdf (26-4-2017)

Banac I., *The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics*, London 1984

Benoît J., Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie et leur environnement slavo-byzantin, *Balkanologie* 2, 1(1998): https://balkanologie.revues.org/241

Ben-Naeh Y., Giakomo Saban, Three German Travellers on Istanbul Jews, *Journal of Modern Jewish Studies* April 2013: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14725886.2013.763532?src=recsys&journalCode=cmjs20

Bischoff B., The Study of Foreign Languages in the Middle Ages, *Speculum* 36, 2(April 1961), 209-224

Bogdan D. P., Fonetičeski osobennosti jazyka slavjano-rumynskih gramot XIV veka, *Romanoslavica* 2(1958), 55-75

Brachen P., *La langue néerlandaise*, Bruxelles 1977

Braude B., Foundation Myths of the *Millet* System, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, v. 1. *The central lands*, eds B. Braude, B. Lewis, New York - London 1982, 69-88

Brurguière P., R. Mantran, Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes, *Byzantion* 22(1952), 63-80

Caferoğlu A., Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya, *RIEB* 3-4(1936), 185-190

Canart P., *Catalogue des manuscrits grecs de l'Archivio San Pietro*, Studi di Testi 246, Città del Vaticano 1966

Candea V., Dès 1701: Dialogue roumano-libanais par le livre et l'imprimerie, *Exposition Le livre et le Liban jusqu' à 1900*, Unesco, Paris χ.έ., 282-91

Ciggaar K., Bilingual word lists and phrase lists: for teaching or for traveling?, R. Macrides ed., *Travel in the Byzantine World*, Aldershot 2002, 165-78

Ciggaar K., *Western Travellers to Constantinople, The West and Byzantium 962-1204: Cultural and Political Relations*, The Medieval Mediterranean 10, Leiden, New York 1996

Clarke J. F., The First Bulgarian Book, *HLN* III, 7(March 1940), 295-302 [=*The Pen and the Sword. Studies in Bulgarian History by James F. Clarke*, ed. D. P. Hupchick, New York 1988, 199-205]

Clarke J. F., *The Pen and the Sword*, Boulder – New York 1988

Clogg R., The foundation of the Smyrna Bible Society (1818), *MX* 14(1970), 31-49

Danova N., L'image du Grec dans la littérature bulgare (XVe-milieu du XIXe siècle), *EB* 2(1994), 15-40

Danova N., Certains aspects des contacts bulgaro-grecs dans le domaine de la lexicographie, *EB* 3-4(1997), 63-74

Davison R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963

Defteri kültüphânei Ayasofiya, Derseadet 1304, 281

De Groot Al. H., Protection and Nationality. The Decline of the Dragomans, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frederic Hitzel, Paris 1997, 235-55

Dostal A., Les origins de l'Apologie slave par Chrabr, *Byzantinoslavica* 25(1963), 236-246

Drosneva E., The Bulgarians and the Others in the Bulgarian Proverbs, *EB* 2(1994), 41-58

Duțu Al., Popular and 'Common Culture', *Political Models and National Identities in "Orthodox Europe"*, Bucharest 1998 [Popular literature, Print and Common Culture, *Cahiers roumains d'études littéraires* 2(1985), 4-16, 60.]

Duțu Al., The Mental Substratum of the Cultural Activity, *RESEE* 28, 1-4(1990), 3-16

Duțu Al., *Political Models and National Identities in "Orthodox Europe"*, Bucharest 1998

Eldem E., D. Goffman and B. Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge 1999

Elsie R., Albanian Literature in Greek Script: The Eighteenth and Early Nineteenth-Century Orthodox Tradition in Albanian Writing, *Byzantine and Modern Greek Studies* 15 (1991), 20-34 http://www.elsie.de/pdf/articles/A1991AlbLitGreek.pdf

Encyclopédie de l'Islam, eds B. Lewis and V. L. Ménage, t. 3, Paris 1975

Fallmerayer J. P., *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart 1830

Fine J. V. A., *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York 1975

Galante Abr., *Esther Kyra, d'arpès de nouveaux documents (Contribution à l'histoire des Juifts de Turquie)*, Istanbul 1926 [non vidi]

Gautier A., *Drogmans, Diplomates et ressortissants européens auprès de la Porte Ottomane*, Istanbul 2013 [non vidi]

Gellner E., *Nationalism and Politics in Eastern Europe*, *NLR* 189(1991), 127-136

Gicev Str., Les début de l'imprimerie juive dans les Balkans (1494-commencement du XVIe s.), *Actes du Ier Congrès international des Etudes Balkaniques et sud-est européennes,* τ. III *Histoire*, Σόφια 1969, 785-787

Grimm G., Ethnographic Maps of the Kosova Region from 1730 to 1913, *Studies on Kosova*, Pipa A., Repishti S. eds, New York 1984, 41-53

Gruber Is., Hebrew-Greek-Russian glossaries: What they tell us about knowledge and Thought in medieval and early modern Moscovy?, *ΕΚΠΑ Τμήμα Σλαβικών Σπουδών Α΄ Επιστημονική Ημερίδα, Σλάβοι και Ελληνικός χώρος, Αθήνα 7.12.2012*, αδημοσίευτη ανακοίνωση

Hakkarainen M., Phanariots seen by Western Travellers, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β΄, Αθήνα 1999, 223-227

Haleva B., La relation de voyage de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi et son impact, *Synergies* Turquie 5(2012), 27-39: https://gerflint.fr/Base/Turquie5/haleva.pdf

Hartmann R. R. K., *Lexicography Principles and Practice*, London κ.α. 1983

Harvey L. P., *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago-London 1990

Henrich G. S., Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15.Jahrhunderts, *Le Muséon* 3-4(1989), 361-373

İnalcık H., The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, London 1975

İnalcık H., The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city, *DOP* 23-24(1969-1970), 229-249

Ioannidou Al., The Scientific Status as a Patriotic Mission: The Self-Determination of the Linguist in the Correspondence between Ljubomir Miletič and Vatroslav Jagić, *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία: Τα Βαλκάνια Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 11-12.11.2001*, επιστ. επιμ. Α.-Φ. Χρηστίδης, συνεργ. Αράπογλου Μ., Χρίτη Μ., εισαγωγή Γ. Δρέττας, Θεσσαλονίκη 2007, 373-92

Iorga N., Les Voyageurs orientaux en France Conférences données en Sorbonne, *RHSEE* IV, 1-3(1927)

Jackson H., *Lexicography an Introduction*, London 2002

Jacoby D., Multilingualism and institutional patterns of communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries), eds A. D. Beihammer, M. G. Parani, C. D. Schabel, *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500 Aspects of Cross-Cultural Communication,* Leiden 2008, 27-48 [=The Medieval Mediterranean 74]

Kalamata K., Voskopoja and Korcha: Two towns with the same importance, *Ιστορικήγεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, επιμ. Ε. Π. Δημιητριάδης, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, 213-215

Kaleši H., Albanska aljamiado književnost, *POF* XVI-XVII / 1966-1967 (1970), 49-76

Kalicin M., The Image of the *«Other»* in 15th–16th Century Ottoman Narrative Literature, *EB*1(1994), 22-7

Kiel M., *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bularian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360/70-1700. A New Interpretation*, Assen/ Maastricht 1985

Kiliç A., Türkçe-farsçamanzum sözlük lerden Tuhfe-îŞâhidî, *Turkish Studies* 2, 4(Fall 2007), 516-548

Király P., The Role of the Buda University Press in the Development of Orthography and Literary Languages, *The Formation of the Slavonic Literary Languages, Proceedings of a Conference Held in Memory of Robert Auty and Anne Pennington at Oxford 6-11 July 1981*, Stone G., Worth D. eds, 1983/1985, 29-37

Krstić T., Of Translation and Empire Sixteenth-century Ottoman imperial interpreters as Renaissance go-betweens, *The Ottoman World*, Woodhead Christine ed., London, New York 2012, 130-42

Lehfeldt W., *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime. Transkriptionsprobleme* (Dissertation), München 1969

Lehfeldt W., Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des 15./16. Jahrhunderts, *ZB* 1-2(1969-1970), 28-42

Lewis B., *The Emergence of Modern Turkey*, London 1879

Lewis B. Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry, Oxford University Press, 1990

Lloshi Xh., Greek Albanian Dictionaries and D. Moskopolitis "Lexicon Tetraglosson", *Βαλκανική γλωσσολογία συγχρονία και διαχρονία (30.10.-1.11.1997)*, Θεσσαλονίκη 2000, 151-157

Lowry H. W., Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478, *Δίπτυχα* 2(1980/81), 254-292

Lucy M. J. Garnett, *The women of Turkey andt their folklore*, London 1890

Malingoudis Ph., Toponymy and History. Observation concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponese, *Cyrillomethodianum* 7(1983), 99-111

Manojlovic M., Le grec et les manuels de grec aux ecoles serbes du XIXe siecle/ Ελληνική γλώσσα και βιβλία στα σερβικά σχολεία του 19ου αιώνα, *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ος αι.) Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο*, Οκτώβριος 1998, Πρακτικά, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1999, 71-78

Mantran R. L'École des Jeunes de Langues: L'exemple vénitien, *Istanbul et les langues Orientales*, *Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des Langues Orientales*, *Istanbul 29-31 mai 1995*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997

Marushiakova E., V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*, Bristol 2001, 55

Matthee R.**,** Alcohol in the Islamic Middle East: Ambivalence and Ambiguity, *Past and Present* 222 (2014) (suppl 9), 100-125

Marshal F. H., The Chronicle of M. Malaxos, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 5(1926)

Marti R., Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften, *Кир.-Мет.Студ.* 8(1991), 139-164

Mazon A., A. Valliant, *L'Évangéliaire de Kulakia Un parleur slave du Bas-Vardar*, Paris 1938, 6-13

Medlin W. K., C. G. Patrinelis*, Renaissance Influences and Religious Reforms in Rusia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th 17th centuries)*, Geneva 1971

Mertzios C. D., Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes, *BZ* 51(1958), 15-16

Meyer G., Die griechischen Verse im Rabâbnâma, *BZ* 4(1895), 400-411

Missir de Lusignan L., Une aristocratie "Inclassable": Les Drogmans (Réflexions sur nations et Dynasties au sein de l'Empire Ottoman), *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997

Mitrović A., *Naučno delo Fehim Bajraktarevića*, Beograd 1996

Mutafchieva V., *Sur l'état des timars des XVIIe-XVIIIe*, Sofia 1968

Neuman A. A., *The Jews in Spain. Their social, political and cultural life during the Middle Ages*, 2 vols, New York 1980

Norris H. T., *Islam in the Balkans*, London 1993

Otman El., *The Role of Alvise Gritti within the Ottoman Politics in the Context of the "Hungarian Question" (1526-1534)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, September 2009: http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006109.pdf

Oxford Dictionary of Byzantium, Al. P. Kazhdan ed. in chief, vol. II, New York, Oxford 1991

Panzac D., *La peste dans l'empire Ottoman 1700-1850*, Belgique 1985

Papacostea V., Teodor Anastasie Cavallioti. Trei manuscrise inedite, *RIR* 1(1931), 383-402, 2(1932), 59-82 [αναδημοσίευση: *Civilizaţie Românească şi civilizaţie Balcanică*, Studii Istorice, Bucureşti 1983]

Papacostea V., Povestea unei cărţi. Protopiria lui Cavalioti. Ein unicum, Omagiu lui Const. Kiriţescu, Bucuresti 1937 [αναδημοσίευση: *Civilizaţie Românească şi civilizaţie Balcanică*, Studii Istorice, Bucureşti 1983, 397-405]

Papacostea-Danielopolu C., L'imprimerie grecque des Pays Roumains et la défense de l'orthodoxie aux XVIIe et XVIIIe siècles, *Revue Roumaine d'Histoire* 34, 1-2(1995), 11-16

Papadrianos I. A., Der griechische gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert, *BS* 1(1976), 79-91

Pektaş N., The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book Prpduction and Circulation in Early Modern Istanbul, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XVI/2 (2015), 3-32: http://dergipark.gov.tr/download/article-file/13424

Petkov K., From Rebels against the Crown to *Fideli nostri Bulgari*: The Political Image of the Orthodox Balkans in East Central Europe (1354– 1572), *EB* 1(1995), 107–125

Petkov K., *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German Mind, ca.1400-1600*, Frankfurt am Main 1997

Peyfuss M. D., *Die Druckerei von Moschopolos 1731-1769*, Wien 1989

Pippidi A., Phanar, phanariotes, phanariotisme, *RÉSEE* 2(1975), 231-239

Quataert D., Clothig laws, state and society in the Ottoman Empire, 1720-1829, *IJMES* 3(Aug.1997), 403-425

Ramet S. P., *Balkan Babel*, Boulder2002

Ranke L., *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494-1514*, Bd. 1, Hamburg 1957

Reddig W. F., *Reisezum Erzfeind der Christenheit. Der Humanist Hans Dernschwam in der Türkei (1553-1555)*, Pfaffenweiler 1990

Rumi, *Hidden music*, Tehran 2008, 105

Salaville S., E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. 1 *(1584-1850)*, Athènes 1958

Séraphin-Vincent D., Du Drogman Barataire au Drogman Français (1669-1793) Context et application de la Réforme de Colbert, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Paris 1997

Siotes M., Constantine Oikonomos of the House of Oikonomos and the operations of the British Bible Society in Greece (1780-1857), *GOTR* 1(summer 1960), 7-55

Shaw S., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* v. I. *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1976

Schlumberger G., Αι Πριγκηπόνησοι της Κωνσταντινουπόλεως*, Κόσμος* 13(1884), 104-105 [nonvidi]

Sprachen and Nationen im Balkanraum. *Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*, Hrsg. Chr. Hannick, Köln-Wien 1987[=*Slavistische Forschungen* 56]

Stolz B., Serbo-Croatian as a Balkan Diplomatic Language during the Fifteenth and Sixteenth Centuries, *Actes du IIe congrès international des Études du sud-est européen, Athènes, 7-13 mai 1970*, t. IV. *Linguistique et literature*, Athènes 1978, 233-249

Strauss J., The *Millets* and the Ottoman Language The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries), *Die Welt des Islams* 35, 2(1995), 189-249

Svoronos, N. G., *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris 1956

Tãpkova-Zaimova V., «Grecs» et «Romains» dans la littérature bulgare (Conscience d'une réalité médiévale), *EB* XX, 1(1984), 51–57

Tedoridis D., Ein griechischer aljamiadischer Zweizeiler im Diwan von Ahmed Paša, *ZB* 3(1965), 180-183

Ter Minassian A., Les «Arméniens» du Roi de France, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frederic Hitzel, Paris 1997

The Encyclopaedia of Islam, WebCD edition, Brill 2003

The Image of the «Other»/ Neighbour in the School Textbooks of the Balkan Countries, eds P.D.Xochellis, F.L.Touloudi, Athens 2001

The Ottomans and the Balkans A Discussion of Historiography, eds F. Adanir, S. Faroqhi, Leiden-Boston-Köln 2002

The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe, Jan Loop, Alastair Hamilton, Charles Burnett eds, Brill, 2017

Turczynski Em., Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen (1784-1821), *BBA* 15(1960), 55-109

Turdeanu E., *La littérature bulgare du XIVème siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1957

Vaillant A., Les langues slaves méridionales et la conquête turque, *Byzantinoslavica* 14(1953), 123-129

Vasmer Max, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970 [1941]

Vingopoulou I., *Les Monde Grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Athènes 2004

Vouri Gl.- S., L'intellectuel serbe Vukašin Radišić et son rapport sur l'expansion des lettres grecques en Serbie, *Proceedings of the Fifth Greek-Serbian Symposium, Thessaloniki and Volos, 9-12 October 1987*, 141-48

Vryonis S., Jr., The Byzantine Legacy and Ottoman Forms**,** *Dumbarton Oaks Papers* v. 23/24 (1969/1970), 251-308

Vryonis S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkley 1971

Wolff L., *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994

Wolff L., *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, California 2001

Wolff L., *Ο διαφωτισμός και ο ορθόδοξος κόσμος/ The Enlightenment and the orthodox world*, Αθήνα 2001

Wood A. C., *A History of the Levant Company*, London 1964

Yerasimos St., Explorateurs de la modernité. Les ambassadeurs ottomans en Europe, *Genèses* 35, No 35(1999), 65-82

Yerasimos St., Les Voyageurs et la connaissance de la langue turque en Europe, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Hitzel Fr., Paris 1997, 49-65

Yerasimos St., *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siècles) Bibliographie, Itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara 1991

Zaimova R., Les voyages de Guillaume Postel et Savary de Brèves en Orient: missions diplomatiques ou recherches humanists?, *ÉB* 36, 1(2000), 142-151

Zervos S., Reserches sur les phanariotes: à propos de leur sentiment d'appartenace au mêne groupe social, *RÉSEE* 27, 4(1989), 305-311

Zhivkova B., Lügat: a content-analysis approach of a 15th-century four-language dictionary, New Trends in Ottoman Studies, *Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium - Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, ed. Sariyannis M., Rethymno 2014, 826-840 http://www.univie.ac.at/ciepo/wordpress/wp-content/uploads/2011/07/downloaded1.pdf

Zhivkova B., Lügat – an Arab-Persian-Greek-Serbian manuscript of 15th century: origin, content, application and scientific value, *International conference "Iran and Balkans in the mirror of history: past, present, future"*, *Sofia 28th-29th May 2013*, Sofia 2014, 123-138

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑ(ΓΒ) – Ακαδημία Αθηνών – Βιβλιοθήκη Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα, Ελλάδα

ΑΠΘ Απ. – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Αποθήκη

ΒΑΣ – Βιβλιοθήκη της Αγίας Σοφίας, Ισταμπούλ, Τουρκία

ΒΒ – Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα, Ελλάδα

ΒΣ – Βαλκανικά Σύμμεικτα

βκρ – βιβλιοκρισία

ΒΠΙ – Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ισταμπούλ, Τουρκία

ΓΕΝ – Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ελλάδα

ΔΒΚοζ – Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Κοζάνη, Ελλάδα

ΔΚΜΣ – Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

ΕΑ – Εκκλησιαστική Αλήθεια

ΕΒΕ – Εθνική βιβλιοθήκη Ελλάδος, Αθήνα, Ελλάδα

ΕΕΘΣΠΑ–Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΕΘΣΠΘ – Επιστιμονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΕΚΒ – Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Κοινότητας Βουδαπέστης, Βουδαπέστη, Ουγγαρία

ΕΚΠΑ –Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΝΣμ – Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης , Νέα Σμύρνη, Ελλάδα

ΕΦΣΠΘ – Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΦΣΠΘ – Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΗΧ – Ηπειρωτικά χρονικά

ΘΗ – Θεσσαλικό Ημερολόγιο

ΚΒΑν – Καϊρειος Βιβλιοθήκη Άνδρος, Ελλάδα

ΚΧ – Κρητικά χρονικά

ΜΒατ – Μονή Βατοπεδίου , Άθως, Ελλάδα

ΜΒΒ – Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία, Ιταλία

ΜΓρ – Μονή Γρηγορίου, Άθως, Ελλάδα

ΜΔιον – Μονή Αγίου Διονυσίου, Άθως (Ελλάδα)

ΜΔουσ – Μονή Δούσικο (Ελλάδα)

ΜΔΒΝ – Μανούσειος Δημόσιος Βιβλιοθήκη Σιάτιστας, Ελλάδα

ΜητΚερ – Βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Κέρκυρας, Κέρκυρα, Ελλάδα

ΜΚουτ – Μονή Κουτλουμουσίου, Άθως, Ελλάδα

ΜΛει – Μονή Λειμώνος, Λέσβος, Ελλάδα

ΜΞεν – Μονή Ξενοφώντος, Άθως, Ελλάδα

ΜΧ – Μικρασιατικά χρονικά, Αθήνα

ΝΕ – Νέος Ελληνομνήμων, Αθήνα

ΠΔΚΒΝ – Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Ναύπακτος, Ελλάδα

ΣΓ – Βιβλιοθήκη Σ. Γ., Αθήνα (ιδιωτική βιβλιοθήκη ο κάτοχος της οποίας δεν επιθυμεί να ανακοινωθεί το όνομά του, βλ. Ηλιού Φ., *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: βιβλία-φυλλάδια*, τ. Α΄ (1801-1818), Αθήνα 1997, σ. πστ΄)

ΦΗΛ – Βιβλιοθήκη Φίλιππου Ηλιού, Αθήνα, Ελλάδα

χγφ – χειρόγραφο

АМ – Архив на Македонја, Скопје, FYROM

БАН –Българска академия на науките, Βουλγαρία

БЕ – Български език

Библ. Бълг. ст. – Библиотека „Български старини”

БК – Българска книга

БМС – Библиотека Матице српске, Σερβία

БП – Български преглед

ВПИ – Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий”, В. Търново, Βουλγαρία

ГСУ *ИФФ – Годишник на Софийски университет –Историко-филологически факултет*

ГСУ ФЗФ – Годишник на Софийски университет –Факултет по западни филологии, Σόφια, Βουλγαρία

ЕИЛ – Език и литература

ЗЗСК – Завод за заштита на спомениците на културата на Народен музеј, Охрид, FYROM

ИАО – Историски архив – Охрид, FYROM

ИИИ – Известия на института за история, Σόφια, Βουλγαρία

ИМЈ – Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, Скопје, FYROM

ИНИ – Институт за национална историја, Скопје, FYROM

ИсЧ – Историјиски часопис, Βελιγράδι, Σερβία

ИП – Исторически преглед

Кирило-Мет. Ст. – Кирило-Методиевски студии

ЛМ – Литературна мисъл

МАНУ – Македонска академија на науките и уметностите – Скопје, FYROM

МБ – Матична библиотека „Гоце Делчев”, Ґевґелија, FYROM

МП – Македонски преглед, Σόφια, Βουλγαρία

МУБ – Матична и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски”, Битола, FYROM

НБГД – Народна библиотека „Гоце Делчев”, Штип, FYROM

ИНБКМ – Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”

НБКМ – Народна библиотека „Св.св.Кирил и Методий”, София, Βουλγαρία

НБП – Народна библиотека „Иван Вазов”, Пловдив, Βουλγαρία

НБС – Народна библиотека Србије, Σερβία

НУБ – Народна и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски”, Скопје, FYROM

ОБВ – Окръжна библиотека, Варна, Βουλγαρία

ПБ – Патријаршиска библиотека, Σερβία

ПСп – βλ. ПСпБКД

ПСпБКД – Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество

РМ – Рилски манастир, Βουλγαρία

СбБАН – Сборник на Българската Академия на науките

СбНУ – Сборник за народни умотворения

СтбЛ – Старобългарска литература

УБ – Университетска библиотека – София, Βουλγαρία

УББ – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” – Београд, Σερβία

УП – Училищен преглед

ФФ – Филозофски факултет - Институт за историја, Скопје FYROM

ЦДИА – Централен държавен исторически архив, София, Βουλγαρία

ЦСВП – Център за Славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев”, София, Βουλγαρία

ЧАС Читалище Аврамови, Свищов, Βουλγαρία

BAR – Biblioteca Academiei Române, Βουκουρέστι, Ρουμανία

BAV – Biblioteca Apostolica Vaticana

BBA – Berliner Byzantinistische Arbeiten

BCUI – Biblioteca Centrala Universitaria M.Eminescu, Ιάσι, Ρουμανία

BHR – Bulgarian Historical Review

BILO – Bibliothèque Interuniveritaire des Langues Orientales, Παρίσι, Γαλλία

BS – Balkan Studies, Θεσσαλονίκη

BRL – British Library, London, Αγγλία

BUP – Biblioteca Universitaria di Padova, Ιταλία

BZ – Byzantinische Zeitschrift

CIN – Library of the University of Cincinnati: Modern Greek Collection

DOP – Dumbarton Oaks Papers

EB – *Études Balkaniques*, Σόφια, Βουλγαρία

GOTR – The Greek Orthodox Theological Review

HLN – Harvard Library Notes

HUL – Harvard University Library

IFEB – Institut Français d'Études Byzantines, Παρίσι, Γαλλία

IJMES – International Journal of Middle East Studies

MRPF – Muzeul Regiunii Portilor de Fier, Turnu Severin, Ρουμανία

NBKM – βλ.НБКМ

NBPI – βλ. НБП

NLR – New Left Review, Λονδίνο

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Βιέννη, Αυστρία

PB – Palaeobulgarica/Старобългаристика

POF – Prilozi za orientalnu filologiju

RES – Revue des Etudes Slaves

RÉSE*E* –*Revue* des *Études* Sud-Est Européene

RHSEE – Revue historique de sud-est européen

RIEB – Revue Internationale des Etudes Balkaniques

RIR – Revista Istorică Română

SEER – Slavonic and East European Review

SB – Studia Balcanica

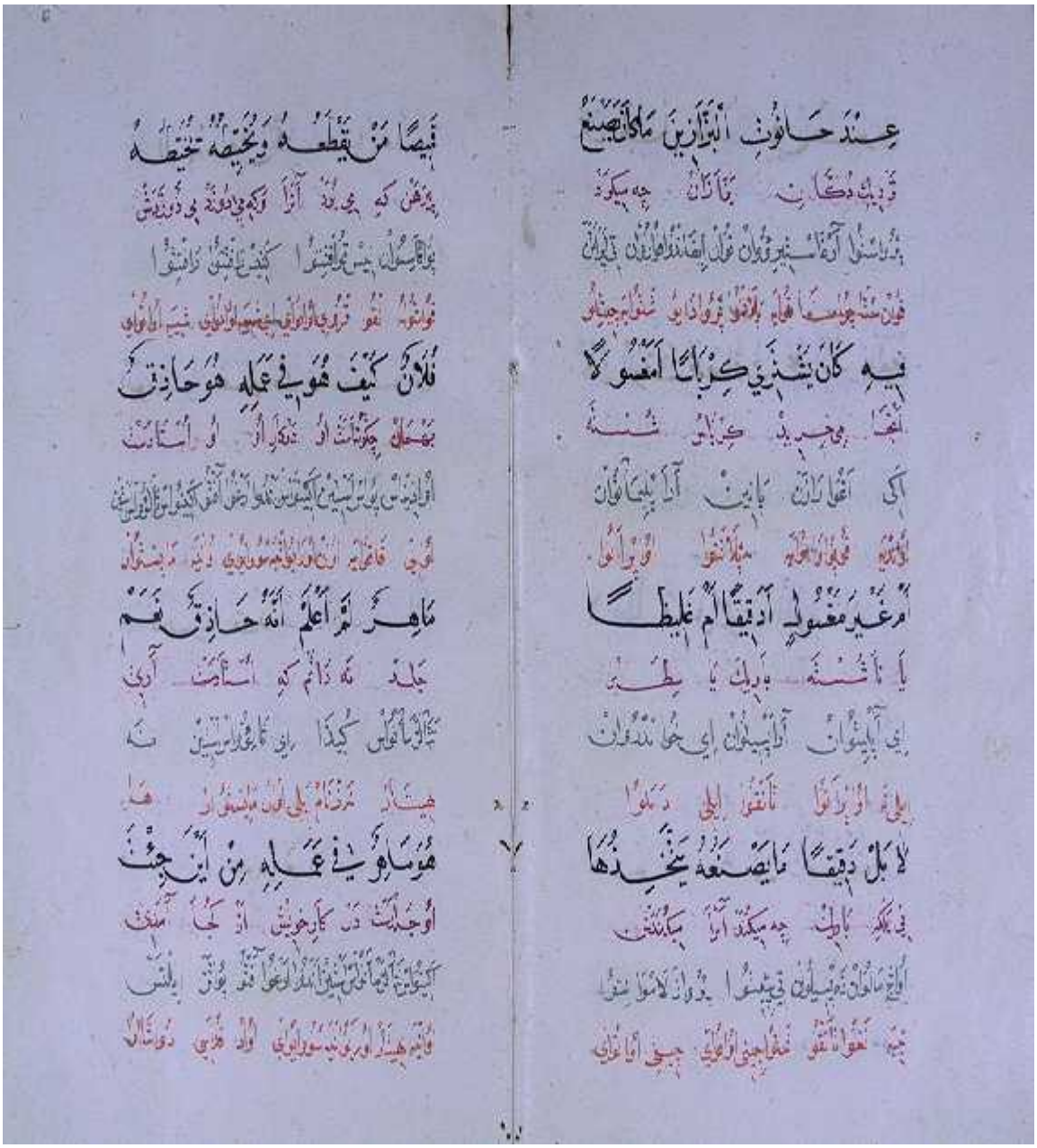
SR – Slavic Review

UBAm – Universiteitsbibliotheekvan Amsterdam, Άμστερνταμ, Ολλανδία

UBW – Universitatätsbibliothek, Βιέννη, Αυστρία

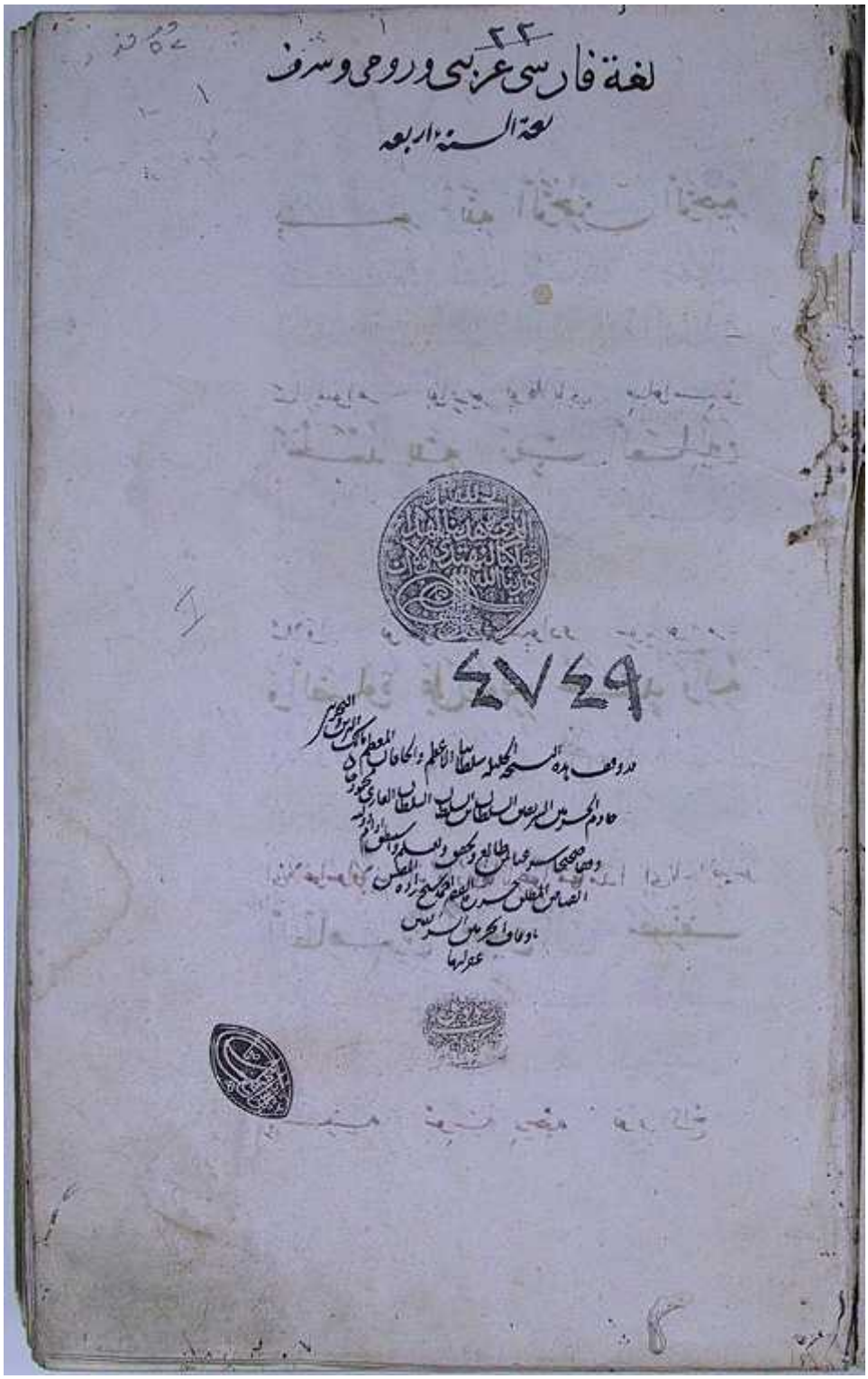
ZB – Zeitschrift für Balkanologie

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΤΕΣ

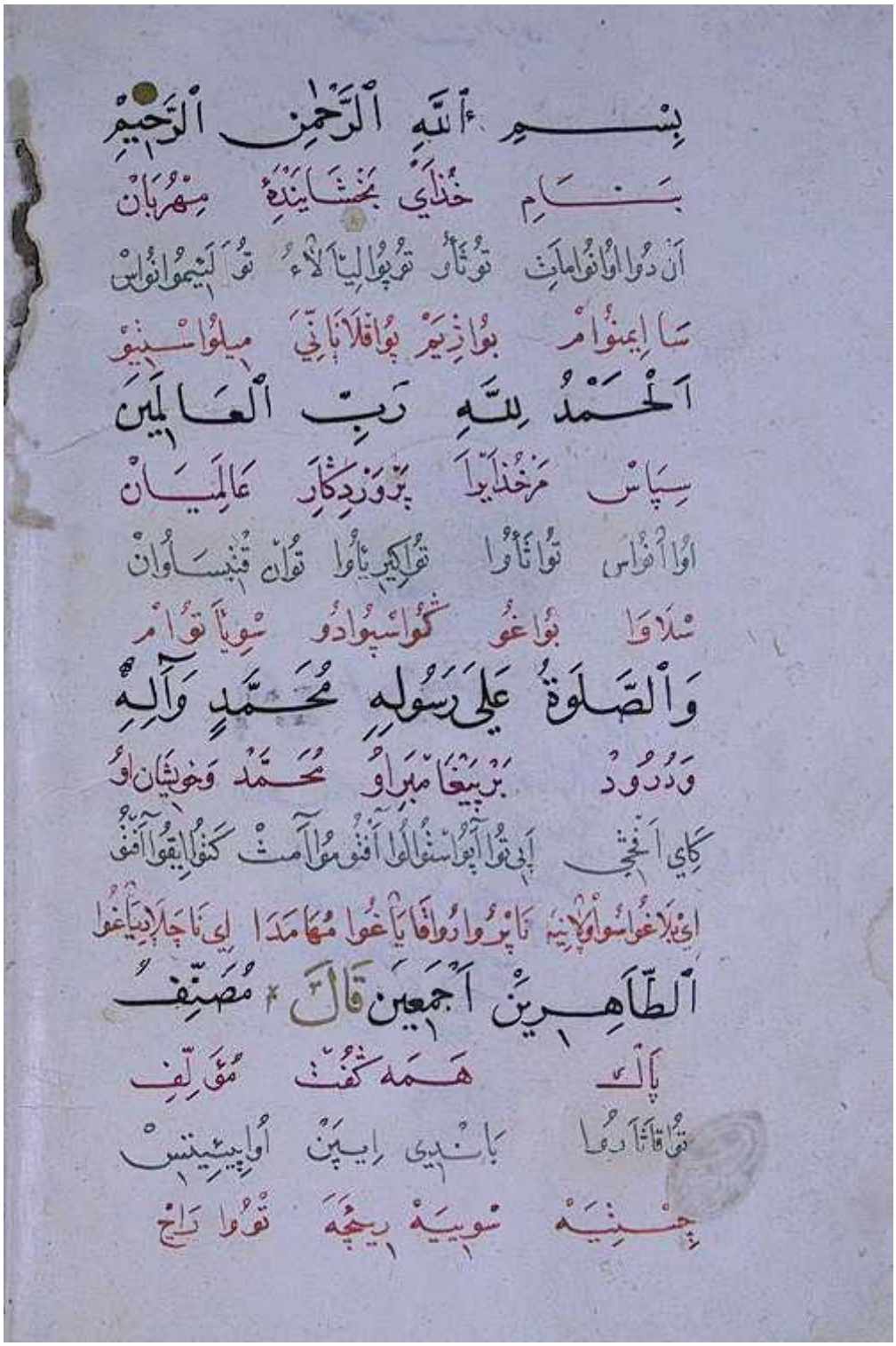
1. *Lügat*

Πηγή: χφ.AS 4749, ϕ.4^{v}-1^{r}

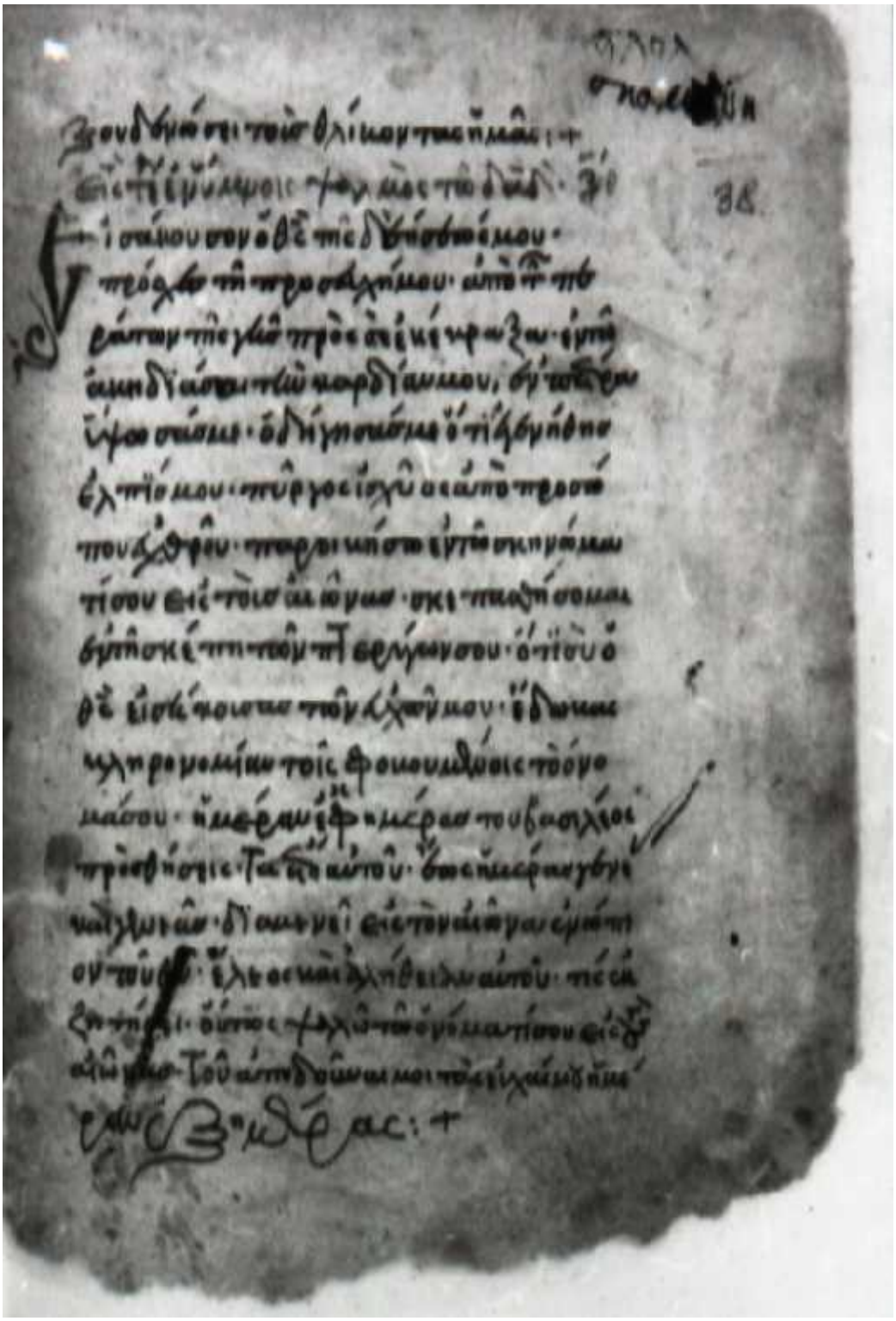
2. Η πρώτη σελίδα του *Lügat* με την τουγρά του Βαγιαζήτ Β΄

Πηγή: χφ.AS 4749

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ
بسم خذاي بخشاينده مهربان
آن دوا اونوملاث توتاو توپولياء توليمونواس
سا ايمنوام بوازير بوقلابانى ميلوا سينو
ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَالَمِينَ
سپاس مرخذايرا پروردكار عالميان
اوا اونواس توتاوا تولكيريناوا تولن قنبساوان
سلاوا بواغو كواسپوادو سويا توام
وَٱلصَّلَوٰةُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ
ودرود برپيغامبراو محمد وخويشان او
كاي انجي اپي توآپواسنغاوا افنومواآمت كنوايقوا آفنو
اي بلاغواسوا ولاينه تاپروروقايا غوا مهامدا اپي ناچاريا غوا
ٱلطَّاهِرِينَ أَجْمَعِينَ قَالَ * مُصَنِّفُ
پاك همه كفت مؤلف
تولقاتاردوا بانديى ايمن اوايتيس
چنينه سويه ريجه تووا راج

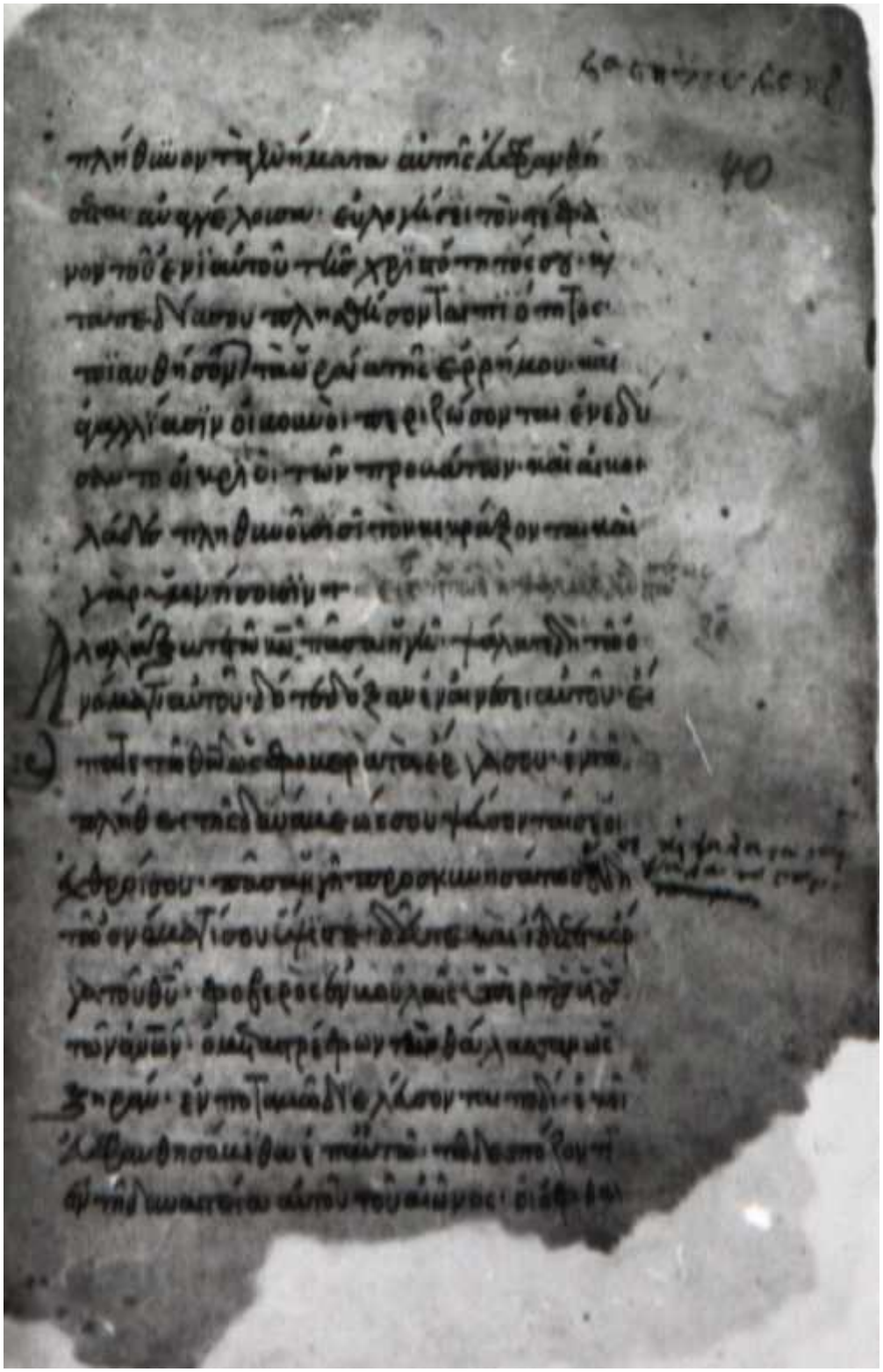
3. Η αρχή του κειμένου του *Lügat*

Πηγή: χφ.AS 4749, φ.1^{v}

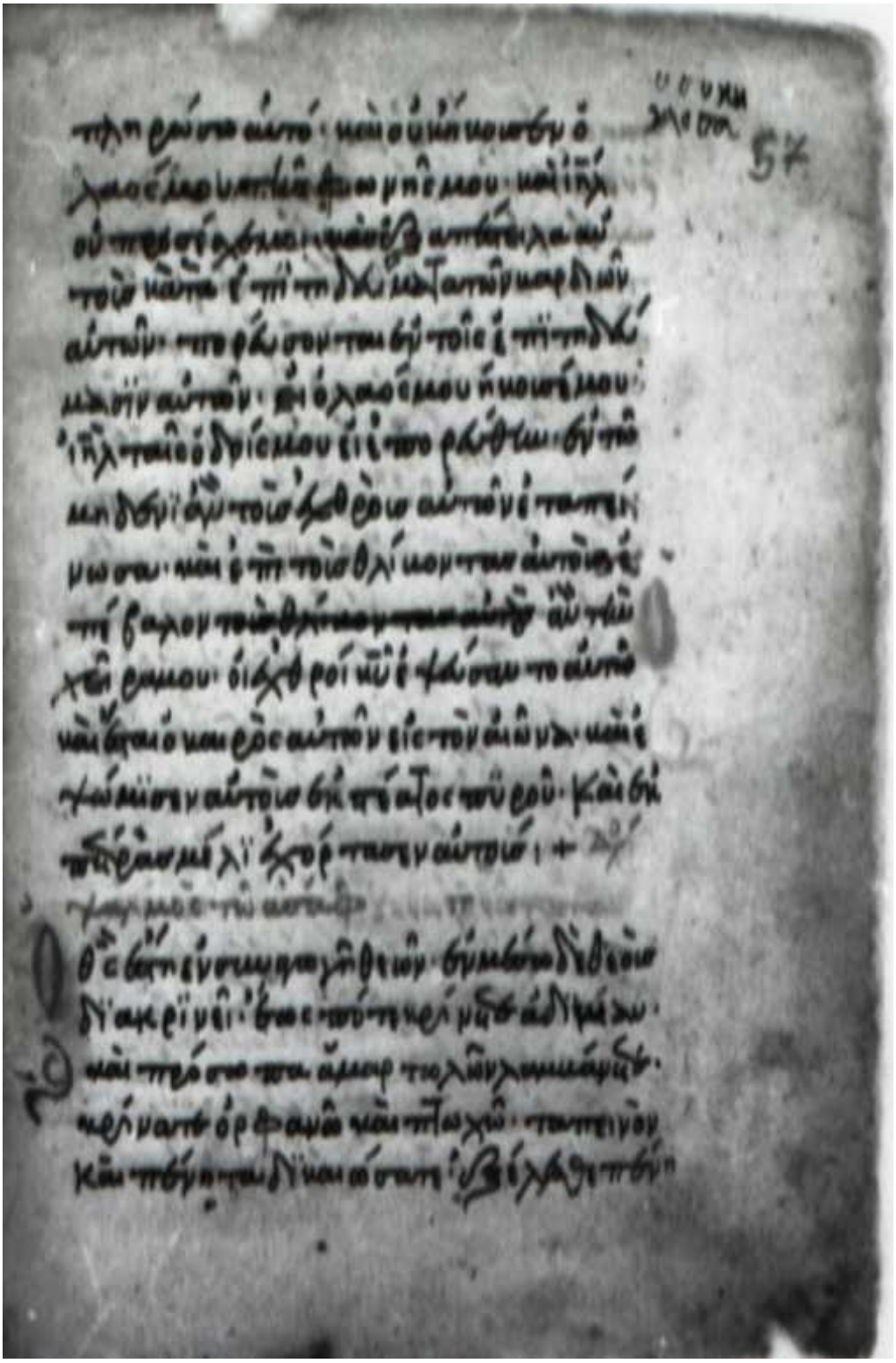
4. Βουλγαρο-ελληνικό λεξιλόγιο του 16ου αιώνα

Πηγή: НБКМ, Гр.19, ф.38r (37r)

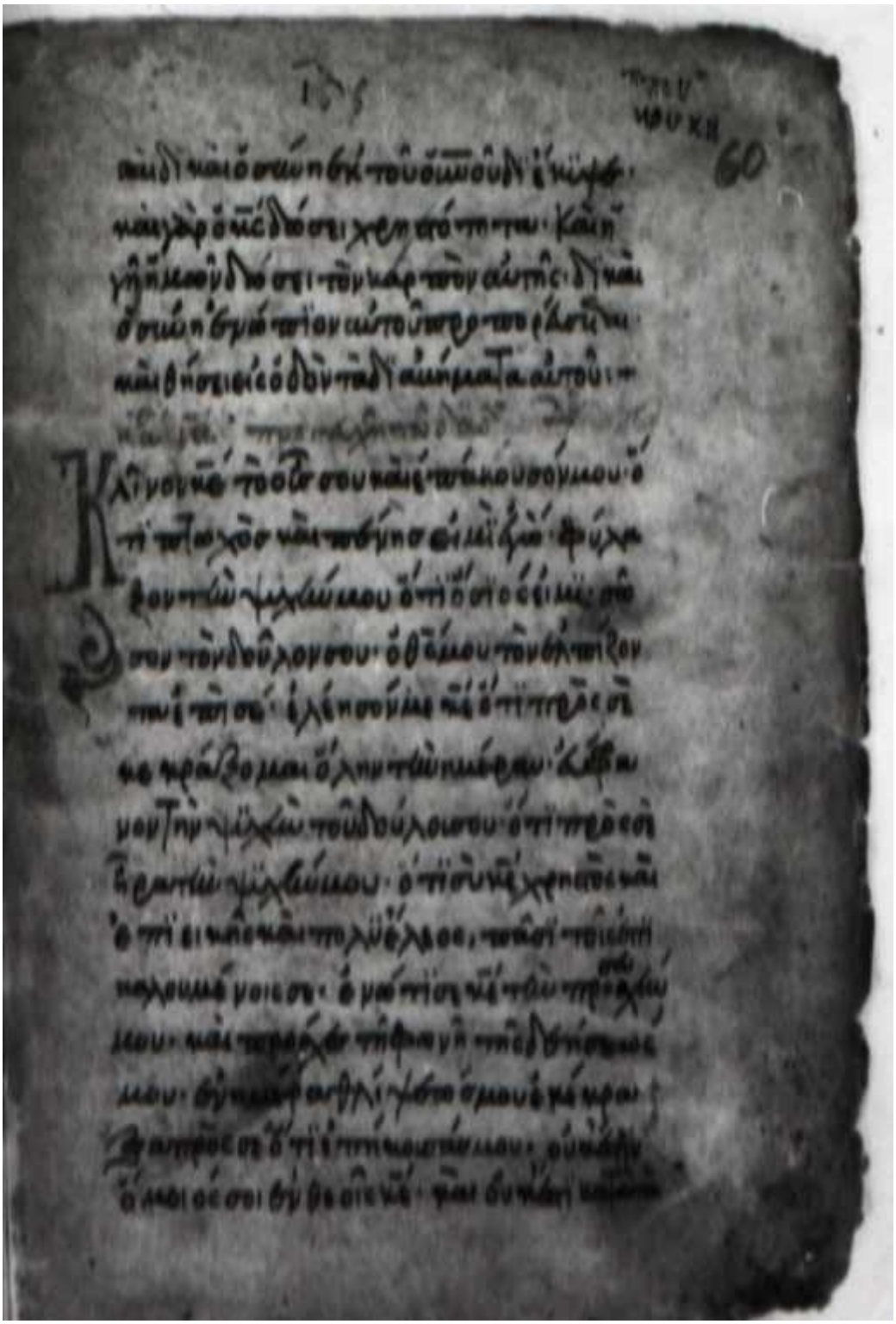
5. Βουλγαρο-ελληνικό λεξιλόγιο του 16ου αιώνα

Πηγή: НБКМ, Гр.19, ф.40r (39r)

6. Βουλγαρο-ελληνικό λεξιλόγιο του 16ου αιώνα

Πηγή: НБКМ, Гр.19, ф.57г (56г)

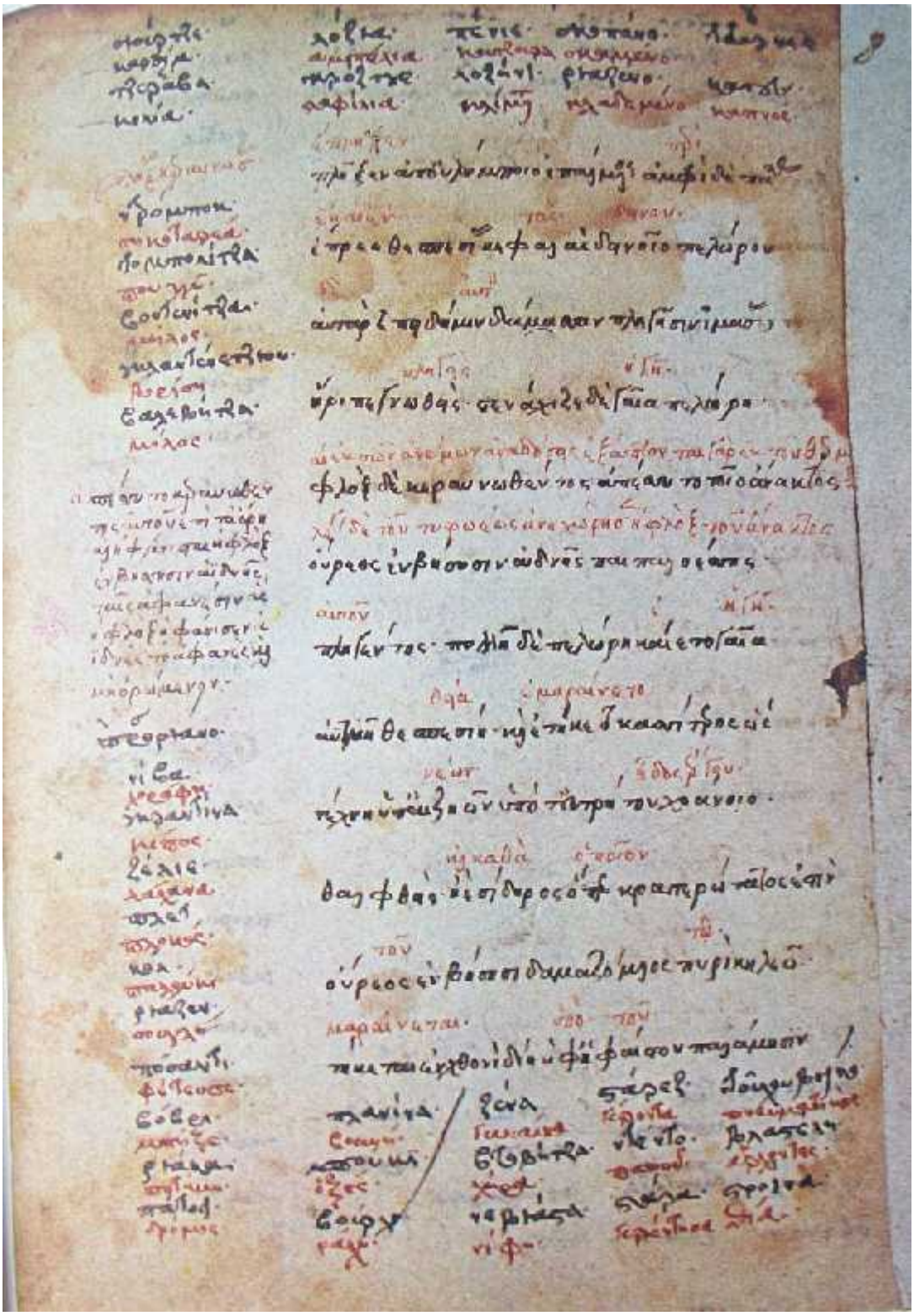
7. Βουλγαρο-ελληνικό λεξιλόγιο του 16ου αιώνα

Πηγή: НБКМ, Гр.19, ф.60r (59r)

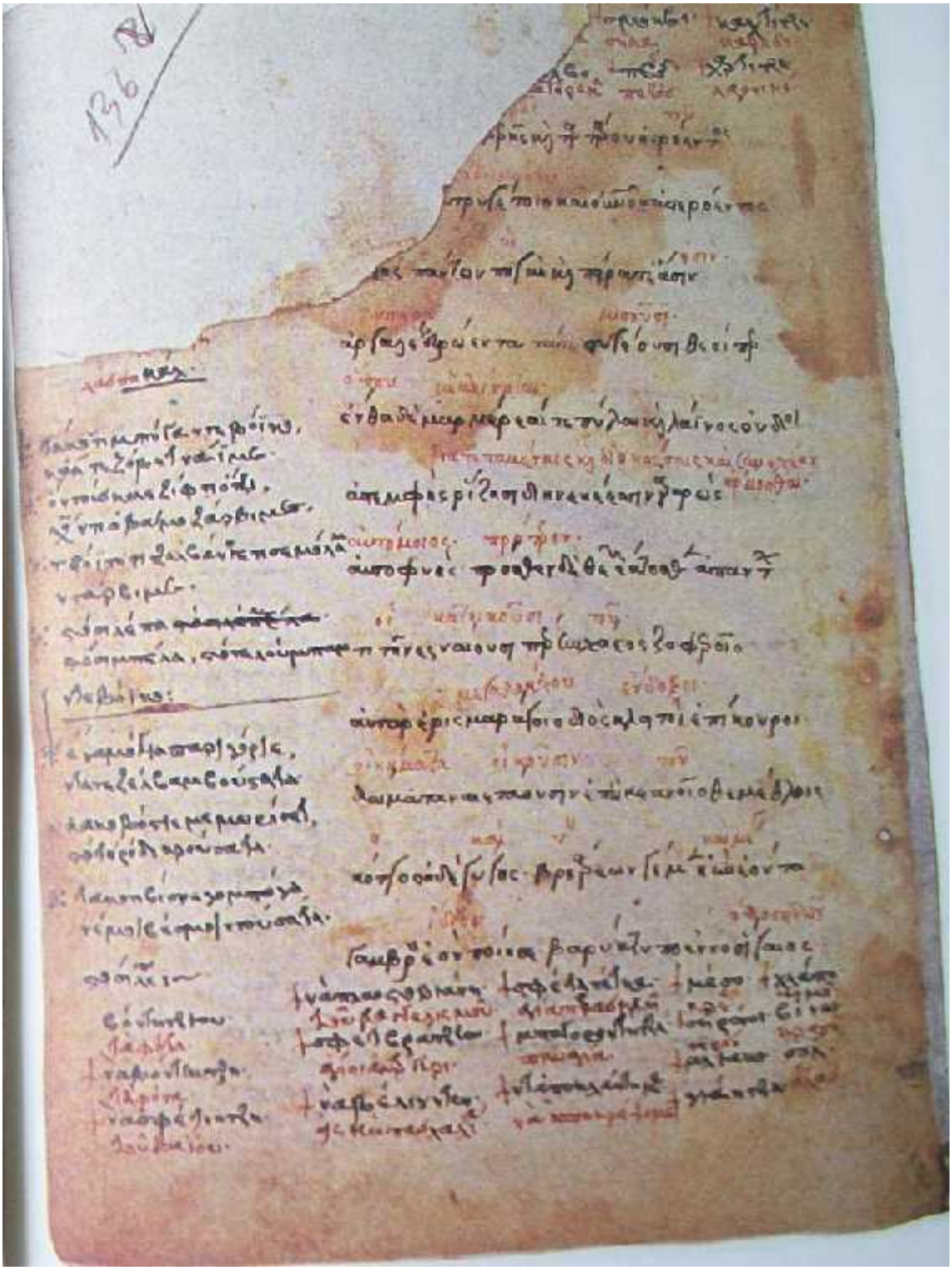
8. Κώδικας C 152, ф.134 ^{v}

Πηγή: Ничев А., *Костурският българо-грацки речник от XVI век*, София 1987, εικ.1.

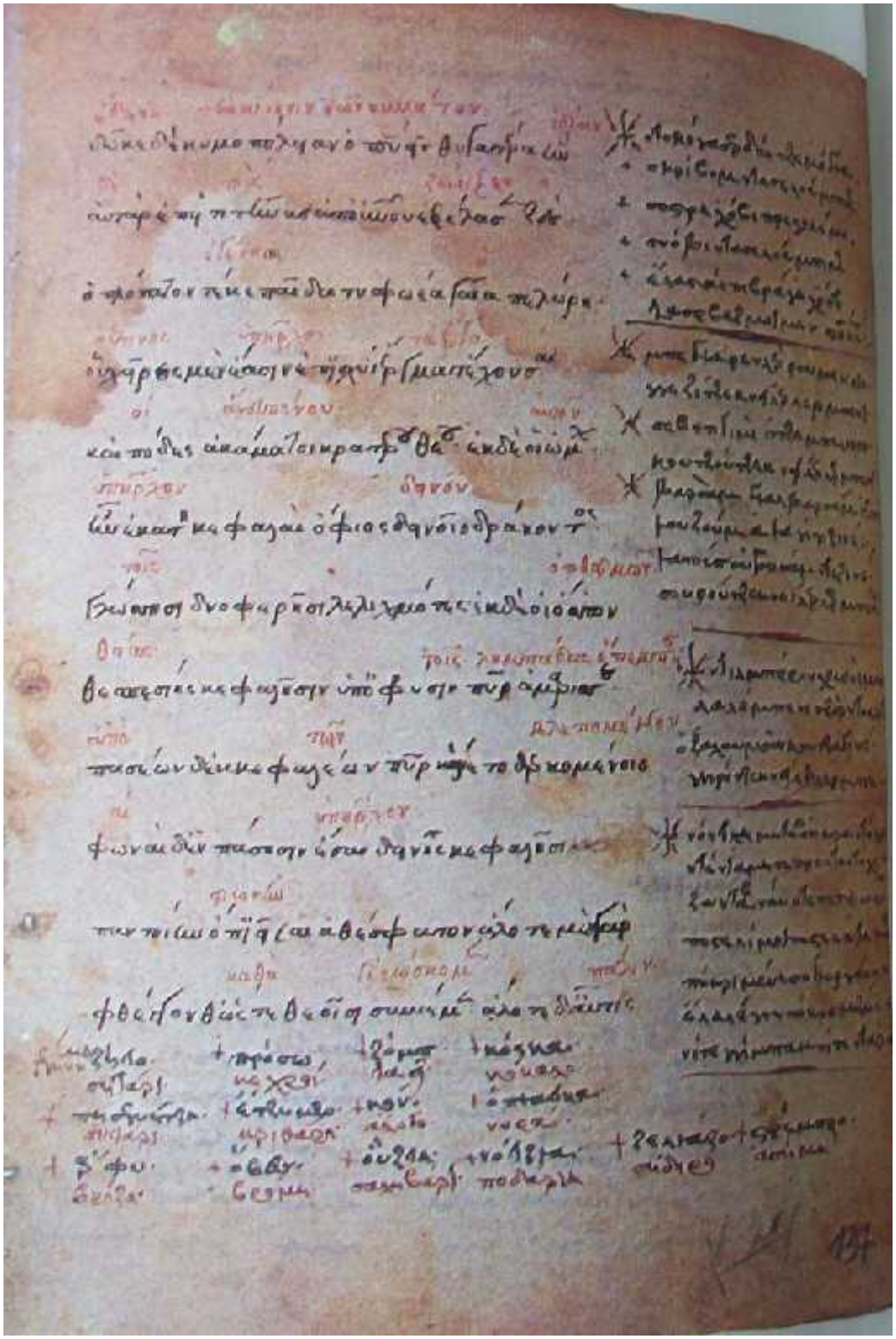
9. Κώδικας C 152, ф.138 ᵛ

Πηγή: Ничев А., *Костурският българо-грацки речник от XVI век*, София 1987, εικ.7.

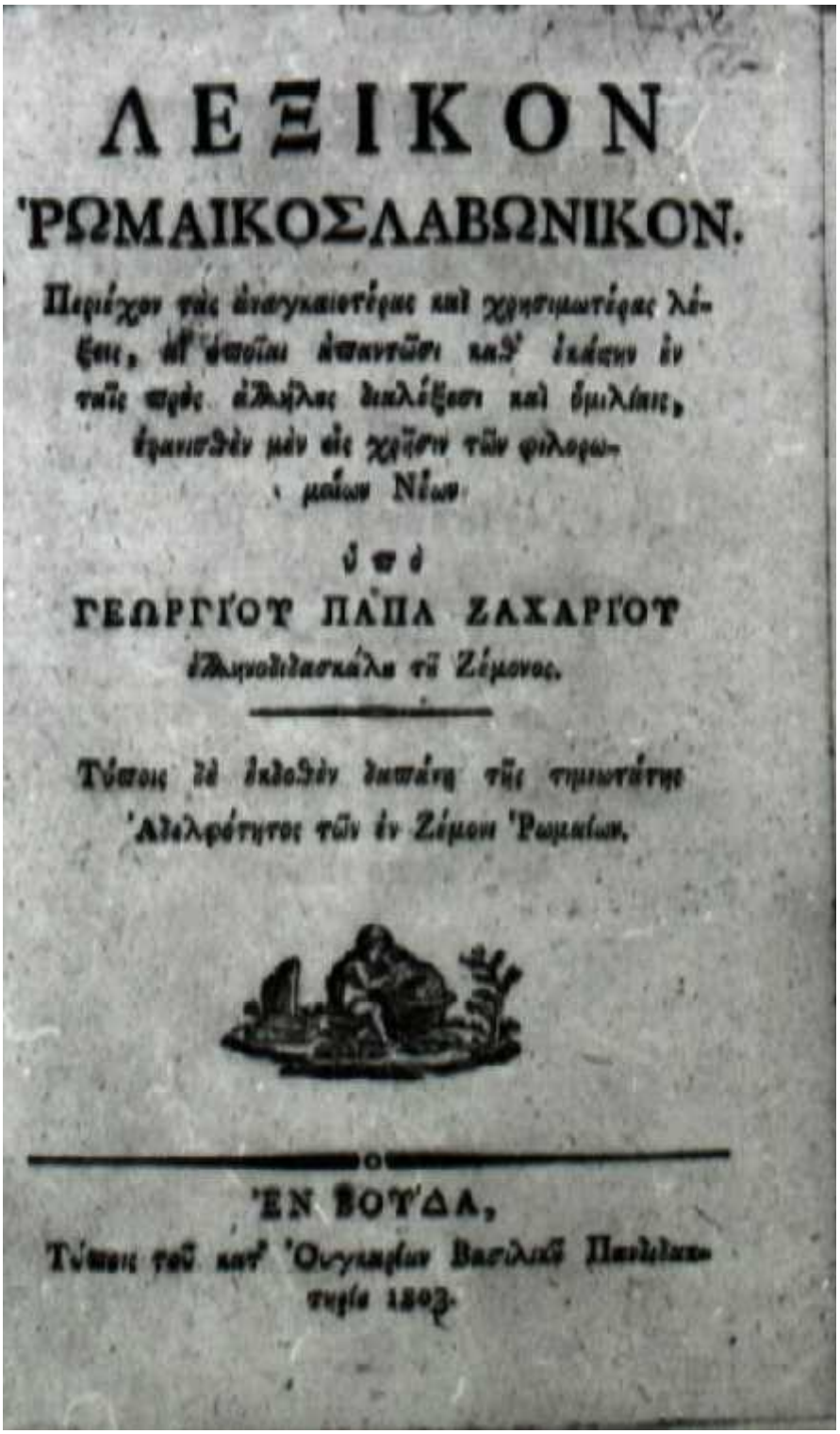
10. Кώδικας C 152, ф.136^{v}

Πηγή: Ничев А., *Костурският българо-грацки речник от XVI век*, София 1987, εικ.3.

11. Κώδικας C 152, φ.137^{r}

Πηγή: Ничев А., *Костурският българо-грацки речник от XVI век*, София 1987, εικ.4.

ΛΕΞΙΚΟΝ
ΡΩΜΑΙΚΟΣΛΑΒΩΝΙΚΟΝ.

Περιέχον τὰς ἀναγκαιοτέρας καὶ χρησιμωτέρας λέξεις, αἳ θαυσῖται ἀπαντῶσι καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλας διαλέξεσι καὶ ὁμιλίαις, ἑρμηνευθὲν μὲν εἰς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν Νέων

ὑπὸ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑ ΖΑΧΑΡΙΟΥ

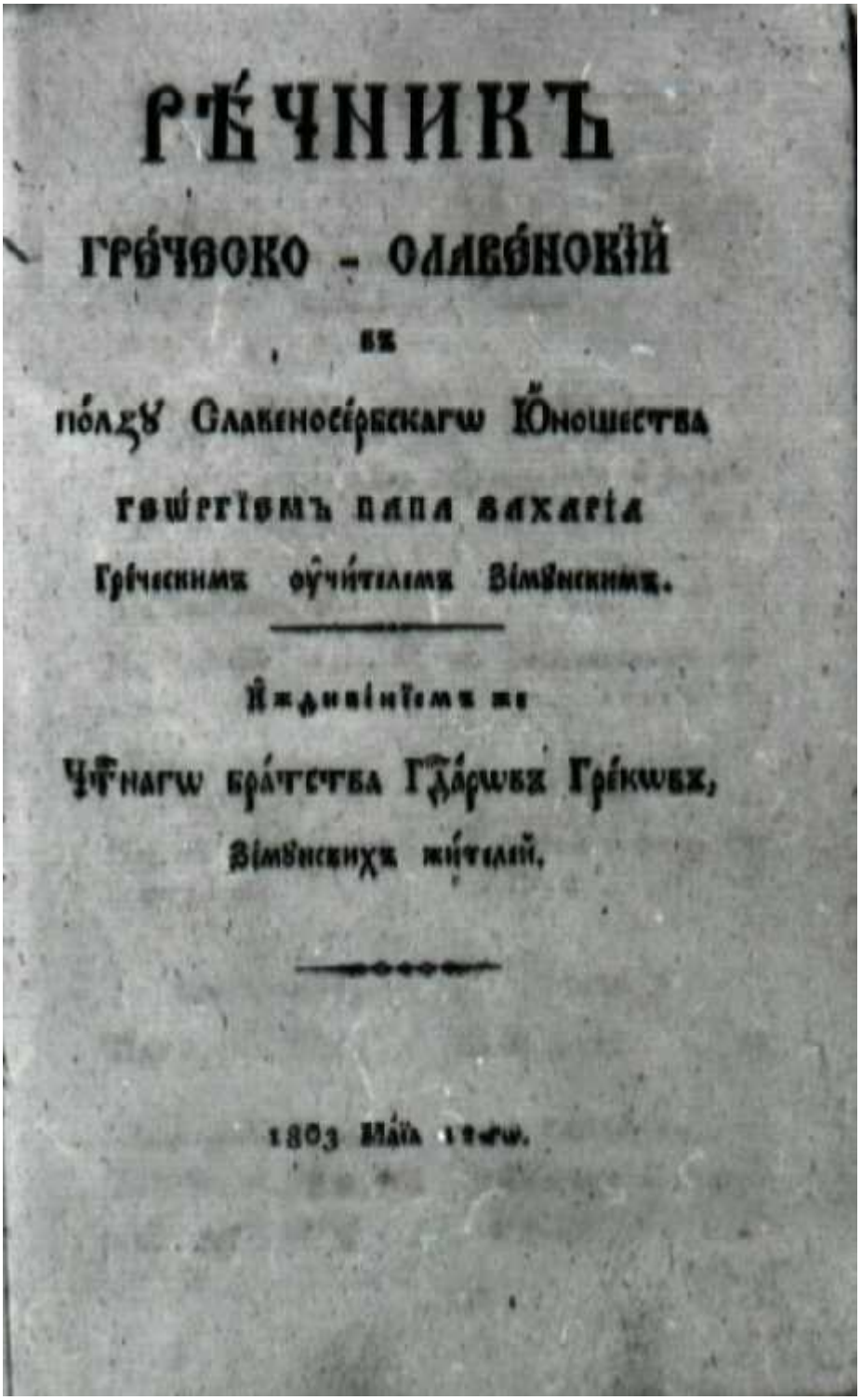
διδασκάλου τῆ Ζίμονος.

Τύποις δὲ ἐκδοθὲν δαπάνῃ τῆς τιμιωτάτης Ἀδελφότητος τῶν ἐν Ζίμονι Ῥωμαίων.

ἘΝ ΒΟΥΔΑ,
Τύποις τοῦ κατ' Ὀυγγαρίαν Βασιλικοῦ Παιδίου
τυπίου 1803.

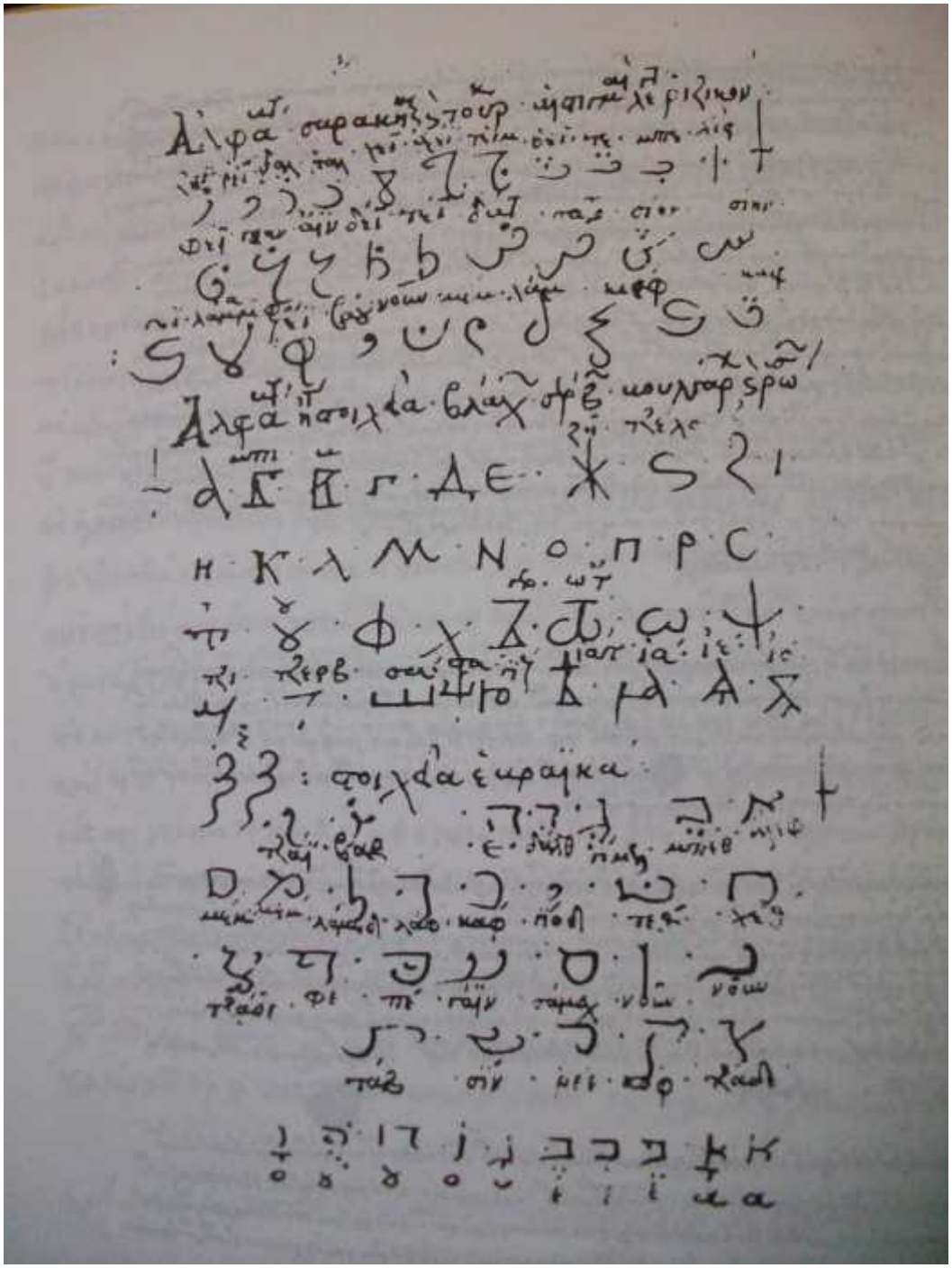
12. ***Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν (Рѣчникъ греческо-славенскїй)***, 1803. Σελίδα τίτλου στα ελληνικά.

Πηγή: НБКМ, Rrp.803.4

РѢЧНИКЪ
ГРѢЧВОКО - ОЛЛВѢНОКІЙ
ВЪ
ПОЛЗУ СЛАВЕНОСЕ́РБСКАГѠ ЮНОШЕСТВА
ТВОРЕНІЕМЪ ПАПА ВАХАРІА
Грѣческимъ оучи́телемъ Вѣнскимъ.
Їждано́мъ тр
Чтнагѡ бра́тства Гдрѡвъ Грѣковъ,
Вѣнскихъ жи́телей.
1803 Мáїа

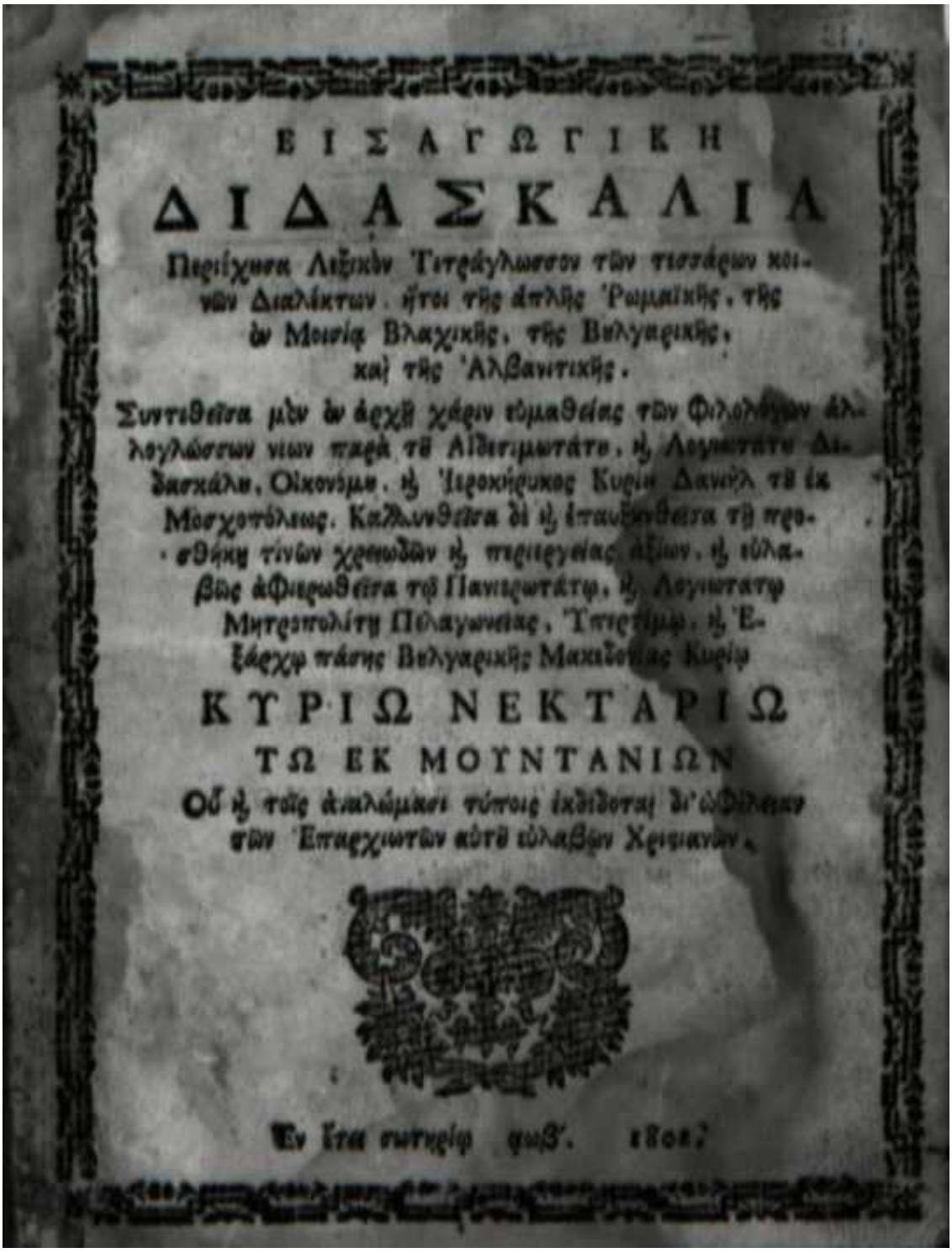
13. ***Рѣчникъ греческо-славенскїй (Λεξικόν ρωμαϊκοσλαβωνικόν)***, 1803. Σελίδα τίτλου στα σλαβονοσερβικά.

Πηγή: НБКМ, Rгр.803.4

14. Κυριλλικό αλφάβητο σε ελληνικό χειρόγραφο 15ου αιώνα (cod. Vind. phil. gr. 233, f.195r.)

Πηγή: Гюзелев В., *Извори за средновековната история на България (VII-XVв.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви* т.1, София 1994, facs. XIV.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν Διαλέκτων, ἤτοι τῆς ἁπλῆς Ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισίᾳ Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς, καὶ τῆς Ἀλβανιτικῆς.

Συντεθεῖσα μὲν ἐν ἀρχῇ χάριν εὐμαθείας τῶν Φιλολόγων ἀλλογλώσσων νίων παρὰ τοῦ Λιδεστιμωτάτου, καὶ Λογιωτάτου Διδασκάλου, Οἰκονόμου, καὶ Ἱεροκήρυκος Κυροῦ Δανιὴλ τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως. Καλλυνθεῖσα δὲ καὶ ἐπαυξηθεῖσα τῇ προσθήκῃ τινῶν χρειωδῶν καὶ περιεργείας ἀξίων, καὶ εὐλαβῶς ἀφιερωθεῖσα τῷ Παναγιωτάτῳ, καὶ Λογιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Πελαγωνείας, Ἁγιωτάτῳ, καὶ Ἐξάρχῳ πάσης Βουλγαρικῆς Μακεδονίας Κυρίῳ

ΚΥΡΙΩ ΝΕΚΤΑΡΙΩ

ΤΩ ΕΚ ΜΟΥΝΤΑΝΙΩΝ

Οὗ καὶ τοῖς ἀπαλώμασι τύποις ἐκδίδοται δι' ὠφέλειαν τῶν Ἐπαρχιωτῶν αὐτοῦ εὐλαβῶν Χριστιανῶν.

Ἐν Ἔτει σωτηρίῳ ϕωβ'. 1802.

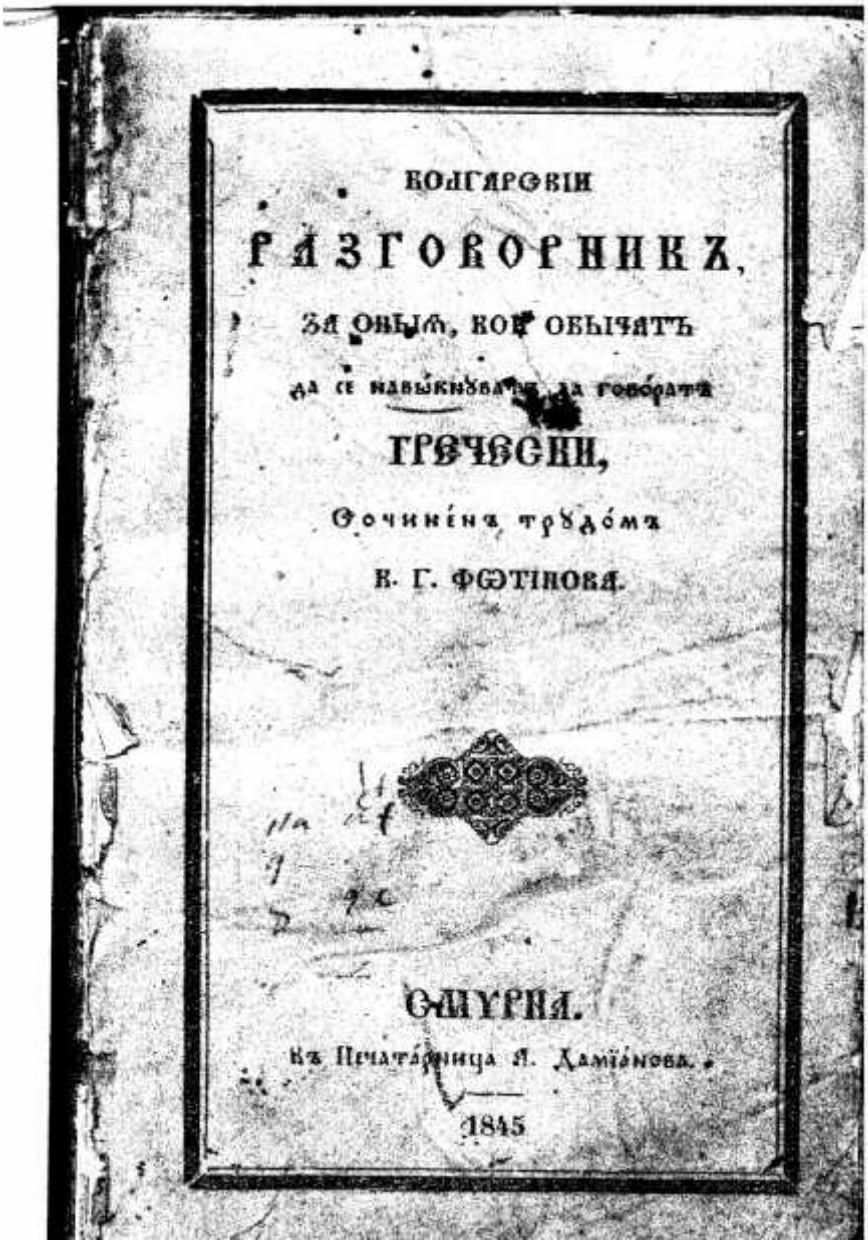
15. ***Εισαγωγική Διδασκαλία*** Εξώφυλλο

Πηγή: ΗΒΚΜ (Rrp.802.1)

16. Τετράγλωσσο Ημερολόγιο

Πηγή: Σκοπετέα Έ., *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992, εξώφυλλο.

17. ***Болгарский разговорникъ за онымЪ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фѡтинова*, Смирна, в печатница А. Даміанова** [Κωνσταντίν Γεωργίεφ Φώτεινοφ, Βουλγαρικοί διάλογοι για εκείνους οι οποίοι αγαπάνε να συνηθίζουν να μιλάνε ελληνικά]. Εξώφυλλο.

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη

http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/9/4/metadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275.tkl **(17-2-2017)**

лемо пазенѣ трѣбва да се чѣва секій отъ такѣва зломышленницы и лѣкавы.

Колкѣ дена си се малъ тамѡ?

Нема повече отъ двадесать.

Не намѣрили тамѡ нѣкого отъ Свищовъ?

Мнозина намѣрихъ, но отъ оныа що тарсехъ не намѣрихъ никого.

Пыталн за Госп. Христа поповича?

Попытахъ едного, а той, ми рече: че ималъ намѣреніе да иде на Видинъ.

Така се надѣчихъ и азъ, но не знамъ да ли наскорѡ ще се върне отъ тамъ.

То и азъ не знамъ.

Стано моме, почерпны по єдно винце.

Я! благодаримъ ви.

Че зайо ніщешъ?

Не самъ още вечералъ.

Донеси, моме, ракика.

Изволите, Госп. Иванчо, тазы є єдна ракимегалин просохин пре́пи на фулáттите тїс апо́ тїбчѣс какотро́пѣс ке понирѣс.

Посас имерасекáнсас екí;

Перíпѣ никоси имéрас екáма екí.

Иврес канéна екí апо́ то Сицóвї;

Полѣс éврон, алл ап екíнѣс опѣ езитѣи ден éврон канéна.

Ирѡтисес діа́ тон Вирїон Христон поповичи;

Ирѡтиса éна, алл афто́с ми íпен: стí íхе скопсѣи на упáги ис то Видини.

Вцы éмаѳа ке егѡ́, плин ден ексéврѡ ѳа епістрéпси ап екí ендо́с олíгѡ и́ óхі.

Тѣчо ке егѡ́ агноѡ́.

Кекáна Стáно, кéрасé мас апо́ éна красаки.

Я! сас ефхаристѡ́.

Ке дїатí ден ѳéлис;

Ден едíпниса акóми.

Фéре мас, копéла, ракí

Орíсете, Кир. Іѡвáнчо, афти́ íне мía мастíха ка тѣрде добра.

Да бѣде каквото изволавате. На Здраве, добро и Здраве, добре сте дошле, добрѡ сетнины да дарѣва Богъ.

Ямин. Да ви є сладко и благо.

Благодаримъ ви.

Каквы новины надчи въ Търнова за Влахіа?

Во
мой, ж
Єдин
чена
Не
гаре
бать
да ли
состоанїе?

Яко и да не са тѣрде добре благодарни помеждѣ Власы; но отъ страна управителна благодарни са, и имать благополѣчно состоанїе

Благо имъ.

Легка ви ноць.

Ваша по легка.

3. За поздравленїе.

Добаръ ви день Госп.

полла́ ексéрети ке калí.

Яс íне катá тин простагín сас. Ис угíан, калí угїía, калѡ́с орíсате, калá устерїнá на дѡ́си о áгїос ѳеóс.

Ямин. Ме тас угíас сас.

Сас ефхаристѡ́.

Тí нéа éмаѳес ис то Тѵ́рновон діа́ тин Влахíан;

Ис тин Влахíан, фíле, зѡ́н екúни и áнѳрѡпи мíан ефтихестáтин зѡ́ин.

Ден ексéврѡ и едїкímас Волгари пѡс зѡ́н метаксú тѡн Влáхѡн, еврíсконде áраге ис калín катастасїн;

Ян ке ден íне ефхаристимéни зѡ́ндес метаксú тѡ́н Влáхѡн, алл ек мéрѣс дїикíсеѡс íне ефхаристимéни, ке éхѡ ламбрáн катáстасїн.

Ѵ́ѳге тѣс.

Калú нýкта.

Колоксимéрома.

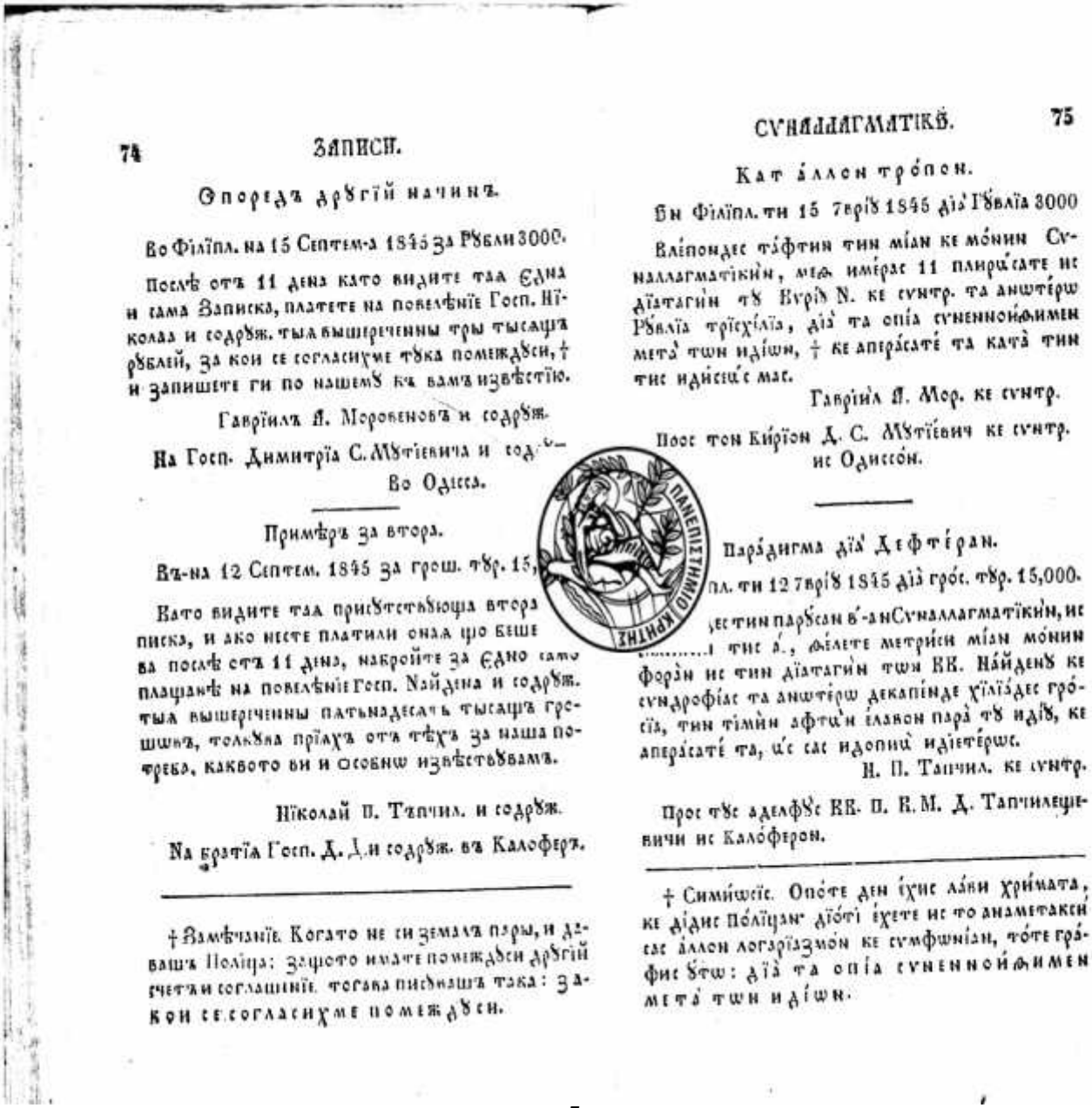
3. Діа́ епíскепсїн.

Калú имéра сас Кѵ́-

18. ***Болгарский разговорникъ за оныѦ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фштинова*, Смирна, в печатница А. Даміанова**, σσ.6-7

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη

http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=%2Fvar%2Fwww%2Fanemi-portal%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fattached-metadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275%2F350725_w.pdf&rec=%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fmetadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275.tkl&do=350725_w.pdf&width=728&height=516&pagestart=1&maxpage=53&lang=en&pageno=6&pagenotop=6&pagenobottom=7 **(17-2-2017)**

74 ЗАПИСИ.

Опорѣдъ дрѹгїй начинъ.

Во Фїлїпл. на 15 Септем-а 1845 За Рѹбли 3000.

Послѣ отъ 11 дена като видите тва Єдна и сама Записка, платете на повелѣнїе Госп. Нїколая и содрѹж. тыа вышереченны тры тысащъ рѹблей, за кои се согласихме тѹка помеждѹ си, † и запишете ги по нашемѹ къ вамъ извѣстїю.

Гаврїилъ Я. Моровеновъ и содрѹж.

На Госп. Димитрїа С. Мѹтїевича и содрѹж.

Во Одесса.

Примѣръ за втора.

Въ-на 12 Септем. 1845 за грош. тѹр. 15,

Като видите тва присѹтствѹюща втора писка, и ако несте платили онаа що беше ва послѣ отъ 11 дена, набройте за Єдно само плащанѣ на повелѣнїе Госп. Найдена и содрѹж. тыа вышереченны патьнадесать тысащъ грошшъ, тольѹка прїахъ отъ тѣхъ за наша потреба, каквото ви и особнѡ извѣстьѹвамъ.

Нїколай П. Тапчил. и содрѹж.

На братїа Госп. Д. Д. и содрѹж. въ Калоферъ.

† Замѣчанїе. Когато не си земалъ пары, и давашъ Полїца: защото имате помеждѹ дрѹгїй счетъ и соглашенїе. тогава писѹвашъ така: закои се согласихме помеждѹ си.

СѸНАЛЛАГМАТІКѢ. 75

Кат ἄλλον τρόπον.

Ѹн Фїлїпл. ти 15 7вріѸ 1845 ді' Гѹвалїа 3000

Βλέποντες τἀφτιν τιν μίαν κε μόνιν Συναλλαγματικήν, πφ. имέρас 11 πληρώсате ис дїатагйν тѸ Κυρίѹ N. κε συντρ. та анштέрш Рѹвалїа τρїεχίλїа, дїὰ τα οπία συνεννοήφιμεν μετὰ τῶν ιδίων, † κε απεράсате та κατὰ τιν τнс идисѡс мас.

Гаврїил Я. Мор. κε συντρ.

Ποος τον Κύрїον Д. С. Мѹтїевич κε συντρ. ис Одиссόν.

Παράδιγμα дїὰ Δεφτέραν.

пл. ти 12 7вріѸ 1845 дїὰ грóс. тѹр. 15,000.

.....ες τιν παρѹсαν β΄-αν Συναλλαγματικήν, ис .....ι τнс ά., θέλετε μετρίси μίαν μόνιν форѧν ис тιν дїατагйν τῶν ΚΚ. Найденѹ κε συνδрофίас та анштέрш δεκαπένδε χїλїѧδες грόсїа, тιν τιμήν афтѡ̀ν έλαβον παρὰ тѸ идίѸ, κε απεράсατέ та, ѡ̀с сас идопиѡ̀ идіетέрως.

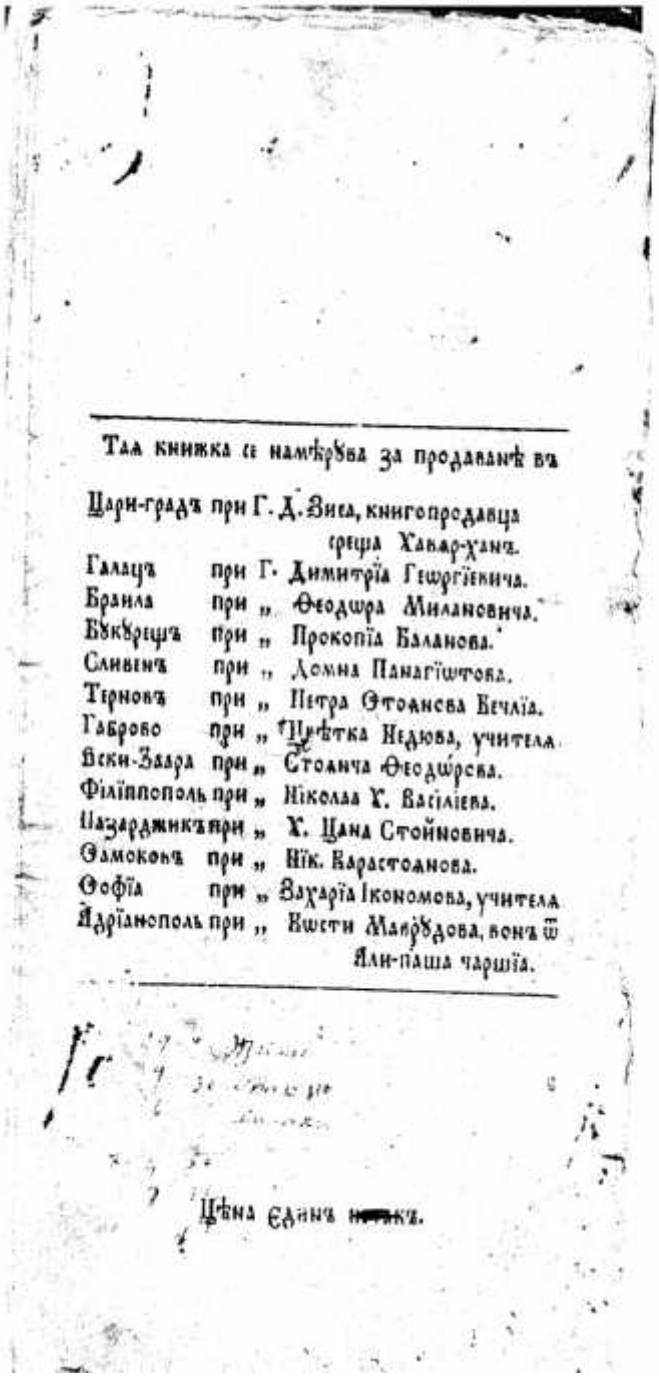
Н. П. Тапчил. κε συντρ.

Прос тѹс адελφѹс ΚΚ. П. Я. М. Д. Тапчилещиевичи ис Калоферон.

† Симѝωсїс. Опόте δεν έχнс λάβη χрήματα, κε δίδнс Πόλїцαν· дїότї έχετε ис το δнαμέτακси сас ἄλλον λογαрїασμόν κε συμφωνίαν, τότε γράφнс ѹ̔τω: дїὰ τα οπία συνεννοήφιμεν μετὰ τῶν ιδίων.

19. ***Болгарский разговорникъ за оныѦ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фѡтинова,*** **Смирна, в печатница А. Даміанова**, σσ.74-75

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη
http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=%2Fvar%2Fwww%2Fanemi-portal%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fattached-metadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275%2F350725_w.pdf&rec=%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fmetadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275.tkl&do=350725_w.pdf&width=728&height=516&pagestart=1&maxpage=53&lang=en&pageno=40&pagenotop=40&pagenobottom=53 **(17-2-2017)**

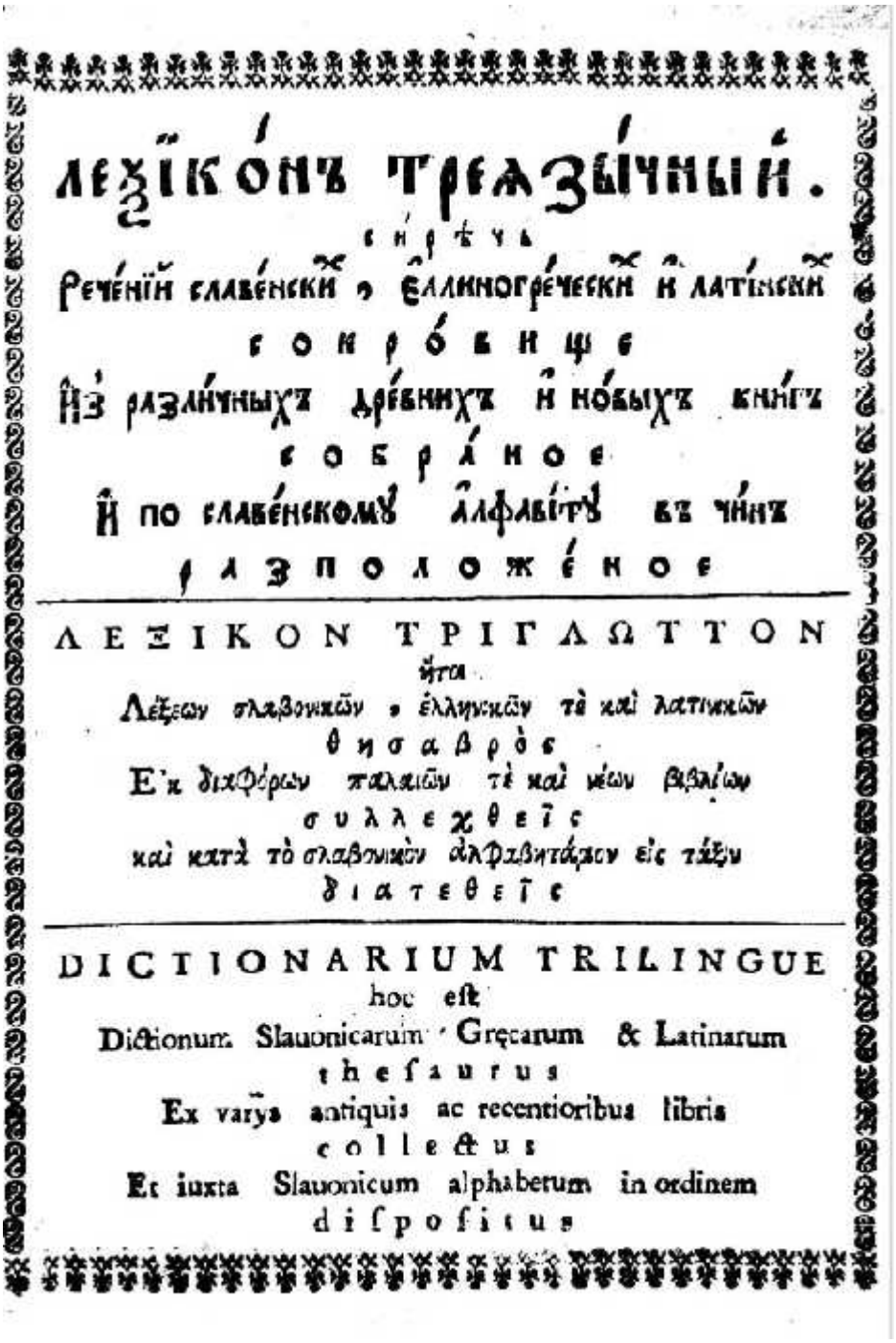
Тая книжка се намѣрѣва за продаванѣ въ

Цари-градъ при Г. Д. Зиса, книгопродавца срещу Хавар-ханъ.
Галацъ при Г. Димитрїа Гешргїевича.
Брайла при „ Ѳеодшра Милановича.
Бѣкрещъ при „ Прокопїа Баланова.
Сливенъ при „ Дѣмна Панагїштова.
Търновъ при „ Петра Стоансва Бечлїа.
Габрово при „ Шѣтка Недюва, учителя
Ески-Заара при „ Стоанча Ѳеодшрова.
Филїппополь при „ Ніколаа Х. Василіева.
Пазарджикъ при „ Х. Цана Стойновича.
Ѳамоконъ при „ Нїк. Карастоянова.
Ѳофїа при „ Захарїа Икономова, учителя
Адрїанополь при „ Кюсти Манѣдова, конъ ѿ Али-паша чаршїа.

Цѣна единъ [redacted].

20. Η τελευταία σελίδα με τα ονόματα των συνδρομητών που συνέβαλαν για την έκδοση του ***Болгарский разговорникъ за оныѦ, кои обычать да се навикнувать да говорать гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фштинова*, Смирна, в печатница А. Даміанова**

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=%2Fvar%2Fwww%2Fanemi-portal%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fattached-metadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275%2F350725_w.pdf&rec=%2Fmetadata%2F8%2F9%2F4%2Fmetadata-e5c907aa98d997ad905449987d94d7c8_1256629275.tkl&do=350725_w.pdf&width=728&height=516&pagestart=1&maxpage=53&lang=en&pageno=53&pagenotop=53&pagenobottom=40 **(17-2-2017)**

ЛЕ҃ЇКО́НЪ ТРЕ҃ЗЫ́ЧНЫЙ.

сиръчь

Рече́нїй слове́нскїй, є҃ллиногре́чески ѝ лати́нскїй

сокро́вище

И҃з разли́чныхъ дре́внихъ ѝ но́выхъ кни́гъ

собра́ное

Ѝ по слове́нскомъ а҃лфави́тѣ въ чи́нъ

разположе́ное

ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΡΙΓΛΩΤΤΟΝ

ἤτοι

Λέξεων σλαβονικῶν, ἑλληνικῶν τε καὶ λατινικῶν

θησαυρὸς

Ἐκ διαφόρων παλαιῶν τε καὶ νέων βιβλίων

συλλεχθεὶς

καὶ κατὰ τὸ σλαβονικὸν ἀλφαβητάριον εἰς τάξιν

διατεθεὶς

DICTIONARIUM TRILINGUE

hoc eſt

Dictionum Slauonicarum, Græcarum & Latinarum

theſaurus

Ex varijs antiquis ac recentioribus libris

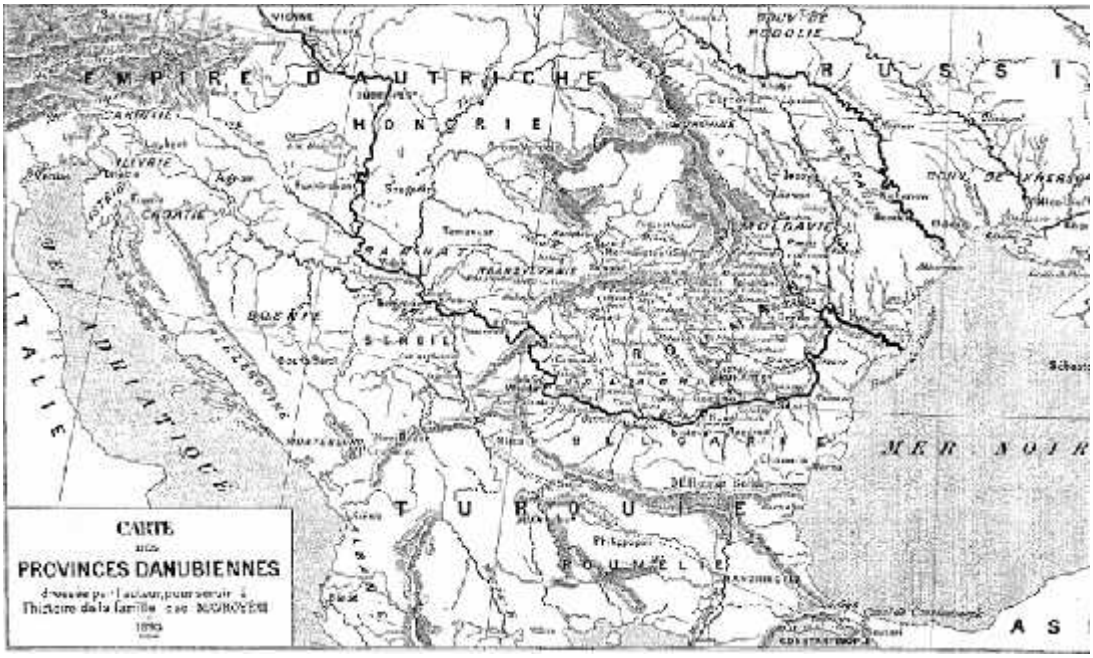
collectus

Et iuxta Slauonicum alphabetum in ordinem

diſpoſitus

21. Το εξώφυλλο του *Σλαβωνο-ελληνο-λατινικόν λεξικό* του Feodor Polikarpov-Orlov (***Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище***, Москва 1704)

Πηγή: Εθνική βιβλιοθήκη της Ρωσίας http://dlib.rsl.ru/viewer/01004091708#?page=1

22. Οι υποτελείς στην Οθωμανική αυτοκρατορία Παραδουνάβιες ηγεμονίες Βλαχία και Μολδαβία

Πηγή: Μπλάνκαρ Θ., *Ο οίκος των Μαυρογένη*, Αθήνα 2006, κεφ.VIII, 144-145.

23. Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων το 1792

Πηγή: Ingrao Ch.W., *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2000, 151.

24. Οι εδαφικές απώλειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην περίοδο 1672-1913

Πηγή: Quataert D., The Ottoman Empire 1700-1922, Cambridge 2000, 56.

25. «Πολύγλωσση Ευρώπη», χάρτης του 1730, Πηγή: Gottfried Hensel (1687-1765), *Europa Polyglotta, Linguarum Genealogiam exhibens, una cum Literis, Scribendique modis, Omnium Gentium*, 1730: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Europa_Polyglotta.jpg

26. Η γαλλική μονή των καπουτίνων με το μνημείο του Λυσικράτη

Πηγή: *Les Antiquités d'Athènes, mesurées et dessinées* par James Stuart [1713 – 1788] and Nicholas Revett [1721–1804], peintres et architectes, Ouvrage traduit de l'Anglais, par L.F.F…., vol. I, Paris, Firmin Didot, 1808.